

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

В. С. ЛИТВИН

**ПОЛІТИЧНІ
РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ:
ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ
ВИМІРИ АНАЛІЗУ**

Навчальний посібник

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2014

УДК 321.6/.7+323.2

ББК 66.3

Л 641

Рецензенти:

д-р політ. наук, проф. *М. О. Лендьел*
(Ужгородський національний університет);

д-р політ. наук, доц. *Я. Б. Турчин*
(Національний університет “Львівська політехніка”);

д-р політ. наук, проф. *О. А. Фісун*
(Харківський національний університет імені В. Каразіна)

*Рекомендовано Вченою Радою
Львівського національного університету
імені Івана Франка як навчальний посібник
Протокол № 24/3 від 26 березня 2014 р.*

Литвин В. С.

Л 641 Політичні режими сучасності : інституційні та процесуальні виміри аналізу : навч. посібник / В. С. Литвин. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 632 с.

ISBN 978-617-10-0171-8.

Проведено теоретико-методологічний та емпіричний розгляд політичних режимів сучасності, а також історії становлення та сучасного стану розвитку кількісних та якісних методів типологізації та порівняльного вимірювання політичних режимів сучасності. Окреслено і структуровано економічні та політичні свободи у контексті політичних режимів сучасності. Проаналізовано різновиди та концепти демократії (демократизації) та автократії/автократизації. Простежено параметри оцінювання ефективності та якості демократії і демократизації. Означено сутність і типологію субнаціональних політичних режимів. Розкрито параметри порівняльного аналізу трансформації/транзиту політичних режимів сучасності. Визначено економетричні атрибути різних типів політичних режимів сучасності.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політиків, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами політичних режимів.

УДК 321.6/.7+323.2

ББК 66.3

© Литвин В. С., 2014

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2014

ISBN 978-617-10-0171-8

Передмова

Політично-інституційна та соціально-економічна криза в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., а також її внутрішні та зовнішні наслідки чітко виявили чимало проблем, які пов'язані з перспективами розвитку демократії в Україні, в інших країнах пострадянського простору, а також із особливостями сприйняття та розуміння демократії в сучасному світі. Основоположними ознаками невідповідності багатьох пострадянських й інших країн світу принципам змагальності та політичної участі як сталих аксіом демократії стали: незабезпечення або часткове забезпечення політичних, економічних, соціальних й особистісних свобод людини та громадянина; порушення механізмів вільної, справедливої і чесної виборності органів державної влади; переслідування політичної опозиції; обмеженість влади формально виборних осіб фактично всесильними ролями окремих політиків, домінуючих партій і силових структур; неефективна чи неповна реалізація або нереалізація на практиці принципів розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; неповага більшості до прав і свобод меншості; повна чи часткова відсутність доступу до альтернативних та незалежних джерел інформації (контроль і піддання цензурі або репресіям з боку держави засобів масової інформації); слабка автономія громадських організацій та несформованість або залежність від держави інститутів громадянського суспільства; незалежність або ж неповна залежність влади від результатів виборів та вподобань виборців; нерівномірність розподілу національних ресурсів між громадянами країн тощо. Натомість, на противагу тим країнам, які є недемократичними або не повністю демократичними (переважно авторитарними), в сучасному світі є багато країн, які відповідають базовим принципам виборчої та ліберальної демократії. Економічний, соціальний, політичний, цивілізаційний і модернізаційний розрив між демократіями та недемократіями зазвичай є дуже колосальним і значною мірою визначає рівень та якість життя людини та громадянина. З огляду на це, очевидно, що виокремлення та типологізація політичних режимів сучасності, їх інституційний та процесуальний аналіз у глобальному, національному, регіональному, а також субнаціональному (локальному) масштабі становлять не тільки теоретико-методологічне, а й вагоме практичне та прикладне значення для тих регіонів, країн та територій, які заявляють про свої перспективи трансформації, демократизації та лібералізації і побоюються будь-яких тенденцій сходження до автократичних тенденцій політичного розвитку.

В українській політичній науці сьогодні є багато розробок окремих аспектів становлення та функціонування політичних режимів в окремих країнах чи регіонах. Одночасно немає синтетичних доробок, які репрезентують науковий аналіз, який виконаний на основі використання єдиної і комплексної методики типологізації політичних режимів сучасності в усіх країнах світу. Готуючи навчальний посібник, автор чітко розумів, що не є піонером у цій сфері політологічного знання, бо в світовій політичній науці існує значний доробок із приводу вивчення, типологізації, а також систематизації політичних режимів і знань про політичні режими. Відповідно, автор намагався максимально опрацювати та засвоїти чинний науковий пласт. Одночасно праця є авторським баченням поставлених проблем

становлення, трансформації та консолідації політичних режимів у світі в їхньому порівняльному зрізі на прикладі окремих країн, регіонів, вибірок тощо.

Головна мета – отримати багатовимірну класифікацію політичних систем і режимів сучасних країн на підставі розробки та застосування комплексних методів порівняльного аналізу. Для цього в комплексний підхід оцінки політичних режимів та їхніх окремих складових у різних країнах світу інтегровано кількісні та якісні методи порівняльного аналізу¹. У посібнику запропоновано доволі широкий аналітичний контекст, проте його вибірка не становить якогось чітко відокремленого набору країн. Разом із тим, до уваги у значній кількості випадків (з огляду на завдання аналізу демократизації, авторитаризації, трансформації та консолідації політичних режимів) взято країни Європи, які в минулому чи сьогодні розвиваються за посткомуністичною траєкторією. За аналогією, до вибірки посібника було залучено чимало країн, які не є європейськими, раніше були авторитарними, потім стали перехідними і перебувають на стадії демократизації їхніх політичних режимів. Увагою не обмежено й ті країни, політичні режими яких сьогодні є недемократичними: вони випробували невдалий досвід демократизації або ж не випробували його зовсім.

Специфікою посібника стало те, що в ньому комплексно зіставлено теорію та практику – в навчально-науковому плані позицію автора треба розглядати як засіб перевірки порівняльного політологічного знання. Запропонована праця сприяє якісному викладанню і засвоєнню академічного курсу, присвяченого проблематиці політичних режимів сучасності, який читають для студентів відділення політології філософського факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. Структурно посібник складається з дев'яти розділів, які присвячені таким проблемам інституційного та процесуального аналізу політичних режимів сучасності, як: суть, визначення та засади порівняльного аналізу політичних режимів сучасності; виміри та наслідки демократії/автократії і демократизації/авторитаризації; економічні й політичні свободи у структурі політичних режимів сучасності; рівні, різновиди та концепти демократії і демократизації; ефективність і якість демократії та демократизації; рівні, різновиди та концепти авторитарії та авторитаризації; визначення, типологія та аналіз субнаціональних політичних режимів; трансформації та транзити політичних режимів сучасності; економічні атрибути та детермінанти політичних режимів сучасності. Також посібник складається з інформативних додатків, присвячених розумінню співвідношення політичних режимів й особливостей економічного розвитку в деяких посткомуністичних країнах світу. Наприкінці посібника запропоновано короткий тлумачний глосарій, який окреслює основні категорії аналізу політичних режимів.

¹ Автор дотримується усталеної в західній порівняльній політології логіки про те, що компаративний аналіз різноманітних інститутів і процесів, у тім числі політичних режимів, можна проводити за двома парадигмами – якісною та кількісною. Вони за своєю суттю та механізмом виконання відрізняються, проте можуть вирішувати аналогічні проблеми. Внаслідок цього досягається максимальна точність трактування тих або інших особливостей розвитку політичних режимів, а також їх складових. Автор доходить висновку, що треба по чергово зіставляти висновки, отримані на підставі якісних і кількісних наукових методик порівняльного аналізу політичних режимів. У цьому не лише специфіка, а й наукова сутність праці, адже на цій основі відбувається конструювання “нових горизонтів” політологічного знання.

Розділ 1

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

- 1.1. Політичний режим як категорія політології: дефініювання, структуризація та параметри наукового аналізу.
- 1.2. Порівняльна типологізація політичних режимів: від минулого до сучасності через актуалізацію дослідження демократії та автократії.
- 1.3. Концепти, індекси та вимірювання: понятійно-категоріальний апарат і методологія аналізу політичних режимів сучасності.

Основні поняття: політичний режим, порівняльний аналіз, демократія, автократія, “третя хвиля демократизації”, неоінституціоналізм, формальні та неформальні інститути, інституціоналізація, горизонтальні та вертикальні відносини в режимі, політична система, політичний процес, держава, система влади, фаза розвитку політичного режиму, транзитна (перехідна) фаза, операційна (експлуатаційна) фаза, установча фаза, типологізація політичних режимів, інституціональний та соціологічний підходи трактування режимів, аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія, політія, закрита гегемонія, інклюзивна гегемонія, змагальна олігархія, поліархія, арістархія, монархія, полікратія, тоталітаризм, анархізм, авторитарні автократії, тоталітарні автократії, концепт, концептуалізація, операціоналізація, агрегація/дисагрегація, індекс, індексування, вимірювання, маркер, індикатор, змінна, атрибут, надійність і дійсність наукового знання, етапи розвитку компаративістики, case-study, бінарне порівняння, регіональне порівняння, глобальне порівняння, тематичне порівняння, крос-національне порівняння, крос-темпоральне порівняння, універсальне порівняння, казусно-орієнтоване порівняння, глобальне порівняння, порівнювальні параметри, алгоритми кількісного аналізу, факторний аналіз, кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, метод головних компонент.

1.1. Політичний режим як категорія політології: дефініювання, структуризація та параметри наукового аналізу

Перед тим як приступити до безпосереднього розгляду політичних режимів сучасності, потрібно (як і у випадку будь-якої наукової проблеми) визначитись із тими головними теоретико-методологічними параметрами та атрибутами, на які ми будемо опиратись надалі. Звичайно, превалюючою у цьому ракурсі є саме категорія “**політичний режим**”, а також різноманітні інституційні й процесуальні особливості, якими вона (ця категорія) зумовлена і які породжує. Така логічна визначеність є обов’язковою, адже тільки на її підставі ми зможемо припускати та розуміти різні теоретичні/концептуальні виміри політологічного аналізу режимів, уникати моментів, які не вписуються у межі навчального посібника. Крім того, з огляду на концептуальне визначення політичного режиму, ми зуміємо визначити його центральні/домінантні, периферичні та окремішні атрибути, які безумовно простежуються у калейдоскопі тих реалій, із якими зіштовхуються на практиці політичні системи сучасності. Однак, з іншого боку, це означає, що ми не можемо дефініювати політичний режим як сталу чи “законсервовану” наукову категорію, бо сьогодні проблема становлення, розвитку, а також зміни політичних режимів є однією з найбільш актуальних у порівняльній *неоінституціональній політології* тощо.

Ми не випадково звертаємось до необхідності неоінституціональної векторності трактування політичних режимів. Річ у тім, що інституційні перспективи, які містять формальні та неформальні інститути, спрямовані на складні зв’язки між правилами, поведінкою та політичними відносинами, найбільш правдоподібно свідчать про параметри й атрибути становлення, розвитку та занепаду політичних режимів. Якщо ми оперуємо інституційними вимірами функціонування політичних режимів, то очевидно, що магістральними складниками пояснення останніх повинні бути такі: доступ до влади, вертикальні обмеження влади, горизонтальні обмеження влади, тип й особливості політичного управління (здійснення влади), політичні права і свободи. Також інституційна складова трактування політичних режимів вагома з огляду на те, що вона уможливорює порівняльний аналіз у процесуальному вимірі: у контексті зіставлення причинно-наслідкових властивостей (політико-правової, поведінкової та позиційної), а також фаз (становлення/виникнення, розвиток/функціонування та транзит/перехід) політичних режимів. Кожний із заявлених вимірів завжди має свої причини і наслідки, а тому політичний режим

неодмінно має трактуватись як цілісне й багатоскладове поняття, яке може позначати як інститут, так і процес.

Такого висновку ми досягаємо за результатами тривалої історії розвитку знань із приводу політичних режимів та їхньої верифікації за допомогою методів порівняльної політології (на прикладі політичних систем сучасності). Політичні режими та їхня зміна були предметом систематичних рефлексій, починаючи зі Стародавньої Греції. Платон був одним із перших мислителів, що намагався одночасно вирішити зазначені проблеми. У “Республіці” він запропонував теорію “неперервного конституційного занепаду”: аристократичне правління (ідеал Платона) послідовно перетворюється на тимократію, олігархічне правління і демократію, яку врешті-решт змінює деспотизм (найгірша форма правління/режиму¹). Незважаючи на оригінальність роздумів Платона з приводу так званих “форм правління”, їхнє пряме відношення до розуміння розвитку політичних режимів сучасності (та, ймовірно, стародавніх часів) дуже обмежене. Крім того, в сучасній порівняльній політології за останні сорок років відбулось багато змін, виникло чимало доробків для дефініювання і структуризації політичних режимів та їхніх змін. Багато змін відбулось і в політичному житті різних країн світу. Головна із них – це відмова від авторитарного (авторитарного чи тоталітарного) режиму на користь демократії та демократизації, яку С. Хантінгтон назвав “*третьою хвилею*”. А в більш нових працях узагалі виникає питання з приводу доцільності обґрунтування такого поняття, як “*четверта хвиля*” демократизації [433, 547]. Однак, зі слів Г. Мунка, ми розуміємо, що аналітики режимів зрідка відступають й підсумовують ті поняття, які становлять їхній аналіз. А це зумовлює потребу розробки концептуального синтезу, побудованого на чинних гіпотезах і припущеннях (концептах), з приводу того, як варто розуміти політичні режими та їхні зміни загалом. Вирішення завдання має відбуватись із огляду на потребу забезпечення узгоджених рамок сприйняття у форматі системної організованості та виваженості теоретико-методологічних, а також емпіричних досліджень політичних режимів сучасності. Відповідно, треба уточнити, що таке політичний режим, і як можна систематизувати різноманітні (дуже часто контраверсійні) трактування політичних режимів та їхні зміни в умовах сьогодення.

У формулюванні концептуального визначення виходимо з головного зауваження про те, що у цьому посібнику ми оперуватимемо винятково

¹ Варто зауважити, що форма правління у Платона не ідентична формі правління у сучасній політико-правовій думці. У Стародавній Греції у форму правління, по суті, відбувалось інкорпорування тих механізмів і атрибутів, які свідчили (за логікою сучасної науки) переважно про політичний режим і тільки мінімально про форму правління (класичні форми правління – це монархія та республіка з їхнім подальшим таксономічним розподілом).

категорією “політичний режим”. Це означає, що доцільно якомога ширше аналізувати інституційні, а також процесуальні політичні атрибути режимів, тобто наголосити на розбіжних політичних аспектах режимів. Проте постановка питання потребує формулювання керованого означення політичного режиму, що дасть змогу створити систематичну класифікацію політичних режимів, яка заснована на вузькому визначенні. Вузькість визначення передбачає, що суміжні та уточнювальні атрибути політичного режиму (наприклад, його соціальні, культурні, економічні та інші аспекти) варто трактувати як причини або наслідки певного типу політичного режиму, а не як його невід’ємну частину. Із цим зауваженням погоджуються провідні дослідники політичних режимів сучасності, зокрема, Т. Л. Карл, Х. Лінц, Г. О’Доннелл тощо. Якщо ж долучатимемо зазначені й інші атрибути у визначення політичного режиму, тоді відбуватиметься втрата дуже важливих елементів трактування, які стосуються взаємозв’язку з-поміж політичним режимом та іншими аспектами політичної системи і соціуму загалом [366]. Крім того, таке бачення логіки дефініювання політичного режиму вибудовується з огляду на зауваження Дж. Сарторі про принципи порівняльного аналізу: задля реконструювання концепту варто спочатку зібрати чинний набір визначень, тоді виокремити їхні характеристики, а вже після цього сконструювати матриці, які і будуть організовувати осмислено ці характеристики. Саме на зазначеній логіці побудовано посібник – як у випадку теоретико-методологічних, так й емпіричних пошуків і прикладів.

Сьогодні існує досить багато визначень *політичних режимів*. Деякі науковці трактують їх надто просто – як правлячі коаліції або групи; тобто у цьому випадку відбувається поєднання аналітичного концепту з політичними акторами. Натомість, помічаємо тенденцію щодо недооцінки значення політичних інститутів та процесів у дефініюванні політичних режимів. Особливо очевидно це у визначенні М. Манна, який зазначає, що політичний режим – альянс домінуючих ідеологічних, економічних та військових владних акторів, яких координують правителі держави. Не суттєво у цьому випадку відрізняється і визначення П. Калверта про те, що режим – це назва, яка зазвичай присвоюється уряду або ж послідовності урядів (уряди варто розуміти як системи влади. – В. Л.), в яких влада залишається головно в руках тієї самої соціальної групи. Акцентуація акторів у цих визначеннях настільки сильна, що прихильники цієї точки зору говорять про стратегії режиму, маючи на увазі те, що концепція позбавлена будь-якого інституційного змісту.

Не всі концепти побудовано на зазначеному розумінні політичних режимів. Існують окремі доробки, які проводять більш збалансований погляд на інститути, внаслідок чого політичні режими позиціонуються як мережі

взаємовідносин поміж політичними акторами та політичними інститутами (інституціями). Це означає, що обидва елементи є складниками політичного режиму. Проте прихильники такого погляду стверджують, що між акторами та інститутами наявні лінійні відносини “панування і підпорядкування”, які втілюються на практиці у функціонуванні певних домінуючих коаліцій або соціально-економічних союзів над установами. Отож, інститути розглядають як “епіфеномени”, які є лише відображеннями влади акторів.

Натомість Р. Колліер та Д. Колліер зауважують, що режими не варто сплутувати з конкретними вищими державними або урядовими посадами або “коаліціями”, які виникають для підтримки цих режимів. Пропонована логіка призводить до багатьох проблем/побічних явищ та недоліків. *По-перше*, проблематично, що розуміння політичних режимів у цьому контексті зможе поширюватись на усі випадки та нехтувати можливості співіснування того ж сузір'я акторів, а також різних наборів інституційних правил. Річ у тім, що коли уряди (як владні системи) змінюють один одного у межах єдиного інституційного механізму, вони не представляють ідентичних інтересів. Якщо підходити до цього атрибуту контраверсійно, тоді очевидно, що хід відстеження політичного процесу в тому чи іншому політичному режимі буде вкрай статичним, що не відповідає політичній конкуренції в окремих політичних системах. Особливо це стосується демократій (як виду політичних режимів), де уряди змінюють один одного, представляючи різні інтереси, навіть якщо не відбувається зрушення в “основних сузір'ях” соціально-економічних і політичних груп.

По-друге, запропонована вище логіка трактування політичних режимів занадто редукаціоністська, адже вона не аналізує політичну гру між суб'єктами й інститутами. Це означає, що “концептуальна карта” не може пояснити зміцнення рівня консолідації режиму або ступеня того, наскільки ця ідея прийнята політичними акторами. Схожа проблема існує й у контексті становлення будь-якого нового типу політичного режиму, оскільки існує концептуальне непорозуміння в ракурсі впливу формальних і/чи неформальних інституційних механізмів політичного режиму (особливо якщо роль інститутів у попередніх режимах була окреслена не чітко).

Спроба вирішення зазначених дилем щодо трактування політичних режимів спричинила конструювання різноманітних *кількісних методів наукового аналізу* (про це йтиметься в наступних розділах – у цьому ж контексті потрібно зауважити, що кількісні методи аналізу політичних режимів розуміють як різноманітні шкали з приводу оцінювання, наприклад, міри демократії (демократизації) або/чи автократії (автократизації) тих чи інших або ж усіх чинних політичних режимів сучасності). Проте й у такому вимірі повинне існувати “консолідоване” визначення полі-

тичного режиму як такого. Тому Дж. Сарторі зауважує, що попри інституційну спрямованість сучасних досліджень політичних режимів потрібно виокремлювати щонайменше дві стратегії останніх. Перша – коли політичні режими розуміють як “*концепти об’єктів*” (англ. *object concepts*); друга – коли політичні режими трактують як “*концепти властивостей*” (англ. *property concepts*). Якщо концепція сконструйована як об’єкт поняття, то вона означає атрибути, зібрані у категорії (наприклад, тип політичного режиму). Проте якщо концепція вибудована як властивість, тоді вона позначає поняття властивості (наприклад, рівень розвитку демократії) тих чи інших явищ (наприклад, політичної системи), які можуть бути більше чи менше властивими. Відповідно, кожен кількісний методик потрібно піддавати детермінації на основі якісних даних.

Отже, Д. Колліер й Р. Едкок зауважують, що дві стратегії трактування політичних режимів є правдоподібними, але сама по собі кількісна перспектива проводить деякі невідповідні наслідки та результати. Наприклад, деякі елементи здійснення влади і дії політичних акторів не можуть бути висвітлені належно винятково на підставі кількісних (індексних) розрахунків. Крім того, вивчення конкретних подій потребує визначення меж у дихотомічних термінах, тому що потрібно зазначати “початок” і “кінець” певної події. А це особливо актуально у випадку політичних режимів, які мають здатність трансформуватись – тому “кінець” фази одного режиму є або ж не є “початком” фази іншого режиму. Може бути й так, що кількісні вимірювання різних політичних режимів оцінюють фактичні параметри цих режимів з різною вагомістю. Й. Елкіт зауважує, що значні відмінності між політичними режимами можуть бути прихованими на основі окремих похибок кількісних вимірювань, які може досягнути лише якісний підхід компаративного аналізу. З огляду на це, ми апелюємо стосовно зауваження Г. Мунка і Дж. Веркуйлена [565] тим, що кількісне оцінювання режимів має за мету звести значну кількість проблем до кількох ключових патернів. А тому не завжди вдається отримати достатню інформацію про специфіку політичних режимів у різних політичних системах сучасності.

Ще один механізм концептуалізації політичних режимів – на основі оцінювання їхніх типів і підтипів (на різних рівнях аналізу – у світі, в регіоні, в країні чи в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць країни тощо). Тому дуже часто у порівняльній політології відбувається звернення до так званих “прикметників”, які застосовуються для деталізації політичних режимів тих або інших одиниць аналізу. Ми вважаємо, що найкращим варіантом трактування політичних режимів є аналіз на основі застосування різних методик та інтерпретації. Це дає змогу отримати більшу кількість емпіричних даних, а також порівняти

механізми аналізу між собою. Так можна достеменно сказати про параметри режиму конкретної країни тощо.

Як зазначено вище, найкращим ракурсом аналізу політичних режимів сучасності є інституційний. До *неоінституціоналізму* як методу і підходу політологічного аналізу політичних режимів звертаються провідні професіонали у цій царині знань, зокрема, Ф. Кардозо, Р. Колліер та Д. Колліер, Р. Фішман, С. Ловсон, Р. Макрідіс, В. Меркель, Г. Мунк, Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, Ф. Плассер, Ф. Шміттер і Т. Карл, С. Майнверінг та інші. Неоінституціоналізм пов'язує концепт режиму з *інституційними правилами* – правилами, які встановлюють вимоги, заборони або дозволи з приводу певних дій. Саме їхня сукупність становить, по суті, політичний режим. Та все ж, усі інституційні визначення політичного режиму треба ділити на дві групи. *Перша* прирівнює термін “політичний режим” із формальними аспектами політичного правління або, іншими словами, з формальними (писаними) законами країни, які мають регулювати політичну владу. Це “класична” інституційна точка зору, що розуміє інститути тільки як формальні правила. Проте, зі слів Г. Петтерса та Ф. Ріггса, в оцінюванні політичних режимів є значні проблеми в контексті аналізу лише формальних інституційних зрізів. Особливо це помітно, коли реальна політична практика не збігається з формальними правилами, які офіційно мають структурувати політичну гру. Тому вчені зазначають, що існування режимів винятково на засадах наявності формального набору правил без практичного впливу політичної поведінки свідчить про неповноцінність політичного режиму як дефінітивної категорії. Г. Лассуел й А. Каплан наголошують, що треба проводити межу між *формальною* і *неформальною* структурами політичної влади. Це *друга група* неоінституціонального трактування політичних режимів сучасності.

Невідповідність між формальними правилами та фактичними процедурами (поведінкою) не є достатньою підставою для повного усунення правил, особливо якщо неформальні процедури широко поширені та укорінені. За словами Г. Хельмке та С. Левіцькі, багато результатів, які становлять інституційний інтерес, не адекватно пояснюють формальну інституційну структуру політичних режимів, бо багато правил гри, які супроводжуються фактичними проявами політичної поведінки, зовсім не передбачені у формальних правилах. Тому неформальні обмеження часто генерують в акторів стимули дій, які відрізняються від стимулів дій тих акторів, які керуються саме формальними правилами та процедурами.

На думку С-Е. Скаанінга, існує очевидна необхідність більшої уваги щодо фактичних правил структурування політичних дій. Якщо соціальні/політичні актори відповідають на поєднання формальних і неформальних обмежень, то інституційний аналіз слід здійснювати за двома наборами

чинників – *формальних* і *неформальних*. На основі розширення сфери інституційного аналізу через включення неформальних правил вчені можуть краще розуміти стимули політичної поведінки у політичному режимі. Ось чому новітні трактування політичного режиму сконструйовано саме на підставі поєднання формальних і неформальних атрибутів інституційної сфери тієї чи іншої політичної системи. Внаслідок цього уможливлено аналіз політичної системи не як концептуальної моделі, а як реальної політичної практики. Тому інститути не варто розглядати як протиставлення неформальним способам здійснення політичної влади, але як відмінні форми конкретних результатів політичного процесу. Саме тому потенційна пастка неоінституціонального аналізу політичних режимів полягає в тому, що вчені часто розглядають неформальні інститути як “залишкову категорію”. Однак насправді (а, можливо, й на жаль), неформальні інститути мають потенціал охопити практично всі поведінкові аспекти політичних режимів, які не зумовлено правилами формального характеру. Досить часто буває так, що неформальні процедури зовсім превалюють над формальними (найчастіше мовиться про недемократичні режими). Буває, що формальні правила не мають суттєвого (чи ніякого) впливу на політичну практику. З іншого боку, слабкі формальні інститути не обов’язково мають бути реально доповнені неформальними інститутами. Можливо, що немає стабільних або обов’язкових правил, а політика характеризується широкою неструктурованою поведінкою. Задля уникнення “залишковості” неформальних інститутів політичних режимів Г. Хельмке та С. Левіцькі пропонують таке правило: задля того, щоб бути визначеною як неформальний інститут, поведінкова закономірність має реагувати на встановлені правила чи процедури, порушення яких породжує певні зовнішні санкції.

Як зазначено вище, категорія “політичний режим” охоплює також *поведінкові виміри*. Це спричинено незаперечною можливістю політичних акторів діяти. А тому значення акторів не потрібно недооцінювати. Сприйняття інститутів як важливого чинника формувань, обмежень і правил дій політичних суб’єктів не означає, що ми повинні упускати із уваги політологічного аналізу політичних акторів. Поведінковий вимір наголошує, що правила важливі тільки тоді, якщо їх дотримуються суб’єкти, адже саме політичні актори вибудовують “інституційний каркас” будь-якого режиму. Крім того, актори вирішують, як структурувати свій вибір та взаємодіяти з чинними правилами і процедурами. Нарешті, відтворення інституційних правил безперервно залежить від заходів, проведених суб’єктами політики.

Принаймні два суттєві чинники повинні бути виконані перш, ніж ми зможемо говорити про *інститути* – тобто про формальні і неформальні

правила – формалізація й інституціоналізація політичних правил. Режими не повністю інституціоналізовані доти, доки складові формальні/неформальні правила не стануть відомими/шанованими практично всіма основними політичними акторами (утім, не тільки йдеться про найвищі владні еліти в країні, а й про еліти на місцях та в певних сферах). Можемо говорити про взаємозв’язок між рівнем формалізації та інституціоналізації правил функціонування політичного режиму (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Взаємовідносини між рівнями формалізації
та інституціоналізації з приводу політичних правил
у політичних режимах [626]

Рівень формалізації політичних правил	Рівень інституціоналізації політичних правил		
	Високий	Середній	Низький
Високий	Виразні режими	Виразні ситуації	Неструктурована політична поведінка
Низький	Невиразні режими	Невиразні ситуації	

Ми дотримуємось думки про те, що режимом завжди має бути ситуація, у якій рівень інституціоналізації політичних правил високий. В інших сценаріях доводиться говорити про специфічні ситуації розвитку та структуризації політичної поведінки.

Крім поведінкового та політико-правового (інституційного) виміру політичного режиму, ми зобов’язані також зважити на “позиційну складову” режиму. Річ у тім, що *інституціоналізація* (чи сприйняття) політичного режиму може відбуватись як за поведінково-нормативними ознаками, так і за поведінково-практичними атрибутами. Тут потрібно розуміти, що позиції стосовно звичайних інститутів та інституцій є настільки важливими, наскільки вони впливають на поведінку політичних акторів. Із цього приводу деякі дослідники (зокрема А. Пшеворські) використовують простий “інструментальний” підхід стосовно зазначеної проблеми і зазначають, що будь-яке припущення про стратегічну підтримку винятково на основі власних інтересів дає достатню і правдоподібну підставу для оцінювання рівня інституціоналізації тих чи інших політичних режимів. Аргумент засвідчує, що навіть якщо режиму не вистачає легітимності, то супротивники не можуть активно протистояти цьому режиму, якщо вони сумніваються з приводу того, що *альтернативний режим* бажаний і можливий. Тому значення для стабільності політичного режиму має не лише його легітимність, а й наявність або відсутність кращих альтернатив розвитку. Бажаної альтернативи немає тоді, коли опоненти чинного політичного режиму не мають способів його “подолання”. Тим не менше, може статись й так, що коли опозиційні актори чітко сприймають

інституційні правила гри чинного політичного режиму, останній здатен змінюватись – насамперед унаслідок зміни правил гри у режимі. А саме тому й проявляється “позиційний вимір” політичних режимів: він часто здатен відтворювати “дуалістичний характер мотивації” інституціоналізації політичних режимів, – з одного боку, стратегічний вибір дій різних політичних акторів, а з іншого, – нормативні зобов’язання акторів. Тому високий рівень інституціоналізації політичного режиму можливий у випадку синтезу поведінкового і позиційного вимірів як одного цілого: це означає, що політичні актори повинні поважати певний набір політичних правил і норм зі стратегічних переконань, а також нормативно відкидати усі ті інститути та інституції, які відіграють маргінальну політичну роль. Тому зміна влади у напрямі політичних діячів, які нормативно заперечують чинні правила, матиме прямий та безпосередній вплив на інституціоналізацію цих політичних правил незалежно від того, чи політичні актори переслідують свої інтереси.

Отже, доцільно підсумувати, що вирішальними складниками політичного режиму є *інституціоналізовані* (прийняті/сприйняті) *набори правил*. Що стосується відносин, які регулюють фундаментальні правила, то вони можуть бути, а можуть і не бути основою політичного режиму (залежно від конкретного контексту). Саме тому визначення режимів на підставі інституційних складників не є ідентичними. Тим не менше, спробуємо окреслити спільні риси, властиві для різних концептуальних підходів. Деякі визначення акцентують на взаємозв’язку між керівниками, а також підпорядкованими. Більшість визначень охоплює відносини між різними частинами і функціями центральної політичної влади. З огляду на це, очевидно, **політичний режим** – інституціоналізований набір основних формальних і неформальних правил, які структурують взаємовідносини в центрі політичної влади (тобто горизонтальні відносини) та її взаємозв’язок із суспільством загалом (вертикальні відносини). Для окреслення *горизонтальних відносин* найчастіше у науковій літературі застосовують ракурс взаємозв’язку між гілками влади – у вузькому змісті йдеться про горизонтальні обмеження (або підзвітність) влади. Найбільш використовувані атрибути з-поміж *вертикальних відносин* – спосіб доступу до основних політичних посад (або просто спосіб доступу до влади), спосіб здійснення влади із основних політичних посад та обмеження здійснення політичної влади. Такі відносини повинні іменуватися вертикальним обмеженням (підзвітністю) влади. Додатковим атрибутом політичного режиму треба вважати тип здійснення влади правителів. Але особливість додаткового атрибуту полягає в тому, що він різною мірою проявляється у різних типах режимів – найбільше у випадку недемократичних (авторитарних) політичних практик. Ось чому дуже часто в аналізі авторитаризму

(що стане очевидно в наступних розділах) вчені застосовують категорії типів груп, які автократично впливають на режим – армії, партії, однієї особи, духовенства тощо.

Також потрібно запропонувати й інші (досить часто апробовані) визначення політичного режиму, які існують у сучасній політичній науці. Це особливо вагомо у тому ракурсі, що політичний режим аналізують (навіть у межах неінституційного підходу) крізь призму різних суміжних понять, до яких політичний режим входить чи не входить структурно, логічно та етимологічно, з якими політичний режим може зіставлятись чи яким може протиставлятись. Наприклад, на думку Р. Макрідіса, під *політичним режимом* варто розуміти специфічні шляхи і засоби, якими різні функції політичної системи можуть бути структуровані та вбудовані в інститути і процедури, спричиняючи внаслідок цього специфічні міжінституційні взаємини. Зрозуміло, що конкретна політична система залежно від історичних обставин може функціонувати в умовах різних політичних режимів. У зазначеному ракурсі *політична система* – це родове узагальнювальне аналітично-концептуальне поняття, а *політичний режим* – це видове виокремлено аналітично-емпіричне поняття. У такому розумінні політичний режим близький щодо *політичного процесу* й набуває саме процесуальних вимірів. На думку А. Циганкова, політичний режим та політичний процес об'єднує: по-перше, акцентування динамічного аспекту політичного життя, по-друге, здатність зазначених понять позитивно/негативно, ефективно/неефективно, з різною мірою стабільності впливати на політичний результат [317, с. 5–15]. Проте політичний режим – це лише одна характеристика політичного процесу, лише один вимір розгляду політичного процесу. Річ у тім, що політичний процес може бути проаналізований і з погляду можливих циклів/ритмів/фаз, тобто в діяхронному (або стадіальному) вимірі. Якщо підходити до проблеми з цієї точки зору, *політичний режим* можна визначити як синхронний структурний вимір політичного процесу.

Узагальнюючи, варто зважати, що **політичний режим** означено як інституційний набір основних формальних та/чи неформальних процесуальних правил й процедур окреслення діяльності політичних лідерів і керівників, як регулятор призначення на основні посади, а також вертикальних та горизонтальних обмежень й стримувань із приводу здійснення політичної влади. Різне поєднання цих компонентів (як свідчить практика і про що йтиметься у наступних розділах) є причиною формулювання різних концептів політичного режиму.

У цьому контексті потрібно детальніше простежити відмінність між поняттями, які впливають на конструювання політичних режимів. У цьому випадку мовиться про “політичну систему”, “державу” і про “уряд” (систе-

му урядування). Під *політичною системою* треба розуміти (у прив'язці до відмінностей від політичного режиму) діяльність та взаємодію політичних акторів, через яку політичні цінності набувають авторитетного значення й поширення в суспільстві. Тобто політична система свідчить про сукупність процесів політичного життя в суспільстві. Відповідно, складниками політичної системи є держава, уряд/урядування та політичний режим тощо. *Державу* потрібно розуміти (у цьому контексті) як постійний набір складників публічного управління, примусу й порядку організаційного плану, який володіє монополією на те, як політична влада приймає політичні рішення, обов'язкові для певної території. Відповідно, *уряд* варто трактувати як публічну організацію, що складається з невеликої групи осіб, які приймають рішення, контролюють, а також координують виконання авторитетних політичних рішень. А задля цієї мети "уряд" (у широкому розумінні) використовує державний апарат (бюрократію тощо), хоча вона не є його частиною. У цьому контексті очевидно, що політичні режими, як заведено, є більш постійними формами політичної організації, ніж уряди. У час, як політичний режим залишається більш-менш ідентичним, різні уряди (системи урядування) можуть змінювати один одного, здійснюючи владу, приймаючи інституціоналізовані у режимі правила та не змінюючи генеральні ознаки держави. Держава, як заведено, стабільніша, ніж політичний режим. Відмінність між ними полягає в тому факті, що держава – центр політичної влади, а режим меншою мірою відноситься до політичної влади, аніж до способу її структуризації. Так політичний режим окреслює спосіб формування урядів та їхнє функціонування, а також механізм здійснення державної влади.

Тим не менше (і це надзвичайно вагомо), політико-правовий/інституційний та поведінковий/позиційний виміри політичного режиму окреслюють останній саме як *структуру*, яка не є статичностабільною. Це важливо у теоретичному й практичному контексті, оскільки політичні режими та їхній розвиток передбачають виокремлення окремих *фаз* функціонування, а це призводить до необхідності концептуалізації цього процесу. Внаслідок цього й відбувається виокремлення багатьох концептів щодо сприйняття сучасних типів режимів (про це йтиметься у наступних розділах). Така постановка питання означає, що *політичний режим* – це категорія, яка постійно розвивається та проходить принаймні три *стадії* цього процесу: становлення/появу, функціонування та занепад (що веде до транзиту/зміни). Загалом у сучасній науці (в порівняльній політології і транзитології) склалось бачення з приводу необхідності виокремлення таких **фаз розвитку політичного режиму**: транзитна (або перехідна), експлуатаційна й установча. Така векторність розвитку властива для усіх політичних режимів, тому в причинно-наслідковому плані розглянемо її детальніше.

Транзитну (перехідну) фазу найчастіше трактують як інтервальний перехід від одного політичного режиму до іншого. Особливістю цієї фази розвитку політичного режиму Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер вважають те, що правила гри (формальні та/або неформальні) ще чітко не визначені. Очевидно, що транзит/перехід розпочинається на підставі відкидання/заперечення усталеного/інституціоналізованого політичного режиму та (найчастіше) закінчується конструюванням нової стабільної конфігурації правил, які теоретико-методологічно характеризують виникнення нового режиму. Однак таке розуміння політичного транзиту охоплює щонайменше три аспекти розвитку режимів. *По-перше*, актуально розрізняти транзит як зміщення від усталеного режиму до нового режиму [569]. *По-друге*, треба розуміти транзит як процес усталення нового набору правил та відмови від старих правил у тому або іншому політичному режимі. *По-третє*, транзит – це новий набір правил іманентно, адже він передбачає наслідки у часовому вимірі між встановленням політичного режиму й результатами режиму. Наприклад, Д. Рустов виокремлює такі перехідні етапи розвитку політичного режиму: 1) фаза фонових передумов; 2) підготовча фаза; 3) фаза рішень; 4) фаза звикання (габітації). Г. Мунк і К. Лефф демонструють кілька варіантів транзиту (на прикладі країн Латинської Америки і Центрально-Східної Європи): 1) реформи знизу; 2) реформи через взаємодію/угоду; 3) реформи через вивільнення; 4) реформи через захоплення; 5) революція зверху.

Відповідно, *операційна/експлуатаційна фаза* – це інституціоналізація процесу, який починається із часткової згоди еліти стосовно нових правил і закінчується, коли цей інституціональний механізм “більше не є оперативним”. Це означає, що варто виокремлювати не тільки фазу консолідації політичного режиму (коли він постає стабільним та вважається “єдиною грою у місті”) у контексті його операціоналізації, а й тривалий процес інституціоналізації або ж деінституціоналізації політичного режиму на основі стійкого або нестійкого політичного порядку. А тому вирішальне значення у цьому контексті має рівень (низький чи високий) прийняття властивостей, які окреслюють той або інший політичний режим у стадії його експлуатації. Так операційна фаза перманентно пов’язана з таким ключовим аспектом: прийняття чи заперечення акторами інституційної структури позначається на операціоналізації політичного режиму. Отож, можна розподіляти сценарії розвитку режимів на різні, проте потенційно перехресні фази, побудовані на відносинах політичних акторів й інституціоналізованих правил: 1) для фази транзиту властивими є відмова від правил і становлення перехідного типу; 2) для фази становлення властиве формування правил; 3) для фази операціоналізації властиве прийняття правил і розвиток нового режиму.

Підсумовуючи, варто зазначити, що переважними (теоретико-методологічно й емпірично) дефінітивними *атрибутами* і контекстуальними *патернами* політичних режимів є такі: 1) політичний режим недостатньо пов'язувати винятково з формами державного правління та державного устрою, хоча, безумовно, останні дуже суттєво впливають на окреслення та позиціювання політичних режимів. А річ у тім, що політичний режим потрібно описувати у вимірах соціальної та політичної стабільності й ефективності, політичний режим сприяє організації масштабних макросоціальних процесів у політичній/соціальній системі; 2) політичний режим за змістом не можна ототожнювати з політичною системою, адже перший не повною мірою характеризує всі статичні і динамічні атрибути другої. Одночасно зрозуміло, що політичний режим превалентно намагається опиратися на систему економічних інтересів та культурних цінностей, які окреслюють межі політичної системи, а дії (інституційно-процесуальні виміри) політичного режиму неодмінно відображені всередині політичної системи, зміцнюючи або послаблюючи наявні у ній зв'язки і відносини; 3) політичний режим дихотомічно і/чи різносторонньо демонструє особливості взаємин між державою та громадянським суспільством: у структурі громадянського суспільства виникають відносини уряду й опозиції, які є головними у характеристиці типу і/чи властивостей будь-якого з політичних режимів; 4) політичний режим забезпечує динамізм або ж стабілізацію політичної системи, приводячи або не приводячи її елементи і структурні атрибути в упорядковану взаємодію, забезпечуючи або не забезпечуючи координацію і злагодженість цих елементів. Усе залежить від того, наскільки успішно політичний режим зважає на політико-правові механізми конкретної системи міжінституційних відносин та особливості державних устроїв і моделей розвитку соціальних структур. Успішність інтеграції сенсу і змісту політичного режиму в інституційну практику та соціальне життя конкретної країни (або ж локальності) залежить від того, наскільки ефективно у політичному режимі взято до уваги соціально-історичні передумови розвитку конкретної країни (або ж локальності). Це означає, що політичний режим є показником ефективності вирішення або артикуляції конфліктів між суспільством і системою влади, чи загалом політичною системою; 5) політичний режим – синтез владних (формальних/неформальних інституційних) структур, які дають змогу еліті виконувати покладені на неї повноваження. У цьому ракурсі також забезпечується зв'язок поміж системою влади та атрибутами розвитку громадянського суспільства. Наприклад, зі слів А. Циганкова, може відбуватись поєднання багатопартійності та розвиненої структури громадянського суспільства, але може відбуватись і реалізація механізмів прийняття політичних рішень унаслідок існування антисистемного опору,

коли не відбувається узгодження еліти з соціальними/громадянськими інтересами¹; 6) політичний режим часто детермінований тимчасовими процесуальними та/або інституційними параметрами. Ця ознака була відображена у визначенні політичного режиму Дж. Барнса, М. Картера та М. Скідмор: “Режим – це специфічний період дії політичної влади, здійснюваної в рамках політичної системи”. Річ у тім, як це було зазначено вище, що одна й та сама ж політична система може функціонувати у різних політичних режимах. Політичний режим – свого роду “життя, дихання” політичної системи та її впорядкована динаміка. Політичний режим близький щодо політичної системи змістовно, що в багатьох випадках допомагає розглядати ці поняття як взаємозамінні; 7) політичний режим – це завжди комплекс тих чи інших методів досягнення цілей. Варто зауважити, що режим наділений не тільки специфічними структурами влади (ними володіє політична система і система влади), а й особливими методами її реалізації. Саме на цій основі найчастіше відбувається типологізація і класифікація політичних режимів.

1.2. Порівняльна типологізація політичних режимів: від минулого до сучасності через актуалізацію дослідження демократії та автократії

У попередньому параграфі увагу зосереджено винятково на інституційному та процесуальному окресленні політичного режиму – тобто у теоретичному та методологічному ракурсі. Тобто практично не актуалізовано типів політичних режимів. На це є декілька причин: 1) *по-перше*, сьогодні є чимало класифікацій політичних режимів, які потребують окремішнього розгляду (частково це зроблено у цьому параграфі, частково – у наступних розділах); 2) *по-друге*, не всі види режимів

¹ Тут варто апелювати до дефініції політичного режиму, запропонованої М. Хагопіаном. Дослідник описує режим “як специфічну інституційну структуру, що характеризує політичну систему країни”. Тому діяльність та функціональність політичного режиму ширша, аніж діяльність інституційної системи влади та груп посадовців, представлених в інститутах влади. Політичні режими, як зазначають вчені-елітологи, функціонують не лише на підставі тих політичних/владних рішень, які приймають в наявних у суспільстві політико-правових процедурах. Не менше значення мають неформальні механізми прийняття політичних рішень. За Р. Макрідісом: “У той час, коли вивчення командної структури завжди наділяє нас знанням про те, який її формальний устрій, вивчення еліти завжди забезпечує нас інформацією про відсутні ... зв’язки в організації, а саме – розподіл і кордони влади”. Досвід політичних режимів засвідчує, що поняття політичної еліти не є беззмістовним, а політику часто роблять представники великих фінансових/промислових кіл, які наділені ресурсами політичного впливу.

є теоретико-методологічно й емпірично сумірними, адже деякі з них у науці більше піддані порівняльному аналізу, а деякі – менше (тому цей момент варто брати до уваги у конструюванні політологічного знання); 3) *потретьє*, є різні інтерпретаційні межі й підходи до класифікації політичних режимів, які вибудовуються на різних ракурсах розуміння аналізованої проблематики (саме тому доцільно по-різному підходити до окреслення кожного з них). Все це демонструє, що проблема *типологізації режимів* є окремишнім аспектом аналітичної політології, яка повинна отримати цілісне та усестороннє знання про політичний режим, а також про його екстраполяцію на умови сучасності. З огляду на це, потрібно запропонувати набір підходів (в історичному і предметно-контекстуальному вимірі) стосовно виокремлення різних типологій політичних режимів, а також виділити ту із них, яка внаслідок своєї емпіричної апробації в умовах сучасності є першочерговим предметом посібника.

Отож (щоб уникнути теоретико-методологічних помилок у типологізації), варто відштовхуватись від дефінітивних параметрів розуміння політичних режимів. У цьому контексті пропонуємо визначення **політичного режиму**, що актуалізоване у попередньому параграфі: це інституціоналізований набір основних формальних і/чи неформальних правил, які структурують взаємовідносини в центрі політичної влади та її взаємозв'язок із суспільством загалом; це сукупність методів, прийомів і форм проведення політичних відносин з приводу влади в суспільстві, спосіб функціонування політичної системи з приводу отримання та реалізації політичної влади. Саме тому політичний режим завжди характеризується методами здійснення (а не організації) політичної влади, мірою та якістю участі громадян у політичному (та державному) управлінні, ставленням державних інститутів та інституцій до правових засад власної діяльності, ступенем політичної свободи в суспільстві, відкритістю або закритістю політичних еліт, фактичним станом правового статусу особистості. Взагалі варто розуміти, що наукове оцінювання політичного режиму (на відміну, наприклад, від форми державного правління чи форми державного устрою) проводиться не лише за *формальними* (навіть у меншій мірі за формальними) параметрами, а з *фактичного* окреслення атрибутів функціонування політичної системи. У цьому ракурсі, особливо пропонуючи типології політичних режимів сучасності, потрібно проводити роздільну лінію між окресленням політичних режимів згідно, наприклад, з національними конституціями та політичною практикою – вони часто відрізняються.

Узагалі, формально (законодавчо) не завжди взято до уваги вагомі складники й атрибути політичних режимів. Очевидно, що в практичному відображенні політичний режим потрібно розуміти як сукупність засобів

і методів, за допомогою яких владні еліти здійснюють економічну, політичну і, що особливо вагомо, ідеологічну владу в країні. Тому категорія “політичний режим” фактично передбачає поєднання таких складників, як партійна система, способи голосування, а також принципи прийняття політичних/владних рішень, що формують конкретний політичний порядок у певній країні в певний період часу. Політичний режим також дотичний до таких категорій, як лідер і керівник, а також до формально неpolітичних, проте часто політизованих, інститутів/інституцій (наприклад, армія, церква, поліція тощо). Саме тому виходимо з розуміння *політичного режиму*, як набору елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичного управління в країні у певний період її політичного розвитку. Тут відображено такий атрибут політичного режиму, як динамічність (він відрізняє політичний режим від політичної системи загалом): політичний режим – більш рухливе та динамічне явище, ніж система влади (політична система), бо протягом еволюції однієї політичної системи може змінитися декілька політичних режимів (про це зазначено вище та буде уточнено на підставі емпіричного матеріалу в наступних розділах).

Відмінність формального та фактичного інтерпретування (а також їх синтезу) політичних режимів відображено у конструюванні двох базових **підходів щодо трактування режимів**. Перший – *інституціональний* (політико-правовий або ж формально-правовий) – увагу приділяє формально-юридичним та процедурним характеристикам систем політичної влади (або політичних систем). Тому тут поняття “політичний режим” зближується і навіть зливається з поняттями “форма правління” і/чи “форма державного устрою”, але все ж існує різниця між категоріями “політичний режим” і “державний режим”. Тут цікавою є позиція Г. Лассуела, який розглядає політичний режим як спосіб легітимізації політичної системи. Режим (у такому трактуванні) – це, фактично, політична форма, що функціонує за для того, щоби звести до мінімуму примус у політичному процесі (означає, що будь-який недемократичний режим не є режимом взагалі)¹.

Другий підхід – *соціологічний* – увагу приділяє походженню влади та соціальним засадам її здійснення, осмисленню зв’язків між суспільством і державою, які склалися на практиці і неовов’язково відповідають зв’язкам,

¹ У французькій політичній науці (в якій переважає саме інституціональний підхід до розуміння політичних режимів) відбувається виокремлення кількох типів політичних режимів: 1) *режим злиття влади* (чи абсолютна монархія); 2) *режим поділу влади* (чи президентська республіка); 3) *режим співпраці влади* (парламентська республіка). У 1968 р. М. Дюверже обґрунтував, що цю класифікацію французькі політологи розглядають як “підсобну цьому”: у ній немає типології політичних режимів як таких, а лише спроба класифікації “типів урядових/владних структур”.

які регламентовані конституційно. У цьому підході режим розглянуто ширше – як баланс взаємовідносин держави та суспільства. Це означає, що політичний режим перманентно ґрунтується на системі соціальних зв'язків, а тому не може бути модифікований лише шляхом зміни правових актів, які цей режим регламентують, проте без трансформації тих соціальних засад, на яких ґрунтується режим¹. Саме тому у цьому підході доволі часто відбувається синонімізація категорій “політичний режим” та “політична система”: річ у тім, що політичний режим, як фактичний “інтерпретатор” процесів отримання і здійснення влади, найбільш яскраво свідчить про формальні атрибути функціонування політичної системи. Представники цього підходу – М. Дюверже, Ж.-Л. Кермонн, Г. О’Доннелл, Ф. Шміттер, Х. Лінц та інші науковці (з якими більш детально ознайомимося у наступних розділах посібника).

Комбінування двох підходів стосовно трактування політичних режимів є підставою виокремлення різноманітних **типологізаційних схем** політичних режимів. Розглянемо їх у логічно-історичній та предметно-контекстуальній послідовності. Одну з “метафоричних” класифікацій політичних режимів запропонував **Платон**. Він виокремив такі види режимів: *аристократія* (править філософ-цар; режим, заснований на мудрості й розумі; такий політичний режим, у якому владу здійснюють декілька “елітарних представників” із числа громадян; поборники аристократизму – Платон, Геракліт, Ж. Кальвін, О. Шпенглер, Т. Герцль, Д. Лоренц, Х. Ортега-і-Гассет, А. де Токвіль, Ф. Ніцше), *тимократія* (політичний режим, де лише власники можуть брати участь в управлінні державою та здійсненні влади; політичний режим, який ґрунтується на “владарюванні честолюбства”; поборники тимократизму – Солон, Н. Хаммонд), *олігархія* (політичний режим, що проводить відмінність між багатими й бідними, роблячи перших носіями державної/політичної влади; форма

¹ У цьому ракурсі одне із характерних визначень політичного режиму запропонував М. Дюверже (його підхід ми не аналізуватимемо надалі, бо трактуємо як максимально наближений до концепту “форми правління”), який в одному випадку розглядав режим як “структуру правління, тип людського суспільства, який відрізняє одну соціальну спільність від іншої”, а в іншому – як “певне поєднання системи партій, способу голосування, одного або кількох типів прийняття рішень, однієї чи кількох структур груп тиску”. У такому ж стилі витримано визначення Ж.-Л. Кермонна: “Під політичним режимом розуміють сукупність елементів ідеологічного, інституційного та соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичної влади певної країни на певний період часу”. Тому режим постає як значно складніша організація, ніж сукупність правових механізмів або навіть прагнень правлячого класу. Нарешті, ще одне формулювання змісту терміну “політичний режим”, близьке до щойно згаданих, належить перу американських дослідників Г. О’Доннелла і Ф. Шміттєра: режим є “сукупністю структур, явних чи прихованих, які визначають форми та канали доступу до провідних владних посад”.

здійснення політичної влади, у якій остання належить невеликій групі людей на основі їхнього королівського/знатного походження, багатства, сімейних зв'язків, освіти, а також корпоративного чи військового впливу; поборники олігархізму – В. Парето, Г. Моска, Т. Дай, Р. Міхельс, Дж. Вінтерс та інші), *демократія* (це політичний режим, у якому свобода є “вищим благом”, а громадяни мають право рівного голосу у прийнятті рішень, що торкаються їхнього життя; поборників демократії багато – розглядатимемо поступово); *тиранія* (політичний режим, що заснований на відсутності дисципліни та суцільному суспільному хаосі; режим репрезентований у Стародавньому світі).

Модифіковану “метафоричну” класифікацію політичних режимів запропонував *Арістотель*: він виокремив *правильні* (монархія, аристократія, політія) і *неправильні* (тиранія, олігархія, демократія) форми політичних режимів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Типологізація політичних режимів
на підставі ідей Арістотеля [231]

Форми політичних режимів	Чинники типологізації	Кількість правителів		
	<i>Мотивація правителів</i>	Один	Декілька	Багато/ більшість
Правильні	Загальне благо	Монархія	Аристократія	Політія
Неправильні	Приватний інтерес	Тиранія	Олігархія	Демократія

Зазначені класифікації впродовж значного періоду часу були переважними в публічному та науковому/раціональному дискурсі (це помічаємо в ідеях Ціцерона, Н. Макіавеллі, Б. Спінози, Т. Гобса, Дж. Лока, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. В. Ф. Гегеля тощо. Але незабаром їм кинуте виклик. Причина проста – становлення та розвиток наукового знання, яке ґрунтується на диверсифікації, верифікації та різній апробації аналізованих даних. З огляду на зіставлення політичної теорії та практики (у ракурсі різних спроб порівняльного аналізу політичних режимів) було виокремлено різні моделі подальшої класифікації/типологізації політичних режимів, більшість з яких має предметно-контекстуальний характер.

К. Маркс розподілив усі політичні режими на капіталістичні та соціалістичні. Г. Моска через аналіз внутрішніх механізмів функціонування політичних режимів, принципів передачі політичної влади щаблями соціальної піраміди запропонував типологію політичних режимів як механізму рекрутування політичної/владної еліти. Як наслідок, виділено кілька бінарних типологій політичних режимів: аристократичні – демократичні та автократичні – ліберальні. В. Липинський виділив такі політичні режими:

“демократія з республікою”, “охлократія з диктатурою” та “класократія з правовою монархією” [142]. Г. Лассуел й А. Каплан запропонували політичні режими поділяти на два “ідеальні” типи: демократії та деспотії (автократії). Аналогічно К. Поппер відокремив демократичні та тиранічні політичні режими. Згодом цю класифікацію доповнила Х. Арендт, цілісно виокремивши такий різновид політичних режимів, як тоталітаризм [6].

Дуже відому типологізацію політичних режимів, на основі таких індикаторів, як рівень політичної конкуренції/змагальності і рівень політичної участі, запропонував Р. Даль. Йдеться про виділення чотирьох типів: змагальної олігархії, інклюзивної гегемонії, закритої гегемонії та поліархії. За Р. Далем, режиму *закритої гегемонії* відповідає мінімальний рівень політичної конкуренції за дуже низької залученості громадян до політичного процесу. *Інклюзивній гегемонії* властива низька змагальність, проте значний відсоток політичної участі громадян. Висока конкуренція у поєднанні з низькою включеністю/політичною участю – це *змагальна олігархія*. Нарешті, висока конкуренція та висока включеність у політичний процес населення відповідають *поліархії* [68, с. 290]. Значною мірою запропоновану модель підтверджено у працях Д. Коллієра і С. Левіцькі, які виокремили різні типи режимів, що є між *демократією* (поліархією) і *авторитаризмом* [121].

Політичні режими Х. Лінц класифікує за бінарними шкалами: політична участь – мобілізація (участь громадян у політичному житті за вільним вибором або ж за примусом держави) та політичний монізм – плюралізм (наявність чи обмеженість ідеологічної свободи). Внаслідок цього вчений виокремив такі різновиди політичних режимів: *демократичний, авторитарний, тоталітарний, султаністський* (форма тоталітаризму без примусової політичної мобілізації мас), *постколоніальний, расово-демократичний, корпоративний, а також військово-бюрократичний авторитарний* (С. Хантінгтон назвав його “преторіанським”).

Одну з типологій запропонував Ж. Блондель – вона ґрунтується на структурі політичних еліт. Вчений розділив політичну конкуренцію на закриту та відкриту на підставі того, існує або ж ні легальна опозиція. “Включеність” населення може бути інклюзивною або ексклюзивною. Структурно еліти можуть бути монолітними або диференційованими (залежно від рівня їхньої автономії) [232]. Внаслідок поєднання чинників виокремлено такі різновиди політичних режимів: *традиційний режим* (із закритою монолітною політичною елітою – це переважно властиво для монархій), *змагально-олігархічний режим* (з відкритою взаємно-виключеною політичною елітою, характерно переважно для країн, в яких населення практично не може вплинути на результати боротьби між елітними групами), *авторитарно-бюрократичний режим* (із закритою взаємно-ви-

ключеною, проте диференційованою, владною елітою – це часто властиво військовій системі), *егалітарно-авторитарний режим* (із закритою монолітною взаємно-включеною елітою – це часто властиво соціалістичним країнам), *авторитарно-неегалітарний режим* (із закритою, але диференційованою взаємно-включеною, політичною елітою – це притаманно корпоративним суспільствам) та *ліберально-демократичний режим* (із відкритою і взаємно-включеною політичною елітою – це розвинені представницькі демократії)¹ (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Типологія політичних режимів за методикою Ж. Блонделя

Політичні режими	Закриті з монолітною елітою	Закриті з диференційованою елітою	Відкриті
Інклюзивні	Традиційні	Авторитарно-бюрократичні	Змагально-олігархічні
Ексклюзивні	Егалітарно-авторитарні	Авторитарно-неегалітарні	Ліберально-демократичні

Схожі класифікації запропонували такі вчені, як М. Дюверже та Б. Курашвілі. Перший виокремив явні, авторитарні, демократичні, авторитарно-демократичні, монархічні (або диктаторські), а також директоріальні (або колективні) політичні режими. Другий же звернув увагу на таких політичних режимах: тиранічний, авторитарно-демократичний, демократично-авторитарний, розгорнутий демократичний та анархо-демократичний. А. Циганков групує класифікації режимів на: традиційні – мобілізаційні – автономні; ліберальні – терористичні; світські – теократичні; режими реформ та контрреформ [317, с. 122–127]. В. Якушик пропонує таку типологію політичних режимів: постійні або ж тимчасові; нормального та надзвичайного функціонування; конституційні та неконституційні; функціонування правової держави, революційної законності або свавілля (відсутність законності); світські, релігійні та атеїстичні; безпартійні, одно-, дво- і багатопартійні; цивільні і воєнні; внутрішньо-стабільні і внутрішньо-нестабільні (потребують підтримки зовні) тощо [344].

Дуже цікаву розмежувальну класифікацію політичних режимів запропонував **Ч. Ендрейн**. Дослідник оперує трьома чинниками: варіація

¹ *Ф. Шміттер* говорить про існування трьох форм демократії: доліберальної, ліберальної та постліберальної. Крім того, він виділяє два перехідні *гібридні режими*: 1) коли авторитарний режим проводить лібералізацію без демократизації, тобто провадяться ліберальні права без вільних виборів, формується “диктабланда” (“dictablanda”); 2) коли властива демократизація без лібералізації, тобто вибори проводяться, але їхні результати визначені заздалегідь, оскільки ЗМІ підконтрольні державі та правлячим соціальним групам, а громадяни де-факто не мають ліберальних прав, функціонує “демокрадура” (“democradura”) [336].

дихотомії “влада” – “свобода”; влада держави над соціальними групами (“сильна” – “слабка”) і політична дистанція між керівниками та громадянами (“значна” – “незначна”); суспільні цінності та матеріальні інтереси, що формують політичні завдання й цілі (вони можуть бути злитими або диференційованими й не збігатися). Такий підхід дає змогу виділити кілька типів політичних режимів: 1) *народний режим* – дистанції між слабкою владою і народом практично немає, а цінності й інтереси злиті; 2) *бюрократично-авторитарний режим* – міцна політична влада утримує народ на відстані, матеріальні інтереси й суспільні цінності різко розмежовані; 3) *елітистський та популістський мобілізаційні режими* – значна дистанція між владою й народом, злиті інтереси та цінності; 4) *“співузгоджений” режим* – із наявністю у громадян доступу до влади, відносною свободою соціальних груп та розмежованими суспільними цінностями й матеріальними інтересами (у межах цього різновиду режиму виокремлено ще два підтипи – демократичний режим, змагальну олігархію).

Ще одну модель ціннісно-ідеологічної типологізації режимів запропонував *Л. Саністебан*. Вчений виокремлює такі типи політичних режимів: *імперські* (сильна централізація політичної влади, експансіоністська правляча еліта, наявність спільного політичного проекту, що стоїть над інтересами груп), *ліберальні* (поділ влад, права людини, формальна рівність усіх людей перед законом), *авторитарно-консервативні* (автократична концентрація влади, державний контроль за всіма сферами соціального життя, панівна ідеологія).

Однак це не єдині атрибути предметно-контекстуальної типологізації режимів. Додатково варто запропонувати типологізації політичних режимів на підставі того, в чиїх руках перебуває політична/державна влада, хто уповноважений виконувати владний вплив, й того, як відбувається структуризація розподілу влади. Наприклад, на підставі того, **в чиїх руках перебуває політична/державна влада**, виокремлюють такі різновиди політичних режимів: *арістархія* (політичний режим, у якому владу традиційно і перманентно контролює та організовує невелика група кваліфікованих або вибіркового людей/громадян без втручання з боку більшої частини суспільства), *монократія* (політичний режим, у якому державна влада зосереджена в руках однієї людини, яка впливає на населення країни, не підпорядковується нормам верховенства права або іншим політичним і соціальним інститутам та інституціям), *демократія чи полікратія* (режим, де владу традиційно і перманентно контролює та організовує все населення незалежно від походження та належності, у якому люди мають рівні права з приводу прийняття рішень, які впливають на їхнє життя; режим, який однаково дозволяє людям брати участь (безпосередньо та через обраних ними представників) у пропонуванні, роз-

робці та створенні законів; режим, який опирається на структуру або ж механізм соціального замовлення та співпраці, що визначає поведінку безлічі індивідів у межах людського співтовариства). У вказаній трихотомії наголошено на кількісному параметрі здійснення владного впливу: одноосібний носій впливу – монархія, кількоосібний носій впливу – аристархія, багатоосібний носій впливу – демократія.

У межах *арістархій* вирізняють такі функціональні види режимів: *аристократія* (політичний режим, заснований на правлінні “елітних”/кращих громадян), *нобілітет* (політичний режим, заснований на правлінні по крові чи походженню), *генократія* (політичний режим, що ґрунтується на правлінні розуму/інтелекту, а також творчості й інновацій), *ноократія* (“аристократія мудрості” чи політичний режим, заснований на пріоритеті людського розуму), *кратократія* (політичний режим, заснований на правлінні сили – у фізичних проявах, через соціальне маневрування й/чи політичну хитрість), *меритократія* (політичний режим, заснований на принципі, що всі керівні посади повинні займати найздібніші люди незалежно від їхнього соціального або економічного походження), *тимократія* (політичний режим, який ґрунтується на пануванні честолюбства й власності), *технократія* (політичний режим, заснований на здійсненні політичної/державної влади освіченими або технічними експертами у різних галузях економіки – а не політиками і бізнесменами), *ергатократія* (режим, заснований на правлінні пролетаріату або робочого класу; синонімом є “диктатура пролетаріату”), *партократія* (політичний режим, в якому управління відбувається через домінування однієї або кількох партій, а не через вплив громадян та окремих політиків), *нето-кратія* (політичний режим, де першорядною цінністю є не матеріальні предмети (гроші, нерухомість тощо), а інформація; політичний режим, який існує на основі соціальних зв’язків), *олігархократія* (політичний режим, заснований на впливові невеликої закритої групи людей, які поділяють спільні інтереси та/або ж сімейні цінності; режим, який ґрунтується на владі небагатьох, що обслуговують насамперед свої особисті чи групові інтереси, проте не інтереси усіх громадян), *плутократія* (політичний режим, який ґрунтується на впливі лише багатих людей), *теократія* (політичний режим, заснований на владарюванні тільки релігійної еліти; система влади, у якій держава та церква фактично або ж формально зливаються) чи *анократія* (політичний режим, у якому політична влада не зосереджена в руках тих чи інших державних установ, а поширюється серед елітарних груп, які постійно між собою за неї конкурують; проміжний різновид політичного режиму між демократією та монархією/автократією). Специфічним різновидом аристархій вважаємо й так звані “бананові режими” (“бананові республіки”): це нестабільні політичні ре-

жими, у яких відбувається поєднання елементів клептократичного режиму (визначення запропоновано нижче) з проявами аристократії, ергатократії та плутократії, проте існування системи політичної влади забезпечується на основі ресурсної залежності від експорту різної сировини тощо.

Поміж **монократій** часто виокремлюють такі різновиди політичних режимів: **автократія** (режим, заснований на особистісному/індивідуальному правлінні однієї людини за умови, що її рішення не вимагають ні зовнішніх, ні правових обмежень, ні регульованих механізмів всенародного контролю, а також опираються на діяння службовців), **деспотизм** (політичний режим, який ґрунтується на правлінні єдиного політичного/державного центру з абсолютною владою; тут єдиний політичний центр може бути індивідуальним та/чи груповим, головне, що він ґрунтується на “рабах”), **диктатура** (політичний режим, заснований на повноті впливу індивідуального центру політичного процесу (диктатора) на цілу країну; виокремлюють військові чи силові диктатури, коли диктатор отримує владу фізичною силою, а також цивільні (громадянські) диктатури, коли диктатор отримує владу легально, але перебирає на себе всю її повноту нелегально), **фашизм** (політичний режим, а також доктрина, у яких наголошено на надмірно патріотичній та націоналістичній ідентичності і позиції лідера, що має право приймати незаконні рішення), **стратократія** (політичний режим, у якому владу здійснює воєначальник; не одне і те ж, що військова диктатура (хунта), адже тут влада військових не має насильницького характеру, оскільки вона підтримується законно).

Функціональна, процесуальна та/або інституційна типологізація **демократії** чи **полікратії** ще ширша (у наступних розділах йтиметься про концепт “демократії з прикметниками”), проте найчастіше відбувається виокремлення таких її різновидів: демархія (такий демократичний політичний режим, у якому державою управляють випадково обрані на основі жеребкування серед електорату посадовці – “політичні журі”), пряма демократія, представницька демократія, конституційна демократія, ліберальна й ілліберальна демократія, консенсусна демократія, соціальна демократія, тоталітарна демократія, багатопартійна та непартійна демократія, парламентська, вестмінстерська і континентальна демократія, делегативна демократія тощо.

Можливе доповнення політичних (або державних) режимів атрибутами інших, формально неpolітичних, сфер впливу. Формальна аполітичність сфери впливу означає, що агент впливу не входить у структуру системи політичної/державної влади. Серед різновидів такого впливу, а тому **модифікованих політичних режимів**, варто виокремлювати такі: **банкократія** або **трапезократія** (політичний режим, у якому функції політичної чи державної влади на себе повністю або частково переймають

банківські установи і структури; режим, що ґрунтується на управлінні суспільством силами фінансових інститутів/інституцій), *корпоратократія* (політичний режим, у якому функції політичної/державної влади на себе повністю чи частково переймають корпорації, у якому економічна та політична система перебувають під контролем корпорацій або корпоративних інтересів), *непотократія* (політичний режим, яким незалежно від заслуг і здібностей керують “фаворити” та “родичі”), *какістократія* (політичний режим, у якому влада контролюється та організовується під контролем найменш кваліфікованих громадян країни), *клептократія* (політичний режим, яким керують злочинці, а на посадових ролях та в правлячому класі перебувають люди, які переслідують особисті багатства й отримання політичної влади за допомогою широких верств населення; інколи такий режим називають “державою мафії”), *охлократія* (політичний режим, яким керує все населення або ж натовп; часто синонімом цього терміна є “мобократія” – правління натовпу, – демагогія або “тиранія більшості”), *фобократія* (політичний режим, побудований на основі страху й ненависті), *крітархія* (політичний режим, заснований на владі судів; режим, де влада інкорпорована у правоохоронних органах, унаслідок чого держава та правова система фактично і/чи формально зливаються в одне ціле), *бюрократія* (режим та система управління, які ґрунтуються на веденні справ департаментами невиборних чиновників), *аджократія* (політичний режим, який ґрунтується на відносно дезорганізованих принципах та інститутах управління порівняно з ідеєю бюрократичного управління) тощо.

В американській політичній науці часто до політичного режиму зачисляють інші категоріальні одиниці, зокрема монархії та республіки (в українській науковій традиції ці елементи зачисляють до форми державного правління). Проте ми не зовсім погоджуємось із таким трактуванням. Річ у тім, що в західній (особливо американській) політології склалось специфічне бачення того, що ми звикло називаємо політичним режимом. Там не стереотипізовано використання терміна “політичний режим”, проте натомість застосовують таке поняття як “*government*”, що трактується по-різному. З британської англійської “*government*” перекладають як виконавчу владу чи уряд, що функціонує у той або інший момент часу (наприклад, “уряд Т. Блера”, “Tony Blair’s government”). Аналогом цього терміна в американській англійській є “*administration*” – виконавча влада в рамках повноважень конкретного президента (як, наприклад, “адміністрація Барака Обами”, “Barack Obama administration”) або губернатора чи мера тощо. Тобто цей термін відображає виконавчу владу в умовах президенталізму (в Європі натомість терміном “*administration*”, звично, іменують функції управління на різному рівні влади). Контраверсійно

термін “government” визначають в американській англійській: тут він позначає значно більшу систему, яка фактично детермінує те, як організована будь-яка держава. Це означає, що термін “government” – система влади (не плутати з політичною системою), що містить у собі законодавців, адміністраторів і арбітраторів та окреслює спосіб здійснення державної влади, а також механізми визначення політичного курсу держави. З огляду на це, зрозуміло, що форма такого поняття, як “government”, – це набір елементів політичних систем та інститутів, що входять до складу організації тієї або іншої системи влади. У такому контексті “government” передбачає охоплення стереотипізованих у політичній науці категорій – форми державного правління, форми державного устрою, а також політичного режиму. Лише на такій основі в американській політології відбувається виокремлення *монархічних режимів* (у яких владне правління виконує монарх, що переважно успадковує свою позицію від своєї сім’ї; можна говорити про такі види монархій, як абсолютна, конституційна/обмежена, дуалістична/діархічна і тетрархічна, спадкова і виборна, унітарна і федеративна, емірат тощо), а також *республіканських режимів* (у яких країна вважається “суспільною справою”, а не “приватною справою” правителів/монархів; у яких органи влади майже завжди прямо або опосередковано обираються чи призначаються, а не спадкуються; це така система влади, у якій глава держави не є монархом; серед республіканських систем найчастіше виокремлюють такі: конституційна, демократична, напівпрезидентська, президентська, парламентська, унітарна, федеративна, а також конфедеративна, соціалістична, ісламська), режимів *унітаризму, федералізму і конфедералізму*, систем влади на основі соціоекономічних ідеологій та атрибутів політичних систем (капіталізму, комунізму, держави добробуту, соціалізму, феодалізму, поліархізму, елітизму, центризму, персоналізму тощо).

Та найпоширенішим є **соціологічний підхід** до типологізації політичних режимів (оскільки в ньому увагу зосереджено на походженні влади та соціальних засадах її здійснення, осмисленні зв’язків між суспільством та державою), в якому відбувається виокремлення таких його різновидів (значною мірою названі нижче типи політичних режимів похідні від попередніх класифікацій – вони їх укрупнюють або об’єднують):

1. **Демократичний** (режим, у якому єдиним джерелом влади є народ, політична влада здійснюється за волею та в інтересах народу; це режим, в основі якого – метод колективного прийняття політичних рішень на підставі рівного впливу учасників процесу на результат процесу і на його стадії; є дуже багато вимог та/або різновидів демократичних режимів, про які йтиметься у наступних розділах).
2. **Авторитарний** (режим, у якому носії політичної влади (наприклад,

диктатор, група людей, партія тощо) самі себе наділяють правом на здійснення влади; режим, який заснований на підпорядкуванні державі або її лідерам; режим, заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських і духовних свобод громадян; є також багато різновидів та сценаріїв авторитарних режимів, про них детальніше йтиметься у наступних розділах).

3. **Тоталітарний** (такий режим, у якому держава втручається у всі сфери життя людини і суспільства; режим, що ґрунтується на офіційній ідеології, характеризується волютаризмом, культом особистості правлячого вождя (лідера), спирається тільки на політичну силу, де опозиція не допускається або ж переслідується, а насильство – це терор; режим, у якому влада на усіх рівнях формується закрито, як заведено, однією людиною або вузькою групою осіб із правлячої еліти; різновид диктатури, у якій особлива роль відведена державі та ідеології, у котрій держава та суспільство утворюють єдине ціле, внаслідок чого панує ілюзія повного схвалення народом або ж суспільством дій влади і держави; сьогодні тоталітаризм – вкрай рідкісне або ж нерепрезентоване явище, але й стосовно нього є різновиди (принаймні в історичному плані), про які частково йтиметься у наступних розділах).
4. **Анархістський** (режим, у якому не регламентовано способу досягнення та/чи здійснення політичної влади; етимологічно це дає змогу сформулювати висновок, що анархістський сценарій у тривалій перспективі – це відсутність політичного режиму, безвладдя; річ у тім, що анархістські тенденції також можуть проявлятися упродовж нетривалих періодів часу, коли відбувається занепад інших (перечислених вище та їхніх різновидів) політичних режимів унаслідок зниження ролі державної влади чи протистояння політичних сил, що претендують на здійснення влади насамперед в умовах великих потрясінь – революцій, громадянських воєн, окупації тощо).

Вагоме значення у цьому ракурсі має векторність спрямованості зазначених вище політичних режимів стосовно виокремлення **центрів прийняття політичних рішень**. Річ у тім, що демократичні політичні режими зазвичай передбачають існування кількох центрів прийняття політичних рішень, а авторитарні та тоталітарні режими – одного (фактично або формально – залежно від різновиду політичного режиму) центру прийняття політичних рішень (анархістські режими та сценарії не піддаємо аналізу з огляду на запропоновані вище примітки). Це є підставою для згрупування демократичного, авторитарного та тоталітарного політичних режимів у дві окремі категоріальні групи: *поліархічні* (*полікратичні* – кілька центрів прийняття рішень) та *моноархічні* (*монократичні* – один центр

прийняття рішень). Прикладом перших є демократичні політичні режими, а прикладом других є авторитарні та тоталітарні політичні режими. Тому умовно (в контексті способу реалізації влади як родового поняття) усі політичні режими варто поділяти на *демократії* й *автократії*. Перша передбачає такі політичні режими, в яких державна/політична влада (принаймні на найвищому рівні) належить кільком (умовно, не менше, ніж двом) суб'єктам. Друга натомість означає такі політичні режими, в яких державна/політична влада належить лише одному суб'єктові. Зазвичай цей суб'єкт – це глава держави, що є джерелом і носієм суверенітету державної/політичної влади, хоча історія демонструє випадки, коли центром здійснення владного впливу були інші політичні/неполітичні інститути (зокрема парламент, партія, армія, церква тощо) (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Теоретико-методологічні засади порівняння демократичного, авторитарного і тоталітарного політичних режимів

Індикатор порівняння	Демократичний режим	Авторитарний режим	Тоталітарний режим
Кількість політичних акторів у системі здійснення влади та їхні представники	Багато (лідери партій)	Мало (лідери партій, військових і бізнес-еліт)	Один (лідер партії або військової еліти)
Метод доступу до влади	Регулярні, змагальні, чесні і справедливі вибори	Нечесні, несправедливі і незмагальні вибори, рішення військових і бізнес-еліт	Рішення в межах однієї партії чи військової еліти
Правила прийняття обов'язкових рішень	Система стримувань і противаг	Обмежене свавілля	Необмежене свавілля
Обмеження командної структури здійснення політичної влади	Так	Ні	Ні
Ефективна відповідальність політичної влади	Так	Частково	Ні
Проникнення політичної влади в соціальну структуру	Ні (обмежене)	Так (часткове)	Так (широке)
Мобілізація політичної підтримки у режимі	Ні (мінімальна)	Так (проміжна)	Так (максимальна)
Офіційна ідеологія для здійснення політичної влади	Слабка	Слабка	Сильна
Використання сили та примусу у здійсненні владного впливу	Лімітовано	Поширено	Поширено

Принципово те, що автократичний (монократичний) суб'єкт зазвичай позиціонується як суверенний. Крім того, такий суб'єкт наділений вищою законодавчою, виконавчою і судовою владою. Натомість не принципово, чи участь у процесі формування і/чи функціонування органів влади бере будь-яка із груп населення, у тім числі економічно панівний соціальний клас (хоча, як показує досвід, найчастіше такий клас відіграє вагомий роль у стабілізації автократій, хоча може й деструктивно впливати на недемократичні режими або на перехідні фази їхнього розвитку¹). Усі групи населення розглядаються як доповнення політичного режиму, конституційно ж йтиметься про зовсім інше трактування політичної участі, у тім числі політичних, економічних, соціальних й особистісних прав людини та громадянина. Натомість властивою (завжди) є сильна централізація влади, коли місцеві органи влади та різні групи населення є лише виконавцями волі єдиного центру державного/політичного впливу.

Специфічними є способи заміщення моноцентричного/монократичного суб'єкта владного політичного/державного впливу в умовах автократій. Річ у тім, що, як демонструє світовий досвід, цей процес може відбуватись *спадкоємно* (властиво для, здебільшого, монархічних форм правління – а найчастіше це помітно в абсолютних формах монархій, де автократія іменується самодержавством, – хоча відомі також й випадки спотворення республіканізму, коли фактично влада передавалась у спосіб спадкування), *легально* (властиво для різних форм переважно республіканського, а лімітовано – й монархічного правління (існують виборчі монархії), коли необмежені повноваження єдиного центру впливу похідні від результатів виборів відповідних осіб чи інституцій (залежно від того, хто єдиний центр впливу)), *нелегально* (властиво для будь-якої форми державного правління – наголошено не на формальній та фактичній структурі, а на насильницькому захопленні політичної/державної влади).

Серед автократій (як зазначено вище) доцільно виокремлювати авторитарні та тоталітарні політичні режими. **Авторитарні автократії** (використовуємо цей термін винятково як логічну конструкцію) – такі політичні режими, в яких прослідковується лише часткова/відносна належність гегемоністського або ж домінуючого владного та політичного/державного впливу одному суб'єктові. Це проявляється у відносній самостійності/

¹ У цьому контексті окреслюється актуальність аналізу перехідних фаз розвитку політичних режимів. Річ у тім, що інколи політичні режими тяжіють до демократій, а інколи – до автократій. Для таких сценаріїв розвитку політичних режимів у політичній науці сьогодні застосовують різні найменування (про це йтиметься у наступних розділах), проте найчастіше йдеться про перехідні чи гібридні політичні режими. Принципово те, що однозначно такі політичні режими не можна окреслити ні як демократії, ні як автократії.

відокремленості держави та її апарату, а також у незалежності останніх від певних соціальних сил (груп населення). **Тоталітарні автократії** (цей термін ми також застосовуємо як логічну конструкцію) – це такі політичні режими, у котрих помічається повна/абсолютна належність моноцентричного владного та політичного (державного) впливу одному суб'єктові. Це відбувається як на підставах “правдивої моральної” підтримки більшості населення, так і через формально-демонстраційну участь у формуванні органів державної влади та активне втручання держави в усі сфери суспільного життя (чим відбувається підпорядкування усіх груп населення).

У формальному аналітичному ракурсі (в широкому трактуванні) це означає поділ усіх політичних режимів на демократичні, авторитарні й тоталітарні (*трихотомічний підхід*). У фактичному емпіричному ж контексті (а також у вузькому трактуванні – більш детально буде продемонстровано у наступних розділах), крім того, зважаючи на відсутність або обмеженість чи лімітованість стосовно класичного тлумачення тоталітаризму його сучасних випадків, запропонована вище типологізація тяжіє до *дихотомії* – виділення тільки демократичних і авторитарних режимів. Це означає, що сьогодні автократія найчастіше означає саме авторитарний політичний режим. Застосування такого теоретико-методологічного бачення у запропонованому ракурсі передбачає часту синонімізацію автократії й авторитаризму (про неї поговоримо у наступних розділах) – тим не менш, це не обмежує широкого трактування автократії. Це означає, що є чітка вимога уточнення змісту автократії – як авторитарного чи як тоталітарного політичного режиму. Але оскільки сьогодні немає класичних форм тоталітаризму, автократію як політичний режим сучасності потрібно розуміти лише як авторитаризм – в іншому випадку (теоретико-методологічному та специфічному емпіричному – про це йтиметься у наступних розділах) варто робити уточнення.

Загалом тут вагоме значення має теоретико-методологічна відмінність між демократією та автократією. Окреслюємо її на підставі декількох індикаторів, які запропоновано у наступній таблиці (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Теоретико-методологічні засади порівняння демократії та автократії

Індикатор порівняння	Демократія	Автократія
1	2	3
Політична система	Державна/політична влада та політична система формуються на підставі рівноцінного делегування повноважень від народу/електорату	Уся повнота влади зосереджена в руках однієї особи або групи людей за одночасного заперечення принципів участі та згоди народу/електорату

Закінчення табл. 1.5

1	2	3
Політичні права і громадянські свободи	Формально забезпечуються на підставі конституційних норм, а фактично втілюються на підставі чинних нормативно-правових актів	Фактично детерміновані впливом осіб чи груп, в руках яких зосереджена вся повнота влади, за умови значних обмежень і придушень опонентів (політичних, ідеологічних, соціальних тощо) чи взагалі особистісних поглядів; змінюються на підставі кореляції релігійних поглядів, статі та соціального статусу носіїв влади; піддаються цензурі
Конституція	Це документ, який формально та фактично детермінує спосіб організації політичної системи та політичної/державної влади, а також базові права у державі; змінюється на основі підтримки переважної більшості громадян країни	Це документ, який лише (або переважно) формально детермінує спосіб організації політичної системи та політичної/державної влади, а також базові права у державі; змінюється на основі персонального бажання носіїв одностороннього впливу або просто ігнорується стосовно волі переважної більшості громадян країни
Спосіб отримання та здійснення влади	На підставі чесних і справедливих виборів, участь у яких приймають всі повноправні громадяни країни, на певний фіксований термін	Часто на підставі фальсифікацій виборів, часто на підставі силового впливу (коли одна група впливу усуває від влади іншу групу впливу – військово чи політично), часто на підставі спадкування; переважно на необмежений термін
Приклади	Бельгія, Швеція, Італія, Польща тощо	Куба, Китай, Іран, Таджикистан, Узбекистан, Білорусь тощо

1.3. Концепти, індекси та вимірювання: понятійно-категоріальний апарат і методологія аналізу політичних режимів сучасності

У ракурсі порівняльного політологічного аналізу демократій і автократій сьогодні розроблено чимало напрацювань – *кількісного* та *якісного* характеру. Урахування більшості чи провідних із них допоможе усвідомити специфіку трансформаційних і консолідаційних процесів у сучасних політичних системах. Наприклад, помітними є доробки й ідеї М. Маршала, Т. Р. Гурра та їхніх колег, які уже протягом понад тридцяти років порівнюють країни світу за “індексом політії” (в діапазоні

демократій і автократій). Т. Ванханен та його колеги розробили та з успіхом використовують “індекс демократизації”. Чинна вже понад півстоліття американська організація “Freedom House” (“Будинок свободи”) щорічно публікує рейтинги країн на підставі індексів політичних прав та громадянських свобод (“вільні” – “частково вільні” – “невільні” країни). Агенція “Transparency International” застосовує при порівнянні країн світу індекс сприйняття корупції (“корупція практично відсутня” – “дуже високий рівень корупції”), агенція “Репортери без меж” – “індекс свободи преси” (“вільна преса” або “невільна преса”), Інститут Катона – індекс економічної свободи, Фонд Бертельсманна – так званий “індекс трансформації”, а Програма розвитку ООН – індекс людського розвитку. Загалом є дуже багато проектів та наукових програм, спрямованих на розгляд, оцінювання і порівняльний аналіз політичних режимів та їхніх атрибутів у різних країнах і регіонах світу. На їхньому розгляді і вимірюванні, а також якісній інтерпретації зосереджено увагу в навчальному посібнику (починаючи з наступного розділу).

Перед тим, як перейти до розгляду окремих концептів, індексів, методик та механізмів кількісного і якісного компаративного політологічного аналізу політичних режимів сучасності, варто визначитися з засадничими теоретико-методологічними категоріями, якими ми оперуватимемо надалі.

Проблема якісних методів емпіричних досліджень, а також кількісної обробки отриманих на їхній основі даних, є однією з найактуальніших у сучасній політичній компаративістиці. З цього приводу Н. Антанович демонструє, що ця проблематика має як технологічну сторону (методологія побудови дослідження), так й змістовну сторону, адже потрібно розуміти, що й заради яких цілей досліджується, до яких “концептів” застосовані кількісні, а до яких – якісні шкали (методики, механізми, вимірювання й індекси) [5, с. 161]. Варто розуміти відмінність між вимірюванням (англ. *measurement* чи *measuring*) й оцінкою (англ. *rating* або *estimation*). Потрібно враховувати момент, що в політологічному дослідженні обробка емпіричних даних ґрунтується на порівнянні з об’єктами, які визнаються аналітиками як “ідеальні” (чи еталонні). Також доцільно зважати на проблематичне використання уніфікованого (універсального) інструментарію для порівняння несхожих і несумірних об’єктів у межах політичних режимів (інститутів і процесів тощо) та відмінних їх концептів.

Отже, під “**концептом**” у політичній науці (й у науці загалом) найчастіше розуміють певну інноваційну ідею, яку в собі містить креативний задум; конструкцію, яка складається з одного класу об’єктів і одного класу параметрів; загальну ідею чи щось розумово/логічно продумане.

З огляду на це, зрозуміло, що “концепт” – не частина загальної теорії, а результат попереднього та подальшого обґрунтування. У цьому ракурсі необхідність перевірки концепту є обов’язковою, особливо якщо це стосується таких феноменів і процесів, як політичний режим, його різновиди, зокрема демократія чи автократія, його атрибутів, зокрема демократизації чи автократизації. “*Концепт політичного режиму*” (у тім числі “концепт демократії” та/чи “концепт автократії”) означає, що йдеться про попередні результати, які потребують дальшого систематичного емпіричного дослідження та операціоналізації у контексті пояснення засадничих параметрів й індикаторів політичного режиму. Попри те, що й раніше були очевидними відмінності у якості та рівні демократії й автократії, політична наука зазвичай нехтувала якісними й кількісними вимірами зазначених феноменів, процесів, а також їхніх інституційних параметрів. Незважаючи на те, що часто використовуються різні “новітні” концептуалізації демократії й автократії, сутнісно важко говорити про їхню політологічну операціоналізацію й агрегацію. Тому на цій проблемі, принаймні в теоретико-методологічному зрізі, варто зупинятись детальніше.

Цілком зрозуміло, що *концептуалізація* – це точне визначення абстрактного концепту (якщо у випадку дослідження політичних режимів – концепту політичного режиму). Тому доцільно зазначити, що концептуалізація політичних режимів і/чи їхніх різновидів – це процедура перенесення онтологічних уявлень про політичні режими та їхні різновиди у накопичені масиви емпіричних даних про політичні режими та їхні параметри, атрибути, характеристики. *Концептуалізація політичного режиму* – первинна теоретична форма, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу із приводу розуміння і синтезу знань про політичний режим; це схема зв’язків понять, які відображають можливі тенденції зміни референтного поля політичних режимів, що дає змогу продукувати гіпотези про природу взаємозв’язків процесуальних та інституційних елементів і параметрів політичних режимів. Концептуалізація режиму позначає послідовний “логічно-розумовий рух” і спосіб організації розумової роботи, на підставі чого відбувається просування від матеріалу та первинних теоретичних концептів про політичний режим та його різновиди до все більш і більш абстрактних конструктів, які відображають засадничі аспекти бачення політичного режиму як “сегмента реальності”. Логічно-розумовий рух у контексті концептуалізації режиму містить такі послідовні фази: 1) первинне концептуальне пояснення політичного режиму – формування концепту (як інноваційної ідеї) політичного режиму та його різновидів; 2) вироблення концептуальної пояснювальної схеми (моделі, знакової системи – тобто необхідного набору вихідних концептів-конструктів, що допомагають задавати картину реальної сутності) політичного режиму та

його різновидів; 3) етап творення “інтерпретаційної схеми” політичного режиму, що забезпечує зміщення від концептуальної схеми до “емпіричного підґрунтя” політичного режиму; 4) етап зворотного зміщення від рівня емпіричних даних про політичний режим та його різновиди до їхньої концептуалізації крізь призму певного концепту політичного режиму. Концептуалізація політичного режиму задає теоретичне розуміння режиму, підтримує системні уявлення про нього в дослідницьких процедурах, а також утримує смислову єдність всередині дослідницького співтовариства, яке займається схожою проблематикою. Мета концептуалізації політичного режиму – позначити універсум можливих у певний момент способів осягнення сенсу політичного режиму та його різновидів на теоретичному і методологічному рівні (наприклад, через забезпечення внутрішньої зв’язаності використовуваних концептів політичних режимів), задати бачення співвідношення процесуально-інституційних параметрів й атрибутів різних політичних режимів і політичного режиму як такого та сформулювати знання про структуру політичного режиму. Це означає, що концептуальна універсальна схема політичного режиму повинна окреслюватись багаторівневістю – наявністю складної мережі взаємин концептів політичних режимів, які більшою чи меншою мірою між собою пов’язані. Тому *концептуальна схема політичного режиму* – це сукупність гіпотез і пропозицій (припущень) про природу політичного режиму та його різних варіантів, заснована на теоретичних й емпіричних висновках з приводу залежності між окремими компонентами і складниками в структурі політичного режиму і його інституційно-процесуальних атрибутів.

Концептуалізація політичного режиму, як рух у напрямі абстрактного, чітко співвідноситься з *операціоналізацією* політичного режиму, як розумовим рухом до конкретного. Загалом *операціоналізація політичного режиму* та його різновидів – це процедура встановлення зв’язку концептуальної схеми політичного режиму та його різновидів з її методичним інструментарієм, що полягає в пошуку засобів фіксації у спостереженні концептуальної схеми політичного режиму, а також в обґрунтуванні її валідності. В операціоналізації політичного режиму відбувається фіксація доступних спостереженню й вимірюванню ознак (характеристик) політичних режимів – тобто індикаторів політичних режимів, які підлягають обґрунтуванню. Операціоналізація політичного режиму забезпечує онтологічне підтвердження концептуальної схеми бачення політичного режиму: трактується як емпірична інтерпретація політичного режиму, експлікація його змісту. Логічно-розумовий рух у контексті операціоналізації політичного режиму містить такі послідовні фази і рівні: 1) переведення концептів політичних режимів та їхніх різновидів в “операціональні” визначення і показники, вказівки емпіричних значень теоретичних смислів

політичних режимів (це логічна процедура); 2) вимірювання параметрів і атрибутів (маркерів й індикаторів) режимів за сконструйованими визначеннями і показниками (це вихід в емпіричну процедуру); 3) обчислення аналізованих вимірів політичних режимів, що дає можливість побудови моделей політичних режимів, які складаються зі змінних, що слугують атрибутами політичних режимів (це статистична процедура); 4) виведення неспостережуваного (чи концептуального) зі спостережуваного (дані, що пройшли статистичну обробку). Узгодження процедур (операціональні визначення та вимірювання, “обчислення” й інтерпретація) відбувається в інтерпретаційній схемі політичного режиму, що підлягає обґрунтуванню і погодженню з концептуальною схемою політичного режиму. Так, *інтерпретаційна схема режиму* може бути зрозуміла як схема розпізнавання смислів предметностей політичних режимів, як комплекс засобів для виявлення суттєвих рис політичних режимів. Вона припускає наявність верифікаційної моделі та неформалізованих уявлень, “витягнутих” як з концептуальної схеми, так зі знань і досвіду дослідника політичного режиму (або й будь-якого іншого феномена або ж процесу). Фактично операціоналізація політичного режиму – це переклад концептів політичних режимів в ієрархію конструктів до забезпечення “зворотного перекладу”. Операціоналізація завжди супроводжується зміною та заміною використовуваних термінів, містить у собі змістовний і формальний аспекти. У цьому контексті дуже вагоме значення отримують процедури *агрегації* і *дисагрегації* концептів політичного режиму – тобто створення нового класу уявлень про політичні режими з уже чинних класів уявлень шляхом додання/включення (агрегація) чи вилучення/виключення (дисагрегація) окремих атрибутів, параметрів чи ознак політичних режимів.

Саме у цьому проявляються “*больові точки*” у площині відбору методів того, як же проводити порівняльні політологічні дослідження політичних режимів. *По-перше*, вчені використовують здебільшого не власне вимір/вимірювання, а оцінку й оцінювання. Більшість сучасних політологічних концептів опираються на порівняння з якимись об’єктами, які є ідеальними (чи еталонними/шаблонними). Це повною мірою належить, наприклад, до теорій поліархії, демократичного транзиту і загалом типологій політичних режимів. Унаслідок, всі “нетипові” приклади, які не вкладаються в запропоновані класифікації, оголошують “особливим” і приватним випадком чи відхиленням. Навіть у тих ситуаціях, коли науковці мають можливість використати статистичні дані, виникають певні труднощі. З одного боку, вони можуть бути пов’язаними з сумнівами з приводу достовірності даних. З іншого – дані можуть бути достовірними та вимагати введення суттєвих поправок.

По-друге, обмеження на вибір емпіричних методів дослідження накладають й самі теми порівняльної політології (кількісної та якісної). На-

приклад, порівняльний аналіз рівня корупції (або ж сприйняття корупції) абсолютно неможливо провести, використовуючи методи включеного спостереження, ігротехніки й експерименту, в той час як політична експертиза документів державної статистики, експертні та масові опитування можуть дати важливі відомості. Варто зазначити, що результати, зроблені на основі інформації, отриманої за допомогою цих методів, будуть суттєво відрізнятися. Тому часто цілком очевидний висновок полягає в тому, що залежно від обраного джерела інформації вчений отримує абсолютно різні висновки у межах компаративного дослідження політичних режимів.

По-третє, зі слів О. Попової, проблематичним є використання уніфікованого інструментарію порівняння несхожих об'єктів, хоч це й є звичайною практикою в порівняльних політологічних дослідженнях. Із одного боку, використання єдиної системи індикаторів в оцінюванні політичних об'єктів є важливою передумовою компаративного дослідження. З іншого – виникає питання про можливість у такій ситуації проведення надійного порівняльного аналізу. Наприклад, дуже низькі евристичні можливості порівняння політичних режимів за елементами (політичними інститутами та процесами), якщо не брати до уваги нормативний рівень їхнього функціонування і не оцінювати неформальні практики прийняття владних/політичних рішень [222].

По-четверте, під час відбору інструментів збору емпіричної інформації вчені часто ігнорують специфіку політичних режимів, що робить використання деяких методів порівняльного політологічного аналізу неефективними. Наприклад, на “хвилі демократизації” в 90-х роках XX ст. в умовах конкуренції політичних акторів, які розрізнялись соціальними групами підтримки, ідеологічними принципами політичних програм, особливостями риторики, а також персональним іміджем, цілком доречним як емпіричні джерела порівняльних досліджень було використання експертних і масових опитувань. Важливими джерелами інформації були також так звані “статусні” респонденти (персони, які володіють реальною політичною владою) чи так звані “ключові інформатори” (ті особи, які обіймають у політиці “другорядні позиції”, і політичні експерти – професійні політологи) та “рядові” респонденти.

У цьому зрізі помічаємо системну дилему застосування у порівняльному методі (зокрема в політології) якісних і кількісних підходів аналізу (в тім числі стосовно проблематики політичних режимів та їхніх інституційно-процесуальних різновидів). Безумовно, історично склалось так, що первинність з-поміж методів порівняльної політології отримали різноманітні якісні підходи. Починаючи ще з 20-х років XX ст., унаслідок розвитку математики, появою у ній теорії ймовірності та математичного моделювання, кількісні методи порівняльного політологічного знання зайняли помітне місце у західних дослідженнях суспільно-політичної проблематики,

зокрема на рівні політичних інститутів і процесів (насамперед партійних та виборчих систем, урядів, парламентів, політичних режимів тощо). Причина цього – особливо прагматичний характер західної політології, націленої на прикладне значення своїх досліджень. Найбільш яскравими представниками, а точніше засновниками ідей застосування у політології (насамперед порівняльній політології) кількісних методів аналізу були Ч. Мерріам, Г. Госнелл, Г. Лассуел і Л. Уайт [3]. У цей період активно запроваджували такі методи досліджень, як: інтент-аналіз, когнітивне картування, контент-аналіз, обробка статистичних даних, матричний, регресійний і факторний аналіз тощо.

І саме у цьому контексті в політичній науці формується та категоріально наповнюється такий термін, як “індекс” (відразу варто наголосити, що в західній політології, а саме звідти запозичено цей термін, задля трактування цього поняття застосовують дві часто синонімічні категорії – власне “індекс” (англ. *index*), а також “вимірювання/вимір” (англ. *measurement/measuring/measure*)). Першопрохідцями у конструюванні індексів політичних режимів були К. Боллен, Т. Ванханен, Р. Гастіл, Т. Гурр, Ф. Катрайт, Д. Нейбауер й К. Херпфер тощо. Однак незабаром індекси стали предметом інтересу цілих дослідницьких структур (деякі з них, про це згодом, досі ефективно функціонують у цьому напрямі). Дещо пізніше проблеми вимірювання політичних інститутів та процесів за допомогою різних індексів почали розвиватись і були розглянуті на пострадянському просторі. Це, наприклад, помічено з доробків таких українських і російських дослідників, як: А. Романюк, А. Вишняк, А. Мельвіль, Є. Мелешкіна, М. Миронюк, Ю. Полунін, І. Тимофєєв, Г. Татарова, В. Якимець, М. Ільїн, О. Попова, О. Зазнаєв, М. Кармазіна, Т. Мітрохіна, Ю. Баскакова, Г. Голосов та інші. На основі їхніх розвідок зрозуміло, що політологічним індексом/вимірюванням у спрощеному вигляді треба розуміти квантифікацію політологічного (наукового) концепту, а також набір правил, за допомогою яких відбувається “прикріплення” кількісного показника до специфічного об’єкту порівняльного аналізу.

З огляду на чинну в політичній науці ситуацію з формулюванням і розвитком різних компаративних індексів¹ (на момент написання посіб-

¹ Перші компаративні індекси, що дають змогу адекватно вивчати та оцінювати динаміку соціально-політичної сфери, з’явилися у 60–ті роки ХХ ст. Н. Венцов зауважує, що “1966 р. – це є рік “перетину” двох важливих ... подій: у США розпочався етап “квантифікації” якості життя на основі розробки соціальних індикаторів, а в СРСР – рік розробки першого в країні перспективного комплексного плану соціального розвитку колективу лєнінградського об’єднання електронного приладобудування “Світлана”. Планом ... передбачалася розробка соціальних показників (індикаторів) у ... різних напрямках”. Хоч історія політологічних індексів і розпочалась у 60–х роках ХХ ст., піком їхнього формулювання є останні двадцять років.

ника напрацьовано цілий різновекторний масив останніх), вважаємо, що варто запропонувати методологічний підхід щодо їхнього розуміння. У загальному сенсі під **індексом** розуміємо сукупність індикаторів, маркерів, змінних та атрибутів, які відображають якість/стан політичної системи і сприяють проведенню порівняльного аналізу¹. У *широкому розумінні* під індексом розуміємо число/символ (або набір чисел/символів) для визначення місця елемента у сукупності (системі) елементів. Мова може йти про показник активності чи продуктивності, розвитку або вимірювання якого-небудь явища або ж процесу. У *вужькому розумінні* поняття “індекс” пов’язане з агрегацією багатьох взаємопов’язаних (взаємозалежних та взаємозумовлених) індикаторів у новий комплексний індикатор. У будь-якому ракурсі (а це є концептуально у нашому випадку) індекс відображає внутрішній взаємопов’язаний комплекс індикаторів. О. Попова дає таке визначення індексів: “це відносні величини, що кількісно характеризують динаміку сукупності, яка складається з безпосередньо несумірних одиниць та частини такої сукупності”. Досить часто індекс у соціальних науках (у тім числі й у політології) трактують як порівняння двох станів одного й того ж явища – реального та еталонного [188]. Тому зрозуміло, що індекс – це комплексний показник, отриманий унаслідок агрегації інших взаємопов’язаних показників (індикаторів, маркерів, змінних та атрибутів). Більшість політологічних індексів дає змогу ранжувати країни на основі оціночних категорій: “краще – гірше”, “більше – менше”, “позитивно – негативно”, “вільно – частково вільно – невільно”, “демократично – недемократично” тощо (це буде більш зрозуміло на основі запропонованого у наступних розділах порівняльного аналізу).

З огляду на це, зрозуміло, що **індексування** у політології – це конкретний метод аналізу політичної інформації (зокрема про політичні інститути і процеси), отриманої емпіричним шляхом. Це цілісно зводить воедино кількісні та якісні характеристики політичної сфери соціуму (тобто індекс – це більшою мірою кількісний метод науки, проте він передбачає агрегацію компонентів та якісних методів компаративістики). За словами Л. Сморгунова, індекс у такому випадку є посередником між теорією та

¹ Під *індикатором* у політологічному знанні ми розуміємо стійкий показник, який формує цілісне уявлення з приводу політичного явища і/чи процесу. *Маркер* у політичній науці трактуємо як показник політичних явищ та процесів, який може мати стійкий або тимчасовий характер. *Змінну* окреслюємо як величину, значення якої може змінюватися в межах певного завдання. *Атрибут* розуміємо як характеристику об’єкта дослідження. Відмінність між змінною та атрибутом є очевидною: атрибут дуже часто (особливо в соціально-гуманітарних науках, зокрема у політології) позиціонується як інтуїтивний елемент аналізу, натомість змінна – це операціоналізований спосіб, за допомогою якого атрибут застосовується для подальшого аналізу, обробки та/чи верифікації об’єкта дослідження.

практикою (окреслюючи теоретико-методологічні й емпіричні властивості того чи іншого досліджуваного об'єкта/явища), між фундаментальним й емпіричним рівнями порівняльного дослідження. Індекс же як метод – це один зі способів переходу від абстрактного вираження ознак досліджуваного явища чи феномена щодо набору конкретних показників, отриманих унаслідок спостереження за досліджуваним явищем чи феноменом, або один зі способів операціоналізації теоретичних понять. Це означає, що індексування в політичній науці – це процедура “інкорпорації” змісту будь-якого політичного явища або феномена, інституту або процесу за допомогою кількісних величин. Основним же елементом індексного відношення є *індексована величина*, під якою розуміємо конкретне значення ознаки досліджуваного явища чи феномена, інституту чи процесу в політичному житті. Аналогічна детермінованість властива у контексті дослідження політичних режимів.

З огляду на формотворчу та засадничу інституціональну (неоінституціональну) природу більшості індексів кількісного порівняльного аналізу політичних режимів, *О. Попова* пропонує класифікувати їх за п'ятьма сценаріями:

1. *За темою конструювання індексів* (індекси оцінки політичного режиму, довіри, корупції, соціального благополуччя, людського розвитку, сталості розвитку, політичної напруженості, державного суверенітету тощо).
2. *За джерелом емпіричної інформації задля побудови індексу* (статистичні дані, оцінки експертів, результати опитувань громадської думки тощо).
3. *За процедурою/способом побудови індексу* (розрахункові, ті, що ґрунтуються на інтеграції однорідних/гомогенних чи різнорідних/гетерогенних показників, або ж “бальні”/“шкальні”, що опираються на систему нарахування балів – або “штрафних/негативних”, або “заохочувальних/позитивних”).
4. *За рівнем узагальнення* (приватні, що оцінюють один бік політичного явища, або узагальнені, що проводять комплексне порівняння політичних інститутів або процесів).
5. *За типом організації, яка розробляє і використовує порівняльні наукові індекси* (міжнародні наддержавні організації або дослідницькі некомерційні центри, міжнародні незалежні організації або міжнародні банки тощо).

Цю класифікацію доповнили Т. Мітрохіна та Ю. Баскакова (на підставі доробків таких науковців, як Дж. Мангейм та Р. Річ), які зазначають, що індекси залежно від способу отримання можна поділяти на адитивні, зважені та мультиплікативні.

Розбіжну класифікацію індексів/вимірювань у порівняльній політичній науці запропонував **К. Рейні** – методика ґрунтується на рівності застосування кількісних методів політологічного аналізу. З огляду на це, треба виокремлювати такі різновиди чи рівні індексів:

- *номінальні (умовні) індекси/вимірювання*: на їхній основі відбувається процес класифікації та/чи квантифікації аналізованих об'єктів у такі категорії, які не мають природної порядковості;
- *порядкові індекси/вимірювання*: на їхній основі відбувається процес класифікації і/чи квантифікації аналізованих об'єктів у такі категорії, які мають природну порядковість;
- *інтервальні індекси/вимірювання*: на їхній основі ведеться процес класифікації чи квантифікації аналізованих об'єктів таким способом, що відбувається процес присвоєння певних нумерацій дослідницьким випадкам так, щоб відстань між різними аналітичними блоками була однаковою;
- *дихотомічні індекси/вимірювання*: на їхній основі відбувається класифікація і/чи квантифікація лише двох аналізованих категорій;
- *безперервні індекси/вимірювання*: на їхній підставі відбувається інтервальна класифікація і/чи квантифікація аналізованих об'єктів у відомому діапазоні;
- *розрахункові індекси/вимірювання*: на їхній підставі відбувається інтервальна класифікація і/чи квантифікація аналізованих об'єктів з метою розрахунку певного атрибута чи феномена аналізованого об'єкта.

У цьому ракурсі особливо вагомо те, що кожний індекс, на підставі якого ми проводимо порівняльний політологічний аналіз (зокрема політичних режимів) у спробі забезпечити концептуалізацію та операціоналізацію наукового знання, має відповідати щонайменше двом критеріям: *надійності* – тобто мірі, щодо якої процес вимірювання (тобто індексування) неодноразово та послідовно виробляє той самий результат для аналізованого об'єкта; *дійсності* – або мірі, стосовно якої використаний індекс (вимірювання) відповідає концептам, на які індекс має реагувати.

У становленні індексів порівняльного аналізу можна виділити кілька етапів:

1. *Інституційний період*, коли науковці звертали увагу на формальну сторону досліджуваного феномена, явища, інституту або ж процесу (у випадку, наприклад, дослідження демократії Ф. Катрайт 1963 р. звертав увагу на інституційні параметри демократії тощо).
2. *Процесуальний період*, коли аналізувалася процесуальна сторона будь-якого досліджуваного феномена, явища, інституту чи процесу (наприклад, у дослідженні демократичного режиму і процесу демократизації згаданий період репрезентовано такими дослідниками, як Д. Нейбауер, Т. Ванханен, К. Боллен тощо).

3. *Субстанціальний період*, коли вимірювання феноменів, явищ, інститутів та процесів почали використовувати у практичній політиці. В цьому плані науковці намагаються побудувати індекси, які зіставляють та вимірюють не лише формальні маркери і змінні, а й способи їх реалізації (в аналогічному вимірі, наприклад, варто зауважити, що в 90-ті роки ХХ ст. виникла ідея “демократичного аудиту”, тобто використання вимірювальної техніки задля проведення незалежного аналізу рівня та характеру розвитку демократії в окремих країнах для створення впливу на практичну політику).

Загалом очевидним є висновок про те, що індексування має як позитивні, так і негативні моменти. Позитивні моменти цілком зрозумілі: йдеться про збагачення політичної науки теоретико-методологічним інструментарієм – внаслідок цього й сама політологія інститутів і процесів набуває доказового характеру. Негативні ж моменти є відносними. Річ у тім, що індексування, а на його підставі порівняння і ранжирування країн, веде до дещо спрощеного розуміння політичних процесів, наприклад, політичних режимів. Відкритим є питання обґрунтованості процедури шкалювання (вимірювання або оцінки). Початок побудови будь-якого індексу – це “зважування” кожного показника. Цю процедуру проводять експерти і вона часто має невизначений, волюнтаристський характер. Гострим лишається питання надійності дослідження, оскільки найчастіше інформація про окремі організації або ж країни є неповною. Досить часто індекси мають нормативний характер, оскільки засновані на зіставленні ситуації в окремих країнах з якоюсь шаблоною моделлю. А якщо немає чіткої “операціоналізації ідеалу” (моделі, яка прийнята за зразок), на підставі якого будується індекс, тоді виникає можливість суб’єктивних інтерпретацій. Варто також розуміти, що індекси будуються на методі класичних експертних оцінок, а тому й питання підбору експертів можуть визначати результати дослідження. Загалом варто зазначити, що хоча процедура індексування потребує вдосконалення, але вже сьогодні є серйозним інструментом раціоналізації політики в руках політологів.

Різні науковці, починаючи від моменту зародження такої галузі знань, як порівняльна політологія, й особливо у контексті застосування її кількісних вимірів аналізу, використовують різні види порівняльних досліджень. Це особливо стало актуально з огляду на **еволюцію компаративістики** у межах таких методологічних підходів, як *історично-порівняльний аналіз* (друга половина ХІХ ст.) (про що стає зрозумілим із зауваження Ч. Меріама), *інституціоналізм* (повне превалювання у першій половині ХХ ст.), *біхевіоралізм* (розвиток у середині ХХ ст.), *структурний функціоналізм* (починаючи з середини ХХ ст.), *модернізаційний аналіз* (саме на цій підставі почалось відродження уваги стосовно інсти-

туціоналізму у глобальному контексті – середина ХХ ст.), *неоінституціоналізм*, *постбіхевіоралізм* та *теорія раціонального вибору* (з 70-х років ХХ ст. [567]). У вказаному плані, а також у ракурсі дослідження кількісних методів компаративних політологічних досліджень, особливо помітним виявився взаємозв'язок між видами кількісних порівняльних досліджень, які у своїй методологічній основі становили плацдарм *неоінституціоналізму* (річ у тім, що застосування індексних порівняльних досліджень почалось із середини-кінця 60-х років ХХ ст., а відновлення інтересу до інституціоналізму і структурування неоінституціоналізму відбулось приблизно одночасно, наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ ст.). З огляду на це, найчастіше методи неоінституціоналізму (а також теорії раціонального вибору і теорії ігор) стали домінуючими у превалюючій більшості кількісних (індексних) компаративних досліджень. Саме розгляд таких методів є засадничо-необхідним у контексті теоретико-методологічного наповнення вимірів розуміння кількісного та якісного аналізу політичних інститутів і процесів, зокрема й у межах політичних режимів сучасності.

У розгляді зазначеного моменту ми апелюватимемо до наявних в українській політології (в тім числі й у порівняльній політології) робіт насамперед таких науковців, як А. Романюк [240] і М. Кармазіна [99]. З цього приводу варто зазначити, що є декілька **видів порівняльних досліджень**: одинарні випадки порівнянь (кейс-стаді), бінарні порівняння, регіональні, тематичні, крос-національні, крос-темпоральні порівняння. При чому їх можна здійснювати як на якісному, так на кількісному рівні (а також одночасно).

Питання порівнювальності “*case-study*” (“кейс-стаді”) дискусійне серед західних (А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, Н. Смелзер, У. Теліс), російських (Г. Голосов, М. Ільїн, Т. Мітрохіна, Л. Сморгунів) та українських (А. Романюк, М. Кармазіна) науковців. Одні вчені розглядають “*case-study*” як метод поряд із експериментом, статистичним та порівняльним аналізом; другі вчені наголошують, що він належить до різновидів порівняльних досліджень, оскільки використовується для вивчення однієї країни на фоні порівняння з іншими країнами. А. Лейпхарт виокремлює декілька типів “кейс-стаді”: 1) *теоретичні* (описовий аналіз однієї країни чи одного випадку; інтерпретація наявної теорії для опису деяких випадків); 2) *інтерпретаційні* (пояснення наявної теорії для опису окремих випадків); 3) *кейси генерування гіпотез* (аналіз випадків для формулювання гіпотез); 4) *підтверджувальні* (такі кейси, які застосовуються для підтвердження теорій); 5) *спростовувальні* (такі кейси, які застосовуються задля спростування теорій); 6) *девіантні* (дослідження окремих кейсів, які є відхиленнями від норм) [537]. Всі означені типи “кейс-стаді” засто-

совують у процесі формулювання, перевірки, доведення, спростування одинарних чи “композитних”/багатоскладових індексів (більшою мірою у теоретико-методологічному формулюванні та у випадку спростування/доведення розроблених гіпотез окремими одинарними випадками).

З огляду на зауваження М. Кармазіни та О. Могиливець, варто зазначити, що схожі типології “case-study” запропонували й інші дослідники, зокрема, Р. Хагью, М. Харрон і М. Бреслі. На їхню думку, випадки можна поділити на: 1) *представницькі кейси* – дослідження типових випадків; 2) *прототипні* – вивчення конкретних випадків, що стануть типовими; 3) *девіантні* – аналіз випадків, які є відхиленнями від норми; 4) *критичні* – перевірка теорії у менш сприятливих умовах. Крім того, варто, з зауваження Г. Скерроу, розуміти, що “case-study” робить вклад у загальне знання про політику лише, якщо “аналіз відбувається крізь призму порівняльної перспективи і з точки зору широких аналітичних конструкцій”. Порівнюючи одинарні випадки, дослідник аналізує кілька країн чи регіонів (вибірок), але вивчає аналогічні аспекти.

Бінарне порівняння (англ. *binary analysis*) – це стратегія дослідження двох країн/регіонів/вибірок, які обрані згідно з об’єктом дослідження, що виявляє спільне й відмінне у політичному розвитку. М. Кармазіна й О. Могиливець виокремлюють два різновиди бінарного аналізу: *непрямий* і *прямий*. Перший є непрямим, оскільки об’єкт дослідження, що вважають неподібним, розглядають крізь призму особливого бачення вченого-іноземця на підставі суб’єктивних критеріїв. Діалектика процесу такого порівняння, за словами М. Догана та Д. Пелассі, сприяє кращому та глибшому пізнанню іншої країни, її культури, політичних інститутів і процесів. Другий різновид бінарного аналізу відповідає іншому рівню систематизації, який за допомогою історичного методу показує унікальність та своєрідність кожної країни. Прямий бінарний аналіз проводить зіставлення досліджуваних об’єктів, наголошуючи на їхній унікальності.

У порівняльних бінарних прямих дослідженнях домінуючими є дві стратегії, охарактеризовані А. Пшеворські і Г. Тьюні, – *максимальна подібність* і *максимальна відмінність* країн. У першій обираються подібні країни. Тут беруть до уваги, що спільні для них особливості в порівняльному аналізі можна буде інтерпретувати як константи або ж як незалежні змінні та надалі не зважати на них, оскільки причини їхньої відмінності лежать поза ними самими. Стратегія максимальної подібності сьогодні є найбільш вживаною у порівняльній політичній науці. Т. Вікхем-Кроулі визначає її як “паралельну демонстрацію порівняльної теорії”. Застосовуючи другу стратегію, дослідник відбирає максимально різні країни. Якщо ж країни детерміновані певною спільною особливістю, то відмінності вилучають із пояснень. Тобто розглядаються країни, обрані внаслідок їхньої

“унікальності”, саме це ілюструє загальне теоретичне бачення дослідника. Однак попри продуктивність такого методу, варто все ж звернути увагу на те, що порівняння максимально різних країн може призвести також й до перебільшення відмінностей із-поміж них, а такий результат може не відповідати політичній реальності.

Регіональне порівняння (англ. *regional* або *area study*) використовується для порівняння регіонів, зокрема груп країн, обраних через схожість їхнього географічного, історичного, економічного, політичного, соціального і культурного розвитку, тобто критеріїв, які, зі слів Л. Сморгунова [267], можуть використовуватися, як елементи контролю. “Area study” вирішує проблеми порівняльного методу – порівнювальності й еквівалентності. Напевно цим і зумовлено, що сьогодні порівняльні регіональні дослідження посідають вагоме місце у порівняльній політичній науці і присвячуються вивченню країн Західної, Центральної та Східної Європи, Скандинавії, Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Африки тощо (наприклад, на підставі їхнього використання у кількісних компаративних дослідженнях – зокрема політичних режимів). На відміну від інших видів порівнянь, “area study” сприяє конкретизації та проведенню глибшого аналізу предмета порівняння, обмежуючи дослідження певною кількістю країн регіону. Наприклад, персоніфікація влади та політична нестабільність потребують дуже особливої уваги в країнах Центральної та Східної Європи, адже в цьому регіоні держава і суспільство формувалися іншим шляхом, аніж у Західній Європі. Йдеться про те, що “regional study” розкриває нові риси політичних феноменів, ураховує регіональні ознаки (цікавим у згаданому випадку є дослідження, яке проводять під егідою організації “Freedom House” – “Нації у транзиті”). Водночас це є і недоліком, адже немає змоги побачити об’єкт аналізу загалом.

Проводячи порівняльний регіональний аналіз країн, потрібно дотримуватись таких рекомендацій: 1) щоби використати стратегію порівняння схожих країн та створити потужну теорію, варто обмежити просторову сферу, тобто не досліджувати, скажімо, всю посткомуністичну Європу, а лише конкретний субрегіон (наприклад, Центральну Європу); 2) використовувати теорії “середнього рангу”, побудовані на мультіваріативному емпіричному аналізі; 3) долучати до аналізу культурні змінні разом з економічними й інституціональними; 4) розглядати регіональні дослідження в контексті глобальних проблем і тенденцій – це допоможе уникнути регіонального провінціалізму [266, с. 59].

Глобальне порівняння використовується для порівняння глобальних даних, які засновані на великому масиві емпіричних даних та статистичному типі аналізу. Воно було дуже популярним у 70–80-ті роки минулого століття, після цього інтерес до нього знизився, а сьогодні почав

відроджуватись (особливо у ракурсі дослідження режимів – демократичних та недемократичних тощо). Тому глобальне порівняння становить самостійний різновид компаративного аналізу. Особливістю глобальних досліджень є те, що в одиницю аналізу є велика аналітична проблема – політична система, її основні характеристики (форма правління, система влади чи політичний режим тощо). Можливість проводити глобальні дослідження виникла в 60–ті роки ХХ ст. у зв’язку з розвитком порівняльної статистики, появою даних за більшістю країн світу (специфічно, що сьогодні у багатьох глобальних дослідженнях і досі не беруть до уваги мікро-держави, наприклад, із населенням менше 500 тис. людей) і розвитком комп’ютерних програм обробки статистичних та соціологічних даних. Особливу увагу в глобальних порівняльних політологічних дослідженнях приділяють соціально-економічним умовам формування, розвитку, зміцнення і/або занепаду (транзиту) політичних режимів, ранжуванню країн за рівнем демократії і автократії (недемократії), співвідношенню різних типів держав і режимів. Причина відновлення уваги щодо застосування цього різновиду порівняльних досліджень зумовлена у зрізі політичних режимів сучасності “третьою хвилею” демократизації та її продовженням (його інколи іменують “четвертою хвилею” демократизації).

Тематичне порівняння (англ. *thematic comparison*) зорієнтоване на аналіз предмета або теми дослідження у порівняльній перспективі. Використання такого різновиду порівняння є комплексним вивченням питання на теоретичному рівні та зазвичай відбувається у співпраці з іншими науковцями на практиці, бо розглядає тему аналізу комплексно на концептуальному рівні [320].

Крос-національне порівняння (англ. *cross-national comparison*) варто визначати як порівняння країн, специфіка якого, на думку А. Пшеворські та Г. Тьюні, полягає у тому, що дослідницька стратегія реалізується на двох рівнях: 1) *макросоціальному* (змінні характеризують суспільство загалом); 2) *системному* (змінні фіксують лише конкретну ознаку суспільства). Мета цього виду компаративних досліджень полягає у визначенні зв’язків із-поміж змінних другого рівня. Як головний інструмент тут використовують макросоціальні змінні. Зазначений вид порівнянь вважається дуже поширеним у кількісних політологічних дослідженнях, що стане очевидно на основі теоретико-методологічних передумов та емпіричних результуючих висновків, про які дізнаємось у наступних розділах.

Г. Голосов вважає, що будь-який аналіз не порівняльний, якщо він відбувається тільки на одному з рівнів. В ідеалі макросоціальні змінні мають використовуватися тільки для пояснення різниці між системами, що фіксуються на системному рівні [55]. Виокремлюють два різновиди крос-національних порівняльних досліджень. *Перший* обмежено відбором

змінних, спільних для багатьох країн, та їх аналізом. Другий же зорієнтовано на порівняння під час вивчення історичних ситуацій.

Крос-темпоральні порівняння (англ. *cross-time comparison*) надають особливе значення часу як оперативній змінній, яку введено у дослідження для подолання статичного характеру порівняння. Н. Смелзер вважає динамічний характер аналізу (порівняння) складнішим, аніж статичний, оскільки змінна часу включається в аналіз зв'язку між залежними й незалежними змінними. Він зауважує, що коли науковець бере дві точки розвитку певного явища у часі та порівнює їх, то це не є динамічним порівнянням. Воно отримує таку властивість тільки тоді, коли розглянуто динаміку зміни певної якості об'єкта у певний період часу. Крос-темпоральні порівняння насамперед використовують у дослідженнях влади, економічної та політичної ситуацій, діяльності політичних партій, політичних режимів та їхніх атрибутів тощо.

Зі слів Дж. Сарторі, врахування часу у порівняльних дослідженнях породжує значні методологічні складності. *По-перше*, потрібно знайти метод, за допомогою якого можна провести темпоральну зміну якості об'єкта дослідження, а для цього треба визначити темпоральні одиниці аналізу (проблема визначення темпоральних одиниць). *По-друге*, варто визначити ступінь відношень між змінними властивостей у часі та змінними крос-просторового аналізу (проблема специфічності узагальнень розвитку). *По-третє*, потрібно також з'ясувати, чи можливо аналізувати тенденції розвитку каузальних термінів на основі однієї темпоральної зміни [261].

Отже, існує багато різновидів порівняльних кількісних та якісних досліджень залежно від особливостей об'єкта аналізу – це свідчить про розвиток порівняльної (кількісної та якісної) політичної науки і про пошук нових напрямів дослідження та ефективного пізнавального інструментарію. Головним є не стільки тип порівняння, що обирає дослідник, скільки те, чи є він “свідомим мислителем”: тобто чи він володіє теорією та методом порівняння, знає обмеження застосування одного або іншого різновиду порівняння і вміє використовувати його переваги у кожному конкретному аналітичному випадку.

Приступаючи до теоретико-методологічного аналізу кількісних і якісних вимірів політичних режимів, виходимо з принципових положень теоретичної й емпіричної аргументації. Насамперед це визнання того, що важливим наслідком неоднорідності інститутів та структур сучасних політичних режимів є різновекторний характер політичного розвитку останніх. Розвиток відображає різні *моделі* й *траєкторії*. Ця обставина стає все більш виразною у міру поглиблення модернізації та переходу до її сучасної фази – глобалізації. Потрібно, наприклад, порівняти політичну еволюцію посткомуністичних країн: в одних випадках помічаємо консо-

лідацію ліберальних демократій західного типу, в інших – формування автократій (авторитарних режимів) нових типів, а в третіх – функціонують різноманітні гібридні (перехідні) режими.

Інший же наслідок полягає в тому, що в сучасному світі немає і не може бути універсальних моделей розвитку, однаково сприятливих для всіх країн. Нормативно “ідеальні” приклади політичного, соціального та економічного устрою не можна механічно трансплантувати в середовище, яке до цього не готове. У світі збільшується розмаїття варіантів і типів політичного устрою та режиму, множаться внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на конфігурацію політичних моделей (чи моделей політичного розвитку). Тому їхній порівняльний аналіз часто нездійснений лише на підставі якісних методів та форм, а потребує кількісної операціоналізації даних. Конкретні траєкторії для національного та глобального політичного розвитку (у тім числі політичних режимів) визначають “структури” та “актори”. Варто визначити його (політичного розвитку) “органічний” характер та, відповідно, неефективність спроб довільної “імплантації” нормативно “ідеальних” політичних структур та/чи інститутів в неготове (непідготовлене) для них громадське “тіло”. Зрозуміло, це не означає заперечення “наскрізних” тенденцій світового розвитку (таких як глобалізації, локалізації, транснаціоналізації, демократизації тощо [180]). Йдеться лише про констатацію, що сучасний світ не розвивається та не може розвиватися за якимось одним уніфікованим зразком.

Світові політичні процеси стають все більше різноманітними, розширюється сам простір політичного. Унаслідок цього стикаємось із множинністю вимірювань сучасної політичної реальності, її аналітичних проєкцій. Їх не знали ні наші батьки, ні наші діди, а тим більше і попередні покоління. Що ж це за нові виміри та сфери політичного? Це прогнозування і планування, тобто оцінка можливостей і ресурсів розвитку, розробка коротко-, середньо- і довгострокових політичних стратегій. Це також забезпечення інтегральної безпеки, тобто сукупних умов існування держав і їх громадян. Це універсальна реалізація суверенності держав і прав людини, а також управління демографічними та міграційними процесами, комунікативне й науково-технічне забезпечення політичних процесів тощо. Сучасна держава (або ж точніше співтовариство держав) з “клубу” суверенів перетворилася на своєрідну “референтну сітку” всіх політичних процесів у світі. Сьогодні національні держави та, приміром, їхні політичні режими залишаються базовими осередками світового політичного устрою.

За словами А. Мельвіля, з еволюцією міжнародної системи і перетворенням її у світову різноманітність типів політій, які займали ті

або інші осередки світового політичного устрою, ставало все більше. ООН поряд із країнами-довгожителами, які мають п'ятсотрічний досвід суверенів різних видів (Великобританія, Нідерланди, Швейцарія, Іспанія, Швеція, Данія тощо) містить більше десятка додаткових *типів політичних утворень*. Одні країни світу та їхні політичні режими сформувалися на західноєвропейських периферіях, знову утворилися шляхом злиття (Німеччина та Італія) або поділу (відділення від) вихідних членів “клубу” суверенів (як Норвегія, Ірландія, Фінляндія, Ісландія і т.п.). Інші було створено як би на порожньому місці за західноєвропейським типом (США, Канада, Австралія й т.п.). Треті долучалися до міжнародної системи з особливими цивілізаційними традиціями та специфічними структурами неєвропейської політичної організації (Росія, Японія та Китай тощо). Четверті піддавались складній переробці за моделлю “загибелі й відродження” (як Індія, Єгипет та інші). П'яті змусили визнати себе шляхом рішучого опору тиску великих держав (Туреччина, Ефіопія, Таїланд і т.п.). Шості в різні історичні епохи штучно формувалися великими державами (Греція, Албанія, а також країни “малої Антанти”¹ тощо). Сьомі слугували простим оформленням тих чи інших територій (Мікронезія та багато інших подібних острівних країн, чимало африканських держав і т.п.) за фактичного збереження зовнішнього контролю – бо варто було формально заповнити “дірки” у глобальній “комірчастій” структурі. Нарешті, виникло кілька поколінь і типів постколоніальних політій², які більшою/меншою мірою розвинули альтернативні версії державності.

Така різноманітність і різнотипність вкрай ускладнюють порівняння фактично різних за своєю природою політичних інститутів та процесів, хоча ми, за звичкою, називаємо їх словом “держава”. Однак і в цих важких умовах порівняння можливе. Такий тип порівнянь називається *універсальним*. Його перевага – у всеосяжності, а недолік – у тому, що знання про порівнювані об'єкти неминуче є відносно “бідним”. Універсальність масштабу може обернутися певним спотворенням результатів для країн, які надто різні, щоб їх порівнювати за якою-небудь однією

¹ Мала Антанта – альянс Чехословаччини, Румунії та Югославії для захисту проти угорського ревізіонізму.

² Термін “політія” трактуємо як політичну організацію суспільства. Політія може означати або державу, всю сукупність громадян конкретної країни, або ж сукупність інституційних форм і процесів, за допомогою яких управляють країною. Термін “політія” можна вживати – за принципом взаємозамінності – поряд з термінами “політична система” і “держава”. Його зазвичай використовують, коли хочуть дати позначення політичній організації того чи іншого суспільства, вільне від аналітичних конотацій терміна “система” або від правових чи територіальних конотацій терміна “держава”.

міркою (чи навіть кількома), які занадто відрізняються одна від одної, належать до зовсім різних груп. Хоча в універсальних порівняннях нашими об'єктами дослідження є дуже різні країни світу, результати таких порівнянь завжди будуть у чомусь обмежені. Тому потрібно брати до уваги універсальні трактування, але уточнювати їх національною й іншою дослідницькою специфікою (хоча це може, з іншого боку, призводити до суб'єктивних висновків і результатів).

Для генеральної вибірки усіх сучасних країн світу, по суті, єдиною загальною ознакою лишається їх членство в ООН і, деколи з натяжками, важливі для цього членства формальні кваліфікаційні ознаки, тоді як перелічені вище обставини включення у світову систему, а також інші суттєві і неформальні особливості країн “вислизують” від універсального порівняння. Що стосується особливостей, то для їх вивчення використовують різновиди приватних порівнянь (такі як групові чи кластерні, попарні або бінарні, індивідуальні або казусно-орієнтовані). Для більш чіткого уявлення про політичні інститути та процеси, які конструюють політичні режими, їх варто ранжувати стосовно певних порівнювальних параметрів. А. Мельвіль структурує *порівнювальні параметри сучасних політичних режимів* (і/чи держав загалом) так: 1) якість їхньої державності, рівень реальної (проте не формальної) суверенності, незалежності та самостійності у визначенні своєї політики, здатності забезпечити ефективне функціонування та відтворення політичних, економічних і соціальних інститутів; 2) масштаб загроз і викликів, що виходять із зовнішнього і внутрішнього середовища, здатних ускладнити або ж навіть поставити під сумнів ефективність й існування конкретної державності; 3) наявні у країні сукупні ресурси впливу на міжнародне середовище для вирішення своїх національних завдань; 4) якість реалізації соціальних функцій насамперед життєзабезпечення власного населення; 5) інституційний потенціал демократичного розвитку (традиції політичної конкуренції, представництва, участі, обмеження виконавчої влади та дотримання конституційних правил). Дослідник відображає реальні можливості людей впливати на вирішення питань. Ці традиції, в принципі, можуть зароджуватися й у “надрах” недемократичних режимів, але їхня інституціональна спадщина (соціально-економічні, культурно-політичні, ціннісні основи сучасної демократії) дуже важлива для розвитку реальних демократичних інститутів і практик. Однак запропонований аналіз можна поглиблено визначати/класифікувати – особливо в ракурсі інституційного потенціалу політичних режимів.

Один із *методів*, який допомагає структурувати універсалістські результати, називається методом головних компонент. За його допо-

могою можна створити більш комплексні й адекватні дійсності шкали (рейтинги), ніж дають окремі індекси. Отримані за допомогою методу головних компонент шкали сильно відрізняються від одновимірних показників. Вони комплексно ранжують “осередки” (країни) на будь-якій дослідницькій кривій (тобто кривій з певної компаративної проблеми), яка має полярні значення (плюс або мінус), тобто відображають якісь інтегральні властивості. Більш поглиблені результати отримують за допомогою так званого кластерного аналізу, коли парно поєднуються аналізовані “елементи компонент” (формується більша кількість аналітичних проєкцій). Вони зображають структурні зв’язки кластерів один з одним, а також з іншими великими групами (комплексними кластерами). Виникає можливість описати базові контури конфігурації політичної структури та місце у ній окремих країн та/або груп країн. Ці контури можуть бути зображені за допомогою так званого “концептуального картування”.

Однією з ключових характеристик “золотого віку” емпіричної порівняльної політології, що припав на 50–60-ті роки ХХ ст., є інтерес до великомасштабних порівнянь. Виходячи за рамки вивчення подібностей/відмінностей між політичними інститутами розвинених країн, вчені робили спроби розробити теорії й методи, які дали б змогу аналізувати політичні системи будь-якого типу незалежно від стадії розвитку, регіональної прив’язки та інших особливостей. Ці розробки стосувалися як концептуальних схем, так і принципів та логіки емпіричних досліджень. Однак сплеск інтересу до універсальних досліджень згодом змінився скептицизмом до методології подібних конструкцій. Незважаючи на кількість проєктів, які реалізують сьогодні (проєкти Т. Ванханена, “Політія” тощо), політологи до останнього часу вважали за краще обмежувати досліджувані випадки тими чи іншими регіонами й групами країн, зрідка виходячи на глобальний рівень.

Скептицизм до заснованих на кількісних методах порівняльних досліджень, об’єктами яких є усі країни світу або велика їхня частина, визначається *обмеженнями*, властивими цьому підходу. До них належать, *по-перше*, труднощі визначення адекватних змінних, на основі яких відмінності між країнами могли би бути описані в площині однакової логіки, з одного боку, або враховані особливості цих країн – з іншого. *По-друге*, це є проблема ваги змінних, складових критеріїв порівняння. *По-третьє*, проблема взаємозв’язку із-поміж цими критеріями та змінними: часто тісно корельовані один із одним, описуючи фактично одне і те ж. *По-четверте*, мова йде про проблему структурування країн одна щодо іншої на підставі виділених критеріїв: одномірність структур і/чи труднощі кластеризації країн на їх основі. Важливою проблемою

часто фігурує і складність політологічної інтерпретації результатів кількісних досліджень.

Для зіставлення різноманітних індексів (зокрема у ракурсі порівняльного аналізу політичних режимів) учені розробили **алгоритми кількісного аналізу**, які адекватно зіставляють відмінності між країнами і максимально долають обмеження кількісного аналізу. Наприклад, А. Мельвіль пропонує поетапну стратегію аналітичних алгоритмів: на підставі змінних сконструювати комплексні індекси та з урахуванням ваги змінних, що творять індекси, ранжувати країни на основі індексів (розрахувати рейтинги країн за відповідними індексами). Ці індекси повинні бути критеріями, на основі яких країни порівнюються одна з іншою. Індекси мають висвітлювати різні сторони функціонування політій, саме це виступає передумовою багатовимірності їх дослідження. Беручи до уваги те, що індекси можуть виявитися взаємопов'язаними, а прямий аналіз країн у всій сукупності індексів досить складний, то наступний крок передбачає використання **факторного аналізу**¹. Йдеться про “згортання” індексного аналітичного простору в усіх країнах (їхніх режимах) стосовно кількох головних компонент, які би пояснювали відмінності між країнами, не будучи корельованими одна з одною. Це передбачає визначення “коефіцієнтів внесків” індексів у кожен з отриманих компонент – саме це допомагає інтерпретувати їхній зміст. Крім того, вказана дія містить визначення структури розташування країн (їхніх режимів) одна щодо одної у “просторі головних компонент”. Подальший крок – **кластеризація країн** на основі отриманих даних. Принциповість цього етапу дослідження в тому, що країни кластеризуються не на підставі індексів (чи рейтингів), а на основі незалежних головних компонент, отриманих на підставі індексів (рейтингів). Тобто до моменту кластеризації вирішується проблема ваги та проблема корельованості/зіставлення індексів.

Одна з основних проблем визначення значень індексів полягає у методиці їх розрахунку. Неприйнятним вважають варіант “механічного” з'єднання нормованих змінних і розрахунок рейтингів за цим індексом, наприклад, на основі обчислення середнього значення змінних. У цьому

¹ Інтенсивне застосування факторного аналізу в політичних дослідженнях почалося разом із підйомом модернізму в американській політології. Піонером стала інтенсивно цитована аж до теперішнього часу праця Х. Алкера та Б. Рассета “Світова політика в узагальненому зібранні”. У подальшому значний внесок у застосування методів факторного аналізу до вивчення політичних проблем і проблем демократії вніс також Р. Раммель. Сьогодні факторний аналіз використовують для вивчення різноманітних проблем політології та політичної соціології (М. Тесслер, І. Зоко, Дж. Рей, К. Форнелл та інші). Також застосовують і такий метод багатовимірної статистичного аналізу, як кластерний аналіз (М. Уолфсон).

випадку не зважають на те, що аналізовані змінні потенційно мають різну вагу. Результати обчислень із додаванням змінним однакових ваг є не зовсім коректними. Тут потрібна така методика, яка б допомагала отримувати індекси з урахуванням різних ваг змінних (параметрів). У відповідній методиці часто застосовують *дискримінантний аналіз*. У науці дискримінантний аналіз використовують для визначення того, які змінні поділяють наявні випадки (у нас – режими, країни, інститути тощо) на дві та більше групи, чи які змінні краще передбачають віднесення аналізованих випадків до тієї або іншої групи. Ця процедура схожа з багатовимірним дисперсійним аналізом і процедурою множинної регресії. Дискримінантний аналіз полягає в тому, що через так звану “навчальну вибірку” відбувається пошук комбінацій ваг/вихідних параметрів, які найкраще характеризують відмінності між групами досліджуваних явищ. Сума параметрів, помножених на їхню “вагу”, стає дискримінантною функцією. Облік інформації, що міститься у наборі параметрів, значно покращує розподіл країн на групи. Коефіцієнти (ваги) обчислюють так, щоб максимізувати відстань між групами. Алгоритм обчислення рейтингу за методом дискримінантного аналізу містить таке: 1) вибір параметрів, які становлять індекс; 2) формування “навчальної вибірки”; 3) розрахунок значення дискримінантної функції з урахуванням ваг параметрів; 4) формування рейтингу.

Детально проаналізуємо *інші методи*, які можна застосовувати у формулюванні й розрахунку індексів для порівняльного аналізу політичних режимів. Інколи науковці потребують пошуку факторів (компонент), які пояснюють відмінності досліджуваних процесів й інститутів, але не корелюються між собою. Виконання завдання можливе на підставі *методу головних компонент*. Це один із методів факторного аналізу в статистиці. Його запропонував К. Пірсон 1901 р., а детально розробив Г. Хоттелінг 1933 р. Методу присвячено велику кількість досліджень і він широко представлений у наукових джерелах, на підставі яких можна одержати відомості про метод головних компонент із різним ступенем деталізації та математичної строгості. Поміж різних методів, що узагальнюють значення елементарних ознак політичних режимів, метод виділяється простою логічною конструкцією, але на його прикладі стають зрозумілими загальна ідея та цілі численних методів факторного аналізу.

Метод встановлює такі комбінації змінних (індексів), що виражають сутнісні сторони (компоненти) досліджуваних об’єктів, за якими вони найбільшою мірою подібні або відрізняються один від одного. У випадку застосування такого методу до наявних індексів та індикаторів часто пропонують дворівневий підхід редукції: перший рівень – це зведення

змінних в індекси, другий – це визначення головних компонент уже на основі індексів. Завдяки цьому досягнуто дві мети: нівелюється деяка частина “статистично шуму”, що важливо у зрізі ефективного застосування математичних методів, і спрощується процедура оцінки отриманих результатів.

Наступний метод дослідницької стратегії – групування на основі координат у некорельованих головних компонентах. Процедура відбувається завдяки *методу кластерного аналізу*. Кластерний аналіз – це розбиття певної вибірки об’єктів (чи ситуацій) на підмножини, що називаються кластерами, так, щоби кожний кластер складався зі схожих об’єктів, але об’єкти різних кластерів відрізнялися. Завдання кластеризації відносять до статистичної обробки, а також до широкого класу завдань “навчання без вчителя”. Кластерний аналіз – це багатовимірна статистична процедура, яка виконує збір даних та містить інформацію про вибірку об’єктів та упорядковує об’єкти в порівняно однорідні групи – кластери.

Кластери утворюють ті режими, інститути та процеси, умовна “відстань” між якими, на основі ознак, які описані компонентами, найменша. Ступінь близькості між досліджуваними явищами у просторі головних компонент обчислюється на підставі метрики евклідових відстаней, котрі дорівнюють кореню квадратному із суми квадратів різниць між значеннями однойменних змінних (у нашому випадку – компонент), за допомогою яких описують досліджувані політичні режими.

Більш детально зупинимось на *універсальних наукових порівняннях* через використання кількісних методів аналізу. Їх використовують задля дослідження різноманіття однопорядкових (формально) явищ, наприклад, держав, режимів або організацій (чи інституцій), а також інститутів. Теоретичні універсальні порівняння дають змогу “обійняти неосяжне” (звичайно, за умови дотримання певних правил і процедур), але масштаб таких порівнянь викликає неминучу концентрацію уваги дослідника на обмеженому числі параметрів порівнюваних об’єктів. Інакше кажучи, універсальні порівняння допомагають дізнатися трохи про всі об’єкти порівняння. Домогтись цього можна, звертаючись до кількісних і/чи якісних даних.

Протилежність універсальних порівнянь – *казусно-орієнтовані порівняння*: допомагають дізнатися про незначну кількість об’єктів порівняння. Багато дослідників уточнює те, що універсальні порівняння, в яких одиницею порівняння є держави (політичні системи та їхні режими), становлять глобальні порівняння.

Часто стверджують, що популярність *глобальних порівнянь* зменшилася з часів захоплення соціальних наук кількісними методами у

50–60-х роках ХХ ст. (на цей період припадає прорив у галузі міжнародної статистики і з'являються можливості обробляти великі масиви статистичних даних), і вона тільки частково відновилася в 90-х роках минулого століття завдяки вивченню процесів демократизації у різних регіонах світу. Це твердження має під собою підстави, але все ж варто мати на увазі, що глобальні дослідження й після буму 60-х років ХХ ст. не припинялися. Під час цих досліджень були отримані важливі результати: вже у наступних розділах ми розглянемо ті з них, які стосуються проблематики процесів становлення, консолідації і трансформації різних політичних режимів. У цьому ж випадку насамперед зауважимо, що у політології режимів ніколи не було єдності про превалювання/домінування якісних чи кількісних методів досліджень – у різні періоди переважили то одні, то інші. Але за останні десятиліття (розпочинаючи від дослідження Г. Кінга, Р. Кіоухана і С. Верби “Конструювання соціальних запитів: науковий вступ до якісних досліджень”) було зроблено дуже цікавий методологічний хід – зазначено, що кількісні та якісні методи аналізу політичних режимів варто розглядати як об'єднані єдиною логікою наукового результату [527]. Однак й досі не подолано усіх методологічних проблем, які стосуються узгодження методологічного апарату кількісних та якісних підходів дослідження політичних режимів сучасності. Тому на них потрібно зосереджено сконцентрувати увагу, що показано в наступних розділах навчального посібника.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Систематизуйте уявлення з приводу еволюції категорії “політичний режим”.
- Окресліть параметри наукової структуризації політичних режимів.
- Проаналізуйте формальні та неформальні складники структуризації політичних режимів.
- Як потрібно розуміти поняття “інституціоналізація політичного режиму”?
- Означте зв'язок між категоріями “політична система”, “держава”, “політичний режим”, “система влади” й “уряд”.
- Що таке фаза розвитку політичного режиму?
- Охарактеризуйте та порівняйте підходи до типологізації політичних режимів.
- У чому відмінність інституціонального та соціологічного підходів до трактування політичних режимів?
- Розкрийте сутнісні параметри типологізації політичних режимів (або ж форм правління) Платона й Арістотеля.

- Розкрийте сутнісні параметри типологізацій політичних режимів сучасності у доробках Р. Даля, Х. Лінца, Ж. Блонделя, Ч. Ендрейна, Л. Саністебана.
- У чому відмінність аристархії, монархії та полікратії?
- Що таке модифіковані політичні режими? Чому вони не є “чистими” типами?
- Проаналізуйте різницю дихотомічної та трихотомічної типологізації політичних режимів сучасності у соціологічному підході.
- Системно окресліть спільні та відмінні риси демократичного, авторитарного й тоталітарного політичних режимів?
- Наскільки доцільно проводити дихотомію політичних режимів сучасності на демократії й автократії? Які Вам відомі засади порівняння демократії і автократії?
- Чи доцільно авторитаризм і тоталітаризм трактувати як різновиди автократій?
- У чому полягає відмінність кількісних і якісних методів порівняльного аналізу політичних режимів сучасності?
- Що таке концептуалізація, операціоналізація й агрегація/дисагрегація режиму?
- Індекс і вимір/вимірювання в аналізі політичних режимів: спільне та відмінне.
- Індикатор, маркер, змінна, атрибут в аналізі політичних режимів: суть понять.
- Що таке індекс у політичній науці? Які Ви знаєте класифікації індексів?
- Назвіть та охарактеризуйте різновиди порівняльних політологічних досліджень.
- Що таке універсальне та глобальне порівняльне дослідження? Наведіть приклади таких досліджень у політичній науці (та у дослідженні політичних режимів).
- Що таке факторний аналіз, кластерний аналіз, дискримінантний аналіз і метод головних компонент?

Розділ 2

ДЕМОКРАТІЯ/АВТОКРАТІЯ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ/ АВТОКРАТИЗАЦІЯ: ВИМІРИ І НАСЛІДКИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ СУЧАСНОСТІ

- 2.1. Вимірювання демократії та автократії як проблема порівняльного аналізу політичних режимів сучасності.
- 2.2. Історія становлення кількісних/якісних методів вимірювання політичних режимів сучасності.
- 2.3. Громадянські права та політичні свободи у дослідженні політичних режимів сучасності організації “Freedom House” (проект “Свобода у світі”).
- 2.4. Змагальність, участь, індекс демократизації у проекті Т. Ванханена (Гельсінського університету).
- 2.5. Концепт співвідношення демократичних й автократичних рис політичних режимів сучасності у проекті “Політія”.
- 2.6. Індекс демократії та класифікація політичних режимів сучасності у проекті організації “The Economist Intelligence Unit”.

Основні поняття: типологізація політичних режимів, демократія, автократія, демократизація, автократизація, порівняльний аналіз, методи кількісного та якісного вимірювання рівня демократії й автократії, політичний режим, максималістське і мінімалістське визначення режиму, модель поліархії, “матриця” політичних режимів, індикатори, підходи та рівні визначення й аналізу політичних режимів, дихотомічні й трихотомічні типологізації політичних режимів, індексування політичних режимів, індекс політичної демократії, індекс демократичної дії, індекс демократизації, “новий індекс демократизації”, демократичні та/або автократичні риси політичних режимів сучасності, проект “Політія”, теорії конгруентності, спектральність політичних режимів, анократія, інституціоналізована демократія та автократія, самодержавство, комбінований показник розвитку політиї, режими за проектом “Політія”, індекс політиї, політична зміна, політичний транзит, розподіл ресурсів, індекс рівня демократизації, конкуренція/змагальність, участь, проміжні (секційні) індекси демократизації, показник національного IQ, індекс свободи у світі, політичні права, громадянські свободи, вільні, частково вільні та невольні країни, електоральна демократія, ліберальна демократія, вузьке і широке визначення демократії, виміри (індикатори демократії), повноцінна (чи повна) демократія, неповноцінна (чи неповна) демократія, перехідний (чи гібридний) режим, авторитарний режим, стагнація демократії у світі, ерозія демократії у Європі, “керована” демократія, “Freedom House”, “Свобода у світі”, “The economist intelligence unit”, Гельсінський університет.

2.1. Вимірювання демократії та автократії як проблема порівняльного аналізу політичних режимів сучасності

Порівняльний аналіз і вимірювання політичних режимів сучасності, зокрема демократії та автократії (як найбільш агрегованих форм політичних режимів), – це одна з головних проблем у компаративній інституційній політології. Сьогодні вона все більше опирається на складні *статистичні/кількісні методи аналізу*, тим не менш, не позбавлена впливу й *якісних методів* порівняльного аналізу. Синтез якісних та кількісних методів вимірювання різновидів і рівнів політичних режимів сучасності, як цілісний напрям порівняльних досліджень, сьогодні “вітають” політологи у всьому науковому світі. Саме на цій підставі відбувається запровадження нових підходів і парадигм, операціоналізація яких має цілком позитивні наслідки на те, як у майбутньому розвиватиметься політична наука. Та все ж, за невеликою кількістю винятків, представники кількісного підходу у порівняльній політології політичних режимів сучасності у своїх розвідках мало уваги приділяють якості використовуваних й отримуваних даних, які вони застосовують в аналізі феномена та процесу, різновидів та рівнів демократії та/або автократії (у контексті авторитаризму і тоталітаризму) й/чи демократизації/автократизації (а з огляду на зауваження з попереднього розділу, переважно авторитаризації). Річ у тім, що оціночні судження, які наводять науковці, зазвичай обмежені досить неофіційними обговореннями альтернативних наборів даних та поверхневим порівняльним аналізом корельованих між собою емпіричних показників. Саме тому сьогодні важко виробити консолідовану позицію з приводу техніки та механізму кількісного оцінювання демократії та автократії (авторитаризму і тоталітаризму), як найбільш агрегованих форм політичних режимів сучасності.

Спроби вдалого синтезу кількісних і якісних методів аналізу політичних режимів сучасності існують. Вони мають досить давню традицію і постійно модифікуються та вдосконалюються. Специфікою таких методів аналізу є те, що вони здебільшого зосереджені на дослідженні різновидів демократії, її відокремленні від автократії. Саме тому досягається мета кількісної/якісної типологізації політичних режимів сучасності. У цьому контексті варто найперше звернутись до сумарного/цілісного аналізу багатьох *методик* якісного і кількісного вимірювання рівня демократії та демократизації, які було розроблено у 1960–2012 рр.¹ (про деякі з них окремо йтиметься у наступних параграфах).

¹ Йтиметься, наприклад, про доробки таких дослідників (у хронологічній послідовності): Й. Шумпетер (1942–1950), Д. Лернер (1958), С. Ліпсет (1960), Ф. Катрайт (1963),

Будь-який механізм порівняльного аналізу рівня демократії (або ж аналогічно автократії) та демократизації (автократації) складається з кількох *дослідницьких фаз/завдань*: 1) вироблення чіткої концептуалізації понять (демократії чи автократії, демократизації чи автократації, політичного режиму); 2) вироблення механізмів того, як треба порівняльно вимірювати демократію (чи автократію) й демократизацію (чи автократацію); 3) агрегація даних, отриманих на основі емпіричного матеріалу, у зрозумілі наукові висновки та результати. Кожний зазначений ракурс, безумовно, вирішує зазначені завдання особливо, але найбільш спільним моментом залишається концептуалізація того, як треба трактувати демократію/автократію і демократизацію чи автократацію (хоча і тут є багато відмінностей, про які йтиметься нижче)¹. Продемонструємо зазначену логіку на прикладі засад верифікації різних країн на предмет наявності/відсутності демократичного режиму (це дуже популярне завдання, виділене багатьма компаративістами у світі). Однак перед тим зосередимось на процесі вироблення дефініції демократії й демократизації у відмінних підходах щодо її порівняльного вимірювання.

Потрібно наголосити, що оскільки немає жорстких правил, що можуть бути використані для визначення того, які атрибути мають бути

Ф. Катрайт та Дж. Вілі (1969), Р. Даль (1971), К. Боллен (1980–1993), К. Боллен та Б. Гренджін (1981), Дж. Сарторі (1987), К. Боллен та Р. Джекман (1989), Л. Даймонд, Х. Лінц та С. Ліпсет (1990), М. Коппедж та В. Рейніке (1990), З. Арат (1991), С. Хантінгтон (1991), А. Хаденіус (1992), С. Ліпсет, К.-Р. Сеонг та Дж. Торрес (1993), Т. Ванханен (1993–2000), Р. Гастіл (1994), Д. Бітгем (1994), К. Яггерс та Т. Гурр (1995), Е. Мюллер (1995), М. Альварез, Х. А. Чейбуб, Ф. Лімонгі та А. Пшеворські (1996), М. Гасіоровські (1996), Х. Лінц та А. Степан (1996), Д. Колліер та С. Левіцькі (1997), Д. Колліер та Р. Едкок (1997), К. Гледітч та М. Ворд (1997), М. Коппедж (1997–1999), Дж. О'Лафлін, М. Ворд (1998), К. Херпфер (1998), К. Боллен (1998), К. Боллен та П. Пакстон (2000), Д. МакГенрі (2000), Дж. Фоверейкер і Р. Крзнаріч (2000), З. Елкінс (2000), Г. Мунк та Дж. Веркуйлен (2002), Д. Альтман та А. Перез-Лінан (2002), Л. Даймонд (2002), Г. Каспер і К. Туфіс (2003), Ч. Боікс (з 2003), П. Пакстон, К. Боллен, Д. Лі і Х. Кім (2003), Д. Берг-Шльоссер (2004), М. Голдер (2005), К. Бовман, Ф. Лехоук і Дж. Магоні (2005), Т. Ванханен (2005), Дж. Акуна-Алфара (2005), С. Майнверінг і А. Перез-Лінан (2005), Б. Мун (2006), С. Гейтс, Х. Хегре і Дж. Вермілліон (2006), М. Джонс та Х. Странд (2006), С. Майнверінг, Д. Брінкс та А. Перез-Лінан (2007), А. Хаденіус та Я. Теорелл (2007), Ш. Треєр та С. Джекман (2008), М. Коппедж, А. Альварез (2008), М. Бухлманн, В. Меркель і Б. Веселс (2008), Дж. Геррінг (2009), Г. Мунк (2009), М. Богаардс (2010), Х. А. Чейбуб, Дж. Ганді і Дж. Вріланд (2010), С. Левіцькі та Л. Вей (2010), М. Маршал та К. Яггерс (2010), Д. Пемстейн, С. Месерве та Дж. Мелтон (2010), М. Міллер (2010), Ч. Боікс, М. Міллер та С. Розато (2011) та інші.

¹ Усі дослідницькі фази/завдання порівняльного аналізу політичних режимів, зі слів К. Боллена, мають трансформуватись у зрозумілі величини. Так відбувається процес перетворення “неспостережувальних змінних” у “спостережувальні” чи в індикатори. Безумовно, це складний і неоднозначний процес, який потребує немало уточнень і зауважень, які пов'язані з вирішенням трьох теоретико-методологічних непорозумінь: 1) відбір індикаторів; 2) рівень вимірювання; 3) перевірка (валідність) вимірювання.

включені у *дефініювання* конкретного поняття, то і концептуалізація демократії (автократії) чи демократизації (автократизації) постає значною мірою сутнісно розмитим завданням. З огляду на те, що концептуалізація тісно процесуально пов'язана з науковою теорією та дійсною практикою, яку також оцінюють з точки зору теорії, то, на думку Л. Гутмана, немає сенсу сперечатися про те, що становить “правильне визначення”. Єдиний правильний висновок у тому, що науковці повинні уникати в ідеях теоретичних крайнощів і дотримуватись методологічної “гнучкості”.

З огляду на теоретико-методологічні переваги та недоліки, в політології існує дві аргументовані традиції дефініювання демократії (автократії – або політичного режиму загалом): максималістська (“широка”) і мінімалістська (“вузька”). Тенденція до уточнення змісту поняття через “включення” у нього багатьох атрибутів – тобто **максималістське визначення** – має два потенційні недоліки. По-перше, відбувається, з слів Г. Мунка і Дж. Веркуйлена [565], перевантаження самої концепції і/чи зниження її корисності, внаслідок чого будь-яке аналізоване поняття часто не має емпіричної референтності (наприклад, у випадку оцінювання демократії може бути включення як атрибута демократії маркера соціальної справедливості). По-друге, навіть якщо референтні емпіричні дані наявні, максималістські визначення зазвичай настільки перевантажені, що вони мають мало аналітичних цілей (наприклад, якщо ринкову економіку розглядають як визначальний атрибут демократії, тоді зв'язок із-поміж ринком і демократією не є питанням емпіричного дослідження).

Вирішення проблем максималістського підходу призводить до формування **мінімалістського визначення**, де взаємозв'язок між досліджуваними маркерами та емпіричними даними є більш простим й адекватним. Однак й у зазначеному випадку помічаємо окремі теоретико-методологічні непорозуміння. Якщо концепт занадто мінімалістський, тоді дослідники повинні оперувати додатковими атрибутами для його оцінювання/операціоналізації. Це робиться для того, щоб аналізовані кейси й емпіричні випадки були більш диференційованими і теоретично консолідованими. На цій основі побудовано одну із перших методик оцінювання демократії – модель Р. Даля або “*модель поліархії*”. У ній до уваги було взято два аналітичні індикатори: змагальність/конкуренцію й участь/включення¹

¹ Р. Даль трактував “поліархію” як реальне наближення до “справжньої демократії”, яку він вважав “недосяжним ідеалом” політичного режиму сучасності. Річ у тім, що в умовах демократії влада/уряд повинна повною мірою реагувати на волю всіх своїх громадян. З огляду на це, виокремлено вісім “інституційних гарантій поліархії”: свободу організацій; свободу вираження; право голосу; право на державні посади; право на боротьбу за підтримку та голоси; наявність альтернативних джерел інформації; вільні та справедливі вибори; залежність державної політики від уподобань громадян. Гарантії поліархії було синтезовано у два унілатеральні/незалежні індикатори демократії – змагальність/конкуренцію і участь/включення.

(ці індикатори сьогодні, здебільше у модифікованому вигляді, застосовують й інші науковці). На основі цих індикаторів Р. Даль запропонував “матрицю” ідеальних типів політичних режимів сучасності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

“Матриця” політичних режимів сучасності Р. Даля

Змагальність/Участь	<i>Низька</i>	<i>Висока</i>
<i>Низька</i>	Закрита гегемонія	Інклюзивна гегемонія
<i>Висока</i>	Змагальна олігархія	Поліархія

Якщо розраховувати вимогу наявності двох аналітичних індикаторів як засади поліархічності, тоді очевидно, що кількість поліархічних країн у світі є достатньо значною. Тому цей підхід потрібно доповнювати низкою уточнювальних ознак. Тим не менше, більшість творців індексів демократії пропонують саме процедурне визначення демократії, тому (на цій основі) й уникають проблем максималістської концептуалізації політичних режимів. З іншого боку, більшість так званих новітніх композитних (про них ітиметься в наступних параграфах) методик/індексів демократії опирається на максималістський (субстантивний/істотний) підхід (хоча це властиво різним методикам різною мірою).

Потрібно зазначити, що науковці розходяться у думках з приводу того, які політичні функції несе за собою демократія. Й. Шумпетер захищав “мінімальне” (мінімалістське) визначення демократії, яке полягає у тому, що *демократія* – режим, у якому “політичні представники” змагаються за голоси виборців. Досить подібна позиція використана А. Пшеворські, М. Альварезом, Х. А. Чейбубом і Ф. Лімонгі, які у трактуванні демократії щодо уваги приймають винятково здатність “оспорювати політичні рішення”. Інші вчені взагалі заперечують можливість того, що демократія вимагає прийняття багатьох “функцій демократії”, які роблять політичну конкуренцію значимою. Йдеться про звернення до особливостей виборчого права (Р. Даль, К. Боллен, М. Коппедж і В. Рейніке, П. Пакстон, Г. Мунк і Дж. Веркуйлен та інші), горизонтальної підзвітності (Дж. Геррінг, Ф. Бонд, В. Брандт, К. Морено, М. Коппедж, Й. Елкіт, А. Хікен, С. Ліндберг, А. Перез-Лінан, С-Е. Скаанінг), громадянських свобод (Л. Даймонд, Х. Лінц, С. Ліпсет тощо), соціальних прав і рівності (Е. Гідденс, Дж. Геррінг та інші) та навіть антикорупційних законів (К. Велзел та Р. Інглхарт).

Тому мінімалістські концепції використовують різні методологічні атрибути й *індикатори для визначення рівня демократії і демократизації*. В основі доробків М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі та

А. Пшеворські лежить такий маркер, як здатність “оспорювати” діяльність органів влади на підставі виборів виконавчої і законодавчої гілок влади. З. Арат за основу бере декілька показників/індикаторів демократії: 1) участь (вибір представників законодавчої і виконавчої влади, а також ефективність законодавчої влади та змагальність процесу “номінації” кандидатів); 2) виключеність (усунення від участі певних груп громадян); 3) змагальність (партійна легітимність та партійна конкуренція); 4) коерцитивність/примусовість. К. Боллен вибудував свою методику на основі двох індикаторів: 1) політичні свободи (свобода преси, свобода опозиційних груп, а також урядові санкції); 2) народний суверенітет (чесність виборів, вибір та ефективність представників виконавчої та законодавчої влади). Для конструювання індексу демократії М. Кошпедж та В. Рейніке використали єдиний багатоскладовий індикатор – здатність оспорювати державні рішення, – що складається з кількох показників (вільні та чесні вибори, свобода організацій, свобода вираження, плюралізм ЗМІ). М. Гасіоровські увагу приділив таким індикаторам, як конкурентоспроможність, включеність (участь), громадянські та політичні свободи. А. Хаденіус застосував механізм на підставі двох n-маркерних (з кількох маркерів) індикаторів: 1) вибори (виборче право, обрані/виборні органи й установи, значущість, відкритість, справедливість й ефективність виборів); 2) політичні свободи (свобода організацій, свобода вираження, свобода від примусу). Велику кількість індикаторів (про них йтиметься в наступних параграфах) було запропоновано такими теоретиками, як М. Маршал і К. Яггерс: змагальність політичної участі, регулювання політичної участі, змагальність у рекрутуванні представників виконавчої влади, відкритість у процесі рекрутування представників виконавчої влади, обмеження органів виконавчої влади. Дуже просту та зрозумілу методику запропонував Т. Ванханен. У її основу закладено лише два індикатори: конкуренцію (змагальність) та політичну участь. В основі підходу Ч. Боїкса, М. Міллера та С. Розато також лежить “поліархічний” підхід, для конструювання якого визначено індикатори: 1) оспорювання (формування уряду через чесні/справедливі вибори); 2) участь (мінімальний рівень виборчих прав).

На основі наукових теоретико-методологічних зіставлень і консолідацій можна виокремлювати кілька груп *підходів щодо розрахунків демократії і демократизації* (а також автократії/автократизації). За *аналізованими компонентами* (індикаторами) порівняльного аналізу можна виокремлювати три групи концептів: мінімальні (або мінімалістські), прості розширені (або максималістські) та модифіковані розширені (або

максималістські, проте з включенням індикатора виборчого права)¹. Також варто виокремлювати кілька *рівнів порівняльного аналізу* політичних режимів сучасності: на підставі номінального розрахунку, ординарного (або порядкового) розрахунку, інтервального методу оцінювання, змішування кількох рівнів/типів розрахунків². *На підставі кількісного відображення* трансформованих результатів у дослідженні індикаторів різних підходів потрібно виділяти кілька груп концептів: дихотомічного відображення³, поліхотомічного відображення⁴ та безперервного відображення⁵ або одновимірною відображення⁶, багатовимірною відображення⁷ й умовного відображення. Нарешті, *за способом конструювання вимірювань* виокремлюють такі групи концептів: модель агрегації та шкалювання; модель оцінки прихованого (латентного) політичного режиму; концепти з проблемами оцінювальних бар'єрів; концепти, в яких метод розрахунку впливає на результат⁸. Найчастіше ж підходи щодо індексуван-

¹ Першу групу, наприклад, репрезентують доробки Й. Шумпетера (1950), М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі й А. Пшеворські (1996), Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда (2010) тощо; другу групу – доробки Л. Даймонда, Х. Лінца та С. Ліпсета (1990), А. Г. Мунка та Дж. Веркуйлена (2002), Дж. Геррінга (2009) тощо; третю групу – доробки Ф. Катрайта та Дж. Вілі (1969), Р. Даля (1971), К. Боллена (1980), М. Коппеджа та В. Рейніке (1990), З. Арата (1991), Д. Альтмана й А. Переза-Лінана (2002), Ч. Боїкса (2003), Д. Лі та Х. Кіма (2003), С. Майнверінга, Д. Брінкса та А. Переза-Лінана (2007) та інших.

² Перший рівень порівняльного аналізу, наприклад, репрезентують доробки М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі та А. Пшеворські; другий рівень – доробки З. Арата, М. Коппеджа та В. Рейніке, М. Гасіоровські, М. Маршала та К. Яггерса; третій рівень – доробки К. Боллена та Т. Ванханена; четвертий (змішаний) рівень – доробки А. Хаденіуса тощо.

³ Наприклад, розрахунки/доробки Дж. Сарторі (1987), С. Хантінгтона (1991), М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі та А. Пшеворські (1996), А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба (2000), М. Голдера (2005), Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді і Дж. Вріланда (2010) та інших.

⁴ Наприклад, розрахунки/доробки М. Гасіоровські (1996), Х. Лінца й А. Степана (1996), Д. Колліера та С. Левіцькі (1997), Л. Даймонда (2002), К. Бовмана, Ф. Лехоука і Дж. Магоні (2005), А. Хаденіуса і Я. Теорелла (2007), С. Майнверінга, Д. Брінкса й А. Переза-Лінана (2007), С. Левіцькі та Л. Вея (2010) та інших.

⁵ Приміром, напрацювання Ф. Катрайта (1963), К. Боллена та Р. Джекмана (1989), З. Елкінса (2000), М. Маршала та К. Яггерса (2010) тощо.

⁶ Наприклад, доробки К. Боллена (1980), Д. Пемстейна, С. Месерве та Дж. Мелтона (2010) та інших.

⁷ Наприклад, ідеї Р. Даля (1971), К. Боллена та П. Пакстон (2000), Д. Альтмана й А. Переза-Лінана (2002), Т. Ванханена (2005), М. Коппеджа і А. Альвареза (2008), М. Міллера (2010) та інших.

⁸ Модель агрегації та шкалювання репрезентують, наприклад, доробки М. Коппеджа та В. Рейніке (1990), К. Боллена (1993), К. Гледітча і М. Ворда (1997), К. Боллена та П. Пакстон (2000), А. Г. Мунка та Дж. Веркуйлена (2002), Ш. Треєра

ня політичних режимів сучасності варто розподіляти *на підставі природи індикаторів*, які застосовують у порівняльному аналізі, на об'єктивні та суб'єктивні.

У *першій групі* доробків вимірювання різних політичних режимів (а найперше демократій) проводять на основі об'єктивних виборчих й інституційних індикаторів. Взірцями цих підходів є індекси демократії М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі, А. Пшеворські, а також Т. Ванханена. Їхні індикатори трактують як загальновідомі й доступні в історичному вимірі для різних рівнів наукового аналізу. Крім того, вони потребують мінімальної інтерпретації дослідниками. Недоліками таких доробків вважають те, що вони охоплюють лиш один або кілька ракурсів демократії (у цьому зрізі найчастіше використовують “вузьке”/мінімалістське трактування демократії). Тобто їм зазвичай бракує валідності/надійності. Наприклад, зі слів М. Богаардса, під виборами потрібно розуміти не лише їхні результати, а й правила їхнього проведення.

Другу групу доробків репрезентують суб'єктивні методики, які засновано на “індикаторах сприйняття” (англ. *perceptions-based indicators*). Із-поміж них варто, найперше, виокремлювати доробки з приводу ефективності урядування/режимів, які свого часу запропонували Д. Кауфманн, А. Краай і М. Матруцці, а також багато інших. Спільним їхнім моментом є те, що вчений змушений робити певне обізнане (поінформоване) судження про ракурси демократії/автократії в тій або іншій країні на підставі використання вторинних джерел і даних окремих експертів. Така логіка особливо помітна у випадку проектів “Свобода у світі” (організації “Freedom House”), індексу поліархії М. Коппеджа та В. Рейніке, “Політії IV” тощо (про них детально йтиметься згодом). Позитивний момент суб'єктивних підходів – те, що вони особливо надійні/валідні. Проте вони менше, ніж об'єктивні методики, надійні/вірогідні. Крім того, часто складними є процедури конвертування вторинних (експертних) даних у крос-елементні рейтинги демократії (чи інших політичних режимів).

Тому найбільш оптимальний варіант – *комбінування об'єктивних*

та С. Джекмана (2008), Д. Пемстейна, С. Месерве та Дж. Мелтона (2010) тощо. Модель оцінки прихованого (латентного) політичного режиму представляють, наприклад, напрацювання К. Боллена (1980), К. Боллена та Б. Гренджіна (1981), К. Боллена та Р. Джекмана (1989), М. Коппеджа й А. Альвареза (2008), Ш. Треєра і С. Джекмана (2008), М. Міллера (2010), Д. Пемстейна, С. Месерве та Дж. Мелтона (2010) тощо. Концепти із проблемами оцінювальних бар'єрів застосовано в ідеях М. Богаардса (2010), Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда (2010) тощо. Концепти, в яких метод розрахунку впливає на результат, є основою доробків К. Боллена (1980), К. Боллена та Б. Гренджіна (1981), З. Елкінса (2000), Ч. Боїкса (2003), Г. Каспера і К. Туфіса (2003), Ш. Треєра і С. Джекмана (2008), М. Богаардса (2010), Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді, Дж. Вріланда (2010) та інших.

і суб'єктивних підходів до оцінювання політичних режимів, зокрема різновидів і рівнів демократії. Такий методологічний крок можна проводити двома шляхами: на основі поєднання сильних і слабких сторін різних підходів у “єдиний індекс”, а також на основі їхньої окремішньої інтерпретації (це було помічено в доробках Д. Пемстейна, С. Месерве і Дж. Мелтона [585] й у проекті “Різноманіття демократії” [419]).

Разом із цим, зазначена типологія підходів щодо порівняльного оцінювання рівнів демократії/автократії та демократизації/автократизації не цілком відображає сутнісного змісту аналізованої проблеми. З огляду на це, доцільно запропонувати більш детальний розгляд деяких доробків у цьому ракурсі. Задля цього (в силу неможливості розгляду всіх підходів у межах посібника, а також зважаючи на те, що це має бути предметом окремішнього розгляду) пропонуємо проаналізувати окремі методики (деякі в історичному зрізі – оглядово, а деякі в теоретико-методологічному вимірі – поглиблено) аналізу політичних режимів сучасності (спочатку у контексті національних політичних режимів сучасності, а згодом – в площині субнаціональних політичних режимів) у часовій послідовності.

2.2. Історія становлення кількісних/якісних методів вимірювання політичних режимів сучасності

Перші спроби виміряти рівень демократії та автократії (політичних режимів) не виходили за межі формальних аспектів політичних систем і ґрунтувалися винятково на аналізі їхніх інституційних характеристик. **Ф. Катрайт** побудував індекс політичної демократії (індекс політичного розвитку) на основі ознак/критеріїв демократичного формування законодавчої та виконавчої влади. Країни (у 60-х роках XX століття) розраховувались за оціночною шкалою від “0” до “3” балів. Для найвищої оцінки демократичності, за Ф. Катрайтом, достатньо щоби: 1) нижня палата (однопалатний парламент) складалась із представників двох або більше політичних партій (урядових партій), а партійна меншість (опозиція або опозиційні партії) становила не менше 30 % від усіх депутатських мандатів; 2) державою керував глава виконавчої влади, призначений на підставі багатопартійної конкуренції або обраний всенародно на загальних виборах¹.

¹ На схожих засадах також було проведено крос-національні дослідження політичної демократії такими науковцями, як Д. Лернер і С. Ліпсет. Умовною подібністю підходів була бінарність, а не безперервність трактування демократії (тобто країни визначались як “демократії” або як “недемократії”).

Згодом **Д. Нейбауер**, ґрунтуючись на економічній моделі демократії **Е. Даунса** і моделі поліархії **Р. Даля**, запропонував так званий індекс демократичної дії. Як метод вимірювання демократії, вчений використав дві основні змінні: електоральну рівність й електоральну конкуренцію. Під час побудови індексу також брали до уваги такі показники: відсоток дорослого населення з правом голосу; рівність представництва; інформаційна рівність; конкуренція (тривалість перебування при владі домінуючої партії та середній відсоток голосів, отриманих владною партією). За допомогою цих індикаторів **Д. Нейбауер** провів емпіричний аналіз 23 країн. Отримані оцінки було об'єднано в індекс демократичної дії, а висновки використано задля аналізу зв'язку демократії та соціально-економічних умов розвитку.

К. Боллен ініціював індекс політичної демократії, ґрунтуючись на розумінні демократії як системи взаємозв'язків еліт та нееліт. В умовах демократії політична влада еліти мінімізована, а політична влада нееліти максимізована. **К. Боллен** виділив дві характеристики демократії: політичні свободи і народний суверенітет (виражений в електоральному процесі). Індикаторами політичних свобод стали: 1) свобода преси (у десятибальній шкалі); 2) свобода опозиції (у чотирибальній шкалі); 3) урядові санкції (за кількістю таких санкцій). Народний суверенітет вимірювали за такими параметрами: справедливість виборів; виборність виконавчої і законодавчої влади. Кожний індикатор індексу лінійно трансформувалася в оцінки від "0" до "100" балів. Країни ранжували за середнім значенням оцінок окремих індикаторів. Загалом варто зауважити, що підхід **К. Боллена** не є процедурним, оскільки він не опирався на такий індикатор, як вибори¹.

Р. Джекман повернувся до методики бінарного аналізу, внаслідок чого дуже актуальним стало виокремлення лише двох політичних режимів – демократичного і недемократичного/автократичного. Зокрема було наголошено на концепті стабільності політичного режиму та припущенні про взаємозв'язок між політичним режимом і рівністю розподілу доходів², а також з'ясовано, що бінарний аналіз політичних режимів

¹ Підхід недостатньо пов'язаний із практикою. Операціоналізація даних у ньому заснована на тому, що політичні права та політичні свободи є двома центральними вимірами демократії. Проте невідомим залишається той момент, чи режим, що захищає політичні права та свободи, зводить до мінімуму політичну владу еліт та максимізує владу нееліт. Ця проблема є базовим недоліком більшості "непроцедурних" визначень і вимірювань демократії/автократії.

² Методологічною основою підходу стали зауваження **Ф. Катрайта**, **Б. Мура** та **К. де Швейніца** про те, що більш тривалі країни демократичніші, ніж менш тривалі. Аргументовано, що існує різниця впливу на нерівність розподілу доходів двох чинників: типу політичної системи та тривалості/стабільності політичного режиму.

породжує чимало проблем. По-перше, було аргументовано, що зіставлення демократії/автократії і стабільності призводить до неінтерпретованих асоціацій. По-друге, було зазначено, що демократія є “концептуально безперервною”, тому вона найкраще повинна вимірюватись саме в “умовах безперервності”.

Одну із моделей вимірювання рівня демократії ініціював **Е. Мюллер**. Науковець запропонував термін “*інавгурація демократії*”. Це часова змінна та перші вибори, які повністю задовольняють чотири критерії: 1) виконавча влада повинна бути обрана всенародно чи бути відповідальною перед всенародно обраним парламентом (або провідною палатою парламенту); 2) мають відбутись хоча б два цикли послідовних вільних/справедливих конкурентних виборів; 3) принаймні половина населення має мати право голосу (такий показник був актуальним для аналізованого автором часу); 4) факт поваги до свободи висловлювань і зібрань. Виконання усіх запропонованих вимог свідчить, на думку Е. Мюллера, про демократичність аналізованого режиму¹.

Модель вимірювання демократії на макро- та індивідуальному рівні (так званий новий індекс демократизації) 1991 р. в рамках проекту “Барометр нових демократій” залпропонував **К. Херпфер** [306]. Автор дотримувався трансформаційного (одночасно на заміну модернізаційному, транзитологічному і структурному) підходу розуміння демократизації (поряд з маркетизацією і формуванням громадянського суспільства) у посткомуністичних країнах Європи (на які й було спрямовано його дослідження). В основу вимірювання демократії було покладено підтримку і готовність до прийняття демократичних принципів населенням як вияву форми по-

¹ На цій основі вчений запропонував методика розрахунку стабільності демократичних режимів. Було введено три змінні, які свідчать про перспективи стабілізації демократичних режимів: 1) демократичний (як стабільний) режим; 2) переривання демократичного режиму (тимчасове призупинення дії демократичних принципів і свобод); 3) крах демократичного режиму (заміна демократичного режиму авторитарним або втрата державою через війну влади над значною частиною населення). Якщо критерії демократії жодного разу не траплялись, тоді остання жодного разу так і не була “інавгурована”. Також не вважався демократичним політичний режим, у якому “інавгурація демократії” відбувалась одного разу, проте відразу після цього система зміщувалась до переривання чи взагалі краху демократичного режиму (понад 20 років). Індекс демократії Е. Мюллера було розраховано двома способами. *Перший* – на підставі логарифму показників досвіду демократій у різних країнах. *Другий* – на основі конструювання класифікаційної кривої з приводу стабільності демократії у різних країнах світу в зрізі таких складників: недемократичні країни (жодного року демократії); нові демократії (1–19 років досвіду демократії); відносно нові демократії (20–39 років досвіду демократії); відносно давні демократії (40–59 років досвіду демократії); дуже давні демократії (більше 60 років досвіду демократії).

літичного режиму. А тому індекс демократизації визначав, які конкретно прошарки населення серед електорату тієї чи іншої країни можна було віднести до громадян, що підтримували демократію чи заперечували її (тобто до “демократів” та “недемократів”). Індекс демократизації визначав ступінь прихильності громадян до демократії як до форми правління та суспільної свідомості, а тому окреслював ступінь демократизації країни загалом¹. На підставі апробації індексу демократизації щодо посткомуністичних країн Європи К. Херпфер показав, що: 1) чим вищий рівень освіти громадян, тим більша підтримка демократії; 2) міське населення більше підтримує демократію, ніж сільське населення; 3) чим більш вкорінена демократія у першому посткомуністичному поколінні, тим вищі шанси консолідації демократії у майбутньому; 4) чоловіки більше підтримують демократію, ніж жінки.

Пізніші спроби виміряти рівень демократії та автократії (політичних режимів) часто виходять за межі лиш інституційного аналізу формальних атрибутів політичних систем. Наприклад, це притаманно для індексу політичної демократії К. Бовмана, Ф. Лехоука і Дж. Магоні [393], які запропонували вимірювати демократію на основі п’яти індикаторів: громадянського верховенства, політичних свобод, змагальних виборів, по-

¹ Індекс демократизації вимірювали за дев’ятьма маркерами: 1) негативне сприйняття колишнього комуністичного режиму; 2) позитивна оцінка сучасного політичного режиму; 3) усвідомлення перспектив демократичності парламенту; 4) підтримка демократичного парламенту (у контексті ставлення до розпуску парламенту та заборони політичних партій); 5) підтримка авторитарного лідера (у контексті ставлення до покращення політичного управління за допомогою розпуску парламенту та приходу до влади сильного лідера з авторитарними методами управління); 6) підтримка військового режиму (у контексті ставлення до військового авторитаризму, якби він був більш ефективним, аніж чинний політичний режим); 7) підтримка монархії як альтернативи республіканізму (у ракурсі можливого повернення/переходу країни до монархічного правління); 8) ставлення щодо повернення до колишнього комуністичного політичного режиму; 9) оптимізм із приводу майбутнього демократії (через сприйняття ефективності демократичного режиму з вільними виборами і багатопартійністю за останні п’ять років). Методологія К. Херпфера окреслила максимальний індекс демократизації в “10” балів (показник “10” балів означав, що особа є “демократом” за всіма дев’ятьма маркерами індексу; показник “1” означав, що особа є “недемократом” з дев’яти складників індексу демократії). Відповідно вчений виділив чотири групи опитаних: демократи – 9, 10 балів, помірні демократи – 8, помірні недемократи – 7, недемократи – 1–6 балів. Також було зазначено, що якщо в країні понад 60 % населення становлять прихильники демократії, можна говорити про консолідовану демократію; якщо відсоток таких людей у структурі населення коливається від 40 до 60, демократія перебуває в процесі становлення; а якщо відсоток таких людей до 40, то країна є недемократичною (але одночасно й не обов’язково трансформується). До 1998 р. із-поміж посткомуністичних країн Європи консолідованими демократіями стали лише Польща, Чехія та Угорщина. Недемократіями залишались Білорусь, Латвія, Литва, Росія та Україна [233, 306].

літичної участі та національного суверенітету¹. Втім, учені керуються розумінням демократії, як ступеня, до якого політична влада еліти (на основі членства у виконавчій, законодавчій і судовій гілках, лідерства партіями, органами місцевого самоврядування, бізнес-структурами, профспілками та релігійними організаціями) мінімізована, а політична влада нееліти максимізована. Саме тому рівень політичної демократії – це відносний баланс влади між елітою та неелітою, який очевидний з приводу гарантування політичних свобод та політичних прав (як синтезу чотирьох індикаторів демократії поза сферою дії політичних свобод). За такою логікою було виокремлено три різновиди політичних режимів: демократичні, напівдемократичні й недемократичні/автократичні.

Схожий підхід до вимірювання політичних режимів сучасності запропонували С. Майнверінг, Д. Брінкс і А. Перез-Лінан [544]. Наприклад, дослідники вважають і доводять, що факт застосування представницької демократії можна перевірити лиш через виконання чи порушення чотирьох індикаторів: відкритих і чесних змагальних виборів глави уряду/президента і/чи парламенту (нижньої палати парламенту за умови бікамералізму); виборчого права у більшості дорослого населення² (неза-

¹ Кожний індикатор політичної демократії піддають перевірці аналітичними маркерами: 1) *громадянське верховенство* – з приводу того, чи можуть обрані посадовці здійснювати владу без перешкод збройних сил, чи можуть обрані посадовці здійснювати владу без неконституційних перешкод з боку інших обраних посадовців; 2) *політичні свободи* – з приводу, чи громадяни можуть організувати партії, союзи або групи інтересів, чи громадяни можуть використовувати ЗМІ для вільного висловлення політичних поглядів; 3) *змагальні вибори* – з приводу того, чи існують та діють правові норми (про своєчасні і регулярні вибори, відповідний вибір кандидатів, таємне голосування, “рівну вагу” голосів виборців), які регулюють чесні вибори, чи правові норми не забезпечуються силою (без залякування і насильства); 4) *широка участь* – з приводу того, чи право голосу вільне від правових обмежень, чи значна частина населення насправді голосує; 5) *національний суверенітет* – з приводу того, чи система влади становить “самоврядівну” державу, чи обрані посадовці здійснюють політику без прямої обструкції з боку іноземних (формальних та неформальних) суб’єктів політики. Кожний індикатор перевіряють за шкалою від “0” до “1” балу (проміжний результат – “0,5” бала) у напрямі посилення політичної демократії. Після цього отримані результати зводять до спільного мінімального знаменника (аналітичний кейс отримує оцінку політичної демократії, яка сумірна найнижчому показнику з розрахованих індикаторів). Всі індикатори потрібні для політичної демократії, але деяких індикаторів недостатньо для доведення цього на практиці (це означає, що демократія настільки реальна, наскільки реальний її найслабший індикатор). Саме тому фактично політичні режими можуть бути демократичними (“1” бал), напівдемократичними (“0,5” бала) або недемократичними (“0” балів).

² У багатьох демократичних країнах мають місце винятки у контексті виборчих прав, зокрема стосовно недієздатних осіб. Натомість, якщо більшість населення (більшість громадян) “усунута” від права голосу, тоді режим не може вважатись демократією, а повинен бути означений як “змагальна олігархія” (за Р. Далем). Найвідоміший приклад такого політичного режиму існував у Південно-Африканській Республіці аж

лежно від класових, етнічних, гендерних, релігійних, освітніх та інших соціополітичних поділів у країні); захищеності політичних прав/громадянських свобод¹; реальності керівних повноважень виборних посадовців (а не їхньої підміни невиборними, військовими, релігійними чи іншими політичними акторами). Тому зрозуміло, що запропоноване вимірювання політичних режимів (у контексті перевірки демократії) є процедурним, хоч і заснованим на громадянських правах, політичних свободах та/чи ефективності функціонування політичної системи. Поєднання результатів перевірки індикаторів у цілісний індекс – це причина виокремлення типів політичних режимів сучасності: демократії, напівдемократії та автократії. У демократіях не відбувається порушення жодного з індикаторів. У напівдемократіях відбувається тільки часткове порушення одного або декількох індикаторів². В автократіях відбувається суттєве порушення декількох індикаторів. Загалом у запропонованому підході позиціонування режимів проведено в конкретній аналітичній перспективі, а не інтервально. Тобто не зважають на те, що політичний режим може видозмінюватись і набувати різних форм³.

Однією зі спроб вимірювання та порівняльного аналізу політичної демократії стала методика **М. Коппеджа, А. Альвареза та К. Малдонадо** [421]. Вчені, йдучи методологічно за Р. Далем, зазначають, що головні

до кінця апартеїду (було імplementовано вільні та справедливі вибори, але участь у них приймали лише представники “білої” меншості). Також варто зважати на “історичне трактування” виборчого права, адже ще навіть після Другої світової війни часто у жінок не було виборчого права, але це не вважалось недемократичним. Річ у тім, що, зі слів Дж. Маркоффа, демократія характеризується як “змінювальна парадигма”, хоча деякі її принципові постулати, зокрема вибори та свободи, незмінні.

¹ Ліберальна складова демократії, яка проявляється у захисті та виконанні політичних прав і громадянських свобод, обов’язкова у сучасному трактуванні демократії. Демократію, яка зважає на ліберальні цінності, вважають “повною”. На противагу Л. Даймонд, В. Меркель і Ф. Закарія апробували концепт “обмеженої” демократії, яка є “проблемним” варіантом політичного розвитку внаслідок незахисту прав та свобод. С. Майнверінг, Д. Брінкс та А. Перез-Лінан зазначають, що такі режими недемократичні у “повному” розумінні, а тому повинні трактуватись як “напівдемократичні” або “автократичні”.

² Виділення напівдемократій у концепті С. Майнверінга, Д. Брінкса та А. Переза-Лінана стало наслідком дослідження країн Латинської Америки, в яких у багатьох кейсах відбувалось єднання принципів електоральності й авторитаризму. З цього приводу Д. Колліер та С. Левіцькі [418] запропонували термін “*зменшені підвиди демократії*”. Продемонстрована специфіка була притаманна значній кількості країн світу спочатку після 1945 р., потім після 1978 р., а згодом й після 1991 р. Це імplementувало виокремлення в політологічних дослідженнях концепту “*гібридних режимів*”.

³ Наприклад, станом на 1999 р. із-поміж країн Латинської Америки, які були об’єктом дослідження С. Майнверінга, Д. Брінкса та А. Переза-Лінана, було виокремлено одинадцять демократій (Аргентину, Бразилію, Болівію, Чилі, Коста-Ріку, Домініканську Республіку, Еквадор, Сальвадор, Панаму, Уругвай, Венесуелу), сім напівдемократій (Колумбію, Гватемалу, Гондурас, Мексику, Перу, Нікарагуа та Парагвай) і одну автократію (Гаїті).

вимірами демократії – політична змагальність (конкуренція) та політична відкритість (включеність). Унаслідок цього ранню версію своїх досліджень науковці (серед них М. Коппедж і В. Рейніке) назвали “вимірюванням поліархії”. У ній на підставі урахування двох вимірів або індикаторів демократії було запропоновано чотири маркери останньої: чесні вибори, свободу організацій, свободу вираження та плюралізм ЗМІ¹. У більш пізній версії науковці (серед них М. Коппедж, А. Альварез і К. Малдонадо) виокремили вже 13–15 маркерів демократії, які (на відміну від попередніх розрахунків) було згруповано в методику багатовимірного порівняльного аналізу². Унаслідок цього впроваджено трихотомічну класифікацію політичних режимів на демократичні, авторитарні та тоталітарні, а також типологізовано їх (на підставі ймовірної відповідності цих режимів ключовим принципам поліархічності – змагальності/конкуренції та відкритості/участі) на такі форми, як: поліархії, авторитарні режими без виборів/традиційні монархії (переважно це бюрократично-авторитарні режими, а також режими обмеженого авторитарного плюралізму, для яких зовсім/майже не властиві змагальність/відкритість), авторитарні режими з виборами, включні (інклюзивні) гегемонії (переважно тоталітарні режими, які мобілізують своє населення без конструювання жодної змагальності/відкритості) і змагальні олігархії (своєрідні “предемократичні” політичні режими з елементами змагальності, проте за відсутності відкритості)³. Було аргументовано, що рівень демократичності/поліархічності не залежить від різновидів конституційних систем, дво- чи багатопартійності, рівня економічного розвитку.

¹ Ще більш ранню спробу у цьому теоретико-методологічному напрямі виконали К. Боллен та Б. Гренджін. У ній було апробовано шість маркерів поліархії. В обидвох випадках порівняльні вимірювання проводили за допомогою шкали Гутмана – структурованого інтерв’ювання чи анкетування на основі бінарних розрахунків (наприклад, “так” чи “ні”), які в підсумку ранжували в певному порядку.

² Зокрема, стадіально проаналізовано 191 країну світу в 1950–2000 рр. У різні періоди відбувалось застосування різної кількості маркерів: 1) на першому етапі (1950–1971) – 13 індикаторів; 2) на другому етапі (1972–1988) – 15 індикаторів; 3) на третьому етапі (1981–2000) – 14 індикаторів. У розрахунках застосовано методики: факторний аналіз (пояснювальний і підтверджувальний факторний аналіз), лінійна трансформація (або “ротація”) факторів, метод головних компонент, попередній і вирішальний (фінальний) порівняльний аналіз.

³ Станом на 1985 р. поліархіями були Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Коста-Ріка, Норвегія, США, Фінляндія, ФРН, Франція, Швейцарія, Швеція тощо; авторитарними режимами без виборів/традиційними монархіями – Бангладеш, Бахрейн, Буркіна-Фасо, Гана, Гвінея, Ефіопія, Катар, Нігерія, Оман, Саудівська Аравія тощо; включними (інклюзивними) гегемоніями – Болгарія, Заір, Камерун, Малі, НДР, Руанда, Румунія, Того, Сирія, СРСР, Чехословаччина тощо. Станом на 1985 р. не було репрезентовано змагальних олігархій. Після 1991 р. до них варто зачислити Росію, Вірменію, Киргизстан тощо.

Досить цікаву методику оцінювання демократичності розвитку запропонували спочатку М. Альварез, Х. А. Чейбуб, Ф. Лімонгі й А. Пшеворські [366], а згодом перевірили та доповнили Х. А. Чейбуб, Дж. Ганді та Дж. Вріланд [414]. Методика сконструйована на основі виконання чи порушення чотирьох індикаторів: наявності виборної посади президента/глави виконавчої влади; наявності виборного парламенту (нижньої палати парламенту у випадку бікамералізму); участі двох і більше партій у політичній конкуренції/змагальності за головні державні посади; чергування при владі за принципами електоральної конкуренції/змагальності. Тому зрозуміло, що в методиці апробовано вузьке/мінімальне (мінімалістське) трактування демократії на одному вимірі поліархичності Р. Даля – змагальності або конкуренції у тому зрізі, що опозиція має шанси перемогти на виборах. Більше того, саме тому й використано ідею А. Пшеворські про трактування демократії як політичного режиму, в якому політичні партії програють вибори, а чергування при владі окреслено як “презупцію доказів” змагальності/конкуренції. Остання регламентована трьома специфічними вимірами: результатами невизначеності, незворотності та повторюваності¹. Виконання або ж порушення індикаторів стало причи-

¹ *Невизначеність* – ймовірність, що принаймні один з членів владної партії (коаліції) не зможе повернутись у ту ж партію (коаліцію) після чергових/дострокових виборів. *Незворотність* – припущення з приводу того, що хто би не виграв вибори, завжди буде можливість отримання ним/нею посади (в умовах демократії результати виборів повинні бути незворотними навіть у разі перемоги опозиції). *Повторюваність* – факт, що будь-які вибори є повторювальними (згідно з зауваженням Х. Лінца про те, що демократія – “тимчасовий уряд”). Разом з цим, з методики виключено такі виміри політичного режиму, як: соціально-економічні показники розвитку країни; підзвітність, відповідальність та представництво (у контексті реакції влади на вподобання громадян); політичні права та громадянські свободи; політична участь; параметри громадянсько-військових відносин у країні (це означає, що: в одних “демократіях” можливе співіснування громадянської та військової вертикалей влади “без інтеракцій”; у других “демократіях” можливе здійснення так званої “преторіанської політики”, коли військова влада повною мірою підконтрольна громадянській владі; в третіх “демократіях” можливе домінування військової влади над громадянською владою). Саме тому часто зазначають, що методика Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда похідна від методик Й. Шумпетера та Т. Ванханена. У них відбувається отождолення демократії та вільних справедливих виборів, які сприяють чергуванню при владі незалежно від наявності або відсутності політичних прав та громадянських свобод та наявності або відсутності так званих “резервних доменів” (які перебувають під контролем невиборних акторів). Проте, за словами Т. Л. Карл, “чистий електоралізм” (прирівнювання демократії до змагальних/конкурентних виборів) оминає інші фундаментальні виміри демократії, наприклад, народовладдя. Річ у тім, що змагальні вибори без широкого виборчого права можуть характеризувати й олігархічні предемократичні або расові/етнічні ексклюзивні політичні режими. Виборча система не є інструментом ліберальної демократії, якщо вона не захищає права і свободи людини та громадянина. Прикладом такого сценарію у 1958–1966 рр. була Аргентина, де було заборонено Хустісіалістську

ною дихотомічного виокремлення демократій і недемократій (інших режимів виділено не було з огляду того розуміння, що як така, наприклад, наполовину демократія неможлива; більше того, менше недемократичний режим автоматично не стає більше демократичним режимом). Демократіями означено усі політичні режими, в яких відбуваються вибори президента/глави виконавчої влади і парламенту (нижньої палати парламенту), існує більше однієї партії та відбувається чергування при владі (хоча би в ретроспективі). Недемократіями означено усі інші випадки режимів¹.

Дещо відмінну, хоча за своєю суттю також дихотомічну, методику типологізації політичних режимів запропонували **Ч. Боїкс, М. Міллер та С. Розато [388]**. У ній за основу було взято правило про те, що демократією може бути лише той режим, в якому передбачено політичну участь і можливість оспорювати політичні рішення. Це означає, що: більшість дорослих чоловіків і жінок (до Другої світової війни лише чоловіків) повинна мати право голосу; виконавча влада повинна обиратись на основі прямого або непрямого всенародного волевиявлення і бути відповідальною перед виборцями чи всенародно обраним парламентом (нижньою палатою парламенту); парламент (нижня палата парламенту в умовах бікамералізму), а також виконавча влада (у випадку всенародного обрання) має формуватись за результатами вільних і справедливих виборів². Так виокремлено масиви демократичних і недемократичних (або

(пероністську) партію (PJ), внаслідок чого людей було позбавлено можливості голосувати за найпопулярнішу політичну силу. Зворотний кейс упродовж 1955–1990 рр. становила Японія: у ній відбувались чесні та справедливі змагальні вибори, проте не відбувалось чергування при владі, оскільки електорат залишався задоволеним функціонуванням політичної системи, в якій домінувала Ліберальна демократична партія (LDP). За методикою Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда останню потрібно було би класифікувати як недемократичний режим, хоча цього не зроблено з огляду на ліберальний вимір політичного процесу в Японії (який не визначено індикатором вимірювання демократичності розвитку в аналізованому підході).

¹ Інші дослідники вважають, що дихотомічна класифікація виправдовує себе тільки у західних індустріалізованих країнах і не працює в транзитних суспільствах, зокрема в Латинській Америці, Центральній і Східній Європі тощо. Багато випадків “чистого електоралізму” не можуть трактуватись як демократичні та не підпадають під категорію недемократичних або авторитарних. Більше того, Л. Даймонд, Дж. Хартлін, Т. Л. Карл, Г. О’Доннелл, С. Валенсуела зауважують, що різні кейси не влаштовують вимоги змагальних виборів, проте часто підпадають за іншими індикаторами до категорії демократій. Тому дихотомічний підхід є надто “грубим” і не показує всієї різноманітності інституційного розвитку політичних режимів сучасності. Річ у тім, що атрибути авторитарії та демократії можуть бути взаємопов’язаними, а їх перемішування становить “сіру зону” та “посередницьку межу” взаємозв’язку авторитарії і демократії.

² Для емпіричної перевірки виокремлених маркерів застосовано різноманітні існуючі бази/банки даних інших дослідників. Унаслідок цього було проаналізовано 213 країн світу (не завжди сумірно у часі) впродовж 1800–2007 рр.

автократичних) політичних режимів. Крім того, запропоновано розрахунки додаткових атрибутів розвитку політичних режимів, зокрема в контексті специфіки транзиту до демократії чи відкату від демократії, тривалості політичних режимів у тій чи іншій країні світу. Внаслідок цього аргументовано, що політичний режим є динамічною, а не статичною категорією¹.

Одну з новітніх методик вимірювання різновидів (і рівнів) політичних режимів сучасності запропонували Дж. Геррінг, М. Коппедж та Й. Елкіт (й інші науковці) [472]. Від попередніх методик запропонована відрізняється, насамперед, тим, що спрямована не на агрегацію індикаторів демократії в єдиний аналітичний вимір, а на їхню дисагрегацію. Внаслідок цього запропоновано не одностороннє, а багатогранне визначення демократії як засади формування багатовимірною індексу її вимірювання. В його основу було закладено п'ять рівнів аналізу демократії: формування загального концепту демократії (так званої “демократії з великої буки”), окреслення моделей демократії (електоральної, ліберальної, учасницької та егалітарної²), вимірювання демократії та її моделей, виокремлення компонентів демократії та її моделей, а також визначення індикаторів демократії та її моделей. Всі моделі демократії об'єднано спільними (хоча не однаково важливими у кожній моделі демократії) індикаторами: вільними та чесними виборами, широким виборчим правом, інститутами захисту демократії (зокрема громадянськими свободами) та електоральною змагальністю. Унаслідок цього виокремлено таку категорію, як “вимір демократії” – тобто набір принципів та складників, які детермінують кожну модель демократії³. Натомість, серед компонентів демократії

¹ Наприклад, Німеччина в період 1870–1918 рр. розрахована як автократична країна: у ній відбувались змагальні вибори парламенту та було імplementовано універсальне виборче право серед чоловіків, проте канцлер (уряд) був відповідальним винятково перед імператором (главою держави). Натомість, Веймарська Німеччина розрахована як демократична, адже в ній відповідальність уряду було передбачено перед всенародно обраними органами влади. Цікавий випадок становить і Сполучене Королівство. У цій країні з 1832 р. відбуваються змагальні вибори парламенту та передбачено відповідальність уряду перед парламентом, проте лише з 1885 р. принаймні кожний другий чоловік отримав право голосу. Тобто спочатку Сполучене Королівство було автократією, а згодом почало демократизуватись.

² Про ці та інші концепти демократії детально йтиметься у наступних розділах.

³ Принципами *моделі електоральної демократії* (моделі суперництва/конкуренції, мінімальної/мінімалістської моделі чи реалістичної моделі), згідно з ідеями Р. Даля, А. Пшеворські та Й. Шумпетера, є здатність оспорювати політичні рішення, вертикальна підзвітність та правління більшості. Складниками моделі електоральної демократії є вільні та чесні вибори, багатопартійна система, функціонування інститутів, які здатні забезпечувати електоральну конкуренцію/змагальність. Принципами *моделі ліберальної демократії*, за словами Р. Даля, Ф. Гаєка, С. Гордона та М. Вайла, є обмеженість

виділено: інклюзивне громадянство (ступінь, до якого громадяни і жителі країни захищені законом); відкритість до участі; фактична участь; регулярні вибори; вільні вибори; чесні вибори; верховенство права; законодавча незалежність; судова незалежність; виконавчі ліміти; партійний розвиток; розвиток медіа; громадянські свободи; розвиток самоврядування; розвиток громадянського суспільства; соціальна рівність. Синтез компонентів різних моделей демократій на різних рівнях аналізу конвертовано у групи індикаторів (як суми окремих маркерів) демократії, серед яких виокремлено такі: суверенітет, голосування, вибори, судова влада, законодавча влада, виконавча влада, партії та партійні системи, ЗМІ, групи громадянського суспільства, місцеве самоврядування, громадянські свободи, а також соціальна рівність (для емпіричної перевірки кожної групи індикаторів застосовано існуючі бази/банки наукових і статистичних даних різних дослідників/організацій).

Результати багатовимірної вимірювання демократії було розширено у проекті “Різноманіття демократії” (англ. “*V-Dem*” – “*Varieties of Democracy*”), керівниками якого є М. Коппедж, Дж. Геррінг і С. Ліндберг [420]. Дослідники зазначають, що демократія (як цілісний концепт) є гетерогенною категорією, адже різні демократичні режими розвиваються/функціонують по-різному (політично й соціально-економічно). Внаслідок цього аргументовано, що кожний варіант (модель) демократії повинен бути окреслений на підставі спеціального індексу. Не заперечено того, що певній країні різною мірою властивими можуть бути різні варіанти (моделі) демократії (деякі з них характеризуються більшою, а деякі меншою якістю демократії – детально про якість/ефективність демократії йтиметься у наступних розділах). Модифікуючи ідеї Дж. Геррінга, М. Коппеджа та Й. Елкіта, автори проекту “Різноманіття демократії” запропонували такі варіанти демократії: електоральний, ліберальний, учасницький,

системи урядування, верховенство права, індивідуальні права, горизонтальна підзвітність, децентралізація влади. Серед складників ліберальної демократії виокремлено громадянські свободи, обмеження політичної влади, прозорість політичного процесу. Принципами *моделі учасницької демократії*, зі слів Б. Барбера, А. Фунга, Е. О. Райта та К. Пейтмана, є урядування людей, відповідальність і участь громадян. Складники же моделі учасницької демократії розподіляються на групи: 1) електоральні (відбір кандидатів, виборче право, явка виборців та референдуми); 2) консультативні (слухання та дорадчі органи); 3) громадянського суспільства (групи інтересів, соціальні рухи, а також громадські об’єднання); 4) інформаційні (медіа, прозорість, громадянська свобода, необмеженість дискусій); 5) місцевого самоврядування. Магістральний принцип *моделі егалітарної демократії* – рівність. З її складників, на думку Е. Бернштейна, Р. Дворкіна, Ч. Ліндблома, Т. Мейера, К. Оффе, А. Сена та С. Макферсона, варто виокремлювати: 1) електоральні; 2) політичні; 3) представницькі; 4) класові; 5) ліберальні.

егалітарний, мажоритарний, консенсусний, деліберативний¹. Кожний з них становить специфічний, але самостійно недостатній, варіант розуміння демократії як “правління людей/народу”. З огляду на це, очевидно, що цілісне розуміння демократії повинне вибудовуватись на синтезі її окремих варіантів/моделей².

Попри зазначені підходи до кількісного та якісного вимірювання чинних (чи нечинних) політичних режимів, у сучасній політології існує декілька традиційних (використовуваних) й апробованих підходів до практичного оцінювання політичних режимів і їхньої типологізації на демократії та автократії (авторитарні і тоталітарні політичні режими). Одночасно варто зважати на дві класифікаційні криві розуміння того, як проходять трансформаційні перетворення (в “позитивному” та “негативному” наповненні – а точніше, в напрямі “до” демократії або у напрямі “від” демократії): 1) *лінійна* (на основі оцінювання змінюваності атрибутів по-

¹ Про принципи електоральної, ліберальної, учасницької та егалітарної демократії було зазначено у методиці Дж. Геррінга, М. Коппеджа та Й. Елкіта (див. вище). До них повторно повертатись не потрібно. Натомість, потрібно окреслити принципи мажоритарної, консенсусної та деліберативної демократії. Принципами *моделі мажоритарної демократії* є суверенна воля більшості, “превалювання багатьох людей над кількома людьми”. Складниками моделі мажоритарної демократії, зі слів В. Баджехота, Г. Форда, А. Лейпхарта, В. Ловелла та В. Вільсона, є централізація та концентрація влади за результатами змагальних виборів, сильні/централізовані партії, мажоритарні виборчі системи (пропорційні виборчі системи з високими електоральними бар’єрами), унітарний державний устрій. Принципами *моделі консенсусної (плюралістичної) демократії* є множинність вето-акторів та максимальна кількість політичних перспектив на противагу прийняттю рішень вузькою більшістю. Магістральними складниками цієї моделі демократії, зі слів А. Лейпхарта та Дж. Менсбріджа, є пропорційна виборча система, фракціоналізована (з великої кількості дрібних партій) партійна система, суперкваліфікована більшість у процесі формування урядових кабінетів (часто урядів національної єдності та великих коаліцій), розподіл виконавчої та законодавчої влади, федеративний державний устрій. Принципами *моделі деліберативної демократії* є узгодженість політичних рішень та їх спрямованість на загальне благо. Магістральними складниками цієї моделі, зі слів Д. Хелда, Дж. Коена, Й. Елстера, Дж. Фішкіна, А. Гутманна та Д. Томпсона, Ю. Хабермаса та К. Оффе тощо, є приватні переваги та преференції, громадський контроль, дорадчі органи (слухання, панелі, асамблеї, суди тощо).

² Виокремлення варіантів демократії – лише перший етап формування індексу демократії. Другий етап – це ідентифікація “компонентів середнього рівня”. Третій етап – це ідентифікація індикаторів, емпіричних посилянь та окремих компонентів. Усі індикатори мають форму номінальних даних (класифікації, текстові/кількісні дані) або порядкових/інтервальних шкал. Деякі з них апелюють до правових аспектів політич., а деякі – до фактичних аспектів політич. Загалом М. Коппедж, Дж. Геррінг і С. Ліндберг пропонують близько 400 індикаторів. Їх поділено на три групи: 1) індикатори з наявних/сучасних джерел (інші бази даних та вторинні ресурси); 2) індикатори зі специфічних джерел з окремих країн; 3) індикатори, які сконструйовані через експертні оцінки по країнах; 4) індикатори на основі кумуляції трьох попередніх типів індикаторів.

літичних режимів у тих чи інших країнах та вибірках країн з плином політичного часу); 2) *нелінійна* (через оцінювання рівня демократизації й аналогічно автократизації в конкретних країнах або вибірках країн у чітко визначений момент часу).

Оскільки у посібнику відбувається зосередження уваги на операціоналізації політичних режимів у різних (у тім числі пострадянських перехідних) країнах, то доцільно наголосити, що уявлення про лінійний або векторний розвиток демократії є надто передчасним. Поняття переходу чи транзиту піддається все більшому сумніву, оскільки деякі пострадянські країни зовсім нікуди не “переходять”, а просто створюють нові зразки консолідованих/усталених, але одночасно недемократичних політичних режимів. З сумною іронією сприймаються сьогодні окремі визначення демократичного транзиту, які дуже часто репрезентують політичні еліти так званих перехідних країн, наприклад, у Східній Європі, як “широка сіра зона”, “дефектна чи гібридна демократія” або “мутантна демократія” (про окремі концепти політичних режимів сучасності йтиметься у наступних розділах посібника). Річ у тім, що в дуже великій кількості (більшості) посткомуністичних країн (а не тільки у країнах Східної Європи та Центральної Азії) 15–20 років тому відбувся сплеск небаченої політичної активності. Суспільство з натхненням звільнялося від комуністичної ідеології, люди вперше почали серйозно цікавитися політичними новинами і вчитися брати участь у політичному житті своїх країн. Проте пройшло 5–7 років та настала “втома” або, як вважають деякі вчені, просто “протверезіння та звільнення від ілюзій”. Протестна енергія якщо не вичерпалася, то сьогодні підтримується не вірою в демократичні перетворення, а неприйняттям “несправедливої влади” (як наслідку радянського періоду політичного розвитку). Очевидно те, що посткомуністичні трансформації у багатьох випадках не стали зразком транзиту в бік демократії. А, по суті, ми маємо приклади автократичних режимів, зусилля яких більше спрямовані на зміцнення своєї авторитарності і на те, щоб максимально нейтралізувати будь-які “зазіхання” суспільства на владу (не кажучи про офіційне тлумачення опозиції). Вищесказане різною мірою та в різній часовій перспективі стосується розглянутих у посібнику країн і вибірок країн світу. Щоб це зрозуміти, розглянемо декілька стереотипізованих методик вимірювання рівнів та різновидів політичних режимів сучасності, а також їхніх політичних наслідків, зокрема проектів “Свобода у світі”, “Політія IV”, індексу демократизації Т. Ванханена та “індексу демократії” організації “The Economist Intelligence Unit”.

2.3. Громадянські права та політичні свободи у дослідженні політичних режимів сучасності організації “Freedom House” (проект “Свобода у світі”)

Одним із прикладів комплексних досліджень політичних режимів сучасності є проект “Свобода у світі”, який проводить організація “Freedom House” (укр. “Будинок свободи”). Ця неурядова та некомерційна організація стала наслідком об’єднання 1941 р. багатьох структур, які виникли на початку Другої світової війни в США для боротьби з політикою ізоляціонізму (“Кільце Свободи”, “Боротьба за свободу”, “Комітет захисту Америки шляхом надання допомоги союзникам”). Ізпоміж ініціаторів, а також головних натхненників створення організації була дружина американського президента Е. Рузвельт. Очолив організацію Дж. Філд. Офіційною метою організації проголошено протидію ідеології нацизму. Під час Другої світової війни члени “Freedom House” взаємодіяли зі ЗМІ, виступали з різними ініціативами, зокрема, про підтримку емігрантів, расову інтеграцію у збройних силах і створення ООН¹. З початком “холодної війни” організація була переорієнтована на боротьбу з поширенням комунізму, обмеженнями свободи, громадянських і політичних прав. Як стверджують деякі дослідники, фінансову підтримку організації розпочали надавати американські урядові фонди (а звідси й лунали звинувачення у тому, що діяльність “Freedom House” вели “в інтересах уряду США”). Та все ж офіційною є інформація, згідно з якою фінансування організації проводять фонди братів Бредлі, С. Скайф та Дж. Сороса, уряд США та деякі інші країни за допомогою різних грантів. Причому останні мають значну частку в бюджеті організації (так, 2006 р. бюджет організації становив 26 млн доларів). Діяльність організації контролює Рада опікунів, що складається з представників бізнесу, профспілок, колишніх політичних діячів, учених, письменників, журналістів тощо. Хоча деякі члени ради народжені в інших країнах, проте усі вони сьогодні є громадянами США. З січня 2009 р. главою Ради опікунів є В. Тафт. Виконавчим директором є Д. Крамер. Членами ради в різний час були З. Бжезинські, Ж. Кіркпатрік, С. Хантінгтон, С. Форбс та інші.

¹ Деякі дослідники зазначають, що “Freedom House” 1940 р. підтримувала “план Маршалла” і створення НАТО. Також організація була дуже критично налаштована проти маккартизму. У 50–ті та 60–ті роки минулого століття вона підтримала в США “рух за громадянські права”, зокрема Андрія Сахарова та інших радянських дисидентів. “Freedom House” помагала посткомуністичним країнам у створенні незалежних ЗМІ, неурядових аналітичних центрів, інститутів виборчої політики.

Упродовж 90-х років XX ст. “Freedom House” розширила географію наявності, відкривши бюро в Угорщині, Йорданії, Казахстані, Киргизстані, Узбекистані, Польщі, Сербії, Тунісі, Україні. У 1999 р. “Freedom House” створила “Американський комітет за мир в Чечні” (зараз називається “Американський комітет за мир на Кавказі”), членами якого були чи є, приміром, колишній радник американського президента з національної безпеки З. Бжезінські, колишній держсекретар США О. Хейг, колишній конгресмен С. Солерс, колишній глава ЦРУ Дж. Вулсі та інші. У 2002 р. організація заснувала в Угорщині за допомогою Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) інтернет-сервіс для неурядових організацій у Центральній і Східній Європі.

Сьогодні “Freedom House” позиціонує себе як “незалежну неурядову організацію, що підтримує поширення свободи у світі”, називає себе “ясним голосом демократії та свободи для всього світу”¹. Організація не асоціює себе з Демократичною або Республіканською партією США, а також підтримує мирні громадянські ініціативи у суспільствах, де свободи немає або є під загрозою. “Freedom House” протистоїть тим силам, які намагаються обмежити універсальне право людей бути вільними, та є “каталізатором свободи, демократії й верховенства права за допомогою аналітичної діяльності, поширення своїх поглядів та конкретних дій” з приводу виконання тих чи інших проектів і досліджень.

Найбільшу активність “Freedom House” розгорнула в країнах Центральної та Східної Європи, Центральної Азії і на Близькому Сході, відкривши тут свої бюро. Останнім часом її діяльність у деяких країнах зазначених регіонів ускладнена: бюро звинувачують у приховуванні інформації про програми малих грантів, “подвійних стандартах” стосовно правозахисної діяльності, “зборі специфічної інформації для дестабілізації політичної обстановки”. Крім того, за останній період організація діяла як “агент підтримки” громадян у тих країнах, де відбувались революції, зокрема в Сербії, Україні, Грузії, Киргизстані, Єгипті, Тунісі тощо².

“Freedom House” є ініціатором проведення таких *дослідницьких* (та щорічних) *проектів*: “Свобода у світі”, “Свобода в мережі”, “Свобода преси”, “Нації в транзиті” і “Країни на роздоріжжі” (аналізуватимуться у

¹ Раніше організація була проти диктатури в Центральній Америці і Чилі, апартеїду в Південній Африці, придушення Празької весни, радянської війни в Афганістані, геноциду в Боснії та Руанді, грубого порушення прав людини на Кубі, в Бірмі, Китайській Народній Республіці й Іраку.

² У Йорданії “Freedom House” працювала, щоб зупинити насильство серед жінок; в Алжирі вона шукала справедливості для жертв тортур; в Узбекистані діяла проти жорстокої диктатури. “Freedom House” була критичною до Саудівської Аравії та Чилі (при Августо Піночеті), класифікуючи їх як “невільні” країни. Крім того, різкій критиці було піддано апартеїд у Південній Африці та військові диктатури в Латинській Америці.

цьому і наступних розділах посібника – залежно від проблематики). Але дослідницька діяльність організації не обмежується лише ними. Зокрема, були запропоновані й інші проекти: “Права жінок на Близькому Сході та в Північній Африці” (2010); “Просування порядку денного свободи: час для перекалібрування” (2006) – проаналізовано тенденції розвитку демократії після перемоги “Хамасу” в Палестині та хвилі насильства в Іраку; “Найгірші із найгірших: найрепресивніші суспільства світу в 2005 році” (2005); “Свобода у країнах Африки на південь від Сахари” (2006); “Свобода в Америці” (2006); “Права жінок у країнах Близького Сходу і Північної Африки: арабський переклад” (2006); “Як здобувається свобода: від громадянської боротьби до міцної демократії” (2005); “Зміцнення лідерства США в Організації Об’єднаних Націй” (2002) тощо.

У зрізі порівняльного аналізу політичних режимів сучасності у цьому розділі звертаємось до відомого проекту організації – “Свобода у світі”. У 50-х роках ХХ ст. “Freedom House” приступила до реалізації розрахунків “Баланс свободи” (англ. “*Balance Sheet of Freedom*”), що досить поверхнево оцінював політичні тенденції в країнах світу з погляду впливу на стан свободи у них. У 1973 р. цей проект був розширений і отримав нову назву – “Свобода у світі” (англ. “*Freedom in the World*”). Його методологію розробив представник Вашингтонського університету Р. Гастіл. Для ранжування країн дослідник застосував так звані *рейтинги політичних прав і громадянських свобод*, унаслідок яких запропоновано поділяти країни на “вільні”, “частково вільні” і “невільні”. Політичні права оцінюють на основі трьох категорій – електоральний процес, політичний плюралізм і участь, функціонування системи влади (чи моделі урядування). Громадянські свободи оцінюють на основі чотирьох категорій – свобода вираження та віросповідання; асоціативні й організаційні права; верховенство права; особиста (персональна) автономія та індивідуальні права.

Результати проекту розпочали публікувати на щорічній основі спочатку у журналі “Свобода на випуск”, а з 1978 р. – у вигляді окремих книг. У 1989 р. був значно розширений штат експертів, що дало змогу організації представляти більш змістовні звіти з країн. У методологічному поясненні стосовно проекту “Свобода у світі” зазначено, що стандарти у галузі політичних прав і громадянських свобод, яких дотримується організація у своїх проектах, зафіксовані у Загальній декларації прав людини і “застосовні щодо всіх країн і територій незалежно від географічного положення, етнічного і релігійного складу населення, рівня економічного розвитку”.

Кожній країні вибірки присвоюється числовий рейтинг за шкалою від “1” до “7” балів з політичних прав та громадянських свобод. “1” бал

свідчить про найвищий ступінь оцінюваної категорії, а “7” балів – на найнижчий ступінь певної категорії. Згодом суму рейтингів за двома оцінюваними категоріями ділять і виводять такий показник, що свідчить про індекс свободи у конкретній країні. Утім рейтинг детерміновано загальною кількістю у 100 балів (максимально), які кожна країна може отримати у плані 25 конкретних питань до експертів з окремих країн: 10 питань з приводу політичних прав й 15 – з приводу громадянських свобод – у вимірі від “0” до “4” балів за кожне питання (“0” свідчить про найнижчий показник свободи, а “4” – про найвищий). Так відбувається визначення переваги і рейтингу свободи: *вільні країни* – від “1,0” до “2,5”; *частково вільні країни* – від “3,0” до “5,0”; *невільні країни* – від “5,5” до “7,0”. У 2013 р. проект стосувався 195 країн і 14 залежних чи спірних територій. Як і кожен інший, зазначений проект аналізує дані за попередній рік: якщо проект вийшов 2012 р., то він стосується ситуації 2011 року, якщо вийшов 2013 р. – то стосується 2012 року тощо.

Загалом, визначення “свободи у світі” організацією “Freedom House” ведеться на підставі універсалістського підходу (не зав’язаного на культурній парадигмі). Так, методологія опитувань експертів ґрунтується на базових стандартах політичних прав і громадянських свобод, які передбачені Загальною декларацією прав людини. Ці стандарти в опитувальному характері стосуються усіх випадків. Саме це стає підставою порівняння “Свободи у світі” з іншими методиками вимірювань політичних режимів, зокрема з проектом “Політія”. Крім того, як зауважує А. Пшеворські, це є основою широкого розповсюдження проекту “Freedom House” у світі, а також його розвитку та критики.

Окреме місце в методиці займає категорія “електоральна демократія”. Для того, щоб країну вважати електоральною демократією, мають виконуватись дві вимоги: 1) не менше “7” балів (з “12” можливих) щодо трьох запитань у категорії політичні права щодо субкатегорії виборчий процес; 2) не менше “20” балів (з “40” можливих) стосовно всіх десяти запитань у категорії політичні права. Крім того, для того, щоб говорити про електоральну демократію, мають виконуватись й інші передумови: 1) повинна існувати змагальна багатопартійна система; 2) загальне виборче право для усіх дорослих громадян (за винятком тих обмежень, які країни можуть законно встановлювати стосовно громадян як санкції за кримінальні злочини); 3) регулярні вибори, які проводять в умовах таємного голосування, розумної безпеки голосу та відсутності масових фальсифікацій виборців; 4) значний суспільний доступ партій до електорату через засоби масової інформації та відкриті політичні кампанії тощо. Такий термін, як “електоральна демократія”, відрізняється від такого терміну, як “ліберальна демократія”: насамперед у тому, що в останньому до уваги береться ще й наявність значного масиву громадянських свобод.

У процесі опитування всі вільні країни світу кваліфіковані як електоральні та ліберальні демократії. Проте лише окремі частково вільні країни кваліфіковані як електоральні демократії, хоча вони не є ліберальними демократіями. Як свідчать результати табл. 2.2, кількість (або відсоток) вільних країн у світі впродовж 1975–2013 рр. зростає (за винятком 2011–2012). Кількість (або відсоток) же частково вільних країн залишається стабільним. Очевидний висновок полягає у тому, що постійно відбувається зменшення відсотку тих країн, які означені, згідно з проектом “Свобода у світі”, як невідільні. Сьогодні їх 25 %. Порівняно з 1990 р. збільшилась кількість електоральних демократій. Це пояснюється значною мірою тим, що після розпаду Радянського Союзу і соціалістичної моделі розвитку виникло багато нових суверенних держав. Однак навіть попри це, у 1995–2013 рр. кількість електоральних демократій у світі переважно стабільна. А це аргументовано свідчить про те, що в країнах світу відбулось, хоч і незначне, реформування з приводу проблеми вільних виборів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація країн за проектом “Свобода у світі” (1975–2013) [456]

Рік	Вільні країни (%)	Частково вільні країни (%)	Невідільні країни (%)	Електоральні демократії (%)
1975 ¹	41 (27%)	48 (32%)	63 (41%)	–
1980	51 (32%)	54 (33%)	56 (35%)	–
1985	53 (32%)	59 (35%)	55 (33%)	–
1990	61 (37%)	44 (26%)	62 (37%)	69 (41%)
1995	76 (40%)	61 (32%)	54 (28%)	113 (59%)
2000	85 (44%)	60 (31%)	47 (25%)	120 (63%)
2005	89 (46%)	54 (28%)	49 (26%)	119 (62%)
2010	89 (46%)	58 (30%)	47 (24%)	116 (60%)
2011	87 (45%)	60 (31%)	47 (24%)	115 (59%)
2012	87 (45%)	60 (31%)	48 (24%)	117 (60%)
2013	90 (46%)	58 (30%)	47 (24%)	117 (60%)

Загалом динаміку змін у зрізі співвідношення проходження країн від нижчого рівня свободи до вищого (або ж навпаки) зображено на рис. 2.1².

¹ Роки у таблиці стосуються років проведення дослідження. До уваги не взято даних, які стосуються спірних територій.

² 2011 р. ситуація покращилась у таких країнах: Туніс, Бірма, Кот-д’Івуар, Гватемала, Італія, Лівія, Нігер, Сінгапур, Таїланд. 2011 р. ситуація погіршилась у таких країнах: Гамбія, Бахрейн, Греція, Угорщина, Ліван, Нікарагуа, Пуерто-Ріко, Саудівська Аравія, Сирія, Україна, Об’єднані Арабські Емірати, Західна Сахара, Ємен (тут йдеться винятково про рейтинги за проектом “Свобода у світі”). 2012 р. (за результатами дослідження у 2013 р.) покращення помітне у випадку Лівії, Тунісу, Бірми, Тонгі, Єгипту, Зімбабве, Гвінеї, Молдови, Грузії, Таїланду, Танзанії, Чорногорії тощо. 2011 р. ситуація погіршилась у таких країнах: Малі, Мадагаскар, Гамбія, Бахрейн, Україна, Ефіопія, Еритрея, Руанда, Бурунді, Гондурас, Шрі-Ланка тощо.

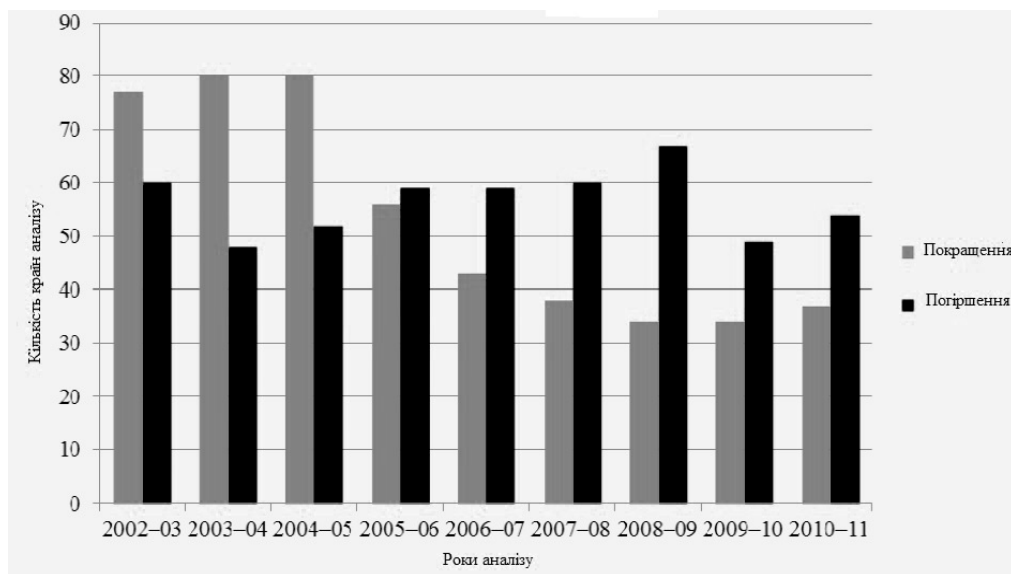

Рис. 2.1. Динаміка покращення і погіршення свободи у світі (2002–2011)

У регіональному контексті ситуація виглядає так (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Реалізація проекту “Свобода у світі” на регіональному рівні (2012)¹

Регіон	Вільні країни	Частково вільні країни	Невільні країни
Америка	24/69/71 ¹	10/28/28	1/3/1
Азія й Океанія	17/43/45	14/36/15	8/21/40
Центральна і Східна Європа, Центральна Азія	13/45/28	9/31/18	7/24/54
Близький Схід, Північна Африка	1/6/2	6/33/35	11/61/63
Екваторіальна і Південна Африка	11/22/13	18/37/51	20/41/36
Західна Європа	24/96/85	1/4/15	–
У середньому, % країн	46	28	26

Єдиний регіон, де не репрезентовано невольних країн, – Західна Європа. Крім того, тут представлено й найбільше вільних країн. Найбільше невольних країн у Північній Африці, а також на Середньому Сході. Найбільше частково вільних країн в Екваторіальній і Південній Африці. У випадку посткомуністичних країн Європи ситуація така, як зображено у табл. 2.4.

¹ Порядок подачі даних: спочатку кількість країн, потім відсоток цих країн в аналізованому регіоні, потім відсоток населення цих країн від всього населення в регіоні.

Таблиця 2.4

Свобода у посткомуністичних країнах Європи (1993–2012)

Країна	1993 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Центральньо-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	2,0	2,0	2,5	1,5	2,0	2,0* ¹	2,0*
Естонія	2,5	2,0	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Латвія	3,0	2,0	1,5	1,0	2,0	2,0*	2,0*
Литва	2,0	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Польща	2,0	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Румунія	4,0	3,5	2,0	2,0	2,0	2,0*	2,0*
Словаччина	3,5	2,5	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Словенія	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Угорщина	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,5*	1,5*
Чехія	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0*	1,0*
Середні дані	2,4	2,0	1,7	1,2	1,3	1,4	1,4
Південно-Східна Європа							
Албанія	3,0	3,5	4,5	3,0	3,0	3,0*	3,0*
Боснія і Г-на	6,0	6,0	4,5	3,5	3,5	3,5*	3,0*
Косово	–	–	–	–	4,5	4,5	4,5
Македонія	3,0	3,5	3,5	3,0	3,0	3,0*	3,0*
Сербія	–	–	–	2,5	2,0	2,0*	2,0*
Хорватія	4,0	4,0	2,5	2,0	1,5	1,5*	1,5*
Чорногорія	–	–	–	–	2,5	2,5*	2,5*
Югославія	6,0	6,0	4,0	–	–	–	–
Середні дані	4,4	4,6	3,8	2,8	2,9	2,9	2,8
Східна Європа							
Азербайджан	6,0	6,0	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Білорусь	4,5	5,0	6,0	6,5	6,5	6,5	6,5
Вірменія	3,5	4,0	4,0	4,5	5,0	5,0	4,5
Грузія	5,0	4,5	4,0	3,0	3,5	3,5	3,0*
Молдова	5,0	4,0	3,0	3,5	3,0	3,0*	3,0*
Росія	3,5	3,5	5,0	5,5	5,5	5,5	5,5
Україна	4,0	3,5	4,0	2,5	3,0	3,5*	3,5*
Середні дані	4,5	4,4	4,5	4,4	4,6	4,6	4,5

Найбільш помітна тенденція полягає у тому, що країни Центральної, а також Південно-Східної Європи значно демократизувались (у середньому) впродовж 1993–2012 рр. – на відміну, наприклад, від країн Східної Європи, в яких відсоток свободи у цей період скоротився (за винятком Грузії, Молдови, України). Помічено також кореляцію, що Центральна Європа вдвічі “вільніша”, ніж Південно-Східна Європа, а Південно-

¹ * – позначення країн, які 2011 і 2012 рр. (за даними від 2012 і 2013 рр.) трактувались як електоральні демократії.

Східна Європа вдвічі “вільніша”, аніж Східна Європа. Цікаво й те, що впродовж 2005–2012 рр. зменшення свободи властиве для всіх регіонів (хоча й не для всіх країн, а, приміром, для Болгарії, Латвії, Угорщини, Албанії, Вірменії, а також України). За даними на 2012 р., помічено вагоме позитивне зміщення Грузії.

Разом із тим, є багато запитань з приводу того, наскільки ж нейтральною є методика та методологія проекту “Свобода у світі”. Дискусію розпочав К. Боллен 1986 р., а 1992 продовжили Т. Джабіне та П. Клауде. Перший, наприклад, зауважує, що “жодної критики ... не показано для систематичних зміщень у всіх рейтингах. Більшість доказів складається з неофіційних даних з невеликої кількості випадків. Те, чи Р. Гастіл застосовує їх як систематичні чи спорадичні, є відкритим питанням”. Узагалі “індекс свободи” детермінований сильним і позитивним (принаймні на 80 %) узгодженням з іншими вимірами демократії, про що наголосили С. Майнверінг, Б. Брінк і А. Перез-Лінан. У відповідь на це Р. Гастіл зауважує, що частіше помітна не критика “індексу свободи”, а організації “Freedom House”. Дослідник зазначає, що в проектах організації більше акцентовано на свободах, а не на тому, як вони реалізуються. Ця примітка співзвучна з ідеєю А. Пшеворські з приводу США: тут громадяни можуть вільно створювати політичні партії та голосувати; навіть під час президентських виборів дві партії між собою “діють в унісон”.

С. Майнверінг зауважує те, що індекс свободи має дві систематичні похибки: 1) “бали за ліві ідеї затьмарені” політичними міркуваннями; 2) зміни в оцінюваннях інколи обумовлені змінами в їхніх критеріях, а не змінами в реальних умовах. Під час оцінювання країн Латинської Америки “індекс свободи” дуже сильно і позитивно корелює з індексом А. Пшеворські й індексом С. Майнверінга.

Додаткову критику проекту запропоновано Д. Джіанноне. Автор апелює до досліджень Дж. Сарторі та зазначає, що термін, який він запропонував (йдеться про “концептуальні натяжки”), властивий також і проекту “Свобода у світі”. Д. Джіанноне зазначає, що згідно з ідеями Т. Ландмана та Дж. Хаусерманн, “індекс свободи у світі” використано як інструмент для вимірювання демократії, належного управління та прав людини, створюючи тим самим концептуальні натяжки – тому це є однією з основних причин “втрати точності конотації”. Крім того, вчений вказує на проблему агрегації. Д. Джіанноне цитує висновок Г. Скобла, Л. Вайсберга та інших про те, що “сума громадянських свобод на рівні “4” і політичних прав на рівні “2” – це те ж, що і сума громадянських свобод на рівні “2” і політичних прав на рівні “4”, хоча змістовна інтерпретація цих різних комбінацій відрізняється”. Третій критичний момент полягає у тому, що в проекті немає специфічності і

строгості конструювання, “недостатній рівень прозорості та відтворюваності шкали”. Про це наголошують А. Хаденіус та Я. Теорелл. Крім того, до цього зауваження звертаються Дж. Мунк та Дж. Веркуйлен: “сукупність даних, запропонованих “Freedom House”, має сприйматись в основному на віру”, бо “чинники не становлять набору правил кодування, а джерела інформації не визначені з достатньою точністю, дані не доступні для незалежних вчених” [565]. Як наслідок, у праці “Політичні й ідеологічні аспекти у вимірюванні демократії: кейс “Freedom House” (2010 р.), в якій було розглянуто зміни у методиці з 1990 р., Д. Джіанноне висноває, що “у зв’язку зі змінами в методології із плином часу та суворим взаємозв’язком між методологічними та політичними аспектами, дані від “Freedom House” не забезпечують безперервних й політично нейтральних часових рядів, а тому вони й не повинні використовуватися для перехресного аналізу...”. Разом із тим, організація відповідає, що вона розробила чимало методологічних змін для адаптації до мінливої ідеї про політичні права та громадянські свободи.

Спроба поділяти країни за шкалою від “1” (як абсолютно “вільні”) до “7” балів (як абсолютно “невільні”) з використанням єдиної, але без локальних особливостей, методики провокує й іншу критику та зазнає опір не лише політиків, а й в академічних колах. Виставлення первинних (використовуваних у дослідженні для перерахунку та шкалювання від “1” до “7”) оцінок від “0” до “4” з різнопланових питань у галузі політичних прав й громадянських свобод можна охарактеризувати як вираження загальної думки групи авторитетних у своїй області дослідників. Ця думка не є універсальною, що визнається представниками “Freedom House”. Розглядаючи питання, на які відповідають залучені організацією експерти, варто прокоментувати деякі з них. У секції “політичні права” містяться, приміром, питання (розкриваються за допомогою додаткових питань): “Чи обирається глава уряду або інший вищий посадовець на вільних та чесних виборах?”, “Чи є справедливими виборчі закони та виборча система?”. Потрібно мати на увазі, що трактування “свободи”, “чесності” та “справедливості” можуть залежати не тільки від ступеня компетентності експерта, а й від його політичних установок й системи цінностей, що навіть може обернутись необ’єктивністю у порівняльній оцінці. Крім того, формулювання й деяких інших питань є потенційно спірними.

Для комплексного аналізу та оцінки ситуації в країнах світу залучено десятки аналітиків та авторитетних наукових консультантів. “Freedom House” визнає, що в цьому підході наявна частка суб’єктивності, проте стверджує, що суб’єктивність згладжується процедурами ранжування країн. Тим не менше, таке ранжування, яке ґрунтується на сприйнятті

залучених дослідників, консультантів та штату “Freedom House”, може призвести до ідеологізації рейтингів. Для створення звітів по країнах, якими супроводжуються зведені рейтинги всіх країн і територій світу, використовують матеріали преси (як національної, так і міжнародної), дані неурядових організацій, дослідницьких центрів (у тім числі соціологічні опитування). Крім того, автори цих звітів застосовують особисті зв’язки в професійному середовищі, відвідують об’єкти дослідження. Але навіть авторитетним експертам, які використовують усі наявні у них ресурси для оцінки ситуації в країнах світу, вкрай складно виконати поставлене завдання. Вони безсумнівно знають “свої” країни, але інтерпретація, що відбувається, може виявитися політично ангажованою. Саме тому дуже часто проект організації “Freedom House” (а точніше методику Р. Гастіла) вважають такою, що може вести до “ідеологізації рейтингу” свободи у світі [186, с. 41]. З приводу вказаного індексу демократизації український дослідник А. Зельницький вказує, що кількісні показники рейтингів (з чотирьох окремих напрямів) зводяться у загальний індекс демократизації країни лише на макрорівні. А тому критерії рівня демократизації мають бути більш точними, а суб’єктивні оцінки експертів мають бути замінені на об’єктивні показники [85, с. 158].

Зазначені недоліки проекту “Свобода у світі”, очевидно, мають пояснюватись (принаймні частково) тим, що він з’явився у розпал “холодної війни” й адаптований щодо умов біполярного світу. Хоча, за твердженням “Freedom House”, методологію проекту періодично переглядає спеціальний комітет, розподіл держав і територій на “вільні”, “частково вільні” та “невільні” незмінний.

2.4. Змагальність, участь, індекс демократизації у проекті Т. Ванханена (Гельсінського університету)

Ще один проект, спрямований на дослідження політичних режимів сучасності, запропоновано вченими *Гельсінського університету* під керівництвом **Тату Ванханена** [648, 649] й називається *індексом демократизації*. Завдання цього проекту – пошук тих чинників, які пояснюють, чому одні країни виявляються більш демократичними, ніж інші. Колектив учених дотримується аксіоми про принципову можливість пояснення рівня демократії одним чинником, який не заперечує усі інші незалежні змінні, а є їхнім спільним знаменником. Цим чинником вважають *розподіл ресурсів* у суспільстві: саме на припущенні про те, що рівень демократії залежить від ступеня розподілу ресурсів, ґрунтується центральна ідея проекту [208, 325].

У теоретичному плані це припущення впливає з *еволюціоністської парадигми вивчення політичного процесу*, яка містить припущення про наявність якихось зразків людської поведінки, які не залежать від національного контексту, й про політичну боротьбу за владу як форму “боротьби за існування”, яка концептуалізована в теорії еволюції та природного відбору Дарвіна й передбачає такі зауваження: 1) людська природа має низку схожих рис, які не можуть бути нівельовані державними кордонами (або інакше кажучи, існують такі окремі зразки людської поведінки, які подібно проявляються у площині політики в різних національних контекстах); 2) політична боротьба за владу є “штампом” спільної боротьби за існування (в силу обмеженості ресурсів). У дослідженнях Т. Ванханена і його колег ці припущення конкретизовані у такий спосіб: боротьба за владу ведеться заради доступу до ресурсів – чим більше існує влади, тим ширшим є доступ до обмежених ресурсів, та навпаки, чим більше є ресурсів, тим більшою владою володіють ті, хто ними розпоряджається. Звідси й специфічна інтерпретація дихотомії “автократія та демократія”: *автократія* – це ситуація концентрації ресурсів під контролем однієї групи, а *демократія* – ситуація розосередження ресурсів. Суспільство стає тим більш демократичним, чим ширше розподілені ресурси поміж його членами. Демократія має місце тоді, коли ресурси у суспільстві розподілені настільки широко, що жодна група не може пригнічувати своїх конкурентів і/чи бути “гегемоном”, який утримує велику частину ресурсів. Зазначену особливість вважають універсальною, властивою усім державам незалежно від їхніх господарських, культурних, географічних, цивілізаційних, расових та інших параметрів, які підконтрольні загальній логіці еволюціоністської парадигми вивчення політики (у міру розвитку економіки обсяг економічних ресурсів збільшується та розширюються можливості доступу до них, а тому збільшується й кількість груп, які мають доступ до економічних ресурсів) або ігноруються нею.

Спочатку як об’єкти дослідження Т. Ванханена були усі незалежні держави. Але згодом введено чимало *обмежень*. По-перше, з аналізу вилучили всі країни з населенням до 100 тис. чоловік. Вилучення таких країн продиктовано труднощами збору емпіричних даних по них, а також їх фактичною залежністю від інших країн (наприклад, більш великих сусідів). По-друге, об’єктами аналізу фігурують тільки ті країни, які наділені незалежністю станом на 1991 р. Це дуже актуально у світлі розпаду СРСР та Югославії, об’єднання Німеччини та Ємену. Зазначені обмеження були введені у другій половині 90-х років ХХ ст. і зачислені у проектах “Перспективи демократії: дослідження 172 країн”, “Демократизація в 2000 р.: каузальний аналіз 170 країн”.

Крім того, в поле зору вчених були введені Тайвань і нові незалежні держави Африки й Океанії. Усі досліджувані країни розподілено на *сім регіональних груп*: 1) Європа і Північна Америка; 2) Латинська Америка і країни Карибського басейну; 3) Африка (крім країн Магрибу); 4) Північна Африка, Близький Схід та Центральна Азія; 5) Південна Азія; 6) Східна і Південно-Східна Азія; 7) Океанія. Сьогодні (станом на 2010 р.) аналіз охоплює 188 чинних і три колишні держави.

У проєкті Т. Ванханена демократію, а також ступінь демократизації визначають через такі змінні, як *конкуренція/змагальність (С)* (відношення голосів або мандатів у парламенті, отриманих опозиційними партіями, до голосів або місць у парламенті партії-лідера (індекс варіює від 0 (як відсутність змагальності) до 100 % (як повна змагальність)¹) і *участь (Р)* (відношення голосуючих стосовно загальної кількості громадян (у рамках конкретних виборів, також варіює від 0 до 100 %²)). На основі двох змінних за спеціальною формулою розраховують *індекс демократизації (ІД)* у кожній аналізованій країні:

$$D = \frac{P \times C}{100}. \quad (2.1)$$

Дослідники для демократій вводять формальні “нижні індексні межі”: 10 % – для *Р*, 30 – для *С*, 5 – для сукупного *ІД*. Якщо хоча б одна з таких “індексних меж” не досягнута, то політія не є демократією. Зазначена схема операціоналізації демократії лишається практично незмінною у всіх проєктах Т. Ванханена. Також очевидно, що індекс демократизації теоретично варіює від 0 (немає демократії) до 100 % (повна демократія). Проте індекс емпіричний, бо найвищий показник становить за шкалою Т. Ванханена лише 49 %.

¹ Залежно від важливості, до уваги можуть прийматись не лише парламентські вибори, а й президентські, або навіть їхня зважена комбінація (в ракурсі розподілу підтримки виборців між партіями, групами та кандидатами). І тільки, якщо інформації про розподіл голосів немає чи якщо розподіл не відображає дійсність, то використовується лише розподіл місць у парламенті. Якщо є парламентські вибори, але політичні партії не мають права брати участь у виборах, то передбачають, що одна партія отримує всі голоси або мандати у парламенті. А в країнах, де партії не заборонені, проте лише незалежні кандидати беруть участь у виборах, передбачають, що частка найбільшої партії не більша 30 %.

² У разі непрямих виборів ураховують тільки голоси підсумкового (фінального) голосування. Якщо виборці не були обрані громадянами, до уваги береться лише кількість реальних виборців: а це означає, що ступінь участі наближується до нуля. Якщо проводять голосування для обрання виборців, участь розраховується на основі розподілу голосів у ньому.

Додатково дослідник пропонує розраховувати й *індекс рівня демократизації*. Цей вимір працює у процесуальному підході визначення рівня розвитку демократій. Формула розрахунку індексу рівня демократизації виглядає так:

$$ILD = \frac{\sum_{o=1}^n V_o}{p} \times 100\%, \quad (2.2)$$

де: *ILD* – це індекс рівня демократизації Т. Ванханена; V_o – голоси, отримані на парламентських і президентських виборах опозиційними партіями та кандидатами *o*; *n* – кількість (послідовність) опозиційних партій та кандидатів; *p* – питома вага населення, що брало участь у голосуванні/виборах серед усього населення країни.

Що ж стосується розподілу ресурсів (як “пояснювального феномена”), то для його операціоналізації вибрано такі змінні, які можуть застосовуватись щодо усіх досліджуваних випадків. У всіх дослідженнях, крім проекту 2000–2002 рр., автор виділив такі *шість змінних*: 1) рівень урбанізації (відсоток міського населення до населення загалом): очікують, що за умови підвищенні частки міського населення зростає диверсифікація економічної діяльності, а також кількість економічних груп інтересів, а значить – і рівень розподілу ресурсів між різними групами; 2) відсоток населення, яке не залучене в сільськогосподарську діяльність: у цьому випадку очікується, що висока частка несільського населення свідчить про диверсифіковану структуру зайнятості, про більший розподіл ресурсів; 3) кількість студентів на 100 тис. жителів країни: запропонована змінна є індикатором розподілу інтелектуальних ресурсів – чим більша частка студентів, тим вищий рівень розподілу інтелектуальних ресурсів; 4) відсоток письмених щодо загальної кількості жителів: таку змінну використовують для вимірювання розподілу базових та мінімально необхідних інтелектуальних ресурсів – чим вищий відсоток грамотних, тим більше розподілені базові інтелектуальні ресурси; 5) частка сімейних господарств стосовно інших форм володіння сільськогосподарськими угіддями: чим вища частка сімейних господарств, тим більш розділені економічні ресурси; 6) децентралізація несільськогосподарських економічних ресурсів: передбачають, що розподіл ресурсів прямо пропорційний децентралізації цих ресурсів (ступінь децентралізації різних несільськогосподарських економічних ресурсів обчислюють на підставі кількох змінних, які фіксують частки в несільськогосподарському виробництві державних підприємств та

підприємств з іноземним капіталом й приватних підприємств, що належать великим власникам). Цими змінними є: роль держави в економіці (зокрема, частка державних підприємств у несільськогосподарському виробництві); роль іноземного капіталу; роль приватного сектора.

На основі змінних вибудовані *проміжні (чи секційні) індекси*: а) диверсифікації структури зайнятості¹; б) поділу інтелектуальних ресурсів²; в) поділу економічних ресурсів³. Кінцевий *індекс владних ресурсів* розраховується на підставі комбінації секційних індексів. У проекті “Демократизація в 2000 р.”⁴ пояснювальні змінні були скориговані. Частки міського та/або несільського населення, як показники розподілу економічних ресурсів, були замінені рівнем ВВП на душу населення. А така змінна, як децентралізація ресурсів, почала складатись із показників рівня бідності, з одного боку, а також концентрації ресурсів у руках меншості, – з іншого. Крім того, як індикатор інтелектуального потенціалу держави було введено *показник національного IQ*, що відображає середній рівень інтелектуального потенціалу населення країни. У проекті “Демократизація у 2000 р.” під час розрахунку участі до уваги брали й референдуми. Проведення тільки одного референдуму збільшувало “рівень участі” на 5 %, а для “відсікання аномальних випадків” межа “внеску” референдумів була обмежена до 30 %. Потрібно зазначити, що пояснювальні змінні – це не політичні структури, а соціальні умови та конструкти (система освіти, економічні структури й умови, що визначають рівень централізації чи децентралізації влади), які надзвичайно стабільні та важче піддаються зміні, ніж політичні структури. Саме тому використання таких змінних вважають більш доцільним.

Перечисленні змінні обчислюють з 1810 р. (крім ступеня децентралізації, що обчислюють з 1980 р., а також національного IQ). Передбачається, що більш-менш стійкі відносини між залежними й незалежними змінними, що склались у минулому, можна екстраполювати на майбутнє та, як наслідок, оцінити перспективи демократії у кожній конкретній країні. Проаналізувавши, за аналогією до попередньої схеми, посткомуністичні країни Європи, було отримано такі результати (див. табл. 2.5).

¹ Обчислюють на основі арифметичної середньої частки міського населення та несільського населення.

² Обчислюють на основі арифметичної середньої частки студентів і грамотних.

³ До нього входять такі змінні, як частка сімейних господарств та ступінь децентралізації, з одного боку, та відсоток сільського і несільського населення, – з іншого.

⁴ Це дослідження апробовано в рамках проекту “Демократія і світ: Північна модель”. Його результати були представлені на Конвенті Асоціації міжнародних досліджень у Новому Орлеані (США) 2002 р.

Таблиця 2.5

Комбінований індекс демократизації за методикою Т. Ванханена
у посткомуністичних країнах Європи (1993–2010)¹

Країна	1993 р.			2000 р.			2010 р.		
	С	Р	ID	С	Р	ID	С	Р	ID
Центрально-Східна (Центральна) Європа									
Болгарія	54,2	61,7	33,4	42,9	51,2	22,0	57,0	58,7	33,4
Естонія	70,0	29,9	20,9	70,0	34,3	24,0	70,0	42,3	29,6
Латвія	67,6	43,3	29,3	70,0	39,5	27,7	68,8	42,1	29,0
Литва	54,9	48,4	26,6	68,9	39,8	27,4	70,0	34,7	24,3
Польща	52,7	36,7	19,3	56,2	39,7	22,3	52,8	43,0	22,7
Румунія	55,1	50,2	27,7	44,2	46,6	20,6	58,7	39,1	23,0
Словаччина	50,9	54,0	27,4	57,0	63,4	36,1	54,8	43,5	23,8
Словенія	56,3	58,0	32,7	54,1	53,2	28,8	50,8	51,1	26,0
Угорщина	70,0	47,8	33,5	57,0	44,6	25,4	47,2	52,3	24,7
Чехія	62,0	61,0	37,8	63,0	58,0	36,5	64,6	52,4	33,9
Середні дані	59,4	49,1	28,9	58,3	47,0	27,1	59,5	45,9	27,0
Південно-Східна Європа									
Албанія	34,3	54,4	18,7	34,8	37,8	13,2	51,4	41,7	21,4
Боснія і Г-на	–	–	–	70,0	37,3	26,1	70,0	35,5	24,8
Косово	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Македонія	54,6	23,0	12,6	53,0	38,0	20,1	44,0	47,6	20,9
Сербія	–	–	–	–	–	–	60,8	39,9	24,3
Хорватія	40,3	54,2	21,8	48,5	59,2	28,7	51,6	53,0	27,3
Чорногорія	–	–	–	–	–	–	48,1	48,3	23,2
Югославія	50,0	44,9	22,4	51,0	43,9	22,4	–	–	–
Середні дані	44,8	44,1	18,9	51,5	43,2	22,1	54,3	44,3	23,7
Східна Європа									
Азербайджан	6,1	51,8	3,2	29,7	39,5	11,7	28,0	32,9	9,2
Білорусь	19,5	30,2	5,9	15,0	48,2	7,2	20,4	67,0	13,7
Вірменія	41,0	35,6	14,6	46,9	34,5	16,2	48,6	50,1	24,3
Грузія	42,8	46,3	19,8	34,8	39,5	13,7	33,6	40,7	13,7
Молдова	15,9	47,5	7,6	53,2	41,4	22,0	60,7	39,9	24,2
Росія	60,0	70,0	42,0	61,2	48,1	29,4	32,7	50,7	16,6
Україна	38,2	58,4	22,3	57,5	56,7	32,6	57,6	51,8	29,8
Середні дані	31,9	48,5	16,5	42,6	44,0	19,0	40,2	47,6	18,8

За отриманими результатами очевидними є декілька висновків: 1) країни, які належать до Центрально-Східної Європи, є більш демократичними, ніж країни, які належать до Південно-Східної та Східної Європи; 2) однак не всі країни Центрально-Східної Європи (які є членами ЄС) упродовж 1993–2010 рр. постійно перебувають у процесі демо-

¹ С – конкуренція/змагальність; Р – участь; ID – індекс демократизації.

кратизації (за методикою Т. Ванханена) – для них, на відміну від країн Східної та Південно-Східної Європи, властивий відкат від цінностей учасницької демократії; 3) найбільші успіхи (на 2010 р.) демонструють такі країни – Болгарія та Чехія; 4) найменші успіхи (найменший рівень учасницької демократії) властиві для Азербайджану, Білорусі, Грузії та Росії. З іншого боку, незрозумілими є висновки, наприклад, з приводу Вірменії, Молдови й України, які показують на 2010 р. такі самі результати, як і більшість країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. В цьому випадку доречно робити посилання на “учасницький принцип” трактування демократизації у запропонованій методиці (про “учасницький принцип” демократії частково зазначено у цьому розділі та йтиметься у наступних).

Проведене науковцями дослідження загалом підтвердило гіпотезу про те, що рівень демократизації перебуває у відношенні позитивної кореляції з показниками розподілу ресурсів. А в рамках дослідження на 2003 р. ступінь розподілу ресурсів визначав рівень демократизації в 70 % випадків. Отримало підтвердження також основне теоретичне посилання Т. Ванханена: широкий розподіл інтелектуальних, економічних та інших ресурсів сприяє демократії, тоді як їх концентрація сприяє стійкості авторитарних режимів. Проте Ванханен визнає, що поняття “демократія” та “розподіл ресурсів” далеко не вичерпуються змінними, які використано у дослідженні. Відносини поміж феноменами можуть бути більш взаємозалежними.

Незважаючи на свої очевидні переваги, проекти Гельсінського університету неодноразово критикували за лінійність, односпрямованість та сфокусованість на одній групі чинників, ігнорування унікального історичного та політико-культурного контексту кожного досліджуваного випадку. Доводячи, що рівень демократизації визначають розподілом ресурсів, Т. Ванханен та його колеги не відповідають на запитання, чому ресурси в країні “А” розподіляють не так, як в країні “Б”, отже, чому “А” більш демократична, ніж “Б”. Не отримує пояснення і такий факт, що на певних етапах історії деякі країни типу “Б” є більш стабільними демократіями, ніж деякі країни типу “А”. Для відповіді на “незручні питання” потрібний новий цикл досліджень політичних режимів сучасності [180].

2.5. Концепт співвідношення демократичних і авторитарних рис політичних режимів сучасності у проекті “Політія”

У кінці 60-х років XX ст. американські політологи Г. Екштейн і Т. Гур, що займалися дослідженням політичних систем, визначили особливість, що ефективність прийнятих політичних рішень знижує ймовірність внутрішньополітичних конфліктів та підвищує легітимність політичних режимів, тим самим сприяючи їхній стійкості й довговічності. Чим же зумовлена ефективність рішень? Пошуки відповіді на це питання привели Г. Екштейна до створення *теорії конгруентності*. Відповідно до цієї теорії, уряд (під поняттям “уряд” розуміють систему влади чи загалом модель урядування – річ у тім, що в американській англійській мові, як зазначено в першому розділі, звикле “*government*” трактують саме так, а термін “*cabinet*” більше відносять до урядового кабінету в структурі виконавчої гілки влади) ефективний в тій мірі, у якій моделі політичної влади відповідають різним конгруентним моделям соціальної влади [186]. У суспільстві, де відносини в економічних і суспільних організаціях, сім’ї чи школі будуються винятково на авторитарних принципах, не може бути стабільної демократії. І навпаки, там, де вже набули поширення переважно чи усталено демократичні моделі влади, неможлива стабільна авторитарія.

Для перевірки цих гіпотез Т. Гур організував науковий проект “Політія”¹ (Polity), спрямований на збір й аналіз даних про політичні

¹ Політія (грец. *πολιτεία*) як поняття має три основні значення: 1) влада більшості; 2) форма громадянського управління, в якій, на думку Арістотеля, править більшість в інтересах загального блага (ця форма управління/режиму поєднує в собі, як зазначено у першому розділі, найкращі сторони олігархії та демократії, проте вільна від їх крайнощів та недоліків); 3) позначення (за аналогією з англійським “державна”) політичної одиниці будь-якого рівня (тобто поняття використовують як родові до таких категорій, як: “незалежна громада”, “плем’я”, “державна”, “країна”). Інше джерело говорить, що політія (державний устрій) – це політична організація того чи іншого суспільства. Політія може означати або певну державу, всю сукупність громадян конкретної країни, або сукупність інституційних форм та процесів, за допомогою яких управляють цією країною. Поняття “політія” може бути віднесено і до високоорганізованої державності, як Сполучені Штати Америки, і до дуже примітивного суспільства, де ледь окреслилися контури визнаної політичної влади. У широкому сенсі політія – альтернативне найменування політичної системи. Термін “політія” може у багатьох контекстах вживатися (за принципом взаємозамінності) поряд із термінами “політична система” або “державна”. Його зазвичай використовують, коли хочуть дати позначення політичній організації того чи іншого суспільства, вільне від аналітичних конотацій терміна “система” чи від метафізичних, правових або територіальних конотацій терміна “державна”. Термін фігурує у дискусіях про форми та типології політичних систем, особливо коли переслідуються мета класифікувати останні в їхній цілісності, а не конкретні інститути, групи або ж політичні підсистеми всередині того чи іншого суспільства [58].

інститути та режими держав сучасного світу. Сьогодні реалізується проект “*Політія IV*” під керівництвом М. Маршалла [545]. Дослідження проводить організація під назвою “Інтегрована мережа вивчення соціетальних конфліктів” на базі Університету Меріленда. Базова мета досліджень у рамках проектів “Політія” – виявити тенденції трансформації політичних режимів. Одиницями аналізу є незалежні країни з населенням не менше 500 тис. чоловік (на 2012 р. аналізували 167 країн). На відміну від інших проектів, які погоджують політичну динаміку та перспективи демократизації з економічними й соціальними умовами, “Політія” концентрує увагу саме на політичних чинниках (інститутах, структурах і/чи процесах) політичної динаміки. Країни аналізують у широкій історичній перспективі, адже часові рамки останньої версії проекту 1800–2012 рр. (але залежно від країни, яка піддається порівняльному аналізу). Попередні фази проекту “Політія” виконували під егідою Т. Гура. Так, “Політію III” проводили до 1992 р., а потім оновили станом на 1998 р.: саме в цей період проект отримав сьогодиншній вигляд (із формату “збереження та зміна в політії” перейшов до ідеї щорічного звітування по країнах). “Політію I” втілювали до 1990 р., а потім декілька разів поновлювали (у межах поєднання з даними, які стосувались “державних невдач” чи “країн, які не відбулись” – у межах “Політії II”).

Розробники проекту “Політія” керуються тим, що порівняння політичних режимів буде ефективним, навіть коли аналізу піддаватимуться тільки формальні інститути. Такий підхід дає можливість виявляти режимні характеристики, спільні для усіх досліджуваних випадків, і стандартизувати їх на рівні кількісних показників. Хронологічні рамки дослідження простежують довготривалі тенденції політичного розвитку в плані як окремих країн та регіонів, так і світу загалом. Річ у тім, що беруть до уваги зміни політичних режимів в умовах зовнішніх і внутрішніх конфліктів, тобто подій, здатних відіграти переломну роль у політичному розвитку конкретної одиниці порівняльного аналізу чи одразу всіх.

Центральною категорією аналізу є “*політія*”, яку розуміють як певний стан політичного режиму, що характеризується **співвідношенням авторитарних і демократичних рис** політичних режимів. Політію оцінюють за шкалою від “–10” (як “найвищий рівень авторитарії”) до “+10” (як “найвищий рівень демократії”) балів. Повний показник політії обов’язково обчислюють на основі значень двох змінних – демократії та авторитарії, – трактованих як загальний рівень відкритості або, відповідно, закритості політичних інститутів. Цікаво, що сьогодні у проекті вчені виокремлюють політичні режими сучасності у форматі спектра

(вони намагаються подолати деякі критичні зауваження, про які вже побіжно зазначено вище, а також йтиметься нижче). *Спектральність політичних режимів* полягає у тому, що відбувається відокремлення трьох політичних режимів (на підставі дослідження двох режимів – демократії та автократії – за різними інституційними мірами) – повністю інституціоналізований *автократичний режим*, змішаний непослідовний режим влади (*анократія*), повністю інституціоналізований *демократичний режим*.

Демократію і автократію обчислюють на підставі змінних, що описують різні *іманентні риси політичного режиму*. До них належать: 1) механізми “рекрутування” виконавчої влади (або ж різні інституційні процедури передачі виконавчої влади); 2) рівень конкуренції у процесі “рекрутування” виконавчої влади (або використання виборних процедур при зайнятті посад); 3) ступінь відкритості при “рекрутуванні” виконавчої влади (або можливість заняття посад тими, хто не входить у політичну еліту); 4) обмеження виконавчої влади; 5) механізми регулювання політичної участі (тобто розвиненість інституційних структур, що забезпечують вираження інтересів на політичному рівні); 6) змагальність політичної участі (або доступ в інституційні структури задля висловлення своїх інтересів для тих, хто не входить в політичну еліту певної країни). Інформація, яку аналізують, стосується тільки центрального рівня системи влади (урядування) та політичних груп у її межах.

Відповідно, комплексний показник політії вибудовано на підставі показників *інституціоналізованої демократії* й *інституціоналізованої автократії*. Під час *оцінювання демократії* до уваги потрібно брати три наступні важелі: 1) наявність інститутів/процедур, за допомогою яких громадяни можуть висловлювати переваги щодо альтернативної політики й альтернативних політичних лідерів; 2) існування інституціоналізованих обмежень стосовно здійснення виконавчої влади; 3) гарантії громадянських свобод усіх громадян у їх повсякденному житті й актах політичної участі. В *оцінюванні автократії* береться таке розуміння: відсутність регулярних вимірів політичної конкуренції та незабезпечення політичних свобод. Разом із цим, використовуємо й більш нейтральний термін (на підставі методології проекту) – “*самодержавство*” – і визначаємо його як модель, що обмежує/придушує змагальну політичну участь. Більшість сучасних автократій виявляють дуже високий ступінь директивності у відображенні соціальної й економічної активності. Розглядаємо це як функції політичної ідеології та вибору, а не визначальний атрибут самодержавства.

Як зазначено вище, кожен з двох показників (демократію і автократію) оцінюють від “0” до “10” балів. *Комбінований показник* роз-

витку політії вираховують як різницю маркера автократії від маркера демократії. Саме тому, гіпотетично, системи можуть індексно коливатись у межах показників від “-10” до “+10” балів. В інтерпретації за “трихотомічною мірою” оцінювання політичних режимів позиціонування останніх відбувається так: 1) від “-10” до “-6” – *автократії*; 2) від “-5” до “+5” – *анократії*; 3) від “+6” до “+10” – *демократії*. Отож, теоретики вибудовують більш поглиблений механізм класифікації політичних режимів, який складається з шести компонентів (станом на 2012 р.): 1) *повні демократії* (“+10”, зокрема, США, Канада, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Іспанія, Португалія, Німеччина, Італія тощо); 2) *демократії* (від “+6” до “+9”, наприклад, Франція, Бельгія, Чехія, Чорногорія, Хорватія, Албанія, Болгарія, Сербія, Румунія, Україна, Латвія, Естонія, Туреччина, Індія, ПАР тощо); 3) *відкриті анократії* (від “+1” до “+5”, зокрема, Алжир, Еквадор, Нігерія, Бутан, Бангладеш, Мадагаскар, Камбоджа, Шрі-Ланка тощо); 4) *закриті анократії* (від “-5” до “0”, зокрема, М’янма, Венесуела, Мавританія, Судан, Чад, Камерун, Уганда, Танзанія, Ангола тощо); 5) *автократії* (від “-10” до “-6”, зокрема Білорусь, Куба, Сирія, Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Катар, Оман, Туркменістан, Іран, Китай, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, В’єтнам, Лаос, Північна Корея); 6) *країни, які не відбулись, або ж окуповані країни* (наприклад, Гаїті, Лівія, Афганістан тощо) (рис. 2.2).

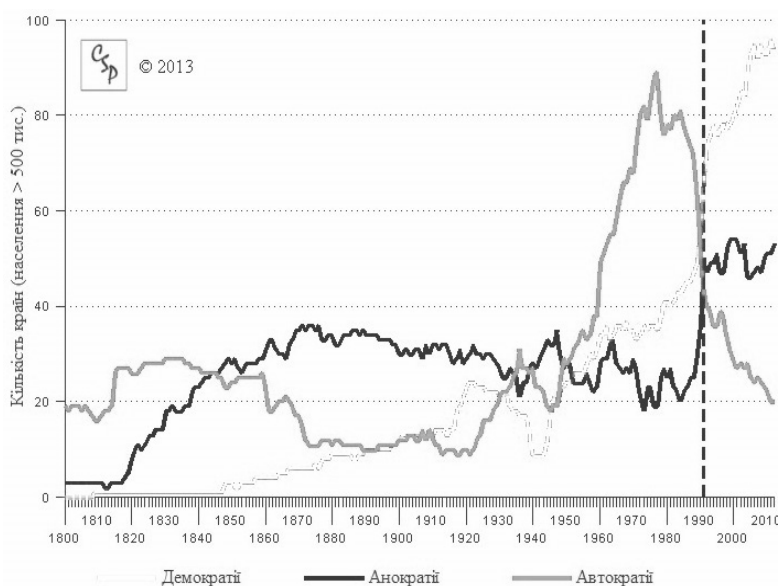

Рис. 2.2. Глобальні тенденції урядування (1800–2012)

Для кожного досліджуваного випадку створюють окремий звіт, де зазначають узагальнений індекс політії, показники демократії й автократії, а також показники по всіх перерахованих вище змінних. Індекси політії обчислюють кожного року з 1800 р. (а для держав, що виникли пізніше, – від моменту здобуття незалежності). Емпіричні дані у рамках проекту оновлюють двічі на рік: у травні коригують основні індекси, в листопаді фіксують зміни політичних режимів, що виникли від початку року. Загалом варто наголосити: *індекс політії* є узагальненим показником, за яким оцінюють динаміку політичних режимів. У графічному зображенні динаміки індекс політії слугує, за словами М. Миронюка, І. Тимофєєва та Я. Ваславського, підставою для осі *y*, а час індексу політії, який обчислюють у роках, – для осі *x*. Коливання індексу політії у часі свідчать про *політичну зміну* (зсув на 1–2 пункти) чи *політичний транзит* (зсув на 3 пункти і більше) [186]. Для прикладу демонструємо еволюцію політичного режиму Туреччини (рис. 2.3) впродовж 1946–2010 рр. (оскільки тут помітна еволюція політичного режиму в часовому вимірі).

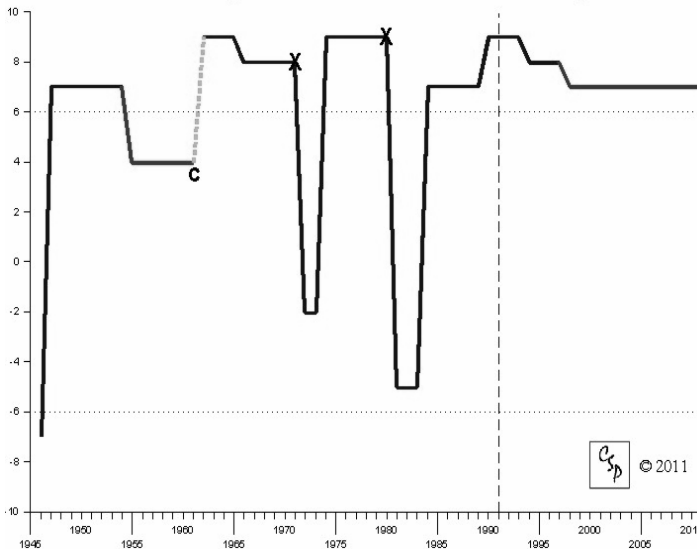

Рис. 2.3. Тенденції зміни політичного режиму в Туреччині (1946–2010)

Крім загальних тенденцій, графіки з країн фіксують різні стани режиму, а також історичні події, які пов'язані з відкритими конфліктами, конфронтацією або застосуванням насильства. Позначаються на графіках й дати зміни режимів. Опис країни також містить деякі відо-

мості про виконавчу (прізвище глави держави чи уряду, дата й спосіб обрання, відсоток отриманих голосів), законодавчу (кількість палат, принцип їх комплектування, численність депутатського корпусу, відсоткове співвідношення представлених у палатах фракцій) і судову владу та дату прийняття останньої конституції. У разі багатонаціональних держав виділяються національні меншини, які є “під загрозою”. До деяких звітів додають короткий опис політичних режимів (за трьома зведеними групами змінних – рекрутування виконавчої влади, обмеження виконавчої влади, політична конкуренція). Розглянемо позиціонування політичних режимів у посткомуністичних країнах Європи впродовж 1991–2012 рр. згідно з даними проекту “Політія 4” (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Комбінований рівень розвитку політій у посткомуністичних країнах Європи (1991–2012)

Країна	1990– 1991 рр.	1994– 1995 рр.	1999– 2000 рр.	2004– 2005 рр.	2009– 2010 рр.	2011– 2012 рр.
Центрально-Східна (Центральна) Європа						
Болгарія	+8	+8	+8	+9	+9	+9
Естонія	+6	+6	+9	+9	+9	+9
Латвія	+8	+8	+8	+8	+8	+8
Литва	+10	+10	+10	+10	+10	+10
Польща	+8	+9	+9	+10	+10	+10
Румунія	+5	+5	+8	+9	+9	+9
Словаччина	–	+7	+9	+9	+10	+10
Словенія	+10	+10	+10	+10	+10	+10
Угорщина	+10	+10	+10	+10	+10	+10
Чехія	–	+10	+10	+10	+8	+8
Середні дані	+8,1	+8,3	+9,1	+9,4	+9,3	+9,3
Південно-Східна Європа						
Албанія	+1	+5	0	+7	+9	+9
Боснія і Г-на	–	–	–	+5	+5	–
Косово	–	–	–	–	+8	+8
Македонія	+6	+6	+6	+9	+9	+9
Сербія	–	–	–	–	+8	+8
Хорватія	–3	–5	+8	+9	+9	+9
Чорногорія	–	–	–	–	+9	+9
Югославія	–5	–7	+7	–	–	–
Середні дані	+3,5	+5,5	+5,3	+7,5	+8,1	+8,7
Східна Європа						
Азербайджан	–3	–6	–7	–7	–7	–7
Білорусь	+7	0	–7	–7	–7	–7
Вірменія	+7	+3	+5	+5	+5	+5
Грузія	+4	+5	+5	+7	+6	+6
Молдова	+5	+7	+7	+8	+8	+8
Росія	–	+3	+6	+6	+4	+4
Україна	+6	+7	+6	+6	+6	+6
Середні дані	+5,8	+4,2	+5,8	+6,4	+5,8	+5,8

Із даних табл. 2.6 очевидно, що найбільш демократизовані країни Центрально-Східної Європи, а найменш демократизовані – Східної Європи. Помічено, що поміж країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи відбувається перманентна демократизація, чого ми не можемо простежувати у випадку країн Східної Європи. Повні демократії репрезентовані Литвою, Польщею, Словаччиною, Словенією та Угорщиною (раніше це було притаманно й Чехії). Автократії властиві для Білорусі й Азербайджану. Відкриті анократії зосереджено в Боснії та Герцеговині, Вірменії та Росії. У решті випадків доводиться говорити про демократичні режими.

Загалом, ми доходимо висновку, що проект “Політія” – це видатне явище, що заслуговує на повагу. Грандіозна гідність підходу, який застосували розробники, полягає в тому, що він уможливорює аналіз різноманітних політичних режимів у глобальному масштабі та на національному рівні. Використовувані змінні показують характеристики формальних інститутів, що забезпечують несуперечність, перевірюваність, однозначність висновків. Очевидно, що параметри функціонування інститутів, органів виконавчої влади і легіслатур легше піддаються операціоналізації, ніж політична практика та політична культура. Не менше важливою перевагою є історична перспектива дослідження. Аналіз змін режимів протягом двох століть дає не тільки унікальну інформацію про цикли та ритми національної, регіональної і/чи світової політичної динаміки, а й робить більше об’єктивними можливі висновки. Оцінка нинішнього стану режимів, яка часто несе відбиток політичної кон’юнктури, має в проекті “Політія” прив’язку до довгострокових тенденцій. База даних “Політії” містить багатий і до того ж легкодоступний матеріал, тому нею широко користуються дослідники у світі.

Одночасно не можна не зазначити, що закладена у проекті універсальність обертається надмірною абстрактністю змінних і висновків. Дихотомія “демократія – автократія” відображає тільки загальні тенденції та вектори розвитку. Крім того, “демократія” та “автократія” – занадто широкі поняття, що мають безліч різновидів, які в цьому випадку брати до уваги неможливо.

2.6. Індекс демократії та класифікація політичних режимів сучасності у проекті організації “The Economist Intelligence Unit”

Для виправлення деяких помилок “індексу свободи у світі” (“Freedom House”) та конструювання більш верифікованих механізмів порівняльного вимірювання політичних режимів сучасності компанія “The Economist Intelligence Unit” ініціювала розрахунок так званого “індексу демокра-

miu". The Economist Intelligence Unit – це дослідницька і консалтингова компанія, що проводить аналіз виробництва і методів управління у понад 200 країнах та має близько 40 офісів у всьому світі. З 1928 р. одна половина акційних капіталів організації належить "The Financial Times", а друга – групі незалежних акціонерів, включно з багатьма членами колективу.

У 2006 р. компанія (попри інші проекти, які проводили під її егідою) розпочала аналіз у межах порівняльної методики "індекс демократії". До уваги беруть 167 країн (навіть після оновлень індексу 2008, 2010, 2011 і 2012 рр.) – точніше 165 країн і дві території (держави-карлики з аналізу вилучено). Цікавим є трактування демократії. Аналітики дотримуються того моменту, що *демократія* не є прямим синонімом свободи. Її можна розглядати як набір практик і принципів, які інституціоналізують і, в кінцевому результаті, захищають свободу.

На цій підставі демократію розуміють як *суму кількох засадничих принципів*: влада більшості на підставі згоди "підпорядкованих" (народу), вільні та справедливі вибори, захист прав меншин, повага до основних прав людини, рівність усіх перед законом, політичний плюралізм. Утім, автори проекту заперечують дихотомічну природу демократії: в цьому випадку виникає протиставлення проекту дослідження політичних прав і громадянських свобод, який періодично проводять під егідою "Freedom House". Також є протиставлення проекту "Політія", у якому наголошено на мінімалістському трактуванні демократії (як і у випадку "електоральної демократії" в проекті "Freedom House").

Головна відмінність у розрізненні "вузького" чи мінімалістського й "широкого" чи максималістського трактування демократії (що відомо з досліджень М. Коппеджа і представлено у попередніх параграфах) така: "*вузьке*" трактування демократії тісно пов'язане з її академічним трактуванням, зокрема з концепцією поліархії Р. Даля¹ (на цій основі концепт "електоральної демократії" "вужчий" за визначення демократії на основі політичних прав і громадянських свобод); "*широке*" трактування демократії виходить з того, що потрібно оперувати як політичними правами і громадянськими свободами, так й іншими показниками демократичності. Саме тому в розрахунку демократії використано такі її *виміри*

¹ *Поліархія* у трактуванні Р. Даля ґрунтується на восьми компонентах або інституціональних вимогах: 1) майже усі дорослі громадяни мають право голосу; 2) майже усі дорослі громадяни мають право на отримання державної посади; 3) політичні лідери мають право конкурувати за голоси виборців; 4) вибори повинні бути вільними та справедливими; 5) всі громадяни мають право створювати і вступати в політичні партії та інші організації; 6) усі громадяни мають право висловлювати свою думку з усіх політичних питань; 7) різні джерела інформації про політичний процес існують та перебувають під захистом закону; 8) політика уряду (системи влади загалом) залежить від голосувань та інших способів вираження інтересів.

(індикатори): 1) виборчий процес та плюралізм; 2) громадянські свободи; 3) функціонування уряду (системи влади); 4) політична участь; 5) політична культура.

Показник індексу демократії визначають на підставі відповідей на 60 питань (у прив'язці до зазначених вимірів розуміння демократії), кожне з яких має два чи три варіанти відповіді. Більшість відповідей дають суспільно визнані “експерти з оцінювання демократії” (проте у доповіді не зазначено, якого це роду фахівці, яка їх кількість, чи експерти є співробітниками “The Economist Intelligence Unit”, чи вони є незалежними науковцями, не зазначено також і національності експертів). Деякі відповіді отримують шляхом опитування громадської думки у відповідних країнах. У випадку, коли результатів опитувань у певній країні немає, то використовують результати опитувань у подібних країнах та оцінки експертів з цього приводу.

Кожній відповіді відповідає кількість балів – “0” або “1”, а в питаннях із трьома варіантами можливий також варіант, який має вагу в “0,5” бала. Отримується сума балів від відповіді на всі запитання у кожному вимірі, яка множить на десять та ділиться на загальну кількість питань у категорії. У деяких випадках відповідь, за яку отримано “0” балів, тягне аналогічну оцінку в наступному питанні (маркері). Для прикладу, якщо вибори національного парламенту та глави держави не вважаються вільними (умовно, питання 1), то на відповідь на наступне запитання “Чи є вибори справедливими?” (умовно, питання 2) не звертають уваги, а позначають нулем. Крім того, є кілька питань, що вважаються “дуже важливими”, тому низька оцінка за них формує “штраф” на загальну суму балів для відповідних категорій. Серед них: “Чи є національні вибори вільними і справедливими”, “Безпека виборців”, “Вплив інших держав на систему влади”, “Можливість службовців здійснювати політику”.

П'ять вимірів показників/індикаторів, які перераховано в доповіді, усереднюють, щоб отримати індекс демократії аналізованої країни. Індекс демократії з округленням до однієї десятої впливає на класифікацію країн, яку проведено за такими групами: 1) *повноцінна (повна) демократія* (індекс демократії – 8–10 балів); 2) *неповноцінна (неповна) демократія* (індекс демократії – від 6 до 7,9 балів); 3) *перехідний (або ж гібридний) режим* (індекс демократії – від 4 до 5,9 балів); 4) *авторитарний режим* (індекс демократії – до 4 балів). Так індекс демократії розраховують за шкалою від “0” до “10” балів. Специфіка індексу – опора на громадській думці. Однак помічено приділення незначної уваги економічним показникам демократії.

Станом на 2012 р. ситуація має (у табл. 2.7 запропоновано скорочений огляд індексу демократії – по 20 країн для кожної групи політичних режимів сучасності: 10 з найкращими показниками у групі та 10 – з найгіршими) такий вигляд: 1) серед країн світу найбільш демократичними

є Норвегія і Швеція, найменш демократичною є Північна Корея (КНДР); 2) 2012 р. не було помічено значного покращення або погіршення демократії щодо 2011 р., зокрема, індекс залишився аналогічним у 73 країнах, покращився – у 54, а погіршився – у 40. Найбільший приріст індексу демократії був властивий 2012 р. для Лівії. Й узагалі регіон Близького Сходу та Північної Африки у цей період продемонстрував (у регіональному зрізі всього світу) найбільше зростання індексу демократії – а найперше завдяки зміщенню трьох авторитарних країн (Єгипту, Лівії та Марокко) у бік гібридних режимів (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Індекс демократії “The Economist Intelligence Unit” у деяких країнах світу (2012)

Повні демократії		Неповні демократії		Гібридні режими		Авторитарні режими	
Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал
Найкращі у вибірці							
Норвегія	9,93	Кабо-Верде	7,92	Україна	5,91	Гаїті	3,96
Швеція	9,73	Португалія	7,92	Гватемала	5,88	Мадагаскар	3,93
Ісландія	9,65	Франція	7,88	Сінгапур	5,88	Алжир	3,83
Данія	9,52	Словенія	7,88	Танзанія	5,88	Кувейт	3,78
Нова Зеландія	9,26	Ботсвана	7,85	Бангладеш	5,86	Нігерія	3,77
Австралія	9,22	ПАР	7,79	Болівія	5,84	Йорданія	3,76
Швейцарія	9,09	Італія	7,74	Гондурас	5,84	Росія	3,74
Канада	9,08	Греція	7,65	Еквадор	5,78	Ефіопія	3,72
Фінляндія	9,06	Естонія	7,61	Туреччина	5,76	Фіджі	3,67
Нідерланди	8,99	Тайвань	7,57	Шрі-Ланка	5,75	Бурунді	3,60
Найгірші у вибірці							
Спол. Королів.	8,21	Замбія	6,26	Киргизстан	4,69	Іран	1,98
Чехія	8,19	Парагвай	6,26	Бутан	4,65	ДР Конго	1,92
Уругвай	8,17	Намібія	6,24	Пакистан	4,57	Екват. Гвінея	1,83
Маврикій	8,17	Македонія	6,16	Єгипет	4,56	Узбекистан	1,72
Південна Корея	8,13	Сенегал	6,09	Мавританія	4,17	Туркменістан	1,72
США	8,11	Малаві	6,08	Непал	4,16	Сауд. Аравія	1,71
Коста-Ріка	8,10	Чорногорія	6,05	Нігер	4,16	Сирія	1,63
Японія	8,08	Гайана	6,05	Ірак	4,10	Чад	1,62
Бельгія	8,05	Гана	6,02	Вірменія	4,09	Гвінея-Біссау	1,43
Іспанія	8,02	Бенін	6,00	Марокко	4,07	Північна Корея	1,08

Загалом, за даними проекту “Індекс демократії 2012: демократія у глухому куті” [432], помічено *стагнацію демократії* у світі. Про це свідчать кілька чинників. По-перше, безпрецедентне зростання кількості рухів за проведення демократичних змін в арабському світі (у межах так званої “арабської весни”) не стало причиною початку “нової хвилі” демократизації, оскільки демократію у регіоні й досі розглядають у “затьмареній” перспективі. По-друге, 2012 р. визначено роком кризи суверенних боргів і слабого політичного керівництва. По-третє, зменшилась всенародна та національна впевненість у політичних інститутах багатьох європейських країн. Про це яскраво свідчать дані про Сполучене королівство та Спо-

лучені Штати Америки, які є “на дні” режимів повних демократій: Великобританія потерпає від глибокої інституційної кризи, а США відчуває негативний вплив на демократію поглиблення “поляризації політичної сцени” і кризи “політичного балансування”. По-четверте, 2012 р. помічено спад рівня демократій у Центральній-Східній Європі (серед 10 країн регіону). По-п’яте, на занепад демократії впливає розгул злочинності серед деяких країн Латинської Америки. Разом із цим, автори проекту зазначають про *ерозію демократії в Європі*, яка поглибилась з початком економічної кризи у 2008–2009 рр. У 2011 р. сім країн Західної Європи зазнали погіршення якості демократії, проте 2012 р. почалась стабілізація демократії (у жодній країні не було помічено погіршення якості демократії). Причина ерозії демократії, на думку дослідників, полягала у “кризі суверенітету і демократичної підзвітності”, спричинених кризою в Єврозоні (це було властиво для Італії, Греції, Португалії, Іспанії та Ірландії).

Загалом 2012 р. в світі було 25 повних демократій, 54 неповні демократії, 37 гібридних режимів і 51 авторитарний режим. Це практично ідентично станом на 2011 р.: 25 повних демократій, 53 неповні демократії, 37 гібридних режимів та 53 авторитарні режими (помічено незначне збільшення авторитарних режимів) (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Індекс демократії у світі: розподіл за режимами та населенням (2012)

Тип політичного режиму	Кількість країн	Відсоток країн	Відсоток населення від аналізованого населення ¹
Повні демократії	25	15,0 %	11,3 %
Неповні демократії	54	32,3 %	37,2 %
Гібридні режими	37	22,2 %	14,4 %
Авторитарні режими	51	30,5 %	37,1 %

Згідно з даними дослідження, також очевидно, що тільки 11,3 % населення аналізованих країн живе в умовах повноцінної (або повної) демократії. Тут 37,1 % населення проживає в авторитарних режимах. Ще майже стільки ж (або 37,2 % від аналізованого населення) проживає у неповних демократіях. І лише 14,4 % населення покривають гібридні політичні режими. Загалом очевидно, що кількість демократій (різного типу – повних і неповних) менша за кількість недемократій (різного типу – гібридних та авторитарних режимів) – 79 проти 88. Аналогічне зіставлення працює у випадку порівняння відсотка аналізованих країн та їхнього політичного режиму (47,3 % країн – демократичні, а 52,7 % країн – недемократичні) та населення (48,5 % населення проживає із-

¹ Аналізоване населення – це не населення у всьому світі, а населення суми аналізованих країн.

поміж демократичних країн, а 51,5 % населення – з-поміж недемократичних країн). Цікава ситуація склалась у випадку авторитарних режимів: там проживає 2,6 млрд людей, при чому найбільша їхня кількість у Китаї (більше, ніж 1,3 млрд). Регіональний розподіл за різновидами політичних режимів такий (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Індекс демократії: розподіл режимів за регіонами (2012)

Регіон	№	Індекс демократії	Повні демократії	Неповні демократії	Гібридні режими	Авторитарні режими
Північна Америка	2	8,59	2	0	0	0
Західна Європа	21	8,44	15	5	1	0
Центрально-Східна Європа	28	5,51	1	14	6	7
Латинська Америка	24	6,36	2	14	7	1
Азія й Австралія	28	5,56	4	10	7	7
Близький Схід і Північна Африка	20	3,73	0	1	7	12
Південна Африка	44	4,33	1	10	9	24
Разом	167	5,52	25	54	37	51

Кількість повних демократій 2012 р. щодо 2011 р. залишилась незмінною; кількість неповних демократій зросла (на 1) у Південній Африці; кількість гібридних режимів зросла (на 3) на Близькому Сході і в Північній Африці, проте зменшилась (на 2) у Південній Африці; кількість авторитарних режимів зменшилась (на 3) на Близькому Сході і в Північній Африці, але збільшилась (на 1) у Південній Африці. По країнах це виглядає так: Гонконг, Малаві та Сенегал покращили свій статус із гібридних режимів до неповних демократій; Лівія, Марокко та Єгипет покращили свій статус із авторитарних режимів до гібридних режимів; Малі та Шрі-Ланка погіршили свій статус від неповних демократій до гібридних режимів. У кореляції 2011–2010 рр. кількість повних демократій зменшилась у Західній Європі, неповних демократій – у Східній Європі, Латинській Америці; кількість гібридних режимів зросла у Латинській Америці, на Близькому Сході, в Північній і Південній Африці, кількість авторитарних режимів зросла у Східній Європі.

Головними тенденціями змін політичних режимів упродовж 2011–2012 рр. стали: 1) зниження довіри до політичних інститутів; 2) збільшення загрози соціальних хвилювань на розвиток демократизаційних процесів; 3) зниження якості демократії на підставі поглиблення політичної поляризації; 4) зростання тенденцій протестних рухів (зокрема, антиемігрантських і популістських); 5) падіння рейтингів й індексів демократії (особливо у Східній Європі); 6) розгул злочинності у країнах (особливо в

Латинській Америці); 7) погіршення свободи медіа (деякі тенденції були намічені ще, наприклад, 2008 р.). Це цілісно відображено на прикладі тенденцій розвитку індексів демократії у різних регіонах світу впродовж 2006–2012 рр. (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Індекс демократії: розподіл рейтингів за регіонами (2006–2012)

Регіон	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Північна Америка	8,64	8,64	8,63	8,59	8,59
Західна Європа	8,60	8,61	8,45	8,40	8,44
Латинська Америка	6,37	6,43	6,37	6,35	6,36
Азія й Австралія	5,44	5,58	5,53	5,51	5,56
Центрально-Східна Європа	5,76	5,67	5,55	5,50	5,51
Південна Африка	4,24	4,28	4,23	4,32	4,32
Близький Схід і Північна Африка	3,54	3,48	3,52	3,68	3,73
Разом	5,52	5,55	5,46	5,49	5,52

Як бачимо, у частині регіонів світу окреслено занепад демократії у зрізі 2006–2012 рр. Це стосується Північної Америки (занепад почався 2008 р., проте дещо стабілізувався 2011 р.), Західної Європи (занепад почався 2008 р., однак 2012 р. помічено деяке покращення індексу демократії в регіоні), але найбільше Центрально-Східної (занепад почався 2008 р. і дещо стабілізувався 2011 р.) Дещо зріс (хоча й фазово – зі злетами та падіннями) індекс демократії у 2006–2012 рр. в Австралії та Азії, Південній Африці, на близькому Сході та в Північній Африці. Приблизно на однаковому рівні демократія впродовж 2006–2012 рр. лише в Латинській Америці.

У багатьох країнах, починаючи з 2008 року, зазначено загальну тенденцію до зниження інтенсивності демократичних процесів (хоч після 2011 р. намічено деяку стабілізацію демократичних і демократизаційних процесів). Економічна криза чітко акцентувала наявні негативні тенденції в політичному розвитку, особливо в Європі, посилила міць авторитарних режимів у всьому світі. Багаторічна тенденція щодо демократизації, яка почалась 1974 р., на момент 2010–2012 рр. зупинилася, та/або досить часто простежується “демократична рецесія”¹. Річ у тім, що в більшості регіонів світу протягом останніх років було помічено відхід від раніше досягнутого прогресу в демократизації. Тенденції авторитаризму найбільше вкоренилися на Близькому Сході й у більшості країн колишнього Радянського Союзу. У більшості регіонів світу помічено розчарування демократичним процесом. Демократизація в країнах Африки призупинилась (сповільнилась), а в деяких випадках навіть пішла у зворотному напрямі. Політичні проблеми держав Східної та Центральної Європи по-

¹ Термін запропонував 2008 р. Л. Даймонд [434].

родили безліч негативних питань з приводу демократичних перетворень у регіоні. У кількох країнах Латинської Америки теж помічено сповільнення демократизаційних тенденцій у силу подальшого розвитку популістських рухів із досить “сумнівними демократичними реноме”. Одночасно у розвинених країнах Західної Європи різко скоротилася участь населення у політичному житті, збільшилися недоліки у функціонуванні держави чи пов’язані з безпекою обмеження громадянських свобод. Поєднання подвійних стандартів у зовнішній політиці і/чи зростаючий наступ на громадянські свободи призвели до звинувачення у “лицемірстві” стосовно країн Заходу. Річ у тім, що проблеми функціонування демократії в провідних західних країнах пригнічують можливості впевненого просування демократії у глобальному масштабі. В США простежується ерозія громадянських свобод, більш помітними є проблеми в роботі уряду (адміністрації президента). У Сполученому Королівстві також помітна ерозія громадянських свобод, але головною особливістю є низький рівень участі населення в політичному житті, виборах, партіях і неготовність стати учасником “політичної дійсності”.

Вплив фінансово-економічної кризи на політичні тенденції став помітним поміж країн Європи найбільше. Екстремістські (чи радикальні) політичні сили не виграли завдяки економічній кризі, як цього побоювалися, й тим не менше простежується підйом популізму й антиемігрантських настроїв. Економічна криза може поставити під “загрозу демократію шляхом збільшення кількості соціальних заворушень”. За даними на 2011 р., поміж країн Західної Європи сім характеризуються спаданням індексів демократії, при цьому в жодній індекс не зріс. Ще більше падіння індексу демократії (в 15 країнах із 21) було помічено 2010 в. стосовно ситуації 2008 р. Головна причина цього – в ерозії суверенітету й демократичної підзвітності, що, як зазначено вище, пов’язані з наслідками кризи у зоні євро. Найбільш різким прикладом стала зміна традиційних партійних кабінетів на технократичні в Італії та Греції. Загалом, сьогодні у цьому регіоні попри часткову стабілізацію індексу демократії відбувається перевірка витривалості політичних інститутів.

У посткомуністичних країнах Європи спільною є регіональна тенденція, яка свідчить про зменшення якості демократії – це властиво для Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Виняток становлять лише Чехія і Грузія, у яких помічено приріст демократизації упродовж 2006–2012 рр. Найгіршу регіональну динаміку змін упродовж 2006–2012 рр. виразно демонструють Східна та Південно-Східна Європа (“–0,34”), трохи кращу – Центральна Європа (“–0,26”). По країнах найбільші зміни в негативному (недемократичному) напрямі продемонстрували такі країни, як Росія та Україна (спад індексу демократії на більш, аніж “1” бал), а також Чорногорія, Угорщина, Боснія та Герцеговина, Румунія та Угорщина (спад індексу демократії на більш, аніж “0,50” бала) (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Індекс демократії у посткомуністичних країнах Європи (2006–2012)

Країна	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	Різниця 2012–2006 рр.
Центрально-Східна (Центральна) Європа						
Болгарія	7,10	7,02	6,84	6,78	6,72	–0,38
Естонія	7,74	7,68	7,68	7,61	7,61	–0,13
Латвія	7,37	7,23	7,05	7,05	7,05	–0,32
Литва	7,43	7,36	7,24	7,24	7,24	–0,19
Польща	7,30	7,30	7,05	7,12	7,12	–0,18
Румунія	7,06	7,06	6,60	6,54	6,54	–0,52
Словаччина	7,40	7,33	7,35	7,35	7,35	–0,05
Словенія	7,96	7,96	7,69	7,76	7,88	–0,08
Угорщина	7,53	7,44	7,21	7,04	6,96	–0,57
Чехія	8,17	8,19	8,19	8,19	8,19	+0,02
Середні дані	7,51	7,46	7,29	7,27	7,27	–0,26
Південно-Східна Європа						
Албанія	5,91	5,91	5,86	5,81	5,67	–0,24
Боснія і Г-на	5,78	5,70	5,32	5,24	5,11	–0,67
Македонія	6,33	6,21	6,16	6,16	6,16	–0,17
Сербія	6,62	6,49	6,33	6,33	6,33	–0,29
Хорватія	7,04	7,04	6,81	6,73	6,93	–0,11
Чорногорія	6,57	6,43	6,27	6,15	6,05	–0,52
Середні дані	6,38	6,30	6,13	6,07	6,04	–0,34
Східна Європа						
Азербайджан	3,31	3,19	3,15	3,15	3,15	–0,16
Білорусь	3,34	3,34	3,34	3,16	3,04	–0,30
Вірменія	4,15	4,09	4,09	4,09	4,09	–0,06
Грузія	4,90	4,62	4,59	4,74	5,53	+0,63
Молдова	6,50	6,50	6,33	6,33	6,32	–0,18
Росія	5,02	4,48	4,26	3,92	3,74	–1,28
Україна	6,94	6,94	6,30	5,94	5,91	–1,03
Середні дані	4,88	4,74	4,58	4,48	4,54	–0,34

Серед країн Центральної Європи є тільки одна повна демократія – це Чехія. Всі інші країни – неповні демократії. Найбільше наближені до повних демократій такі країни – Естонія, Словенія та Словаччина (2006 р. також Угорщина). З-поміж країн Південно-Східної Європи більшість становлять саме неповні демократії (з найкращими показниками у Хорватії), проте в регіоні репрезентовано два режими гібридного типу (це Боснія та Герцеговина, а також Албанія). Серед країн Східної Європи ситуація дещо складніша: тут не репрезентовано жодної повної демократії; представлено одну неповну демократію (Молдова), декілька гібридних (Вірменія, Грузія, Україна) й авторитарних (Азербайджан, Росія та Білорусь) режимів.

Дослідження показало, що у Центрально-Східній та Західній Європі падає довіра до соціальних інститутів. У країнах СНД міцно вкоренились авторитарні тенденції, проте невдачі в демократії репрезентує не тільки цей регіон, а й країни Центрально-Східної Європи. Особливу увагу в дослідженні приділено Росії та країнам СНД. Росію було названо країною

“керованої” демократії (англ. “*managed*” *democracy*). Усі важливі рішення у ній приймає невелика група людей, а парламент (зокрема його нижня палата – Дума) перетворився в “маріонетку”. Держава збільшила свою владу над економікою та над основними засобами масової інформації. Проте найцікавіший висновок полягає у тому (зі слів дослідників), що, будучи прем’єр-міністром, В. Путін, заявивши про бажання балотуватися на третій термін, впевнено “повів” країну у бік посилення авторитарного режиму. Тим не менше, дослідники зазначають, що сценарій “арабської весни” малоімовірний, бо в Росії формально рівень безробіття серед молоді нижчий, ВВП на душу населення вищий і загалом є тенденція старіння населення, що не сприяє створенню революційної ситуації.

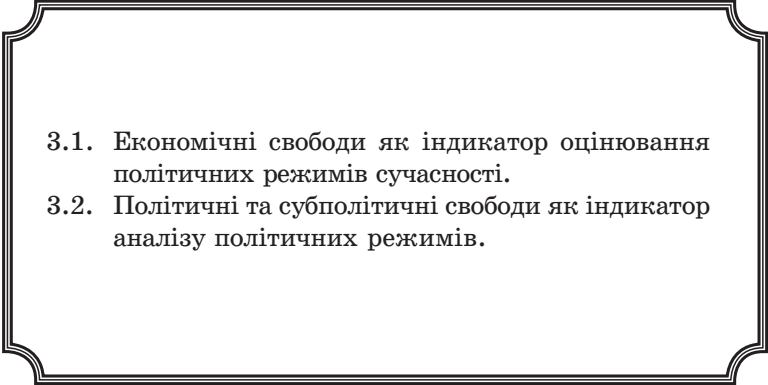

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Що таке методика порівняльного вимірювання політичного режиму?
- Які Ви знаєте методики вимірювання рівня демократії та демократизації?
- Що таке мінімалістське/вузьке і максималістське/широке визначення демократії?
- Окресліть сутність матриці політичних режимів сучасності Р. Даля.
- Проаналізуйте еволюцію становлення індикаторів для визначення демократії та демократизації.
- Що таке об’єктивна та суб’єктивна природа індикаторів порівняльного аналізу?
- Що таке проект “V-Dem”? Розкрийте особливості “різноманіття демократії”.
- Схарактеризуйте особливості та наслідки проекту “Політія”.
- Як оцінюють демократію та автократію згідно з проектом “Політія”?
- Запропонуйте типологію політичних режимів згідно з проектом “Політія”.
- Що таке відкрита та закрита анократія? Яка відмінність між ними?
- Окресліть рівень розвитку політій у посткомуністичних країнах Європи.
- Структуруйте особливості індексу демократизації Гельсінського університету.
- Який взаємозв’язок між розподілом ресурсів та демократичним розвитком?
- Що таке змагальність та участь в індексі демократизації Т. Ванханена?
- Схарактеризуйте особливості демократизації посткомуністичних країн Європи, використовуючи підхід Т. Ванханена.
- Систематизуйте особливості вимірювання демократії в проекті “Свобода у світі”.
- Рейтинги політичних прав і громадянських свобод: як проводять їх заміри?
- Що потрібно, щоб країну вважати “вільною”, “частково вільною” і “невільною”?
- Що таке електоральна демократія, як її трактують у проекті “Свобода у світі”?
- Що таке ліберальна демократія, як її трактують у проекті “Свобода у світі”?
- Емпіричні приклади застосування проекту “Свобода у світі”: схарактеризуйте їх у глобальній та регіональній перспективі.
- Як вимірюють демократію “The Economist Intelligence Unit”?
- Назвіть різновиди політичних режимів “The Economist Intelligence Unit”.
- Емпіричні приклади застосування індексу демократії “The Economist Intelligence Unit”: схарактеризуйте їх у глобальній та регіональній перспективі.

Розділ 3

ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ ЯК ІНДИКАТОРИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ СУЧАСНОСТІ

-
- 3.1. Економічні свободи як індикатор оцінювання політичних режимів сучасності.
 - 3.2. Політичні та субполітичні свободи як індикатор аналізу політичних режимів.

Основні поняття: політичний режим, демократія, автократія, свобода, політична свобода, економічна свобода, свобода преси, свобода медіа, “Репортери без меж”, індекс свободи преси, “Freedom House”, правовий вимір свободи преси, політичний вимір свободи преси, економічний вимір свободи преси, свобода мережі, вільні країни, частково вільні країни, невольні країни, “блокатори”, “неблокатори”, “блокатори у фазі становлення”, організація “Вільне існування”, індекс свободи наркотиків, індекс свободи користування зброєю, мета-індекс свободи, індекс лібертаріанської свободи, проект “Економічна свобода у світі”, інститут Катона, інститут Фрейзера, виміри економічної свободи, проект “Індекс економічної свободи”, фонд “Спадщина”, свобода бізнесу, свобода торгівлі, валютна свобода, розмір витрат уряду, фіскальна свобода, право власності, інвестиційна свобода, фінансова свобода, свобода від корупції, свобода праці, верховенство права, обмеженість уряду, регуляторна ефективність, відкриті ринки, проект “Світовий огляд економічної свободи”.

3.1. Економічні свободи як індикатор оцінювання політичних режимів сучасності

Окреме місце в структурі порівняльного аналізу політичних режимів сучасності, як зазначено у попередніх розділах, посідає оцінювання *свободи*. Вона є складником практично усіх максималістських та деяких мінімалістських підходів до вимірювання демократії і/чи демократизації у світі. Тим не менше, потрібно проводити дихотомію між різними розуміннями/різними видами свободи, зокрема політичною та економічною.

Політична свобода (відома як політична автономія чи політична організація) – центральне поняття в історії політичної думки та одна з найважливіших (реальних та ідеальних) рис демократичного суспільства, зазначає Х. Арендт. Політична свобода може бути описана: як відносини, вільні від пригноблення чи примусу, які приводять до створення сприятливих умов (А. Сен); як відсутність необґрунтованих зовнішніх обмежень на дію (І. Берлін). Політична свобода також посиляється на позитивність наслідків реалізації людських прав та можливостей, продуктивність дій, забезпечення соціальних і групових прав (Ч. Тейлор). Вагомо й те, що концепт політичної свободи містить свободу від “внутрішніх обмежень” на політичні дії та/або свободу на вираження власних думок (наприклад, соціальний конформізм, послідовну або непослідовну поведінку). У всякому випадку поняття “політична свобода” пов’язане з уявленнями про громадянські свободи та права людини, яким у демократичних суспільствах, як заведено, надається правовий захист із боку держави.

Очевидно, що сьогодні є різні підходи до трактування політичної свободи. “Ліве крило” у політичній філософії загалом пов’язує поняття “свобода” з “позитивними вольностями” (позитивна свобода – здатність та ресурс для подолання потенційно опозиційної негативної свободи), забезпеченням групових, а також індивідуальних можливостей на визначення власного життя й реалізації свого потенціалу. Свобода у цьому сенсі може містити свободу від злиднів, голоду, хвороб і гноблення, а також свободу від сили й примусу.

Ф. Гаск, представник неолібералізму, критикує такий підхід, як неправильне уявлення про свободу: “Використання “свободи” для опису фізичної “можливості робити все, чого хочу”, сили задовольнити наші бажання і міри вибору альтернативи ... навмисно нагніталосся у межах соціалістичного аргументу ..., а поняття колективної влади над обставинами змінено на індивідуальну свободу”. Натомість багато соціал-анархістів вбачають негативну та позитивну свободи тільки як додаткове означення свободи. Вони описують негативну свободу як “егоїстичну свободу”. А окремі філософи, такі як А. Макінтайр, узагалі розуміють свободу з погляду

соціальної взаємозалежності з іншими людьми. Зі слів політичного філософа Н. Компрідіса, прагнення до свободи в сучасну епоху можна розподілити на дві мотивації ідеалів: свобода як автономія й незалежність та свобода як можливість спільно ініціювати “новий початок”. Унаслідок цього політична свобода також була теоретизована як опозиція (й умова) “співвідношення сил” чи влада “дії щодо дії” (М. Фуко).

На противагу цілком очевидно, що *економічна свобода* – це та категорія, яку використовують в економічних та політологічних дослідженнях. Утім, немає її єдиного наукового трактування, про що зауважують М. Бронфенбреннер і А. Сен. Тим не менше, базовий підхід до трактування економічної свободи був оформлений ще у межах класичної ліберальної та лібертаріанської традиції і вчення з приводу вільного ринку, приватної власності тощо. Інший вагомий наголос зроблено у теорії економічного добробуту (“економіці добробуту”), де акцентовано на вивченні й означенні індивідуального вибору, коли зростання економічної свободи відбувається внаслідок збільшення набору ймовірних варіантів такого вибору. Ще один підхід до трактування економічної свободи відштовхується від теорії дистрибутивної (або розподільної) справедливості, де вона є “ресурсом” усіх індивідів. Наступне бачення економічної свободи регламентоване “свободою від бажання”, а також свободою для ведення колективних переговорів.

Безумовно, традиційним і найбільш поширеним залишається ліберальне та лібертаріанське трактування свободи. Це має два вагомі й послідовні наслідки: по-перше, у цьому зрізі повинен прослідковуватись взаємозв’язок між економічною і політичною свободою; по-друге, цей взаємозв’язок треба аналізувати кількісно. Внаслідок цього (з огляду на ліберальне бачення політичної/економічної свободи) оцінювані категорії становлять поєднувану цінність сучасної демократії, яку можна піддавати порівняльному (кількісному та якісному) політологічному аналізу. Тим паче, що з приводу взаємозв’язку поміж цими категоріями є чимало напрацювань, на які варто звернути увагу, перед тим як приступити до аналізу економічної свободи.

Р. Каплан і Н. Ресчер, а також А. Льюїс зазначають, що політичні, зокрема й громадянські свободи, були розширені одночасно з розвитком ринкової економіки – тому існують емпіричні докази того, що економічна та політична свобода між собою зв’язані. У дослідженні “Капіталізм та демократія” М. Фрідман розробив аргумент про те, що економічна свобода, будучи безкінечно важливим складником “повної свободи”, також є важливою умовою політичної свободи. Він зазначив, що централізоване управління економічною діяльністю завжди супроводжується політичними репресіями. Із його слів, добровільний характер усіх

“угод” у вільній ринковій економіці та їхня велика різноманітність є першорядними загрозами для репресивних політичних лідерів і значно зменшують владу та політичний примус. Через ліквідацію централізованого управління господарської діяльності економічна влада віддаляється від політичної влади, тому одна може слугувати противагою для іншої. М. Фрідман вважає, що конкурентний капіталізм особливо важливий для груп меншин, оскільки безособові ринкові сили захищають людей від дискримінації в їхній господарській діяльності з огляду на різні причини, які не пов’язані з їхньою продуктивністю. А економіст Австрійської школи Л. фон Мізес визнає, що економічні та політичні свободи є взаємозалежними: “Ідея, що політична свобода може бути збережена за відсутності економічної свободи і навпаки, – ілюзія. Політична свобода є наслідком економічної свободи. Не випадково, що епоха капіталізму стала одночасно епохою влади народу”. У праці “Дорога до рабства” Ф. Гаєк показує, що “економічний контроль – це не тільки контроль над сектором людського життя. Це й контроль над засобами для всіх наших цілей”.

Унаслідок цього, варто окремо апелювати до методик розрахунків економічної та політичної свободи. Один із підходів аналізу економічної свободи – це методика “Економічна свобода у світі”, яку розробили інститути Катона і Фрейзера. *Інститут Катона* (англ. *Cato Institute*), який заснував 1974 р. Е. Крейн, є некомерційною організацією. Назву інститут отримав від “Листів Катона”, які суттєво вплинули на формування ідей Американської революції. Інститут Катона перебуває у Вашингтоні (до 1981 р. перебував у Сан-Франциско). Місія діяльності, як зазначено в документах організації, полягає у відстоюванні принципів миру, свободи індивіда, вільного ринку й обмежень функцій держав. Організація прагне розширити рамки суспільно-політичних дискусій та залучити до них широкі верстви громадськості¹.

¹ Інститут Катона виконує велику кількість програм, які торкаються спектра політичних та політико-економічних питань. Під егідою цієї організації у різних містах світу проводять форуми та конференції, присвячені нагальним політичним питанням. Матеріали конференцій тричі на рік публікують у виданні “Cato Journal” та розміщують на сайті інституту. “Cato Journal” спеціалізується на проблемах державної політики та вільного ринку. Матеріали для нього в різний час надсилали Дж. Бьюкенен, М. Фрідман, А. Грінспен, В. Клаус, А. Мельцер та інші відомі науковці, політики й економісти. Крім “Cato Journal”, Інститут Катона випускає щоквартальний журнал “Regulation” (публікує матеріали, присвячені питанням регулювання в економіці, у тім числі правові аспекти, у різних її областях – від сільського господарства та банківської справи до транспортної галузі) та новинний бюлетень “Cato Policy Report” (що виходить два рази на місяць). Як заявляють представники Інституту Катона, він не приймає коштів від уряду для збереження незалежності. Кошти у бюджет інституту надходять від фондів, корпорацій і приватних осіб, від продажу друкованої продукції. У раді директорів Інституту Катона числяться 17 осіб (на березень 2012 р.), що представляють, крім самого Інституту, бізнес-кола США.

Інститут Фрейзера – канадський “мозковий центр” (організація, яка проводить дослідження і займається правозахисною діяльністю в таких областях, як соціальна політика, політична стратегія, економіка, військові, технічні питання, та у творчій і культурній галузях), який ідеологічно позиціонується як консервативний, а також праволібертаріанський. Місія Інституту полягає у вивченні та вимірюванні впливу конкурентного ринку та державного втручання на добробут людей. Назву отримав від імені ріки Фрейзер; розташований у Ванкувері, а офіси відкрито у Монреалі, Калгарі, Торонто. Заснували у 1974 р. М. Волкер, економіст з університету Західного Онтаріо, та П. Бойле, бізнесмен. Інститут класифікує себе як “вільну міжнародну організацію для проведення досліджень та навчання”¹.

З 1996 р. Інститут Катона спільно з Інститутом Фрейзера, а також 50 іншими організаціями з різних країн світу щорічно випускають огляд “Економічна свобода у світі” (“Economic Freedom of the World”), який аналізує стійкість економічних інститутів та політичного процесу в 144 країнах світу (за даними огляду від 2012 р., у якому оцінюють ситуацію у цих країнах 2010 р.: аналіз проводять від 1970 р. до 2000 р. кожних п’ять років, а з 2001 р. – щорічно) відповідно до забезпечення ними економічної свободи. Першому розрахунку індексу передували майже десять років роботи більше, ніж 60 учених (долучаючи декількох лауреатів Нобелівської премії з економіки), які представляли різні галузі науки.

Як стверджують автори огляду 2005 р., “*економічна свобода* у 55 разів більш ефективний інструмент, що стримує держави від війни, ніж демократія” [465]. Мета проекту – виміряти рівень економічної свободи, критеріями якої названо свободу особистого вибору, добровільний обмін, вільну конкуренцію та безпеку приватної власності. У конструюванні індексу економічної свободи використовують понад 50 показників (на 2012 р.), об’єднаних у *п’ять вимірів*: 1) розмір держави² (або системи влади); 2) правове середовище та захист прав власності³; 3) доступ щодо

¹ Фінансування організації проводять на благодійній основі. Інститут не приймає урядових субсидій або платежів за дослідження, а залежить від вкладів фізичних осіб, організацій і фондів. Управляє організацією Рада опікунів. Станом на 2012 р. членами Ради були П. Браун (голова), М. Мітчелл (заступник голови) та Е. Белзберг (заступник голови).

² *Перша група показників* містить такі змінні: державне споживання (у відсотках від загального споживання); трансферти та субсидії (у відсотках від ВВП); підприємства з державною участю і державні інвестиції (у відсотках від загального обсягу інвестицій); гранична ставка податку з урахуванням порогів застосовності (цей компонент містить два субкомпоненти – гранична ставка податку на прибуток і гранична ставка податку на заробітну плату).

³ *Друга група показників* охоплює такі змінні: незалежність судової влади; неупередженість судів при розгляді справ, що стосуються компаній та держави; захист інтелектуальної власності; втручання військових; справедливість судової системи.

“надійних” грошей¹; 4) свобода міжнародної торгівлі²; 5) регулювання кредитної політики, трудових відносин і підприємницької діяльності³. Кожний із цих блоків має однакову оцінювальну вартість у підсумку отриманих результатів (до “10” балів). Проводячи аналіз та привласнюючи кількісні значення вказаним змінним, автори досліджень складають зведені рейтинги по кожній країні, а також формують глобальний рейтинг економічної свободи. Крім того, у межах щорічних оглядів публікують аналітичні матеріали.

Дослідження, проведене 2005 р., демонструє, що економічна свобода у світі зросла в середньому від “5,17” бала 1985 р. до “6,40” бала 2003 р.: серед усіх аналізованих країн у цей період 95 систем покращили свої показники. За даними на 2011 р. (що стосуються тенденцій 2009 р.), найбільш економічно вільні країни це: Гонконг (“9,01”), Сінгапур (“8,68”), Нова Зеландія (“8,20”), Швейцарія (“8,03”), Австралія (“7,98”), Канада (“7,81”), Чилі (“7,77”), Велика Британія (“7,71”), Мавританія (“7,67”), США (“7,60”), Бахрейн (“7,59”), Фінляндія (“7,59”), Словаччина (“7,56”), Об’єднані Арабські Емірати (“7,54”), Данія (“7,52”), Естонія (“7,52”), Угорщина (“7,52”), Кіпр (“7,52”), Австрія (“7,50”) [493]. Найнижчий рівень економічної свободи був властивий таким країнам: Зімбабве (“4,08”), М’янма (“4,16”), Венесуела (“4,28”), Ангола (“4,76”), Демократична Республіка Конго (“4,84”), Центральна Африканська Республіка (“4,88”), Гвінея-Бісау (“5,03”), Республіка Конго (“5,04”), Бурунді (“5,12”), Чад (“5,32”). Практично ідентичною є ситуація станом на 2012 р. (стосовно подій

¹ Третя група показників розкривається через такі змінні, як: збільшення грошей за останні п’ять років; динаміка інфляції за останні п’ять років; показник інфляції за попередній рік дослідження; свобода купівлі-продажу іноземних валют (у тім числі відкриття рахунків у різних валютах на території країни та за кордоном).

² Четверта група показників містить такі змінні, як: податки на зовнішню торгівлю (три субкомпоненти: податки у відсотковому вираженні від експорту та імпорту; середня ставка податку; динаміка податкових ставок); нормативні торговельні обмеження (два субкомпоненти: приховані імпортні бар’єри; витрати на імпорт); розмір торгового сектора економіки; співвідношення офіційного обмінного курсу і курсу на чорному ринку; обмеження на діяльність фондового ринку (доступ щодо іноземного капіталу та обмеження на транзакції за участю іноземного капіталу).

³ П’ята група показників розкривається через такі змінні, як управління кредитними ринками (субкомпоненти: приватне володіння банками, обсяг депозитів, які розміщені у приватних банках (у відсотках); конкуренція з іноземними банками; кредитування приватного сектора (у відсотках); запобігання появі негативних реальних відсоткових ставок; управління обліковими ставками), управління ринком праці (субкомпоненти: вплив рівня мінімальної заробітної плати; гнучкість кадрової політики; колективні переговори; пільги по безробіттю; заклик до збройних дій), а також управління бізнесом (субкомпоненти: цінове регулювання; адміністративні бар’єри для створення нових компаній; час для вирішення питань з бюрократією; легкість реєстрації нових компаній; незаконні платежі урядовим чиновникам).

2010 р.), проте було помічено різке зростання економічної свободи в Чилі (“7,84”) і Тайвані (“7,72”). Україна в рейтингу від 2012 р. окреслена як “невільна” країна, оскільки вона отримала тільки “5,94” бала і позиціонована як 122 з 144 країн [494]. Загалом, щодо посткомуністичних країн, які розташовані в Європі, ситуація у 1995–2010 рр. така (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Економічна свобода у посткомуністичних країнах Європи (1995–2010)

Країна	1995 р.	2000 р.	2003 р.	2006 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Центрально-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	4,67	5,27	6,64	7,13	7,31	7,34	7,33
Естонія	5,76	7,36	7,74	7,89	7,62	7,52	7,74
Латвія	5,40	6,62	6,98	7,41	7,08	6,92	7,12
Литва	5,21	6,28	6,83	7,41	7,39	7,40	7,54
Польща	5,24	6,19	6,29	6,81	6,90	7,00	7,31
Румунія	3,81	5,19	6,15	6,80	6,87	7,08	7,41
Словаччина	5,42	6,16	6,85	7,58	7,58	7,56	7,45
Словенія	5,02	6,36	6,79	6,82	6,85	6,78	6,63
Угорщина	6,13	6,55	7,40	7,39	7,43	7,52	7,08
Чехія	5,74	6,48	7,07	7,00	7,19	7,13	7,16
Середні дані	5,24	6,25	6,87	7,22	7,22	7,23	7,28
Південно-Східна Європа							
Албанія	4,83	6,04	6,93	7,03	7,18	7,32	7,34
Боснія і Г-на	–	–	–	6,04	6,03	6,23	6,61
Македонія	–	–	5,80	6,44	6,84	6,88	6,94
Сербія	–	–	–	6,16	6,32	6,44	6,41
Хорватія	4,97	6,10	6,21	6,38	6,51	6,46	6,76
Чорногорія	–	–	–	7,10	7,15	7,27	7,54
Середні дані	4,90	6,07	6,31	6,53	6,67	6,77	6,93
Східна Європа							
Азербайджан	–	–	–	6,14	6,55	6,50	6,17
Вірменія	–	–	–	7,24	7,11	7,15	7,42
Грузія	–	–	6,57	7,32	7,51	7,36	7,34
Молдова	–	–	–	6,47	6,51	6,29	6,75
Росія	4,40	5,27	5,67	6,37	6,62	6,55	6,56
Україна	3,44	4,70	5,32	5,69	5,60	5,70	5,94
Середні дані	3,92	4,99	5,85	6,53	6,65	6,59	6,70

Стосовно посткомуністичних країн Європи ситуація накладає такі висновки (2010): 1) найбільш економічно вільні країни Центральної Європи; 2) трохи менш економічно вільні країни Південно-Східної Європи; 3) найменш економічно вільні країни Східної Європи; 4) найбільш економічно вільні країни – Литва, Естонія та Чорногорія; найменш економічно вільна країна – Україна; 5) у всіх регіонах/країнах відбувається

поступове збільшення економічної свободи, що співзвучно глобальним висновкам авторів проекту; середній рівень економічної свободи в регіоні вищий світового показника економічної свободи. Дуже часто проект критикують за деякий суб'єктивізм.

Суб'єктивізм індексу започаткований його ініціальною природою: він ґрунтується винятково на ідеях М. Фрідмана і М. Волкера, які особливо відстоюють принципи лібертаріанства й ринкового лібералізму. Такі ідеологічні парадигми є підґрунтям економічної свободи, з приводу якої проводять конференції та семінари. Наслідком цього стало видання звіту "Економічна свобода в світі". Як наслідок, було досягнуто згоди, що умовами економічної свободи є особистий вибір, а не колективний вибір; добровільний обмін, що координується ринками, а не розподілом через політичний процес; свобода в'їзду та конкуренції на ринку; захист осіб та їх майна від агресії з боку інших акторів. У доповіді 2005 р. зазначено, що якщо функції "мінімальної держави" (захист людей, їх майна від дій агресорів, виконання контрактів і надання обмеженого набору суспільних благ) виконувати добре, а уряд більш нічого суттєво не робить, то зведений індекс економічної свободи лишатиметься високим. Відповідно, від збільшення державних витрат рейтинг свободи буде знижуватись.

Проте ця позиція дуже часто піддається сумніву в наукових дослідженнях. Так, найбільший песимізм отримує ідея кореляції економічної свободи й економічного зростання, що критично проаналізовано багатьма ученими. Я. де Ханн і К. Сіерманн зазначають, що такі відносини не надійні, а Дж. Хекельман та М. Строуп взагалі стверджують, що процедура зважування, використовувана у конструюванні індексу, довільна. Вони вивчають компоненти індексу окремо й виявляють, що багато з них негативно корелює з економічним зростанням. Значна критика стосується Китаю та інших країн, які розвиваються, – вони часто мають високі темпи зростання, проте відносно низькі рівні економічної свободи. Країни, що розвиваються, можуть мати більш високі темпи зростання, ніж розвинені країни, бо у них дешева робоча сила, і може відбуватись успішний імпорт інвестицій, технологій, а також організаційних навиків із багатих країн. А тому незалежні дослідження не підтримують усі ідеали "капіталізму вільної конкуренції". Окремі з найбільш економічно вільних країн (зокрема, Ісландія, Данія, Фінляндія і Швеція) мають найбільш розвинені держави загального добробуту, які рішуче є проти прихильників невтручання.

Унаслідок цього виникла нагальна потреба розробити альтернативні проекти дослідження економічної свободи. Одним із них став так званий "індекс економічної свободи", що проводиться фондом "Спадщина" (англ. *"The Heritage Foundation"*) – стратегічним дослідницьким інститутом

США, який займається широким спектром питань громадської політики. Приміром, фонд розробляв моделі пенсійних систем, американської економіки, родини. Ідея інституту – побудувати статистичну модель суспільства та забезпечити доступ до неї громадськості¹. Організацію заснували в 1973 р. П. Вейріч, Е. Феулнер і Дж. Курс.

Індекс економічної свободи – серія десяти економічних показників, які створили фонд “Спадщина” та “The Wall Street Journal”. Її (серії) заявлена мета – це виміряти ступінь економічної свободи у світі. Індекс створено 1995 р. За основу було взято методологічний підхід, який нагадує методику, яку свого часу використав А. Сміт у праці “Багатство націй”: “базові інститути, які захищають свободу окремих осіб для досягнення власних економічних інтересів, результують більше процвітання суспільства в цілому”. Авторами індексу економічної свободи 2012 р. були Е. Кім, Т. Міллер, К. Холмс, Дж. Робертс. Методику застосовано (як і 2012 р., а дослідження проводять щорічно) щодо 184 країн світу.

У проекті зазначено, що під *економічною свободою* розуміють фундаментальне право кожної людини управляти своїми власними працею і майном. В економічно вільному суспільстві люди вільні працювати, виробляти, споживати й інвестувати у будь-якому випадку: при цьому свобода захищена державою, а також невимушена з боку держави. В економічно вільному суспільстві уряд дає змогу праці, капіталу і товарам вільно пересуватися, утримуватися від примусу та обмеження волі за це. Індекс економічної свободи розраховують на підставі десяти показників економічної свободи, які використовують у статистиці таких організацій, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та “Economist Intelligence Unit”: 1) *свобода бізнесу*: свобода підприємництва (є кількісною мірою можливості початку, ведення, а також закінчення бізнесу, що оцінюють через загальний тягар проведення й ефективності державного управління у процесі регулювання); 2) *свобода торгівлі* – це складова міра відсутності тарифних і нетарифних бар’єрів, які впливають на імпорт/експорт товарів і послуг; 3) *валютна свобода* – поєднання міри стабільності цін з оцінкою контролю над цінами (інфляція й регулювання цін спотворює ринкову активність; стабільність цін без

¹ Фонд видає чимало аналітичних досліджень. Найвідоміші з них – щорічний “Індекс економічної свободи”, “Політичні експерти 2000”, “Мандат на лідерство”, “Індекс залежності” (рекомендаційні матеріали для кандидатів у президенти США). Видають журнал “The insider”, різноманітні буклети, фейлетони, організовують “проблемні конференції”. Організація має унікальну систему фінансування, що охоплює понад 700 тис. спонсорів (на 2011 р.), гроші від яких (суми по 20–40 дол.) залучають шляхом прямого листування. Майже 3 тис. жертводавців офірують на потреби фундації по 1 000 дол., а члени “Президентського клубу” – понад 1 000 дол. Донорам же надається пріоритет у висвітленні питань, які їх цікавлять. У 2007 р. організація повідомила про свій операційний дохід у розмірі 75 млн доларів.

мікроекономічного втручання – це ідеальний стан для розвитку вільного ринку); 4) *розмір витрат уряду*: компонент виражає рівень державних витрат у відсотках від ВВП; 5) *фіскальна свобода* – свобода податкового тягара з боку держави; 6) *право власності*: компонент права власності є оцінкою здатності людей накопичувати приватну власність, забезпеченої законами, які повною мірою втілені в державній політиці; 7) *інвестиційна свобода*: в економічно вільній країні немає жодних обмежень щодо припливу інвестиційного капіталу – фізичні/юридичні особи мають можливість переводити свої кошти в різних напрямках без обмежень; 8) *фінансова свобода* – міра банківської ефективності, а також міра незалежності від державного контролю і втручання у фінансовий сектор; 9) *свобода від корупції*, яка підриває економічну свободу, вводячи нестабільність і невизначеність в економічні відносини (чим вищий рівень корупції, тим нижчий рівень загальної економічної свободи); 10) *свобода праці* – кількісна міра, втілена в аспектах нормативно-правової бази ринку праці в країні (цей індикатор започатковано в 2007 р.).

Десять індикаторів зводять до агрегованого середнього балу – тут кожний індикатор є еквівалентним. Кожну з десяти свобод оцінюють за шкалою від “0” до “100” балів, де “100” становить максимальну свободу, а “0” – її відсутність. “100” балів позначає економічне середовище/політію, які найбільшою мірою сприяють розвитку економічної свободи. “The Heritage Foundation” повідомляє, що найвищі 20 % свободи за індексом (тобто “80–100” балів) демонструють у два рази більше доходів на душу населення, аніж наступні 20 % (“60–79” балів) та в п’ять разів більше доходів, ніж ще одні наступні 20 % (“40–59” балів). Саме тому, за словами В. Вілкінсона, більш високі економічні свободи сильно корелюють з більш високою самооцінкою щастя. Т. Оваска та Р. Такасіма взагалі зауважують, що економічні дослідження свободи припускають, що “безсумнівно, люди дбають про ступінь, до якого суспільство, у якому вони живуть, дає можливість і свободу для проведення нових проектів та здійснення вибору, ґрунтуючись на своїх особистих перевагах”. За даними Інституту Катона, вища економічна свобода сприяє участі та співпраці. Крім того, показано, що вища економічна свобода надзвичайно важлива у контексті запобігання воєн.

У 2012–2013 рр. десять індикаторів економічної свободи об’єднано для кращого розуміння порівняльного аналізу в чотири групи: 1) *верховенство права* (це права власності, свобода від корупції); 2) *обмеженість уряду* (фіскальна свобода, урядові витрати); 3) *регуляторна ефективність* (свобода бізнесу, праці, валютна свобода); 4) *відкриті ринки* (свобода торгівлі, інвестиційна та фінансова свобода). Кожний з чотирьох згрупованих індикаторів оцінювався за шкалою від “0” до “100” балів [557].

На підставі розрахунку індексу було сформовано кілька логічних груп того, як позиціонуються результати країн: 1) *вільні країни* – “80–100” балів; 2) *переважно вільні країни* – “70–79,9” бала; 3) *помірно вільні країни* – “60–69,9” бала; 4) *переважно невільні країни* – “50–59,9” бала; 5) *невільні (деспотичні, репресивні) країни* – “0–49,9” бала. Згрупована картина індексу свободи у світі станом на 2013 р. виглядає так (п’ять вільних країн у світі (їх всього було визначено п’ять), по десять найкращих країн у кожній групі індексу економічної свободи, у випадку невільних країн – десять найгірших за індексом економічної свободи) (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Рівні індексу економічної свободи в країнах світу (2013) [425]

Вільні країни		Переважаю вільні країни		Помірно вільні країни		Переважаю невільні країни		Невільні країни	
Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал	Країна	Бал
Гонконг	89,3	Канада	79,4	Уругвай	69,7	Буркіна-Фасо	59,9	Іран	43,2
Сінгапур	88,0	Чилі	79,0	Колумбія	69,6	Домінікан. Респ.	59,7	Туркменістан	42,6
Австралія	82,6	Мавританія	76,9	Вірменія	69,4	Азербайджан	59,7	Екват. Гвінея	42,3
Нова Зеландія	81,4	Данія	76,1	Барбадос	69,3	Киргизстан	59,6	ДР Конго	39,6
Швейцарія	81,0	США	76,0	Бельгія	69,2	Марокко	59,6	Бірма	39,2
–	–	Ірландія	75,7	Кіпр	69,0	Ліван	59,5	Еритрея	36,3
–	–	Бахрейн	75,5	Словаччина	68,7	Гамбія	58,8	Венесуела	36,1
–	–	Естонія	75,3	Македонія	68,2	Замбія	58,7	Зімбабве	28,6
–	–	Спол. Кор.	74,8	Перу	68,2	Сербія	58,6	Куба	28,5
–	–	Люксембург	74,2	Оман	68,1	Камбоджа	58,5	КНДР	1,5

Україну, за даними на 2013 р., оцінено як економічно невільну країну. Загалом же від моменту генерування індексу 1995 р. оцінка світової економічної свободи збільшилася на “2,6” бала у 2008 р. У 2011 р. оцінка знизилася, порівняно з 2008 р., із “60,2” до “59,7” бала, що становить збільшення на “2,2” бала порівняно з 1995 р. Економічна свобода покращилася в 117 країнах світу – більшість країн, що входять в індекс, головню розвиваються як країни з ринковою економікою. За винятком Європи і Північної Америки, було зареєстровано підвищення рівня свободи у всіх регіонах світу, причому найбільше підвищення показали країни Південної Африки. У першу п’ятірку “вільних” країн у 2012 і 2013 рр. включено

Гонконг, Сінгапур, Австралію, Нову Зеландію та Швейцарію – кожна отримала більше “80” балів економічної свободи. Від моменту створення індексу (1995 р.) Гонконг й досі вважають найбільш вільною економікою. США опустились спочатку на дев’яте місце, а в 2012/2013 рр. – взагалі на десяте місце, “пропустивши” перед собою такі країни, як Канада, Чилі, Мавританія, Данія (2012 р. – Ірландію). У такому зрізі “The Heritage Foundation” свідчить про збільшення державних витрат як підстави погіршення рейтингу США. В 2011 р. індекс зростання країн із найвищим рівнем державних витрат становив на “4,5” бала менше, в середньому, ніж в країнах, у яких державні витрати контролював уряд. У поясненні результатів індексу 2011 р. було зазначено, що “високий рівень державних витрат у відповідь на економічну кризу не призвів до прискорення економічного зростання”. У 2012 р. середній світовий показник рівня економічної свободи становив “59,5” бала. Найвищий за історію рейтингу показник економічної свободи був властивий для 2008 р. – на рівні “60,2” бала. Втім, 2012 р. рейтинг економічної свободи поміж усіх країн світу покращився в 75 країнах, погіршився – у 90 (у чотирнадцятих країнах залишився без змін). Із-поміж 75 країн, де рейтинг покращився, 73 були країнами, які розвиваються.

Серед головних тенденцій у 2012–2013 рр. помічено такі: позитивна кореляція між економічною свободою та економічним зростанням; позитивна кореляція між економічною свободою та подоланням бідності; економічна свобода позитивно корелюється з підприємницькою діяльністю; необхідність розширення економічної свободи збільшується. У посткомуністичних країнах Європи розрахунок індексу економічної свободи впродовж 1995–2013 рр. (див. табл. 3.3) дає змогу висувати: у всіх регіонах посткомуністичної Європи (Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Східна Європа) помічено поступове зростання індексів економічної свободи, за деяким винятком упродовж 2011–2012 рр. Це співзвучно зі світовим трендом у розвитку свободи. В 2012–2013 рр. було помічено практично тотальне зростання економічної свободи в посткомуністичній Європі, за винятком незначного спаду в Словенії, Македонії та Білорусі. Стабільно найнижчими рейтингами економічної свободи характеризуються Україна, Білорусь і (меншою мірою) Росія. Очевидно, що в межах окремих регіонів посткомуністичної Європи ситуація не є однозначною. У Центральній Європі постійне зростання властиве для Польщі та Румунії. Дуже стабільними є економічні й політичні системи таких країн, як Латвія, Литва та Чехія. В 2013 р. найбільш економічно вільними у регіоні є Естонія, Литва і Чехія, а найменш економічно вільною – Словенія. В Південно-Східній Європі постійне зростання економічних свобод властиве майже для всіх країн, за винятком Чорногорії та Албанії.

Найбільша динаміка була помічена, за даними на 2013 р., у Македонії, а найнижча – у Сербії, Боснії та Герцеговині. В Східній Європі (яка за середніми даними лише трохи менш економічно вільна щодо країн попереднього регіону) динаміку приросту економічних свобод у 2012–2013 рр. демонстрували всі країни. Проте найменшою мірою – Україна. Крім того, 2012 р. для Молдови та України властивим був спад економічних свобод. Найбільш економічно вільними в регіоні є Вірменія і Грузія; найменш – Україна і Білорусь. При цьому дві останні сьогодні позиціонуються як невольні. У більшій мірі невольні країни – це Росія та Молдова. Переважно вільні країни – це Литва та Естонія. Всі інші країни вибірки оцінено як помірно вільні (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Індекс економічної свободи у посткомуністичних країнах Європи (1995–2012 рр.)

Країна	1995 р.	2000 р.	2004 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2013 р.
Центрально-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	50,0	47,3	59,2	63,7	62,3	64,7	65,0
Естонія	65,2	69,9	77,4	77,9	74,7	73,2	75,3
Латвія	–	63,4	67,4	68,3	66,2	65,2	66,5
Литва	–	61,9	72,4	70,9	70,3	71,5	72,1
Польща	50,7	60,0	58,7	60,3	63,2	64,2	66,0
Румунія	42,9	52,1	50,0	61,7	64,2	64,4	65,1
Словаччина	60,4	53,8	64,6	70,0	69,7	67,0	68,7
Словенія	–	58,3	59,2	60,2	64,7	62,9	61,7
Угорщина	55,2	64,4	62,7	67,6	66,1	67,1	67,3
Чехія	67,8	68,6	67,0	68,1	69,8	69,9	70,9
Середні дані	56,0	60,0	63,9	66,9	67,1	67,0	67,9
Південно-Східна Європа							
Албанія	49,7	53,6	58,5	62,4	66,0	65,1	65,2
Боснія і Г-на	–	45,1	44,7	53,9	56,2	57,3	57,3
Македонія	–	–	56,8	61,1	65,7	68,5	68,2
Сербія	–	–	–	–	56,9	58,0	58,6
Хорватія	–	53,6	53,1	54,1	59,2	60,9	61,3
Чорногорія	–	–	–	–	63,6	62,5	62,6
Середні дані	49,7	50,8	53,3	57,9	61,3	62,1	62,2
Східна Європа							
Азербайджан	–	49,8	53,4	55,3	58,8	58,9	59,7
Білорусь	40,4	41,3	43,1	45,3	48,7	49,0	48,0
Вірменія	–	63,0	70,3	69,9	69,2	68,8	69,4
Грузія	–	54,3	58,9	69,2	70,4	69,4	72,2
Молдова	33,0	59,6	57,1	57,9	53,7	54,4	55,5
Росія	51,1	51,8	52,8	49,8	50,3	50,5	51,1
Україна	39,9	47,8	53,7	51,0	46,4	46,1	46,3
Середні дані	41,1	52,5	55,6	56,9	56,9	56,7	57,5

Цікаво й те, що результати індексу 2012 р. продемонстрували загальний спад світової економічної свободи. Відповідно до даних фонду “Спадщина”, середній бал 2012 р. для рейтингу був другим найнижчим за останні десять років. Як причину такого феномена використано таку ідею: активність у приватному секторі перебуває під загрозою великих державних витрат, що призводить до збільшення державного боргу і бюрократизації. Цікаво й інше: за даними “Freedom House” (проекти останньої з вимірювання рівня політичної свободи розглянуто в цьому та попередньому розділах), “існує висока і статистично значуща кореляція між рівнем політичної свободи, що вимірюється організацією, і рівнем економічної свободи, що вимірюється “Wall Street Journal” та “Heritage Foundation”. Та все ж індекс економічної свободи піддається і деякій критиці. Приміром, Дж. Сакс оскаржує припущення, що індекс відкритості/свободи економіки неминуче призводить до покращення економічного розвитку. У книзі “Кінець злиднів” автор запропонував графічну кореляцію рейтингів країн за індексом свободи стосовно ВВП на душу населення в період між 1995 та 2003 рр. – унаслідок цього було продемонстровано відсутність кореляції. Дж. Сакс наголосив, що країни з високим рівнем економічних свобод (такі як Швейцарія та Уругвай) наділені “млявими” економічними показниками, на відміну від інших країн, таких як Китай, із більш низьким рівнем економічної свободи, але все ж з дуже високими темпами економічного зростання. С. Карлссон (з Інституту Людвіга фон Мізеса) оскаржив корисність індексу через розмитість категорій, використаних у визначенні економічної свободи. Дж. Міллер різко скритикував індекс, з огляду на те, що він не відштовхується від ідеї відповідальності. Саме тому цей індекс часто є не “барометром свободи, а тлумаченням процвітання”.

Крім того, є дуже багато суперечок з приводу того, яка *природа економічної свободи*. Р. Лоусон, один зі співавторів “Економічної свободи у світі”, демонструє потенційні недоліки індексів економічної свободи: “Мета Економічної свободи у світі полягає у вимірюванні, без сумніву, неточного ступеня економічної свободи, що існує”. Вчений порівнює недавні спроби економістів для вимірювання економічної свободи з першими спробами вимірювання ВВП: “Вони (макроекономісти), будучи вченими, запилились на розробці дизайну ... вимірювання поточної економічної діяльності країни. Економічна активність існує, їхнім завданням було виміряти її. Точно так існує економічна свобода. Це річ. Ми можемо визначити та виміряти її”. Зрозуміло, що окремі економісти стверджують, що наявні показники економічної свободи занадто вузькі і варто брати до уваги більш широкий концепт економічних свобод. Крім того, дуже часто критики наголошують, що до аналізу всіх індексів економіч-

ної свободи не потрібно долучати заходи, пов'язані з бізнесом, зокрема корпоративні статuti і захист інтелектуальної власності. Тому з такими індексами потрібно поводитись досить обережно та уважно, аналізуючи рейтингові показники різних країн.

З огляду на це, зроблено ще одну спробу кількісно проаналізувати економічну свободу (вона була короткотривалою) – організацією “*Freedom House*”. Йдеться про так званий “**Світовий огляд економічної свободи**”. Цей проєкт було опубліковано тільки один раз, 1996 р. Економічна свобода тут визначена на основі двох вимірів – відсутність державних посягань на права громадян з приводу обміну товарів/послуг; державна інституціоналізація правил, що регулюють договори, права власності та інші інституційні передумови, необхідні для проведення економічних справ. Для визначення рівня економічної свободи використовували шість показників. Це: 1) свобода дотримання своєї власності; 2) свобода заробітку на життя; 3) свобода дій бізнесу; 4) свобода інвестування своїх доходів; 5) свобода міжнародної торгівлі; 6) свобода участі в ринковій економіці. Побудовано рейтинг країн, який передбачав розподіл на такі групи: а) *вільні* (27 країн у 1995 р.); б) *частково вільні* (22 країни); в) *переважно невільні* (13 країн); г) *невільні* (20 країн). Ще 109 країн (за даними організації) проаналізовано не було, з огляду на те, що вони разом становили 10 % світового населення. Не будемо поглиблено вникати в цю методику, адже сьогодні вона на консолідованому рівні не відбувається, проте зазначимо вагомий момент, що очевидний на основі дослідження: паралельна кореляція економічних і політичних свобод відбувається за умови демократії.

3.2. Політичні та субполітичні свободи як індикатор аналізу політичних режимів

У контексті політичної свободи особливої уваги потребує оцінювання *свободи преси (свободи медіа)*. У зрізі порівняльного аналізу політичних режимів сучасності йдеться про свободу спілкування й самовираження за допомогою різних електронних ЗМІ й опублікованих матеріалів. У такому вимірі політична свобода корелюється з приписами Загальної декларації прав людини: кожна людина має право на свободу переконань та на вільне їхнє вираження; таке право містить свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, поширювати інформацію/ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів. Тим не менше, формалізоване трактування свободи преси та політичної свободи загалом не влаштовує неурядові організації, які використовують свої власні аналітичні критерії

для визначення рівня політичної свободи у світі. З таких організацій потрібно виокремлювати “Репортери без меж”, “Комітет захисту журналістів”, “Freedom House” тощо. Вони є авторами аналітичних методик до оцінювання політичних свобод у світі, зокрема свободи медіа.

Спочатку розглянемо проект під назвою “Індекс свободи преси”. Цей проект втілюється неурядовою організацією “Репортери без меж”, що є членом Міжнародної мережі обміну інформацією про стан свободи слова, покликаної фіксувати порушення у цій сфері, захищати права журналістів, письменників, інших осіб на самовираження [186]. У 2005 р. організація мала дев’ять секцій у Європі та представництва в Японії, Таїланді, Туреччині, США, Канаді, Росії тощо. Від моменту формування (1985 р.) йдеться про створену на французькій основі неурядову міжнародну організацію, яка займається проблематикою свободи преси та інформації. Сьогодні ця структура має консультативний статус при ООН. Бюджет організації, за даними на 2012 р., становив понад 4 млн євро.

“Репортери без меж” проводять чимало проектів, із-поміж яких на-самперед треба виокремлювати так званий “індекс свободи преси” – щорічний дослідницький проект. У 2005 р. в індекс включено 167 країн. В 2013 р. кількість аналізованих країн становила 179. Індекс відображає уявлення організації про стан справ зі свободою преси в різних країнах світу та ґрунтується на результатах заповнення спеціальних анкет, що розсилають партнерським організаціям (18 груп на п’яти континентах), а також кореспондентам, журналістам, дослідникам, юристам та правозахисникам (їх разом приблизно 150 у всьому світі) [345].

Рівень свободи преси в кожній окремій країні оцінюють за 44 позиціями [592], що сприяє фіксації будь-якого порушення прав журналістів (вбивства, тюремні ув’язнення, фізичний вплив, загрози) і свободи ЗМІ (цензура, конфіскація тиражів, обшуки й утиски), відображає ступінь безкарності осіб, які виконують схожі дії, розкриває правове середовище функціонування ЗМІ (штрафи, державна монополія і наявність регулюючого органу), поведінку державної влади стосовно державних і зарубіжних ЗМІ та головні перешкоди на шляху вільного поширення інформації в Інтернеті. До уваги береться не лише позиція влади, а діяльність збройних формувань, підпільних організацій, а також різних груп тиску, здатних реально впливати на свободу преси. На підставі розрахунків вибудовується комплексний індекс зі свободи преси: нижчий компілятивний бал свідчить про вищий рівень свободи у тій чи іншій аналізованій країні (2012 р. деякі показники набули навіть від’ємного значення). За даними на 2011–2012 рр., найбільша свобода преси влас-тively для таких країн, як Фінляндія (“–10,0”), Норвегія (“–10,0”), Естонія (“–9,0”), Нідерланди (“–9,0”), Австрія (“–8,0”), Ісландія (“–7,0”), Люксем-

бург (“–7,0”), Швейцарія (“–6,2”), Кабо-Верде (“–6,0”) тощо. Найменша свобода преси характерна для таких країн, як Еритрея (“142,0”), Північна Корея (“141,0”), Туркменістан (“140,7”), Сирія (“138,0”), Іран (“136,6”), Китай (“136,0”), Бахрейн (“125,0”), В’єтнам (“114,0”) тощо.

У 2013 р. методику “індексу свободи преси” (внаслідок отримання від’ємних показників) було частково модифіковано. Це стосується створення нової анкети для експертів і партнерських організацій. Питання з приводу оцінювання кількості різних випадків і видів насильства проти журналістів, медіа-асистентів, користувачів мережі Інтернет тепер повинна обробляти безпосередньо організація “Репортери без меж”. Інші питання, які складно піддати кількісному аналізу, обробляє не штат організації, а її партнери та незалежні експерти (як і раніше). Після цього результати з окремих питань для кожної аналізованої країни підсумовують та виводять індекс свободи преси, який строго коливається в межах від “0” до “100” балів (менший бал – вища свобода преси, вищий бал – нижча свобода преси). Важливо, що конкретний індекс стосується конкретного періоду аналізу – одного року (з листопада минулого року до листопада поточного року аналізу). Вагомо й те, що індекс свободи преси в жодному випадку не є показником якості медіа, він швидше свідчить про режимні особливості політичної свободи країн світу.

Змістовно, що тепер анкета з питаннями стосовно свободи преси структурована за сімома *вимірами*: плюралізм (рівень того, наскільки вільна думка представлена в медіа), незалежність медіа (рівень того, наскільки вільно медіа функціонує від влади), середовище (аналіз середовища, у якому працюють журналісти й/чи правозахисники), законодавча база (якість та ефективність законодавчої бази для діяльності журналістів і/чи правозахисників), прозорість (вимірювання прозорості інституцій і процедур, які впливають на продукування новин й інформації), інфраструктура (вимірювання якості інфраструктури, яка забезпечує підтримку продукування новин та інформації), рівень насильства проти медіа. Виміри мають різні ваги (значення) в розрахунку сумарного індексу свободи преси.

Унаслідок цього 2013 р. найбільш вільними у плані преси (зокрема політичної свободи) стали такі країни: Фінляндія (“6,38”), Нідерланди (“6,48”), Норвегія (“6,52”), Люксембург (“6,68”), Андорра (“6,82”), Данія (“7,08”), Ліхтенштейн (“7,35”), Нова Зеландія (“8,38”), Ісландія (“8,49”), Швеція (“9,23”), Естонія (“9,26”), Австрія (“9,40”), Ямайка (“9,88”), Швейцарія (“9,94”) тощо. Найменша же свобода преси властива для таких країн: Судан (“70,06”), Куба (“71,64”), В’єтнам (“71,78”), Китай (“73,07”), Іран (“73,40”), Сомалі (“73,59”), Сирія (“78,53”), Туркменістан (“79,14”), Північна Корея (“83,90”) та Еритрея (“84,83”). Україна, станом на 2013 р., позиціонувалась як 126 зі 179 країн світу (отримала індекс свободи

преси на рівні “36,79” бала – але в межах від “30” до “40” балів за методикою розміщено майже 40 країн світу, зокрема, Албанія, Киргизстан, Чорногорія, Македонія, Таджикистан, Афганістан, Лівія, Йорданія, Туніс тощо) (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Свобода преси у посткомуністичних країнах Європи за даними
“Репортерів без меж” (2002–2013) [347, 658]

Країна	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2013 р.
Центрально-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	9,75	8,00	9,00	12,50	19,00	29,00	28,58
Естонія	–	2,00	2,00	2,00	2,00	–9,00	9,26
Латвія	–	1,00	3,00	3,00	8,50	15,00	22,89
Литва	–	3,00	6,50	4,00	2,50	4,00	18,24
Польща	7,75	6,83	14,00	9,00	8,88	–0,67	13,11
Румунія	13,25	17,83	14,00	9,00	16,00	14,00	23,05
Словаччина	–	0,50	2,50	3,00	11,50	0,00	13,25
Словенія	4,00	2,25	3,00	7,33	13,44	9,14	20,49
Угорщина	6,50	6,00	3,00	5,50	7,50	10,00	26,09
Чехія	11,25	3,50	0,75	4,00	7,50	–5,00	10,17
Середні дані	8,75	5,09	5,78	5,93	9,68	6,65	18,51
Південно-Східна Європа							
Албанія	–	11,50	18,00	16,00	21,50	34,44	30,88
Боснія і Г-на	12,50	3,67	5,00	8,00	13,50	19,50	26,86
Косово	20,75	20,13	16,00	12,00	24,83	30,00	28,47
Македонія	–	11,25	11,50	8,25	18,40	31,67	34,27
Сербія	20,75	20,13	11,50	13,50	23,00	29,00	26,59
Хорватія	8,75	11,83	13,00	8,50	17,50	23,33	26,61
Чорногорія	20,75	20,13	11,50	10,00	28,50	39,00	32,97
Середні дані	16,70	14,09	12,36	10,89	21,03	29,56	29,52
Східна Європа							
Азербайджан	34,50	49,67	47,00	53,63	56,38	87,25	47,73
Білорусь	52,17	54,10	57,00	58,33	57,00	99,00	48,35
Вірменія	–	23,50	25,50	22,75	27,50	27,00	28,04
Грузія	–	27,50	21,00	31,25	27,00	38,00	30,09
Молдова	–	20,50	19,17	21,38	19,13	16,00	26,01
Росія	48,00	51,38	52,50	47,50	49,90	66,00	43,42
Україна	40,00	51,00	26,50	19,25	46,83	54,00	36,79
Середні дані	43,67	39,66	35,52	36,30	40,53	55,32	37,20

Загалом, за даними “Репортерів без меж”, понад третина світового населення проживає в країнах, у яких немає свободи преси. За цього переважна більшість цих людей живуть у країнах, де навіть немає системи демократії або у ній наявні дуже серйозні недоліки. Річ у тім, що свобода преси є надзвичайно проблематичною для більшості недемократичних систем управління, адже в умовах розвитку сучасного світу строгий контроль за доступом до інформації має критичну роль для існування недемократичних урядів і відповідних систем управління. З цією метою найбільш недемократичні суспільства використовують “державно керовані ЗМІ” для сприяння пропаганди критично важливих задля підтримки чинної політичної влади ресурсів і придушення (часто дуже грубо, з допомогою поліції, армії, спецслужб) будь-яких спроб незалежних медіа й

окремих журналістів спростовувати затверджену “урядову лінію” розвитку. Разом із цим, запропоновано перелік країн і територій, які закриті від іноземних репортерів – Чечня (Росія), Огаден (Ефіопія), Джаму і Кашмір (Індія), Вазиристан (Пакистан), Агадес (Нігер), Північна Корея, Сирія. У посткомуністичних країнах Європи ситуацію зі свободою преси зображено у табл. 3.4.

Найбільш вільна преса властива для таких країн, як Естонія, Польща, Чехія та Словаччина, найменш вільна – для Росії, Азербайджану і Білорусі. В усіх аналізованих регіонах пік зростання свободи преси характерний для періоду 2004–2008 рр.

Тим не менше, запропонований індекс компанії “Репортери без меж” дуже часто піддають критиці за суб’єктивізм і мінливість параметрів оцінювання. Задля корективи цієї ситуації дуже часто застосовують й інші “глобальні” (які стосуються всіх країн світу) проекти, наприклад, методики згаданої у попередньому розділі організації “*Freedom House*”. Розглянемо їх із порівняльного індексу під назвою “Свобода преси” [457]. Він реалізується з 1980 р. Як у випадку з проектом “Свобода у світі” (про який ішлося у попередньому розділі посібника), під час обґрунтування свого підходу до визначення рівня свободи преси “*Freedom House*” посиляється на Загальну декларацію прав людини (від 1948 р.), зокрема на статтю 19, що закріплює за кожним індивідом право мати і висловлювати власну думку. Головною перешкодою на шляху свободи преси “*Freedom House*” називає урядовий (або владний) контроль над ЗМІ. Інформацію для цього проекту збирають закордонні кореспонденти, безпосередньо штат і консультанти “*Freedom House*”. Користуються і даними різних міжнародних організацій (що займаються моніторингом у сфері прав людини та свободи преси), урядовими звітами, інформацією місцевих та міжнародних ЗМІ. Факти порушення свободи преси простежують також учасники Міжнародної мережі обміну інформацією про стан свободи слова.

Рейтинг свободи преси організації “*Freedom House*” конструюється на підставі відповідей експертів на оцінювальні питання (разом є 23 питання), розділені на три групи – за правовою, політичною, економічною сферами. За аналогією з проектом “Свобода у світі”, країни (за свободою ЗМІ) кваліфікуються на “вільні” (“0–30” балів), “частково вільні” (“31–60” балів) та “невільні” (“61–100” балів). Загальний бал країни за шкалою від “0” (найкраща оцінка свободи преси) до “100” (найгірша оцінка свободи преси) визначають шляхом підсумовування показників у трьох групах чи вимірах питань. Кількісне вираження результатів проекту полегшує відстеження коротко-, середньо- і довгострокових тенденцій. Методологію цього проекту також періодично коригують [186]. Зокрема, вибірка проекту в 2013 р. становила 197 країн і територій [556]. У 1989 р. вибірка становила 159 країн і спірних/залежних територій.

Правовий вимір аналізу свободи преси містить вивчення законів та правил, які можуть вплинути на зміст ЗМІ і схильність уряду/влади використовувати закони та правові інститути для того, щоб обмежити можливості засобів масової інформації. У цьому ракурсі оцінено позитивний вплив правових конституційних гарантій свободи вираження поглядів, потенційно негативні аспекти законодавства з питань безпеки, кримінальний кодекс та інші кримінальні закони, ймовірні та реальні покарання за наклепи й образи, існування і можливість використовувати законодавство про свободу інформації, незалежність судової влади, вимоги до реєстрації ЗМІ та журналістів, а також здатність журналістів вільно працювати у різних доменах своєї зайнятості.

Політичний вимір аналізу свободи преси розкриває ступінь політичного контролю за змістом ЗМІ: доступ до інформації та її джерел, офіційну цензуру й самоцензуру, “вібрацію” засобів масової інформації та різноманітність доступу до новин у кожній країні, особливості діяльності журналістів, у тім числі з приводу затримання або позбавлення волі, насильницьких нападів та інших загроз.

Економічний вимір аналізу свободи преси оцінює структуру власності ЗМІ, а також прозорість і концентрацію власності, витрати на створення ЗМІ, утримання реклами і субсидії з боку держави й інших суб’єктів, вплив корупції і хабарництва на ЗМІ, вплив економічної ситуації в країні на розвиток та стійкість ЗМІ. Загалом, упродовж 1989–2013 рр. ситуацію зі свободою преси, з огляду на запропоновані виміри її аналізу, у світі зображено у табл. 3.5.

Як бачимо, кореляція вільних, частково вільних, а також невольних країн у сенсі свободи преси не є стабільною. Найбільший відсоток вільних країн властивий для періоду 1999–2008 рр., найбільший відсоток невольних країн припадає на проміжок 1989–1991 рр., найбільша частка частково вільних країн припадає на періоду 1993–1997 рр. За даними дослідження від 2013 р. (яке стосується стану свободи преси у 2012 р.), за рік (2011–2012) відбулось зменшення кількості та відсотку вільних і частково вільних країн у сенсі свободи преси на користь країн з невольною пресою. Цікаво, що, за даними на 2013 р., найбільш вільна преса у таких країнах: Норвегія, Швеція, Бельгія, Фінляндія, Нідерланди, Данія, Люксембург, Швейцарія, Андорра, Ісландія, Ліхтенштейн, Сент-Люсія, Естонія, Ірландія, Монако, Нова Зеландія, Палау, Сан-Марино тощо. Всього 2013 р. було налічено 63 країни, у яких варто говорити про вільну пресу (2012 р. таких країн було налічено 66). Найбільше наближеними до країн з вільною пресою (вони є частково вільними) є такі: Чилі, Ізраїль, Намібія, Південна Корея, Гайана, Італія, Бенін, Східний Тимор, Гонконг, ПАР, Угорщина, Чорногорія, Сербія, Болгарія,

Монголія, Хорватія тощо. А всього ж у 2013 р. було налічено 70 частково вільних у контексті преси країн (що на дві країни менше, ніж за даними на 2012 р.). Країни, які, за даними дослідження від 2013 р., найбільше наближені до частково вільних (будучи невідільними), це: Алжир, Вірменія, Еквадор, Кот-д'Івуар, Мексика, Парагвай, ЦАР, Єгипет, Гвінея, Гондурас, Таїланд, Йорданія тощо. Найменш вільна преса притаманна таким країнам, як Бахрейн, Сирія, Куба, Іран, Білорусь, Еритрея, Узбекистан, Північна Корея, Туркменістан, Екваторіальна Гвінея тощо. Всього 2013 р. було налічено 64 невідільні країни (що на п'ять більше, ніж за даними на 2012 р.). Україну 2013 р. було оцінено як частково вільну в зрізі свободи преси (отримала "60" балів, перебуває на межі оцінювання країн між частково вільними і невідільними). У регіональному відсотковому аспекті ситуація виглядає так (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Свобода преси у світі (1989–2013) [458]

Рік дослідження	Вільні країни		Частково вільні країни		Невідільні країни	
	№	%	№	%	№	%
2013	63	32,0	70	35,5	64	32,5
2012	66	33,5	72	36,5	59	30,0
2011	68	34,7	65	33,2	63	32,1
2010	69	35,2	64	32,7	63	32,1
2009	70	35,9	61	31,3	64	32,8
2008	72	37,0	59	30,0	64	33,0
2007	74	38,0	58	30,0	63	32,0
2006	73	37,6	54	27,8	67	34,5
2005	75	38,7	50	25,8	69	35,6
2004	73	37,8	48	24,9	72	37,3
2003	78	40,4	47	24,4	68	35,2
2002	75	40,3	50	26,9	61	32,8
2001	72	38,5	53	28,3	62	33,2
2000	69	37,1	51	27,4	66	35,5
1999	68	36,6	52	28,0	66	35,5
1998	67	36,0	54	29,0	65	34,9
1997	64	34,2	61	32,6	62	33,2
1996	64	34,2	63	33,7	60	32,1
1995	63	33,7	63	33,7	61	32,6
1994	67	36,0	63	33,9	56	30,1
1993	67	37,9	60	33,9	50	28,2
1992	67	41,4	49	30,2	46	28,4
1991	61	38,9	34	21,7	62	39,5
1990	56	35,2	29	18,2	74	46,5
1989	57	35,8	19	11,9	83	52,2

Таблиця 3.6

Свобода преси у світі, регіональний розподіл (2013)

Регіон	Вільна преса, %	Частково вільна преса, %	Невільна преса, %
Америка	43,0	40,0	17,0
Західна Європа	88,0	12,0	0
Центральна та Східна Європа, Центральна Азія	24,0	45,0	31,0
Близький Схід та Північна Африка	0	26,0	74,0
Південна Африка	8,0	47,0	45,0
Азія/Океанія	37,5	30,0	32,5
Світ	32,0	35,5	32,5

Найбільше вільна преса у країнах Північної та Південної Америки (сума країн, які оцінено як вільні та частково вільні, становить 83 %) та Західної Європи (сума таких країн становить 100 %). Натомість, найменше вільна преса зосереджена в країнах Близького Сходу та Північної Африки (26 %) (табл. 3.6). Експерти “Freedom House”, за наслідками дослідження у 2013 р., дійшли висновку, що лише 14 % населення планети живе у країнах з вільною пресою. Натомість, по 43 % населення живе у країнах з частково вільною і невільною пресою. Найкращий прогрес у 2008–2012 рр. продемонстрували частково вільні та невільні країни: Лівія (“+35” балів), Туніс (“+30” балів), Бірма (“+24” бали), Нігер (“+14” балів), Молдова (“+14” балів), Грузія (“+11” балів). Найбільший регрес у 2008–2012 рр. також продемонстрували частково вільні та невільні країни: Малі (“–20” балів), Еквадор (“–17” балів), Фіджі (“–16” балів), Угорщина (“–15” балів), Бахрейн (“–15” балів), Греція (“–12” балів) та Македонія (“–9” балів).

Згідно з зауваженнями К. Д. Карлекара та Дж. Данема [98], у 2012 р. помітними стали такі тенденції розвитку свободи преси (а також політичної свободи) у світі: зростання уваги до нових медіа (мікроблогів, соціальних мереж, мобільних мереж); глибоке усвідомлення, що чесні вибори не можливі без вільної преси (на прикладі Вірменії та Грузії); успіхи розвитку свободи преси у Західній Африці (на прикладі Кот-д’Івуару, Сенегалу, Ліберії, Мавританії, Нігеру); невдачі/криза розвитку свободи преси у Європі (на прикладі Греції, Іспанії, Кіпру). У цьому зрізі особливо цікавим є розгляд стану свободи преси впродовж 1993–2012 рр. у посткомуністичних країнах Європи (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Свобода преси у посткомуністичних країнах Європи за даними
“Freedom House” (1993–2012)

Країна	1993 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Центрально-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	43	46	26	34	35	36	37
Естонія	28	24	20	16	18	18	16
Латвія	29	21	24	19	26	27	28
Литва	30	25	20	18	22	23	24
Польща	30	21	19	21	25	25	26
Румунія	55	49	44	44	42	41	42
Словаччина	47	41	26	20	22	21	22
Словенія	40	27	21	20	25	25	24
Угорщина	30	34	28	21	30	36	36
Чехія	20	19	24	20	19	19	19
Середні дані	35,2	30,7	25,2	23,3	26,4	27,1	27,4
Південно-Східна Європа							
Албанія	53	71	56	50	50	51	49
Боснія і Г-на	70	76	54	45	48	48	49
Косово	–	–	–	–	51	49	49
Македонія	–	36	44	49	48	54	56
Сербія	–	–	–	40	33	35	36
Хорватія	56	58	50	39	41	40	40
Чорногорія	–	–	–	–	37	35	36
Середні дані	59,7	60,3	51,0	44,6	44,0	44,6	45,0
Східна Європа							
Азербайджан	70	69	76	73	79	80	82
Білорусь	66	70	80	88	93	93	93
Вірменія	52	56	59	64	65	65	61
Грузія	73	68	53	57	55	52	49
Молдова	41	62	59	65	55	54	53
Росія	40	58	60	72	81	80	81
Україна	44	39	60	53	56	59	60
Середні дані	55,1	60,3	63,9	67,4	69,1	69,0	68,4

Помітно декілька цікавих висновків: 1) не всі країни Центральної Європи, які є членами Європейського Союзу, оцінено як вільні країни – виняток становлять Болгарія, Румунія та Угорщина; 2) всі країни Південно-Східної Європи оцінено як частково вільні (жодна у 2012 р. не наближається до межі невільних країн); 3) поміж країн Східної Європи переважну більшість оцінено як невільні, виняток становлять Грузія, Молдова та Україна (остання перебуває на межі). Цікаво, що в більшості випадків вільні і частково вільні країни є електоральними демократіями. Також було помічено, що у Центральній Європі спочатку відбувалась де-

мократизація преси, а сьогодні ці тенденції пригальмовано, а інколи відбуваються протилежні тенденції, коли преса дедалі частіше стає “заручником” урядового/державного контролю. В країнах Південно-Східної Європи тенденція на демократизацію преси тривала від початку 90-х років ХХ ст., але сьогодні призупинена і стабілізована (без суттєвих змін). Що ж стосується країн Східної Європи, помічено стабільну тенденцію щодо обмеження свободи преси (за винятком останніх років, коли ситуацію стабілізовано) – це явище має перманентний характер у всіх країнах, за винятком Грузії і Молдови. Більшість країн Центральної Європи порівняно зі свободою преси у 2012 і 1993 рр. йдуть шляхом прогресії (покращення свободи преси). Виняток становить тільки Угорщина. Аналогічна ситуація, за винятком Македонії, властива країнам Південно-Східної Європи. Що ж стосується Центральної Європи, то тут позитивну динаміку у кореляції 2012 і 1993 рр. помічено тільки у випадку Грузії – всі інші країни стали менш вільними у зрізі їхньої преси (а тому й політичних свобод). Існує й інша тенденція: упродовж 2011–2012 рр. помічено зменшення свободи преси практично у всіх країнах регіону. Виняток становлять Естонія, Словенія, Вірменія, Грузія та Молдова (покращення), Угорщина, Чехія, Косово, Хорватія і Білорусь (на однаковому рівні). Загалом, такі висновки “Freedom House” більшість науковців та політиків вважають обґрунтованими, про що зауважують Л. Беккер, Т. Влад та Н. Нуссер.

Ще один схожий проект, який також запропонований “Freedom House”, отримав назву “Свобода мережі”. Його актуальність обумовлена подіями, які на прикладі країн Близького Сходу довели, що Інтернет може стати “платформою” для впливу на політичні й економічні зміни/перетворення. Побойючись влади нових технологій, автократичні держави розробляють способи фільтрації чи моніторингу, а в окремих випадках – блокування доступу до певного інформаційного контенту. Це, що цікаво, помітно не тільки у випадку автократичних моделей, а й в площині демократичних держав у відповідь на потенційні правові, економічні і/чи політичні небезпеки, що витікають, на думку представників влади, з нових медіа. Саме з огляду на це, в 2009 р. розпочато зовсім новий проект “Freedom House”, який спрямовано на аналіз свободи Інтернету. Спочатку в пілотному дослідженні аналіз проведено щодо п’ятнадцяти країн, проте згодом вибірка була розширена. Так, в 2011 р. проведено порівняльний аналіз 37 країн, а в 2012 р. – 47 країн у шести географічних регіонах [518, 519], а також запропоновано звіти по кожній із країн.

Методологія порівняльного аналізу свободи мережі містить три такі елементи: 1) оцінку перешкод на шляху доступу до інформації (в тім числі інфраструктурних й економічних бар’єрів на шляху доступу, правового і/

чи власницького контролю над Інтернет-провайдером та незалежності регулюючих органів); 2) *аналіз обмежень змісту* (в тім числі правового регулювання змісту, технічної фільтрації, блокування сайтів, самоцензури й різноманіття Інтернет-ЗМІ); 3) *дослідження порушення прав користувачів* (у тім числі через спостереження, недоторканність приватного життя, а також наслідків Інтернету для діяльності, стосовно позбавлення волі та незаконного переслідування, кібератак). Задля вимірювання зазначених методологічних параметрів свободи мережі використано 21 запитання, відповіді на які дають експерти у сфері інформаційних технологій і свободи преси. Так отримуємо бал із кожного елемента свободи мережі. Підсумовування балів за виділеними блоками веде до отримання комплексного рейтингу свободи мережі в світі (серед чітко визначеної кількості країн).

Загалом, методологія проекту схожа з іншими методиками, які реалізує “Freedom House” – вираховується свобода Інтернету і новітніх медіа. Кожній країні присвоюють кількісний рейтинг від “0” (найбільш вільна країна) до “100” (найменш вільна країна) балів. Унаслідок цього визначають три групи країн: 1) *вільні* (“0–30”); 2) *частково вільні* (“31–60”); 3) *невільні* (“61–100”). За даними на 2011 р., отримано такі результати (стосовно 37 країн світу, підданих порівняльному аналізу) (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Свобода мережі у деяких країнах світу (2011)

Країна	Свобода мережі, статус	Свобода мережі, бали	Оцінка перешкод, бали	Обмеження за змістом, бали	Порушення прав, бали
1	2	3	4	5	6
Естонія	вільна	10	2	2	6
США	вільна	13	4	2	7
Німеччина	вільна	16	4	5	7
Австралія	вільна	18	3	6	9
Спол. Королів.	вільна	25	1	8	16
Італія	вільна	26	6	8	12
ПАР	вільна	26	7	9	10
Бразилія	вільна	29	7	7	15
Кенія	частково вільна	32	12	9	11
Мексика	частково вільна	32	12	10	10
Пд. Корея	частково вільна	32	3	12	17
Грузія	частково вільна	35	12	10	13
Нігерія	частково вільна	35	13	10	12
Індія	частково вільна	36	12	8	16
Малайзія	частково вільна	41	9	11	21
Йорданія	частково вільна	42	12	11	19
Туреччина	частково вільна	45	12	16	17

Закінчення табл. 3.8

1	2	3	4	5	6
Індонезія	частково вільна	46	14	13	19
Венесуела	частково вільна	46	15	13	18
Азербайджан	частково вільна	48	15	15	18
Руанда	частково вільна	50	14	19	17
Росія	частково вільна	52	12	17	23
Єгипет	частково вільна	54	12	14	28
Зімбабве	частково вільна	54	16	15	23
Казахстан	частково вільна	55	16	22	17
Пакистан	частково вільна	55	16	17	22
Таїланд	невільна	61	12	23	26
Бахрейн	невільна	62	11	22	29
Білорусь	невільна	69	19	23	27
Ефіопія	невільна	69	21	26	22
Сауд. Аравія	невільна	70	14	27	29
В'єтнам	невільна	73	16	25	32
Туніс	невільна	81	21	28	32
Китай	невільна	83	19	28	36
Куба	невільна	87	24	30	33
Бірма	невільна	88	23	29	36
Іран	невільна	89	21	29	39

Порівняно із даними на 2009 р. (стосовно меншої кількості країн), ситуація суттєво покращилась лише в Грузії (“+8” балів), а суттєво погіршилась у таких країнах: Китай (“-4” бали), ПАР (“-4” бали), Туніс (“-5” балів), Іран (“-13” балів). Із-поміж колишніх республік Радянського Союзу ситуація найкращою виявилась в Естонії (в аналізі цього регіону – єдина вільна країна) й Грузії (країна наближена до вільної). Найгірша ситуація властива Білорусі – позиціонується як невільна. У 2012 р. було оприлюднено новий рейтинг свободи мережі у світі (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Свобода мережі у деяких країнах світу (2012)

Країна	Свобода мережі, статус	Свобода мережі, бали	Оцінка перешкод, бали	Обмеження за змістом, бали	Порушення прав, бали
1	2	3	4	5	6
Естонія	вільна	10	2	3	5
США	вільна	12	4	1	7
Німеччина	вільна	15	4	3	8
Австралія	вільна	18	2	6	10
Угорщина	вільна	19	5	6	8
Італія	вільна	23	4	7	12

Закінчення табл. 3.9

1	2	3	4	5	6
Філіппіни	вільна	23	10	5	8
Спол. Королів.	вільна	25	1	8	16
Аргентина	вільна	26	9	9	8
ПАР	вільна	26	8	8	10
Бразилія	вільна	27	7	6	14
Україна	вільна	27	7	8	12
Кенія	вільна	29	10	7	12
Грузія	вільна	30	9	10	11
Нігерія	частково вільна	33	12	9	12
Пд. Корея	частково вільна	34	3	12	19
Уганда	частково вільна	34	11	8	15
Киргизстан	частково вільна	35	13	10	12
Мексика	частково вільна	37	11	11	15
Індія	частково вільна	39	13	9	17
Індонезія	частково вільна	42	11	11	20
Лівія	частково вільна	43	18	9	16
Малайзія	частково вільна	43	10	14	19
Йорданія	частково вільна	45	13	12	20
Туніс	частково вільна	46	14	12	20
Туреччина	частково вільна	46	12	17	17
Венесуела	частково вільна	48	15	14	19
Азербайджан	частково вільна	50	13	16	21
Руанда	частково вільна	51	13	19	19
Росія	частково вільна	52	11	18	23
Зімбабве	частково вільна	54	17	14	23
Шрі-Ланка	частково вільна	55	16	18	21
Казахстан	частково вільна	58	15	23	20
Єгипет	частково вільна	59	14	12	33
Таїланд	невільна	61	11	21	29
Пакистан	невільна	63	19	18	26
Білорусь	невільна	69	16	23	30
Бахрейн	невільна	71	12	25	34
Сауд. Аравія	невільна	71	14	26	31
В'єтнам	невільна	73	16	26	31
Бірма	невільна	75	22	23	30
Ефіопія	невільна	75	22	27	26
Узбекистан	невільна	77	19	28	30
Сирія	невільна	83	23	25	35
Китай	невільна	85	18	29	38
Куба	невільна	86	24	29	33
Іран	невільна	90	21	32	37

Усі країни, в яких обмежуються свободи мережі, доцільно розподіляти на три групи з приводу того, як офіційна державна влада поводить себе під час контролю мережі Інтернет: 1) “*блокатори*” (англ. *blockers*) – уряд (або офіційна влада) блокує значну кількість політично спрямованих сайтів або ж соціальних медіа-платформ, інвестує величезні кошти у технічні можливості того, щоб визначити контент для блокування (Бахрейн, Китай, Ефіопія, Іран, Саудівська Аравія, В’єтнам, Сирія, Таїланд, Узбекистан); 2) “*неблокатори*” (англ. *nonblockers*) – уряд (чи офіційна влада) не почав систематичного блокування політично спрямованих сайтів або соціальних медіа-платформ, проте влада продемонструвала свою зацікавленість в обмеженні контенту в Інтернеті та закулісно тисне на мережу, зокрема через кібератаки проти впливових новинних сайтів (крім того, у таких країнах відбуваються арешти осіб, які через Інтернет поширюють інформацію, яка є критикою чинної системи влади – Азербайджан, Єгипет, Йорданія, Малайзія, Венесуела та Зімбабве); 3) “*блокатори у фазі становлення*” (англ. *nascent blockers*) – уряд (або ж офіційна влада) розпочав політично мотивовані блокування Інтернет-контенту, але зазначений процес ще не є інституціоналізованим, а спорадичним (Білорусь, Росія, Шрі-Ланка, Пакистан).

Крім того, було помічено кілька загрозливих тенденцій розвитку свободи мережі: 1) прийняття нових законів, які обмежують свободу слова та уможливають арешти інтернет-користувачів (Аргентина, Бахрейн, Білорусь, Бірма, Китай, Індія, Індонезія, Іран, Казахстан, Киргизстан, Малайзія, Мексика, Пакистан, Росія, Саудівська Аравія, Шрі-Ланка, Сирія, Таїланд, В’єтнам); 2) замовлення оплачуваних коментаторів, які дезінформують та маніпулюють Інтернет-дискусіями (Бахрейн, Білорусь, Куба, Китай, Єгипет, Ефіопія, Іран, Малайзія, Росія, Саудівська Аравія, Таїланд, Україна, Сирія, Венесуела); 3) збільшення загрози для користувачів Інтернету за політичну вмотивовану критику системи влади (Бахрейн, Білорусь, Бірма, Китай, Єгипет, Іран, Йорданія, Казахстан, Лівія, Малайзія, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, Сирія, Таїланд, Узбекистан, Венесуела, В’єтнам, Зімбабве); 4) поширення фізичних атак і розправ за Інтернет-критику системи влади (Азербайджан, Бахрейн, Бірма, Китай, Куба, Єгипет, Індонезія, Іран, Йорданія, Казахстан, Лівія, Мексика, Пакистан, Сирія, Саудівська Аравія, Шрі-Ланка, Таїланд, Узбекистан та В’єтнам).

Коротко розглянувши головні проекти “Freedom House” (деякі проекти ще буде розглянуто згодом у площині оцінювання трансформаційних процесів тощо), варто зауважити, що вони мають як загальні недоліки, так і достоїнства. До *недоліків* відносять: одномірну шкалу порівняння, що заснована на специфічних умовах й не зважає на національну своєрідність, а також орієнтацію на експертні оцінки та ви-

бірковість статистичних даних (якщо такі використовують експерти). У сукупності вони можуть обернутися некоректними та політично заангажованими оцінками у конкретних країнах. Утім, навіть виставлення оцінок на основі консенсусу хоч і знижує рівень суб'єктивізму, але не здатне повністю вилучити їх. Однак, експертні техніки не мають приховувати важливих переваг. Компетентний експерт, ґрунтуючись на власному досвіді, може провести глибокий аналіз. Безумовним достоїнством проєктів “Freedom House” є докладна “матриця” аналізу, яка уніфіковує процедури дослідження, стилістику оглядів країн, забезпечує їхню глибину та всебічність. Нарешті, важливим “плюсом” тут є багаторічний моніторинг аналізованих країн, що створює інформаційні бази.

Попри інші проєкти, спрямовані на аналіз політичної свободи¹, вважаємо за необхідне зупинитись на розгляді проєктів, створених організацією “Вільне існування” (англ. “The Free Existence”). Головно йдеться про так звані “лібертаріанські цінності”, які сьогодні часто лежать в основі порівняльного аналізу *субполітичної свободи* у світі, хоч значно меншою мірою здатні свідчити про політичні режими сучасності. Організація розробила кілька індикаторів, які використовують як окремі показники субполітичної свободи: “індекс свободи наркотиків”, “індекс свободи користування зброєю”, “мета-індекс свободи”.

Індекс свободи наркотиків – це кількісний показник, який оцінює законність уживання наркотиків, а також їх зберігання та продажу в більшості країн світу. Так як це перша спроба кількісно структурувати законодавство з приводу використання наркотиків у світі, то досить часто індекс опирається на неофіційні дані замість того, щоб використовувати підхід прямого правового аналізу. Але ця ситуація пояснена винятково відсутністю доступу до першоджерел (законів) деяких країн. Востаннє індекс оновлено 2011 р. (до цього також проводили спробу аналізу 2008 р.) Згідно з розрахунком, чим вищим є отриманий країною бал, тим вища є свобода з приводу вживання та розповсюдження наркотиків. Індекс свободи наркотиків розраховано за десятибальною шкалою (показник “0” з аналізу вилучено): “1” бал – наркотики заборонені, пе-

¹ Цікавий (проте значно менше структурований) підхід до оцінювання свободи преси запропонувала організація “Комітет захисту журналістів”. Проте в цій методиці відбувається не систематизована оцінка свободи преси як такої, а визначення (більшою мірою) свободи діяльності журналістів. З огляду на це, організація відстежує випадки смертей та арештів журналістів. Тут за основу було взято науковий підхід: відбувається дослідження конкретних випадків через проведення незалежних розслідувань тих чи інших інцидентів за участю журналістів. Символічну організацію було названо “Червоним хрестом журналістики”. Цікава причина її формування: це відбулось у 1981 р. з огляду на необхідність захисту іноземних журналістів від утисків авторитарних режимів. Найбільш відомі проєкти організації – це журнал “Небезпечні завдання”, а також щорічний звіт про свободу преси “Напади на пресу” (з 1995 р.).

редбачена смертна кара навіть за їх заповнення; “2” бали – наркотики заборонені та існує смертна кара за їх зберігання; “3” бали – наркотики заборонені і передбачено штрафи за їх зберігання; “4” бали – наркотики в принципі заборонені, але неофіційно дозволено використання в медицині й особистому вжитку марихуани; “5” балів – наркотики в принципі заборонені, але офіційно дозволене використання в медицині марихуани; “6” балів – дозволене особисте володіння, використання або вирощування марихуани; “7” балів – дозволений продаж немедичної марихуани; “8” балів – крім марихуани, дозволене особисте володіння і використання препаратів одного типу галюциногенів; “9” балів – крім марихуани, дозволене особисте володіння і використання препаратів різних типів галюциногенів; “10” балів – дозволене також легальне використання важких наркотиків (зокрема, кокаїну, героїну тощо). Тому “найвільніша” у цьому плані та країна, яка отримує “10” балів.

За даними на 2011 р., найменш вільними у плані наркотиків країнами є такі: Бутан, Китай, Алжир, Демократична республіка Конго, Індонезія, Північна Корея, Кувейт, Малайзія, Оман, Сінгапур, Сирія, Тайвань, Об’єднані Арабські Емірати, Узбекистан, Ємен, Афганістан, Бахрейн, Бангладеш, М’янма, Куба, Єгипет, Гайана, Індія, Іран, Йорданія, Південна Корея, Лаос, Лівія, Нігерія, Пакистан, Саудівська Аравія, Катар, Сомалі, Шрі-Ланка, Судан, Таджикистан, Таїланд, Туніс, В’єтнам, Андорра, Ангола тощо. Цікаво, що це переважно недемократичні країни – у них за користування або розповсюдження наркотиками може бути передбачена смертна кара (країни оцінено за кількістю балів від “1” до “3”). Більш вільними країнами в плані використання наркотиків (від “3” до “5” балів) є Антигуа, Багами, Мікронезія, Лесото, Мозамбік, Румунія, Беліз, Бразилія, Швейцарія, Камерун, Колумбія, Данія, Естонія, Франція, Ірак, Росія, ПАР, Чилі, Фінляндія, Гана, Ямайка, Люксембург, Непал, Філіппіни, Сполучене Королівство, Аргентина, Канада, Ізраїль, Італія. Цікаво, що в цьому випадку йдеться про демократичні та автократичні політичні режими. Ще більш вільними у контексті використання наркотиків (від “5” до “8” балів) є Австралія, Німеччина, Перу, Уругвай, Бельгія, Хорватія, Чехія, Португалія та Іспанія. Це демократичні країни. Найбільш вільними країнами щодо використання наркотиків є Нідерланди і Мексика – відповідно, “8,5” та “9,0” бала. Україна отримує показник “2,5” бала.

Індекс свободи користування зброєю – це кількісний показник, який оцінює законність володіння зброєю та її використання у більшості країн світу. Індекс було побудовано не лише на основі правових норм аналізу, а й з огляду на залежність від непідтвердженої інформації з новин (проте винятково у зв’язку з відсутністю доступу до першоджерел – тобто до законів деяких країн). У цьому зрізі розрахунок значно ускладнений і набуває рис *компаративного підходу*.

Композитність означена за допомогою трьох окремих маркерів індексу свободи користування зброєю. *Перший маркер* – базова шкала щодо законності користування вогнепальною зброєю у контексті ліцензування, реєстрації та зберігання. *Другий маркер* – шкала, яка стосується відкритого і прихованого перенесення зарядженої зброї для оборонних цілей. *Третій маркер* – це шкала щодо законності володіння повністю автоматичною зброєю (автомати, кулемети), обрізними гвинтівками та рушницями, а також супресорами (чи “глушниками”).

Першу шкалу оцінюють від “0” до “4” балів: “0” балів – володіння будь-яким типом вогнепальної зброї заборонене; “2” бали – деякі види вогнепальної зброї є офіційно дозволеними за умови ліцензування/реєстрації і закритого зберігання зброї; “3” бали – деякі види вогнепальної зброї офіційно дозволені за умови ліцензування (реєстрації) і зберігання зброї під замком; “4” бали – деякі види вогнепальної зброї офіційно дозволені без ліцензії/реєстрації та без вимог до експлуатації.

Другу шкалу оцінюють від “0,6” до “1,8” бала: “0,6” бала – коли носіння зброї для оборонних цілей обмежене прихованим типом самого перенесення зброї або окремими обставинами; “1,2” бала – це коли носіння зброї для оборонних цілей обмежене й існують легальні дозволи на носіння зарядженої вогнепальної зброї; “1,8” бала – це коли немає обмежень з приводу носіння зарядженої або прихованої вогнепальної зброї. Ця шкала модифікована двома показниками від “0,6” до “1,2” бала: “0,6” бала – існують обмеження, проте загалом дозволено відкрито носити заряджену зброю (наприклад, дозвіл/ліцензія не потрібна); “1,2” бала – обмежень на відкрите носіння зарядженої зброї (без дозволу/ліцензії) немає.

Третю шкалу оцінюють від “1” до “3” балів: “1” бал – право носити автоматичну зброю обмежене, але можна володіти повністю автоматичною зброєю, супресорами або короткоствольною гвинтівкою і рушницею; “2” бали – це право необмеженого володіння повністю автоматичною зброєю, супресорами чи гвинтівками внаслідок внесення даних з приводу цього до національного реєстру власників зброї; “3” бали – це право необмеженого володіння повністю автоматичною зброєю, супресорами чи гвинтівками без їхньої реєстрації.

Так композитна оцінка вибудовується за шкалою від “0” до “10” балів – на основі підсумовування результатів трьох шкал. За даними на 2011 р., ситуація стосовно індексу свободи користування зброєю у світі має такий вигляд: 1) країни, які оцінено як *невільні* – Уганда (країна отримує “0” балів унаслідок конфіскації всіх типів зброї у населення), Лівія, Палау, Соломонові острови, Кувейт, Китай, Іран, Північна Корея, Науру, Судан, В’єтнам, Еритрея, Тайвань, Узбекистан, Зімбабве (до “1” балу); 2) *майже невольні країни* – Венесуела, Куба, Гонконг, Японія,

Сінгапур, Сполучене Королівство, Австралія, Канада, Південна Корея, Нова Зеландія, Австрія, Люксембург, Аргентина, Данія, Македонія, Нідерланди, Хорватія, Угорщина, Грузія, Іспанія, Україна, Вірменія, Азербайджан, Ісландія, Мальдіви, Норвегія, Португалія (від “1” до “3” балів); 3) *країни зі значними обмеженнями* – Бельгія, Росія, Німеччина, Ірландія, Польща, Словенія, Швеція, Бразилія, Румунія, Албанія, Колумбія, Кіпр, Італія, Косово, Індія, Сербія, Словаччина, Мексика, Фінляндія, Франція, Єгипет, Монако, Таїланд, Мальта, Молдова, Латвія, Ліхтенштейн, Чорногорія, Естонія, Греція, Боснія та Герцеговина (від “3” до “5” балів); 4) *помірно вільні країни* – Литва, Парагвай, Туреччина, Ірак, Швейцарія, Перу, ПАР, Ізраїль, Чехія, Філіппіни, Болівія, Саудівська Аравія та Болгарія (від “5” до “7” балів); 5) *дуже вільні країни* – Східний Тимор, деякі штати в США (більше “7” балів).

Особливе місце серед проектів організації “Вільне існування” має так званий **компаративний мета-індекс свободи**. Він інкорпорує у себе інші індекси, які мають місце у порівняльному застосуванні – індекс економічної свободи, індекс свободи у світі, індекс сприйняття корупції, права власності, свободу від сплати податків, свободу вираження, рівень обмеженості уряду (політичної системи), індекс свободи користування зброєю, індекс свободи наркотиків, свободу від інфляції, свободу ведення бізнесу. Часто за набір маркерів, які долучено до аналізу, цей проект може називатися “*індексом лібертаріанської свободи*”. Творці проекту за даними на 2011 р. пропонують такі висновки: за композитним мета-індексом свободи *найвільніші країни* – це Швейцарія, Гонконг, Чилі, Канада, Австралія, США, Нідерланди, Нова Зеландія, Фінляндія, Уругвай, Сінгапур, Естонія, Люксембург, Німеччина тощо; *найменш вільні країни* – це Китай, Чад, Туркменістан, Білорусь, Іран, Узбекистан, Венесуела, Демократична республіка Конго, М’янма, Лівія, Еритрея, Куба, а також Зімбабве. Усього на 2011 р. проаналізовано 164 країни. З-поміж них Україна була позиціонована як 147. З іншого боку, потрібно сказати, що індекс розраховано за шкалою від “0” до “100” балів. Найбільш вільні країни в композитному розрахунку отримали в середньому “70–71” бал, найменш вільні – “30” балів (при чому Зімбабве – лише “22” бали). Україна отримала “44” бали.

Серед посткомуністичних країн Європи на 2011 р., за проведеними оцінками, найвільніші країни – Естонія (“70” балів), Чехія (“68” балів), Литва (“66” балів), Латвія і Словаччина (по “61” балу). Найменш вільними країнами визначено такі: Білорусь (“39” балів), Україна (“44” бали), Росія (“46” балів), Азербайджан (“48” балів), а також Боснія та Герцеговина (“48” балів). Тим не менше, треба розуміти, що йдеться про індекс, який не є абсолютним, а тільки відносним. Крім того, методика розрахунку цього індексу є інноваційною й мало апробованою. Тому

такий композитний індекс використано винятково в ознайомчих цілях, оскільки право на існування має також і “лібертаріанська методика” розрахунку та розуміння свободи у світі.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Що таке свобода? Які різновиди свободи важливі у контексті демократії та/чи демократизації?
- Схарактеризуйте теоретико-методологічні особливості індексу свободи преси організації “Репортери без меж”.
- Окресліть результати застосування індексу свободи преси організації “Репортери без меж”.
- Які посткомуністичні країни Європи детерміновані найвільнішою пресою та чому?
- Опишіть виміри свободи преси організації “Freedom House”.
- Проаналізуйте динаміку розвитку свободи преси у світі після колапсу СРСР.
- Означте особливості свободи преси за даними організації “Freedom House” у посткомуністичних країнах Європи.
- У чому суть проекту “Свобода мережі” організації “Freedom House”?
- Розкрийте методологію та результати проекту “Свобода мережі”.
- Що таке країни “блокатори”, “неблокатори” і “блокатори у фазі становлення” у проекті “Свобода мережі”?
- Схарактеризуйте завдання та теоретико-методологічні особливості індексу свободи наркотиків.
- Опишіть індекс свободи користування зброєю та типологізацію країн на його основі.
- Що таке композитний індекс і як його обчислюють?
- Сформулюйте параметри мета-індексу свободи організації “Вільне існування”.
- Запропонуйте підходи до трактування політичної свободи.
- Що таке економічна свобода і яке її значення у типологізації політичних режимів?
- Проаналізуйте завдання й особливості реалізації методики “Економічна свобода у світі” інститутів Катона та Фрейзера.
- Економічна свобода у посткомуністичних країнах Європи: означте результати розрахунків та особливості позиціонування окремих субрегіонів.
- Проаналізуйте теоретико-методологічні атрибути реалізації проекту “Економічна свобода у світі” фонду “Спадщина”.
- Які Ви знаєте різновиди економічної свободи та в чому їхня специфіка?
- Які різновиди країн доцільно виокремлювати на підставі застосування індексу економічної свободи фонду “Спадщина”?
- Які країни є найбільше та найменше економічно вільними у світі та чому?
- Як економічна свобода корелює з політичною свободою?
- Означте особливості проекту “Світовий огляд економічної свободи” організації “Freedom House”.

Розділ 4

РІВНІ, РІЗНОВИДИ ТА КОНЦЕПТИ ДЕМОКРАТІЇ І ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

- 4.1. Рівні, різновиди і концепти демократії: становлення та диференціація.
- 4.2. Концепт “гібридного режиму”: операціоналізація та політичні наслідки.
- 4.3. Концепт “дефектної” і “вбудованої” демократії: логіка й емпіричні свідчення.
- 4.4. Концепт “консолідованості” і “консолідації” в аналізі демократії і демократизації.
- 4.5. Концепт “постдемократії”: проблеми й перспективи розвитку теорії і практики демократії.

Основні поняття: політичний режим, демократія, демократизація, різновиди та рівні демократії, концепт демократії, докласичні концепти (первісна, військова, антична, пряма демократія), класичні концепти (республіканська, ліберальна, охоронна, представницька, розвиваюча, марксистська, учасницька, елітистська, плюралістична демократія), новітні концепти демократії, інституційні ознаки демократії, максималістський та мінімалістський виміри демократії, консоціативна демократія, електоральна демократія, “сіра зона”, гібридний режим, контрольована (керована) демократія, обмежена демократія, делегативна демократія, “демократія з прикметниками”, класифікація підходів до визначення демократії, “концептуальне розтягування”, стратегія “зменшення підтипів”, змішаний режим, “авторитаризм з прикметниками”, феномен гібридності, варіанти транзиту від гібридного режиму, типи і тенденції розвитку гібридних режимів, стабільність/нестабільність гібридних режимів, “демократія без держави”, захищена демократія, лімітована демократія, дефектна і вбудована демократія, поділ “ліберальні – напівліберальні – ілліберальні” демократії, частковий режим, шляхи “вбудовування” демократії, “взаємно вбудована демократія”, різновиди дефектних демократій (доменна, ексклюзивна, ілліберальна і делегативна), чинники формування концепту “дефектної” демократії (структурні, орієнтовані на суб’єкта, інституційні), сценарії розвитку дефектних демократій (стабілізаційний, регресивний і прогресивний), причини становлення та розвитку дефектних демократій, консолідація демократії, консолідованість демократії, початкова консолідація демократії, консолідована демократія, підходи до визначення консолідації демократії (актор-орієнтований, подія-орієнтований, інституційний, негативний-позитивний, мінімальний-максимальний), фаза консолідації демократії, напівконсолідована демократія, “крах” демократії, “добродесна” та “порочна” інституціоналізація демократії, дефінітивні індикатори консолідації демократії, дуалістична модель демократичної консолідації, ступені консолідації демократії (конституційна/інституційна, репрезентативна, поведінкова консолідація, а також консолідація громадянської культури), “тест двома передачами влади”, кластери консолідованої демократії, мінімалістські параметри консолідованої демократії, модифікована демократія, постдемократія, хибні уявлення про постдемократію, парадокс сучасного політичного процесу, маркери постдемократії, критика ідей і концепту постдемократії (інноваційна теорія демократії, віртуальна, застережлива, постелекторальна, постмодерністська, транскордонна демократія).

4.1. Рівні, різновиди і концепти демократії: становлення та диференціація

Як засвідчують порівняльний аналіз (проведений у попередніх розділах) та історична й політична практика функціонування політичних режимів сучасності, не можна з однозначною точністю підходити до трактування усіх демократій, як сумірних і рівноцінних. Безумовно, існує помітна відмінність у розвитку демократії, наприклад, у Сполученому Королівстві (загалом у Західній Європі), Болгарії (або в Центральній чи Центрально-Східній Європі) та Україні (або загалом у Східній Європі) тощо. Однак найбільша розділювальна лінія трактування того, як проходить демократизація, притаманна тим країнам, які нещодавно були автократичними (тобто авторитарними чи тоталітарними), а сьогодні з різних причин перебувають на стадії трансформації своїх політичних режимів (найчастіше трансформацію у політичній науці іменують демократизацією, хоча, як бачимо з досвіду, помітними є й елементи контраверсійного процесу – автократизації). З огляду на це, країни, які різною мірою демократизовані, трактують (інколи досить суб'єктивно) по-різному. Внаслідок цього у політології виникло багато підходів до дефініювання національних (а також інтернаціональних) особливостей демократії (та демократизації, як більш широкого процесу, найчастіше лінійного характеру). Ці підходи оперують поняттями “рівнів” та/або “різновидів” демократії, а також демократизації, на чому (в межах узагальнень та/або уточнень) зосереджено увагу в цьому розділі посібника (часто навіть на підставі наповнення емпіричними даними порівняльного аналізу посткомуністичних країн Європи).

Коли говоримо про історичні та сучасні різновиди демократії і демократизації, то віддаємо належне тому моменту, що деякі з них є класичними (тобто аналізованими в класичній та новій літературі з приводу демократії, демократизації та політичних режимів загалом), а деякі нетрадиційними/новітніми (адже розвивається політична наука). Саме з огляду на зазначену специфіку, вважаємо за доцільне застосовувати для трактування різних феноменів і процесів (у тім числі демократії і демократизації) категорію “концепт”. Річ у тім, що найчастіше “концепт” трактують як інноваційну ідею, яка є в креативному задумі; як конструкцію, яка складається з одного класу об'єктів й одного класу параметрів; як загальну ідею або щось розумово/логічно продумане. З огляду на це, зрозуміло, що “концепт” – не частина загальної теорії, а результат попереднього і подальшого обґрунтування. У цьому контексті перевірка концепту є обов'язковою, особливо якщо це стосується таких феноменів і процесів, як демократія та демократизація.

“Концепт демократії” передбачає, що йдеться про попередні результати, які потребують подальшого систематичного емпіричного дослідження й операціоналізації у контексті пояснення засадничих параметрів та індикаторів демократії. Попри те, що і раніше були очевидними відмінності в якості демократії, політична наука все ж зазвичай нехтувала якісними й кількісними вимірами цього феномена та процесу. Важливо, що сьогодні досить часто використовують різні *“класичні”* (наприклад, ліберальна, представницька, учасницька, плюралістична демократія тощо) та *“новітні”* концептуалізації демократії (наприклад, дефектна, гібридна, мутантна, емергентна, вбудована демократія тощо), але сутнісно складно говорити про їхню політологічну операціоналізацію. Тому на цій проблемі варто зупинитись більш детально. Разом із цим, треба окреслювати концепти демократії (а також демократизації) у часовій перспективі, як *“докласичні”*, *“класичні”* і *“новітні”*. Обговоримо їх більш детально (це потрібно в ракурсі цілісного сприйняття демократії як аналітичного феномена), розуміючи, що предметом розгляду є політичні режими сучасності, тобто у нашому контексті новітні концепти демократії.

Серед *“докласичних”* концептів демократії (які спочатку були аполітичними) дослідники найчастіше виділяють такі: *“первісна демократія”*, *“військова демократія”*, *“антична демократія”*, *“пряма демократія”*.

“Первісна демократія” передбачала, що *“первинній самоорганізації”* людей з рисами всенародності притаманна безпосередня участь усіх у *“справі виживання та відтворення роду”*. Тут питання про участь кожного в управлінні й самоврядуванні не виникало в силу його зумовленості природним розподілом статевовікових ролей. Було передбачено, що природа самостійно вибирала та призначала: від людей тільки вимагали підтримувати *“основи всенародності”*.

“Військова демократія” – це принцип організації влади, переважно у племінних утвореннях, відповідно до якого право прийняття і/чи проведення важливих рішень покладалось тільки на тих, хто безпосередньо забезпечував безпеку племені (клану, роду), тобто на всіх озброєних чоловіків-дружинників (інші ж члени племені були вилучені з процесу прийняття рішень; жінок, літніх людей та дітей вважали лише *“нахлібниками можновладців”*).

“Антична демократія” – це принцип всенародності й рівності усіх *“громадян”* перед законом і одного перед одним як представниками одного суспільства (*“народу”*); принцип прийняття рішень на підставі *“згоди більшості”* (через процедури скликань агор, еклесій і апелл – залежно від географічного детермінування в Давній Греції та її полісах, Спарті тощо). В умовах античної демократії виникли процедури виборності, делегування повноважень, а також принцип рівності чи рівновладності.

“Пряма демократія” (як різновид античної демократії – *“афінська демократія”*) – це система, коли керовані реально впливають на обрання правителів і політичний курс країни. Є два види прямої демократії: вибір правителів (у тім числі президента, глави уряду тощо) відбувається за допомогою системи партій або прямим загальним голосуванням. *“Афінська демократія”* – це система змішаного правління з народним зібранням усіх громадян і максимально зниженими майновими та іншими цензами (синоніми *“афінської демократії”* – аристотелівський термін *“політія”* та категорія *“чиста демократія”*).

Із-поміж *“класичних”* концептів демократії найчастіше виокремлюють такі: *“республіканська демократія”*, *“ліберальна демократія”*, *“охоронна демократія”*, *“представницька демократія”*, *“розвиваюча демократія”*, *“марксистська демократія”*, *“учасницька демократія”*, *“елітистська демократія”*, *“плюралістична демократія”* тощо.

“Республіканська демократія” (*“рання американська демократія”*) – це система змішаного представницького управління від імені усіх громадян, а не визначених класів; це система, в якій головні позиції займають право, а також ідея справедливості як вищого ступеня сумісності різних інтересів. Але базовий критерій справедливості – це максимум свободи для якнайбільшої кількості людей. Мета такої демократії – досягнути *“граничної”* різноманітності (чи плюралізму) та залучити якомога більшу кількість людей до соціального життя та перерозподілу суспільних благ. Разом із цим, підтверджено, що демократії не може бути без згоди більшості щодо головних критеріїв устрою певного суспільства. Немає демократії і без конфлікту інтересів. Традиційні ознаки республіканської демократії: легітимність, конституціоналізм, вільні вибори, мажоритарність (або *“правління більшості”*), повага до опозиції, конституційні гарантії індивідуальних прав і свобод.

“Ліберальна демократія” – це політична система та політичний порядок, які дають змогу громадянам брати участь у політичному житті; це політичний механізм, що захищає громадян від свавілля влади та беззаконних дій інших людей; зазначений механізм може спрацьовувати винятково через конституційні обмеження влади, що виражаються насамперед у поділі повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади. В основі ліберальної демократії лежить концепт природних прав людини та громадянина. Серед моделей ліберальної демократії найчастіше виокремлюють такі: *“охоронна”*, *“представницька”*, *“розвиваюча”* тощо [176].

“Охоронна демократія” – це модель демократії для захисту людини на основі забезпечення всезагального права голосу, унаслідок якого виникає механізм прямого підпорядкування правителів виборцям; це

система конституційної демократії, що діє в межах формальних та неформальних правил, які обмежують владу держави. Такий підхід гарантує політичні і громадянські свободи, а також рівність усіх перед законом. Охоронна демократія надає громадянам можливості для вибору власного способу життя унаслідок повної відповідальності за свій вибір, що має на увазі невтручання влади в більшість сфер життя та відділення держави від громадянського суспільства.

“Представницька демократія” – система, у якій парламент вважають центром усього політичного процесу. Парламент є головною підставою політичної влади та єдиним легітимним вираженням всезагального виборчого права. За підсумками вільних, справедливих і змагальних виборів громадяни делегують у законодавчий орган своїх представників, які впродовж конкретного терміну зобов’язані виражати вимоги та інтереси певних груп електорату. Класична представницька демократія передбачає існування інституту двопалатного (бікамерального) парламенту.

“Розвиваюча демократія” (чи *“демократія для саморозвитку”*) – концепт, що ґрунтується на забезпеченні політичної участі не лише заради захисту індивідуальних інтересів, а й для самовдосконалення вільних поінформованих громадян, прихильних до демократичних ідеалів. Стверджується ідея, що оскільки залученість громадян до політики (участь у роботі окремих гілок влади, громадських дебатах) важлива для гармонійного розвитку потенціалу кожної людини, держава повинна надати їм (громадянам) особисті права та свободи. Згідно з цим концептом, демократія – це засіб досягнення свободи індивідів або особистісної автономії.

“Марксистська демократія” – концепт, в основі якого покладено розгляд парламентаризму лише як форми капіталістичної демократії, а натомість у центрі уваги зосереджено твердження про те, що вільний розвиток усіх досягнуто шляхом вільного розвитку кожного. Останній трапляється тоді, коли відбувається повне припинення експлуатації та визначення політичної й економічної рівності. Тому демократія у марксистській інтерпретації трактується як “ідеал” соціальної рівності, отримуваний унаслідок спільного володіння власністю. Тобто йшлося не про політичну, а про соціальну демократію, яка була лише “фасадом соціальної рівності”. “Справжньою” демократією вважали бездержавний лад, досягнутий унаслідок революційного повалення капіталізму.

“Учасницька (партисипаторна) демократія” (або *“демократія для всіх”*) – це концепт, згідно з яким ключовою є активна участь людей/громадян в обговоренні та прийнятті рішень з головних питань суспільного життя. Найважливішою умовою демократичної участі та її поши-

рення є соціальна рівність: принцип участі потрібно застосовувати і до недержавних інститутів, де люди безпосередньо висловлюють свою волю (насамперед щодо трудових колективів). Це модель демократії, згідно з якою гарантується забезпечення “самоврядування громадян” – свободи та рівного права на саморозвиток, поінформованості й активної причетності до прийняття рішень, які удосконалюють почуття політичної ефективності та сприяють прояву піклування про колективні вимоги. Примітно, що в концепті учасницької демократії політична участь не є засобом досягнення цілей, а цілепокладанням – тобто вона містить ціль у собі. Участь у цьому концепті виконує дві функції: захист громадян від нав’язаних зверху рішень і самовдосконалення людини. “Ідеальне учасницьке суспільство”, за цією моделлю, – це країна з прямим (без жодних посередників) залученням громадян до управління ключовими політичними та соціальними інститутами, підзвітністю лідерів рядовим членам суспільства. Ключові механізми учасницької демократії – це референдум (у тім числі плебісцит), ініціатива, відклик.

“Елітистська демократія” – концепт демократії, згідно з яким відбувається поділ суспільства на правлячу меншість (еліту) та неправлячу більшість (масу). “Маса” не цікавиться політикою, не володіє потрібними знаннями та повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, а тому вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Політична участь маси обмежена виборами, адже більшість громадян ірраціональна, некомпетентна та має нестійкі уявлення. До того ж, зростання громадянської участі веде до підриву стабільності й ефективності, досягнення яких є головною метою демократії. Інша назва концепту – це “теорія конкуруючих лідерів”. У цьому ракурсі демократія – це не ціль, а один із методів політичного процесу (як і тоталітаризм чи авторитаризм). Функція громадян у цій моделі проста – це вибір/відкликання представників влади. А вибори – лише засіб, що змушує еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення. Тому демократія у цьому концепті – інституційний ресурс для прийняття політичних рішень. Головна ознака елітистської демократії – змагальність між потенційними лідерами. Саме тому елітистська демократія знімає відповідальність громадян за політичні рішення та перекладає її на лідерів, які мають більше досвіду у політичних питаннях.

“Плюралістична демократія” (чи “демократія для груп”) – це концепт, згідно з яким політику розглядають як “конфлікт груп інтересів” у сфері їхньої політичної боротьби, у якій рішення приймають на підставі компромісу та заради задоволення максимального обсягу інтересів. Тут демократію трактують не як “владу народу”, а як “владу за згодою народу”. Основне призначення демократії – захист вимог і прав меншин.

Плюралізм – це принцип сучасного суспільного формату демократії, за якого взаємодіють і змагаються (в умовах вільного вираження своїх інтересів) різні соціальні групи, партії тощо. Формування політичної волі тут відбувається у відкритому “зіткненні” різних інтересів, коли потрібний тільки мінімум спільних поглядів. Однак з урахуванням різноманіття думок і конфліктів неможливо прийняти абсолютно правильне для усіх рішення. Тому основа згоди – це принцип більшості. Проте не повинна виникнути його “диктатура”, що порушує демократичні правила гри та робить замах на невід’ємні права людини, адже від помилок не застрахована і більшість. Головна характеристика концепту плюралістичної демократії – змагання між партіями під час виборів та можливість груп інтересів (тиску) вільно виражати свої політичні погляди – проводить надійний зв’язок між керуючими та керованими. Вважають, що громадянам не обов’язково висловлювати свою думку – за них це зроблять групи інтересів, причому набагато ефективніше. Саме тому представництво може бути досягнуте навіть без активної участі громадян. У цій моделі громадяни представлені двічі: виборними особами та лідерами груп/організацій, які відстоюють громадянські інтереси. Політики є відповідальними, бо вони прагнуть задовольнити вимоги груп інтересів у надії на отримання більшої підтримки електорату.

Специфічну логіку виокремлення класичних концептів демократії запропонував М. Содаро. Він на основі континууму “*шкали народного суверенітету*” від “прямої” до “непрямої” демократії виділяє такі її концепти: пряма демократія, технократична демократія, плебісцитарна демократія, представницька демократія тощо. Саму ж демократію (як таку) дослідник розуміє як можливість людей мати право визначати, хто ними управляє. Разом із цим, демократія передбачає існування правових лімітів політичної влади унаслідок гарантій звичайних прав та свобод громадян. “Чотирма обличчями демократії” є народний суверенітет, права та свободи, цінності демократії та економічна демократія. Умовами демократії у такому трактуванні є державні інститути, віддана демократії еліта, гомогенне суспільство, національне багатство, приватна ініціатива, середній клас, підтримка незадоволених демократією, участь громадян, громадянське суспільство, демократична політична культура, освіта та свобода інформації, сприятливе міжнародне середовище тощо.

Після Другої світової війни, проте більшою мірою з початку “третьої хвилі” демократизації, почалось формування “новітніх” **концептів демократії**. Спільною рисою у них стало виділення таких *інституційних ознак демократичного режиму*: 1) визначеність процедур у невизначеності результатів (приміром, у демократії не може існувати

органічно властивих їй механізмів, які захищають від приходу до влади автократів); 2) демократична деліберация (постійна самокритика, а також процес “самоочищення демосу”, які проявляються у постійному залученні супротивників демократії до політичної дискусії); 3) поліархічність демократії (виконання головних ознак поліархії, за Р. Далем, – виборних посадових осіб, вільних і чесних виборів, загального права голосу, права претендувати на виборні посади, свободи слова, наявності альтернативних джерел інформації, незалежності самоорганізації тощо); 4) правління більшості за умови поваги прав меншості (Дж. Сарторі взагалі визначає сучасну демократію як систему правління більшості, обмежену правами меншості); 5) консоціативність (це принцип організації влади, заснований на співпраці у межах усталеної інституційної структури політичних еліт, які становлять розбіжні відносно автономні сегменти суспільства) як стимул збереження національної єдності та забезпечення стабільності демократії (у тій країні, для якої, зі слів А. Лейпхарта, властива фрагментована політична культура); 6) залежність від суспільного договору (через це інституціоналізуються процедури, які регулюють конфлікти та забезпечують відносну стабільність політичної системи); 7) окресленість процедур конкуренції за політичні посади за умови необмеженості конкуренції, представницький характер політичного правління; 8) політична та правова рівність громадян; 9) легітимізація влади (система демократії та різні вписані в неї складники піддаються перевірці та критиці за допомогою демократичної деліберативної і формальних процедур; всезагальні вибори є симуляцією політичної кризи, яка відбувається у строгих конституційних рамках і відповідно до чинних законів – це дає змогу, за словами Е. Шаттлвайтера, знімати наявну політичну напругу, оновляти систему правління та соціалізувати конфлікт); 10) представницький характер влади та її виборність; 11) невизначеність, незворотність, повторюваність виборів; 12) плюралізм/свобода політичної діяльності.

Притаманною особливістю політологічного дискурсу є виокремлення демократії в *широкому* (максималістському чи ідеальному) та *вузькому* (мінімалістському чи інституційно-політичному) вимірах. Якщо про широкий вимір демократії поверхнево зазначено вище (в ракурсі ознак сучасної/новітньої демократії), то про вузький вимір сказано надто мало. Найчастіше відбувається апелювання до такої категорії, як *поліархія*: це не система влади, яка містить у собі всі демократичні ідеали у їхній повноті, а управління, достатньою мірою наближене до таких ідеалів. Це політичний плюралізм і здатність інститутів новітньої демократії забезпечувати взаємодію та координацію інтересів індивідів і груп без втрати їхньої самостійності та принципової рівності. Часто відбувається

апелювання й до такого феномену/концепту, як модель *консоціативної (спільнотної) демократії*. Це альтернатива мажоритарній демократії (яка завжди опирається на більшість), що найбільше влаштовує плюралістичні (чи багатоскладові або мультикультурні) суспільства, у яких особливо вираженими є поділи на сегменти (групи) по етнічних, релігійних, ідеологічних або регіональних ознаках (наприклад, у Швейцарії, Бельгії, частково Канаді, Австрії тощо)¹.

Згідно з зауваженням С. Хантінгтона, від кінця 80-х до початку 90-х років XX ст. у світі з'явилась велика кількість *електоральних (або мінімальних) демократій*. Однак електоральні демократії (попри визначення, яке запропоноване вище, у попередніх розділах посібника) можуть бути визначені як країни, які задовольняють мінімальні вимоги демократії, тобто вільні та справедливі вибори. Так, кількість демократичних країн (у такому трактуванні) значно зросла із 39 у 1974 р. до 120 у 2000 р. (при тому, що кількість проаналізованих країн також зросла від 145 до 192 в аналогічному періоді часу): загалом 2000 р. понад 60 % країн потрібно було вважати демократичними. У такій ситуації помічено один дуже цікавий висновок: якість демократії сьогодні вкрай диференційована (про якість демократії йтиметься у наступному розділі). Тим не менше, версія традиційного (тобто дихотомічного чи трихотомічного) виокремлення демократичних та авторитарних (чи тоталітарних) режимів сьогодні надто спрощена, особливо коли йдеться про операціоналізацію усіх політій за наслідками “третьої хвилі” демократизації. Детальний аналіз засвідчує, що електоральні демократії часто не є справжніми (ліберальними/представницькими) демократіями або справжніми (“закритими”) автократіями. Такі країни, за різними визначеннями, становлять так звані системи “сірих зон”, дефектні, гібридні і проміжні режими. Саме у середовищі цих політичних режимів сьогодні здебільше існує чимало концептів демократії, псевдodemократії і навіть недемократії.

Одним із найбільш традиційних прикладів “сірих зон” у Європі вважався той політичний режим, який упродовж 1994–1996 рр. мав

¹ *Консоціативність* передбачає брати до уваги такі інституційні ознаки демократії, як: 1) розподіл повноважень у сфері виконавчої влади зумовлює управління *великою коаліцією* представників основних сегментів суспільства; 2) *коаліційність* – рішення, що зачіпають інтереси всіх сегментів суспільства, приймаються спільно їхніми представниками, але питання, що стосуються лише одного з них, вирішуються ним самостійно (тобто йдеться про значну автономію сегментів): інституційно принцип найчастіше виражається в федеративному устрої, хоча може мати нетериторіальний зміст; 3) *пропорційність* – основний принцип у реалізації політичного представництва, у тім числі меншин, які так отримують змогу артикулювати та захищати інтереси у призначеннях на державні посади та під час формування бюджету; 4) *право вето меншин*, що беруть участь у коаліції, змушує зважати на їхні потреби у прийнятті важливих рішень.

місце у Білорусі. Аналогічним прикладом є політичний режим, що притаманний Україні впродовж 2010–2012 рр. Не є в цьому випадку винятками і політичні режими Молдови у 2000–2008 рр., Грузії у 1995–2004 рр., Росії у 1991–2000 рр. або Азербайджану в 1991–1998 рр. тощо. Детальніше зупинимось на специфіці, яка свого часу характеризувала Білорусь (країна вибрана тому, що сьогодні у науковців немає сумнівів з приводу трактування її як автократичного політичного режиму). У 1994 р. в країні відбулись президентські вибори, на яких перемогу отримав А. Лукашенко (80 % виборців проголосували за цю кандидатуру). У 1996 р. глава держави ініціював референдум, адже існувала загроза його імпічменту. За результатами волевиявлення, обмежено повноваження Конституційного суду і парламенту, а термін повноважень глави держави продовжено на понад два роки. Все це було яскравим прикладом того, як демократично обраний президент зловживав своїми повноваженнями з приводу “демонтажу демократії” у напрямі все більш авторитарного режиму. Специфіка Білорусі у цей період, з одного боку, повинна характеризуватись як демократична, а з іншого, – як авторитарна. Це й слугує підставою для трактування таких політичних режимів як “дефектних або гібридних демократій” (саме “демократій”, оскільки конституційно передбачено, що Білорусь, а також й інші аналогічні країни є представницькими демократіями).

Є два підходи стосовно трактування концепту дефектності/гібридності. Один із них зосереджується на тому, що дефектна або ж гібридна демократія – це тільки різновиди інституціоналізації демократичного (хоч і неліберального) політичного режиму. Другий передбачає, що дефектна або гібридна демократія – це комплексна (збірна) категорія, до якої можуть належати й інші політологічні концепти, на підставі яких тлумачаться політичні режими сучасності, які в дихотомічній (або ж бінарній) традиції розташовуються між демократією та автократією. Наприклад, йтиметься про “дефектні демократії” (від англ. *defective democracy*) [144, 145, 427, 551], “обмежені (лімітовані) демократії” (англ. *limited democracy*), “гібридні режими” (або ж демократії) (англ. *hybrid regimes*) [387, 395, 437, 550, 562, 656], “керовані (або контрольовані) демократії” (англ. *controlled, managed, guided democracy*) [367], “іліберальні демократії” (англ. *illiberal democracy*) [450, 513, 661], “делегативні демократії” (англ. *delegative democracy*) [428, 525, 574] тощо.

Значно рідше використовують такі визначення, як “охоронена демократія” (англ. *guarded democracy*), “опікунська демократія” (англ. *tutelary democracy*), “вбудована демократія” (англ. *embedded democracy*), “войовнича демократія” (англ. *militant democracy*) [608], “тоталітарна

демократія” (англ. *totalitarian democracy*), “захисна демократія” (англ. *defensive democracy*), “демократична диктатура” або “демократура” (англ. *democratur*), “аварійна” чи “запасна демократія” (англ. *emergent democracy*), “нова” чи “маоїстська демократія” (англ. *new democracy*) тощо. Потрібно розуміти, що часто дослідники використовують власні назви для пояснення вже наявних феноменів і концептів. Наприклад, “керувану демократію” (англ. *guided democracy*) різні науковці іменують як “імітаційну демократію”, “декоративну демократію”, “маніпулятивну демократію”, “квазідемократію” [257], “псевдодемократію”. Схоже “іліберальну демократію” трактують як “псевдодемократію”, “часткову демократію” (англ. *partial democracy*) [489], “порожню демократію” (англ. *empty democracy*) чи “демократію низької інтенсивності” (англ. *low intensity democracy*) [370, 624] тощо. “Делегативну демократію” називають “текучою демократією” (англ. *liquid democracy*). Д. Колліер і С. Левіцькі запропонували цілий перелік різновидів/концептів демократії (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Різновиди/концепти демократії, перелічені Д. Колліером та С. Левіцькі [418]

Назва різновиду/концепту демократії	Головні представники
1	2
Банкрутна демократія (Bankrupt Democracy)	Л. Вайтхед
Безсила демократія (Impotent Democracy)	Л. Вайтхед
Бідна демократія (Poor Democracy)	Ф. Веффорт
Блокована (заблокована) демократія (Blocked Democracy)	Й. Ланзаро
Виняткова (ексклюзивна) демократія (Exclusionary Democracy)	К. Реммер
Військова демократія (Military Democracy)	У. Рубін
Вхідна демократія (Input Democracy)	Дж. К. Блек
Делегативна демократія (Delegative Democracy)	Г. О’Доннелл
Демократія азійського стилю (Asian-Style Democracy)	К. Негер, Ю-М. Кім
Демократія без процвітання (Democracy without Prosperity)	Е. Т. Рівас
Демократія в облозі (Besieged Democracy)	Р. Арчер
Демократія низьких доходів (Low-Income Democracy)	Л. Даймонд
Демократія низької інтенсивності (Low-Intensity Democracy)	Р. Стахлер-Шолк
Деполітизована демократія (Depoliticized Democracy)	Л. Вайтхед
Двопартійна демократія (Two-Party Democracy)	М. Гасіоровські
Елітистська демократія (Elitist Democracy)	Ф. Хагопіан, С. Майнверінг
Громадянський режим (Civilian Regime)	Дж. Буз
Захищена демократія (Protected Democracy)	Б. Ловман
Зовні залежна демократія (Internationally Dependent Democracy)	Л. Вайтхед
Електоральна демократія (Electoral Democracy)	А. Хаденіус
Електоральний режим (Electoral Regime)	Дж. Петрас, Ф. І. Лейва

Закінчення табл. 4.1

1	2
Змагальний режим (Competitive Regime)	Р. Колліер, Д. Колліер
Ілліберальна демократія (Illiberal Democracy)	Д. Еммерсон
Квазідемократія (Quasi Democracy)	С. Хаггард та Р. Кауфман
Консервативна демократія (Conservative Democracy)	Т. Л. Карл
Контрольована демократія (Controlled Democracy)	Б. Беглі, Ф. Хінкеламмерт
Конфліктна демократія (Conflictive Democracy)	Ф. Веффорт
Крихка демократія (Fragile Democracy)	Л. Вайтхед
Модерована демократія (Moderated Democracy)	Р. Хіллман
Нав'язана демократія (Imposed Democracy)	Е. Бернтзен
Надінституціоналізована демократія (Overinstitutionalized Democracy)	А. Скедлер
Напівдемократія (Semidemocracy)	Т. Ванханен
Невизначена (сумнівна) демократія (Uncertain Democracy)	Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер
Недосконала демократія (Imperfect Democracy)	Р. Саква
Незріла демократія (Immature Democracy)	М. Келлі
Неконсолідована демократія (Unconsolidated Democracy)	Дж. Хайлі та Р. Гунтер
Неоколоніальна демократія (Neocolonial Democracy)	Л. Вайтхед
Неоліберальна демократія (Neoliberal Democracy)	Л. Вайтхед
Неповна (незавершена) демократія (Incomplete Democracy)	Р. Хіллман
Обмежена демократія (Limited Democracy)	Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер
Обмежувальна демократія (Restrictive Democracy)	К. Вайсман
Олігархічна демократія (Oligarchical Democracy)	Дж. Хартлін, С. Валенсуела
Опікунська демократія (Tutelary Democracy)	А. Пшеворські
Охоронена демократія (Guarded Democracy)	Е. Т. Рівас
Парламентська демократія (Parliamentary Democracy)	Х. Лінц
Плебісцитарна демократія (Plebiscitarian Democracy)	Г. Тамас
Подвійна (дуальна) демократія (Dual Democracy)	В. Сміт та К. Акуна
Популістська демократія (Populist Democracy)	Ф. Шміттер та Т. Л. Карл
Поставторитарна демократія (Postauthoritarian Democracy)	С. М. Ліпсет
Потьмяніла (затьмарена) демократія (Tarnished Democracy)	Д. Хеллінгер
Проблемна демократія (Problematic Democracy)	Дж. Хартлін
Протодемократія (Protodemocracy)	А. Кохлі
Псевдodemократія (Pseudodemocracy)	Дж. Хайлі та Р. Гунтер
Слабка демократія (Weak Democracy)	Ф. Веффорт
Стабільна обмежена демократія (Stable Limited Democracy)	Дж. Хайлі та Р. Гунтер
Фактично однопартійна демократія (De Facto One-Party Democracy)	А. Лефтівч
Фантомна демократія (Phantom Democracy)	Р. Голдман
Фасадна демократія (Fazade Democracy)	С. М. Ліпсет
Фіктивна демократія (Sham Democracy)	Е. Бернтзен
Формальна демократія (Formal Democracy)	Л. Даймонд
Хвора демократія (Sick Democracy)	А. С. Паріс
Часткова демократія (Partial Democracy)	Р. Вессон
Шалена (непокірна) демократія (Unruly Democracy)	А. Лефтівч

Д. Колліер і С. Левіцькі зауважують, що в новітній політичній науці відбувається “поширення альтернативних форм концептів” демократії, внаслідок чого можемо прослідковувати таку колосальну кількість її (демократії) підтипів. Досить часто такі поняття, як “авторитарна демократія”, “неопатримоніальна демократія”, “військово-домінуюча демократія”, а також “протодемократія” вживають як синонімічні та уточнювальні. Таких випадків є дуже багато (вчені виокремили понад 550 уточнень терміна демократія). На цій підставі прийнято ідею про трактування “*демократії з прикметниками*”¹. Прикметники виникли як уточнювальні атрибути “демократії” (у її мінімальному розумінні) за наслідками закінчення перших фаз демократичного транзиту в більшості країн, які піддавали порівняльному аналізу (на першій стадії було достатнім трактування країн як автократичних, так і неавтократичних). Так відбулось, якщо до уваги брати класичне визначення Дж. Сарторі, “*концептуальне розтягування*” [611], на яке мала відповісти (і відповіла) методологічна стратегія зі “*зменшення підтипів*” (яку свого часу розробили Д. Колліер та Дж. Магон). Унаслідок цього виокремлено три генералізовані стратегії оцінювання різних концептів демократії: 1) “докладне” (“пунктуальне”) визначення демократії на основі застосування різних дефінітивних атрибутів; 2) переміщення всеохоплюючих концептів (політичних режимів), з якими асоціюється демократія; 3) конструювання різних форм концептів.

На цій основі було запропоновано поглиблену **класифікацію підходів** стосовно трактування концептів демократії. В її структурі виділяємо частини: 1) *електоральне дефініювання (електоралізм)* – на основі прирівнювання демократії до виборів (цей підхід похідний від Й. Шумпетера) через застосування принципів виборчого права та відсутність масових фальсифікацій (представники – Дж. Кіркпатрік, Т. Ванханен, Ф. Фукуяма, Ч. Х. Чі, Й. Шумпетер тощо); 2) *дефініювання на підставі процедурного мінімуму* – до уваги беруть електоральні процедури, проте паралельно потрібно наголошувати на гарантіях громадянських прав та свобод (головні представники цього напрямку досліджень – Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер, Г. Ді Палма, Х. Лінц та С. Майнверінг); 3) *дефініювання на основі розширеного процедурного мінімуму* – за аналогією до попереднього підходу, проте до уваги беруть розширений аналіз громадянських прав і свобод, а також деякі інституційні параметри здійснення влади (як, наприклад, здатність виборного органу

¹ Контраверсійну ідею (“демократія без прикметників”) використано раніше у дебатах із приводу транзиту в країнах Латинської Америки, коли відбувалось виокремлення “неповних” і “кваліфікованих” форм демократії.

влади впливати на політичний процес) (представники цього напрямку – Т. Л. Карл, Ф. Шміттер, С. Хантінгтон, С. Валенсуела та інші); 4) *прототипне дефініювання демократії* – на підставі конструювання так званої “індустріальної демократії”, яка спричиняє поєднання політичних, соціальних і/чи економічних функцій; 5) *максималістське дефініювання демократії* – на основі широкого набору індикаторів і маркерів, які трапляються у небагатьох країнах світу: з-поміж цих індикаторів йдеться про рівність соціальних та економічних відносин, широку участь населення в процесі управління та прийняття рішень на всіх рівнях політичного процесу (в підході часто помітне заперечення процедурного механізму дефініювання демократії) (головні представники підходу – Р. Фаген, Т. Хардінг, Дж. Петрас та інші). У межах запропонованого класифікаційного підходу потрібно поетапно зосередитись на аналізі класичних і, більшою мірою, новітніх концептів демократії – електоральної, ліберальної, гібридної, дефектної, а також консолідованої тощо (на це є декілька причин, які зводяться до того, що вказані новітні та класичні концепти демократії є найбільш реферованими, агрегованими й операціоналізованими в сучасній політології).

4.2. Концепт “гібридного режиму”: операціоналізація та політичні наслідки

Концептуалізували **гібридні режими** такі вчені, як Т. Л. Карл, Л. Даймонд, А. Менокал, Ф. Фрітц/Л. Ракнер, М. Александер, Л. Морліно, Дж. Браунлі, М. Богаардс, Н. Петров, М. Ліпман/Г. Хейл, Г. Робертсон, Є. Баракані, С. Левіцькі і Л. Вей, Й. Лінде й Дж. Екман та інші (в ієрархічному порядку від найбільш ранніх до найбільш новітніх ідей), переважно упродовж 1995–2010 рр. Водночас очевидно, що однозначного трактування *гібридних* політичних режимів сьогодні немає. Тим не менше, зазначена проблематика є однією з найбільш актуальних у політології політичних режимів, починаючи з “третьої хвилі” демократизації. Ми не будемо зупинятись на оцінюванні ідей усіх зазначених науковців, натомість зосередимо увагу здебільшого на конструюванні цілісного уявлення з приводу того, що таке “гібридні режими” (зокрема “гібридні демократії”), а також на емпіричному наповненні їхнього змісту, зокрема на прикладі посткомуністичних країн Європи (варто зауважити, що часто у політології як синонімічний використовують термін “*змішані режими*” – до розмежування й уточнення понять звернемось згодом).

Попри те, що порівняльний аналіз гібридних режимів (у форматі комбінування демократичних й авторитарних елементів) розпочався наприкінці ХХ ст., феномен та його зародження не є настільки новими. Приміром, вже у 1960–1970 рр. існували багатопартійні електоральні, проте недемократичні режими (наприклад, в Мексиці, Сінгапурі, Малайзії, Сенегалі, ПАР, Родезії, Тайвані тощо). Крім того, помічено ще більш ранні випадки обмеженої (або елітистської) партійної конкуренції з лімітованим виборчим правом у країнах Латинської Америки та Європи (такі режими часто були описані в науковій літературі як *“олігархічні демократії”*), що зрештою стали основою формування у більшості з них повних (тобто ліберальних) демократій. Саме ці випадки втілили оптимальний шлях до *“стабільної поліархії”*, який описав Р. Даль (спочатку культура демократії формується серед еліт, а згодом поширюється на електоральному рівні). Значною мірою дослідження *“гібридних режимів”* (проте без використання однойменного терміна) помічаємо у ранніх ідеях Х. Лінца (зокрема в його праці *“Тоталітарні й авторитарні режими”* від 1975 р.), в яких згадується про існування багатопартійної виборчої конкуренції у середовищі авторитарних режимів (попри те, що вся партійна політика у таких системах конфігурується навколо однієї (зазвичай мобілізаційної) партії, а спогад про багатопартійність умовний – швидше доцільно говорити про феномен *“псевдо багатопартійності”*). Хоча Х. Лінц з базових семи типів авторитаризму (які він досліджував) і не вивів такого його різновиду, як *“змагальний авторитаризм”* (що стало продуктом часу і досягненням С. Левіцькі та Л. Вея – про що йтиметься у наступних розділах), проте теоретичні підстави для його виокремлення були проведені.

Одним із ранніх термінів, які можуть стосуватись феномена електорального режиму, є категорія *“електорального авторитаризму”*. Дещо відокремленим є такий термін, як *“псевдодемократія”*: потрібно зауважити, що всі чинні тепер гібридні політичні режими є псевдодемократичними (у тому змісті, що існування формально демократичних політичних інститутів, таких як багатопартійні вибори, приховує реальність домінування авторитарних тенденцій). Подібна постановка питання стала новою для порівняльної політології, починаючи з середини 90-х років ХХ ст. Проте її дещо раніше почались змістовно використовувати у транзитології. З цього приводу варто звернутись до ідей Г. О’Доннелла та Ф. Шміттєра, які виокремили притаманні невизначеності та відмінності результатів транзиту режимів. Перехід від авторитаризму може породити або демократію, або розрив із лібералізованим авторитарним режимом, або *“обмежувальну ілліберальну демократію”*. Схожий висновок запропонувала і Т. Л. Карл стосовно

країн Центральної Америки (через критику прирівнювання демократії до змагальних багатопартійних виборів). Подібно Р. Даль визначив (як “майже поліархії”) шість змагальних електоральних режимів. Х. Лінц, С. Ліпсет і Л. Даймонд виокремили так звані “напівдемократичні режими”, у яких ефективна влада обраних посадовців є дуже лімітованою, партійна конкуренція – дуже звуженою, свобода та чесність виборів – дуже скомпрометованими, внаслідок чого результати виборів значно відхиляються від електоральних переваг виборців. Крім того, тут громадянські та політичні свободи настільки лімітовані, що окремі політичні орієнтації та інтереси електорату навіть не можуть бути виражені та/або репрезентовані.

Л. Даймонд простежує, що найважливішою особливістю “пізнього періоду” “третьої хвилі” демократизації є збільшення кількості таких політичних режимів, які є ні демократичними, ні автократичними. Кількість таких “*проміжних режимів*” суттєво зростає, якщо демократію трактувати максималістсько (річ у тім, що нові “демократії” часто є “ліберальними” [574, 661]). Однак правомірним є виокремлення (в мінімалістській дефініції) електоральних та ліберальних демократій. Крім того, недемократичні режими також можуть бути розподілені на такі, в яких відбувається багатопартійна електоральна конкуренція (тобто “електоральні автократії”), і такі, що є “політично закритими”. За логікою Дж. Сарторі, С. Левіцькі та Л. Вея, потрібно розподіляти різні електоральні автократії на системи змагального авторитаризму та незмагального (гегемоністського) авторитаризму. Окремим типом політичних режимів Л. Даймонд вважає так звані “неоднозначні системи”. Станом на 2001 р. автор виділив (на основі розрахунків організації “Freedom House”) 73 ліберальні демократії (або 38 %), 31 електоральну демократію (понад 16 %), 17 “неоднозначних” режимів (майже 9 %), 21 систему змагального авторитаризму (або майже 11 %), 25 режимів гегемоністського авторитаризму (або 13 %) та 25 режимів закритого авторитаризму (13 %) [436]¹. Введена Л. Даймондом класифікація політичних режимів має такий вигляд у випадку її застосування стосовно посткомуністичних країн Європи. Серед ліберальних демократій (станом на 2013 р.) треба виокремлювати Чехію, Угорщину, Польщу, Словенію, Словаччину, Естонію, Латвію, Литву, Болгарію, Хорватію та Румунію. Поміж електоральних демократій виділено Албанію, Македонію, Сербію,

¹ Після цього почалось сповільнення демократизаційних процесів у світі. Причина цього подвійна: кількість ліберальних демократій залишається стабільною, а кількість демократичних провалів у світі зростає. Крім того, зросла кількість країн, які, відійшовши від різних типів автократії, так і не стали демократіями у повному змісті цього поняття (тобто ліберальними демократіями у максималістському трактуванні) [409, 536, 647].

Молдову та Чорногорію. “Неоднозначні” режими репрезентували Грузія, Боснія та Герцеговина, Україна, Косово. Змагальні електоральні автократії – це Вірменія та Росія. Гегемоністські електоральні автократії – це Азербайджан та Білорусь. Якщо б ми розглядали такі пострадянські країни, як Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан, то їх варто було б зачислити до систем гегемоністських електоральних і закритих автократій.

Важливо помітити і той момент, що кореляція проекту “Свобода у світі” організації “Freedom House” (про який йшлося у попередніх розділах) та ідеї гібридних режимів є переважно лінійними, бо “частково вільні країни” тлумачать переважно як електоральні автократії й електоральні демократії (хоча трактування електоральних демократій у проекті “Свобода у світі” дещо ширше).

Л. Даймонд визначає *електоральні демократії* як “конституційні системи, в яких парламент і виконавча влада є результатом регулярних, змагальних, багатопартійних виборів з універсальним виборчим правом”. Проте електоральні демократії зовсім не мінімальні ліберальні демократії, адже в них існує додатковий “зарезервований домен” впливу для акторів, які не є електорально відповідальними. Втім, електоральні демократії характеризуються міжінституційною відповідальністю та наявністю норм підтримки/збереження політичного плюралізму, індивідуальних і групових свобод.

Проект “Свобода у світі” трактує *електоральні демократії* як багатопартійні змагальні системи з універсальним виборчим правом, а також чесними і змагальними виборами (через гарантованість таємного голосування та безпеки виборців, а також відкритість виборчої кампанії тощо). У такому визначенні всі демократії постають електоральними, але не всі – ліберальними. У трактуванні Л. Даймонда мають місце як ліберальні, так й електоральні демократії, а самі поняття є розрізненими. Тим не менше, у методиці “Freedom House” навіть режими, які не отримують максимального балу за індикаторами виборів, розраховуються як електоральні демократії (частково вільні країни, які за показниками виборів отримують понад “7” балів, тлумачать як електоральні демократії). Тому в обох дефінітивних випадках концепт електоральної демократії може бути лише специфічним зразком гібридного режиму, проте зовсім не мінімальної демократії [395].

Зворотним ракурсом функціонування гібридних режимів вважають переважний розвиток у напрямі автократії, який, щоправда, не можна визначити однозначно саме як автократію. Для уточнення (на випадок демократизаційних перспектив) вчені запропонували різні процесуальні особливості автократії/авторитаризму, зокрема “*авторитаризму з при-*

кметниками". З огляду на це, потрібно виокремлювати такі різновиди авторитаризму (деякі з них вже означені вище, про більшість йтиметься у наступних розділах): напівавторитаризм (М. Оттавей і Ф. Гулієв [492]), змагальний авторитаризм (С. Левіцькі та Л. Вей [536]), електоральний авторитаризм, а також гегемоністський електоральний авторитаризм (Л. Даймонд [437]) або лібералізована автократія (Д. Брумберг [396]) тощо.

У цьому випадку *феномен гібридності* стосується двох різновидів політичних режимів – електоральних демократій та електоральних автократій. Згідно з зауваженням А. Скедлера, відмінність між ними відбувається винятково з приводу оцінювання свободи, чесності, відкритості та осмисленості (чи значення) виборів. С. Левіцькі та Л. Вей свідчать, що політичний режим прямує в напрямі змагального (електорального) авторитаризму в тому випадку, коли порушення “мінімальних критеріїв демократії” настільки серйозні, що вони створюють “нерівні умови між урядом та опозицією”.

З огляду на це, помічаємо деяку відмінність гібридних режимів від *змішаних* – гібридність трактують як значно ширшу дефінітивну категорію, аніж змішаність. Остання, за словами В. Банса та С. Волчік, “розміщується у середині політичного континууму”. Втім, у випадку гібридних режимів коректно спрацьовує визначення С. Левіцькі та Л. Вей про те, що до уваги беруть ті випадки, де є “посадовці, які регулярно зловживають державними ресурсами, заважають опозиції адекватно висвітлювати інформацію в ЗМІ й переслідують опозиційних кандидатів та їхніх прихильників, а в окремих випадках маніпулюють результатами виборів” [535].

Однак із цього приводу варто зауважити декілька дефінітивних моментів. *По-перше*, гібридний режим завжди є набором неоднозначних інститутів та інституцій, які підтримують аспекти минулого. *По-друге*, гібридний режим – це своєрідна ідея “корумпованості” попереднього режиму, наділена одним або більше атрибутами характеристик цього режиму, проте не в змозі досягнути інших характеристик, які роблять її повністю демократичною або автократичною. Саме тому для визначення гібридних режимів варто зважати на попередній інституційний досвід розвитку політичних режимів. На цій підставі термін “гібридний” може бути застосований до всіх тих режимів, які досі були автократичними (традиційними), але у яких недавно розпочались лібералізаційні і трансформаційні перетворення. Крім того, йтиметься про ті режими, які після періодів розвитку мінімальної демократії (у зазначеному вище сенсі) характеризуються втручанням “непредставницьких центрів впливу”, що веде до лімітації політичного плюралізму без створення стабільного автократичного режиму. Отож, можливі три *причини-гіпотези походження*

гібридних режимів, які експлікуються так: 1) від авторитарного (проте не тоталітарного) режиму; 2) від режиму традиційного типу (традиціоналізму, монархізму та султанізму); 3) від кризи демократичного режиму (переважно мінімальної демократії). Додатковим ракурсом формування гібридних режимів може бути результат процесів деколонізації, які відбувались у тих суспільствах, які ніколи не були стабільними автократичними чи демократичними за своєю суттю. Втім, як демонструє політична практика, кількість гібридних режимів сьогодні збільшується переважно внаслідок першої причини-гіпотези.

З огляду на таку дефінітивну специфіку, цілісне визначення *гібридного режиму* виглядатиме так: це набір інститутів, які були стійкими близько десяти років, яким передував авторитаризм, традиційний політичний режим (можливо, з колоніальними характеристиками) чи навіть мінімальна демократія, і які сьогодні характеризується розпадом до обмеженого плюралізму і самостійної (автономної) участі, за відсутності достатніх умов мінімальної демократії (визначення запропонував Л. Морліно [562] 2009 р.). Характерною рисою гібридних режимів вважають існування специфічних вето-акторів (вето-гравців) – колективних чи індивідуальних акторів, які є впливовими або вирішальними у збереженні/підтримці політичного режиму в прив'язці до його невизначеності або двозначності. З-поміж таких вето-акторів варто виокремлювати закордонну (або зовнішню) владу та силу (за умови втручання у внутрішні справи), автократичного главу держави, релігійну й/чи економічну олігархію тощо.

З огляду на специфіку визначення гібридних режимів у Л. Морліно, потрібно зауважити, що останні можуть бути вкрай нестабільними: можна помітити зсув у напрямі до демократії, до авторитаризму або до традиціоналізму. Тому гібридний режим може виявлятися як інституційно стабільним, так і нестабільним. Ось чому треба виокремлювати різні *варіанти транзиту від гібридного режиму*: 1) в напрямі до демократії; 2) в напрямі до автократії; 3) у невизначеному напрямі. Втім, задля характеристики третього різновиду транзиту політичних режимів Л. Морліно задає два відмінні сценарії: а) у невизначеному напрямі в демократичному контексті; б) у невизначеному напрямі в автократичному контексті. Приклади транзиту до демократії продемонстрували Бразилія, Хорватія, Індія, Румунія, Тайвань тощо; до автократії – Афганістан, Азербайджан, Білорусь, Таїланд тощо; до невизначеності у контексті демократії – Венесуела, Філіппіни, Болівія тощо; а до невизначеності у контексті автократії – Киргизстан, Кенія, Ліберія тощо.

На підставі компонування тривалості та гібридності Л. Морліно виокремлює *чотири різновиди гібридних режимів* (наголошено на

посткомуністичних країнах): 1) стабільні гібридні режими (понад 15 років тривалості елементів гібридності) – Албанія, Вірменія, Грузія, Македонія, Молдова, а також Україна; 2) помірно стабільні гібридні режими (до 15 років тривалості гібридності) – Боснія та Герцеговина тощо; 3) гібридні режими, які зміщені в напрямі до демократії (до 2010 р. йшлося про Україну); 4) гібридні режими, які зміщені в напрямі до автократії – Росія. Крім того, за даними С. Ліндберга, потрібно зауважити, що сьогодні помітна досить велика кількість переходів від одного політичного режиму до іншого, – а тому це не тільки специфіка, пов’язана з гібридністю, хоча в найбільшій мірі стосується саме її (про це у порівняльній перспективі свідчать дані Г. Рейча про те, як відбувався транзит режимів у 1945–1998 рр. у всьому світі¹). Так або інакше, проте концепт гібридних режимів сьогодні використовують не тільки в науковому плані, а й у міжнародних рейтингах та індексах демократії (про що було зазначено у попередніх розділах). Йтиметься про результати/емпіричні дані, які пропонує організація “The Economist Intelligence Unit” (одним із типів режимів визначено гібридний/перехідний режим). Крім того, самі наукові дослідження гібридних режимів стають більш широкими і комплексними (а не регіональними й одновекторними) – про це свідчать доробки таких дослідників, як М. Вігелл (“Картування гібридних режимів: типи та концепти режимів у порівняльній політології”), М. Богаардс (“Як класифікувати гібридні режими: дефектна демократія та електоральний авторитаризм” [387]), Дж. Екман (“Політична участь і стабільність режимів: структура аналізу гібридних режимів”), А. Скедлер (“Електоральний авторитаризм: динаміка невірної конкуренції”) та С. Левіцькі і Л. Вей (“Змагальний авторитаризм: гібридні режими після “холодної війни”).

Використовуючи результуючі висновки Л. Даймонда (“дефінітивна модель” у трактуванні гібридних режимів), Л. Морліно (“модель взаємозв’язку стабільності і типу політичного режиму”), Дж. Лінде та Дж. Екмана (“модель співвідношення типу та стабільності режимів у посткомуністичних країнах”), які в підсумку дуже сильно корелюють з дослідженнями “Свобода у світі” (“Freedom House”), а також “індексом демократії” (“The Economist Intelligence Unit”), – отримуємо таку

¹ Понад 22 % – це транзити від авторитаризму до демократії; 7 % – це транзити від напівдемократії до демократії; 30 % – це транзити авторитаризму до напівдемократії; 4 % – це транзити демократії до напівдемократії; понад 20 % – транзити від напівдемократії до авторитаризму; понад 15 % – транзити від демократії до авторитаризму. Загалом, до демократії транзит характерний у 30 % випадків; до напівдемократії (чи, умовно, гібридного режиму) – у 35 % випадків (проте помітне превалювання тенденцій руху гібридних режимів до демократії); до авторитаризму – у 35 % випадків.

порівняльну картину (стосовно періоду 1992–2008 рр.): 1) найбільшу тривалість (загалом) демонструють гібридні режими; 2) найбільше тривалими у Центральній Європі є демократичні режими; 3) найбільше тривалими у Південно-Східній та Східній Європі є гібридні режими; 4) найбільше тривалими у Центральній Азії є автократичні режими (див. табл. 4.2). Тільки демократичними упродовж 1992–2008 рр. були такі країни, як: Польща, Словенія, Угорщина (у 2011–2012 рр. ситуація погіршилась, про що було зазначено у попередніх розділах) та Чехія. Переважно демократичними у період 1992–2008 рр. були такі країни, як: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія та Словаччина. Винятково гібридними були такі країни: Албанія, Македонія, Сербія, Чорногорія, Вірменія, Грузія, Молдова та Україна. Переважно гібридними були такі країни: Боснія та Герцеговина, Хорватія (з урахуванням даних до 2012 р., можна стверджувати, що Хорватія сьогодні переважно є демократичною країною), Росія (проте помітно тенденцію до вирівнювання періодів гібридності й автократичності, коли аналізувати дані впродовж 1992–2012 рр.), а також Киргизстан. Винятково автократичними були Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Натомість переважно автократичними були Білорусь, Азербайджан і Казахстан. У часовій площині варто зауважити, що найстрімкіше кількість гібридних режимів зменшувалась у 90-х роках минулого століття. Починаючи з XXI ст., стабільність усіх політичних режимів залишається практично незмінною (подібну тенденцію помітили інші науковці, зокрема Ф. Роесслер та М. Говард).

Утім, Дж. Лінде та Дж. Екман чітко зауважують, що найчастішою векторною динамікою розвитку політичних режимів у посткомуністичних країнах (особливо Європи) є транзит від гібридності до демократії (переважно упродовж 90-х років XX ст.). Висновком цього є ідея про те, що процес демократизації досить часто є саме регіональним феноменом: найчастіше він трапляється у таких країнах, які наближені до Європейського Союзу. Одночасно, за винятком країн Балтії, жодна з пострадянських країн так і не провела успішного транзиту в напрямі до демократії (до 2010 р. велика частина західних науковців розглядала як умовний сценарій такого розвитку Україну, проте політичний досвід 2010–2013 рр. цю гіпотезу спростував). Загалом, *тенденція розвитку гібридних режимів* у посткомуністичних державах виглядає так: 1) *від гібридності до демократії* – Болгарія (1992–1993 та 2000–2001), Естонія (1994–1995), Латвія (1994–1995), Литва (1992–1993), Румунія (1996–1997 та 2005–2005), Словаччина (1997–1998), Хорватія (2000–2001); 2) *від гібридності до автократії* – Росія (2003–2004), Азербайджан (1992–1993 та 1999–2000), Казахстан (1993–1994), Білорусь (1995–1996) та Киргизстан (1999–2000); 3) *від автократії до гібридності* – Боснія (1995–1996), Азербайджан (1996–1997), Сербія та Чорногорія (1998–1999), Киргизстан

(2004–2005); 4) *від демократії до гібридності* – Болгарія (1995–1996) та Румунія (2003–2004) (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Стабільність політичних режимів у посткомуністичних країнах (1992–2008)

Країна	Стабільність демократичного режиму, р.	Стабільність гібридного режиму, р.	Стабільність автократичного режиму, р.
Центрально-Східна (Центральна) Європа			
Болгарія	11	6	0
Естонія	14	3	0
Латвія	14	3	0
Литва	16	1	0
Польща	17	0	0
Румунія	11	6	0
Словаччина	11	5	0
Словенія	17	0	0
Угорщина	17	0	0
Чехія	16	0	0
Середні дані	14,4	2,4	0
Сумарні дані, № (%)	144 (85,7)	24 (14,3)	0
Південно-Східна Європа			
Албанія	0	17	0
Боснія і Герцеговина	0	13	4
Македонія	0	17	0
Сербія	0	3	0
Хорватія	8	9	0
Чорногорія	0	3	0
Середні дані	1,3	10,3	0,7
Сумарні дані, № (%)	8 (10,8)	62 (83,8)	4 (5,4)
Східна Європа			
Азербайджан	0	4	13
Білорусь	0	4	13
Вірменія	0	17	0
Грузія	0	17	0
Молдова	0	17	0
Росія	0	12	5
Україна	0	17	0
Середні дані	0	12,6	4,4
Сумарні дані, № (%)	0	88 (73,9)	31 (26,1)
Центральна Азія			
Казахстан	0	2	15
Киргизстан	0	12	5
Таджикистан	0	0	17
Туркменістан	0	0	17
Узбекистан	0	0	17
Середні дані	0	2,8	14,2
Сумарні дані, № (%)	0	17 (19,3)	71 (80,7)
Разом, № (%)	152 (34,0)	188 (42,2)	106 (23,8)

Помічено, що зазвичай гібридні/змішані режими (попри те, що вони сумарно є у регіоні тривалими) *не є стабільними*. Це доцільно пояснювати такими причинами та чинниками [448]: 1) наділеність вираженою тенденцією “зміщення вперед та назад” у межах режимного континууму, що визначений крайнощами демократії та автократії; 2) явище “політичного дефіциту” (порівняно з демократіями, а також автократіями), що проявляється у слабкості держави, економічних показників і надзвичайно високих показниках політичного безладу (як зауважують дослідники, гібридні/змішані режими у сім разів частіше розраховуються як “держави, які не відбулись” (англ. *failed states*), ніж демократичні й авторитарні країни); 3) наділеність гібридних режимів атрибутом нездатності досягати “політичний еквілібрум”. Крім того, гібридні режими є умовно “значно режимнішими”, ніж демократії чи автократії. Тому часто трапляється так, що окремі політичні події, наприклад, вибори та діяльність політичних лідерів, можуть відіграти надзвичайно важливу роль у тому, як піде розвиток гібридних режимів.

З огляду на це, варто зауважити, що гібридні режими у посткомуністичному світі відображають загальнонаукові тенденції та висновки практично повною мірою. Так, гібридні режими значно менше економічно та соціально розвинені, ніж демократичні й авторитарні режими (про економетричні параметри політичних режимів йтиметься у наступних розділах). В. Банс та Т. Фрай зауважують, що гібридні режими найменше розвинені у посткомуністичному регіоні [401, 460] (особливо це стосується таких держав, як Грузія, Сербія, Україна, Молдова та свого часу Росія). Крім того, саме гібридні режими найчастіше стикаються з проблемами державних кордонів. Така тенденція простежується з огляду на те, що лідери гібридних режимів намагаються розширити розміри держав до територій своїх інституційних країн-попередників (як свого часу, наприклад, у випадку Хорватії, Сербії та Вірменії), розраховують своїх територіальних сусідів як ворогів (наприклад, Азербайджан та Македонія), а також з огляду на те, що регіональні лідери у гібридних режимах часто є ініціаторами процесів сепаратистського відокремлення окремих регіонів (наприклад, Боснія, Грузія, Росія, Молдова й Україна), або внаслідок того, що напруженість у відносинах між певними державами використовується в інтересах політичних лідерів з метою консолідації їхньої влади (наприклад, у випадку президентства Б. Єльцина та В. Путіна стосовно проблем у Чечні або президентства М. Саакашвілі стосовно проблем в Абхазії, а також в Південній Осетії). Втім, усі зазначені сценарії (крім подій у Косово) варто розглядати як “заморожені конфлікти”, що є атрибутом гібридних режимів.

В інституційному плані також чітко помічаємо специфіку гібридних режимів: зазвичай вони проводять менше стабільні політичні інститу-

ти й інституції (зокрема урядові кабінети або їхні аналоги), аніж їхні демократичні чи автократичні гомологи (урядові кабінети в Молдові, Україні, Вірменії та Грузії є значно менш стабільними, ніж урядові кабінети, з одного боку, у посткомуністичних демократичних країнах, які сьогодні є членами Європейського Союзу, з іншого, – в автократичних системах Східної Європи [26]). Проте найбільш вагомий у цьому випадку той аргумент, що зводиться до присутності у гібридних режимах соціополітичного поділу на основі сприйняття перспектив майбутнього розвитку – або у напрямі автократії, або у напрямі демократії. Ця специфіка безпосередньо стосується “мультиплікативності” партійних систем, адже останні відіграють особливо важливу роль у протистоянні патернам авторитаризму (особливо у контексті формування коаліційних урядів або парламентської більшості у країнах, де конституційно термін “коаліція” не означено).

Але так чи інакше, головна проблема гібридних режимів полягає у кореляції, яку 1970 р. запропонував Д. Рустов [607]: **сталий демократичний розвиток неможливий у випадку, коли йдеться про відсутність “життєздатної держави”, а також народного консенсусу з приводу визначення та географічного охоплення нації.** До зазначеного трактування додається вимога прав, які асоційовані з членством у національних спільнотах. Річ у тім, що якщо національні та державні питання не врегульовані, то політичний процес із приводу цих питань може стати дуже розбіжним: внаслідок цього держава виявляється малоздатною забезпечувати мінімальний рівень політичного порядку. Ця специфіка властива для переважної більшості посткомуністичних гібридних режимів, зокрема, Грузії, Македонії, Сербії, Молдови, Вірменії та України (а також свого часу для Білорусі та Росії).

Л. Морліно, керуючись моментом, що гібридні режими не мають “істинних” (або ж найважливіших) елементів недемократичного походження, проте й не мають усіх параметрів для забезпечення мінімального трактування демократії, пропонує їхню *додаткову класифікацію*. Якщо йдеться про лімітацію щодо специфічності впливу окремих акторів на ефективність виборчого права, ймовірність альтернатив у формі інакомислення й опозиційності, а також розуміння призначення виборів, то потрібно говорити про *“захищену демократію”* (англ. *protected democracy*). У цьому випадку йдеться про те, що в середовищі політичного режиму (в його окремих “доменах”) існують впливові “вето-актори” (армія, сильна економічна олігархія або традиційна влада монарха тощо), які сильно впливають на функціонування цього режиму. Якщо ж до уваги беруть випадки універсального виборчого права та/або “коректності” виборчих процедур, а також багатопартійності,

проте громадянські права та свободи обмежуються поліцією й іншими формами політичного тиску, то варто говорити про “лімітовану демократію” (англ. *limited democracy*). Цей різновид гібридного режиму також виокремив М. Вігелл, проте у межах типології, яка містить як “електоральні демократії”, так і “конституційні демократії”, які є різновидами демократії, що у своєму розвитку доповнюється різновидом “ліберальної демократії” (як найбільш повноцінної)¹. Нарешті, третій тип гібридних режимів, який виокремлює Л. Морліно, можна іменувати “демократією без закону” чи “демократією без держави”. Йдеться про такі гіпотетичні випадки, в яких немає ознак відносної інституційної спадщини, впливових “вето-акторів”, а також ознак тиску на громадянські права і свободи, але традиційною є ситуація поширення всезагальної незаконності, саме за якої держава нездатна виконувати покладені на неї та її інститути/інституції функції. За даними на 2007 р., Л. Морліно виокремив такі емпіричні приклади цих різновидів гібридних режимів: 1) захищені демократії (квазідемократії)² – Албанія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Македонія, Молдова, Сінгапур, Шрі-Ланка тощо; 2) лімітовані демократії – Бангладеш, Гватемала, Нікарагуа, Парагвай тощо; 3) “демократії без держави” – Вірменія, Ефіопія, Кувейт, Марокко, Нігерія тощо.

Попри значну увагу дослідників до концепту “гібридних режимів”, не всі з них погоджуються з тією думкою (й частково це було зазначено вище), що гібридність аналогічна змішаності політичних режимів. Коли говорять про “змішані режими”, то найчастіше до уваги беруть єдиний дефінітивний атрибут, суть якого полягає у комбінуванні елементів демократії і диктатури у формі ознак реформ економічного характеру крізь призму ліберально-іllibерального соціополітичного поділу (цю позицію запропонували відомі транзитологи, зокрема Дж. Хеллман [503]). Однак, коли йдеться саме про змішані політичні режими на початку 90-х років ХХ ст., то вчені виокремлюють такі країни, як: Албанія, Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Македонія, Молдова, Румунія, Росія, Сербія, Україна та Хорватія. Як зауважують С. Вайт і Я. МакАлістер, С. Фішер, Дж. Келлі, Т. Бейхельт, Ф. Шімелфенніг, а також Х. Шольц, типовою траєкторією розвитку змішаних режимів є “осідання” на узбіччі європейської цивілізації у

¹ Для конструювання такої типології демократій М. Вігелл використав два класичні індикатори Р. Даля – тобто “політичну участь” і “політичну конкуренцію”, – модифіковані у контексті “електоралізму” та “конституціоналізму” у вимірі двох логічних фаз порівняльного аналізу (фаза лімітації та фаза ефективності) політичних режимів.

² На підставі перевірок емпіричних даних, а також деякої трансформації заявленої аналітичної методики вчений виділив когорту гібридних режимів під назвою “квазідемократії”.

ролі “нових аутсайдерів”. Крім того, такі режими (якщо до уваги брати саме пострадянський транзит) часто орієнтовані на російський варіант політичного розвитку. Так головний теоретико-методологічний момент дефініювання змішаних режимів полягає в тому, що вони логічно розміщені в середині політичного (або режимного) континууму.

Проте деякі змішані політичні режими змагальніші, ніж інші. Крім того, здатна до кореляції й незалежність засобів масової інформації, сила президентів/парламентів, послідовність законодавчого процесу, а також стратегій політичного розвитку. В транзитологічному плані під час аналізу змішаних режимів варто зважати на висновки Л. Даймонда, Т. Карозерса [410], Ф. Роеслера, М. Говарда, А. Хаденіуса і Я. Теорелла [496] про те, що автократичні режими зрідка трансформуються в ліберальні демократії, а розвиваються переважно як автократії або змішані режими (детальніше про це йтиметься у наступних розділах). Посткомуністичні країни як в Європі, так і в Азії демонструють зазначену специфіку (“стрибок до демократії” в умовах ослаблення автократії є регіональним або глобальним винятком, проте зовсім не нормою).

З огляду на це, доцільно зауважити, що існує кілька *причин ста новлення* саме змішаних (або гібридних – в такому випадку трактуємо їх як синонімічні поняття) політичних режимів: 1) історична спадщина [470, 479, 635] (бо більшість змішаних режимів у світі мала довгу історію авторитаризму, найбільш успішні демократизації – це ситуації “редемократизації”¹); 2) складність визначення нації й укріплення меж держави; 3) вплив міжнародних чинників; 4) вплив переговорної специфіки на хід послаблення автократичних режимів.

4.3. Концепт “дефектної” та “вбудованої” демократії: логіка й емпіричні свідчення

Попри виокремлення й емпіричне наповнення концепту “гібридних режимів”, а також їхніх різновидів, особливо у контексті демократизації (про що було зазначено в попередньому параграфі), на противагу їм у новітній політичній науці використовують ідею “**дефектної демократії**” як збірної (частково синонімічної) аналітичної категорії. Відразу потрібно наголосити, що “дефектність” у зазначеному зрізі розуміють винятково у вузькому значенні. Річ у тім, що ліберальні демократії інколи також можуть бути позначені дефектами, проте вони не ведуть

¹ Запропонована причина пояснює чому саме гібридні режими найбільше поширені серед країн Південної Африки та посткомуністичної частини країн Латинської Америки.

до проявів автократії. Тому під *дефектними демократіями* треба розуміти винятково ті політичні режими, у яких відбувається поєднання рис демократій та автократій (точніше демократій та авторитарних режимів), які врешті ведуть до небезпек авторитаризму (автократизму). В інституційному вимірі дефектні демократії, як і гібридні політичні режими, наділені елементами електоральності, але все ж ігнорують ключові принципи демократичного розвитку (рівність, свободу, горизонтальну та вертикальну підзвітність). Тим не менш (це особливо вагомо), дефектні демократії не обов'язково є перехідними (транзитними) або гібридними режимами, які рано чи пізно перетворюються у демократичні або ж автократичні (найперше авторитарні) режими.

Конструювання концепту дефектної демократії розпочалось у напрацюваннях В. Меркеля [551]. Головний теоретико-методологічний зріз формулювання цього концепту визначено *критикою ідеї “електоральних демократій”*, яку використала у дослідженнях організація “Freedom House”. В. Меркель зазначає, що електоральність позиціонується як “незадовільна категорія” з теоретичного і нормативного погляду. Вона демонструє навіть вужче трактування демократії, аніж концепт поліархічності Р. Даля (у межах інституційного мінімуму визначення демократії). Крім того, з якісної сторони проекти різних організацій (зокрема “Freedom House”) не зовсім ефективно зважають на усі наявні наукові висновки і результати. Приміром, до уваги не беруть важливе зауваження з приводу розуміння та осмислення “демократичних виборів”. Унаслідок цього В. Меркель наголошує: термін “електоральна демократія” теоретично позиціонується як неповний, а аналітично – як некорисний. Для того, щоб зазначений термін більш успішно використовували на практиці, він має бути диференційований.

На основі зауважень А. Каратницького та Л. Даймонда треба виокремлювати три *різновиди демократії* – ліберальну, напівліберальну та ілліберальну. Проте така “проста” диференціація затьмарює успіхи демократизації наприкінці ХХ ст. Головна проблема полягає у тому, що велика кількість країн, які визначено як “електоральні демократії”, зовсім не є ліберальними демократіями: за даними на 2012 р., відсоток електоральних демократій із усіх країн світу становив 60, а відсоток ліберальних демократій (з електоральних демократій) – лише 70. Станом на 2001 р. ліберальними демократіями були тільки 58 % електоральних демократій. Крім того, не зовсім ефективною, на думку В. Меркеля, є й сама диференціація демократій на ліберальні, напівліберальні та ілліберальні. А. Каратницький та Л. Даймонд задля визначення різновидів демократії використовують просту порядково-кількісну шкалу на основі перевірки того, як забезпечуються громадянські права:

1) режим, який за показником політичних прав і громадянських свобод організації “Freedom House” отримує “1–2” бали, визначають як *ліберальну демократію*; 2) режим, який за цим показником отримує “2,5–3” бали, має бути оцінений як *напівліберальна демократія*; 3) режим, що за показником отримує “3,5” і більше балів, повинен бути оцінений як *ілліберальна демократія* (отож, відмінність з-поміж частковою і повною автократією (інколи це поняття окремі вчені трактують як “тоталітаризм”, хоч ми схильні дефініювати його не як тоталітаризм, а як авторитаризм з “синдромом тоталітаризму” або ж “повний авторитаризм”) становить “5,5–7,0” бала). Саме тому особливо цікаво, що в проєкті “Свобода у світі” організації “Freedom House” не подано чіткої теоретичної вказівки на виокремлення диференціації “ліберальності” політичних режимів. Тому зазначена методика, на думку В. Меркеля, має бути доопрацьована з урахуванням усіх вище запропонованих зауважень, а також таких атрибутів, як горизонтальна та вертикальна підзвітність і верховенство права.

На противагу ідеям організації “Freedom House”, чимало науковців (починаючи з початку ХХІ ст.) розвиває кількісні та якісні методики концептуалізації “*вбудованої демократії*” – мовиться, наприклад, про напрацювання В. Меркеля й А. Майчела, А. Ветзель і Я. Орбі, Д. Чампліна тощо. Цей концепт характеризується використанням альтернативних та більш науково амбітних (порівняно із проєктом “Свобода у світі”) характеристик і постулатів, які цілком уможливають систематичну ідентифікацію й операціоналізацію “дефектності” у функціонуванні більшості гібридних режимів або так званих політичних режимів “сірої зони”. Для дефініювання вбудованої демократії використано ідею “*часткових режимів*”, які не можуть бути трактовані як однозалежні змінні (такий аналітичний постулат помічаємо навіть у класичних працях Р. Даля). Внаслідок цього стає очевидно, що політичний режим повинен бути зрозумілий як “співіснування набору правил та норм”, які є взаємопов’язаними. Тому В. Меркель і А. Кройссант розуміють демократію як комплекс взаємозалежних та незалежних часткових режимів. С. Шмідт уточнює, що “вбудована демократія” складається з п’яти часткових режимів, при чому кожний із них має власний набір індикаторів:

- 1) частковий режим “1” – *електоральний режим* (доступ до влади, здійснення виборцями санкцій до обраних представників, вертикальна підзвітність);
- 2) частковий режим “2” – *політична участь* (політичні права окреслено як передумову виборів – це право політичної комунікації, право на свободу думки та висловлювання);

- 3) частковий режим “3” – *громадянські права і свободи* (верховенство права, незалежна судова система тощо);
- 4) частковий режим “4” – *розподіл влади та горизонтальна підзвітність* (баланси та перевірки між гілками влади, незалежна та ефективна судова система відносно виконавчої та законодавчої гілок влади);
- 5) частковий режим “5” – *владна впливовість обраних посадовців* (відсутність неконституційних повноважень у всіх сферах політичного процесу) [617, 418].

В. Меркель зазначає, що концепт “вбудованої демократії” наслідуює ідею про те, що стабільні конституційні демократії “вбудовуються” двома шляхами: 1) по-перше, *внутрішньо* – специфічна взаємозалежність і незалежність різних часткових режимів демократії забезпечує їхнє нормативне та функціональне існування; 2) по-друге, *зовнішньо* – часткові режими “вбудовані” у сфери створення сприятливих умов для демократії, що захищає її від зовнішніх та внутрішніх потрясінь і дестабілізуючих тенденцій. Якщо політичний режим вибудовано на всіх п’яти часткових режимах, треба говорити про те, що він є “вбудованою ліберальною демократією”, якщо режим не вибудовано на всіх часткових режимах – “вбудованою дефектною демократією”. Вчені вважають, що такий концепт є реалістичним, оскільки він сконструйований винятково на інституціональній архітектурі демократії і не використовує категорій “вхід” чи “вихід” як визначальних характеристик конституційної демократії. Саме тому визначення демократії у цьому концепті здійснено проміжно із-поміж ідеями Й. Шумпетера та Х. Хеллера (або мінімалістським і максималістським трактуванням демократії). Це означає, зокрема, що добробут держави, чесний розподіл економічних і соціальних благ [553], соціальна справедливість можуть бути цілями демократичного режиму, але вони в жодному випадку не є її обов’язковими дефінітивними атрибутами. Також очевидно, що концепт “електоральної демократії” внаслідок застосування ідеї часткових режимів розширюється: електоральність означає не тільки фактичність демократичності виборчих процедур, проте й їхню значимість і конституційність.

Часткові режими можуть ефективно функціонувати в демократії за умови, що вони “*взаємно вбудовані*”. Це означає, що окремий частковий режим підтримує факт функціонування іншого часткового режиму, що окремі часткові режими змушують політичних акторів не посягати на функціональні сфери інших часткових режимів. Через це функціональна/нормативна взаємозалежність та незалежність детермінують “код комунікації” між п’ятьма частковими режимами. Баланс між ними

крихкий і корелює від демократії до демократії. Саме на цій основі Ф. Шміттер зазначає, що демократія є комплексом взаємозалежних і незалежних часткових режимів. З іншого боку, це означає, що демократія може бути дисагредована на основі її часткових режимів. У цьому полягає функціональна логіка процесу “вбудованості” демократії, яка методологічно розміщується за межами концепту електоральної демократії. Значимість концепту “вбудованості” полягає у тому, що можливе точне визначення дефектів у межах демократії (чи в межах “невбудованості” часткових режимів). Крім того, будь-які означені дефекти можуть бути операціоналізовані компаративно залежно від різних випадків і вибірок. Ця методологічна специфіка спрощує всі наукові кроки з приводу взаємозв’язку дефектності та транзитності режимів.

В. Меркель демонструє, що якщо хоча б один із часткових режимів “вбудованої демократії” пошкоджений так, що це значно змінює сумарну логіку конституційної демократії, тоді немає підстав говорити про недоторканість “вбудованої демократії”. З огляду на те, який із часткових режимів “пошкоджено”, можна говорити про тип дефектності демократії (утім, ніколи не потрібно забувати, що йдеться про дефектні демократії, а не про дефектні режими). Саме тому *дефектну демократію* потрібно розглядати як демократію, в якій часткові режими більше “взаємно невбудовані”, а логіка конституційної демократії внутрішньо чи зовнішньо порушена. Це означає, що дефектні демократії – не обов’язково транзитні суспільства (чи гібридні режими), які розвиваються в напрямі демократії чи автократії задля відновлення системної рівноваги. Залежно від їхньої політичної влади, а також соціальної, економічної та культурної вбудованості вони можуть утверджуватись і протягом більш тривалих періодів часу. Це може стосуватись різних випадків: коли різні політичні дефекти підтримуються як політичною владою, так і соціально-економічним або соціально-культурним контекстами. Чимало таких дефектних демократій стали традиційними у Східній Європі та Латинській Америці. З цього приводу В. Меркель виділяє чотири “опорні” *типи дефектних демократій*: 1) *ексклюзивні (несумісні) демократії* (англ. *exclusive democracy*); 2) *доменні (інтервальні) демократії* (англ. *domain democracy*); 3) *іліберальні демократії*; 4) *делегативні демократії*. Вони різною мірою опираються на принципи мінімальної (мінімалістської) електоральної демократії, але, разом із тим, поєднують елементи авторитаризму (це можуть бути різні комбінації таких рис і атрибутів, як нестача/відсутність політичної конкуренції (лімітований плюралізм), нестача/відсутність політичних і громадянських свобод, неформальний і таємний відбір політичної еліти, відсутність інституційних стримувань та противаг, спроби деполітизації населення,

переконання у ролі політичної еліти як “рятівника нації”). Одночасно зрозуміло, що мінімальна демократія також визначається по-різному (про що вже йшлося вище). Тим не менше, як це демонструє консолідований досвід наукових досліджень, найчастіше головними векторними індикаторами мінімальної демократії (у мінімалістському розумінні) постають політична конкуренція і політична участь. Варто також зазначити, що усі вказані типи дефектних демократій було виокремлено через поєднання часткових режимів й елементів їх “невбудованості”.

Ексклюзивна демократія має місце тоді, коли один/кілька сегментів дорослого населення тієї або ж іншої країни виключені від громадянських та політичних прав і свобод (зокрема виборчого права). *Доменна демократія* трапляється у випадках, коли в певних сегментах політичного процесу превалюють “вето-повноваження” над повноваженнями обраних посадовців, наприклад, у військовій сфері, поліції та транснаціональних корпораціях тощо (найчастіше такий тип простежуємо з-поміж країн Латинської Америки). *Ілліберальна демократія* має місце там, де особистісні права не створені або частково не виконуються, де немає принципу верховенства права (це найбільш поширений тип дефектних демократій). Нарешті, *делегативна демократія* стосується випадків, коли контроль законодавчої та судової влади над виконавчою владою є лімітованим (через вплив харизматичного лідера).

За даними на 2002 р., В. Меркель виокремив такі різновиди політичних режимів у країнах Східної Європи (утім, науковець регіон Східної Європи розуміє у широкому зрізі): 1) ексклюзивні демократії (Латвія); 2) ілліберальні демократії (Албанія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Молдова, Румунія, Росія, Україна); 3) делегативні демократії – немає; 4) доменні (опікунські) демократії – теж немає; 5) ліберальні демократії (Литва, Естонія, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія та Угорщина); 6) автократії (Білорусь). Прикладами делегативних демократій у світі було визначено Аргентину та Південну Корею. Прикладами доменних демократій означено Чилі, Еквадор та Індонезію. З-поміж ексклюзивних демократій у світі було виокремлено Бразилію, Гватемалу та Таїланд. Цікаво, що з-поміж країн Латинської Америки виокремлено тільки одну ліберальну демократію – Уругвай. Аналогічну ситуацію помічено у країнах Азії, зокрема в Тайвані. Безумовно, станом на 2012 р. ситуація змінилась.

Також потрібно виокремлювати багато *чинників*, які вплинули на формування концепту “дефектної демократії”. Перша група чинників – це так звані *структурні пояснення*, які чинять суттєвий вплив на поведінку суб’єктів політики. З-поміж них вчені виокремлюють такі: історична спадщина, яка позначається повною відсутністю досвіду де-

мократії (наприклад, Росія до 1991 р.); недемократична чи автократична політична культура (зокрема більшість країн Магрибу¹); ракурс неопатримоніального правління (переважно африканські країни, але й деякі пострадянські республіки – часто до цієї групи чинників відносять Україну, про що свідчать наукові розвідки, у тім числі й вітчизняних науковців [286–291, 293–298]).

Друга група чинників – це так звані “орієнтовані на суб’єкта/актора” *підходи*. У цьому випадку увагу сфокусовано на недемократичній поведінці суб’єктів (або акторів) політики, які не можуть (або ж не хочуть) поважати демократичні ідеали і принципи. Такі актори не сприймають традиційного “гасла демократії” (яке свого часу запропонував А. Пшеворські) про те, що “демократія має бути єдиною грою у місті”. Внаслідок цього у таких випадках гальмується консолідація самої демократії, а також ідеї її необхідності (у цьому зрізі консолідацію ідеї демократії розуміємо як стабілізацію демократичної ідеї загалом: про це йтиметься у наступному параграфі).

Нарешті, третя група чинників – це *інституційний дефіцит*. “Неправильні” чи несприятливі інститути, які створено протягом перехідного періоду та закріплено у конституціях, можуть призводити до нестабільності політичного режиму та всієї політичної системи. Таким прикладом вважаємо пропорційне представництво без виборчих бар’єрів для партій (у Польщі в 1989–1993 рр. і в Грузії 1993 р. тощо).

Серед *причин* того, чому окремі політії розвиваються як дефектні демократії, також варто виокремлювати декілька моментів: 1) *напрямок/шлях модернізації* (сценарій дефектності може розвиватись у випадку, коли соціально-економічна модернізація відбувається “напівмодерним” курсом, внаслідок чого формується дисбаланс влади, коли деякі соціальні групи вважають демократію загрозою своїх інтересів); 2) *рівень модернізації* (дефектність властива більшою мірою тим країнам, де нижчий рівень соціально-економічного розвитку та вищий рівень соціальної нерівності – у такому випадку демократія часто лише формалізована); 3) *економічні тенденції* (економічна криза спричиняє інституціоналізацію різних дефектів неконсолідованої демократії, особливо в напівпрезидентських і президентських конституційних моделях); 4) *тип соціального капіталу* (коли соціальний капітал більшою мірою акумульований довкола етнічних або релігійних груп, ймовірно формування ексклюзивної та ілліберальної демократій); 5) *розвиток гро-*

¹ Магриб – назва, яку середньовічні арабські географи та історики дали країнам, розташованим на захід від Єгипту та Аравійського півострова. До складу Магрибу належать: Мавританія, Західна Сахара, Марокко, Алжир, Туніс, Лівія.

мадянського суспільства (відсутність міжособистісної довіри провокує розвиток дефектів демократії); 6) *особливості процесу державного будівництва* (параметри вирішення проблем з кордонами і національними меншинами впливають на те, наскільки розвиток демократії відповідає ліберальним цінностям); 7) *тип попередньої автократії* (чим довший період тоталітаризму, посттоталітаризму, султанізму та неопатримоніалізму, тим ймовірніші дефекти демократії); 8) *модель політичного транзиту* (рівень підтримки політичною елітою демократичних ідей впливає на швидкість її інституціоналізації та консолідації); 9) *розвиток політичних інститутів* (чим поширенішими є поставтократичні тенденції до патримоніалізму, клієнтелізму та корупції, тим дефектнішими виявляються демократії; чим більше впливовими є неформальні процедури, тим дефектніша демократія); 10) *контекст регіонального та міжнародного розвитку* (якщо вплив міжнародних інституцій на захист ліберальних цінностей лімітується, то збільшується дефектність демократій).

Одночасно потрібно виокремлювати кілька гіпотетичних *сценаріїв* розвитку дефектних демократій. *Перший (регресивний) сценарій* передбачає концентрацію політичних повноважень у руках виконавчої влади на підставі “нанесення збитків” принципам верховенства права, внаслідок чого відбувається “інформалізація” усіх політичних процедур і рішень. Унаслідок цього формально демократичний каркас залишається, проте важливі політичні рішення виконують поза його межами. Як приклад такого сценарію, Т. Бейхельт виокремлює Білорусь (яка позиціонується як автократичний режим). *Другий (стабілізаційний) сценарій* передбачає надання переваги дефектам демократії, але не відкритому авторитаризму, внаслідок чого у системі забезпечується відносна стабільність еліти. Унаслідок цього формується так звана “самовідтворювальна рівновага політичних сил”, а це призводить до статусу-кво дефектної демократії. Стабільність забезпечується доти, доки специфічні дефекти демократії впливають у процес зміцнення еліти і задоволення інтересів тих верств населення, які підтримують чинну політичну систему. Прикладом таких сценаріїв В. Меркель та А. Кройссант вважають Таїланд, Україну та Росію. *Третій (прогресивний) сценарій* передбачає, що неформальні демократичні ракурси витісняються формальними (на вимогу громадянського суспільства). Як наслідок, зростає резистентність до неформальних процедур і рішень, а демократія набуває все більше рис конституційної моделі. Внаслідок цього дефекти трансформуються у риси консолідованості демократії елементами права (Словаччина, Чилі тощо).

4.4. Концепт “консолідованості” і “консолідації” в аналізі демократії та демократизації

Наведена у попередньому параграфі логіка розуміння “дефектної демократії” у контексті порівняльного аналізу феномена демократії та процесу демократизації повинна інтерпретуватись як “лінійна парадигма” трактування політичних режимів. Йдеться про дефініювання демократії не як одномоментного явища і наслідку, а як багатьох процесуальних властивостей та атрибутів. Це означає, що демократію треба розглядати як більш або менш розвинену. Тут під конструкцію меншого розвитку демократичного режиму потрапляє категорія “дефектна демократія” (у цьому зрізі використовують не лише мінімалістське трактування демократії, а й її максималістсько-ціннісне наповнення). Конструкцію ж більшого розвитку демократичного режиму позначає (згідно з транзитологічною традицією) процедура її консолідації¹.

І. Тітар зауважує, що проблема визначення такої категорії, як “консолідація демократії”, є досить давньою. За словами А. Скедлера, це обумовлено насамперед тим, що поняття “консолідація демократії” виявилось неоднозначним, бо вживаючи його, різні вчені не могли бути впевнені в тому, що вони мають на увазі однакове [615]. З часом цю проблему все більш усвідомили: це втілювалось у різних методологічних рефлексіях та дебатах. Звертаючись до зауваження Г. О’Доннелла, висловлювалися пропозиції з приводу відмови використовувати поняття “консолідація демократії”². Проте загалом домінуючою стала більш помірна позиція, яка полягає у вимогах приділяти увагу визначенню консолідації демократії та ретельніше аргументувати своє бачення. Тим не менше, як це демонструють новітні порівняльні дослідження (особливо російські та українські), особливістю категорії “консолідація демократії” є здатність означати процес та його результат, тобто стан³ (при чому одночасно).

¹ Поняття “консолідація демократії” набуло поширення спершу в американській, а згодом у світовій порівняльній політології та політичній соціології, починаючи з 70-х років XX ст., і стало центральною категорією в одній із субдисциплін політичної науки, за якою закріпилася неофіційна назва “консолідологія”. У визначення поняття “консолідація демократії” внесли вклад багато вчених. З них найбільший вплив на розуміння концепту зробили Г. О’Доннелл, Ф. Шміттер, С. Валенсуела, А. Пшеворські, Р. Гюнтер, Н. Діамандоурас, Г-Ю. Пуле, Л. Даймонд, Х. Лінц, А. Степан, В. Меркель. У методологічних дебатах, що розгорнулися навколо поняття, найбільш значну роль відіграли ідеї Д. Колліера, Г. О’Доннелла й А. Скедлера.

² Вчений зазначив, що “консолідація та демократія – надто багатозначні слова, щоб бути гарною парою” [576].

³ Більш загальне, стосовно “консолідації демократії”, поняття “консолідація режиму” використовують з початку 70-х років XX ст. Найбільш ранні праці з цього приводу запропонував Х. Лінц (дослідження “Консолідація режимів”).

Проте для того, щоб більш детально зрозуміти суть консолідації демократії, доцільно здійснити її порівняльний аналіз у площині дефінітивних характеристик. У цьому ракурсі апелюємо до доробків українського науковця І. Тітара [281], який спеціалізовано займається проблематикою консолідації демократії. Точно не відомо, хто ввів термін “консолідація демократії” в науковий обіг, проте першим активно використовувати його почав Х. Лінц. У книзі “Крах демократичних режимів” він дуже багато уваги приділяє консолідації демократії, особливо, як він пише, “початковій консолідації”. Науковець зазначає, що для успіху останньої дуже важливу роль має розробка і прийняття конституції (як формальної мережі меж взаємодії політичних акторів). Ще важливіше те, який на цій стадії був прийнятий “початковий порядок денний”. Утім, Х. Лінц зазначає такий момент, що період консолідації – боротьба за прихильність “нейтральних секторів” населення.

Починаючи з 80-х років ХХ ст., проблематика консолідації демократії починає привертати все більшу увагу в науковому середовищі (значною мірою це спричинено завершенням транзиту до демократій у країнах Північної Європи). У поширених в той період дефініціях “консолідації демократії” її визначали через (прогнозовано) тривале існування демократичного режиму чи неповернення до авторитаризму (про неповернення до тоталітаризму вже не йшлося): політична демократія консолідована, тобто така, що, ймовірно, триватиме; демократична консолідація зменшує вірогідність анулювання демократизації. Проте 1987 р. на конференції “Питання консолідації демократії в Латинській Америці і Південній Європі” Ф. Шміттер став автором думки про те, що консолідацію демократії варто визначати як стан (а не як момент часу), в якому елітні актори мають досить надійні очікування у плані політики, наприклад, із приводу того, що партії та правила політичної гри відомі та передбачувані.

У 1990 р. в дослідженні “Демократична консолідація у постперехідних умовах” С. Валенсуела описав консолідацію демократії як “*другий перехід*”. Утім, науковець фактично поставив знак рівності між консолідацією демократії та стабільністю демократичного режиму. Тим самим він продемонстрував одну дуже примітну річ – поняття “консолідована демократія”, характерне для транзитологічної парадигми (з акцентом на динаміці), прийшло на зміну терміна “стабільна демократія” (“стабільна поліархія”), властивому для попередніх парадигм дослідження демократії, зокрема модернізаційної. Специфікою визначень С. Валенсуела є й те, що вони головно негативні: консолідацію демократії не можна визначити через тривалість існування демократичного режиму. З його слів, “консолідована демократія – це демократія, яка не має

перверзивних елементів, які підривають її головні характеристики”. А в негативістському ракурсі дослідник чітко зауважує, що “режим не може вважатися консолідованою демократією, якщо ті, хто виграв необхідні для формування уряду вибори... підпорядковані представникам необраних еліт”.

Окрему увагу треба приділяти визначенню консолідації демократії, яке 1991 р. запропонував А. Пшеворські у дослідженні “Демократія та ринок”. Він виділяє інституціоналізований характер і прийняття спільних правил взаємодії. *Демократія консолідована*, “коли в чітко заданих політичних і економічних умовах певна система інститутів стає “єдиною соціальною грою” в місті, коли ніхто навіть не думає, щоб діяти поза демократичними інститутами, коли все, чого хочуть переможені, – це є спроба зіграти ще раз в рамках тих же інститутів, за яких вони програли” [226, с. 47]. Крім того, науковець зазначає, що демократична держава стає консолідованою, коли вона стає самопримусовою, тобто коли релевантні політичні сили виявляють, що для них краще продовжувати підкоряти свої інтереси та цінності невизначеній взаємодії, грі інститутів. У цьому проявляється найбільша відмінність зазначеного підходу від ідей С. Валенсуели – ракурс А. Пшеворські є більше позитивним.

Ще пізніше, 1995 р., Р. Гюнтер, Н. Діамандоурос та Г.-Ю. Пуле у своїй праці “Політика демократичної консолідації: Південна Європа в порівняльній перспективі” зазначили: “... *поняття демократичної консолідації* є двоскладовим – воно об’єднує два різні концепти, які повинні оцінюватися окремо при аналізі статусу політичних режимів. Щоб дійти висновку про те, що демократична консолідація мала успіх у конкретному випадку, необхідно спочатку переконатися, що режим повною мірою демократичний, а потім визначити, чи є цей режим консолідованим”. Дослідники розглядають демократичний режим як консолідований, коли всі політично значущі групи відносяться до його ключових політичних інститутів як до єдиних легітимних структур політичного змагання та дотримуються всіх демократичних правил гри.

У 1996 р. дещо оновлено концепт консолідації демократії Х. Лінца – саме в цей період у світ вийшло його дослідження (у співавторстві з А. Степаном) “Проблеми демократичного переходу та консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа”. Визначення консолідації демократії, яке міститься у цій книзі, сьогодні можна вважати найбільш конвенціональним: “... ми маємо на увазі під *консолідованою демократією* політичну ситуацію, коли, за формулою, демократія стала “єдиною грою в місті”. Запропоноване визначення значною мірою вважається синтетично-компромісним за своєю суттю, оскільки в ньому було частково об’єднано попередні підходи та визначення.

Нарешті, 1999 р. опубліковано працю Л. Даймонда “Розвиток демократії: в напрямку консолідації”. Автор пише, що *консолідацію демократії* можна зрозуміти тільки через зрушення у політичній культурі: “Консолідація вимагає більшого, аніж схильність до демократії взагалі..., що демократія в принципі “є кращою формою правління”. Щоб демократія була консолідованою, еліти, організації й масові групи повинні вважати, що політична система, яка є в країні, заслуговує слухняності та захисту. Стійка легітимність припускає поділювану всіма нормативну/поведінкову прихильність до специфічних правил і практик конституційної системи країни. За словами І. Тітара, визначення консолідації демократії у Л. Даймонда дуже вузьке, адже зосереджене головню на політичній культурі. У такому сенсі його навряд чи можна розцінити як “просування вперед”. Якщо порівняти його, наприклад, із визначенням А. Пшеворські, то воно виявиться більше максималістським (адже від акторів Л. Даймонда “потрібно” набагато більше, ніж від акторів А. Пшеворські), а також більше нормативно орієнтованим (адже в ньому відчувається аналіз скоріше ідеальної ситуації, а не реальної).

Наведені вище визначення консолідації та консолідованості демократії – лише невелика частина всіх дефініцій у зазначеному напрямі. Проте й вони неоднозначні: одні визначення мають на увазі зовсім незначні відмінності між собою, тоді як інші визначення не мають між собою взагалі нічого спільного. Тому найбільша проблема полягає у шляху систематизації визначень або ж у виборі найбільш адекватного та повноцінного визначення. І. Тітар демонструє, що в порівняльній політології і/чи транзитології з цього приводу сформовано декілька *підходів*:

- 1) “пошук спільного знаменника” (опирається на просту і корисну ідею Дж. Сарторі): реконструюючи поняття, по-перше, потрібно зібрати репрезентативний набір визначень, по-друге, вивести їх характеристики, по-третє, згенерувати матрицю, яка організовує ці характеристики значуще (з аналізу запропонованих підходів очевидно, що таким спільним знаменником поняття “консолідована демократія” є “єдина гра у місті”);
- 2) *поділ на мінімалістські та максималістські визначення* (на цьому наполягають різні вчені, зокрема В. Меркель і К. Фауленбах): мінімалістські ідеї наголошують на “звуженому” трактуванні консолідації демократії (наприклад, А. Пшеворські), а максималістські ідеї стосуються визначення консолідації демократії в деталях (наприклад, В. Меркель);
- 3) формування так званих *актор-орієнтованих, подія-орієнтованих, інституційних* (“внутрішніх” та “зовнішніх”) *визначень* консолідації демократії (таку ідею запропонували Д. Колліер та А. Скедлер).

За словами Д. Колліера, *актор-орієнтований* підхід визначення консолідації демократії концентрується на готовності значущих політичних акторів працювати в межах демократичних правил. *Подія-орієнтований* підхід розглядає як маркери консолідації демократії вибори, а також ратифікацію конституцій. *“Внутрішній” інституційний підхід* наголошує на ступені інституціоналізації, а *“зовнішній” інституційний підхід* – на стійкості нових політичних інститутів та обсязі значущих змін у них. Жодний з підходів не самодостатній, оскільки наявні каузальні зв’язки між інститутами, акторами, подіями тощо.

Інша спроба систематизації поняття “консолідація демократії” зображена в ідеях А. Скедлера [612]. Він називає різноманітність підходів розуміння та визначення консолідації демократії потенційно небезпечним явищем і навіть вживає метафору “вавилонський хор, що співає про консолідацію демократії”. Дослідник пропонує повернути суть консолідації в центр аналізу. Щоб зрозуміти, що конкретний автор розуміє під консолідацією демократії, треба з’ясувати, де існує той чи інший режим (його “емпіричний референт”), а також якої мети він повинен досягти (“нормативний горизонт”). І саме тому, залежно від “спрямованості” руху режимів, усі підходи можна умовно об’єднати у дві великі групи: “негативні” та “позитивні”. Перші, по суті, припускають недопущення “відкату” назад, а другі – перехід до більш розвиненої версії демократії. “Завдання” консолідації демократії можуть бути “мінімальними” і “максимальними”. *“Мінімальні”* – це недопущення повернення від “електоральної демократії” до авторитаризму (чи розвиток електоральної демократії в напрямі щодо ліберальної демократії). *“Максимальні”* – це недопущення “сповзання” ліберальної демократії до електоральної (чи розвиток ліберальної демократії до рівня “розвиненої” демократії). Утім, розвинена демократія у такому випадку визначена як результат позитивної консолідації, тому її можна трактувати як консолідовану демократію за умови, що консолідованість позначає позитивний результат консолідації. Загальна логіка А. Скедлера полягає у виокремленні кількох *різновидів політичних режимів*: 1) автократії (авторитарні та тоталітарні режими); 2) електоральні демократії (вони більше влаштовують логіку гібридних режимів); 3) ліберальні демократії; 4) розвинені демократії. Між цими чотирма фазами режимності дослідник виокремлює декілька *фаз консолідації* (деякі у своїй основі мають мінімальні завдання, а деякі – навпаки максимальні): а) запобігання краху демократії (недопущення відкату електоральної та ліберальної демократії до автократії); б) запобігання ерозії демократії (недопущення відкату ліберальної демократії до електоральної); в) завершення демо-

кратії (сприяння переходу від електоральної демократії до ліберальної); г) поглиблення демократії (сприяння переходу від електоральної або ж ліберальної демократії до розвиненої); д) організація демократії (“само-замкнутість” розвитку демократії на рівні ліберальних цінностей, коли демократія стає “єдиною грою в місті”).

З огляду на це, стає зрозуміло, що сьогодні трактування консолідації демократії стало вкрай урізноманітненим. А це має як свої плюси, так і свої мінуси, суть яких полягає у тому, що в поняття консолідації долучають й інші концепти, які не завжди можна трактувати як методологічно паралельні. Саме тому адекватним є висновок А. Скедлера про необхідність наукового повернення “назад – до джерел”: до такого тлумачення консолідації демократії, в якому засадничими визначальними складниками стають “стабілізація” та “посилення”. У такому контексті спрацьовує визначення консолідації демократії, яке запропонував І. Тітар, – *це стабілізація та посилення демократичного режиму*. Разом з цим, можливі деякі інші методологічні уточнення з приводу сучасного (на основі класичного) трактування консолідації демократії.

Приміром, консолідацію варто розуміти у подвійному сенсі: *перший*, коли йдеться саме про процесуальну складову, яка здатна характеризувати не тільки глибоко інституціоналізовані демократичні країни, а й ті держави, які на різних етапах свого транзиту визначаються як гібридні чи дефектні демократії, що успішно та послідовно прямують у напрямі розширення (максимізації) принципів демократії; *другий*, коли йдеться про результативно-фактичну складову, яка стосується лише тих країн, які (наприклад, під час проведення порівняльного аналізу) потрібно вважати консолідованими демократіями. Тому доречніше в першому випадку говорити про *консолідацію* (тобто як про процес), а в другому – про *консолідованість* (тобто як про результуючий дефінітивний наслідок). Це означає, що існує значна відмінність між такими визначеннями, як “консолідована демократія” (це є, обов’язково, ліберальна демократія) і “демократія, яка консолідується” (необов’язково ліберальна демократія, однак така модель мінімальної демократії, в якій поступово розширюються ліберальні політичні права та громадянські свободи). Часто дослідники для трактування такого процесуального різновиду вживають поняття “*напівконсолідована демократія*”. Як приклад, демонструємо логіку трактування політичних режимів посткомуністичних країн Центральної Європи (які сьогодні є членами Європейського Союзу), розроблену в проекті “Нації у транзиті” організації “Freedom House” (про цей проект йтиметься у наступних розділах): Естонія, Литва, Латвія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія та

Угорщина позначені як демократії консолідованого типу, а Болгарія та Румунія – як демократії напівконсолідованого типу¹.

Пропозицію використовувати у трактуванні консолідації демократії поняття “політичний режим” зроблено даремно. Річ у тім, що за словами Т. Першінга (стаття “Переходи від авторитарного правління і консолідація режиму. Залишаючи демократію осторонь”), “консолідація демократії” – це часткове поняття, адже більш загальним щодо нього є поняття “консолідація політичного режиму”. У такому сенсі “консолідація демократії”, “консолідація авторитаризму”, а також “консолідація тоталітаризму” – це однопорядкові поняття, приклади яких були або є помітними в історичному зрізі чи сьогодні². Така постановка питання змушує детальніше зупинитись на аналізі консолідації та/або консолідованості демократії.

Варто зауважити, що найчастіше, коли йдеться про *консолідацію демократії*, зважаємо на часовий вимір демократичності. А це не означає, що чим довше країна залишається демократичною, тим більше вона консолідується. У такому визначенні наявна методологічна помилка, пов’язана з визначенням демократії, яке береться за основу. Якщо йдеться винятково про збереження мінімалістського трактування демократії, тоді навряд чи доречно говорити про те, що відбувається консолідація. Швидше потрібно говорити про те, що вимогою консолідації має бути тривалість у часі й інституційно-ціннісна якість розвитку політичного режиму. В цьому плані свої дослідження проводили такі науковці, як: Х. Лінц (він довів, що за парламентської (парламентаризованої. – *Авт.*) системи консолідація демократії є більш успішною та емпірично представленою, аніж за президентської: так, з 1990 до 2012 рр. із цього правила помічено тільки один виняток, представлений переходом Молдови від напівпрезидентської системи до парламентської, внаслідок чого було лімітовано деякі ознаки політичного плюралізму), Х. Лінц і А. Степан, С. Валенсуела (автор засвідчив попередній висновок на основі аналізу політичної системи Чилі), О. Г. Аркайя та інші.

¹ Аналогічно можна трактувати динаміку розвитку політичних режимів і в інверсному напрямі від дефектних демократій (так званих гібридних режимів) до авторитаризму – є системи консолідованого та напівконсолідованого авторитаризму. Ті системи, які складно піддаються цілісному оціночному висновку, найчастіше, трактують як гібридні режими (це також системи, які демонструють змінну динаміку розвитку): до них варто зачислити Молдову й Україну.

² Прикладами консолідованого авторитаризму можна вважати режими (свого часу або й сьогодні) в Афганістані, В’єтнамі, Саудівській Аравії, Об’єднаних Арабських Еміратах, Кувейті, Бахреїні тощо. Прикладами консолідованого тоталітаризму були режими у нацистській Німеччині, сталінському СРСР, Кубі, маоїстському Китаї тощо (неконсолідовані тоталітарні режими були властиві для коротких проміжків часу в деяких країнах Європи й Азії).

Зазначені вище висновки демонструють, що вибори не є достатнім елементом демократичності. З цього приводу звертаємось до вказівки Г. О'Доннелла про те, що в процесі політичного транзиту (в напрямі демократії) країна проходить дві фази: 1) “встановлення демократичного уряду” (під урядом розуміємо систему влади); 2) “консолідація демократії” чи “ефективне функціонування демократичного режиму”. Втім, між двома фазами існує комплекс відносин “перервності й наступності”. З погляду концепту “вбудованої демократії” (як зазначено у попередньому параграфі) про повну консолідацію (або консолідованість) доцільно говорити у тому випадку, коли брати до уваги всі “часткові режими” у межах демократії. Іншими словами, під *консолідацією* треба розуміти “прогресуючу” інституціоналізацію демократичного політичного режиму, тобто утвердження та зміцнення інститутів, зокрема, виборчої та партійної системи, судової системи та прав людини, які створені/відтворені під час першої фази транзиту до демократії. Тому обов'язковою передумовою демократичної консолідації є відсутність “розворотів” політичних режимів та/або дестабілізуючих чинників у базових параметрах/індикаторах консолідації демократії (про що зазначено вище). Якщо виконується лише часова вимога, то вкрай зрідка можна говорити про консолідацію демократії, оскільки (з досвіду) в цих умовах немає такого атрибуту розвитку демократичного режиму, як підзвітність. Тому результируюча стабільність політичного режиму – не достатній показник консолідації (Г. О'Доннелл такі ситуації іменує “повільною смертю” демократії), а тим більше консолідованості режиму.

Разом з цим, варто розуміти, що *консолідовані демократії* не обов'язково мають бути позбавлені дестабілізуючих умов, наприклад, наявності разючих ідеологічних розбіжностей між основними партіями і лідерами, громадських заворушень, расової та етнічної напруженості. Наявність таких чинників на різних етапах політичного розвитку слугує перевіркою консолідованості демократії. Також очевидно й те, що консолідовані демократії не застраховані від процесів “руйнування”. Насправді вони можуть бути уразливими з приводу сприйняття “міцності” їх демократичних еліт, які суттєво впливають на наявність демократичних інститутів. З зазначеного приводу Х. Лінц зауважує, що “*крах демократії*” частіше відбувається не внаслідок впливу антидемократичних сил, проте внаслідок небажання чи неможливості “захисників” режиму погодитись між собою з приводу “патернів інституційного розвитку”.

З огляду на таку специфіку стає зрозуміло, що консолідована демократія – це майже завжди ліберальна демократія. Однак для конструювання концепту процесу консолідації потрібно оперувати атрибутами

“мінімальної демократії”. Аналогічну позицію свого часу запропонували Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер, які виокремили так званий “*процедурний мінімум*” демократії (в нього увійшли такі індикатори, як таємне голосування, загальне виборче право для дорослих, регулярні вибори, партійна конкуренція, асоціативне визнання та доступ, підзвітність виконавчої влади). Схожі наукові кроки зробили інші дослідники (про це зазначено вище). Але застосування концепту мінімальної демократії стосовно дефініювання консолідованої демократії є тільки першим методологічним кроком. Річ у тім, що, крім “мінімальності” атрибутів демократії, в аналізованому випадку потрібно апелювати й до більш формального параметру – тобто комплексної інституціоналізації. На цій основі розвиваються та розширюються комунікаційні канали демократії та відбувається багатовимірне відокремлення держави та громадянського суспільства. Тому потрібно говорити про так звану “*добросчесну інституціоналізацію*” демократії, в якій завжди відроджуються мінімальні процедурні параметри. Вагомість уживання мінімального трактування демократії полягає у тому, що відбувається вихід на реальні політичні інститути і/чи процеси, які піддаються порівнянню (на відміну від значною мірою ідеалізованих конструктів максималістського розуміння демократії).

З іншого боку, вчені пропонують звертатись до концепту так званої “*порочної інституціоналізації*”. Йдеться про такі атрибути розвитку політичного процесу, коли виникають загрози “добросчесної інституціоналізації”. Саме ця дихотомія може слугувати межею консолідації та консолідованості. З-поміж значної кількості “порочних” елементів інституціоналізації вирізняємо такі: 1) *існування опікунських владних повноважень* (коли всенародно вибраних посадовців підміняють не-вибрані); 2) *існування зарезервованих доменів владних повноважень* (коли певні сфери владних повноважень не належать всенародно вибраним посадовцям; проте, звертаючись до напрацювань А. Лейпхарта, треба розуміти, що винятком у цьому ракурсі повинні бути специфічні інтереси сегментів меншин; крім того, часто про винятки (зокрема про Федеральну резервну систему США) доречно говорити у системах мажоритарних демократій: умовою такого позиціонування стає формальний або ж неформальний “суспільний” договір між владою та громадянським суспільством; часто зазначені зарезервовані домени владних повноважень трактують як “авторитарні анклав” чи “залишки авторитаризму” – хоча таке визначення М. Гарретона вважаємо менш доцільним, оскільки дефінітивно анклав становить вторинну сферу політичного процесу, а домен – центральну/первинну); 3) *дискримінація процесів виборів* (у тім числі йтиметься про те, що вибори повинні віді-

гравати головну роль у формуванні систем влади). Якщо виконуються зазначені елементи “порочної інституціоналізації”, підстав говорити про консолідованість демократії немає. Іншими словами, демократія є консолідованою: коли електоральні та/чи постелекторальні процедури позбавлені навмисного спотворення реальності, спрямованого на систематичну нерепрезентацію певного сегмента думки; коли до владного формаційного процесу допускаються усі значущі політичні сили, а ця тенденція є перманентною; коли система влади не піддається впливу “політичних опікунів” та в ній немає зарезервованих галузей політичного процесу. Зазначена специфіка типова для напрацювань відомих західних науковців, зокрема, Х. Лінца, С. Валенсуели, А. Пшеворські, Р. Гюнтера, А. Степана, а також трапляється у вітчизняній науці, зокрема в доробках І. Тітара [110, 278].

Проте Г. О’Доннелл зазначає, що в науковій літературі існує не менше дванадцяти ознак (про це наголошує й І. Тітар) в аналізі консолідації та консолідованості. Втім, головні ознаки або сутнісні риси консолідації демократії (процесуальної властивості), які виділяють різні дослідники, переважно зводять до таких: легітимність і підтримка демократичного режиму більшістю населення; визнання основними політичними гравцями демократичних норм і правил “гри”, відповідна до цих правил політична поведінка; відсутність значущих недемократичних акторів й антидемократичної поведінки; відсутність спотворень у проведенні демократичних процедур, а також сфер політичного життя, на які їхній вплив не розповсюджується.

Цікавий підхід до трактування *консолідації демократії* запропонував І. Тітар. Український дослідник зауважує, що різні погляди з приводу того, що є консолідація демократії, варіюються залежно від підходу, якого дотримується вчений. Більшість з них доповнює один одного, але деякі є “взаємовиключними логіками” (проблему “взаємовиключності” наукових підходів запропонував ще 1970 р. Д. Растоу). На цій основі вагомим є питання з приводу того, чи всі структурні елементи для всіх підходів потрібно вважати необхідними і достатніми. Існує як мінімум два основні погляди на цю проблему (про них вже йшлося у попередніх розділах та в цьому параграфі як про засадничі в дефініюванні/виділенні демократій): *максималістська* і *мінімалістська*. Прихильники першої вважають необхідними не тільки більшість перелічених вище ознак консолідації, але також чимало додаткових ознак, наприклад, розвинене громадянське суспільство, верховенство права тощо. Мінімалістська ж точка зору полягає у тому, що далеко не всі ознаки є дійсно важливими. Оскільки остання точка зору для автора є переконливішою, він виокремлює такі *дефінітивні ознаки/ін-*

дикатори консолідації демократії: 1) демократична поведінка основних політичних гравців; 2) висока легітимність демократичного політичного режиму; 3) відсутність значущих антидемократичних альтернатив. Проте попри це, І. Тітар вибудовує *дуалістичну модель демократичної консолідації* (тобто консолідації демократії): одна її частина опирається на ракурс статистичної операціоналізації, а друга – на ракурс динамічного впорядкування.

У *статистичному ракурсі* консолідацію демократії розглядають як *рівновагу*, яка опирається на три ознаки консолідації (які зазначені вище). Якщо одна з ознак ослаблюється, це позначається на міцності загальної конструкції, але не обов'язково призводить до її дестабілізації або руйнування. Якщо ослаблені або ж зруйновані дві ознаки, стійкість системи різко зменшується (хоч якісь шанси встояти зберігаються). Остаточно система руйнується, коли їй більше немає на що опертись. Такий режим більше не є консолідованим. Внаслідок цього І. Тітар виокремлює комбінації для структурування ознак (виконання/невиконання) консолідації демократії, на підставі яких можна визначити рівні стійкості стану консолідації демократії: *дуже високий* (збережено всі ознаки консолідації), *середній* (збережено дві ознаки консолідації), *низький* (збережено лише політичну поведінку як ознаку консолідації демократії), *відсутній* (збережено одну ознаку консолідації чи всіх ознак консолідації немає)¹.

У *динамічному ракурсі* консолідацію демократії розглядають як *процес*. А це означає, що консолідація демократії не виникає нізвідки. Такий стан досягається, проте цілком різними шляхами. Річ у тім, що накопичений під час “третьої хвилі” демократизації досвід не дає єдиних схем процесу консолідації демократії, хоча й загальне теоретичне уявлення про нього набагато бідніше, ніж про демократичний транзит. Беручи до уваги попередній досвід, а також інші концепти демократії, ми можемо окреслити варіанти консолідації на підставі таких категорій – “позитивна та негативна консолідація демократії”, а також “консолідація часткових режимів”. Паралельно І. Тітар зауважує, що на підставі статистичного ракурсу дуалістичної моделі можна виділити такі *напрями консолідації демократії*: 1) розширення кола політичних гравців, що дотримуються демократичних правил гри; 2) посилення

¹ І. Тітар зазначає, що неможливо не згадати ситуацію, частину якої А. Скедлер називає “проблемою порогів”. Суть у тому, що відсутність або присутність певного компонента – умисне спрощення, ідеальна ситуація, яка має дуже опосередковане відношення до реальності. Емпіричний аспект цієї проблеми цілком зрозумілий. Не може бути, щоб жодний політичний гравець не вів себе демократично або антидемократично, або щоб легітимність політичного режиму завжди дорівнювала “0” або “100” % [614].

підтримки демократичного режиму з боку населення; 3) ослаблення/маргіналізація антидемократичних альтернатив. Перші два напрями належать до “*позитивної консолідації*” (підсилюють демократичні атрибути та властивості), а останній – до “*негативної консолідації*” (через ліквідацію антидемократичних атрибутів).

Конструкцію виокремлення “позитивної” та “негативної” консолідації значно раніше започаткував дослідник Дж. Прідхем у своєму дослідженні “Міжнародний контекст демократичної консолідації: Південна Європа у порівняльній перспективі”. Демократії вважаються консолідованими негативно, якщо відсутність відповідних політичних і соціальних суб’єктів, які переслідують інтереси та цілі поза межами демократичних інститутів, пов’язана з відсутністю привабливої альтернативи для демократії (це трактування наближує нас до моделі А. Пшеворські, згідно з якою демократія є “єдиною грою у місті”). І навпаки, демократії консолідовані позитивно у тому випадку, коли політична еліта розглядає всю політичну систему як законну та безальтернативну модель, коли особливості взаємовідносин, цінностей і поведінки громадян відображають “стабільну віру” в легітимність демократії. Мінімалістське (негативістське) трактування переважно опирається на теорію дії, максималістська (позитивістська) концепція залежить від принципів теорії систем.

Цікаво, що у науковій літературі виокремлено такі можливі напрями процесу досягнення консолідації демократії (І. Тітар не використовує ракурсу трактування цієї атрибутивної особливості розвитку, як консолідованості): ліквідація небезпечних інституційних пережитків, що залишилися або від попереднього режиму, або ж від процесу транзиту; ліквідація або ж маргіналізація “антидемократів”; боротьба за підтримку “нейтральних” сил; “залучення” до “демократичної гри” напівлояльних чи нелояльних до демократичного режиму гравців; “примирення сторін” (тобто об’єднання еліт у демократичних умовах). Фактично усі ці процеси зводяться до одного – залишається тільки один великий і значимий гравець (хоч і колективний), і цей гравець демократичний. Попри свою наукову специфічність зазначений підхід є паралельним та логічним відображенням зазначеного ракурсу на подвійність і паралельність досліджень консолідації та консолідованості. Консолідація швидше є динамічною характеристикою, а консолідованість – як статично-результуючою.

Ще один (із новітніх) підхід щодо структурування консолідації запропонував В. Меркель у дослідженні “Правдоподібна теорія, несподівані результати: швидка демократична консолідація в Центральній та Східній Європі” [552]. Автор виділив чотири рівні консолідації

демократії у позитивному (максималістському) розумінні (за моделлю Дж. Прідхема, а також, опираючись на попередні доробки Х. Лінца й А. Степана, В. Меркеля і на “дилему одночасності”, про яку йтиметься згодом). Утім, “рівневість” консолідації демократії градується в часі. А це означає, що перший рівень триває найменше, а четвертий – найдовше. Крім того, для консолідації демократії потрібне усвідомлення цього феномена як елітами, так і масами (останні визначальні для прийняття висновку про консолідованість). Із *рівнів консолідації* В. Меркель виокремлює такі:

- 1) *конституційна/інституційна консолідація*: відбувається консолідація всієї системи на рівні її головних інституційних параметрів (глава держави, уряд, законодавча і судова влада, партійна й виборча система), які разом становлять макрорівень чи рівень структур. Конституційна чи інституційна консолідація невід’ємна на всіх наступних рівнях розвитку демократії;
- 2) *репрезентативна консолідація*: це консолідація демократичного режиму через звернення до територіальної та функціональної репрезентації інтересів – на рівні партій і груп інтересів, які становлять мезорівень колективних акторів;
- 3) *поведінкова консолідація*: це консолідація демократичного режиму на основі неформальної “участі” таких акторів, як армія, поліція, землевласники та представники бізнесу, радикальні групи та/чи рухи, які становлять другий мезорівень колективних (неформальних) акторів; завершеність попередніх стадій консолідації демократії є основою конструювання громадянського суспільства, яке стабілізує демократію (тобто відбувається залучення мас);
- 4) *консолідація громадянської культури* (демократична консолідація політичної культури): виникнення громадянської культури як базової соціокультурної субструктури демократії (зазначений процес, як це демонструє “друга хвиля” демократизації у ФРН, Австрії, Японії, Італії після 1945 р. може тривати й десятиліттями – проте він досить швидко відбувся у більшості країн, які становлять регіон Центральної Європи, про що йтиметься згодом).

Успішне проходження всіх чотирьох рівнів консолідації за наслідком має такі атрибути, як демократична легітимність (чи легітимність демократії) і демократична стабільність (чи стабільність демократії). Однак В. Меркель зауважує, що сам процес демократичної консолідації не є незворотним; крім того, незворотними є також всі його результати. Тракуємо зазначену позицію навіть так, що будь-яка держава, будучи консолідованою демократією, може перестати (у силу різних причин) бути такою. Консолідованість, а тим більше консолідація, – це відносно

стабільний стан рівноваги усіх визначальних для демократії компонентів. А це означає, що навіть умовно “максимально” консолідовані демократії не застраховані від потенційних тенденцій до “деконсолідації”. Проте, якщо демократія консолідована на чотирьох рівнях, вона отримує значний ресурс для протистояння дестабілізуючим екзогенним “шокам” тощо. Тому скочування від консолідованої демократії до автократії постає як теоретично можливий процес, проте він надзвичайно ускладнений “природою консолідованості”. З огляду на це, стає очевидно, що концепт консолідації демократії має колосальний ресурс позитивного для системи прогнозування (тим більше, коли йдеться про максималістське/позитивістське трактування консолідації).

Так можна дійти висновку, що *консолідованість* – певна “точка незворотності”, після проходження якої суспільно-політичний лад країни має мінімальну кількість шансів повернутися до автократії. Така специфіка постає очевидною найбільшою мірою у тому випадку, коли до уваги беремо припущення, що демократизаційний транзит (або, точніше, транзит політичного режиму) потрібно трактувати як такий, який не можна повністю дослідити, виміряти чи визначити.

На основі цього поширення набула тенденція до розуміння демократизації як нескінченного процесу поглиблення та/чи укорінення (тобто інституціоналізації) демократичних процедур і практик, а також утвердження і підтримки стабільності існування демократичних інститутів. Унаслідок цього можна виділити три *кластери розуміння консолідованої демократії*: 1) *конституційний порядок*, за якого всі політичні актори в державі як метод вирішення конфліктів використовують тільки право, процедури й інституції, які були створені винятково демократичною системою; 2) *соціальне управління*, яке нівелює загрозу досягнення цілей шляхом використання наявних ресурсів задля скинення демократичного режиму, поширення насильства; 3) *психологічне ставлення й оцінка* більшістю населення демократичних інститутів і процедур як найбільш ефективного та адекватного способу соціальної регуляції (всі ці параметри об’єднуються під класичне обґрунтування моделі консолідованої демократії Х. Лінца й А. Пшеворські як “єдиної гри у місті”)¹. Х. Лінц і А. Степан з цього приводу виокремлюють три кластерні дефініції консолідованої демократії:

- 1) *поведінкова дефініція*: демократичний режим певної території позиціонується як консолідований, коли жодний значимий національ-

¹ У праці “Проблеми демократичного переходу та консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа” Х. Лінц й А. Степан конвенціонально зазначають, що показниками консолідації демократії є її поведінковий, ціннісний та конституційний ракурси.

ний, соціальний, політичний, економічний чи інституційний актор/суб'єкт не витрачає значних зусиль/ресурсів на спробу досягнення своїх цілей через створення недемократичного режиму або через “сецесію від держави”;

- 2) *позиційно-установча дефініція*: демократичний режим є консолідованим у тому випадку, коли значна (абсолютна) більшість громадської думки, навіть у тому ракурсі, якщо йдеться про значні економічні проблеми та глибокі невдоволення громадян, зберігає впевненість у тому, що демократичні процедури та інститути є найбільш відповідним шляхом упорядкування/управління колективного життя, та коли підтримка антисистемних альтернатив є слабкою чи більш-менш ізольованою від продемократичних сил;
- 3) *конституційна дефініція*: демократичний режим вважається консолідованим у тому випадку, коли урядові й неурядові сили (або ж сили політичної системи), а вони до цього звикли, є предметом і способом вирішення конфліктів у межах чинних законів, процедур та інституцій, які санкціоновані новим демократичним процесом [539] (такий різновид дефініції А. Скедлер іменує “структурним”).

Зокрема, консолідована демократія вимальовується як складне та синтетичне явище, що важко означати в межах одного конкретного дискурсу (політико-правового і психологічно-філософського). З одного боку, воно пов'язане з політичною культурою еліт і населення, що обумовлює його утвердження на рівні цінностей/переконань. З іншого боку, важливою умовою успішної консолідації (тобто консолідованості) є відповідні рівні інституційного компоненту політичної системи держави. А тому консолідація демократії, як концепт, виходить із необхідності не лише становлення демократичних інститутів, а й утвердження їх стабільного функціонування.

Одночасно варто зауважувати, що в політології “консолідована демократія” як наукове поняття стосується двох *цілей*. Перша з них зародилась у межах політичної транзитології і стосується необхідності трактування завершення перехідного етапу розвитку політичного режиму в напрямі демократії. Йдеться про ті випадки, коли певна аналізована країна вважається успішною й ефективною демократією, а тому можна припустити, що в ній вже не відбудеться повернення до автократії. Такий приклад у транзитологічній традиції становить випадок консолідованої демократії. Друга (інша) ціль меншою мірою заснована на парадигмах транзиту та стосується у своєму становленні переважно принципів порівняльної політології. Річ у тім, що не всі сучасні демократії (ліберальні і консолідовані за визначенням) аналізують із позицій транзитологічної парадигми (наприклад, Сполучене

Королівство, Франція тощо). В такому випадку консолідованість демократії означає рівень їхнього розвитку, тобто рівень демократичності тієї чи іншої країни в порівняльному ракурсі. Через таку кореляцію часто (хоча і методологічно помилково) консолідована демократія має за знаменник концепцію ліберальної демократії (проте, з іншого боку, на практиці ці феномени є паралельно-сумісними) – тим більше, якщо однією зі стадій демократичного транзиту вважати лібералізацію.

Безумовно, найбільш поширеним є концепт консолідованості демократії саме як акту завершеності перехідного періоду. В процесуальному вимірі *консолідація* ілюструє рух у напрямі усталення тих атрибутів, які характеризують консолідовані демократії (про них вже йшлося вище), а також у зворотному напрямі від традицій авторитаризму. З цього приводу ми знову ж таки апелюємо до ідей Х. Лінца, який є автором циклу праць, присвячених дослідженням взаємопов'язаних концепцій “консолідації демократії” та “завершеного демократичного транзиту”. Тут примітне також зауваження Л. Даймонда про те, що *консолідація* – “це є процес настільки глибокої і широкої легітимізації демократії у громадян, що крах демократії стає мало ймовірним” [64].

Ступінь просування та характер змін у країні, яка переходить до демократії, можуть бути оцінені за допомогою таких характеристик, як: демократичний транзит завершився у тому випадку, коли досягнута згода з приводу політичних процедур зміни уряду (акцентовано саме на виконавчому трактуванні уряду – як урядового кабінету або ж як адміністрації президента залежно від типів систем), коли його (уряду) прихід до влади є результатом вільного голосування народу. В той самий час, як зазначає А. Юшкевич, процес консолідації буває перерваний і не завершений до кінця, створюючи симбіотичні утворення (“демократичний авторитаризм” або ж “авторитарна демократія” [340]). Це пов'язано з різними причинами: йдеться про інституційну причинність “перериву консолідації” та соціокультурну зумовленість “краху консолідації” (“реакція відторгнення” демократичних ідей і цінностей тощо).

В основі ж поняття “*консолідована демократія*” є процес консолідації якщо не всіх, то більшості соціальних класів, прошарків та груп. Причому консолідуючою підставою є саме демократія. Саме тому в політичних системах, що досягли рівня консолідованої демократії, демократія має незворотний характер, вона стабільна й здатна до “самореформування”. У такому плані потрібно апелювати до прогнозу С. Хантінгтона, який у розвідці “Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ ст.” запропонував “*тест двома передачами влади*”. Демократія стає незворотною (або консолідованою) лише тоді, коли “партія-демократизатор” поступається владою після поразки на виборах, а згодом

повертається до влади в наступному електоральному циклі. В країні повинні існувати щонайменше дві політичні сили, здатні й брати, й віддавати владу за демократичними правилами [302].

На цій основі російський політолог Б. Макаренко сформулював “*мінімалістські параметри консолідованої демократії*”: 1) в країні треба скласти систему виборів усіх рівнів влади, яка би регулярно діяла та ґрунтувалася на загальноприйнятих стандартах вільного та чесного волевиявлення; 2) в країні мають бути прецеденти зміни влади через вибори, які не викликали радикальних змін у рисах суспільного ладу; 3) політична сила, яка зазнала поразки у процесі демократичних виборів, має зберігати шанси на повернення до влади; 4) ті правила, які визначають порядок обрання влади й повноваження вищих загальнонаціональних владних інститутів, не повинні піддаватися суттєвій корекції впродовж тривалого часового інтервалу; 5) наявність територіальної цілісності держави (ознаки частково модифіковано).

У зазначеному плані (для відображення прикладів та практичних політичних наслідків консолідації демократії) апелюємо до досвіду посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. З кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., коли системи країн лише почали формуватись/оновлюватись, у науковому світі з’явилась (згодом надзвичайно популярна) праця Й. Елстера “Необхідність та неможливість одночасних економічних та політичних реформ”, назва якої говорить сама за себе. Категорії “необхідність”, “неможливість” й “одночасність” (на основі їхньої тісної взаємозалежності) стали основою “теореми”, яка в соціальних науках отримала назву “*дилема одночасності*” та породила чимало наукових перевірок, окрему та дуже вагомую частину яких відображено у доробках В. Меркеля.

Згідно з теоремою, трансформація комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі, а також у посткомуністичних країнах Центральної Азії суттєво відрізняється від “зміщень” усіх політичних режимів у “першій” та “другій хвилі” демократизації. Головна відмінність полягає у тому, що в зазначеному регіоні одночасно відбувається два або навіть три трансформаційні процеси. Йдеться про політичну трансформацію (від автократії до демократії чи гібридності, хоч і було помічено зворотні тенденції), економічну трансформацію (від командної економіки до ринкової економіки – хоч і тут помічено деякі винятки, наприклад Білорусь), а також системну трансформацію (у плані “заснування” чи “перезаснування” націй-держав). Зміни у цьому регіоні за своєю суттю відповідали змінам, які колись мали місце у Західній Європі – проте за тим винятком, що у західному світі вони відбувались еволюційно та поступово, а не одночасно й акселераційно.

Зокрема, “дилема одночасності” демонструє, що просте об’єднання трьох проблем транзиту є зовсім не пояснюючим у посткомуністичній трансформації – воно, швидше, виконує роль логічного взаємозв’язку цих проблем. Така постановка означає, що одночасність, взаємозалежність та внутрішня логіка впливатимуть на те, що кожна сфера транзиту може бути причиною для перешкод і навіть “взаємно обструктивних ефектів” з-поміж “навздогінних модернізаційних процесів”. З цього приводу очевидно, що консолідація демократії у такому сценарії має ускладнюватись в силу структурної ускладненості демократичного транзиту, на відміну від окремих країн Південної Європи та Латинської Америки.

Як показала практика, до кінця 90-х років XX ст. більшість вчених у контексті порівняльної транзитології погодилися, що багато нових демократій цього регіону повинні класифікуватись як консолідовані. В 2004 та 2007 рр. кульмінація консолідації демократії проявила себе у приєднанні десяти країн (зазвичай саме їх сьогодні у політичному плані трактують як Центральну Європу) до Європейського Союзу. Ф. Шміттер та К. Шнайдер взагалі зазначили, що ці країни регіону свої демократичні системи консолідували швидше, ніж країни Латинської Америки чи Південної Європи. З цього приводу апелюємо до висновків В. Меркеля, яким було оцінено перспективи консолідації демократії (за чотирирівневою моделлю, про яку йшлося вище, а також на підставі паралельного застосування результатів індексу трансформації Бертельсманна, про яку йтиметься у наступних розділах) у Східній та Центральній Європі. Кожний із рівнів консолідації складається з кількох маркерів та індикаторів, які сумірні з показниками індексу трансформації. Кожний рівень консолідації демократії оцінюють за десятибальною шкалою: консолідація за наслідок має вищий показник у балах для кожного рівня аналізу. Спочатку для аналізу беруть усі рівні консолідації, а потім обчислюють середній показник у балах з приводу демократичної консолідації загалом (див. рис. 4.1).

На цій підставі дослідники (зокрема В. Меркель) виокремлюють кілька груп країн із приводу успіхів консолідації. Перша група складається зі Словенії, Чехії, Естонії, Угорщини (для аналізу запропоновано дані за 2010 р.), Хорватії, Польщі, Литви та Словаччини – це *консолідовані демократії* Центральної Європи. Друга група складається з Болгарії, Латвії, а також Румунії, які значно наближені до консолідованих демократій (і можуть ними стати), проте сьогодні вони такими не є (перспективою консолідації найчастіше вважають участь цих країн у ЄС). Часто для тлумачення цих країн пропонують застосовувати категорію “*напівконсолідовані демократії*” (візьмімо, наприклад, проект “Нації у

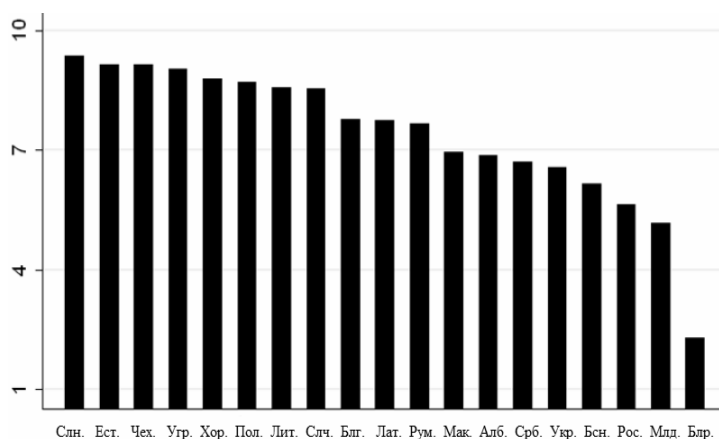

Рис. 4.1. Рівень консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи, за методикою В. Меркеля (2010)

транзиті” організації “Freedom House”). Третя група країн представлена Македонією, Албанією, Україною, Боснією та Герцеговиною, Сербією. В. Меркель для їх трактування вживає таке поняття, як *неконсолідовані електоральні демократії*. Четверту групу становлять Молдова та Росія – так звані напівавторитарні режими, для яких властиві досить демократичні вибори. Нарешті, п’ята група репрезентована Білоруссю – це авторитарний режим.

Разом із цим, В. Меркель, як допоміжний інструмент для оцінювання рівня консолідації демократії, використовує так званий (про це детальніше йтиметься у наступних розділах) “статусний індекс” трансформації Бертельсманна, модифікуючи підтипи режимів, які виокремлено за десятибальною шкалою. Серед останніх було виділено такі (станом на 2005 р.):

- 1) *конституційна демократія* (від “8” до “10” балів): Словенія, Чехія, Естонія, Угорщина, Литва, Польща, Словаччина, Хорватія, Болгарія, Латвія, Румунія;
- 2) *дефектна демократія* (від “6” до “8” балів; нагадаємо, що саме В. Меркель є творцем концепту дефектних демократій): Македонія, Сербія, Чорногорія, Албанія, Україна, Боснія та Герцеговина;
- 3) *дуже дефектна демократія* (від “4” до “6” балів): Молдова та Росія;
- 4) *автократичний режим* (до “4” балів): Білорусь.

На цій основі В. Меркель дотримується висновку, що серед усіх аналізованих країн регіону в семи випадках відбулась прискорена консолідація демократії. Такі країни у категоріях якості урядування й

інституційної стабільності вже не суттєво відрізняються, наприклад, від країн Західної Європи. Ще чотири країни (Болгарія, Латвія, Румунія та Хорватія) хоч і є конституційними, проте внаслідок проблем із корупцією, організованою злочинністю та слабкістю судової влади сьогодні ще не можуть бути класифіковані як консолідовані демократичні режими. Шість країн у регіоні виявились неспроможними навіть розпочати консолідацію демократії. Це, на думку В. Меркеля, є підставою вважати, що “дилема одночасності” в регіоні не спрацювала. З іншого боку, вчений пояснює прискорену консолідацію демократій в окремих країнах на підставі таких чинників, як сучасність, урядування, зовнішні актори. Це “категоричні” елементи, які виокремлено у межах теорії модернізації, системного підходу і структуралізму для пояснення демократизації. З-поміж країн Центральної Європи (більшість яких прискорено консолідувала демократії) властиві ефективніші модернізаційні патерни, які вплинули на розвиток та стабілізацію демократичних тенденцій – на відміну від країн Східної Європи: насамперед йдеться про рівень освіти (рівень освіти є вирішальним прогностичним маркером стійкої демократизації) та/чи розвиненості громадянського суспільства. Вплив урядування проявляється через здатність різних країн вирішувати свої територіальні питання: помічено, що чим швидше це має місце, тим швидше починається процес консолідації демократії. В цьому випадку йдеться про необхідність державою виконувати усі покладені на неї функції. З цього приводу спрацьовує таке зауваження Х. Лінца й А. Степана: “Без держави не може бути громадянства, без громадянства не може бути держави”. Нарешті, такий показник, як вплив зовнішніх акторів, було помічено на прикладі країн Центральної Європи – саме вони швидше демократизувались, а згодом й взагалі консолідувались (на відміну від країн Східної Європи)¹.

4.5. Концепт “постдемократії”: проблеми й перспективи розвитку теорії та практики демократії

Свого часу М. Вебер зазначав, що безпосередній обов’язок професійних “мислителів” полягає в тому, щоб зберегти тверезість перед

¹ Логіку впливу зовнішніх акторів на демократизацію помічено із подій минулого розвитку не лише в країнах Центральної Європи. Під час “другої хвилі” демократизації силами зовнішніх акторів відбувалась демократизація в Іспанії, Греції та Португалії. Після закінчення Другої світової війни аналогічний вплив помічено у випадку Італії та ФРН. Щодо Центральної Європи варто зазначити, що вплив зовнішніх акторів тут простежувався на основі висування критеріїв членства в ЄС.

обличчям панівних ідеалів, якими би величними вони не здавалися, зберегти здатність “плисти проти течії”, якщо в цьому існуватиме необхідність. Демократія (як політичний режим і як філософія) сьогодні звичайно є системою домінуючих ідеалів, за якими пропонують “плисти за течією”. Проте консолідована демократія вже не є тією, якою була після Першої і/чи після Другої світової війни. Тому коректне порівняння *модифікованої демократії* і *постдемократії*. Це стало особливо актуально у світлі подій фінансово-економічної та “системної кризи”, яка розпочалась 2008 р. та зумовила становлення такого дискурсу, як “цивілізаційна криза”, тобто криза у найважливішому аспекті життєдіяльності людини – у сфері думки.

Ще 2005 р. президент Чехії В. Клаус у своєму виступі у Варшаві на саміті Ради Європи заявив, що приходить час “протистояти небезпеці” постдемократії: він заявив, що Європейський Союз – “постдемократична інституція”, що активно інтегрує до свого політичного простору недержавні громадські організації. Згодом у своїй передвиборчій кампанії Р. Проді закликав вибирати між “Проді і демократією” чи “Берлусконі і постдемократією”. У таких словах політиків досить чітко розуміли позицію про те, що в життя держави та суспільства все більш активно втручаються різні неурядові організації, які, не маючи мандата виборців (головної детермінанти демократичного політичного режиму), чинять вплив на життя кожного громадянина. Серед таких організацій, на думку політиків, потрібно виокремлювати радикальні правозахисні й агресивні екологічні організації. Крім того, термін “постдемократія” неодноразово використовував у своїх виступах мер Москви Ю. Лужков, але в нього він не ніс особливого смислового навантаження. У цьому ракурсі взагалі примітно, що політики та так звані “інтелектуали” майже повсякчас використовують поняття “постдемократія”, не наповнюючи його будь-яким змістом. І справа не в тому, що політики не роблять посилань на праці А. Бодю чи К. Крауча, у яких зроблено спробу виявити окремі елементи постдемократії. Ж. Рансьєр виділив більш суттєве пояснення цьому: “Постдемократія – не описовий, а полемічний вираз”. Саме ця детермінанта окреслює формат утилітарного використання терміна “постдемократія” практично всіма політиками традиційних (консолідованих) демократичних країн.

У цьому ракурсі варто дотримуватись припущення, що *постдемократія* – це щось, що має позначати явища та процеси, які є наступниками демократій [341]. Як наголошують німецькі вчені Г. Бухштайн і Ф. Нульмайер, поняття “постдемократія” у науковому дискурсі з’являється майже одночасно в п’ятьох мовах: французькій, іспанській, англійській, італійській і німецькій. За словами німецьких дослідників,

поняття “постдемократія” вперше використав французький науковець Ж. Рансьєр 1995 р. Терміном “*postdemocratie*” Ж. Рансьєр у своїх публікаціях позначав стан “зникнення політики” із суспільного життя та його “економізацію і юридизацію”. Трохи пізніше термін “постдемократія” починає використовувати аргентинський суспільствознавець Н. Сересоле, дослідження якого позначені лівими поглядами та підтримкою режиму У. Чавеса у Венесуелі. Саме венесуельський режим Н. Сересоле позначає як *postdemocratico*, адже вважає, що за У. Чавеса у державі відбувся перехід від ідеї ліберальної представницької демократії до плебісцитарної демократії, яку вчений і називає постдемократією. У латиноамериканських наукових публікаціях термін “постдемократія” також використовують С. Кансіно та І. Коваррубіас для позначення антидемократичних форм лівого популізму. Разом із тим, найбільш систематизовано концепцію “постдемократії” опрацював британський дослідник К. Крауч. А видатні німецькі дослідники стосовно проблем демократії Д. Йорк, І. Блюдорн, Е. Ріхтер, К. Фішер та деякі інші вибудовували свої дослідження саме на теоретичних засадах К. Крауча, ідеї якого про постдемократію потрапили до німецькомовного простору через видатного німецького соціолога Р. Дарендорфа, який ознайомився з монографією К. Крауча італійською мовою – “*Postdemocrazia*”, – що вийшла 2003 р., тобто за рік до однойменної англomовної монографії, та критикував деякі позиції її автора. Згодом поширення ідей про “постдемократію” (проте не у зовсім політологічному ракурсі) розпочалось у Росії та Україні; воно пов’язане з іменами таких філософів та науковців (але зрідка політологів), як: П. Лощілов, Д. Юрьєв, А. Міліцький, Д. Андрєєв, С. Волков, Ю. Гіренко, А. Зінов’єв, М. Делягін, М. Веллер, А. Неклесса, А. П’ятигорський, М. Яковлєв та інші. Тим не менше, “предтечами” ідей і концепту про постдемократію можна вважати західних науковців – Е. Тоффлера, Л. Туроу, Дж. Гріно та інших.

Огляд поняття “постдемократія” Г. Бухштайн і Ф. Нульмайєр підсумовують так: французький науковець Ж. Рансьєр й американський філософ політики Ш. Волін застосовують його передусім для розгляду політичної культури сучасних демократій; британський вчений К. Крауч – насамперед для позначення порушень функціонування традиційних ліберально-демократичних інституцій; аргентинський суспільствознавець Н. Сересоле позначає ним іберо-романську альтернативу демократіям Заходу, до арсеналу якої, на його думку, належать й авторитарні методи перерозподілу благ. Варто також зазначити, що деякі німецькі вчені критикують концепт “постдемократії”. Професор Інституту політології Вищої технічної школи Рейнланд-Вестфалії Е. Ріхтер розглядає потенціал концепту “постдемократії” як дескриптив-

ну та нормативну категорію і доходить висновку, що “постдемократія є хибним поняттям (частково правильної критики)”. Інший німецький науковець, викладач політології та політичної соціології Університету м. Бат (Велика Британія), І. Блюдорн вважає, що можна вести мову не про “постдемократію”, а винятково про “постдемократичну зміну”, яка призвела до кризи демократії у країнах Заходу (її дослідник називає “симулятивною демократією”).

К. Фішер порівнює концепт постдемократії Ж. Рансьєра та К. Крауча. Дослідник зауважує, що демократія для Ж. Рансьєра – “простір вираження політичного”, а не форма правління. Тому постдемократія для нього є саме зведенням, “дегенерацією” демократії до інституційних форм правління. Натомість К. Крауч наголошує на впливові різних потужних фінансових структур на політику, адже в його концепті постдемократії ключовою інституцією є “глобальна фірма”. Дослідження явищ інституційного ізоморфізму, за словами українського дослідника М. Яковлєва, зосереджуються на уподібненні форм діяльності політичних інституцій. У концепті К. Крауча наголошується саме на особливості діяльності інститутів представництва інтересів громадян. У цьому аспекті вчений звертає увагу на розуміння демократії як “влади народу” (детальніше до ідеї К. Крауча, як провідної у контексті дослідження різних інституційних та процесуальних атрибутів політичних режимів сучасності, звернемось згодом).

На підставі розгляду різних передумов постдемократії (у різних концептах, які частково окреслено вище) очевидно, що у демократії є паростки постдемократії, однак постдемократія – це якісно інший етап розвитку людства. *Постдемократія* суттєво відрізняється від демократії, точно так само, як автократія відрізняється від демократії. Постдемократія – це наступна цивілізаційна сходинка розвитку людства, а не пізня мутація класичної демократії (у будь-якій її інтерпретації). Саме тому досить часто в науковому дискурсі звучить думка про те, що постдемократія у контексті свого становлення вбирає в себе краще з демократії, проте безжально відкидає неефективне і віджите минуле ХХ ст. Не таємниця, що постмодерн заперечує більшість символів модерну. Постдемократія відкидає чимало архаїчних (тому що неефективних) уявлень про суспільно-політичні відносини. Але чи все це відбувається насправді?

Аргументуючи сутність постдемократії, варто виокремити найбільш поширені *хибні уявлення* про неї. *Перше хибне уявлення* – це “постмодерна демократія”. Так, П. Лоццілов зазначає: “Постдемократія зневажає колись священні для модерну основи і права, легко йде на пригнічення і знищення “недемократичних” суспільств ... Демократія

руйнується, змінюється, деформується, на її каркасах є виразні риси нового явища політичної надбудови – постмодерної демократії чи постдемократії”.

Друге помилкове уявлення про постдемократію – це позиціонування її у форматі “постдемократії реальності” початку ХХІ ст. Особливо це стосується підміни понять на прикладі недемократичних режимів сучасності, зокрема й Росії. Типову оману зображено у розвідці Д. Юрьєва “Режим Путіна. Постдемократія”. Немає потреби загострювати увагу на хибному позиціонуванні, над яким іронізували раніше: “При президенті Єльцині була демократія, а за Путіна – постдемократія”. З цієї логіки випливає, що при президенті Медведєві настала ера “постпостдемократії”? А що ж знову трапилось при третьому (з 2012 р.) президентстві Путіна? Зазначимо, що така помилка географічно не пов’язана з Росією. А. Міліцький, наприклад, констатує: “Українська дійсність – постдемократична. Основна інтрига боротьби, якщо говорити грубо та цинічно, полягала в тому, який із двох кланів отримає доступ до великих грошей і великих ресурсів”. Річ у тім, що саме в цьому контексті вибудовується конструювання постдемократії із недемократії (чи будь-якого недемократичного політичного режиму), що є логічною та концептуальною помилкою.

Третє хибне уявлення про постдемократію – спроба пов’язати її з інформаційним суспільством або ж “інтернет-демократією”. Виділимо у цьому плані знакову працю російського вченого Д. Андрєєва “Російська постдемократія – шлях до інформаційного суспільства”, а також чимало західних праць про “інтернет-демократії”. Неправда, що перехід до голосування через Інтернет (як, наприклад, в Естонії) – постдемократія. А тому й немає потреби перечислювати весь “легіон творців задуму про інтернет-демократію”.

Загалом проблема полягає в тому, що всі викладені погляди на постдемократію, як на те, що виникає після відмирання демократії, змушують фіксувати деструктивний “мутагенез демократії”. Замість того, щоб вписати ці ознаки у формат природного походження демократії, грубо кажучи, визнати стадію “старіння” або “розкладання” демократії, це позначається як “постдемократія”. Класичну демократію ХХ ст., модифіковану під впливом толерантності, мультикультуралізму та інших знакових процесів епохи постмодерну й “інформаційного суспільства”, зовсім не потрібно трактувати як постдемократію.

У цьому ракурсі потрібно дотримуватись постулату, що грандіозною помилкою було би стверджувати, що демократія – це кінцевий пункт розвитку людства. Так, американський економіст Л. К. Туроу зазначає, що: “Демократія ще не є видом, що вижив у боротьбі за існування”.

Російський історик С. Волков доповнює, що існує “таке відчуття, що “світова демократія” зовсім недавно пройшла фазу, в якій “світовий комунізм” перебував у другій половині 70-х. Коли країна за країною падала в його обійми, Солженіцин відчайдушно закликав вільний світ чинити опір, а той страху ради волів “наводити мости” та міркувати про конвергенцію”. Натомість Ю. Гіренко констатує, що демократія запанувала у всесвітньому масштабі і тим самим “наблизила свій смертний час”.

Дуже поширеною (однак не завжди науково обґрунтованою) є думка російських суспільствознавців (які займаються проблематикою “пост-демократії”) про те, що демократія – це політична архаїка ХХ ст. Далеко не всі країни апробували досвід політичної демократії, яка за формою максимально відповідала та відповідає вимогам національних держав. Проте зауважено, що політична демократія гарантовано буде “відкинута” у міру проявів реальних плодів економічної демократії, які вже сьогодні виражає економічна глобалізація. Тому наголошено, що глобальному світу потрібна постдемократія, а повсюдне ослаблення національних держав – це непрямий аргумент вичерпаності демократії, як “панацеї” від усіх внутрішніх та зовнішніх викликів. Про “вичерпаність демократії” дуже часто говорять російські науковці (це у тій країні, яка після розпаду СРСР практично не знала демократії). Так, Ю. Гіренко вважає: “Колись демократії не було – й одного разу її не буде. Причому швидше за все досить скоро”. Для російського філософа А. Зінов’єва демократія є “пустушкою”: “Слова “капіталізм” і “демократія” – ідеологічні пустушки”. Реальний Захід зовсім інший. І та соціальна система, яка там зараз панує, – це вже надсуспільство”. Тим не менш, не доводиться в науковому зрізі погоджуватись на жорстку позицію М. Делягіна: в Росії демократія зжита як змістовно, так і формально. Річ у тім, що в Росії після розпаду СРСР як такої демократії не було. А натомість постдемократія можлива лише у країнах, які апробували досвід демократії.

З цього приводу М. Веллер не виділяє демократію як щось самоцінне: “Ані демократія, ані диктатура, ані капіталізм, ані соціалізм – не самоціль та не панацея від всіх бід на всі випадки життя. Єдиних рецептів в історії немає. Добре й істинне те, що тут і зараз дозволяє жити краще – справедливо, забезпечено і щасливо. Все інше – демагогія негідників”. А. Неклеса говорить про переродження соціополітичних інститутів і концептів – публічної політики, представницької демократії, середнього класу, громадянського суспільства тощо. Саме тому за цією логікою виявляється, що відмирає не представницька демократія, а демократія загалом. Головна проблема демократії, за Л. К. Туроу, – це

відсутність “захоплюючої мрії про майбутнє”: “Що означає демократія, коли політичні партії нездатні запропонувати різні ідеологічні переконання, різні мрії про природу майбутньої політичної системи, про напрям до обітованої землі, – щоб можна було обговорювати альтернативні шляхи в майбутнє? Вибори перетворилися на опитування громадської думки, що обертаються навколо тривіальності та залежні від того, як хто-небудь виглядає по телебаченню. Вибори більше починають розглядати як заміну однієї шайки пройдисвітів іншою шайкою пройдисвітів”. Одночасно демократія сама створює проблемні поля: демократії тому й стикаються з проблемою зростаючої “економічної нерівності”, що вони вірять у політичну рівність – “одна людина – один голос”; демократія виробляє переконання і референтні групи, які не сумісні з великими нерівностями. У цьому ракурсі значною мірою правий Ю. Гіренко, стверджуючи: “Справа не в тому, що демократія погана. Як і не в тому, що вона хороша. Просто її історичний час проходить” (у тих країнах, які такі є демократичними. – *Авт.*). Тим не менше, не повною мірою правий філософ А. П’ятигорський, що констатує: “Демократія – це вже м’який, реліктовий міф. Якраз у ньому я особливої загрози не бачу. Він давно втратив свою енергетику, він давно перейшов у риторику, а риторика перейшла в демагогію. Це міф, але безпечний. Цей міф давно став кухонним міфом. Є міфи значно небезпечніші”. Тому й складність боротьби демократії з постдемократією у тому, що постдемократія проростає із демократії, долаючи, проте, не відкидаючи її. Потрібно звернути увагу на те, що чимало символів реальності початку ХХІ ст., зокрема такі, як постіндустріальна ера, інформаційна епоха, постмодерн, покликані тільки позначити перехідний період від демократії до постдемократії.

Отож, Е. Тоффлер у своїй розвідці “Метаморфози влади” зазначив: “Зараз починається більш глибокий і революційний зсув, який повністю змінить природу влади в бізнесі. Багато американських менеджерів досі уявляють собі організацію як “машину”, частини якої можна підтягнути чи послабити, налаштувати чи змазати”. Це бюрократична метафора. Навпаки, японці вже використовують постбюрократичну метафору: корпорація, кажуть вони, – “жива істота”. Саме тому існує уявлення, що перехід від “механістичного” мислення ХХ ст., у рамках якого “партії – це політичні машини”, до бачення всього світу, як єдиного живого організму, – це суттєвий аспект “цивілізаційного мутагенезу”. У такому баченні осмисленою є планова зміна керівництва країни в Китаї, проте зухвало безглуздими є спроби зберегти незмінними окремі інститути влади в країнах (з демократичними чи авторитарними режимами) з домінуючим мисленням ХХ ст. (хоча Китай – не постдемократія).

Паростки постдемократії можна знайти у багатьох країнах світу. Перехід від “архаїчних” форм організації життя суспільства до демократії такий же природний, як перехід від демократії до постдемократії. Наприклад, паростки постдемократії у Швейцарії закладені в історично сформованій системі організації влади. Можливості становлення постдемократії (проте через демократизацію) в Китаї закладено в її Конституції і рисах менталітету народу. Паростки постдемократії в США, безумовно, відрізняються від паростків постдемократії в Індії, Латинській Америці й Африці. Але це не означає, що паростків постдемократії в тій чи іншій країні немає. Варто визнати, що паростки постдемократії у світі ісламу та в Об’єднаній Європі – різні вектори в єдине, ймовірно глобальне, майбутнє. Синтез паростків може створити всі потрібні умови руху до майбутнього. Для ісламу рух до постдемократії допоможе створити систему “самозбереження” етнокультурної самобутності. Більше того, це дасть змогу вибудувати захист від нав’язуваної ззовні “деструктивної” демократії (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Порівняння параметрів демократії та постдемократії:
маркерний аналіз [223]

Маркер	Демократія	Постдемократія
1	2	3
Уявлення про світ	Механістичне	Органістичне
Ера	Індустріальна	Постіндустріальна/ меритократична
Домінуючий суверенітет	Суверенітет еліт	Суверенітет громадянина
Природа влади	Олігархічна (влада еліт)	Антропологічна (влада людини)
Базові поняття	Права людини, свобода слова, свобода віросповідання, поділ влади, партії	Невідчужувані політичні права громадян, політична воля, фонди добробуту, особисті накопичувальні рахунки
Права громадян	Зростання або відчуження прав залежно від законодавства, регульованого елітами	Неухильне зростання невідчужуваних прав громадянина, регульованих самими громадянами
Прихований аспект	Форма латентного або конвенційного (договірної) рабства	Форма конвенційних (договірних) прав та свобод
Майбутнє	Відмираюча форма суспільно-політичних відносин	Форма суспільно-політичних відносин, що “проростають” із демократії
Домінування	Національних держав	Глобального світу (міждержавних союзів)
Домінуюча форма суспільного договору	Конституція	Змінюваний суспільний договір громадян про форму суспільно-політичних відносин

Закінчення табл. 4.3

1	2	3
Домінуючі принципи	Ієрархія, підпорядкованість, відчуження	Довіра, суспільний договір
Домінуючий суб'єкт управління суспільством (державою)	Еліти (партії)	Інтелектуалітет, самокеровані спільноти громадян (народ)
Ініціатор змін прав громадян	Державні органи	Громадяни
Основні права	Громадянські	Суспільно-політичні
Реалізація політичного права громадянина	Обмежене право вибирати окремих представників влади	Право наділяти владними повноваженнями своїх представників
Політичний ресурс	Голос виборця	Воля – невідчужуваний владний голос
Відношення до політичного ресурсу	Відчуження голосу в день голосування	Делегування владного ресурсу від громадянина
Право на участь у розподілі суспільних фінансів	Відсутнє	Гарантоване + контроль
Суспільні фінанси	Бюджети	Бюджети + фонди добробуту громадян

Тут потрібно апелювати до *концепту постдемократії*, який запропонував у 2003–2004 рр. англійський професор К. Крауч. Науковець зазначає той факт, що постдемократія може бути застосована винятково до тих країн, у яких демократичні інститути вже “укорінені”, населення “насичене” ними, а еліти спритно навчилися цими інститутами маніпулювати. Під *постдемократією* К. Крауч розуміє таку систему, в якій політики все сильніше замикаються у своєму власному світі, підтримуючи зв'язок з суспільством за допомогою маніпулятивних технік, заснованих на рекламі, а також маркетингових дослідженнях, у той час як всі форми, характерні для “здорових демократій”, здавалось би, залишаються на своєму місці. *Головні причини* розвитку таких тенденцій: 1) зміни у класовій структурі постіндустріальних суспільств, які породжують безліч професійних груп (особливо у сфері послуг), що, на відміну від промислових робітників, селян, державних службовців і дрібних підприємців, так і не створили власних автономних організацій для вираження своїх політичних інтересів; 2) величезна концентрація влади та багатства у багатонаціональних корпораціях, які спроможні чинити політичний вплив, не прибігаючи до участі в демократичних процесах, хоча вони і мають величезні ресурси для того, щоб у разі необхідності спробувати маніпулювати громадською думкою; 3) зближення політичного класу з представниками корпорацій та виникнення єдиної еліти, надзвичайно

далекої від потреб простих людей, особливо зважаючи на зростаючу в ХХІ ст. нерівність [429].

У цьому ракурсі вагомо, що сьогодні ще досі немає “чистих” пост-демократій, оскільки політичні системи демократичних країн все ще здатні породжувати масові рухи, які, спростовуючи “красиві” плани партійних стратегів та медіа-консультантів, потрясають політичний клас і привертають його увагу до своїх проблем. Приміром, феміністський та екологічний рухи слугують головними свідченнями наявності такої здатності. Якщо не з’явиться інших груп, здатних вдихнути в систему нове життя та породити “автономну масову політику”, так звані демократичні країни прийдуть до постдемократії. При цьому К. Крауч, говорячи про ймовірну постдемократизацію суспільств, не має на увазі, що суспільства перестануть бути демократичними, бо в іншому випадку він говорив би про недемократичні, а не про постдемократичні суспільства. Префікс “пост” учений використав так само, як і в словах “постсучасний” чи “постіндустріальний”. Постіндустріальні суспільства продовжують користуватися усіма плодами індустріального виробництва; просто їх “енергія”/інновації спрямовані тепер не на промислові продукти, а на інші види діяльності. Постдемократичне ж суспільство далі буде зберігати риси демократії: вільні вибори, конкурентні партії, вільні публічні дебати, права людини, певна прозорість у діяльності держави. Проте “життєва сила” політики повернеться туди, де вона перебувала в епоху, що передувала демократії, – до нечисленної еліти та заможних груп, які концентруються навколо владних центрів і прагнуть отримати від них привілеї. Тим не менше, К. Крауч також висуває запитання (особливо в контексті Росії та інших автократичних режимів) про те, чи постдемократія можлива у випадку відсутності досвіду справжньої або консолідованої (повної) демократії; чи все-таки у таких сценаріях відбувається ще боротьба за становлення нового політичного режиму між “новими демократами” й “автократичними олігархами старого режиму”.

Демократія процвітає у тому випадку, коли прості люди мають можливості активної участі – через обговорення й автономні організації – у формуванні порядку денного суспільного життя та коли вони активно використовують такі можливості. Звісно, не можна очікувати, що більшість буде активно брати участь у серйозному політичному обговоренні та формуванні порядку денного, а не просто фігурувати як пасивні респонденти під час проведення опитувань громадської думки. Це ідеальна модель, якої майже ніколи неможливо досягнути повною мірою. Завжди корисно розглянути, наскільки людська поведінка співвідноситься з ідеалом, адже так можна спробувати його покращити. У цьому контексті варто згадати результати дослідження американських політологів 1950–1960 рр. (наприклад, Г. Алмонда та С. Верби), які детермінували суть демократії так, щоб вона відповідала реальності в США та Спо-

лученому Королівстві, не зважаючи на вади у політичній системі двох країн. К. Крауч наголошує, що це не була політична наука, а швидше ідеологія “холодної війни”. Сьогодні під впливом США демократію знову ж таки найчастіше визначають як “ліберальну демократію” – тобто як історично зумовлену форму, а не нормативний ідеал (цей підхід критикували Р. Даль і Ф. Шміттер). Втім, зазначену модель демократії майже не цікавить широка участь громадян або роль непов’язаних з бізнесом організацій у політичному процесі.

Згода людей зі скромними очікуваннями від ліберальної демократії приводить до задоволеності постдемократією. У цій моделі, не дивлячись на проведення виборів і можливість зміни урядів, публічні передвиборні дебати становлять дуже ретельно “режисований спектакль”, керований конкуруючими командами професіоналів (які володіють техніками переконання), а також обмежений невеликим колом проблем, відібраних цими командами. Громадяни грають пасивну, мовчазну, навіть апатичну роль, відкликаючись лише на надіслані їм сигнали. За цим спектаклем електоральної гри розгортається непублічна реальна політика, яка опирається на взаємодію між “обраними” урядами та політичними елітами, представленими переважно діловими колами. Ця модель, як максимальний ідеал, також є перебільшенням, однак в сучасній політиці достатньо елементів, які дають змогу підняти питання про те, яке положення на шкалі між нею та максимальною демократією займає політичне життя країн, а також визначити, в якому напрямі воно рухається. К. Крауч підтверджує, що весь демократичний світ все сильніше “зносить” у бік “постдемократичного полюса”. Саме так демократія описує *параболу* (парабола – це геометричне місце точок, що рівновіддалені від точки та прямої). Річ у тім, що, незважаючи на збереження форм демократії (і навіть їхнє безсумнівне посилення сьогодні у деяких ракурсах), політика та система влади все частіше опиняються під контролем привілейованих еліт, як це було в додемократичні часи: одним із важливих наслідків цього процесу є ослаблення егалітаризму.

Найближче до демократії (в максимальному її розумінні) суспільства були в перші роки після її “завоювання”: коли набуло поширення “захоплене” ставлення до демократії; коли безліч різних груп та організацій простих людей спільно прагнули виробити політичну програму, яка відповідала тому, що їх хвилювало; коли впливові групи, які домінували в недемократичних суспільствах, перебували в уразливому положенні і були змушені захищатись; коли політична система ще не повною мірою дійшла до того, як управляти та маніпулювати новими вимогами. Політичні рухи і партії цілком могли перебувати у владі керівників, персональний стиль яких був далекий від демократичного ідеалу. Але вони принаймні піддавалися активному тиску з боку масового руху, який насамперед репрезентував деякі устремління простих людей. У більшості

країн Західної Європи та Північної Америки момент демократії наступив у середині XX ст.: до Другої світової війни у США та країнах Скандинавії, після Другої світової війни – у решті країн Заходу. Одночасно вагомо, що становлення демократій відбулось одночасно з економічним зростанням, тому відбулось уможливлення втілення на практиці багатьох демократичних цілей.

Через деякий час ознакою багатьох західних демократій стала корумпованість системи влади. Спочатку це було властиво Італії, Греції й Іспанії, проте в 90-х роках XX ст. стало очевидно, що корупція ніякою мірою не обмежується лівими партіями чи країнами Південної Європи, що вона – поширена риса європейського політичного життя. Корупція – важливий показник того, що демократія “хвора”, що політичний клас цинічний, аморальний і усунутий від контролю з боку суспільства. Крім того, в кінці 80-х – початку 90-х років XX ст. хід глобального дерегулювання фінансових ринків змістив акцент економічного розвитку із масового споживання на фондову біржу. В різних країнах максимізація акціонерної вартості стала головним показником економічного успіху. Частка доходу, отриманого працею, а не капіталом, яка зростала протягом десятиліть, знову почала спадати. Демократична економіка ослабла разом із демократичною державою. Сполучені Штати продовжували користуватися своєю репутацією “зразкової” демократії для всього світу, а до початку 90-х років XX ст. знову, як у післявоєнний, стали безумовним “зразком” для всіх, хто жадав динамічного розвитку та сучасності. Проте суспільна модель, тепер пропонована Сполученими Штатами, помітно відрізняється від тієї моделі, що була колись. Тоді для більшості країн було запропоновано “творчий компроміс” між сильним капіталізмом і багатими елітами, з одного боку, та егалітарними цінностями, сильними профспілками та соціальною політикою “Нового курсу”, – з іншого. Європейські консерватори (до 30-х років XX ст.) здебільшого були переконані у тому, що між ними та масами гра з позитивною сумою неможлива: це переконання привело багатьох з них до підтримки фашизму і нацизму в міжвоєнний період. Коли ці підходи зазнали краху в ході Другої світової війни і “покрили себе ганьбою”, еліти з великим піднесенням звернулися до американського компромісу, заснованого на масовому виробництві. Саме цей шлях (а також його військові досягнення під час Другої світової війни) дозволив США із повним правом претендувати на роль “головного захисника” демократії у світі. Проте в “рейганівську епоху” Сполучені Штати суттєво змінилися. Їхня соціальна система почала працювати за залишковим принципом, профспілки стали маргіналізованими, а розрив між багатими та бідними почав нагадувати нерівність, що існує в країнах третього світу. Внаслідок цього повністю перевернуто звичний історичний зв’язок між модернізацією та скороченням нерівності. Саме такий (або у такому вигляді) американський приклад політичні еліти всього

світу, у тім числі еліти країн, що виникли після колапсу СРСР, готові були прийняти з відкритими обіймами. У той самий час американські уявлення про демократію частіше пов'язували з обмеженнями системи влади у необмеженій капіталістичній економіці та зводили демократичну складову до проведення виборів.

Беручи до уваги складність підтримки ідеї “максимальної демократії”, “сутінки” окремих атрибутів демократії треба вважати неминучими, адже вони виключають нові моменти криз і змін, які роблять можливим нову участь і появу нових ідентичностей в уже наявних рамках. Унаслідок цього змінюється форма народної участі. Саме тому в довготерміновій перспективі потрібно очікувати “ентропії демократії”. Навіть егалітаристи не зможуть перешкодити розвитку постдемократії.

Утім, К. Крауч не є прихильником дихотомічного підходу стосовно аналізу політичних режимів сучасності. Він демонструє, що попри наявність тільки двох понять – демократії та недемократії – ми не надто далеко просунемося у дискусіях про “здоров’я демократії”. *Ідея постдемократії* допомагає описати ті ситуації: коли прихильників демократії охоплюють втома, відчай і розчарування; коли зацікавлена і сильна меншість виявляє набагато більшу активність у спробі з вигодою для себе експлуатувати політичну систему, аніж маси простих людей; коли політичні еліти навчилися керувати і маніпулювати народними вимогами; коли людей мало не за руку тягнуть на виборчі дільниці. Однак при тому це не те саме, що і недемократія, адже йдеться про період, коли люди, так би мовити, виходять на іншу гілку “параболи демократії”. Дослідник зауважує, що у розвитку сучасних суспільств сьогодні дуже багато рис цієї “моделі”: особливо це стосується розвинених країн, де відбувається відхід від ідеалу “максимальної демократії” у бік постдемократичної моделі. Утім, зміщення відбувається від демократії до деякої більш гнучкої форми політичного реагування (порівняно з конфліктами, які призвели до демократичних компромісів у різних країнах у середині ХХ ст.). Унаслідок цього відбувається вихід за рамки ідеї “народовладдя”, кидають виклик ідеї “влади” як такої. Це чітко помічено у змінах, які відбуваються в середовищі громадян: втрата поваги до системи влади, характерна особливо для нинішнього ставлення ЗМІ до політичного процесу в різних країнах світу (йдеться про беззаперечні консолідовані демократії, а не про ті режими, які стали демократичними 10–15 років тому); висунення вимог повної відкритості до системи влади, особливо її виконавчої гілки (залежно від форми правління); ракурс перетворення в “політиків” з “правителів-крамарів”, які прагнуть зберегти свій бізнес, заклопотано намагаються з’ясувати всі побажання своїх “клієнтів”.

Відповідно, політичний світ по-своєму реагує на зміни, що загрожують видворити його на непривабливу другорядну позицію. Він змушений вдаватися до відомих прийомів сучасних політичних маніпуляцій, які

створюють можливість з'ясувати всі (різні) “надбудови” суспільства, не даючи жодної змоги їм взяти контроль за процесом у свої руки. Політичний світ імітує методи інших світів, що мають більш чітке уявлення про самих себе і більше впевнених у собі: йдеться про світ шоу-бізнесу і реклами. Звідси й виникає *парадокс сучасного політичного процесу*: у той час як технології маніпуляції громадською думкою і механізми контролю за політичним процесом набувають все більшої витонченості, зміст партійних програм і характер міжпартійної конкуренції стають все більш прісними і невиразними. Політику такого типу не можна назвати недемократичною або антидемократичною апріорі, адже її результати визначають і керують відносинами політиків з громадянами. У той самий час таку політику дуже важко назвати демократичною, тому що багато громадян зводять у ній до пасивних об'єктів маніпулювання, а також зрідка беруть участь у політичному процесі.

У межах постдемократії фактично продовжують функціонувати усі властиві для демократії складники й атрибути. Однак в довгостроковій перспективі потрібно очікувати їхньої ерозії, що супроводжуватиме відхід “розчарованого” суспільства від “максимальної демократії”. Доказом цього є здебільше “млява” реакція американської громадської думки на скандал навколо президентських виборів у 2000 р. Ознаки втоми від демократії у Сполученому Королівстві помітні у підходах консерваторів і лейбористів до місцевого самоврядування, яке майже без опору поступово віддає свої функції як органам центральної влади, так і приватним структурам. Крім того, за словами К. Крауча, варто очікувати зникнення деяких фундаментальних “стовпів” демократії та параболічного повернення ознак, характерних для “переддемократії”. Особливо це стосується проблеми рівномірного розподілу ресурсів і багатств. Як приклади: держава загального добробуту з системи всезагальних громадянських прав перетворюється на механізм винагороди “гідних бідняків”; профспілки піддаються все більшій маргіналізації; стає більш помітною роль держави як “поліцейського” і “тюремника”; зростає розрив у доходах між багатими та бідними; оподаткування втрачає свій перерозподільний характер; політики відгукуються насамперед на заклики невеликої групи “вождів” бізнесу, чиї інтереси є змістом публічної політики; бідні поступово втрачають всякий інтерес до політики і навіть не ходять на вибори, добровільно повертаючись до позиції, яку вони вимушено мали в переддемократичну епоху.

К. Крауч головною причиною формування феномена постдемократії вважає економічну глобалізацію: демократія не встигає за глобалізацією, а тому повинна модифікуватись. Великі корпорації інколи переростають здатність окремих держав контролювати. Якщо корпораціям не подобається регулюючий і фіскальний режим у певній країні, тоді вони загрожують зміститись в іншу країну: а тому держави, потребу-

ючи інвестицій, сильніше змагаються у готовності надавати корпораціям найбільш сприятливі умови їхнього розвитку. Прикладом незбігання швидкості розвитку є навіть Європейський Союз. Інколи, на думку К. Крауча, він має вигляд “незграбного пігмея” порівняно з енергійними корпоративними гігантами. Ще одна причина формування феномена постдемократії – зниження політичного значення *працівників*. Це частково пов’язано зі змінами у структурі зайнятості. Річ у тім, що занепад тих професій, у яких виникали трудові організації, які надавали значну силу політичним вимогам суспільних мас, призвів до фрагментації та політичної пасивності населення, нездатного створити організацій, які є виразниками його інтересів. Ще одна передумова цього процесу – це занепад кейнсіанства і масового виробництва, що знизили економічне значення мас. Це вплинуло на роль політичної партії у її зв’язку з електоратом: партійна модель, розроблена для епохи розквіту демократії, поступово і непомітно перетворилася на щось інше – у “модель постдемократичної партії”.

Стосовно ідей К. Крауча (а також інших теоретиків концепту постдемократії), варто висувати, що постдемократія позиціонується найчастіше як сума суміжних тенденцій “деполітизації” та/або “дедемократизації” політики у напрямі або ж постдемократичного, або ж постполітичного консенсусу. Головні атрибутивні *маркери постдемократії*: 1) занепад форм колективного регулювання і контролю ринків (сучасні ринки поступово стають більш самостійними/непідконтрольними з боку країн); 2) маргіналізація профспілок; 3) економічна глобалізація та нормалізація практики й ідеології неолібералізму; 4) несправедлива та менше перерозподільна (ніж традиційна) система оподаткування; 5) відчуження від політики та збільшення різних форм політичного цинізму; 6) підміна політиків безпристрасними колами адміністраторів та зведення перших щодо логіки “споживачів”; 7) трансформація політики і політичних дебатів/переговорів у “жорстко контрольовані видовища” (де первинним стає імідж, а не зміст); 8) зростання важливості ЗМІ. Всі ці симптоми є складниками загальної логіки, домінуючого дискурсу, що намагається придушити або навіть усунути онтологічний примат “політичного”. У цьому контексті дуже наглядне визначення постдемократії запропонував Ж. Рансьєр: це практика системи влади та концептуальна легітимація демократії поза роллю демосу.

На противагу цьому, є досить багато *критиків концепту постдемократії*. Це, наприклад, П. Росанваллон та Д. Йорк. З одного боку, ці вчені цілком поділяють думку про занепад традиційних форм демократичної участі (насамперед через зменшення значення голосування та зниження ролі і цінності партійної політики). З іншого боку, вони не порівнюють такі події з втратою “демократичної якості”, а швидше помічають зміну форми “демократичної легітимності”. Отже, дослідники стверджують той

факт, що останніми роками виникли нові форми негативного, дорадчого та/чи рефлексивного народного контролю, тим не менше, громадянське суспільство й досі позиціонується як критичне, а, можливо, й більш активне, аніж раніше. Тому в ідеях критиків постдемократії стверджується, що творення нових форм демократичної легітимності відбувається паралельно з модифікацією концепту демократії. Дуже часто останній інтерпретують як *“інноваційну теорію демократії”*: саме вона становить теоретико-методологічну альтернативу ідеї постдемократії. Науковці погоджуються, що сучасна теорія демократії не достатньо *“реалістична”*, бо вона окреслює західні суспільства як *“демократичні”* винятково на основі їхніх параметрів як конституційних держав. Тим не менше, участь у політичному житті дуже часто замінена маніпулюванням громадським дискурсом. Тому було б більш доречно називати такі політичні системи *“ліберальними олігархіями”*. Запропоноване визначення апробував М. Лінд стосовно розвитку демократії у США 1990 р. Ще однією важливою спробою окреслити стан розвитку сучасних демократій став семантичний концепт *“віртуальної демократії”* І. Блюдорна (не плутати із ідеєю *“віртуальної політики”* Е. Вільсона, про який йтиметься нижче), який акцентує на стратегії деполітизації у сучасних демократичних системах. Для всіх них (й у тім числі концепту постдемократії) притаманні емпіричні свідчення того, що тепер відбувається зростання соціальної нерівності. Тим не менше, зі слів Р. Інглхарта та К. Велзела, а також Дж. Кіна, очевидно й те, що сьогоденні політичні режими (які звично називають демократіями) країн Заходу за тридцять років суттєво змінилися у ракурсі політичної участі: люди перетворилися із пасивних споживачів того, які рішення приймала еліта, в активних громадян. Прикладами цього є залучення тих чи інших громадян до протестних антиурядових рухів, участь у локальних групах або в транснаціональних неурядових організаціях (наприклад, Amnesty International чи Greenpeace тощо). Тобто формуються *новітні “деліберативні арени”* на зразок громадянських панелей і погоджувальних конференцій, які стають обов’язковою ознакою відповідальності демократій. Це означає, що демократична участь тепер має значно більше каналів, аніж раніше, наприклад, тридцять років тому. Вона не повинна бути зведена тільки до процедур голосування та діяльності партій.

За словами Дж. Кіна, ми, як і раніше, простежуємо *“народження”* нового виду демократії, яку називають *“застережливою демократією”* (англ. *monitory democracy*). Вона позиціонується як *“постпарламентська політика”* і позначена швидким ростом різних видів позапарламентських механізмів. Така *“застережлива”* структура бере свій початок у *“внутрішніх”* областях системи влади і громадянського суспільства, а також у *“транскордонних”* параметрах, які колись контролювали держави і бізнес-організації. Сам же Дж. Кін дуже часто синонімічно іменує цю

модифікацію як “*постелекторальну демократію*”. Головний її атрибут – збільшення кількості і ролі механізмів ретельного контролю влади – організацій із прав людини, самітів або форумів, комісій чи асамблей, – чий сумарний вплив поступово змінює політичну географію та динаміку традиційної/ліберальної демократії. З огляду на це, ракурс демократії значно інший (хоч не менший), аніж вільні і справедливі вибори членів парламенту (бо йдеться переважно про парламентську демократію). Наприклад, вибори членів парламенту відбуваються як і раніше, проте останньому доводиться конкурувати з тисячами “застережливих” організацій і мереж, які також намагаються отримати/здійснювати владу. Це означає, що партіям та парламентам не так легко тримати руку на “пульсі” влади, як раніше. Колись демократія позиціонувалась лише як режим із періодичними виборами представників на основі верховенства права, а сьогодні – як режим, що керований різними комплексними правилами: однією людиною, багатьма інтересами, багатьма голосами та представниками як в країні, так і за її кордоном. Також Дж. Кін зазначає, що сьогодні ми опинились у площині функціонування своєрідної “*транскордонної демократії*”, коли механізми демократії не окреслюються кордонами національних держав. Такі дослідники, як С. Сассен (автор концепту “глобальних ланцюгів”), Дж. Кін (автор концепту “космократії”) та Д. Арчібуті й Д. Хелд (концепт “космополітичної демократії”), погоджуються, що існують деякі об’єднані сили та ресурси, що ускладнюють і послаблюють звичайні механізми електоральної демократії всередині держав: концентрація влади в руках глобальних фірм; коливання парламентських механізмів в умовах глобалізації ринків; невідповідно великий вплив декількох держав у рамках глобальних організацій (зокрема таких, як Організація Об’єднаних Націй і G8 чи G20); різні наднаціональні інститути, установи та мережі, які повністю невідомі громадянам та їх обраним представникам. Наприклад, “дворівнєве” мислення космополітичної демократії, її заклик до створення нових політичних інститутів, які мають співіснувати з політичною системою держав, проте які будуть превалювати над державою у чітко визначених сферах діяльності (насамперед транснаціональній і міжнародній), мовбито описує звичайну представницьку демократію. Однак попри бачення інтенсивної, учасницької та дорадчої чи деліберативної демократії звичайно виникає питання про значення демократії як такої (зокрема чи буде демократія у космополітичній формі вимагати концепту “глобальних людей”, здатних брати участь в обговоренні й/чи прийнятті глобальних політичних рішень).

Усі запропоновані вище концепти “*нової демократії*” (інноваційна, віртуальна, застережлива, транскордонна) детерміновані тим, що їх від-

правна точка – діагноз *радикальної зміни сучасного суспільства*¹. Як наслідок цього, відбувається зміна “демократичної легітимності”, яка тепер ґрунтується на великих перетвореннях: по-перше, втрата революційної надії та зростаючий страх перед майбутнім, але не демократична надія; по-друге, перехід від фордистського до постфордистського типу суспільства, тобто зростання індивідуалізації та плюралізації. Ці дві події є основоположними особливостями нової ери: “Те, що ми спостерігаємо, кажучи в двох словах, є зорею “нової ери конкретності”, в якій різні зміни, перераховані вище, є просто проявами”. Для П. Росанваллона *принцип особливості чи конкретності* є панівною рисою сучасного західного суспільства: це абсолютно “новий світ”, який проти “старого порядку” демократичної однаковості та спільності. Ці зміни мають вирішальне значення, оскільки вони підривають саму основу виборної демократії, тобто припущення про більш-менш однорідний демос і про уряд чи адміністрацію, які здатні виконувати демократичну волю. Так, функцію виборів зведено нанівець: вибори – це просто процес, за допомогою якого ми визначаємо тих, хто управляє. Вони більше не забезпечують легітимності влади. Це нагадує відоме визначення демократії як методу, запропоноване Й. Шумпетером. Тим не менше, П. Росанваллон не ставить за мету якийсь демократичний реалізм чи мінімалізм. Навпаки, він хоче продемонструвати, що нова форма “*постмодерністської демократії*” навіть веде до “більш вимогливого демократичного ідеалу”. Тому його теза у тому, що в західному постмодерністському суспільстві ідея демократії вийшла на більш високе інституційне та культурне наповнення. Дослідник аналізує дві базові тенденції демократичної інновації: нову роль народу та розвиток нових інститутів.

Перша, це поява нових форм участі громадян. Відправною точкою є описана вище “революція участі”, яка означає політичну взаємодію людей через інші канали, ніж вибори та членство у політичних партіях. Ці нові канали здебільшого негативні, бо значно простіше організувати

¹ Крім того, не завжди виконують й інші функціональні передумови демократії, які були властивими для ХХ ст.: 1) *наявність “суверенної” національної держави*, яка гарантує фізичну безпеку своїх громадян і постійно проживаючого населення; 2) *демократична політична культура*, окреслена функціонуванням механізмів, що часто трактують як синоніми демократії – конкуренції між політичними партіями, періодичні вибори, парламентська форма правління; 3) *більш-менш гомогенна соціальна інфраструктура* та “*національна ідентичність*”, пов’язані поміж собою спільною мовою, спільними звичаями, здоровим глуздом розуміння спільної історії; 4) *економіка*, здатна *генерувати багатство*, піднімати громадян з бідності, гарантувати їм базові стандарти життя (детальніше про деякі аспекти та їхню модифікацію буде наголошено згодом). Це означає, що демократія ХХ ст. була “коренізована” (у ній мова та інститути, а також нормативні ідеали були основою). Натомість наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. “коренізація” почала занепадати або її не брали до уваги, особливо коли принципи демократії почали апробувати на незнайомому ґрунті.

“вето-коаліцію” проти політики уряду/адміністрації президента (залежно від форми правління), ніж організувати позитивну більшість. Зокрема, роль участі громадян змінилася зі здійснення демократичної волі через вибори на “демократію відмови” від дій уряду. Влада народу – це право вето. Тому демократична система влади (урядування) більше не визнається винятково як процедура авторизації та легітимації. Її структура визначена як постійна конфронтація різних типів вето від різних соціальних груп, а також економічних і політичних сил.

П. Росанваллон виокремлює три форми такої негативної або контр-демократії: 1) люди – як “сторожові пси”; 2) люди – як “вето-гравці”; 3) люди – як “судді”. Якщо люди позиціонуються як “сторожові пси”, то вони діють у двох напрямках: 1) засуджують урядові та ділові заходи, наприклад, шляхом демонстрацій проти використання атомної енергії або великих інфраструктурних проектів (наприклад, проти проекту нового головного вокзалу в Штутгарті); 2) створюють та публікують контрекспертизи, дають паралельну правову оцінку поряд з державними органами. Якщо люди позиціонуються як *вето-гравці*, тоді вони можуть просто відмовитися співпрацювати чи підтримувати дії уряду: у цьому плані політична більшість має роль забезпечення загальної легітимності й існує протягом законом встановленого періоду, а соціальна більшість відіграє роль уможливлення прийняття конкретних дій (як приклади, реформа системи соціального забезпечення потребує підтримки принаймні найбільш потужних соціальних груп; невдача заходів запровадження зеленого/екологічного палива у Німеччині). Також у цьому ракурсі людей варто трактувати як “моральну силу” народу чи суспільства. Одним з прикладів цього була відставка колишнього міністра оборони ФРН Карла Теодора фон Гуттенберга. Але випадок Гуттенберга також показує те, що негативна влада народу – не завжди влада більшості. Нарешті, роль народу як “суддів” є своєрідним розширенням ролі народу як “сторожових псів”. Це, наприклад, проявляється в участі людей у ролі присяжних у судах, в залученні людей у громадянські панелі тощо. “Судді” діють більш нейтрально чи раціонально, аніж виборці. Примітно, що три форми участі громадян у політичному процесі зросли за останні два десятиліття. Тому теза про занепад “ідеї громадянства”, яку часто репрезентують прихильники концепту постдемократії, має бути відкинута. Скоріше відбувається “зміна” демократії, хоча вона й позначена деліберативним чи дорадчим “розворотом”.

Друга тенденція демократичної інновації – це розвиток *нових демократичних інститутів*, а також переосмислення ролі чинних (класичних). Наприклад, дуже важко (не лише сьогодні, а й завжди) ідентифікувати/зіставити результати виборів із волею народу. Особливо це помітно у випадку фундаментального протиріччя під час демократичних виборів між принципом обґрунтування/юстифікації та методом при-

йняття рішень. Ці протиріччя зменшилися за останні два десятиліття, оскільки функція виборів втратила сакральний зміст. Однак теоретичне ослаблення значущості виборів є тільки підготовчим кроком радикальної зміни самого сенсу демократії. Наприклад, замість передбачуваної і проблемної форми використання виборів як засобу створення “демократичної волі” П. Росанваллон пропонує “нові” форми демократичної легітимності: 1) неупередженість; 2) рефлексивність; 3) близькість.

У зрізі *неупередженості* вчений звертається до незалежних регулюючих органів, які діють без урядового/владного контролю. Для цього він згадує приклади минулого – американську Комісію з торгівлі між штатами, Європейський центральний банк. Річ у тім, що безпартійні експерти в таких установах гарантують раціональність і точність рішень, створюють свого роду “вихідну легітимність”, яка підтримується громадською думкою. Паралельно відбувається зміна концепту суверенітету, яка означає перехід від старої форми правління багатьох до нового більш абстрактного розуміння суверенітету, як ідеї неупередженості. Ми є свідками кульмінації тривалого процесу дисінкорпорації поняття “суспільне благо” і “загальна воля” – це збільшило значимість категорії “неупередженість” як вираження негативної спільності, а з нею і важливість судової влади. Висновок нового розуміння демократичного суверенітету – те, що рішення безпартійних експертів більш легітимні, аніж обраних представників.

Що стосується *рефлексивності*, то П. Росанваллон оновлює “стару” ідею про ліберальний страх перед тиранією більшості. Інституціоналізація рефлексивності є засобом, що запобігає тиранії, та засобом для збільшення соціального контролю обраних представників. Саме тому рефлексивність слугує перевіркою виборчої демократії на рівні питань про справедливість або навіть конституційність рішень. Особливо вагомим інститутом нових (рефлексивних) демократій потрібно вважати конституційні суди, авторитет яких зріс за два останні десятиліття. Конституційні суди – представники “народу як принципала”, але не “виборчого народу”. Оскільки старі соціополітичні поділи (наприклад, капітал-праця) зникають у більшості західних суспільств, то не партійність й влада більшості повинні бути центральними рисами демократичного порядку, а захист різноманітності. Але у цьому ракурсі конституційні суди мають бути максимально незалежними від партійної політики. Це відповідає традиції ліберальної думки, де конституційний суд задуманий як “протизважна влада демократії”.

Зауваження П. Росанваллона про *близькість* є більш дифузними. Річ у тім, що близькість не пов’язана з певними інститутами або установами: швидше йдеться про соціальні очікування з приводу поведінки тих, хто урядує. З цього випливає такий вимір демократичного універсуму, як творення демократичного мистецтва управління. Мовиться про щось на

кшталт близькості політиків до звичайних людей, з одного боку, та про повагу до відмінностей між собою, – з іншого. Саме тому близькість означає особливі відносини між державою та суспільством, які полягають у тому, щоб виявляти взаємну увагу, вдячність й співчуття. Це ідея новітніх вертикальних відносин між громадянами, яких вони (громадяни) до-тримувалися незалежно від національності чи свого соціального статусу.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Що таке концепт демократії?
- Які є докласичні, класичні та новітні концепти демократії?
- Які інституційні ознаки властиві для новітніх концептів демократії?
- Що таке мінімалістське/вузьке і максималістське/широке трактування демократії?
- Окресліть атрибути консоціативної (спільнотної) демократії.
- Означте електоральну (мінімальну) та ліберальну (повну) демократію.
- У чому суть концепту “демократії з прикметниками”?
- Опишіть відомі Вам спроби класифікації підходів до трактування демокра- тії.
- Схарактеризуйте концепт “гібридного режиму”.
- Які є типи гібридних режимів?
- В чому різниця гібридного, змішаного та проміжного політичного режиму?
- Що таке “захищена” і “лімітована” демократія?
- Що таке “демократія без держави”?
- Які ознаки “вбудованої” і “дефектної” демократії?
- Що таке “частковий режим”?
- Розкрийте сутність типів дефектної демократії.
- Окресліть причини формування різних типів дефектної демократії.
- Що таке ліберальна, напівліберальна та ілліберальна демократія?
- Що таке консолідація демократії та консолідована демократія?
- Які ознаки “доброчесної” та “порочної” інституціоналізації демократії?
- Розкрийте параметри “негативної” та “позитивної” консолідації демократії.
- В чому суть концепту постдемократії?
- Розкрийте зміст моделі постдемократії К. Крауча.
- Яка відмінність демократії та постдемократії?
- Що таке “інноваційна теорія демократії”?
- Що таке “застережлива”, “постелекторальна” та “віртуальна” демократія?
- Що таке “транскордонна” та “постмодерністська” демократія?

Розділ 5

ЕФЕКТИВНІСТЬ І ЯКІСТЬ ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

- 5.1. Порівняльний аналіз ефективності та якості демократії: дефінітивні параметри.
- 5.2. Ефективність демократії (демократизації) крізь призму верховенства права.
- 5.3. “Рейтинг демократії” як інструмент порівняльного аналізу якості демократії у світі.
- 5.4. “Демократичний барометр” як інструмент оцінювання якості демократії у світі.

Основні поняття: політичний режим, демократія, демократизація, ефективність і якість демократії, мінімалістське та максималістське трактування демократії, електоральна демократія, процедурна та процесуальна частина визначення якості демократії, концептуальні компоненти та індикатори якості демократії, політична демократія, поліархія, операціоналізація якості демократії, атрибути якості (“внутрішні/вбудовані”, “зовнішні/невбудовані”), індекс ефективної демократії, права і можливості людей, верховенство права, “категоріальна бімодальність”, модель безперервних даних, “сила людини”, персональну свободу, політичні свободи, “омани” демократією, номінальна демократичність, обмежені та необмежені автократії, ефективні та неефективні демократії, множинність (або плюралізм) концептів, “сфокусоване” та “всеохоплююче” визначення демократії, “Рейтинг демократії”, ліво-правий “трансїдеологічний” підхід, зв’язок “свобода – рівність – ефективність”, “сектори” суспільства (політика, гендер, економіка, оточення, знання та здоров’я), демократії дуже низької та низької, середньої, високої та дуже високої якості, “демократичний барометр”, “система влади людей”, “система влади людей, через людей і для людей”, проміжний варіант трактування демократії, “система влади людей і через людей”, принципи демократії, зв’язок “свобода – рівність – контроль”, горизонтальний контроль, вертикальний контроль, функції демократії, індекс якості демократії, індивідуальні свободи, верховенство права, публічна сфера, конкуренція (або змагальність), взаємні обмеження, урядові можливості, прозорість, участь, представництво, процедура “найкращої практики”, “профілі демократії”, різновиди демократії, ліберальні й егалітарні демократії, ліберальні та неліберальні, прямі та представницькі, інклюзивні та ексклюзивні, федералізовані та централізовані, мажоритарні та консенсусні демократії.

5.1. Порівняльний аналіз ефективності та якості демократії: дефінітивні параметри

Безпосередній розгляд концептів і різновидів демократії (як було зазначено в попередньому розділі) – вагоме завдання порівняльного політологічного аналізу. Та все ж не можна оминати тієї очевидної особливості, що демократичні політичні режими не ідентичні: деякі з них більш демократичні, деякі з них менш демократичні. Іншими словами, деякі демократичні політичні режими більш ефективні або якісні, деякі – менш. З огляду на це, дуже вагомо окреслити, що у сучасній політичній науці розуміють під *ефективністю* та *якістю демократії*. Зрозуміло, можна говорити про якість демократії на основі її *мінімалістського* (електорального) трактування. Та все ж, якщо розглядати демократію у світлі її *максималістського* (ліберального і соціального) трактування, то очевидно, що деякі демократії більше відповідають ліберальним і/чи соціальним цінностям, а деякі менше: деякі демократії більш якісні та ефективні, а деякі – менш. Особливо це помітно у науковому та політичному дискурсі з початку 90-х років минулого століття, коли дослідники та політики почали говорити про демократію як про “щось більше, ніж просто вибори”. З огляду на це, стало цілком зрозуміло, що мінімалістське трактування демократії (а про нього значною мірою йшлося у попередніх розділах) вичерпно не окреслює демократії як такої. Натомість розширення дефінітивної суті демократії є одним із найвагоміших завдань сучасної політології. У цьому ракурсі, зі слів Г. Мунка, виникли судження та теоретизування з приводу того, що варто розуміти під ефективною та/чи якісною демократією [566].

Примітно, що більшість наявних сьогодні досліджень із проблематики якості і/чи ефективності демократії зосереджені на *розвинених країнах*, які здійснили транзит до демократії не менше, ніж 20 років тому, а сьогодні, говорячи концептуальними термінами, становлять переважно випадки консолідованих демократій. Не будемо тут вникати у відмінність категорій “консолідовані демократії” та “демократії, які консолідуються” – це зроблено у попередньому розділі¹, – замість цього запропонуємо зауваження Е. Робертса про те, що дослідження якості

¹ Деякі дослідники, зокрема С. Андреев, зазначають, що ідейні засади концепту якості/ефективності демократії похідні від міркувань про розмежування демократії та автократії, а також утворені на відокремленні консолідованих демократичних режимів від політичних режимів, які консолідуються (будучи в певному аналітичному ракурсі неконсолідованими). Зрозуміло, що консолідовані демократії більш ефективні/якісні, ніж неконсолідовані демократії. Схожу думку свого часу запропонували Х. Лінц, А. Степан, Дж. Сарторі, С. Хантінгтон, Д. Растоу, А. Пшеворські, Л. Даймонд і М. Платнер.

демократії забезпечує нову “об’єднуючу тему компаративної політики”. У ній відбувається злиття класичної теорії демократії та порівняльного аналізу демократичних режимів сучасності. Як наслідок, забезпечується синтез доробків теоретичного плану до 1990 р. (наприклад, ідей Р. Даля, Й. Шумпетера, А. Хіршмана тощо) і доробків теоретично-емпіричного характеру після 1990 р. (їх частково було розглянуто у попередньому розділі). Цей особливий акцент отримує наголос у виникненні (формуванні) нових *електоральних демократій* у світі (найперше в посткомуністичних країнах) на початку 90-х років ХХ ст. та у диференціації їх (цих демократій) розвитку впродовж двох десятиліть.

Г. Мунк зазначає, що якість/ефективність демократії як предмет порівняльного аналізу політичних режимів сучасності – це “молода” (“підліткова” або “дитяча”) проблематика. Річ у тім, що до 1990 р., як зазначено вище, домінував мінімалістський підхід, у якому мало уваги приділялось категоріям ефективності та якості демократій, особливо в емпіричній площині. Лише нещодавно (наприкінці 1990 – початку 2000 рр.) з’явилися перші спроби концептуалізації та операціоналізації ефективності/якості демократії. Попри це, доробки варто розподіляти на дві групи: перші утворені на чинних концептах демократії – йдеться про наукові розвідки Г. О’Доннелла та Х. Варгаса-Куллелла; другі спрямовані на створення “незалежних” концептуальних ліній, які не мають (чи майже не мають) аналогів у порівняльній політології – йдеться про наукові розвідки Л. Даймонда та Л. Морліно [435], М. Бухлманна, В. Меркеля, Л. Мюллера і Б. Веселса, К. Велзела й А. Александера [654], С. Рінгена. Крім того, деякі вчені (наприклад, Е. Робертс і М. Барреда) оперують ідентичними причинно-наслідковими чинниками, як компаративісти в аналізі політичних режимів сучасності, інші вчені (наприклад, С. Маззука [546]) пропонують нові теоретичні концептуалізації. Сьогодні ще дуже багато треба зробити для того, щоб звести наявні доробки у зрізі порівняльного аналізу якості та ефективності демократії до спільного знаменника. Річ у тім, що концептуалізація та причинно-наслідкове наповнення якості/ефективності демократії – взаємопов’язані інструменти аналізу останньої як проблеми порівняльної політології. Загалом же огляд наукової літератури із приводу якості/ефективності демократії демонструє чимало теоретичних і/чи емпіричних особливостей.

Перед тим як підійти до їхнього розгляду, зосередимось на репрезентації самих досліджень якості/ефективності демократії у порядку їхньої появи. У 1997 р. з’явилась праця Е. Гріна й К. С. Леффа “Якість демократії: взаємна залежність маси й еліти у Чеській Республіці”; 1998 р. – дослідження М. Саварда “Терміни демократії” та Р. Роуза і Д. Чулла Шина “Якість незавершених демократій: Росія, Чеська Республіка і Корея у по-

рівнянні”, Р. Роуза та К. Херпфера “Барометр нових демократій V: огляд 12 націй”; 1999 р. – праці А. Лейпхарта “Патерни демократії”, Б. Бейкера “Якість демократії у розвиненому світі: як та чому її слід вимірювати”, Дж. Фоверейкера та К. Крзнаріча “Конституційний дизайн і порівняльна демократична ефективність”; 2000 р. – розвідка Дж. Фоверейкера та К. Крзнаріча “Вимірювання ефективності ліберальних демократій: емпірична та концептуальна критика”; 2001 р. – розвідка Д. Делла Порти та Л. Морліно “Права і якість демократії в Італії. Дослідницький звіт”; 2002 р. – праці А. Кайсера, М. Легнерта, Б. Міллера й У. Сіеберера “Демократична якість інституційних режимів: концептуальна основа” [512], Д. Альтмана й А. Переза-Лінана “Оцінювання якості демократії: свобода, змагальність й участь у вісімнадцяти країнах Латинської Америки” [368], Дж. Фоверейкера і К. Крзнаріча “Конституційний дизайн та демократична ефективність”; 2003 р. – дослідження Дж. Фоверейкера та К. Крзнаріча “Диференціація демократичної ефективності Заходу” та Л. Морліно “Якість демократії: покращення чи повалення? Вступні зауваження”; 2004 р. – напрацювання Д. Берга-Щльосера “Якість демократій в Європі, заміряна через чинні індикатори демократизації і хорошого урядування”, В. Меркеля “Вбудовані і дефектні демократії”, Л. Морліно “Хороші та погані демократії: як здійснювати дослідження якості демократії”, “Що таке хороша демократія” [563]; 2007 р. – праця С. Рінгена “Для чого демократія: про свободу і моральну систему влади”; 2008 р. – розвідка Д. Бітхама, Е. Карвальйо, Т. Ландмана та С. Вейра “Оцінювання якості демократії: практичне керівництво”; 2009 р. – праця Е. Робертса “Якість демократії у Східній Європі: публічні переваги та політичні реформи”; 2010 р. – розвідка С. Маззуки “Доступ до влади проти здійснення влади: реконцептуалізація якості демократії у Латинській Америці”; 2011 р. – розвідки М. Бухлманна, В. Меркеля, Л. Мюллера та Б. Веселса “Демократичний барометр: новий інструмент вимірювання якості демократії і потенціал для порівняльних досліджень”, Д. Левіне і Х. Моліни “Якість демократії: сила і слабкість у Латинській Америці”, “Вимірювання якості демократії”, “Оцінювання якості демократії у Латинській Америці” тощо.

Усі дослідники, які займаються проблематикою якості/ефективності демократії, опираються на конкретну базову концептуалізацію демократії і лише на цій основі пропонують концепт якості/ефективності демократії. Деякі взаємні концептуалізації демократії та її якості є сумісними, а деякі несумісними – загалом вони варіативні. Так, одні науковці (наприклад, А. Лейпхарт) зазначають, що підвищення якості чи ефективності демократії передбачає демократизацію; інші (наприклад, С. Рінген та С. Маззука) показують, що така кореляція неправомірна; треті взагалі

стверджують, що концепт якості демократії повинен позиціонуватись як концепт демократії як такої (зокрема, Д. Альтман і А. Перез-Лінан, Е. Робертс, Д. Левіне та Х. Моліна). Ще більше відрізняються концептуальні компоненти/складники якості демократії як теоретичної площини порівняльного аналізу: деякі науковці наголошують на аспектах політичного процесу (С. Маззука, Д. Левіне та Х. Моліна), деякі – на синтезі процесу як субстанції та процесу як результату (більшість підходів). Загалом кожний вчений пропонує свій власний набір компонентів у концепті якості/ефективності демократії. Проблема у тому, що деякі складники концепту якості демократії одних дослідників є складниками концепту демократії інших дослідників (наприклад, суверенітет у концепті якості демократії Д. Левіне та Х. Моліни та у концепті демократії Л. Морліно тощо).

З-поміж базових ліній трактування демократії вчені найчастіше апелюють до концептів поліархії (Д. Альтман й А. Перез-Лінан), установленної або консолідованої демократії (М. Бухлманн, В. Меркель, Л. Мюллер й Б. Веселс), мінімальної демократії (у процедурному/електоральному плані – Д. Левіне, Х. Моліна, Л. Морліно, Г. Мунк – чи в формальному/інституційному трактуванні – Е. Робертс і С. Рінген), стабільної демократії (А. Лейпхарт) й особливостей доступу до влади (С. Маззука).

Унаслідок цього існує цілий набір *визначень якості демократії*¹. Д. Альтман та А. Перез-Лінан під якістю демократії розуміють ступінь того, наскільки будь-яка поліархія актуалізує свій потенціал політичного режиму. М. Коппедж трактує якість демократії як відносний рівень демократизації різних країн, які вже є поліархіями. Р. Патнем проводить паралель між якістю демократії та інституційною ефективністю (і, зокрема, відповідальністю системи влади). Він зазначає, що якість демократії – це деякі об'єктивні міри та виміри підзвітності системи влади, а також ефективності її функціонування. Х. Лінц і А. Степан, застосовуючи у наукових доробках термін “якість демократії”, наголошують на якості політичного суспільства.

А. Лейпхарт через концепт якості демократії перевіряє ступінь демократизації. Він зазначає, що термін “якість” стосується рівня того, наскільки політична система відповідає таким демократичним нормам, як представництво, підзвітність, рівність та участь. У цьому контексті подвійно наголошено: по-перше, на кількості принципів демократії; по-друге, на рівні того, наскільки політичний режим відповідає зазна-

¹ Раніше дуже часто про якість/ефективність демократії говорили без наявних дефініцій. Це було частково властиво для ідей Х. Лінца й А. Степана, Б. Бейкера, Е. Гріна та К. С. Леффа, Р. Роуза та Д. Чулла Шина, А. Лейпхарта тощо.

ченим принципам. І саме тому зрозуміло, що якість демократії зовсім не концептуалізована як дискретний феномен, який можна вимірювати у конкретний момент часу, проте як величина безперервного часового та національного розвитку, яка залежить від набору процесів, що детермінують те, чи політична система є представницькою, підзвітною, учасницькою та рівною для всіх громадян і груп.

Л. Морліно якість демократії позначає через процедури, зміст, а також результати демократії. Вчений зазначає, що будь-яке визначення якості демократії повинне чітко пов'язуватись не лише зі звичайними характеристиками політичної системи, але й зі сутністю категорії “якість”. З огляду на це, вчений зазначає, що термін “якість” може означати: 1) процедуру того, наскільки політична система та політичний процес є організованими; 2) контекст структури та політичного процесу режиму; 3) результат діяльності/функціонування системи влади (особливо виконавчої гілки влади). А тому зрозуміло, що феномен “якості” вносить елемент субстантивності до багатовимірного і диверсифікованого трактування політичної демократії¹. З огляду на це, зрозуміло, що *якість демократії* може бути визначена як відносно стабільна та легітимна згода, яка погоджує базові принципи демократії – змагальність, участь та представництво – з підзвітністю і політичною рівністю. Це визначення, на думку С. Андрєєва, складається з двох частин: перша – *процедурна* – відображає обов'язковість зумовленості норм та принципів, які сумісні з загальними цілями демократії як системи урядування; друга – *процесуальна* – уточнює те, в яких умовах та як ці ключові демократичні принципи діють/впливають на політичний процес у той час, як керівники і керовані (еліта і маса) беруть участь у взаємних відносинах відповідальності в порядку забезпечення кращої якості демократії. С. Андрєєв виділяє три *ракурси розуміння якості чи ефективності демократії*: а) “*відносно стабільна і легітимна згода*” – це означає, що існує набір інституційних, колективних і міжособистісних взаємодій/цінностей, якими демократія регулярно

¹ Із цього приводу Л. Даймонд і Л. Морліно пропонують три *визначення якості*: 1) *якість як процедура*: “якісний” товар є результатом точного, контрольованого процесу, виконуваного відповідно до практики, а також повторювальних методів і часу; 2) *якість як зміст*: якість властива для структурних характеристик товару, таких як дизайн, матеріал, а також функціонування; 3) *якість як результат*: якість товару чи послуги опосередковано визначається рівнем задоволеності ними споживача. Накладаючи на них особливості функціонування демократії, очевидно, що *якість демократії* передбачає стан, коли політичний режим задовольняє очікування громадян стосовно системи влади (якість як результат); коли громадянам, групам/асоціаціям та спільнотам дозволено користуватись широкими свободами і бути політично рівними (якість як зміст); коли громадянство може оцінювати та осуджувати наслідки функціонування системи влади на підставі механізмів виборів (якість як процедура чи процедурна якість).

та передбачувано оперує, а також, що демократію сприймає більшість населення конкретної країни як морально виправдану та політично надійну систему; б) *“існування конституційного правління”* – це означає, що демократія керується лише принципами верховенства права (про це наголошують Б. Пауелл, Г. О’Доннелл, Б. Бейкер і Й. Шумпетер – вони довели, що *“демократичний метод”* не може існувати без примусу закону навіть у країнах, де немає писаних конституцій); в) *“відповідність принципам і потребам громадянства”*, *“відповідальність активній участі у соціальному та політичному житті”*. Інколи велике значення також відіграють окремі неформальні міри, наприклад, добровільна співпраця між громадянами і політичною елітою з метою забезпечити та поширити *“демократичну гру”* та демократизацію.

Згідно з ідеями М. Бухлманна, В. Меркеля, Л. Мюллера та Б. Веселса, якість демократії – це ступінь наповнення та виконання на практиці головних демократичних принципів. У моделі Д. Левіне та Х. Моліни якість демократії перевіряє те, чи існують умови для ефективного функціонування процедурної демократії. С. Рінген зазначає, що якість демократії відображає цілі демократії, наприклад, у контексті забезпечення свободи. А Е. Робертс взагалі акцентує, що якість демократії показує функціонування демократії як такої (зокрема силу народного контролю за політичним процесом).

Унаслідок цього відрізняються і *концептуальні компоненти й індикатори* якісної чи ефективної демократії та її порівняльного аналізу. Найчастіше дослідники оперують категоріями/особливостями, які належать транзитології (науці, що досліджує перехідні політичні режими) та/чи консолідології (науці, що досліджує консолідацію політичних режимів). Як наслідок цього, індикаторами визначення ефективної/якісної демократії є процеси і наслідки демократизації. Також до уваги беруть такі особливості політичних режимів сучасності, як представництво жінок, електоральна участь, захист меншин тощо. Для А. Лейпхарта індикаторами аналізу є представництво жінок у парламенті та в урядовому кабінеті, сімейна політика, явка виборців, співвідношення багатих та бідних, задоволеність демократією, дистанційованість системи влади, індекс корупції, дистанційованість виборців, всенародна підтримка уряду тощо. Для С. Валенсуели та Г. О’Доннелла індикаторами якості/ефективності демократії є факт відсутності так званих *“зарезервованих доменів влади”* (за військовими чи церквою) та горизонтальна підзвітність; для С. Хантінгтона й А. Пшеворські – ВВП і ВНП на душу населення, політична стабільність та стабільність режимів; для М. Гасіоровські та Т. Павера – демократична стійкість (консолідація) і час. Інколи показником якості чи ефективності демократії (зокрема в Р. Інглхарта,

М. Басанеза й А. Морено, Р. Роуза та К. Херпфера) є задоволеність громадян функціонуванням демократичного політичного режиму. Проте такий індикатор не є тривалим та дуже часто є політичним. Крім того, він швидше свідчить про якість урядування, а не політичного режиму. Спрацьовує зауваження К. Санстейна про те, що завданням політики є не тільки імплементувати переваги громадян, а натомість вибрати серед них, а В. Пауелл та П. ДіМаджіо наголошують на тому, що вибір переваг громадян є “змагальним середовищем”.

У цьому ракурсі (стосовно вимірювання якості демократії крізь призму цілісного набору індикаторів) цікаву методику запропонував С. Андреев. Учений зазначає такий момент (його підтримують більшість новітніх досліджень), що про якість демократій у світі можна говорити винятково стосовно випадків *політичних демократій* (але не усіх наявних політичних режимів сучасності), хоча б у їхньому мінімальному трактуванні¹. *Якість демократії* – категорія, яку потрібно вживати у множині: якість політичного режиму майже ніколи не є ідентичною у всіх/різних типах демократії, бо вона ніколи не трапляється в однаковому аналітичному змісті у межах однієї політичної системи, а завжди розбіжна у різних конфігураціях і параметрах. Тому доцільно говорити про вимірювання не просто якості демократії, а *якостей демократії* (й навіть демократій – це підтверджено у “теорії часткових політичних режимів” Ф. Шміттєра та В. Меркеля, а також у “теорії політичних субсистем” Н. Лахменна). Цікаво те, що серед індикаторів якості демократії було увиразнено такі: якість держави, якість політичного режиму, якість життя, якість суспільства тощо. Тобто відбулось формулювання методики на *кроссдисциплінарній основі*: через поєднання політико-конституційних, соціально-економічних, соціетальних, адміністративно-бюрократичних вимірів якості демократії (кожний індикатор представлений своїми аналітичними маркерами). Тобто взято до уваги позиції політичних еліт і мас, а також процедурного та процесуального ракурсів функціонування демократичних політичних режимів.

Підхід С. Андреева інколи критикують за позаінституційний характер. Натомість Д. Альтман та А. Перез-Лінан індикаторами аналізу якості демократії бачать ефективні громадянські права, ефективну участь, ефективну змагальність (як у моделі поліархії Р. Даля). За словами К. Хілла, три зазначені виміри демократії ініціюються на підставі роз-

¹ С. Андреев запропонував *модифікований індекс поліархії* (політичної демократії) – так званий “*індекс демократизації*”, який вимірюють за сімома індикаторами (у кожному індикаторі – по три вимірювальні маркери): 1) самоврядівна політика; 2) вільні та чесні вибори; 3) виборні посадовці; 4) демократична конституція; 5) свобода вираження; 6) альтернативна інформація; 7) асоціаційна автономія.

ширення концепту поліархії Р. Даля. Унаслідок цього стає зрозуміло, що *поліархія* – обов’язкова, проте не достатня передумова якісної/ефективної демократії. Одночасно науковці зазначають, що є відмінність між такими категоріями, як “якість демократії” і “рівень демократизації” певного політичного режиму: вимірювання якості демократії повинне зважати на мінімальний рівень демократизації, тобто своєрідний процедурний мінімум демократії (за термінологією Р. Даля). Тому порівняння якості демократії не рівноцінне порівнянню рівня демократії, а натомість стосується перевірки виконання нормативних стандартів, які властиві для демократії як такої.

У М. Бухлманна, В. Меркеля, Л. Мюллера й Б. Веселса індикатори: змагальність, участь, представництво, взаємні обмеження конституційних повноважень, прозорість, верховенство права, урядові можливості тощо (про це детально йтиметься у наступних параграфах). Схоже (хоча за дещо іншими принципами) виокремлюють індикатори якості демократії Л. Даймонд та Л. Морліно: свобода, верховенство права, вертикальна підзвітність, горизонтальна підзвітність, відповідальність, рівність, участь, а також змагальність (при цьому Л. Морліно у своїх дослідженнях опирається лиш, переважно, на горизонтальну та вертикальну підзвітність, а також верховенство права). Д. Левіне і Х. Моліна аналіз якості демократії проводять на основі таких індикаторів: електоральні рішення, участь, підзвітність (вертикальна, соціетальна та горизонтальна), суверенітет, відповідальність тощо. С. Маззука опирається на ракурси горизонтальної підзвітності і “веберівського” трактування бюрократії; С. Рінген – на силу демократичних інститутів та правоздатність у плані прийняття політичних рішень; Е. Робертс – на електоральну підзвітність. Індикаторами якості демократії Ю. Чу, М. Хуанг і Ю. Чанг (модифікуючи методіку проекту “Азійський барометр”) вважають “законопослушну” систему влади і боротьбу з корупцією, змагальність, виборчу участь, політичний інтерес, політичну дієвість/ефективність, вертикальну підзвітність, горизонтальну підзвітність, свободу, рівність, відповідальність. Загалом, з огляду на показану диференціацію, очевидно, що концептуалізація якості й ефективності демократії є надто ідеократичною.

Ускладнена також й *операціоналізація* якості/ефективності демократії. С. Андреев зазначає, що є два принципові варіанти вимірювання якості демократії. *Перший* із них фокусується на політичному режимі (по суті, “*per se*”) та намагається виміряти “рівень демократичності” порівняно з іншими формами політичних режимів (на підставі застосування різних відносних й абсолютних шкал). *Другий* із них зосереджений на різноманітності соціополітичних процесів, коли до уваги беруть демократичну ефективність системи влади (урядування), громадянського суспільства

та політичних інститутів. Разом із тим (про це йтиметься у наступних розділах), інколи демократії менш ефективні за деякими соціально-економічними показниками, ніж автократії або змішані/гібридні політичні режими (чи системи загалом). Розуміючи, що ефективність політичного режиму і демократії – це різні ракурси порівняльного політологічного (й кросдисциплінарного) аналізу, наполягаємо на тому, що ефективність демократії може бути проаналізована тільки винятково стосовно демократичних режимів та тільки тоді, коли чітко відомо, що мовиться саме про демократії тощо (хоча є різні спроби оцінювання якості та ефективності демократії – про це йтиметься нижче). Також слід зазначити, що існують “внутрішні/вбудовані” і “зовнішні/невбудовані” атрибути якості політичних режимів (це стосується не тільки якості демократії). *“Внутрішні/вбудовані” атрибути* у контексті якості демократії пов’язані зі “спостереженнями” політичних принципів демократії, конституційного типу політичної системи (системи правління і управління), рівня корупції, рівня внутрішньої політичної стабільності та насильства. *“Зовнішні/невбудовані” атрибути* у контексті якості демократії окреслено такими параметрами, як позиція держави на міжнародній арені, її економічні та/або фінансові відносини з іншими державами та міжнародними організаціями. Загалом потрібно розуміти, що політичний режим складно аналізувати у показниках якості/ефективності відокремлено від держави, громадянського суспільства, міжнародного оточення. Дуже вагомо, що більшість науковців поєднують внутрішні та зовнішні показники якості та ефективності політичних режимів, зокрема демократичних: це продемонстрували на підставі індикаторів аналізу якості/ефективності демократії різні дослідники. Зокрема, А. Лейпхарт апелює до таких змінних порівняльного аналізу, як виборча явка (або явка виборців), представництво жінок, сімейна політика, співвідношення багатих–бідних, інфляція та економічне зростання. Б. Пауелл апелює до змішування таких змінних, як державна стабільність і насильство за участю громадян.

Разом із цим, очевидно, що дуже розмитою досі залишається роздільна межа між демократіями й недемократіями (автократіями). З огляду на це, А. Лейпхарт (2011 р.) зазначив, що він не впевнений, де точно перебуває “мінімальний поріг” інституційної демократії. Тому виникають проблеми дослідження якості/ефективності демократії у деяких країнах. З цього приводу Д. Левіне і Х. Моліна на прикладі сучасної Венесуели (початку ХХІ ст.) зазначають, що вона коливається між трактуванням її як демократії низької якості та недемократії. Тому очевидно, що інколи концепт якості демократії є нерелевантним. Подібні висновки інколи наводять у випадку трактування Молдови та України тощо (очевидно на підставі існуючих визначень рівня демократії та автократії у світі, про які йшлося у попередніх розділах посібника).

Саме з огляду на це, дослідники переважно погоджуються з приводу того, що про якість демократії можна говорити лише тоді, коли країна насправді є демократичною (чи коли демократія у країні працює на практиці, чи на підставі “категоричного факту” існування демократії у конкретному кейсі). Натомість аналіз недемократичних країн на предмет якості демократії створює наукові небезпеки, адже до якості демократії часто залучаються зовсім інші та вагоміші (у плані демократичності) параметри, аніж під час простої перевірки того, чи країна є демократичною. Унаслідок цього можлива підміна понять. Саме тому спрацьовує зауваження А. Пшеворські про те, що завжди потрібно порівнювати демократії та недемократії.

Отже, Г. Мунк наголошує, що потрібно запропонувати *уніфікований підхід до аналізу якості/ефективності демократії*, що був би похідним/відправним від єдиного і комбінованого концепту демократії – але такого концепту, що можна застосувати до всіх країн світу. Основою для такого концепту, згідно з зауваженням вченого, має бути мінімалістське трактування демократії на підставі ролі та якості виборів. Річ у тім, що роль виборів у демократії в тому, що це неподільний спосіб доступу до владних посад, а якості виборів у демократії в тому, що вони відбуваються за відсутності насильства і махінацій, ґрунтуються на всезагальному праві голосу та свободі незалежного вибору. Після того, як окреслено мінімальні демократії, відбувається перевірка того, наскільки вони є ефективними. У цьому моменті відбувається розширення концепту демократії – на основі формування висновків (через різні аналітичні ракурси, індикатори й операції) про якість демократії. Тобто відбувається перевірка того, чи електоральна демократія може бути розширена на підставі її якості/ефективності до інших (більш широких або максималістських) різновидів/концептів демократії.

Отже, тут помітне одне досить суттєве методологічне непорозуміння: не завжди існує згода з приводу рівності між електоральною демократією та демократією як такою. Демократію розуміють насамперед як той політичний концепт, який стосовно держави привносить цінності політичної свободи та політичної рівності. Демократія – цінність політичної свободи у тому сенсі, що ідеалом демократії є такий момент, коли кожна особа живе в системі влади і законів, які прямо чи опосередковано впливають на людину, а також у тому, що кожна особа вільна від політичного домінування. З цього приводу Ж-Ж. Руссо зазначає: свободу треба розуміти як “підпорядкування самостійно установленому закону”, що є “серцевиною” демократії. Більше того, демократія зовсім не може бути відділена від

принципу політичної рівності, оскільки кожна особа, що підпорядковується чинній системі влади, має однакові вимоги з приводу політичної свободи, а тому преференції всіх людей однакові. Ось чому ефективно спрацьовує ідея Х. Кельзена про те, що “демократія ... є синтезом ідей свободи та рівності” (згодом ця ідея була доповнена у доробках Н. Боббіо, Р. Даля, Д. Бітхама, Р. Беллами, М. Хансена, А. Пшеворські).

Радикальний ідеал було продемонстровано у більшості електоральних демократій світу, проте на практиці ідеал та політичні інститути не завжди сумірні. Саме з цього приводу дослідник Н. Боббіо зауважує про “проміжок між демократичними ідеалами та актуально чинною демократією”, унаслідок чого дуже часто виникають “зруйновані обіцянки” демократії. Р. Даль теж розрізняє в демократії ідеал й актуальний стан справ (такий ідеальний стан справ він іменує “поліархією”). Як наслідок, очевидно, що сьогодні “демократичний ідеал” є “радикальним ідеалом” – він корелюється у паралелі електоральних/мінімалістських та максималістських демократій. Перші свідчать про мінімальну демократичність, а другі спрямовують до оцінювання якості/ефективності розширення демократії у певний “ідеальний максимум”. А все це, наприклад, означає (про це йшлося у попередніх розділах), що електоральна модель демократії не є обов’язково ліберальною, консолідованою або ж соціальною – бо вона може бути й ілліберальною або ж перебувати у стадії консолідації. Таку думку не повною мірою підтримують класики теорії політичних режимів, зокрема Р. Даль та Н. Боббіо, тим не менше, її обґрунтовано в ідеях Х. Кельзена, Й. Шумпетера, С. Ліпсета, Дж. Лакіна тощо.

Іншими словами, Г. Мунк пропонує доповнювати базовий критерій електоральної демократії додатковими критеріями. Чим більше країна, яка є електоральною моделлю демократії, виконує додаткові критерії демократії, тим більш ефективною моделлю електоральної демократії вона є. Якщо електоральна демократія не виконує жодних додаткових критеріїв демократії, вона все ж залишається електоральною демократією, хоча і зовсім неефективною. З огляду на це, цікаві зауваження зробили Л. Даймонд та Л. Морліно: поглиблення якості демократії – це морально позитивне та, імовірно, імперативне явище; реформування з прицілом на підвищення якості демократії є природним, коли демократія прагне досягнути “широкої” і “тривалої” легітимності (яка позначає її консолідацію); усталені/консолідовані та апробовані часом демократії також зобов’язані реформуватись, якщо вони намагаються вирішувати накопичені проблеми громадського невдоволення та/чи розчарування.

5.2. Ефективність демократії (демократизації) крізь призму верховенства права

Дуже важливим теоретико-методологічним ракурсом дослідження демократії є оцінювання того, наскільки остання сприяє розширенню *можливостей людей* (як її головного носія). З огляду на це, доволі цікавим компаративістським інструментом може бути конструювання “*індексу ефективної демократії*” і його верифікація на певних індикаторах демократії у різних країнах. Зростання кількості демократичних політичних режимів протягом “третьої хвилі” демократизації, а також в окремих країнах протягом так званої “четвертої хвилі” демократизації (або ж продовження “третьої хвилі” демократизації) спричинило звернення значної академічної уваги на нові демократичні держави за межами західного світу [357, 358]. Але незабаром вчені зрозуміли, що якість більшості нових демократій значно відрізняється від зразків, які імплементовані у західних демократіях. Внаслідок цього стало очевидно, що поділ між повними (або ж ліберальними) та частковими (або ж дефектними) демократіями є настільки ж вагомим, як раніше поділ поміж демократіями, а також автократіями. Саме внаслідок цього з’явилося чимало концептів та типологій демократії, серед яких проаналізовано (зокрема у попередніх розділах) “гібридні режими”, “дефектні”, “ліберальні”, а також “консолідовані” демократії тощо (спектр теорій корелюється від мінімалістських у Й. Шумпетера до максималістських у Б. Барбера).

Сьогодні все частіше відомі західні політологи зауважують, що здатність держав забезпечувати верховенство права і контролювати корупцію є головним чинником виокремлення *ефективних і неефективних демократій*. Про це, наприклад, зазначають Г. О’Доннелл [580], М. Воррен [653], Р. Роуз, К. Велзел та А. Александер [654]. Запропоновано навіть підходи, у яких проведено чітку дихотомію між ефективними (ліберальними) і неефективними (дефектними) видами демократій. Проте більшість із них у цьому контексті стикається із проблемою, яка описана як “*категоріальна бімодальність*”. На її основі тій або іншій країні присвоюють оціночні недоліки, які впливають або не впливають на те, як розвивається демократичний режим. На противагу такому підходу, К. Велзел, Р. Інглхарт та Х. Д. Клінгеманн 2003 р. у праці “Теорія людського розвитку” запропонували *модель безперервних даних* з приводу впливу державних недоліків на вироблення градуїзованого індексу “ефективності демократії”. Цей індекс знецінює рівень демократії певної країни за умови, коли в ній не виявлено верховенства права. Внаслідок цього виокремлюють два полюси ефективності демократій: на одному розташовані повністю ефективні демократії, на іншому – автократії та

повністю неефективні демократії. Між полюсами є градація [655]. Проте, за словами Р. Едкока і Д. Колліера, а також Г. Гоертца, такому підходу бракує концептуальної повноти та цілісності. Повторну спробу зроблено у праці К. Велзела й А. Александера “Вимірювання ефективної демократії” 2008 р. (у зрізі порівняльного аналізу 150 країн світу).

Концептуалізація *ефективної демократії* відбувається з огляду на те, що ця модель політичного режиму в буквальному сенсі означає “*урядування людей*”, про що зазначають такі дослідники, як С. Макферсон, Б. Холден, Д. Філпотт, С. Фінер, А. Сен, А. Арбластер, М. Канован і М. Воррен. Демократія характеризується у зрізі розширення “людського начала” тим моментом, що вона обмежена розробкою та прийняттям правових норм. А це найперше передбачає, що людину трактують у концептах демократії як “*демократичного громадянина*”, внаслідок чого людина є “очевидцем своїх прав”. Людина практикує *персональні свободи* у приватному житті та *політичні свободи* – у публічному. Внаслідок цього “*сила людини*” у демократії позиціонується як концептуальне ядро, з якого формуються всі інші змістовні виміри демократії. Втім, є висновок, що запропонований у проекті “*World Values Surveys*”: частіше за все звичайна людина пов’язує демократію з можливістю бути власником свого життя, а також з процвітанням та соціальною справедливістю. На цій основі у різні історичні періоди саме сила людини відіграла найбільшу роль у транзиті до демократії. Практично в кожному концепті демократії *права людей* визначено як дефінітивні атрибути демократичності.

Саме на цій основі останнім часом відбувається конструювання такої моделі демократії, в якій сама демократія позиціонується як *розширена теорія людського розвитку*, а також як умова перетворення людей в агентів управління своїм власним та суспільним життям. Таку модель демократії сьогодні трактують як “*концепт ефективної демократії*”. Головними представниками зазначеної ідеї є такі науковці: А. Сен, К. Велзел, Р. Інглхарт, Х. Д. Клінгеманн [655]. Головний принцип концепту – позиціонувати демократію як інституційний компонент задля розширення прав і можливостей людей у контексті оперування неінституційних важелів цього процесу (найчастіше неінституційні важелі розуміють як економічні та культурні чинники, наприклад, учасницькі ресурси чи громадські навички¹).

У такому ракурсі нас найбільше цікавлять саме ті концепти, які виникають крізь призму “*сили людей*” та “*всезагальних прав*”. Доцільно виокремлювати два різні варіанти “*омани*” *демократією* (крізь призму

¹ Вони стали основою конструювання відповідних концептів демократії, зокрема “учасницької демократії” С. Пейтмана, “деліберативної демократії” Ю. Хабермаса, “космополітичної демократії” Д. Хелда тощо.

концептів демократії): 1) електоральний редукціонізм; 2) невпорядкований еклектизм. *Перший* стосується випадків, коли науковці лімітують значення демократії проведенням регулярних та змагальних виборів: редукціонізм полягає у тому, що люди мають можливість використовувати лиш один інструмент свого владного впливу. *Другий* передбачає стратегію, у якій вчені визначають демократію на підставі набору інститутів та інституційних рис, але без впорядкування цих атрибутів за їхньою інструментальною цінністю через вплив людського потенціалу. Тим не менше, дослідники зазначають, що такий двовекторний підхід до аналізу демократії дефінітивно лімітує останню винятково політичними виміром її сутності. Проте не можна оминати трактування демократії як ідеї “*народної участі*” у політиці на підставі виокремлення феноменів “особистої автономії”, “самовизначення” та “людського фактора”. З огляду на це, стає цілком очевидно, що демократія повністю розширюватиме можливості людей тільки тоді, коли вона не інституціоналізуватиме особисті права у тому ракурсі, як це має місце у випадку політичних прав. Тому, зі слів К. Велзела й А. Александера, дефінітивно-первинну основу демократії акумулюють політичні й особистісні права людини та громадянина. На другому (вторинному) місці переважають такі ракурси, як політичний плюралізм, незалежність судової влади та горизонтальна/вертикальна підзвітність. У якісному відображенні це означає, що кожна інституційна особливість демократії є інструментальною стосовно операцій із правами людей.

Проте операціоналізація та інституціоналізація “*сили людей*” є феноменом із власною *градацією*. На цій підставі градуйованою повинна бути і демократія. Таку ідею у підході К. Велзела й А. Александера було доведено на основі еквівалентного виокремлення п’яти політичних та п’яти особистісних прав людини. *Особистісні права людини*: право вибору того, як заробляти та витратити власні гроші; право вибору чому навчатись і до яких саме ресурсів інформації звертатись; право вибору релігійних переконань; право вибору місця проживання; право вибору способу життя. *Політичні права людини*: право/свобода громадського висловлення своїх політичних уподобань; право чи свобода на захист чийхось політичних уподобань, мобілізацію ресурсів за їхню підтримку; право/свобода проведення судового нагляду за порушення державою людських прав; право балотуватись на державні посади; право вільного голосу, рівноцінного значення з іншими у процесах виборів, ініціатив і референдумів. Кількість прав може суттєво змінюватись, але значимість кількісного переліку в цьому ракурсі є вторинною, адже головна ідея полягає у тому, що доки існує можливість переліку прав людини, доти демократія може бути диференційована. Якщо “*сила людей*” у контексті виконання всіх прав забезпечена, потрібно говорити про *максимально*

ефективну демократію; якщо не виконуються жодні особистісні або ж політичні права, потрібно говорити про *мінімальну ефективність демократії*. К. Велзел і А. Александер запропонували інтервальну шкалу в межах від “0” до “100” балів, на основі якої можна оцінювати ефективність демократії (пропорційно до кількості реалізованих особистісних і політичних прав людини та громадянина).

У запропонованій моделі “50” балів відіграє роль “роздільної/порогової” межі в оцінюванні ефективності демократії. Якщо країна отримує до “50” балів, то тоді вона потрапляє у категорію, де більшість прав не виконується, тобто “силу людей” оцінено як обмежену. Такі країни означено як автократичні (більш автократичні). З іншого боку, всі країни, які отримують понад “50” балів, класифікують як такі, що є демократичними (або більш демократичними). “25” і “75” балів позначають ті ситуації, коли країни розраховують як більш/менш демократичні чи автократичні: 1) “0–24” бали – більш повні автократії; 2) “25–50” балів – менш повні автократії; 3) “51–75” балів – менш повні демократії; 4) “76–100” балів – більш повні демократії. Умовно варто зазначити, що “0” і “100” балів – це відповідно абсолютні автократії й абсолютні демократії. Науковці зауважують, що існують особливості, які визначають демократію, а є специфічні особливості, які детермінують ефективну демократію. Народні права – це центральна дефінітивна особливість демократії, саме тому вони визначають *номінальну демократичність*. Навіть, якщо всі запропоновані права застосовують у тій або іншій країні, це ще зовсім не означає, що ці права ефективно поважають, бо ефективність потребує не тільки юридичної обов’язковості норм з втілення народних прав. У цьому випадку головним є зважання на верховенство права, яке демонструє наскільки номінальність трансформується в *ефективність демократії*. Утім, *верховенство права* треба трактувати як урядування, пов’язане із правовими нормами у тому порядку, як це визначено законом. Це означає, що верховенство права не є винятковим атрибутом демократії. Тобто уряд не повинен бути демократичним, щоб бути прив’язаним щодо закону. Ця інтерпретація не дихотомізує політичні режими на демократичні й автократичні, а лише виокремлює необмежені уряди (чи системи влади) від обмежених. Річ у тім, що, починаючи від епохи “освіченого абсолютизму”, в центрі уваги ракурсу верховенства права перебуває обмежений, а не демократичний уряд. Лише в республіканській традиції верховенство права почали трактувати як елемент означення демократії: при чому в зрізі поділу влади на гілки, незалежності судової влади, існування громадянських прав і свобод.

Загалом, у такому концепті демократії прийнято міркувати про те, що народні права та верховенство права є окремими елементами політичних

режимів. А тому ці два патерни за своєю суттю релевантні один щодо одного: права стають більше значущими за допомогою закону і пов'язаних з ним інституційних практик. Унаслідок цього значення верховенства права стає все більш важливим. Інтеракція народних прав і верховенства права переростає у концепт *ефективної демократії*. Значення ж верховенства права полягає у тому, що воно обмежує ймовірність запровадження ідей довільного використання влади – анархії та деспотизму. До конструкції народних прав належать дві розглянуті візії останніх – політичні й особистісні права. Натомість, до конструкції верховенства права входять такі елементи: процедурна регулярність і “приручення”/боротьба з корупцією.

Далі К. Велзел і А. Александер використовують вже існуючі доробки з приводу оцінювання народних прав і верховенства права: у першому випадку – дані організації “Freedom House”, у другому – дані Світового банку про ефективність урядування, де одним з елементів аналізу є верховенство права [516]. Усі показники трансформують (на підставі методів нормалізації та головних компонентів) у показники за шкалою від “0” до “100” балів (тут верховенство права розраховують за шкалою від “0” до “1” бала із кроком “0,05” бала).

На підставі аналізу 150 країн світу, К. Велзел та А. Александер окремили *чотири типи політичних режимів*: 1) *обмежені автократії* (від “0,5” до “1” бала за рівнем верховенства права та від “0” до “50” – за “силою людей”, тобто за наділенням народними/демократичними правами) – Саудівська Аравія, Сінгапур, Кувейт, Малайзія, Йорданія, Туніс, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Мальдіви, Катар та інші; 2) *необмежені автократії* (від “0” до “0,5” бала за рівнем верховенства права та від “0” до “50” – за демократичними правами) – Афганістан, Ірак, Північна Корея, Узбекистан, Таджикистан, Ангола, Камерун, Білорусь, Киргизстан, Росія, Вірменія, Непал, Пакистан, В'єтнам, Куба, Сирія, Китай, Іран, Алжир, Єгипет та інші; 3) *неефективні демократії* (від “0” до “0,5” бала за рівнем верховенства права і від “50” до “100” – за демократичними правами) – Венесуела, Грузія, Індонезія, Парагвай, Колумбія, Македонія, Еквадор, Болівія, Перу, Бразилія, Індія, Мексика, Аргентина, Румунія, Болгарія, Туреччина, Таїланд тощо; 4) *ефективні демократії* (від “0,5” до “1” бала за рівнем верховенства права, а також від “50” до “100” – за демократичними правами) – це Хорватія, ПАР, Кірибаті, Намібія, Південна Корея, Греція, Тайвань, Естонія, Латвія, Литва, Чехія, Угорщина, Словенія, Польща, Італія, Ізраїль, Уругвай, Чилі, Японія, Іспанія, Франція, Бельгія, США, ФРН, Австралія.

Найвищі (та умовно максимальні) демократичні права притаманні для таких країн – Маршалові острови, Кірибаті, Коста-Ріка, Іспанія, США,

Бельгія, Канада, Ісландія, Швейцарія, Нова Зеландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція. З іншого боку, найнижчі демократичні права властиві таким країнам, як Бірма, Північна Корея, Туркменістан, Лівія, Куба та Сирія. Примітно те, що в жодній країні світу так і не було помічено максимальних (“1” бал) показників верховенства права, хоча у цьому плані найкращі бали отримали такі країни, як Канада, Ісландія, Швейцарія, Нова Зеландія, Сінгапур, а також Скандинавські країни. Практично немає верховенства права в Афганістані, Сомалі, Гаїті, Іраку тощо.

5.3. “Рейтинг демократії” як інструмент порівняльного аналізу якості демократії у світі

Д. Кемпбелл зазначає, що у сучасній політології існує не лише теорія, модель чи концепт демократії, а й *плюралізм (множинність)* різних теорій і концептів (або моделей) демократії [407]. Частково ці теорії чи концепти можуть бути інтегровані за допомогою метатеорії або метаконцепту, але дуже часто вони взаємно суперечливі. Саме з огляду на це, правий Л. Кекіч, який зазначає, що немає консенсусу з приводу того, як вимірювати демократію, адже визначення демократії є дискусивними та існують дебати з приводу їхнього (цих визначень) суб’єкта (це зрозуміло на підставі попередньо представленого навчально-наукового матеріалу). Це особливо помітно у контексті порівняння на перший погляд схожих демократичних режимів – у їхній мінімалістській (електоральній тощо) та/або максималістській (ліберальній тощо) інтерпретації (у “вузькому” чи “широкому” трактуванні демократії, згідно з ідеями М. Коппеджа, або “сфокусованому” чи “всеохоплюючому” означенні, згідно з ідеями Д. Кемпбелла тощо). Стосовно “сфокусованого” бачення, демократія – характеристика (властивість) політичної системи; щодо “всеохоплюючого” визначення, демократія – це контекстуалізація політичної системи у ракурсі суспільства. Унаслідок цього очевидно, що сфокусоване трактування демократії є її політичним континуумом, а всеохоплююче трактування демократії – її соціетальним континуумом. Їхнє цілісне поєднання становить випадок конструювання багаторівневої архітектури розуміння демократії на субнаціональному (або локальному), регіональному, національному, супранаціональному та глобальному рівнях. Окрім того, такий синтез є підставою конструювання багаторівневого індексу якості демократії, представленого у проекті “Рейтинг демократії”.

Д. Кемпбелл наголошує, що про *якість демократії* доцільно говорити крізь призму політичної свободи, політичної рівності та дієвості/ефективності. Однак, в ідеологічному вимірі концепти свободи та рівності часто

розглядають асоціативно (у зв'язку з певними політичними доктринами). Наприклад, очевидною є тенденція, що *свобода* більше притаманна правій політичній думці, а *рівність* – лівій. Саме тому концептуалізація якості демократії на підставі свободи більше “обслуговує” праву політичну думку, а на підставі рівності – ліву. Це є основою необхідності подолання такого *ліво-правого “трансідеологічного” підходу* за допомогою альтернативного виміру *дієвості/ефективності* – але без нехтування принципами свободи та рівності. Вагомо, що ефективність є категорією аполітичною – вона представлена такими аналітичними ракурсами, як економіка, охорона здоров'я, освіта та наука (знання), гендерна рівність тощо. Ефективність може бути досягнута різними політичними програмами – лівими і правими. Тим не менше, завжди існує вплив і відповідальність демократичного політичного процесу за все суспільство [408].

Згідно з запропонованою моделлю, рівень соціально-економічного розвитку впливає на рейтинг якості демократії різних країн світу. Річ у тім, що передбачено своєрідну структуру вимірів, які репрезентують різноманітні “*сектори*” *суспільства*. Вони можуть бути трактовані як “підсистеми”, втілені чи вбудовані у сукупність на основі узагальнюючої системи цілого суспільства. Серед таких “секторів” потрібно виокремлювати: *політику* (політичну систему), *гендер* (гендерну рівність), *економіку* (економічну систему), *знання* (інформаційне суспільство на основі знань, науки та досліджень), *здоров'я* (рівень здоров'я та система охорони здоров'я), *оточення* (чи сталість навколишнього середовища). Для кожного “сектора”/виміру існують власні індикатори та/або маркери порівняльного аналізу: їх по-різному агрегують та розраховують, а потім зводять до цілісного бачення якості демократії. Одночасно імплементовано ваги різних вимірів якості демократії: політика – 50 %, гендер, знання, економіка, здоров'я та оточення – по 10 %. Унаслідок цього цілком очевидно, що якість демократії у проекті “Рейтинг демократії” вимірюють внаслідок застосування “всеохоплюючого”/максималістського означення демократії. Проте, ґрунтуючись на двох логічних порівняннях (“якість демократії = якість політики” та “якість демократії = якість суспільства”), “Рейтинг демократії” фокусується на серединній позиції: “якість демократії = якість політики + якість суспільства” (див. рис. 5.1). Тому очевидно, що методика Д. Кемпбелла ширша, ніж традиційні підходи до вимірювання рівня демократії/демократизації (тобто індекс Т. Ванханена, “Політія”, проект “Свобода у світі” організації “Freedom House”) та людського розвитку (про індекс людського розвитку йтиметься у наступних розділах). Примітно, що у “Рейтингу демократії” увагу переважно зосереджено на якості такого виміру демократії, як політика. Річ у тім, що політична система має “домінантне/переважне” значення

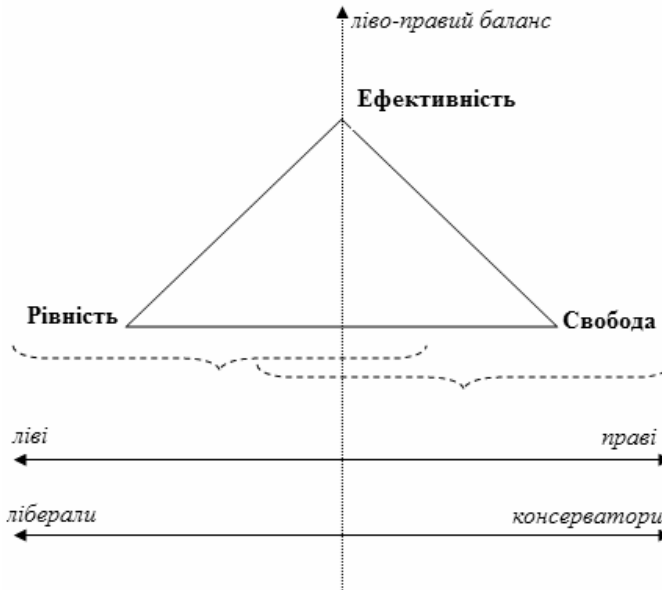

Рис. 5.1. Головні виміри якості демократії
(методика проекту “Рейтинг демократії”)

у трактуванні якості демократії, адже без знання атрибутів політичної системи зовсім недоречно говорити про демократію. Тим не менше, сума впливу інших вимірів якості демократії сумірна впливу політики. Це означає, що політика й інші спектри соціальної системи взаємозалежні у конструюванні індексу якості демократії. Так забезпечується єднання “сфокусованого” (“мінімалістського”) та “всеохоплюючого” (“максималістського”) підходів розуміння демократії.

Це очевидно у розумінні впливу окремих “неполітичних вимірів соціального” на якість демократії: 1) *гендер*: відображає рівень справедливості суспільства, який співвідноситься зі свободою та рівністю; 2) *економіка*: відображає рівень багатств, які продукує суспільство та які можуть бути розподілені на “благо” і якість життя окремих індивідів та груп; 3) *знання*: є ключем забезпечення ефективності економік та суспільств загалом, особливо в демократичному напрямі розвитку; 4) *здоров’я*: відображає інформацію про соціальну рівність та є потенційним віддзеркаленням соціального добробуту; 5) *оточення (середовище)*: репрезентує ключовий контекст соціального розвитку (річ у тім, що суспільства не можуть ігнорувати особливості сталості навколишнього середовища).

Залучаючи до кожного виміру порівняльного аналізу індикатори/маркери (усі вони публічно відомі та представлені в різних досліджен-

нях), відбувається розрахунок за шкалою від “1” до “100” балів *якості демократії* у світі. Примітно те, що до аналізу залучено усі вільні та частково вільні країни за проектом “Свобода у світі” організації “Freedom House”, населення яких становить щонайменше мільйон людей. Виняток становлять Росія, Китай і країни “арабської весни”, щодо яких відбувається окремий розрахунок “віртуального індексу якості демократії” (їх залучено додатково).

Д. Кемпбелл аргументує, що такого підходу цілком достатньо для визначення мінімальної демократії (хоча в проекті “Свобода у світі” йдеться про інше трактування електоральних/мінімальних демократій). З основних критеріїв *мінімальної демократії* було визначено такі: 1) багатопартійна і змагальна політична система; 2) універсальне виборче право дорослих громадян; 3) регулярні оспоровані вибори, які проводять із дотриманням таємного голосування за відсутності масових фальсифікацій, а також які забезпечують репрезентативну волю громадськості; 4) значний громадський доступ головних політичних партій до електорату через ЗМІ тощо. Аргументовано (як і в інших проектах такого типу), що *ліберальна демократія* обов’язково є мінімальною демократією, але не навпаки. Підвищення якості демократії, тобто її розширення від мінімальної до ліберальної, відбувається унаслідок додавання до “політичних прав” (як передумов мінімальної демократії) “громадянських свобод” (як передумов ліберальної демократії). Додатково на основі синтезу вимірів демократії відбувається розрахунок зміни її якості у перспективі. Це відбувається для того, щоб показати, що більша якість демократії властива для розвинених країн, у той час, як більші темпи приросту якості демократії властиві для країн, які розвиваються.

Цікаво й те, що проект “Рейтинг демократії” (у будь-якій версії) завжди порівнює дані різних років: робиться це для того, щоб продемонструвати зміну якості демократії з часом – наприклад, проект від 2011 р. оперував даними про 2006–2007 та 2009–2010 рр. Перша (пілотна) версія проекту стосувалась ситуації з якості демократії у 1998–1999 рр. Тепер проект та його дані оновлюються щорічно – завжди відбувається перерахунок попередніх даних (із попередніх років аналізу).

За даними на 2011 р., *найбільш якісними демократіями* у світі було визначено такі країни (у дужках бал за шкалою від “1” до “100”): Норвегія (“88,2”), Швеція (“87,2”), Фінляндія (“85,8”), Швейцарія (“85,2”), Данія (“83,5”), Нова Зеландія (“82,9”), Нідерланди (“82,6”), Ірландія (“81,0”), Німеччина (“80,9”), Сполучене Королівство (“79,9”), Австрія (“79,9”), Канада (“79,8”), Бельгія (“79,7”), Австралія (“79,5”), США (“79,0”) тощо. *Найгірша якість демократії* (увагу не зосереджено на “віртуальних” прикладах), за даними від 2011 р., виявилась у випад-

ку Гамбії (“36,5”), Нігерії (“35,2”), Нігеру (“34,7”), Того (“33,9”), ЦАР (“29,1”) тощо. Загалом, усі країни (електоральні демократії) поділено на п’ять груп: 1) *демократії дуже низької якості* (“0–40” балів); 2) *демократії низької якості* (“41–50”); 3) *демократії середньої якості* (“51–60”, зокрема Україна); 4) *демократії високої якості* (“61–75”); 5) *демократії дуже високої якості* (“76–100” балів).

Найбільше зростання якості демократії у 2006–2010 рр. відбулось у Бангладеш (“+6,3”), Сербії (“+4,7”), Пакистані (“+4,4”), Того (“+4,4”), Парагваї (“+3,5”), Малаві (“+3,1”), Македонії (“+3,0”), Польщі (“+2,6”), Таїланді (“+2,6”). В Україні в ідентичний період помічено зменшення якості демократії на “1” бал. Натомість у Молдові у цей час відбулось зростання якості демократії в середньому на “1,5” бала. Загалом було помічено, що у світі в 2006–2010 рр. відбулось деяке зростання якості демократії: в 73 країнах відбувся приріст якості демократії, а в 37 країнах – спад. Узагалі, середній приріст якості демократії був незначним – на “0,6” бала. Але цього цілком достатньо, щоб стверджувати, що *демократія за п’ять років не занепадала*. Тим не менше, помічено ризики з приводу подальшого розвитку якості демократії на фоні світової економічної кризи. Примітно, що найбільшою мірою якості демократії прогресувала в Латинській Америці, Південній Азії та Південно-Східній Азії. Це цілком свідчить про успішність демократичності насамперед нових індустріалізованих країн світу. Наприклад, в Південній Америці спад якості демократії помічено тільки у випадку Колумбії та Венесуели; у Центральній Америці – у випадку Ямайки, Мексики, а також Гондурасу; у Південній та Південно-Східній Азії – у випадку Філіппін та Шрі-Ланки.

У цьому ракурсі дуже цікавий приклад становить Бангладеш. По-перше, це така країна, де помічено найбільше зростання якості демократії у 2006–2010 рр. По-друге, Бангладеш відображає сталий розвиток, унаслідок якого відбувається зростання усіх вимірів якості демократії. По-третє, Бангладеш сьогодні досягнула рівня розвитку Індії у контексті якості демократії (хоч обидві – це демократії низької якості). По-четверте, Бангладеш – це країна з переважуючою кількістю у структурі населення мусульман (майже 90 %). З огляду на це зрозуміло, що Бангладеш доцільно трактувати як важливу історію демократичного успіху в мусульманському світі. Це руйнує звичні стереотипи та упередження. Зворотний приклад демонструє аналіз “віртуальної демократії” у країнах “арабської весни”: передреволюційні умови можуть по-різному впливати на подальший розвиток політичних режимів: одні можуть більше демократизуватись, інші – більше автократизуватись; авторитарні та тоталітарні режими можуть зазнавати колапсу (але залишатись автократіями).

Згідно з даними на 2012 р. (у цій версії проект “Рейтинг демократії” оперував показниками на 2007–2008 і 2010–2011 рр.), *найбільш якісними демократіями* у світі було визначено практично ідентичні країни, як і в попередній версії проекту (у дужках бал за шкалою від “1” до “100”): Норвегію (“88,5”), Фінляндію (“86,3”), Швейцарію (“85,4”), Швецію (“86,9”), Данію (“84,1”), Нідерланди (“83,0”), Нову Зеландію (“82,7”), Німеччину (“81,6”), Ірландію (“81,0”), Австрію (“80,6”). Натомість *найгірша якість демократії* (увагу не зосереджено на “віртуальних” прикладах), за даними від 2012 р., виявилась у випадку Того (“34,6”), Гвінеї-Бісау (“35,1”), Пакистану (“37,1”), Нігерії (“37,4”), Гаїті (“39,7”). Україна у 2011–2010 рр. в рейтингу (зі 104 країн) – 61 із показником якості демократії “54,3” бала; у 2007–2008 рр. – 53 із показником якості демократії “56” балів [406].

Найбільше збільшення якості демократії у 2007–2011 рр. відбулось (ураховуючи “віртуальні” приклади) у Тунісі (“+8,1”), Бангладеш (“+6,3”), Лівії (“+4,1”), Пакистані (“+3,6”), Замбії (“+3,6”), Молдові (“+3,3”) і Танзанії (“+3,1”) – у жодній консолідованій демократії. А натомість *найбільше зменшення якості демократії* в аналогічний період часу властиве для Угорщини (“–2,5”), Гондурасу (“–2,3”), Латвії (“–2,2”), України (“–1,7”), Шрі-Ланки (“–1,7”), Італії (“–1,7”), Греції (“–1,7”). Загалом якість демократії у світі в 2007–2008 рр. була на рівні “60,6” бала, а в 2010–2011 рр. – на рівні “61,2” бала: це означає, що загалом у світі відбувається збільшення якості демократії (хоча не у всіх країнах, ще й повільними темпами). У цьому зрізі цікавими є демократичні (у їхньому мінімальному трактуванні) країни Європи, дані з приводу яких наведено у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Якість демократії (“Рейтинг демократії”) у країнах Європи (2007–2011)¹

Країна	ЯД, 2007 р.	ЯД, 2011 р.	ЯП, 2011 р.	ЯГ, 2011 р.	ЯЕ, 2011 р.	ЯЗн, 2011 р.	ЯЗд, 2011 р.	ЯС, 2011 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Західна Європа								
Бельгія	78,0	80,0	90,5	82,5	66,6	64,2	82,0	51,9
Ірландія	80,8	81,0	91,8	83,4	67,2	65,4	81,3	54,0
Данія	83,8	84,1	94,2	85,2	73,4	76,3	80,4	54,6
Нідерланди	82,7	83,0	92,6	84,5	77,8	69,1	83,8	51,8
СК	80,1	79,7	88,7	83,4	66,5	68,3	80,4	55,0
Франція	77,3	76,3	80,8	84,9	63,9	65,6	85,6	58,6
Середні дані	80,5	80,7	90,0	84,0	69,2	68,2	82,3	54,3

¹ Умовні позначення: ЯД – якість демократії; ЯП – якість політичного виміру; ЯГ – якість гендерного виміру; ЯЕ – якість економічного виміру; ЯЗн – якість знань як виміру; ЯЗд – якість здоров’я як виміру; ЯС – якість середовища як виміру.

Закінчення табл. 5.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Північна Європа								
Норвегія	87,3	88,5	99,0	88,1	91,7	70,4	83,8	55,5
Фінляндія	85,8	86,3	99,8	87,3	69,4	78,9	80,5	48,2
Швеція	87,3	86,9	97,6	85,0	71,6	80,4	83,2	60,3
Середні дані	86,8	87,2	98,8	86,8	77,6	76,6	82,5	54,7
Центральна (Центрально-Західна) Європа								
Австрія	79,7	80,6	87,7	82,8	75,4	66,5	85,1	57,9
Німеччина	80,3	81,6	90,0	84,0	73,9	71,4	83,9	52,9
Швейцарія	84,5	85,4	91,8	82,3	84,0	78,1	87,7	63,4
Середні дані	81,5	82,5	89,8	83,0	77,8	72,0	85,6	58,1
Південна Європа								
Греція	70,2	68,5	72,2	79,0	50,2	57,4	83,9	53,6
Іспанія	77,6	77,1	86,4	81,4	55,7	62,4	83,3	56,2
Кіпр	71,4	71,8	78,7	80,1	65,4	48,2	76,3	54,6
Італія	72,4	70,7	73,8	81,1	58,5	59,0	83,2	56,5
Португалія	75,4	75,6	84,8	80,2	54,9	57,4	79,5	59,6
Середні дані	73,4	72,7	79,2	80,4	57,0	56,9	81,2	56,1
Центральна (Центрально-Східна) Європа								
Болгарія	64,2	63,5	70,7	75,3	44,9	45,7	67,2	48,4
Естонія	72,5	71,6	83,4	80,8	51,8	59,7	70,0	37,0
Латвія	70,6	68,4	77,1	76,9	45,3	46,0	66,7	63,7
Литва	71,4	70,2	79,5	79,6	47,8	51,8	67,5	58,4
Польща	69,2	70,5	80,5	80,2	51,2	50,2	71,7	48,8
Румунія	62,4	63,4	69,8	76,6	44,9	42,1	65,0	56,6
Словаччина	69,7	68,0	76,8	73,7	53,1	43,5	71,3	54,8
Словенія	74,8	75,0	80,9	85,0	62,7	64,1	78,6	54,7
Угорщина	70,1	67,6	74,2	77,3	49,8	52,3	69,0	56,2
Чехія	71,4	71,0	79,4	77,5	63,0	50,9	75,8	46,0
Середні дані	69,6	68,9	77,2	78,3	51,5	50,6	70,3	52,5
Південно-Східна Європа								
Албанія	56,0	56,5	57,2	72,6	37,5	29,9	62,9	69,5
Боснія і Г-на	48,3	48,5	51,9	62,8	25,0	29,5	70,4	37,4
Македонія	52,6	54,6	60,5	58,8	31,9	35,2	67,8	49,4
Сербія	59,6	60,8	67,5	70,2	36,8	48,4	68,6	46,7
Хорватія	67,0	67,7	73,4	77,8	47,7	52,9	72,2	59,2
Середні дані	56,7	57,6	62,1	68,4	35,8	39,2	68,4	52,4
Східна Європа								
Вірменія	43,9	44,2	39,3	63,5	19,4	36,8	64,6	61,5
Грузія	52,1	54,8	53,4	69,0	36,0	43,7	67,6	65,1
Молдова	53,4	56,7	59,1	73,1	42,7	39,4	60,6	55,6
Україна	56,0	54,3	56,0	79,5	39,5	44,9	62,4	36,5
Середні дані	51,4	52,5	52,0	71,3	34,4	41,2	63,8	54,7

Серед країн Європи найбільш якісні демократії представлені у Північній Європі. Деяко менш якісні демократії (сумірно) у Західній та Центрально-Західній Європі. Ще менш розвинені демократії (майже на однаковому рівні, це дуже примітно) у Південній та Центрально-Східній Європі. Але найменша якість демократії притаманна Південно-Східній та Східній Європі. Якщо інтерпретувати ці результати в країнах, то, очевидно, найбільша якість демократії у Норвегії, Швеції, Фінляндії, Данії, Швейцарії тощо; найнижча – у Вірменії, Боснії та Герцеговині, Україні, Грузії та Македонії (перелічено по п'ять країн). Упродовж 2007–2011 рр. помічено повільний (на “0,1” бала) приріст якості демократії у Європі загалом. Але все ж якість демократії знизилась у Південній Європі та Центрально-Східній Європі (окремо у таких країнах: Франція, Сполучене Королівство, Греція, Іспанія, Італія, Болгарія, Литва, Словаччина, Швеція, Естонія, Латвія, Угорщина, Чехія, Україна – або переважно у консолідованих демократіях (за винятком Болгарії та України)). Тим не менше, цього не достатньо, щоб говорити про “кризу демократії” на прикладі країн Європи.

Що стосується вимірів якості демократії на прикладі країн Європи, варто вивести такі висновки: 1) найбільш розвинений політичний вимір якості демократії у Північній Європі, а найменш розвинений – у Східній Європі (загалом у Європі на рівні понад “75” балів); 2) найбільш розвинений гендерний вимір якості демократії у Північній, Західній та Центрально-Західній Європі, а найменш розвинений – у Південно-Східній та Східній Європі (у Європі – понад “75” балів); 3) найбільш розвинений економічний вимір якості демократії у Північній, Центрально-Західній, а також частково Західній Європі, проміжний рівень – у Південній та Центрально-Східній Європі, а найнижчий – у Південно-Східній та Східній Європі (загалом у Європі на проміжному рівні в “55” балів); 4) найбільш розвинений вимір знань у зрізі якості демократії у Північній Європі, а найменш розвинений – у Південно-Східній та Східній Європі (в середньому у Європі на рівні “56” балів); 5) найбільш розвинений вимір здоров'я в контексті якості демократії у Західній, Центрально-Західній, Північній та Південній Європі, а найменш розвинений – у Східній Європі (в середньому на рівні “75” балів); 6) вимір середовища у контексті якості демократії майже сумірний у всіх регіонах Європи (в середньому на рівні “54” балів). З огляду на це, очевидні проблеми якості демократії у контексті того, як розвивається економічний вимір, ракурси знань і середовища країн Європи.

5.4. “Демократичний барометр” як інструмент оцінювання якості демократії у світі

Згодом ідея оцінювання якості/ефективності демократії (та інших політичних режимів) була дещо розширена. Йдеться про так званий проект “Демократичний барометр”, авторами якого є М. Бухлманн, В. Меркель, Л. Мюллер, Б. Веселс тощо¹. Головне завдання проекту полягає у тому, щоб відрізнити демократії між собою на підставі їхньої якості (всі попередні спроби різних дослідників, про які частково йшлося вище, були спрямовані на відділення демократій від автократій): оскільки цілком очевидно, що якість демократії в Італії за С. Берлусконі, США за Дж. Буша та Фінляндії за М. Ванханена неідентична, хоча, за різними проектами, вони й позиціонуються, як країни з найвищим рівнем демократії. Проблема ж наявних і попередніх досліджень ефективності демократії, зі слів авторів проекту, полягає у тому, що найчастіше використовують мінімалістське трактування суті демократії – проте цього не достатньо для окреслення комплексної природи демократії як такої.

Проект “Демократичний барометр” ґрунтується на проміжному трактуванні (між мінімалістським і максималістським) демократії, яке охоплює концепти ліберальної та учасницької (партисипаторної) демократії. З цього приводу М. Бухлманн, Б. Веселс і В. Меркель вважають, що *мінімалістське трактування демократії* вказує окреслення останньої винятково як “системи влади людей”, головна мета якої – це ефективне урядування. *Максималістське бачення* описує демократію як “систему влади людей, через людей і для людей”, а тому в цій інтерпретації головна ціль демократії полягає у кращому представництві, високому рівні політичної участі, соціальній справедливості. У цьому зрізі максималістська демократія єднає правила представницької, учасницької та соціальної демократій.

¹ З-поміж інших (більш ранніх) спроб аналізу ефективності демократій М. Бухлманн, В. Меркель, Л. Мюллер, Б. Веселс вирізняють такі: 1) “Демократичний аудит” – це некомпаративістський проект, що закінчився 1994 р., а відбувався на підставі оцінювальних позицій експертів/громадян; 2) “Новий індекс демократії” – це проект, який проводили на основі мінімалістського трактування демократії через залучення виміру демократичного контролю; 3) “Рейтинг демократії” – це вище аналізований проект під егідою Д. Кемпбелла щодо понад 100 країн світу; 4) проект “Індикатори сталого управління” – це механізм оцінки (запропонований організацією “Bertelsmann Stiftung”) ефективності країн-членів ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку), де ефективність демократії була тільки одним із елементів аналізу; 5) підхід М. Стойбера та Х. Абромейта, в основу якого покладено вимірювання демократії через контекстуальні чинники; 6) окремі незавершені (без емпіричних даних та розрахунків) чи ненаукові проекти, зокрема деякі доробки Л. Даймонда, Л. Морліно, Дж. Фоверайкера та Р. Крзнаріча, а також так званий “Щоденний індекс демократії” [642].

Натомість *проміжний/серединний варіант трактування демократії* ґрунтується на тому, що остання – це “система влади людей і через людей”, головна мета яких – якісна/інтенсивна участь і представництво, через які єднаються принципи ліберальної й учасницької демократії [400]. При цьому очевидно, що *ідея ліберальної демократії* похідна від класичного республіканізму у його захисній версії (ідеї Дж. Лока, Д. Хелда та Ш.-Л. Монтеск’є), класичної ліберальної моделі демократії (ідеї Дж. С. Мілля, А. де Токвіля, Х. Фенске, Д. Мартенса, В. Рейнхарда, К. Росена тощо) та модернізованих концептів елітистської (Р. Міхельс) та/чи плюралістичної (Р. Даль, Й. Шумпетер та М. Шмідт) демократії. А *концепт учасницької/партисипаторної демократії* похідний від політичних ефектів афінської демократії, девелопменталістських форм класичного республіканізму (Ж.-Ж. Руссо), ідей про пряму, учасницьку, деліберативну демократію (Б. Барбер, К. Пейтман, Дж. Фішкін, Ю. Хабермас, К. Оффе та У. Преус, Дж. Кoen). Через єднання концептів демократії відбувається подолання мінімалізму попередніх спроб аналізу ефективності та якості демократії. Тим не менше, синтез ліберальної та партисипаторної демократії не представляє випадку максималістського трактування демократії як такої. А це означає, що не відбувається урахування такого ракурсу, як рівний розподіл ресурсів (який зазначає Т. Мейер). Натомість відбувається урахування трьох базових *принципів якісної демократії* – свободи, рівності та контролю.

Свободу розуміють у такому концепті ефективної демократії як “відсутність гетерономії” (згідно з ідеями І. Берліна). Захист/гарантування індивідуальних прав “під охороною” верховенства права (про що йшлося у попередніх параграфах) – це одна з мінімальних передумов становлення демократичних режимів (це зазначає Д. Бітхам). Демократія та верховенство права – це еквівалентно невід’ємні передумови. Тільки у системах влади, які функціонують за умов верховенства права (тоді, коли держава має слідувати ефективному закону та діяти відповідно до чітко визначених прерогатив), індивіди можуть бути впевнені, що вони захищені від будь-яких посягань держави на особисту свободу. Цілком зрозуміло й те, що конституційні індивідуальні свободи обов’язково беруть до уваги правовий захист життя, свободу думки, а також права власності (права, які перелічив свого часу Дж. Лок). Інше базове право, яке забезпечує демократію, – це свобода об’єднань у громадській сфері. Загалом принцип свободи гарантують складники: індивідуальні свободи, верховенство права, активно/юридично забезпечувані гарантії у суспільній сфері. Крім того, функціонально та історично свобода асоціюється з суверенітетом. З іншого боку, свобода можлива лише там, де всі громадяни мають рівні гарантії на політичні права та рівні політичні права.

Рівність, особливо політична, означає, що усіх громадян розглядають рівними у політичному процесі (згідно з зауваженням Р. Даля), і вони мають рівний доступ до політичної влади (згідно з зауваженням М. Саварда). Тому абстрактність визначення рівності зіставляється з конкретною рисою демократичного урядування: повним підпорядкуванням усіх осіб законодавству демократичної країни. Рівність є базовим принципом демократії, адже: 1) у сучасних світських суспільствах немає об'єктивної основи вирізнення переваг у способі життя різних громадян; 2) жодна людина не є кращою у ракурсі виконання державного управління та доступу до влади. Саме тому політична рівність передбачає рівність у розробленні, рівність уваги, а також рівність долучення різних уподобань громадян демократичної країни. Рівність формулювання своїх переваг, зі слів А. Лейпхарта, ґрунтується на політичній участі: нерівна явка на виборах сильно обмежує якість демократичної системи, адже привілейовані виборці мають перевагу над “знедоленими невиборцями”. Зокрема, виборча, а також інша альтернативна політична участь мають бути рівними настільки, наскільки це можливо: систематичне усунення специфічних соціальних груп від політичного процесу – це дискваліфікація демократичної рівності. Крім того, рівність потребує долучення уподобань всіх осіб, на яких впливають політичні рішення у демократичних країнах.

Свобода й рівність взаємодіють між собою, а також можуть обмежувати одна одну. Тим не менше, вони, за словами Дж. Талмона та А. де Токвіля, не є зазвичай непримиренними. Гарантування свободи та рівності, а також балансу між ними – головні проблеми демократичного політичного режиму. Це відображено в ідеях і доробках Дж. Лока, Т. Гобса та Ж-Ж. Руссо (схематично див. рис. 5.2).

Для того, щоб зберегти свободу та рівність у динамічній рівновазі, потрібний інший додатковий принцип демократичного правління – *контроль*. Тим не менше, контроль – це не тільки інструмент балансування свободи та рівності,

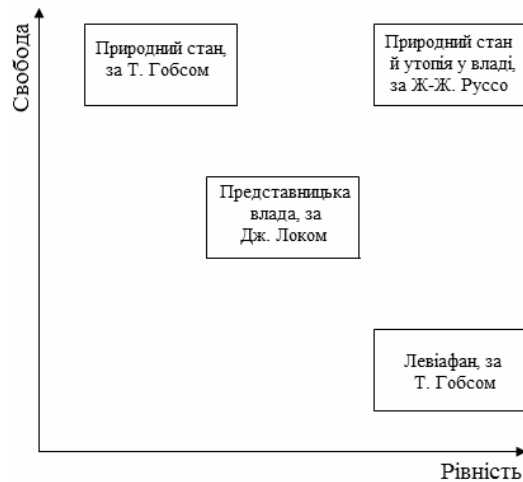

Рис. 5.2. Взаємодія свободи й рівності на основі ідей Дж. Лока, Т. Гобса і Ж-Ж. Руссо

а й принципова основа демократії як такої. Контроль – принцип, згідно з яким представники громадян підзвітні та відповідальні (вертикально та горизонтально). *Горизонтальний контроль* – це мережа інститутів, які взаємно обмежують одне одного; це мережа відносно автономних інститутів, які проводять перевірку виборних і призначуваних (на підставі делегування) органів влади. *Вертикальний контроль* – це механізм, який виконується за допомогою вільних, справедливих і конкурентних виборів; вибори, що дають змогу громадянам приймати рішення, які балансують свободу та рівність. Змагальність у виборах невід’ємна, оскільки тільки на основі конкуренції можна зробити реальний вибір і змусити еліту діяти відповідально. Крім того, система влади в демократичному режимі потребує контролю загалом за політичним процесом – він слугує потенціалом ефективної реалізації колективних демократичних рішень. Саме тому, за словами А. Етціоні, тільки демократично легітимні політичні рішення або верховенство права можуть обмежити самотійність або автономію органів влади.

Зазначені принципи демократії (свобода, рівність та контроль) зобов’язані бути гарантованими й функціонально захищеними різними процедурами і механізмами, які у проекті “Демократичний барометр” названо “*функціями*”. Графічно їхню взаємодію зображено на рис. 5.3.

Рис. 5.3. Концептуальна логіка “Демократичного барометра”

Чим вища якість дев’яти функцій (по три для кожного принципу), тим вища й якість демократії загалом. Разом із цим, одночасна максимізація всіх дев’яти функцій неможлива: не лише через напруженість у відносинах поміж свободою і рівністю, але й через те, що *демократія* – це такий політичний режим (і навіть політична система, у широкому

сенсі), розвиток якого передбачає постійні переговори між політичними та громадськими силами. Тому демократичні режими проводять оптимізацію різних функцій по-різному: внаслідок цього уможливлено проводити порівняльний аналіз якості демократії. Проте для цього треба вимірювати показники усіх запропонованих функцій. Разом із цим, різні функції ґрунтуються на різних установчих компонентах – індикаторах. Їх урахування дає змогу операціоналізувати дані з різних країн, а на цій підставі запропонувати та обчислити цілісний *індекс якості демократії* [399]. Детально розглянемо усі запропоновані дослідниками функції демократії.

Індивідуальні свободи. Існування і гарантії особистих свобод – найбільш важлива умова демократичного урядування та участі громадян у прийнятті політичних (та/чи інших) рішень. Особисті свободи забезпечують недоторканність приватної сфери. А це потребує наявності права на фізичну недоторканність. Цей компонент складається з конституційних положень про права людини, ратифікацію важливих конвенцій з прав людини, слугує ознакою того, що право на фізичну недоторканність “включене” в політичну культуру аналізованої країни. Ефективність і реальний захист цього права потребує відсутності порушень із боку держави у цьому ракурсі, зокрема тортур або інших жорстоких дій, які принижують гідність людини. Крім того, держави у такій мірі ефективні захищати, у якій громадяни готові визнавати права інших осіб. На цій підставі індикатором рівня особистих свобод є кількість вбивств і насильницьких дій політичного характеру, які посягають на фізичну недоторканність особи. Ще одним виміром особистої свободи є право на вільний спосіб життя. З одного боку, воно містить свободу віросповідання та свободу пересування. З іншого – потребує, щоб права власності були відповідно захищені.

Верховенство права. Особисті свободи та політичні права потрібно захищати відповідно до принципу верховенства права. Верховенство права – це незалежність, первинність та абсолютна гарантованість законом. Це потребує поширеності прав, а також формальної та процедурної справедливості для всіх людей. Рівність перед законом у цьому зрізі засновано на конституційному положенні про неупередженість суддів. Правова система має бути незалежною та неупереджено ефективною, тобто вона не повинна піддаватися маніпуляціям. Якість же правової системи залежить від конституційно зумовленого професіоналізму суддів та загалом легітимності системи правосуддя. Очевидно, що система правосуддя не отримує легітимність за допомогою виборів (як і дві інші гілки влади). Судову легітимність (чи легітимність судоустрою) засновано на довірі громадян до судової системи та до тих установ, що здійснюють монополію “легітимної сили/примусу” [517, 530].

Публічна сфера. Особистісні права мають суттєве колективне значення. Участь, разом з іншими, у висловлюванні думки, намаганні переконати й мобілізувати певну підтримку соціуму сьогодні розглядають як важливі аспекти свободи. Річ у тім, що дискусії з приводу політичних і моральних норм відбуваються у публічній сфері. Саме тому “живі” громадянське суспільство й публічна сфера забезпечують свободу об’єднань і свободу думки – вони повинні бути гарантовані конституційно. Крім того, “жвавість” громадянського суспільства залежить від частоти асоціацій з політичними та громадськими інтересами. Тому формальний соціальний капітал розглядають як ознаку добре організованої артикуляції інтересів та уподобань. Очевидно також й те, що у представницькій демократії зв’язки з громадськістю насамперед відбуваються через засоби масової інформації. ЗМІ повинні створювати широкий форум для громадського дискурсу та формування громадської думки.

Конкуренція (змагальність). Як зазначено вище, вертикальний контроль системи влади проводять через регулярні та змагальні вибори. З цього приводу С. Бартолліні виділяє чотири компоненти демократичної конкуренції: два із них – уразливість та змагальність – краще забезпечують вимоги вертикального контролю. *Уразливість* – невизначеність результатів виборів, про яку свідчить близькість результатів виборів, а також ступінь концентрації місць у парламенті. Крім того, на уразливість впливають і формальні правила: розмір виборчого округу, юридична можливість зміни розміру виборчих округів. *Змагальність* передбачає положення, що конкуренти на виборах повинні зустрітися для того, щоб мати змогу брати участь у політичних перегонах. На це впливають такі показники, як: ефективна кількість партій; співвідношення кількості партій, які беруть участь у виборах, до кількості отриманих ними мандатів; існування та результати невеликих партій.

Взаємні обмеження. Горизонтальний або ж інституційний аспект контролю за системою влади охоплюється взаємними обмеженнями конституційних повноважень. Баланс влади насамперед залежить від відносин між виконавчою та законодавчою гілками влади. У цьому контексті дуже вагомою є наявність ефективної опозиції, а також конституційні положення про взаємні перевірки з погляду можливостей для продовження чи дострокового розпуску повноважень органів влади (президента, парламенту, уряду – залежно від форми правління). Крім того, повинні існувати й додаткові механізми перевірки повноважень органів влади. З одного боку, взаємні стримування забезпечуються третьою гілкою влади (судовою) у формі конституційної юрисдикції, тобто гарантованої можливості розглядати на предмет конституційності прийняті парламентом

(законодавчою гілкою влади) закони. З іншого – важливим засобом горизонтального контролю є федералізм: ступінь децентралізації, ефективна субнаціональна фіскальна автономія підвищують якість виконавчої гілки влади [618].

Урядові можливості. Одним з важливих елементів представницької демократії є “ланцюг відповідальності”. Політичні переваги громадян мобілізуються, а також артикулюються й агрегуються шляхом виборів, після чого вони транслиуються до органів влади. Тобто, відбувається “імплементация відповідальності”: річ у тім, що всі політичні рішення мають відповідати початковим уподобанням громадян. Тим не менш, імплементация відповідальності потребує урядових можливостей, тобто наявності ресурсів влади й умов для її ефективного проведення. Громадська підтримка є одним із найважливіших ресурсів для влади, адже інколи потрібно реалізовувати непопулярні політичні програми та/чи дії в цілях забезпечення “переваг громадян” у довгостроковій перспективі. Крім того, тривалі показники законодавчої й виконавчої стабільності (тобто стабільності цих гілок влади) сприяють більш безперервній, а отже, більшій імплементации відповідальності. Натомість ефективна імплементация є важчою, коли вона стикається з опозицією з боку груп громадян, які використовують страйки, демонстрації або навіть незаконні антиурядові дії для того, щоб припинити його діяльність. Урядові можливості також знецінюються й тоді, коли неполітичні учасники, зокрема військові або релігійні сили, можуть впливати на їхню реалізацію. З іншого боку, ефективна бюрократія може допомогти у справі сприяння ефективної імплементации політичного курсу [605].

Прозорість. Відсутність прозорості та секретності можуть мати побічні наслідки на якості демократії, зокрема вони можуть підривати принцип рівності. Прозорість означає, що немає таємниці. Таємниця може проявлятися у вигляді корупції та/або ж хабарництва – обидві є свідченнями низької прозорості влади. Іншим компонентом перевірки прозорості влади є наявність/відсутність прозорого політичного процесу. У цьому сенсі важливе значення має ефективне законодавство про свободу інформації, яка гарантує, що офіційні дані про політичний процес легко доступні. Крім того, прозорість влади залежить від того, якою мірою ЗМІ дозволено висвітлювати різні політичні події. Засоби масової інформації не повинні стикатись з діями політичного контролю, цензурою: державні заходи контролю та регулювання ЗМІ не повинні обмежувати останні та їх зміст. Ще одним критерієм у цій функції є готовність посадових осіб відкрито спілкуватися та обґрунтовувати свої рішення громадськості.

Участь. У високоякісній демократії громадяни повинні мати рівне право участі: всі особи, на яких впливають політичні рішення, повинні мати право брати участь у прийнятті цих рішень. Це означає, що всі громадяни повинні мати виборчі права [372]. Крім того, ці права повинні використовуватись рівною мірою, тобто не повинно бути ніяких прогалин, що стосуються ресурсів або соціальних характеристик. Рівна повага й урахування інтересів усіх політичних представників можлива лише за умови рівної участі [538]. **Непропорційна явка виборців**, з погляду соціальних характеристик й різних ресурсів, може відображати соціальні відмінності, які, своєю чергою, можуть знизити ефективність відповідальності демократії. Тому рівність участі дуже вагома. Проте, крім неї, вагоме й саме ефективне використання участі. На підставі того, що висока явка виборців сумірна рівній явці виборців, у проєкті “Демократичний барометр” до уваги взято рівень електоральної та неінституціоналізованої політичної участі.

Представництво. В умовах демократії всі громадяни повинні мати можливість брати участь у прийнятті рішень. У сучасних демократіях це, звичайно, забезпечують за допомогою представницьких органів влади. Відповідальні демократії потребують, щоб усі переваги громадян були адекватно представлені у процесі прийняття різних політичних рішень. Це демонструє субстантивне представництво. Утім, прямим свідченням низької якості демократії є значні спотворення у формі диспропорції між голосами та мандатами, які отримали кандидати (наприклад, партії) на виборах. Один зі способів виміряти низьке субстантивне представництво – це порівняння ліво-правих переваг громадян із ліво-правими позиціями партій у парламенті. Структурні можливості, зокрема велика кількість місць у парламенті або ж прямі демократичні інститути, можуть допомогти краще брати до уваги переваги громадян у політичній системі. З іншого боку, вагоме значення має урахування описового представництва, особливо у ракурсі різних меншин. Показником якості демократії є той принцип, що доступу до політичних посад для етнічних меншин не повинні заважати правові обмеження. Також вагоме значення (стосовно структурних меншин) має врахування політичних можливостей і представництва жінок. Загалом адекватне представництво – це передумова конструювання якісної демократії [646].

Запропоновані дев'ять функцій трьох основних принципів демократії аналітично зображено в 100 *індикаторах* (через різні підкомпоненти, які описують зазначені функції демократії), отриманих з різних існуючих баз наукових даних (в тім числі з інших проєктів). Відбір індикаторів проведено на основі таких оціночних критеріїв: 1) індикатори переваж-

но не засновані на експертних оцінках (які часто можуть бути доволі суб'єктивними – натомість з урахуванням об'єктивних офіційних оцінок або ж репрезентативних опитувань); 2) індикатори створено на підставі різноманітності джерел для кожного підкомпонента); 3) індикатори створено з огляду на бажання оминати “інституційну оману”: це означає, що “Демократичний барометр” виходить не лише з індикаторів, що вимірюють наявність/особливість положень конституцій, а й з оцінки їхніх реальних проявів (з урахуванням конституційної нормативності та конституційної реальності).

Розрахунок індикаторів та їхніх результатів проведено на основі процедури так званої “найкращої практики”: процедура відображає ідею про те, що демократію треба розглядати як політичну систему, що постійно перевизначається, змінює свою форму залежно від поточних політичних та соціальних обговорень. Тому кожний концепт демократії по-різному окреслюють в ракурсі принципів і функцій демократії як такої. Загалом в аналіз упродовж 2011–2013 рр. включено від 30 до 70 країн. У першій версії проекту (для подій 1995–2005 рр. – дослідження від 2011 р.) було репрезентовано 30 країн, які позиціонувались як “повноцінні демократії” організацією “Freedom House” і проектом “Політія 4” (індекс свободи у світі “Freedom House” менший, аніж “1,5”; індекс політії більший, ніж “8”; населення країни понад 250 тис. жителів). У другій версії проекту репрезентовано дані стосовно 50 демократичних країн світу. А в третій (стосовно подій у 1990–2007 рр. – дослідження від 2013 р.) – 70 демократій. Усі індикатори аналізу стандартизовано та нормалізовано у шкалу від “0” (найменша якість) до “100” (найбільша якість) балів: у контексті з'ясування та підтвердження “найкращої практики” у зв'язку з виконанням різних функцій трьома принципами демократії. У проекті забезпечено спеціальну систему агрегації емпіричних даних в індекс якості демократії: 1) спершу – від показників (індикаторів) до підкомпонентів, а також від підкомпонентів до компонентів – на підставі середнього арифметичного; 2) тоді – від компонентів до функцій, від функцій до принципів та від принципів до індексу якості демократії – імплементовано ідею “оптимального балансу”: значення вищого рівня розраховують за формулою, яка “винагороджує” високі значення на нижчому рівні, проте “карає” за невідповідність між парами значень.

Головний емпіричний результат проекту “Демократичний барометр” полягає у виокремленні своєрідних “профілів демократії”. Річ у тім, що окремі з функцій демократії треба розглядати як “компроміси”, між якими відбувається конкуренція. У підсумку різні демократичні режими отримують різне значення дев'яти функцій, а тому по-різному прагнуть до

“оптимального балансу”. Різний оптимальний баланс відповідає різній формі демократії. Хоча, як зазначено вище, максимізація усіх дев’яти функцій демократії одночасно неможлива, їхнє поєднання може бути оптимізоване для підвищення загальної якості демократії. Тому зрозуміло, що країни між собою відрізняються у контексті якості демократії.

Беручи до уваги дані першої версії проекту “Демократичний барометр” (станом на 2011 р.) отримано чимало результатів і висновків. У 30 “повноцінних демократіях” у 1995–2005 рр. середня якість демократії дещо збільшилася з “63,1” до “66,6” бала в період 1995–2000 рр., а потім дещо знизилася до “65,5” бала до 2005 р. Загалом ця картина не підтримує ані висновку про песимістичну кризу демократії, ані гіпотези про “оптимістичний кінець історії”. В межах аналізованого періоду якість демократії зменшилась в Італії (на “9,3” бала), США (на “2,2” бала), Чехії, Португалії, Коста-Ріці, Ірландії, Австралії, Франції та Німеччині. У решті аналізованих країн (таких 21) упродовж 1995–2005 рр. якість демократії зросла: найбільше це помітно (більше, ніж на “5” балів) у Канаді, Ісландії, Польщі, Великобританії, Мальті, Японії, Швейцарії. За трьома країнами, про які йшлося на початку параграфа, отримано такі результати: у Фінляндії вища якість демократії, ніж у США й Італії. Зміни якості демократії у двох останніх пов’язані зі змінами у системі урядування. Крім того, падіння якості демократії в Італії відбулось внаслідок зниження функції репрезентації і верховенства права. Зниження якості американської демократії відбулось внаслідок зниження функції верховенства права й особистих свобод. Стосовно Фінляндії, то підвищення якості демократії тут викликано покращенням функцій урядових можливостей, а також прозорості влади.

Що стосується даних, отриманих 2013 р. (стосовно якості демократії у 1990–2007 рр.), варто зазначити моменти: 1) вони об’єднують специфіку якості демократії у 70 країнах, але ґрунтуються на досвіді 30 “найбільш консолідованих” демократій у 1995–2005 рр. (тобто на першій версії проекту “Демократичний барометр”); 2) щодо проекту додатково включено 40 демократій із Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, а також Азії – тим не менше, не всі дані (тобто дані не про всі країни) були агреговані. Загалом отримано такі результати (демонструємо це на прикладі європейських консолідованих демократій – кореляція 1990 і 2007 рр.), зображені у табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Якість консолідованої демократії у країнах Європи (1990–1991 та 2007 рр.)¹

Країна	1990–1991 рр.										2007 р.									
	ІС	ВП	ПС	К	УМ	ВО	П	У	Пр	ЯД	ІС	ВП	ПС	К	УМ	ВО	П	У	Пр	ЯД
Австралія	85	81	12	24	74	76	77	67	58	68	86	84	4	25	82	80	82	70	63	72
Австрія	86	88	9	54	80	50	76	51	64	73	75	91	8	59	74	49	79	49	78	71
Бельгія	93	70	56	75	77	43	51	53	47	71	91	72	58	77	53	72	77	51	47	77
Данія	99	96	60	72	85	44	90	61	75	87	99	97	57	74	88	44	94	56	80	87
Ірландія	68	84	6	29	82	23	33	32	71	39	73	76	7	46	65	23	76	28	73	50
Ісландія	94	70	70	59	80	24	42	73	77	72	95	72	71	57	68	31	93	68	85	78
Італія	92	51	47	70	76	60	51	59	48	71	82	29	52	69	61	60	51	45	45	61
Іспанія	77	56	3	63	78	54	49	58	57	62	58	54	2	64	65	65	60	65	74	64
Кіпр	84	65	26	41	65	5	16	26	36	19	94	61	18	54	76	7	17	36	45	28
Люксембург	98	87	62	48	90	16	31	45	46	52	99	87	62	48	84	11	43	32	52	50
Мальта	83	47	11	16	70	0	18	21	50	11	86	55	11	22	86	0	19	21	54	16
Нідерланди	98	86	65	64	86	33	83	49	44	75	94	84	59	74	74	35	87	49	57	78
Норвегія	93	85	26	69	88	39	83	73	62	80	94	81	35	69	86	40	87	61	61	79
ОК	96	77	48	31	79	16	32	64	32	43	87	66	46	42	85	15	74	46	45	54
Польща	51	59	31	57	65	30	5	46	41	29	88	32	42	68	45	43	53	35	47	51
Португалія	85	76	3	46	67	10	59	33	44	37	79	69	3	53	61	16	79	37	50	46
Словенія	76	70	8	73	74	13	16	59	61	40	92	47	60	73	68	22	70	53	56	65
Угорщина	91	71	43	71	71	24	4	41	40	36	90	61	44	62	55	27	63	25	47	50
ФРН	94	78	7	58	72	82	66	74	49	76	89	78	5	63	77	81	79	60	64	78
Фінляндія	94	86	18	57	76	52	81	65	56	77	99	94	28	57	78	48	90	49	65	78
Франція	79	55	3	43	75	25	71	54	44	50	63	53	7	40	61	41	74	53	54	52
Чехія	57	43	0	40	57	73	28	72	28	38	85	46	5	60	65	47	51	46	47	54
Швейцарія	90	66	72	68	84	70	37	65	69	79	90	75	71	64	83	72	60	55	76	84
Швеція	97	92	65	57	83	34	62	83	71	81	97	94	69	66	79	41	62	69	71	83
Разом	86	72	31	54	76	37	48	55	53	57	87	69	34	58	72	40	68	48	60	63

Очевидно, що якість європейських консолідованих демократій упродовж 1990–2007 рр. трохи збільшилась. Проте вона не досягає межі в 2/3 від максимально можливої (або “67” балів). Найвищу якість демократії станом на 2007 р. (дослідження від 2013 р.) було зафіксовано у Данії (“87” балів), Швейцарії (“84”), Швеції (“83”), Норвегії (“79”), Ісландії (“78”), ФРН (“78”), Фінляндії (“78”), Нідерландах (“78”) та Бельгії (“77” балів); а найнижчу – у випадку Мальти (“16” балів) і Кіпру (“28” балів). Загалом, суттєве падіння якості демократії (на “10” балів) відбулось тільки в Італії. Проте, з іншого боку, в Європі було помічено погіршення

¹ Умовні позначення: індивідуальні свободи (ІС); верховенство права (ВП); публічна сфера (ПС); конкуренція (К); взаємні обмеження (ВО); урядові можливості (УМ); прозорість (П); участь (У); представництво (Пр); якість демократії (ЯД).

таких функцій демократії, як верховенство права й урядові можливості – навіть попри це, вони перебувають на дуже високому рівні (понад 2/3 від максимально можливого). Тому загалом вважаємо, що немає підстав на прикладі країн Європи говорити про кризу демократії¹. Крім того, за приміткою М. Бухлманна, якість демократії збільшилась у всіх регіональних групах демократичних країн – у Західній Європі, Центральній-Східній Європі, Північній Америці, Латинській Америці та Азії тощо. Втім, дуже помітне збільшення якості нових демократій.

Одночасно, впродовж 1990–2007 рр. відбулось зростання дисбалансу свободи й рівності. З огляду на те, який принцип демократії – свобода чи рівність – переважає, можна виокремлювати декілька *різновидів демократії* (знову ж таки, на прикладі країн Європи): 1) *ліберальні* (Фінляндія, Угорщина, Мальта, Швейцарія, Люксембург, Кіпр, Греція), у яких перевагу надають свободі над рівністю; 2) *егалітарні* (Австрія, Чехія, Болгарія, Данія, Естонія, Франція, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція тощо), у яких перевагу надають рівності над свободою. Специфіку зміни балансу свободи та рівності демонструємо на прикладі Сполученого Королівства, де помічено прямий зв'язок між типом демократії та зміною урядових кабінетів. Наприклад, до 1997 р., коли при владі був кабінет Дж. Мейджора, переважали принципи свободи, а з 1997 р., коли прем'єр-міністром став Т. Блер, почалось домінування принципів рівності. Також помічено, що кращий баланс рівності та свободи властивий здебільшого для якісніших демократій.

М. Бухлманн зазначає, що на зміну якості демократії впливає багато *чинників*: особливого значення набувають такі, як економічний вплив, людський розвиток, вплив різних політичних інститутів. З огляду на це, отримано декілька *ключових висновків*: 1) чим багатша країна, тим більша якість її демократії; 2) чим більше глобалізована країна, тим більша якість її демократії; 3) чим менше країна зазнає впливу економічної кризи, тим більша якість її демократії; 4) чим вищий рівень людського розвитку у тій чи іншій країні, тим більша якість її демократії; 5) якість демократії збільшується між парламентських систем (чи форм) правління

¹ Поняття “*криза демократії*” широке й неоднозначне. Використовуємо його як інтегральне, посилаючись на припущення про “демократичний відкат” (Л. Даймонд), “дифузії авторитаризму”, “демократичну стагнацію” та “постдемократію” (К. Крауч), загрозу переродження демократії в охлократію чи “аудиторну демократію” (Б. Манен). Дж. Данн зазначає, що демократичні досягнення минулих десятиліть є тільки “лексичними перемогами” демократії, а сама демократія багатьма вже не сприймається як універсальна цінність і модель для наслідування. Замість ідеї “демократії з прикметниками” дуже часто застосовують ідею “автократії з прикметниками” [182].

й на основі застосування пропорційної виборчої системи (на відміну від президентських систем правління і/чи мажоритарних виборчих систем).

Х. Кріесі й М. Бухлманн вибудовують іншу класифікацію демократії, що значною мірою похідна від доробків А. Лейпхарта – йдеться про модель, запропоновану у дослідженні “Патерни демократії”. Наприклад, дослідник зазначає, що різноманітність формальних і неформальних правил й інституцій, які ми помічаємо у демократіях, може бути зведена до “чистих” двовимірних патернів на підставі контрасту поміж мажоритарною та консенсусною системами влади (для цього вчений застосовує десять індикаторів порівняльного аналізу)¹. Одночасно, А. Лейпхарт наголошує, що відмінності між демократіями (у 36 країнах, які він проаналізував 1999 р.) є більше випадковими, аніж очікуваними. Річ у тім, що існує щонайменше два *механізми розподілу влади у державі*: 1) між акторами вищої виконавчої та законодавчої влади; 2) між різними інститутами. Накладаючи на модель А. Лейпхарта наслідки проекту “Демократичний барометр”, Х. Кріесі та М. Бухлманн пропонують декілька вимірів і різновидів сучасних консолідованих демократій: 1) *ліберальні/неліберальні демократії* (сучасна демократія повинна бути ліберальною – а це за собою тягне вимогу існування “ланцюга делегування повноважень і відповідальності”)²; 2) *прямі/представницькі демократії* (майже всі сучасні демократії є представницькими, з залученням

¹ Ще одну спробу диференціації демократичних режимів сучасності (на прикладі демократій Західної та Центральної Європи) зробили Ж.-Е. Лейн та С. Ерссон. Дослідники запропонували не менше п’яти вимірів порівняльного аналізу демократичних режимів, проте аргументували, що простежується загальна мінливість інституційних умов, які не дають змоги запропонувати жодної систематизації відмінностей між гіпотетичними моделями демократії.

² *Ліберальна демократія* передбачає поєднання принципів лібералізму, а також демократії: внаслідок цього відбувається комбінування активного залучення громадян у політичному процесі з народною рівністю (“одна людина – один голос”), народним суверенітетом (“урядування людей, через людей і для людей”) та ідеєю мажоритарного управління. Тим не менше, лібералізм здатний обмежувати демократію та навпаки: по-перше, люди можуть розпоряджатись своїм “народним” суверенітетом із волі/примусу правового порядку (так звана, за словами Р. Даля, модель “медісонівської демократії”); по-друге, правовий порядок може бути без достатніх на це підстав модифікований демократично легітимованим політичним рішенням (із цього приводу Р. Холбрук навів кейс Югославії: “При умові, що вибори вільні та чесні, обрані є расистами, фашистами та сепаратистами”; а, за словами Р. Даля, йдеться про “популістську демократію”). *Ілліберальна демократія* передбачає сценарій, коли прості громадяни не мають міцних ліберальних цінностей, а конфлікт правопорядку та залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень винятково складний. З цього приводу Ф. Закарія зазначає, що демократія процвітає, а свобода ні. Це інколи властиво для західних демократій, хоча частіше простежується у нових демократіях.

елементів прямої демократії¹); 3) *інклюзивні/ексклюзивні демократії* (стосується того, наскільки достатньо люди залучені до процесу прийняття рішень)²; 4) *мажоритарні/консенсусні* (чи, часто зі слів Б. Пауелла, пропорційні) демократії; 5) *федералізовані/централізовані демократії*. Ці виміри науковці зіставляють між собою, комбінуючи реальні моделі демократичних режимів.

Загалом вчені зауважують, що перспектива застосування результатів проекту “Демократичний барометр” велика. По-перше, сумарний показник всеохоплюючої якості демократії може бути використаний як залежна та незалежна змінна. Це може допомогти представити додаткові

¹ *Представницька демократія* передбачає регулярність виборів агентів прийняття політичних рішень. Представництво містить легальну участь громадян у формі всезагального виборчого права у політичному процесі й високу та рівну участь у виборах. Вибори вважають ефективним інструментом демократії частково: вони забезпечують громадянам можливість впливати на процес прийняття політичних рішень; вони інституціоналізують політичну норму, що система влади може діяти лише відповідно до преференцій громадян; вони тільки у цьому вимірі проводять рівність. На противагу, *пряма демократія* регламентує постійність впливу громадян на прийняття політичних рішень. По суті, самі громадяни є агентами прийняття політичних рішень. У сучасних демократіях найчастіше відбувається різновимірне пересікання принципів прямої та представницької демократії. З цього приводу дуже цікаву модель для аналізу запропонував Ф. Хендрікс: він скомбінував мажоритарну та консенсусну демократії, за А. Лейпхартом, і пряму (самоврядівну) та непряму (представницьку) демократії у чотири моделі: 1) “*маятникову*” (“вестмінстерську”); 2) “*консенсусну*” (“консоціативна”); 3) “*виборчу*” (поєднання “мажоритарної” й “прямої” демократії – наприклад, система, яку застосовують у Каліфорнії); 4) “*учасницьку*” (поєднання “консенсусної” і “прямої” демократії). Цікавий випадок становить “швецька” модель – вона єднає “консенсусну” і “виборчу” демократію (хоча частіше Швецію окреслюють як модель “учасницької” демократії). Відомі й інші спроби модифікації моделі А. Лейпхарта. Зокрема, С. Хаг і Дж. Тсебеліс поєднали мажоритарну та консенсусну демократію з прямою демократією. Унаслідок цього стало очевидно: прямі демократичні інститути вводять додаткового вето-актора у політичну систему – *серединного виборця* від населення. З огляду на це, А. Воттер продемонстрував, що референдуми створюють ініціативу для розширення урядових коаліцій.

² *Інклюзивна демократія* передбачає брати до уваги думку всіх дорослих та постійних громадян/резидентів країни у політичному (й електоральному) процесі. *Ексклюзивна демократія* передбачає заперечення права голосу для окремих частин населення країн. Це дуже актуально в епоху глобалізації, коли значні частини населення різних країн не набувають повноцінного громадянства лише через те, що вони є іноземцями та не мають права голосу. Річ у тім, що сьогодні здебільшого національна ідея стала центральним принципом, навколо якого відбувається структурування урахування та/чи неурахування участі громадян у політичному/електоральному процесі.

докази в дискусіях у рамках досліджень демократії, зокрема стосовно проблем теорії модернізації, гіпотези про кризу та/або небезпеку демократії; у проблемах досліджень інституційної інженерії, зокрема в обговоренні взаємозв'язку між демократією та політичною діяльністю тощо. Результати перших проектів демонструють, що економічна глобалізація сприяє якості демократії, проте економічна криза погіршує якість демократії. Консенсусні системи становлять випадки більш якісних демократій, аніж мажоритарні системи (однак ці висновки не поширюються на всі дев'ять функцій демократії). Також продемонстровано прямо пропорційний зв'язок між якістю демократії й рівнем людського розвитку, соціальною державою та заходами соціальної рівності. Висока якість демократії також сприяє індивідуальній довірі та політичній підтримці. По-друге, “Демократичний барометр” допомагає визначати взаємовідносини між функціями демократії. Наприклад, виявлено, що збалансовані та критично налаштовані ЗМІ не мобілізують участі громадян. По-третє, запропонований аналіз може охоплювати більшу кількість країн і більші або менші одиниці аналізу (супернаціональні, субнаціональні або локальні).

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Що таке ефективність і якість демократії?
- Розкажіть про розвиток проблематики ефективності та якості демократії.
- Схарактеризуйте концептуальні компоненти й індикатори якісної демократії.
- “Зовнішні/невбудовані” та “внутрішні/вбудовані” атрибути якості демократії – це?
- Розкрийте сутність вимірювання ефективності демократії на основі верховенства права.
- У чому суть проекту “World Values Surveys”?
- Які типи політичних режимів виокремлюють у контексті аналізу ефективності демократії К. Велзел та А. Александер?
- Як відбувається виокремлення моделей політичних режимів у наукових доробках К. Велзела та А. Александера?
- Сформулюйте теоретико-методологічні атрибути дослідження якості демократії в проекті “Рейтинг демократії”.
- Що таке “сфокусоване” та “всеохоплююче” визначення демократії?
- Розкажіть про ключові виміри якості демократії в проекті “Рейтинг демократії”.

-
- Які “сектори” суспільства детермінують якість демократії, за ідеєю Д. Кемпбелла?
 - Окресліть “Рейтинг демократії” та його апробацію на прикладі країн Європи.
 - Визначте параметри виконання проекту “Демократичний барометр”.
 - Що таке проміжний/серединний варіант/підхід трактування демократії?
 - Назвіть та опишіть базові принципи якісної демократії. Як вони співвідносяться?
 - Що таке свобода, рівність та контроль у проекті “Демократичний барометр”?
 - Окресліть концептуальну логіку проекту “Демократичний барометр”.
 - Що таке функція демократії згідно з проектом “Демократичний барометр”?
 - Означте сутність профілю демократії згідно з проектом “Демократичний барометр”.
 - Які профілі демократії виокремлюють Х. Крієсі та М. Бухлманн?

Розділ 6

РІВНІ, РІЗНОВИДИ ТА КОНЦЕПТИ АВТОКРАТІЇ ТА АВТОКРАТИЗАЦІЇ

- 6.1. Автократія (авторитаризм і тоталітаризм) у структурі аналізу політичних режимів.
- 6.2. Класичні та сучасні різновиди авторитарних режимів: порівняльний аналіз.
- 6.3. Концепт військового, однопартійного, персоналістського авторитаризму Б. Геддес.
- 6.4. Електоральний/неелекторальний авторитаризм: підхід А. Хаденіуса і Я. Теорелла.
- 6.5. Концепт електорального авторитаризму А. Скедлера.
- 6.6. Концепт змагального авторитаризму С. Левіцькі та Л. Вея.
- 6.7. Модернізаційний авторитаризм: верифікація обґрунтованості концепту.

Основні поняття: політичний режим, автократія, авторитаризм, тоталітаризм, авторитаризм із синдромом тоталітаризму, концепт тоталітарного суспільства, повний авторитаризм, посттоталітаризм, класичний тоталітаризм, ерозійний тоталітаризм, держава, яка не відбулась, атомізація суспільства, транзит, режим правління “з обмеженим плюралізмом”, рівні інституціоналізації авторитарних режимів, традиційні авторитарні режими олігархічного типу та демоністичні авторитарні режими нової олігархії, режими військової диктатури, демократичний авторитаризм, авторитарна демократія, авторитаризм розвитку, авторитаризм модернізації, “гібриди” авторитарних режимів, революційний авторитаризм, реакційний авторитаризм, правоавторитарний та лівоавторитарний авторитаризм, “просвітницький” авторитаризм, стабілізаційний авторитаризм, тиранічний авторитаризм, деструктивний авторитаризм, військово-диктаторський режим, однопартійний авторитаризм, партійно-вождистський авторитаризм, режим “ідеократичного авторитаризму”, режим фінансової олігархії, електоральний та неелекторальний авторитаризм, змагальний авторитаризм, султаністський режим, патронажний президенталізм, бюрократичний, олігархічний та популістський авторитаризм, “традиціоналістські авторитарні режими”, “сучасні авторитарні режими”, режимів авторитарної рівноваги та нерівноваги, режим закритого авторитаризму, військовий, персоналістський та однопартійний авторитаризм, режим із однією партією, режим із домінуючою партією, непрямий військовий авторитаризм, монархічний авторитаризм, змішаний авторитаризм, електоральний режим, багатопартійний, однопартійний і непартійний електоральний режим, повстанський авторитаризм, теократія, перехідні режими, персоналізм, поетапна трансформація, кауділізм, касікізм, традиційний та президентський монархізм, види військового авторитаризму, “третьа хвиля”, електоральна демократія, “туманна зона”, “темна зона”, ланцюг демократичного вибору, легітимність влади, політична технологія, повномасштабний авторитаризм, “фасадна” електоральна демократія, “арена суперництва” (виборча, законодавча, судова та ЗМІ), когабітація, “розпад повномасштабного авторитаризму”, “коллапс авторитарного режиму”, “розпад демократичного режиму”, гегемоністський авторитаризм, модернізація, розвиток, сценарії модернізації, “китайська модель”, капіталістичний авторитаризм, “дилема одночасності”, індустріальний авторитаризм, “авторитаризм без розвитку”.

6.1. Автократія (авторитаризм і тоталітаризм) у структурі аналізу політичних режимів

Попри комплексний розгляд демократії та демократизації (у попередніх розділах посібника) незначну увагу було приділено феноменам автократії та автократизації. Така ситуація сучасній політичній науці не зовсім зрозуміла, адже людство впродовж більшого періоду своєї писаної історії проходило політичне співіснування у різних форматах саме автократії. Натомість, зі слів Б. Геддес, увагу вчених сьогодні більшою мірою зосереджено на порівняльному аналізі феномена демократії, а також процесу демократизації [466]. З огляду на це, сутність, якісна й кількісна операціоналізація та концептуалізація автократії лишаються малодослідженими (виняток становлять окремі дослідження Х. Лінца й А. Степана, Х. Лінца та Х. Чехабі, Р. Снайдера). Саме на зазначеному моменті було зосереджено увагу в цьому розділі посібника: тим паче, що впродовж 1945–2005 рр. у світі припинило існування 125 автократій.

Для того, щоб дефініювати *автократію* у різних її проявах, варто повернутись до концептуалізації політичних (або державних) режимів загалом. У цьому випадку апелюємо до доробків західних та вітчизняних науковців у площині політології та юриспруденції. В. Сухонос зауважує, що політичний (державний) режим складається з трьох компонентів, що зберігають самостійність й автономність. Ця обставина має чимало важливих наслідків, зумовлених плюралізмом тлумачення політичного (державного) режиму. *Перший компонент*, що становить зміст поняття “політичний (державний) режим”, – права та свободи особи, пріоритетний тип політико-правової культури, поведінки, свідомості та менталітету. *Другий компонент* змісту категорії “політичний (державний) режим” також має декілька вимірів, зумовлених рівнем та якістю соціально-економічного розвитку, способом формування органів державної влади, принципом поділу влади, кількістю правлячих суб’єктів, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви тощо. *Третій компонент* політичного (державного) режиму – методи здійснення влади, способи врегулювання та розв’язання соціальних і політичних конфліктів. Сумарне врахування складників розуміння політичних режимів становить сутність останніх.

Політична наука виділяє декілька *класифікацій політичних режимів*. Однією з найбільш поширених і найбільш спрощених є поділ державно-правових режимів на *демократичні* і *недемократичні/автократичні*. Недемократичні режими можуть бути різними. Найдавнішими з них були деспотичний і тиранічний режими. Класично до недемократій або автократій (про це зазначено у першому розділі посібника)

належать *авторитарні* і *тоталітарні* режими. Іншою класифікацією є розподіл усіх політичних режимів на *демократичні* й *авторитарні*. До останніх, поряд із різними диктаторськими режимами, включено різновиди тоталітаризму – фашизм, нацизм і сталінізм. Нарешті, третьою (найбільш прийнятою у політичній науці в Україні) є класифікація усіх політичних режимів (на основі особливостей взаємодії держави і громадянського суспільства й ступеня проникнення державної влади в інші сфери громадського життя) на *демократичні*, *авторитарні* і *тоталітарні*. Ця позиція чітко пов'язана з тим, що демократія і тоталітаризм – крайні протилежності. Авторитарний режим містить демократичний та тоталітарний потенціал. Сьогодні все частіше дослідники звертаються до тієї наукової позиції, згідно якої тоталітарні режими не репрезентовані серед політичних режимів сучасності, а натомість мають місце окремі авторитарні режими з елементами тоталітаризму або з так званим “*синдромом тоталітаризму/посттоталітаризму*”¹.

Задля доведення такої позиції потрібно апелювати до наукового трактування тоталітаризму як політичного режиму загалом. **Тоталітаризм** – такий політичний режим, який прагне до повного (тотального)

¹ На цій основі класичними (в тім числі консолідованими) прикладами тоталітаризму є режими А. Гітлера в Німеччині, Й. Сталіна в СРСР та Б. Муссоліні в Італії. Інші випадки (а вони в порівняльній політології є спірними) становлять синтез авторитаризму та тоталітаризму (хоча до початку 90-х років минулого століття вони переважно трактувались як сценарії тоталітаризму, проте з розвитком порівняльної політології отримали теоретико-методологічне уточнення). Ми такі (спірні) режими схильні трактувати як “*повний авторитаризм*” чи навіть як “*авторитаризм із синдромами тоталітаризму*” (про це детальніше згодом). Серед їх прикладів такі: режими Ф. Франко в Іспанії (1939–1975), А. Салазара в Португалії (1932–1968), М. Цзедуна в Китаї (1949–1976), “червоних кхмерів” (Пол Пота) в Камбоджі (1975–1978), Р. М. Хомейні в Ірані (1979–1989), “талібану” в Афганістані (1996–2001), А. Зогу й Е. Ходжі в Албанії (1928–1938 та 1944–1985 рр. – відповідно), Кім Ір Сена, Кім Чен Іра та Кім Чен Іна (на момент написання посібника – наймолодшого чинного глави держави у світі) у Північній Кореї (1948–1994 та 1994–2011 рр., а також починаючи з 2011 – відповідно), А. Піночета в Чилі (1973–1988), С. Хусейна в Іраку (1979–2003), Хо Ші Міна у В'єтнамі (1946–1969), С. Ніязова та Г. Бердимухамедова у Туркменістані (1990–2006 рр., починаючи з 2007 – відповідно), Е. Рахмона в Таджикистані (1999), І. Карімова в Узбекистані (1990), А. Сомоси в Нікарагуа (1967–1979), М. Хорті в Угорщині (1920–1944), І. Аміна в Уганді (1971–1979), М. Н. Бійого та Т. Нгема Мбасоги в Екваторіальній Гвінеї (1968–1979 рр., починаючи з 1979 – відповідно), Аль-Сауда в Саудівській Аравії (1996–2012) тощо. Також наближений до тоталітаризму ісламофашизм – цей термін відносять до патогенності фашистської системи переконань у радикальних ісламських уявленнях і віруваннях. Переважно йдеться про трактування системи переконань таких рухів та організацій, як Аль-Каїда, Хамас, Хезболла тощо. Як аналоги, часто використовують терміни “ісламський фашизм” і “мусульманський фашизм” (але не завжди як тоталітаризм).

контролю держави над усіма аспектами життя суспільства. Крім того, вагоме значення отримує трактування тоталітаризму у порівняльно-політологічному сенсі (з точки зору співвідношення влади і суспільства): в умовах тоталітаризму політична влада бере під свій повний (чи тотальний) контроль суспільство, утворюючи з ним “єдине ціле”, повністю контролюючи всі аспекти життя людини; різні прояви опозиції/дисидентства жорстоко придушує держава. Важливою особливістю тоталітаризму також є створення ілюзії “повного схвалення народом дій влади”. Для класичного тоталітаризму властива мілітаризація суспільного життя. У статті Б. Муссоліні “Доктрина фашизму” “тоталітаризм” трактується як суспільство, в якому єдина державна ідеологія вирішально впливає на громадян (“все всередині держави, нічого поза державою, нікого проти держави”) [190, 645].

У цьому випадку важливо помітити, що до вторгнення Німеччини у СРСР 1941 р. два політичні режими (нацистський і сталінський) трактували як “клони”. Проте вже з 1941 р. ці режими, особливо внаслідок питань політичної раціональності, почали трактувати як “розбіжні”. Тим часом у науці продовжувало домінувати переконання про тоталітарну природу таких режимів. Воно особливо мірою проявилось у період “холодної війни”. З початку 50-х років XX ст. тоталітаризм трактують тільки як “наукову категорію”: у цей період прийнято думку, що тоталітаризм – це замкнута та нерухома соціокультурна і політична структура, у якій всяку дію (від виховання дітей до виробництва та розподілу товарів) спрямовує та контролює “єдиний центр”. Характерним виявом тоталітаризму прийнято також вважати деєтизацію суспільства – мораль у такому випадку розглядають винятково з “наукових” позицій. З огляду на це, потрібно пояснювати відмінність деспотизму і тоталітаризму. Однак цієї позиції було недостатньо наприкінці 50-х років XX ст. стосовно СРСР, адже багато вчених сумнівалось, що режим М. Хрущова доцільно трактувати “тоталітаризмом”. Проте у цьому випадку цікаво й те, що, попри зменшення частоти наукового вживання терміна “тоталітаризм”, з 1970 р. його почали часто використовувати у риторичній політиці. Причиною цього варто вважати “розкручування” подій “холодної війни”.

Зрозуміло, що в світлі тодішніх процесів визначити патерни тоталітаризму було вкрай складно – тим паче в контексті зіставлення тоталітаризму й авторитаризму. Для спрощення ситуації доцільно було сконструювати цілісний “концепт тоталітарного суспільства”. Один із найбільш ранніх, проте цілісних концептів запропонували К. Фрідріх та З. Бжезинські у 60-х роках XX ст. В його основу покладено трактування не просто “тотальної природи контролю” з боку держави

у цьому політичному режимі, а принципову відсутність обмежень такого контролю. *Базові ознаки тоталітаризму* в цьому концепті визначено так: 1) наявність однієї всеосяжної політичної ідеології, на якій сконструйовано всю політичну систему суспільства; 2) наявність єдиної партії, як заведено, керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом та таємною поліцією; 3) вкрай висока роль державного апарату, проникнення держави у всі сфери суспільного життя; 4) відсутність плюралізму в ЗМІ, жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів з надходження інформації, а також програм середньої і вищої освіти, кримінальна відповідальність за поширення незалежної інформації; 5) величезна роль державної пропаганди та маніпуляція масовою свідомістю населення; 6) заперечення традицій, традиційної моралі та повне підпорядкування вибору засобів “поставленим цілям” (наприклад, побудувати “нове суспільство” для тоталітарного суспільства є властивою ідеєю “модернізації”); 7) масові репресії та терор з боку силових структур, знищення індивідуальних громадянських прав і свобод; 8) централізоване планування економіки; 9) майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення; 10) прихильність експансіонізму (ознака, що чітко виокремлює тоталітаризм від авторитаризму); 11) адміністративний контроль за здійсненням правосуддя; 12) намагання стерти кордони між державою, громадянським суспільством й особистістю. Тим не менше, проблема зазначеного концепту полягає у тому, що в ньому перелічено не тільки “обов’язкові ознаки тоталітаризму” (окремі перелічені ознаки були властиві в певні періоди навіть демократичним режимам). Тому, модифікуючи модель К. Фрідріха та З. Бжезинські, К. Брачер наголошує на так званій “*революційній динаміці*”, як на “серцевині тоталітаризму”. Це означає, що тоталітаризм не вимагає одного лідера, може діяти і з “колективним керівництвом”.

Дж. Кіркпатрік доповнює аналіз тим, що принциповою прикметою тоталітаризму є наявність *якоїсь вищої мети*, заради якої режим закликає суспільство розлучитись із усіма політичними, правовими та суспільними традиціями. Крім того, режим повинен бути наділений технологічною можливістю здійснювати тиск на населення з приводу досягнення цієї мети. З погляду “персональної автономії” особистості, тоталітарні режими прямують від “послідовного звуження автономного простору” аж до його повної ліквідації. Це веде до “*атомізації суспільства*”, до злиття всіх сфер в одне ціле. Відмінність від авторитарного (навіть від міліцейського) режиму полягає в тому, що “підтримання порядку” відбувається не відповідно до визначених процедур, а згідно з широкою “свободою дій влади”, що забезпечує непередбачуваність керівництва країни. Саме тому в тоталітаризмі ідеологія посідає “підлегле становище” стосовно керів-

ництва країни та може ним довільно трактуватися залежно від ситуації. Крім того, ознакою тоталітаризму є *боротьба проти* чітко визначеної чисельної групи/груп населення (наприклад, євреї у нацистській Німеччині, “куркулі” у сталінському СРСР). Зі слів Х. Арендт, особливою рисою тоталітаризму є “*континентальний імперіалізм*” (з елементами навіть расизму): в СРСР йшлося про панславізм, а в Німеччині – про пангерманізм. Зі слів К. Хайеса, тоталітаризму властивий *культ сили* (в авторитарних режимах сила, навпаки, може бути винятково засобом забезпечення цілі). З погляду пересічного громадянина, варто зазначити, що в тоталітарному режимі відбувається, зі слів К. Фрідріха, “суміщення страху та згоди”. На думку Х. Лінца, головною рисою тоталітаризму (яка одночасно розбіжна від авторитаризму) є не терор, а прагнення держави наглядати за всіма сферами життя людей – громадським порядком, релігією, економікою, культурою, а також відпочинком. Ця особливість повинна проявлятися як системна, ідеологічна, безпрецедентна за масштабом і “позаправова” за формою. Терор в авторитарних режимах відрізняється тим, що він зазвичай викликаний об’єктивною надзвичайною ситуацією, не ідентифікує ворогів за ідеологічною ознакою, обмежений “широкими” межами закону.

Однак у цьому проявляється й спільна ознака авторитаризму та тоталітаризму: вони є недемократичними. Якщо рухатись у зазначеному методологічному напрямі, очевидно, що тоталітаризм є “максимально недемократичним”. Х. Лінц із зазначеного приводу виділив *три важливі ознаки тоталітаризму*: 1) наявність *моністичного*, але не монолітного *центру влади* (плюралізм чинних інституцій або ж груп отримує свою “легітимізацію” на основі впливу такого центру влади, в максимальній мірі ним опосередкований та є політичним утворенням, а не наслідком динамічності чинного суспільства); 2) існування *ексклюзивної, автономної* та більш-менш *інтелектуально структурованої ідеології*, на підставі якої правляча група чи лідер, а також партія, яка обслуговує лідера або групу, “позиціонується у реальності” та фігурує в ролі “основи політики” або “узаконення її маніпуляційного характеру” (ідеологія має деякі межі, за якими лежить інакомислення, що є “несанкціонованим”; ідеологія виходить за рамки конкретної програми й визначення меж легітимності політичних дій для забезпечення “вищого сенсу”, почуття “історичної мети” та інтерпретації соціальної реальності); 3) *заохочення участі громадян* й/або активної мобілізації політичних та колективних соціальних завдань (через вплив однієї партії та багатьох монополістичних вторинних груп: ознака веде тоталітаризм до своєрідного “ідеального типу” політичного режиму).

Ще однією відмінною ознакою тоталітаризму від авторитаризму є такий момент, що перший пропонує “ліквідацію” як ліберальних (ринкових), так і демократичних інститутів: вважається, що на цій основі зникають передумови системних конфліктів, а суспільство об’єднується в єдине ціле (сьогодні практично всі авторитарні режими розвиваються на основі ринкових відносин в економіці). Крім того, тоталітаризм треба трактувати як *крайню форму колективізму*: всі тоталітарні режими об’єднує державна підтримка колективних інтересів (нація – у нацизмі, працівники – у комунізмі або держава – у фашизмі) на “шкоду” приватним інтересам і цілям окремого громадянина.

Підсумовуючи, варто зазначити, що терміни “авторитарний режим” і “автократія” позначають політичний стан, у якому одним “утримувачем влади” (або автократом) – “індивідуальним диктатором”, комітетом, хунтою, партією, іншою групою політичної еліти – відбувається “*монополізація політичної влади*”. У такому плані тоталітарний режим також є авторитарним режимом, проте він відрізняється від нього тим, що намагається контролювати усі аспекти соціального життя, в тім числі освіту та науку, економіку та мистецтво, приватне життя та моральні цінності громадян. З огляду на це, можна зробити зауваження, що тоталітаризм – *екстремальний варіант “повного авторитаризму”* (що часто трактують як авторитаризм з “синдромом тоталітаризму”). Крім того, авторитаризм та тоталітаризм – це різновиди автократії (якщо сьогодні про тоталітаризм підстав говорити немає й це буде доведено, це означатиме, що у нашому випадку автократія розумітиметься винятково у ракурсі авторитаризму).

У цьому контексті звертаємось до *відмінностей авторитарного режиму* в умовах авторитаризму та тоталітаризму, запропонованих П. Сондролом: 1) в умовах тоталітарних режимів диктатори наділені високим рівнем харизми, а в авторитарних – низьким (а може бути й так, що в авторитарних режимах диктатори/автократи мають високий рівень харизми, проте не виконують інші ознаки тоталітарного впливу); 2) роль ідеології (провідної державної/диктаторської концепції) в тоталітарному режимі проявляється як функція, а в авторитарному – як індивідуальна особливість; 3) “виміри потужності” лідера/диктатора у тоталітарному режимі “публічні”, а в авторитарному – “приватні”; 4) рівень корупції у тоталітарному режимі традиційно є низьким, а в авторитарному – високим; 5) у тоталітарному режимі існує офіційна ідеологія, в авторитарному її може не бути; 6) авторитарним режимам, здебільшого, властиві окремі елементи “обмеженого плюралізму”, а тоталітарним – не властиві; 7) легітимність влади диктатора/автократа в тоталітарному режимі є обов’язковою, а в авторитарному – ні [632].

З огляду на це, П. Сондрол зауважує, що тоталітаризм і авторитаризм є формами автократії, проте між собою вони відрізняються “ключовими дихотоміями”: 1) на відміну від “м’якої і взагалі непопулярної авторитарної братії”, тоталітарні диктатори розвивають харизматичну “містику” та масову псевдodemократичну взаємозалежність зі своїми послідовниками через свідоме маніпулювання “пророчим зображенням”; 2) концепції супровідної ролі керівництва диференціюють прихильників тоталітаризму від прихильників авторитаризму – “авторитаристи” вважають себе окремими істотами, які погоджуються втілювати контроль/зберігати статус-кво, “тоталітаристи” виходять із примату телеологічного концепту влади (в такому випадку тирана трактують не як людину, а як “функцію”, яка управляє і змінює “всесвіт”/порядок); 3) використання влади для власної вигоди є компонентом авторитарного режиму більшою мірою, ніж тоталітарного (в умовах неприв’язки авторитаризму до привабливої тотальної ідеології режим виживає на підставі суміші всеохоплюючого страху та винагород прихильників – тобто “клептократичності авторитаризму”).

Найбільшою мірою комплекс запропонованих відмінностей авторитаризму та тоталітаризму проявляється на прикладі *транзиту Північної Кореї*. Крім того, через апелювання до прикладу цієї країни можна довести або спростувати гіпотезу про те, чи сучасні політичні режими репрезентовані тоталітаризмом (використання прикладу КНДР вважаємо найбільш коректним, адже стосовно цієї країни до початку 90-х років ХХ ст. була консолідована наукова згода з приводу її трактування як тоталітарного політичного режиму). Ми скептично ставимось щодо трактування Північної Кореї на початку ХХІ ст. як поточного випадку тоталітаризму (принаймні випадку “класичного тоталітаризму”). Одночасно ми погоджуємось, що в історичному зрізі КНДР була прикладом найбільш стабільного (у часовому вимірі) режиму тоталітарного типу. Такий скептицизм породжено економічними кризовими подіями, які у цій країні отримали застосування з початку 90-х років ХХ ст.

Річ у тім, що в цей період розвитку у країні відбулась економічна криза. З іншого боку, у цій країні не помічено існування жодного опозиційного (дисидентського) руху впродовж принаймні з початку становлення комуністичної влади. Тобто було наголошено на тому, що Північна Корея до 1990–1991 рр. – це безпрецедентний випадок тоталітаризму, проте сьогодні це не приклад тоталітаризму чи приклад такого “тоталітаризму”, про який варто говорити з теоретико-методологічними натяжками. Головна причина такого трактування полягає у тому, що стабільність системи було порушено: внаслідок цього почався деякий “транзит системності”. Тому доречно розглядати та зіставляти

декілька альтернативних модальностей трактування режиму цієї країни: 1) “*класичний тоталітаризм*” (характерні патерни запропоновано вище); 2) “*ерозійний тоталітаризм*” – такий тип політичного режиму, у якому тоталітаризм становить системну основу, проте політичну систему загалом не позиціонують як, традиційно для тоталітаризму, монолітну, вона зазнає колапсу/краху у своїх головних параметрах; 3) “*посттоталітаризм*” – це такий політичний режим, що заснований на “структурному моделюванні”, властивому для класичного тоталітаризму, та все ж з ослабленою центральною/автократичною/диктаторською владою, що дає змогу іншим групам/сферам інтересів (класових, регіональних, бюрократичних, економічних тощо) впливати на владний/політичний процес (або процес здійснення влади). Так модель посттоталітаризму містить окремі елементи та патерни “обмеженого плюралізму”, що, як зазначено вище (за концептом П. Сондрола), є проявом саме авторитарних політичних режимів. Крім того, тут ідеологія перетворюється винятково на інструмент індивідів та груп, які здійснюють політичну владу, а також адаптована до інших сил, а не до “чистих патернів” тоталітаризму, які полягають у досягненні цілей режиму [620]; 4) “*авторитаризм*” (означення авторитаризму і його атрибутів запропоновано нижче); 5) “*держава, яка не відбулась*” (англ. *failed state*) – це тип політичної системи, у якому співіснують кілька різновидів політичного режиму, проте вони втратили можливість і здатність функціонувати як такі (наприклад, зникає сутнісне наповнення політичної влади та політичної системи, а тому, як наслідок, відбуваються різного роду системні кризи, слабшає контроль держави над громадянами – загалом авторитет держави перебуває в занепаді, що доводять різні чинники, зокрема велика кількість біженців). Щоб переконливо відповісти на питання, чи є сьогодні Північна Корея тоталітаризмом, потрібно розглянути його методологічні системні чинники та зіставити їх з поточними тенденціями динаміки політичних режимів.

По-перше, Північна Корея продовжує використовувати історично сформовану “тоталітарну ідеологію”. Утім, ідеологія не тільки існує, проте виписана в конституції (навіть попри деякі поправки) та практично не змінилась упродовж від становлення комуністичного (а згодом тоталітарного) режиму. Проте фікцією є сама суть ідеології як гіпотетичного практичного феномена, адже традиційно під “ідеологією” у Північній Кореї розуміють міф про військову першість у політиці, а також сильну і процвітаючу націю [411] (принципова невідповідність ідеології та практики стосується пункту про політичний та економічний розвиток країни). Останнім часом ідеологічний вимір цього політичного режиму почав доповнюватись думками та гаслами про коріння корейського етно-

су як такого феномена, що винятково похідний від територіальних меж Північної Кореї: цей підхід також вважають ненауковим за своєю суттю.

По-друге, у країні немає масової партії у класичному тоталітарному трактуванні. Центральна позиція партії здебільшого змістилась до армії, попри те, що “монолітна позиція” центру (зауважимо, що не моністична, а саме монолітна) лишається дійсною. Це також формально визначено у конституції, але не завжди відбувається на практиці. Причина полягає у запровадженні згаданого вище принципу “військової першості у політиці”, який полягає у тому, що глава Національного комітету оборони – “найвища посада у республіці”. Навіть помічаємо боротьбу між “консервативним” військовим апаратом і більш “прогресивним” апаратом політичної партії. Це, іманентно, – основа реалізації на практиці неімплементованого та неінституціоналізованого “обмеженого плюралізму”, що не вважається атрибутом тоталітаризму. Коли влада у тоталітарному суспільстві є хоча б трохи розділеною, виникає механізм формування “груп інтересів” (“корпорацій” – як, наприклад, у фашистській Італії) з приводу контролю політичної системи. Такий хід подій може стати причиною підриву “тоталітарної єдності” (як приклад, Х. Лінц наводить протистояння СС та СА у нацистській Німеччині). Тим не менше, це також не означає, що у Північній Кореї немає тоталітаризму – проте це демонструє, що у цій країні сформовано перспективу зміщення до посттоталітаризму.

По-третє, за наслідками економічної кризи, що почалась на початку 90-х років ХХ ст., у Північній Кореї дуже сильно лімітовано вплив “поліцейського контролю”, а тому, відповідно, і “поліцейської держави”. Причина проста – слабкий стан економіки, що не дає можливості забезпечити хорошим життям “функціонерів у сфері державної безпеки”. На цій підставі почалось зростання корупції, яку не вважають елементом тоталітаризму, а свідчить значною мірою про авторитаризм. Корупція стала головним інструментом зростаючої кількості населення, що хоче отримати дозволи на подорожі в межах країни і за кордон, а також для початку міждержавної неофіційної торгівлі (з Китаєм найперше). Як наслідок, порушено здатність системи тотально контролювати: терор сьогодні вже не є “всепроникним”, хоча механізм контролю й досі залишається дуже міцним. Це свідчить про те, що почалась “ерозія тоталітаризму” і поширюються перспективи досягнення посттоталітаризму.

По-четверте, розпочалась “руйнація монополії” політичного режиму на ЗМІ. Приміром, виникають альтернативні потоки інформації (значною мірою на основі саме впливу попереднього чинника – втрати тотального контролю). Як наслідок, починають руйнуватись нав’язані міфологеми “ефективності чинного політичного режиму”. Це, відповідно до методики

К. Фрідріха та З. Бжезинські, є основою для підриву сили тоталітарного режиму. З огляду на це, владою в суспільство запущено інформаційні гасла не про “економічне домінування” Північної Кореї над Південною Кореєю, а про “національну приналежність до корейського етносу саме у Північній Кореї”. Це знову-таки свідчить про посттоталітаризм, який характеризується використанням “стратегій пристосування” до змін у політичній системі. Такий аргумент ослаблює той момент, що в країні не відбувається формування опозиційних рухів.

По-п'яте, Північна Корея перестала бути випадком економічного тоталітаризму. Почала розвиватись навіть тіньова приватна економіка, а як наслідок цього, – навіть неформальна криза моделі комуністичного розвитку, відображена у кризі планової економіки. Це найбільшою мірою відображено у зрізі надання “зовнішньої благодійної допомоги бідним корейцям” і стосується близько третини населення країни. Спочатку це розвивалось на неформальній основі. Проте згодом, у силу відсутності урядових альтернатив, зазначені програми були інституціоналізовані і навіть напівлегалізовані. Сьогодні “приватний” сектор забезпечує більше, ніж половину, продуктів харчування для Північної Кореї [497]. І саме на такій основі було внесено (2002) деякі зміни із приводу приватної власності та торгівлі. А тому “планова економіка” була спонтанно трансформована незаконними змінами в “економічному поведінковому потенціалі” корейського населення. Крім того, вперше за свою історію вона (“планова економіка”) піддалась офіційній зміні через народний тиск. Тому економічну систему у цій країні варто наближувати до моделі авторитаризму: є чимало економічних організацій, які не перебувають у сфері державного контролю (у тоталітарній державі економіка не існує за межами самої держави).

По-шосте, не виконуються основоположні атрибути тоталітаризму, пропоновані різними дослідниками. Приміром, поступово ослаблюється ілюзія “повного схвалення народом дій влади”: на це найбільший вплив мають показники саме соціального та економічного розвитку. Додатковим свідченням цього є втрата такої атрибутивної властивості тоталітаризму, як “революційна динаміка”: динаміки змін не помітно, бо не відбувається самих змін. Причина – видозміна ідеологічної структури у Північній Кореї: сьогодні у країні ідеологію не вважають інтелектуально систематизованою. Крім того, країні не властивий міф про “континентальний імперіалізм” (а тільки про “імперіалізм серед корейців”), який був притаманним для тоталітарних режимів.

Усе свідчить, що лояльність населення до “тоталітарного режиму” порушено. Річ у тім, що країна, в якій є секретна поліція, проте немає повної монополії на всі сфери ЗМІ, повністю не є тоталітарною. Анало-

гічне стосується й економіки, яка формально є плановою, але фактично “некерованою державою”. У такому випадку не на користь тоталітаризму у цій країні сьогодні найбільшою мірою свідчить ерозія політичних інститутів. У теоретико-методологічному плані цього вже достатньо, щоб трактувати Північну Корею не як класичний тоталітарний режим. З огляду на це, відбувається поступове зміщення країни до авторитаризму – спочатку через “ерозію”, а потім через “посттоталітаризм”. Якщо це питання розглядати в іншій векторній спрямованості транзиту, то йтиметься про “повний/максимальний авторитаризм” або авторитаризм з “синдромами тоталітаризму”, але в жодному разі не про класичний тоталітаризм.

Трактуючи окремі випадки політичних режимів сучасності не як тоталітарні, а як авторитарні, треба теоретико-методологічно підходити до суті та визначення останніх. **Авторитаризм** вимальовується як такий політичний режим суспільства, в якому політична влада здійснюється конкретною особою/актором (класом, партією або елітною групою) за мінімальної участі народу (як основного агента демократії). Основною характеристикою режиму є *авторитаризм* як метод володарювання та керування, як різновид суспільних відносин. Уперше в соціальні дослідження термін “авторитаризм” увели в 30–40 роках XX ст. учені Франкфуртської школи, а згодом “нові ліви”. Вони розуміли його як тип свідомості, детермінований агресивністю, конформізмом, ксенофобією, що орієнтується на владу/силу, тлумачили як політико-правову характеристику суспільства. Згодом термін “авторитаризм” почали застосовувати в науці для опису недемократичних режимів, протиставлення демократії тоталітаризму. Авторитаризм руйнує інститути, що відкривають шлях до політичної участі й сприяють мобілізації опозиційних настроїв, хоча водночас і припускає деякі форми політичної участі. Цей режим робить населення політично пасивним. Ідеологія авторитарних режимів складається з *таких ідей*: патріотизму, націоналізму, порядку, соціальної справедливості, економічного росту, модернізації та повернення до духовності. Авторитаризм виникає в умовах, якщо громадянське суспільство не спроможне контролювати державні структури чи саме суспільство опинилося під загрозою розпаду. Для авторитаризму характерна соціально-політична напруженість, яка постійно ставить суспільство на межі кризи. Авторитаризм має в своїй основі такі *рис*и: 1) автократизм/ автократія – невелика кількість носіїв влади; 2) ігнорування принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; 3) роль представницьких органів влади обмежена владним суб’єктом, хоча вони й можуть існувати; 4) судова влада є, по суті, допоміжним агентом, паралельно з яким можна використовувати й позасудові органи; 5) зберігається цен-

зура й існує свого роду “напівгласність”; 6) відсутність “єдиної” цілісної ідеології; 7) права та свободи людини і громадянина проголошуються, проте реально не забезпечуються у своїй повноті; 8) необмеженість влади, її непідконтрольність громадянам; 9) позбавленість громадян гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою; 10) реальна чи потенційна опора на силу (з-поміж методів управління домінують команди і накази); 11) суспільству практично не підконтрольні “силові” структури; 12) монополія влади та політики, недопущення реальної політичної опозиції та конкуренції (лише у формі обмеженого “імітаційного” плюралізму); 13) відмова від тотального контролю над суспільством, як це простежується у тоталітарному політико-правовому режимі; 14) звужена чи зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності та підконтрольності їх населенню [309].

Не зосереджуючи нашої уваги на трактуванні різних історичних особливостей авторитаризму (як автократії) у різних часових періодах (Античність – Сократ, Платон, Арістотель, Геракліт, Фрасімах, Каллікл; Відродження – Н. Макіавеллі; Новий час – Т. Гобс; Просвітництво – Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорф, Х. Вольф та Г. Лейбніц; XIX–XX ст. – Ф. Ніцше, О. Шпенглер, Дж. Джентіле, Х. Чемберлен, В. Ленін та інші), варто виокремити *відмінності* зазначеного політичного режиму *від тоталітаризму*: 1) авторитаризм не претендує на політичний контроль усіма сферами суспільного життя (характерне роздержавлення, деєтатизація економіки, культури та соціальної сфери); 2) немає єдиної ідеологічної бази, “надідеї”, чи вона досить розмита (західні вчені називають авторитарні режими “прагматичними диктатурами” на відміну від “ідеологічних” у тоталітаризмі); 3) авторитарний режим більш гнучкий і здатний до трансформації і модернізації; 4) тоталітарні режими спираються на масові рухи, партії, вожді яких, як заведено, не належать до старих структур влади, а авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, бюрократії та церкви; 5) тоталітарний терор загрожує всьому населенню, а авторитарний – лише супротивникам режиму як такого. Однак найсуттєвіша відмінність між ними полягає у *характері відносин між владою, суспільством та індивідом*. В умовах авторитаризму ці відносини диференційовані та спираються на так званий “обмежений плюралізм”, а в умовах тоталітаризму взагалі спростовано плюралізм/різноманітність соціальних інтересів (тоталітаризм паралельно прагне ліквідувати не тільки соціальний, а й ідеологічний плюралізм, інакомислення/дисидентство). Це дало підстави деяким ученим тлумачити авторитаризм як *режим правління “з обмеженим плюралізмом”*: будучи консервативним типом влади, він не в змозі позбавити права голосу усі (або широкі) маси населення, внаслідок цього вдається до

глобальної або ж вибіркової заборони партій та масових організацій. З огляду на це, В. Сухонос визначає режим *авторитаризму* як необмежену владу однієї особи чи групи осіб, що не допускають політичної опозиції, проте зберігають автономію суспільства й особи в неполітичних сферах (у такому випадку відбувається “вливання” авторитаризму в автократію).

Серед *сильних сторін* авторитаризму вчені виокремлюють такі: 1) забезпечення суспільного порядку та політичної стабільності й рішучого проведення суспільних перетворень; 2) концентрація великих зусиль та ресурсів для вирішення визначених завдань; 3) зміцнення держави, її цілісності та єдності; 4) протистояння економічному розвалу та сепаратизму. Серед *слабких сторін* авторитаризму варто говорити про: 1) повну залежність політики держави від позиції її глави чи вищих керівників країни; 2) відсутність у громадян правових можливостей запобігати зловживанню владою; 3) політичний авантюризм і/чи державну сваволю; 4) опір назрілим змінам.

Особливе місце у конструкті позиціонування автократичних (недемократичних загалом) режимів поміж політичних режимів сучасності посідає трактування ролі їх *політичних інститутів*. Сьогодні, здебільш, недемократичні режими використовують такі іманентно демократичні інститути, як партії, вибори і парламенти: однак партії потрібні їм не для змагання, вибори – не для передачі влади, а парламенти – не для прийняття рішень. Головне завдання впровадження зазначених інститутів – зберегти недемократичний режим, а також протистояти потенційним загрозам влади лідера. Інституціоналізація у недемократичних режимах створює стійкість автократичних практик і процедур, так звану “*інституціоналізовану визначеність*”.

На думку А. Пшеворські та Дж. Ганді, виживанню автократичного лідера сприяє саме “правильна” (як ефективна для конкретного режиму) інституціоналізація, яка мобілізує підтримку та легітимацію політичного режиму. Так наявність партії влади і проведення неконкурентних виборів стає не лише окремою рисою комуністичних режимів, а й одним із перевірених і досі використовуваних механізмів збереження влади недемократичного лідера. Автократи, які використовують різні механізми інституціоналізації, в середньому залишаються при владі 8,4 року, а ті автократи, що не використовують інституціоналізацію, – тільки 3,3 року. Зокрема, науковці використовують *три рівні інституціоналізації автократичних режимів*: достатню (оптимальну), надлишкову та недостатню. Цікаво, що оптимальний рівень процесу інституціоналізації автократичного режиму проводить менш тривалі режими, ніж режими, які піддаються надлишковій інституціоналізації (хоча відмінність і не є надзвичайно суттєвою). З цього приводу автори таких розрахунків

зауважують, що надмірна/надлишкова інституціоналізація не вносить значних вигод автократам, а недостатня інституціоналізація становить значний ризик [461].

Головне завдання автократій (недемократичних політичних режимів) – подолати відкритий опір та максимізувати свою “ренту”, що можливо тільки за збереження влади [462]. А. Пшеворські і Дж. Ганді виділяють три *ситуації рівноваги* з зазначеного приводу: 1) автократ “не ділиться” владою з опозицією, яка слабка та не повстає; 2) за сильної опозиції автократ іде на компроміси, ділиться “рентою” для запобігання повстання; 3) коли в опозиції немає шансів скинути автократа, він іде на незначні поступки, а опозиція повстає. Отже, впровадження формальних інститутів має за мету зберегти недемократичний режим і протистояти потенційним загрозам влади лідера. За результатами досліджень Б. Геддес, стає очевидно, що 51 % автократичних лідерів створили політичні партії після приходу до влади (і протрималися 14 років при владі), 29 % кооптували чинні раніше політичні партії (й проіснували 11 років при владі), 20 % не використовували партій (тому існували тільки 7 років). Усе це підтверджує важливість наявності партій для збереження автократичних режимів.

Цей результат доводить висновок С. Хантінгтона: *партія* є єдиною сучасною організацією, яка може стати джерелом влади. За слабкості політичних інститутів добре інституціоналізована партія є передумовою стабільності, а режими без партій або з великою кількістю слабких партій – передумовою нестабільності політичних режимів. Дослідження підтвердили правильність таких суджень: партійні режими найбільш стійкі; середня тривалість існування автократичного режиму з партією у три рази більша, ніж безпартійного авторитарного [469]; найбільш нестійкі режими – багатопартійні автократії без домінуючої партії. Режими з правлячими партіями забезпечують єдність еліти і довгострокову стабільність режиму та влади лідера, в той час як режими зі слабкими партіями призводять до фракційності еліти і конфліктів. Лідер, побоюючись за свою владу, буде руйнувати усі чинні партійні інституції та зменшувати розмір правлячої коаліції, що призведе до нестабільності режиму.

Створення партії підтримки автократичного лідера може бути перевагою для інших “режимних фракцій” (хунта чи кліка). Офіційні партійні назви, платформи та ідеології хоч і претендують на досягнення більш широких цілей, ніж підтримка окремих лідерів, насправді продовжують терміни “утримання влади” конкретним лідером і сприяють стійкості автократичного режиму. Правляча партія потрібна для недемократичного режиму як головний інструмент владного контролю суспільства, мобілізації підтримки режиму, надання контрольованих можливостей

політичної участі та кооптації передбачуваної/наявної опозиції. Разом з цим, партія не тільки мобілізує підтримку та контролює політичну поведінку, а й створює можливість співпраці з режимом через стабільну “систему патронажу”. Об’єднання еліти та суспільства навколо правлячої партії не тільки розширює електорат режиму, а й веде до маргіналізації антирежимних рухів та партій, а формальне розширення соціальної бази режиму неодмінно забезпечує його підтримку опозицією, що значною мірою зменшує загрозу “розпаду” режиму внаслідок переворотів/революцій. За даними С. Хантінгтона, перевороти в багатопартійних автократіях відбувалися не так часто, як в однопартійних і багатопартійних автократіях з домінуючою партією.

О. Харитонova зазначає, що лідери-автократи, мабуть, читали С. Хантінгтона [304]: до 1990 р. автократичні режими мали в середньому по одній ефективній партії, після 1990 р., поряд з загальною тенденцією до демократизації, кількість ефективних партій зросла до 1,7 [659]. Схожа багатопартійність зберігає домінування правлячих партій: інші партії потрібні лише для нейтралізації опозиції, яка отримує політичну автономію у формі політичних партій, що є ідеальним інституціональним устроєм для автократії. Багато автократичних режимів допускають існування однієї чи кількох партій, які можуть артикулювати настрої опозиційних груп, потенційно готових повалити автократа, тим самим забезпечуючи збереження режиму. У дослідженні Дж. Ганді 19 % автократичних режимів були безпартійними, 22 % – однопартійними і 59 % – багатопартійними, однак лише невелика кількість партій могла конкурувати з правлячою партією. Також було продемонстровано, що багатопартійні режими з домінуючими партіями такі ж стійкі, як і однопартійні режими. Дослідження також демонструють наявність сильного зв’язку між кількістю мандатів у парламенті у правлячій партії і виживанням автократичного режиму: збільшення частки мандатів на 1 % зменшує на 2 % ризики від розпаду правлячої коаліції, а збільшення мандатів з 55 до 75 % відповідає зменшенню ризику колапсу автократичного політичного режиму на 30 %.

Парламенти в автократичних режимах дають змогу артикулювати опозиційні настрої без відкритого опору політичному режиму. Парламенти існують у понад 75 % автократичних режимів (частіше у громадянських режимах, хоча у монархіях їх частота формування є найнижчою): їхня кількість почала зростати у всіх типах автократичних режимів (про які йтиметься нижче).

Парламенти ідеально підходять для досягнення таких цілей, як: забезпечення представництва обраних автократом груп; надання їм можливості висувати вимоги; контроль над процесом переговорів та демон-

страція хоча б формального бажання автократа підкорятися внутрішнім правилам. Автократичні парламенти так само, як і партії, допомагають *зберегти автократичні режими*: 1) знижують вірогідність заміни одного автократа іншим; 2) забезпечують доступ потенційної або реальної опозиції до владних структур та перешкоджають появі неконтрольованих лідером вимог з приводу зміни режиму. Автократичні парламенти не є “поступкою режиму опозиції”, бо насамперед потрібні для нейтралізації загроз режиму. Незважаючи на те, що парламенти в автократіях мають “фасадний характер”, а процес прийняття важливих рішень відбувається за межами парламенту, коли опозиція погоджується брати участь у таких парламентах, то зменшуються шанси трансформації режиму і його заміни іншим автократичним режимом. Тому опозиція може погодитися на таку участь у рамках автократії тільки у разі відсутності можливостей повалення лідера та сподіваючись на поступову трансформацію автократії зсередини.

Автократичні режими часто вводять й інститут *виборів*. Вибори потрібні для легітимації режиму, для поступок опозиції, подолання розпаду режиму і, головне, для отримання інформації про реальну підтримку режиму і розподіл цієї підтримки. За даними Дж. Ганді (на 2008 р.), у 75 % автократій були парламенти, 92 % з яких виборні. За словами А. Скедлера, керівники автократій сподіваються “зірвати плоди електоральної легітимності без ризику демократичної невизначеності” [613]. Коли внутрішня легітимація виборів може бути під питанням, міжнародна легітимність часто дає позитивні результати. Б. Магалоні стверджує, що автократичні (проте більшою мірою авторитарні – у межах автократичних режимів) вибори потрібні для збереження режиму, бо запобігають об’єднанню опозиції, лише частина якої може брати участь у виборах, а також демонструють “силу” влади і зберігають лояльність режиму. Беручи участь у виборах, опозиція “прирікає” себе на підтримку чинного режиму, а не на його насильницьке повалення внаслідок перевороту або революції. Тому завжди, за словами А. Скедлера, “в авторитарних режимах опозиційні партії програють вибори”.

На думку Дж. Браунлі, “вибори – це не смерть диктатури, а її життя, не ящик Пандори, який відкриває перспективи для політичних змін, а клапан безпеки задля регулювання суспільного невдоволення”. Інститут виборів колосально пролонгує існування режиму. Авторитарні лідери погоджуються на випробування виборами виключно для зменшення загрози неелекторального повалення, а також “внаслідок невеликих затрат управління цими ризиками” [426].

Отже, політичні партії, парламенти і вибори є першорядними складниками, які здатні зберегти недемократичний режим ненасильницьким

способом. Ці інститути не призводять до зміни лідерства, а також не завжди є інструментом вертикальної підзвітності та відповідальності: вони потрібні для вирішення внутрішніх режимних конфліктів та запобігання потенційної дестабілізації режиму. На думку Б. Геддес, з точки зору диктатора/автократата, партії підтримки та вибори – ключові елементи його персональної стратегії виживання. Вибори та парламенти поділяють опозицію, так щоб забезпечити селективну кооптацію лояльних фракцій (партій) і запобігати появі об'єднаного опозиційного режимові фронту.

6.2. Класичні та сучасні різновиди авторитарних режимів: порівняльний аналіз

Існує багато різновидів авторитарних режимів (як концептуального складника сучасних автократій). Більшість авторитарних режимів розповсюджено у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, які розвиваються. Проте іноді вони можуть існувати й у розвинених країнах: прикладом цього були Іспанія, Португалія і Греція до середини 70-х років ХХ ст. (хоч ці країни дещо відставали у своєму розвитку від інших індустріальних країн заходу).

В. Сухонос виокремлює *традиційні авторитарні режими олігархічного типу*, а також *демоністичні авторитарні режими нової олігархії*. У першому випадку влада концентрується в руках кількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя в країні. Зміна лідерів зазвичай проходить внаслідок перевороту, закулісної боротьби, маніпуляцій із виборами. Такі режими були/або ж є характерні насамперед для Латинської Америки, де правляча олігархія пов'язана з католицькою церковною верхівкою. Другий тип авторитаризму з'являється унаслідок виходу на передові позиції національної буржуазії, яка налагоджує тісні контакти з військовими. Прикладами різного часу можуть бути режими Алжиру, Камеруну, Тунісу.

У багатьох країнах, що розвиваються, можливі *режими військової диктатури*, запроваджені, як заведено, шляхом військового заколоту. Часто армія – це головна опора держави. Серед цих режимів варто виділяти утверджену у вересні 1973 р. військову диктатуру А. Піночета в Чилі, режим “чорних полковників” у Греції в 1967–1973 рр. Сьогодні також є режими, монархічні за формою, проте авторитарні за змістом. Їх визначено за принципом наслідування влади.

Існують змішані (чи гібридні) режими, які В. Хорос та М. Чешков називають “*демократичним авторитаризмом*” й “*авторитарною демократією*”. Насамперед йдеться про “авторитаризм розвитку” у країнах Азії,

Африки та Латинської Америки. Тут політична модернізація, спрямована на професіоналізацію, демократизацію та розподіл влади, відбувається повільно та з великими труднощами. “Авторитаризм розвитку”, який проявляється як закономірне національне та регіональне явище, поступово еволюціонує у бік демократії. Для нього властиві тенденції до диктатури, використання силових прийомів та інші особливості політичного авторитаризму. Проте, як демонструють В. Хорос та М. Чешков, “він підтримує інститут приватної власності, спирається на певні кола, потребує їхньої підтримки і тому певною мірою готовий до них прислухатися. Так, авторитаризм розвитку значною мірою сумісний з елементами лібералізму: політичними партіями, правовими нормами та навіть з відносно вільною пресою” [310]. Авторитаризм розвитку містить паростки демократії, які набувають більшого розвитку під час економічної модернізації. Також існують “гібриди” *автократичних режимів*, де органічно поєднано елементи тоталітаризму й авторитаризму. До них належать франкістський режим в Іспанії та салазорівський режим у Португалії тощо, що виникли в середині 30-х років ХХ ст. та зійшли з політичної арени внаслідок демократичних революцій 70-х років ХХ ст. У цьому зрізі особливого значення отримує трактування політичного режиму в Північній Кореї (про що було зазначено у попередньому параграфі).

За ставленням авторитарних режимів до традицій відрізняється традиційний і новий авторитаризм. *Традиційним* вважають авторитаризм, який опирається на традиційні цінності, репродуковані політичні структури, що формувалися протягом століть. *Новий* авторитаризм виник у ХХ ст. як наслідок процесів лібералізації, індустріалізації, модернізації. Традиційний авторитаризм є дуже стабільним, а новий перебуває під загрозою повалення.

Одну з методик класифікації авторитаризму запропонував В. Якушик у праці “Держава перехідного типу” [342]. Вчений розглянув режими “держав перехідного типу”, дав класифікацію власне авторитарних режимів: “Потрібно чітко розрізняти: а) *революційний авторитаризм*, демократичний за своєю суттю та спрямований на захист інтересів широких народних мас, на збереження влади прогресивних сил суспільства, активне залучення народу до вирішення політичних питань, підвищення його політичної культури, на усунення перешкод на шляху соціального прогресу, глибокої демократизації суспільства; б) *реакційний авторитаризм* – антинародний, антидемократичний за суттю, який прагне назавжди усунути народ від здійснення реальної влади, а також переслідує мету захисту корінних інтересів експлуататорської меншості, збереження її політичного, економічного панування і привілеїв”. Реакційний авторитаризм більшою мірою належить до категорії “автократія”, оскільки може проявлятися у формі тоталітарних диктатур й олігархічних режимів.

К. Гаджієв класифікував авторитаризм на традиційну монархію, військово-політичний та громадянський авторитаризм, а також авторитаризм модернізації. Деякі дослідники класифікують авторитарні режими залежно від їхнього ставлення до економічного розвитку. Вони виділяють режими, які стимулюють зростання економіки та добробуту (КНР, свого часу Тайвань та Південна Корея), режими економічного зростання (Бразилія та Уругвай у 70-х роках ХХ ст.) та режими збагачення еліти, що не забезпечують економічного розвитку країни (більшість авторитарних режимів). Класифікацію авторитаризму також запропонував Ю. Сумбатян [271]. Дослідник військово-диктаторські режими поділяє на: *правоавторитарні*, які характеризуються директивними методами управління з боку військово-бюрократичного апарату та відсутністю ефективного контролю з боку народних мас за діяльністю правлячої військової адміністрації; *лівоавторитарні*, що виникають у процесі повстання або (точніше) революційних контрпереворотів. Метою цих режимів може бути ліквідація авторитаризму та відновлення законної демократичної державної влади, хоча це не є обов'язковою вимогою класифікації. Як заведено, зазначені режими формуються за активної участі/підтримки прогресивних військових сил у союзі з патріотичними організаціями¹. У розширеному трактуванні класифікація Ю. Сумбатяна має такий вигляд: 1) реакційні режими з тоталітарною тенденцією (військово-диктаторські правоавторитарні й лівоавторитарні режими – хунта і кауділізм у Латинській Америці, персоналістські диктатури в Африці й персоніфіковані режими в Азії; однопартійні режими); 2) консервативні однопартійні та деякі багатопартійні режими (монархія в арабських державах (зокрема Йорданія), монархія в неарабських держав (зокрема Таїланд) та інші консервативні авторитарні режими); 3) ліберальні багатопартійні авторитарні режими з демократичною тенденцією.

Існують й *інші класифікації* авторитаризму. Н. Горлач і Г. Головченко виділяють: теократичний авторитаризм (Іран після 1979 р.); неототалітарний авторитаризм за умови існування масових партій (свого часу Мексика); військове правління; монархії, у яких монарху належить вся повнота політичної влади (Марокко – до конституційної реформи

¹ Особливе місце з-поміж державних режимів посідає *Ісламська Республіка Іран*, де чітко проглядається поєднання традиційних ісламських тенденцій з президентською республікою при пануванні духовництва. Конституція цієї країни закріплює керівну роль мусульманського духовництва. Верховну владу здійснює політичний і духовний лідер (аятола), що має широкі повноваження і за своїм статусом перебуває над системою державних органів. На думку Ю. Сумбатяна, це – “клерикальна авторитарна держава” або “теократична форма авторитаризму”. Однак, скоріше, це – релігійна форма тоталітаризму, якій притаманні вождизм, ідеологізація (ісламізація) усіх сфер суспільного життя.

2011 р., Йорданія, Саудівська Аравія); персоніфікований авторитаризм (свого часу Ірак). С. Рябов виокремлює “модернізаційний авторитаризм” і “пряме президентське правління”. В. Пугачов виділяє такі різновиди авторитаризму, як: монархія (абсолютна і дуалістична), військова хунта, деспотія, диктаторські режими, популістська система правління, модернізаційний, стабілізаційний і націоналістичний авторитаризм. В. Мадіссон і В. Горбатенко виокремлюють олігархію, монархію, диктатуру, військові хунти, а також окремі конституційні форми авторитаризму. Д. Гончаров та І. Гоптарьова класифікують авторитарні режими за такими типами: диктаторський режим, модернізаційний авторитаризм, “авторитаризм для захисту демократії” (П’ята республіка часів президентства Ш. де Голля), політичні системи незахідного світу¹. В. Хорос і М. Чешков пропонують такі типи авторитаризму: за відсутності консенсусу, в умовах псевдоконсенсусу, на основі обмеженого консенсусу, на основі широкого консенсусу, з елементами демократії. К. Гаджієв (про це було частково зазначено вище) виокремлює традиційну монархію (теократичну та східну світську монархію), військово-політичний авторитаризм, громадянський авторитаризм (традиційний авторитаризм олігархічного типу, гегемоністський авторитаризм нової олігархії), а також модернізаційний авторитаризм чи авторитаризм розвитку (його різновидом є демократичний авторитаризм чи авторитарна демократія). А. Громико пропонує таку типологію: жорсткі авторитарні режими (військові чи преторіанські режими, військово-поліцейські диктатури, військові хунти), авторитарно-демократичні режими чи так звані режими “демократичного цезаризму” (плебісцитарної демократії), демократично-авторитарні (“оксамитні”) режими [59]. В. Перевалов й А. Авксент’єв виокремлюють такі різновиди авторитаризму: “поміrkований” (у який певною мірою проникають елементи демократії, а також законності) і “жорсткий” (який не бере до уваги права людини та громадянина, повністю придушує опозицію). Такий вектор оцінювання авторитарних режимів досить актуальний, адже в ньому наголошено на можливості дотримання прав людини та громадянина, що є одним із визначальних індикаторів політичних режимів сучасності. Для уточнення потрібно зазначити, що сьогодні виокремлюють ілліберальні демократії та ліберальні автократії (концепт Ф. Закарії [82]). Крім того, потрібно говорити про так звані авторитарні режими з “синдромом тоталітаризму” (про них детально зазначено у попередньому

¹ Серед них потрібно виокремлювати такі різновиди/форми авторитаризму: режими з авторитарним особистим контролем, демократично-змагальні та напівзмагальні системи або системи з “авторитарною масовою” партією, опікунські демократії, системи мобілізації, громадянсько-військові коаліції, військові олігархії, модернізаційні олігархії, традиційні олігархії.

параграфі). Такі режими доцільно трактувати як “закриті чи повні автократії”: для них властиве намагання провести повний контроль над усіма сферами суспільного життя, однак повністю громадянське суспільство вони не знищують [279].

У типології М. Юрія було виокремлено такі різновиди авторитарних режимів: 1) жорстко-авторитарні; 2) авторитарно-демократичні; 3) демократично-авторитарні. Фактично ця класифікація не повною мірою “вписується” у теоретико-методологічні межі авторитаризму, оскільки переважно зачіпає концепт гібридних режимів, про який зазначено у попередніх розділах. Вважаємо, що краще у зазначеному випадку пропонувати типи авторитаризму на основі їхньої “лінійної наближеності” щодо тоталітаризму та демократії (як до крайніх “полюсів” у традиційній/соціологічній класифікації політичних режимів): 1) авторитарні режими з елементами тоталітаризму (це свого часу СРСР – у 1953–1989 рр., Куба – до моменту розпаду СРСР, КНДР); 2) “чисті” авторитарні режими (це Лівія, Судан, Катар, Кувейт, Саудівська Аравія чи Іран тощо – до них можна застосовувати різні, запропоновані вище, класифікації); 3) авторитарні режими з елементами представницької демократії (Росія, Киргизстан, Малайзія тощо – до них також доцільно проводити класифікації залежно від міри наближення до демократії).

Д. Берг-Шльоссер серед авторитарних режимів увиразнює традиційні абсолютні монархії (держави у Перській затоці, Непал), традиційні авторитарно-олігархічні режими (окремі країни Латинської Америки), гегемоністські режими “нової олігархії”, які мають форму військових диктатур (свого часу Камерун та Туніс). Ю. Лейбо та М. Могунова з-поміж авторитарних режимів виділяють: військово-диктаторський, що спирається на армію; монархічний, що характеризується наявністю декоративної конституції, постійним реальним порушенням прав людини, домінацією виконавчої влади над законодавчою, а також інтеграцією правлячої партії у державний механізм; конституційно-авторитарний, який фактично виключає легальну можливість для опозиції підірвати становище правлячої верхівки; клерикальний, який забезпечує фактичне панування релігійної верхівки.

На цій основі В. Сухонос зазначає, що найбільш поширені типи авторитаризму – військово-диктаторський та модернізаційний. Однак проблема в тому, що військову диктатуру й авторитаризм модернізації відносять до різних класифікацій. Можна виокремити принаймні дві з них. По-перше, класифікація авторитарних режимів, пов’язана з метою їх встановлення. По-друге, класифікація авторитарних режимів за характером влади. “*Авторитаризм модернізації*” належить до першої групи класифікацій. Річ у тім, що авторитарна державна політика не завжди

є результатом корисливих цілей окремих лідерів або ж еліт. У країнах Азії, Африки, Латинської Америки та Східної Європи вона виявляється й неминучим політичним контекстом модернізації. Специфічним напрямом модернізації у площині владних відносин є політичний, тобто зміна політичної системи та зростаюча роль у політиці різних груп населення за допомогою політичних партій і груп інтересів, формування нових політичних інститутів. Обґрунтування авторитаризму в умовах модернізації можуть бути пов'язані з відмінністю традиційного та культурного рівня немодернізованих суспільств від відповідних зразків модернізованих. Тобто це такі суспільства, які з об'єктивних на це причин не готові до поєднання модернізації з демократизацією. Це пов'язано з тим, що інституційне будівництво, яке модернізується, зовсім не відразу поширюється серед населення, а стає органічним лише під час тривалого розвитку. Історичні та культурні розбіжності між активністю мобілізуючої еліти й традиційною пасивністю населення покликані заповнити "*просвітницький*" авторитаризм. Його завдання – усунення та нейтралізація корумпованих еліт, перетворення традиційних структур та реалізація програм розвитку економічної інфраструктури. Як приклад успішного застосування авторитарної стратегії, наводять досвід Індонезії, де в умовах обмеження демократичних прав і свобод проведено успішну соціально-економічну модернізацію. Особливо це було помітно в період "нового порядку" Х. М. Сухарто, коли багато конституційних положень, зокрема про свободу слова, преси та партій, суттєво обмежувались і нуліфікувались нормами чинного кримінального кодексу та підзаконних правових актів. Після корекції політичних інститутів та громадянських прав та свобод проведено ефективну модернізацію економіки. Все це означає, що авторитаризм модернізації є ефективним лише в тому випадку, коли політична еліта усунута від корисливих спокус, а також від спокус соціального експериментаторства. Якщо цього немає, то позитивний потенціал авторитаризму зникає та проявляється специфічна форма авторитаризму – тиранічна (коли воля авторитарного лідера/еліти спрямована на утримання влади для особистих вигод).

Залежно від мети, з якою встановлено авторитарний політичний режим, його умовно поділяють на три різновиди: 1) *модернізаційний* – для проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації (Індонезія при Х. М. Сухарто, свого часу Південна Корея); 2) *стабілізаційний* – для стабілізації державного режиму в умовах гострої політико-правової та соціально-економічної кризи (наприклад, П'ята Республіка у Франції при Ш. де Голлеві чи Туреччина в часи президентства генерала К. Еврена); 3) *тиранічний* – мета якого встановити режим особистої

влади задля задоволення особистих цілей і потреб (наприклад, військова диктатура А. Сомоси в Нікарагуа); 4) *деструктивний* – для абсолютного обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи й свободи ЗМІ (Чилі в умовах “пінократії” (режиму А. Піночета): хоча, з іншого боку, цей випадок став прикладом модернізаційного авторитаризму). У “чистому” вигляді жодного типу авторитаризму не існує. З огляду на характер влади, найбільше поширеними з-поміж авторитарних режимів є традиційні монархії, жорсткі (диктаторські) та олігархічні режими, авторитарно-демократичні режими, демократично-авторитарні (“оксамитні”) режими тощо. Але найбільший інтерес викликає “жорсткий” різновид авторитарного режиму, який можна поділити на два типи: *військово-диктаторський* (“пінократія” в Чилі у 1973–1988 рр.) та *однопартійний* (СРСР у 1917–1929 та 1953–1991 рр.¹: період 1929–1953 рр. – це модель класичного тоталітаризму).

Загалом же виокремлення авторитаризму як політичного режиму відбувається з огляду на системні класифікації політичних режимів як таких. Різноманіття типологій політичних режимів, зокрема авторитаризму, можна запропонувати у ракурсі двох базових напрямів. *Перший* пов’язаний з ідеями Р. Даля та його концептом “поліархії” (критеріями політичних режимів є рівень політичної участі та політична конкуренція) та іменується електоральним (мінімалістським/вузьким, про що йшлося у попередніх розділах). *Другий* відштовхується від методологічного підходу Х. Лінца про те, що на класифікацію політичних режимів впливають спосіб здійснення влади і механізми взаємозв’язку між

¹ Деякі науковці зазначають, що з 1917 р. для Росії (а згодом і Радянського Союзу) властивий період, який умовно можна іменувати “*ідеократією*”. Це штучний та рідковживаний термін для позначення суспільного ладу, заснованого не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях. Для нього було властиве панування ідей. Тому політичний режим можна було назвати “*ідеократичним авторитаризмом*”. Він існував до 1929 р. У 1929–1953 рр. в СРСР функціонував тоталітарний режим. З 1953 р., на думку К. Гаджієва, почав формуватись “*партійно-вождистський авторитаризм*”. Його характерними рисами були: відсутність надмірного обожнювання вождя масами, однопартійна система; повна відсутність боротьби ідей усередині правлячої партії. Після краху СРСР більшість російських науковців дійшла висновку, що “новій системі” більше потрібен авторитаризм, аніж демократія. Як зазначають російські політологи О. Галкін та Ю. Красін, в Росії існують всі об’єктивні передумови авторитаризму. Виправданням авторитарних тенденцій у політичному житті Російської Федерації є концепція так званого “*просвітницького авторитаризму*”. Прихильники цього концепту, визнаючи негативні сторони авторитарних порядків, виправдовують їх як необхідний тимчасовий засіб для проведення в Росії демократичних реформ. І лише незначна кількість науковців зазначають, що для Росії властива демократія, хоча дуже слаборозвинута. Ю. Афанасьєв взагалі аргументує, що в Росії панує “*режим фінансової олігархії*” [33, 35].

владою та суспільством (на цій підставі виділено п'ять основних типів режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський)¹. Авторитарні політичні режими дослідник розділив на військово-бюрократичні (зокрема Польща в 1926–1939 рр. періоду Ю. Пілсудського [171], Литва у 1926–1939 рр. в період А. Сметони), корпоративні (або ж цехові, зокрема у Латвії в 1934–1940 рр. у період К. Улманіса, у Чехословаччині (Словаччині) в 1939–1945 рр. у період Й. Тісо²), а також дототалітарні (або фашистські мобілізаційні, приміром, Угорщина у 1919–1938 рр.), постколоніальні та расово- й етнічно-демократичні (підхід Х. Лінца трактуємо як максималістський/широкий).

¹ Виокремлення таких політичних режимів у зазначеному форматі провів 2000 р. Х. Лінц у своїй праці “Тоталітарні та авторитарні режими”. Тим не менше, дещо раніше (1996) цю методику запропонували Х. Лінц та А. Степан у розвідці “Проблеми демократичного транзиту і консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа”. Річ у тім, що до 1996 р. науковці виокремлювали тільки три типи політичних режимів: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Проблема розширення класичної типології, на думку Р. Снайдера та Дж. Магоні, полягає у тому, що окремі різновиди політичних режимів, запропоновані Х. Лінцом та А. Степаном, є “ідеократичними”, оскільки “застосовуються навіть до однієї країни”. Інший механізм виокремлення політичних режимів закладено у методології Л. Даймонда: вчений виділив континуум політичних режимів від “демократії” через “гібридні режими” до так званого “політично закритого авторитаризму”. Загалом, на цій основі було виокремлено такі політичні режими: “демократія”, “змагальна автократія”, “гегемоністський електоральний авторитаризм”, “неоднозначний режим”, “закритий авторитаризм” (“тоталітаризму” у цій конструкції запропоновано не було). Саме опираючись на цю модель, а також на її якісну та кількісну операціоналізацію, запропоновано такі різновиди авторитаризму, як “змагальний” (С. Левіцькі та Л. Вей), “електоральний” (А. Скедлер), “персоналістський”, “однопартійний”, “військовий” (Б. Геддес – на основі ідей С. Хантінгтона) [437, 469, 536, 613, 631].

² Є. Пономарьова зауважує, що впродовж 1920–1930 рр. практично для всіх країн Центральної та Східної Європи були властивими авторитарні режими: у формі президентських (республіканських) та монархічних диктатур. Йдеться про Албанію, Болгарію, Угорщину, Грецію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, Словаччину, Естонію, Югославію. Усі вони виникли на основі транзиту від “слабкої демократії” до авторитаризму. Втім, дуже часто головною причиною вибору на користь авторитаризму був пошук шляхів виходу з “європейської кризи”, а також становлення стабільної державності. Головні причини та чинники авторитаризації країн регіону в міжвоєнний період такі: неготовність населення до управління країною на основі парламентаризму (більшість громадян не знала демократичних традицій та не сприймала демократію як цінність саму по собі); відсутність відповідної політичної культури; відкритість “дороги у політику” на основі ліберальних виборчих законів для дрібних екстремістських партій, роль яких у парламенті була деструктивною; відсутність необхідної для демократії соціальної структури – численного середнього класу; переважання сільського населення, яке, як заведено, не підтримувало ідеї демократії; неготовність політичної еліти до демократії; надмірні особисті амбіції провідних політиків; надзвичайно складна економічна та зовнішньополітична ситуація [221].

Цікаво, що авторитарні режими вчений розуміє на основі таких критеріїв: 1) обмежений безвідповідальний політичний плюралізм; 2) відсутність розробленої керівної ідеології; 3) відсутність екстенсивної/інтенсивної політичної мобілізації, а тому й низький рівень політичної участі; 4) невизначена, проте прогнозована влада, межі якої формально позначені та передбачувані, утримуються лідером або групою.

Засади *електорального підходу* до класифікації політичних режимів лягли в основу виокремлення таких концептів авторитаризму, як змагальний авторитаризм¹ (Л. Даймонд, С. Левіцькі та Л. Вей), авторитаризм домінуючої влади, ідея плюралізму без форми (Т. Карозерс [409]), електоральний авторитаризм² (А. Скедлер) (про деякі з них йтиметься у наступних параграфах). На основі використання максималістських класифікацій політичних режимів потрібно виділяти такі концепти авторитарних режимів: персоналістський, військовий, однопартійний, монархічний та змішаний авторитаризм (Б. Геддес); військовий (повстанський), монархічний, мультипартійний, однопартійний, непартійний, гібридний, теократичний та перехідний авторитаризм (А. Хаденіус, Я. Теорелл і М. Вахман); королівська диктатура, військова диктатура та громадянська диктатура (Х. А. Чейбуб, Дж. Ганді, Дж. Вріланд [414]); “патронажний

¹ Концепт *змагального авторитаризму* відрізняється від консолідованої демократії та консолідованої автократії. С. Левіцькі і Л. Вей зауважують, що режим може бути названий демократичним за умови виконання чотирьох критеріїв: 1) регулярна ротація еліти за допомогою вільних і справедливих виборів; 2) загальне виборче право; 3) захист прав та свобод партій, громадських організацій, ЗМІ і громадян; 4) перебування вибраних політиків поза покровительством військових, бюрократії, криміналу чи інших тіньових груп (немає “доменів нерепрезентативного впливу”). В умовах змагального авторитаризму функціонують всі базові демократичні інститути та принципи, але зловживання влади стосовно опозиції призводять до того, що нормативні функції інститутів демократії спотворюються. Змагальний авторитаризм – це такий політичний режим, за якого чинні представники влади зберігають формальні демократичні інститути, проте еліти настільки часто та регулярно змінюють і порушують демократичні правила, що режим перестає відповідати базовим демократичним критеріям. Варто відрізнити змагальний авторитаризм від деяких різновидів гібридних політичних режимів, зокрема режиму “ексклюзивної демократії” та “опікунської” (“керованої”) демократії. У межах концепту також потрібно відрізнити “змагальний авторитаризм” від “повномасштабного авторитаризму”.

² *Електоральний авторитаризм* – це такий політичний режим, який не є демократією, проте регулярно не використовує відкритих репресій. У режимі відбуваються періодичні вибори, на основі чого створюється “видимість” демократичної легітимності влади. Тим не менше, влада не допускає свого зміщення електоральним шляхом. Балансуючи між виборчим контролем і довірою, такі режими розташовуються в “туманній зоні” (англ. *foggy zone*) структурної амбівалентності.

президенталізм”¹ (Г. Хейл [305, 498]; неопатримоніалізм (О. Фісун [289]) (деякі з концептів детальніше розглядатимемо у наступних параграфах).

Самостійне місце у конструкції авторитарних режимів Х. Лінца посідає концепт султаністського правління. На підставі виокремлених дослідником зауважень його варто трактувати як “окремий патерн” у моделі політичних режимів. *Султаністський режим* – режим, для якого характерне деспотичне правління однієї особи і її клієнти, що спирається на “преторіанську гвардію” і виключає будь-які форми організованої з боку інституційних структур участі при владі та будь-які спроби легітимації влади, яка переслідує швидше приватні, аніж колективні цілі. Сьогодні вчені здебільшого схильні трактувати більшість султаністських режимів як різновиди авторитарних: відмінність лише в тому, що у перших інституціоналізація політичних інститутів та процесів більшою мірою перебуває поза межами правового дискурсу, а в других – в межах політико-правових меж. Сам Х. Лінц використовує термін “султаністський авторитаризм”: адже наголошено на авторитарній методиці функціонування такого (автократичного) режиму. Значною мірою султанізм наближується до авторитаризму і тоталітаризму. Річ у тім, що лояльність до лідера в режимах такого типу заснована не на традиції, як у випадку описаних М. Вебером “патримоніальних режимів” XIX ст., а також не на харизматичних якостях та ідеології, а на “суміші страху й очікуванні винагороди”. Тим не менше, потрібно оперувати й розбіжними ознаками султанізму від авторитаризму: 1) певна міра або тип обмеженого політичного плюралізму, який легітимізує політичний режим; 2) апатія/політична демобілізація населення (обмежена, контрольована мобілізація), на яку опирається авторитарний режим. Йдучи за такою логікою, Х. Лінц виокремлює султанізм й авторитаризм як “ідеальні типи” політичних режимів (у веберівському розумінні). Реальний політичний режим – завжди “змішаний набір” характеристик, який наближує його до того чи іншого типу авторитаризму та ніколи не відповідає саме “ідеальному” типу за всіма параметрами.

¹ *Патронажний президенталізм* – не політичний режим, а політичний інститут, для методологічного виокремлення якого потрібно брати до уваги три ознаки: 1) президентську владу президент отримує внаслідок регулярних прямих виборів, на яких є хоча би мінімальна можливість голосувати не за чинного президента; 2) президент має у розпорядженні великі формальні повноваження порівняно з іншими гілками влади; 3) крім формальних повноважень, президент має у своєму розпорядженні також широкий набір неформальних повноважень, які засновані на відносинах “патрон–клієнт”. Тобто президент має величезну формальну та неформальну владу, але повинен перемогти на загальнонаціональних виборах. Оскільки “патронажне президентство” – політичний інститут, то він може існувати у різних політичних режимах, зокрема в умовах авторитаризму (Росія, Білорусь, Азербайджан, Узбекистан тощо) та в умовах гібридного режиму (Грузія до 2003 р., Вірменія до 2005 р., Україна у 1996–2006 рр. тощо).

На цій основі почалось формування *цілісних концептів авторитаризму*, які були не суміжними режимами на межі “стику” демократії й тоталітаризму, а самостійними аналітичними одиницями, які опираються на відмінні співвідношення політичних та економічних показників розвитку. Спочатку відбулось (з огляду на успіхи процесу модернізації у деяких авторитарних країнах Латинської Америки і Південно-Східної Азії) запровадження концепту *“бюрократичного авторитаризму”*. Його автором був Г. О’Доннелл, який розглядав його як тип держави (а не тільки політичного режиму), розбіжного від інших, більш досліджених у той час, видів авторитаризму – популізму, традиційного авторитаризму і фашизму [579]. Дослідник, трактуючи бюрократичний авторитаризм, наполягає на тому, що авторитаризм у своїй структурі не єдиний. Він виокремив (на підставі, щоправда, аналізу винятково країн Латинської Америки) три групи (“сузір’я”) авторитаризму: 1) *олігархічний авторитаризм* – в якому рамки політичної конкуренції обмежено; 2) *популістський авторитаризм* – в якому потрібно виокремлювати різний ступінь конкуренції, а також таку об’єднуючу особливість, як “економічний націоналізм”; 3) *бюрократичний авторитаризм* – суть його полягає у компонуванні елементів недемократичності та індустріалізації (це означає, що бюрократичний авторитаризм за сучасною теоретико-методологічною парадигмою потрібно вважати авторитаризмом розвитку або модернізаційним зразком авторитаризму). В теоретико-методологічній основі такого поділу усіх авторитарних режимів лежить структура трьох різних вимірів трактування політичних систем: структура національного політичного режиму (маркерами варто вважати свободу електоральної змагальності/конкуренції, свободу груп інтересів, а також рівень репресій), класова та галузева структура домінуючих політичних коаліцій (йдеться не про коаліції у плані представницьких демократій, а про об’єднання інтересів різних політичних і соціальних класів у прагнення консолідувати певний політичний курс), важливі напрями державної політики (пов’язані з поділом ресурсів поміж класами та галузями). Запропонована класифікація режимів (Г. О’Доннелл трактував їх як політичні системи) має характер історичної послідовності (див. табл. 6.1).

Перехід від одного політичного режиму до іншого спричинений соціальною та політичною напруженістю на основі індустріалізації та зміни соціальної структури як еліти, так і мас. Це відбувається з огляду на три ключові компоненти/аспекти зміни режимів: 1) індустріалізація; 2) зростаюча політична активність мас; 3) зростання значення технократичної зайнятості у секторах публічної та приватної бюрократії.

Таблиця 6.1

Еволюція типів авторитаризму (концептуальна логіка Г. О'Доннелла)

Авторитаризм	1. Олігархічний →	2. Популістський →	3. Авторитарно-бюрократичний
Політичний режим	“Обмежена” політична змагальність/конкуренція (плюралізм)	Значні коливання міри політичної конкуренції та демократії	Недемократичний (відсутність політичного плюралізму)
Коаліції	Ні “включення”, ні “виключення”, оскільки “популярні” галузі та сфери не вважають політично активними	“Включення” на основі багатокласових коаліцій міських промислових інтересів, промислової еліти та “середнього класу”	Центральні актори, які є технократами високого рівня (військові та цивільні), тісно співпрацюють з іноземним капіталом; виключена електоральна конкуренція; контроль “середнього класу”
Напрями політики	Еліта ключових галузей експорту домінує над державою та орієнтує політику відповідно зі своїми інтересами	Економічний націоналізм; держава сприяє початковій індустріалізації	Централізація економічної політики, “просування” передової індустріалізації

Виникнення, соціальний вплив та динаміку авторитарно-бюрократичного типу політичного панування Г. О'Доннелл пов'язує зі структурними змінами специфічного типу капіталізму (що, приміром, склався у Латинській Америці) – з процесом переходу від “легкої” до “важкої” фази індустріалізації, поглиблення “периферійно залежного капіталізму”, з вимогою радикальної трансформації механізмів накопичення капіталу, з перерозподілом соціальних вигод і витрат цього процесу. З цього приводу Д. Колліер зауважує, що бюрократичний авторитаризм не потрібно “змішувати” із фашизмом. Характеризуючи бюрократично-авторитарний тип, Г. О'Доннелл уважно виокремлює “діалектичну взаємодію” між трьома аспектами соціально-економічної модернізації: 1) індустріалізацією; 2) збільшенням політизації популярних секторів; 3) зростанням ролей “технократичної зайнятості” у державній або приватній бюрократії. Спільними рисами бюрократичного авторитаризму зазвичай є такі: 1) організація політичного домінування від імені суттєво “олігополізованої”, а також “транснаціоналізованої” буржуазії; 2) отримання апаратом примусу вирішальної політичної ролі; 3) реалізація процесів політичної ізоляції раніше активних соціальних секторів; 4) придушення громадянства; 5) економічна ізоляція популярних секторів (на підставі заперечення популістських гасел); 6) зростаюча транснаціоналізація;

7) деполітизація соціального розвитку; 8) “закриття” чинних демократичних каналів. Політична напруженість у бюрократичному авторитарному режимі спричинена процесами роздержавлення громадянського суспільства та “стиснення” нації. Крім того, часто причиною краху таких режимів є політичні/економічні “тертя” в оточенні еліти: буржуазія і технократія мають транснаціональні орієнтації, а військові репрезентують найперше національний сектор. Тому очевидно, що системно такий режим надзвичайно небезпечний і хиткий. Тим не менше, бюрократичний авторитаризм вважають оптимальною формою політичного домінування в умовах серйозної загрози для капіталістичного порядку.

Проте запропонована (на основі включення соціальних критеріїв політичних режимів) класифікація авторитаризму Г. О’Доннелла не єдина. Доцільно, наприклад, класифікувати авторитарний режим на підставі типу взаємовідносин держави та суспільства: у такому випадку авторитаризм буває мобілізаційно-популістським та демобілізаційним авторитарно-бюрократичним. А. Степан запропонував дихотомію авторитаризму на основі визначення атрибутів соціально-економічної політики країни: “включні” та “виключні” авторитарні/корпоративні режими. Проте значною мірою логіку самостійного виокремлення бюрократичного авторитаризму спростовано невідповідністю теорії та практики.

З огляду на це, Т. Ворожейкіна запропонувала поділяти всі авторитарні режими у часовій парадигмі на сучасні авторитарні режими та режими “традиціоналістських попередників” [31]. Класичними прикладами *“традиціоналістських авторитарних режимів”* були диктаторське управління Р. Трухільйо у Домініканській Республіці (1930–1961), клан Сомоси в Нікарагуа (1934–1979), Х. Убіко в Гватемалі (1931–1944), клан Дювальє в Гаїті (1957–1986), С. Мобуту в Конго-Заїрі (1965–1997). Для цих країн притаманними були дві динаміки соціального розвитку у зрізі формування традиціоналістського авторитарного політичного режиму: 1) вони були породженням традиційних структур; 2) вони були продуктом розпаду внаслідок включення країн у світовий економічний ринок та первинної індустріалізації. Прихід до влади більшості диктатур цього типу був наслідком придушення соціальних і політичних рухів, що мали збройний характер (у тім числі рухів, ініційованих ззовні)¹. Це зумовило їхній надзвичайно “репресивний” характер (йдеться про “екстраофіційний” терор як про головний і єдиний засіб політичного та соціального контролю). Традиціоналістські авторитарні режими мають такі атрибути:

¹ Наприклад, у Сальвадорі 1932 р. відбулось повстання селян у супроводі комуністичної партії; у Гватемалі 1954 р. – інтервенція США та державний переворот; у Нікарагуа в 1927–1933 рр. – окупація країни морською піхотою США; у Конго – громадянська війна та сепаратистські рухи (до 90-х років XX ст.).

1) відсутність представницької політичної системи й одночасно її повна імітація; 2) наявність інституційно неопосередкованої влади диктатора і його родичів; 3) наявність “преторіанських” репресивних структур – національної гвардії, поліції, напіввійськових формувань; 4) повна та нерозчленована єдність влади та власності; 5) відсутність соціальних і політичних механізмів зв’язку між владою та суспільством; 6) нездатність персоналістських режимів бути гнучкими та пристосовуватись до змін (еволюціонувати); 7) спрямованість розвитку країн до стагнації і тупику (“розкладання” традиційних аграрних структур та індустріалізація не стають причиною соціально-економічної модернізації). Тому по-іншому ці режими можна іменувати “авторитаризмом без розвитку” (про це детально йтиметься згодом).

Їхнім аналогом (кількісно переважаючим) є “сучасні авторитарні режими”. Вони різною мірою спрямовані на реальну або ж імітаційну модернізацію соціально-економічного життя. Саме тому їх (з різних причин, переважно спрямованих на те, щоб пролонгувати існування самого режиму) іменують “режимами авторитарної модернізації” (але буває, що ці режими ніякої модернізації не проводять). Потрібно виокремлювати декілька різновидів сучасних авторитарних режимів (за методикою Т. Ворожейкіної): авторитарно-популістські, модернізаційного характеру. Розглянемо їхнє сутнісне наповнення більш детально.

Авторитарні популістські режими мали місце у розвинених країнах Латинської Америки (наприклад, в Мексиці – режим Л. Карденаса у 1934–1940 рр., у Бразилії – режим Ж. Варгаса у 1930–1945 рр., в Аргентині – режим Х. Перона у 1946–1955 рр.) в ту саму епоху, що традиціоналістські режими в менш розвинених країнах континенту. Спусковим механізмом для їх появи стала світова економічна криза у 1929–1930 рр. (меншою мірою у випадку Аргентини). Вони позиціонувались як приклади спроб із приводу інтеграції суспільства “зверху” – шляхом активного втручання держави, яка прагнула інкорпорувати працівників і середній клас у створення моделі корпоративних структур. Найважливіші структури – це профспілки, “вертикальні”, клієнтелістські та повністю підконтрольні державній владі організації тощо, через які й проводили “інституціоналізацію масової участі”. Передбачалося, що корпоративні організації повинні створити нову систему представництва класів та груп інтересів і замінити ліберальну систему представницької влади (йшлося про своєрідний “колективізм”). Створювати та спрямовувати ці організації мала держава, завдання якої – подолання приватних інтересів в ім’я загальнонаціональних. Жодному авторитарному режимові популістського типу зробити це не вдалось, але було мобілізовано під національними гаслами соціальної справедливості значну частину народних мас та ство-

рено партії та профспілки, які пережили і самі режими, і їхніх творців. Загалом ж атрибутами таких режимів потрібно називати такі ознаки: 1) ідея інтеграції суспільства “зверху” – через корпоративізм і колективізм; 2) ідея соціальної справедливості, яку мали досягти на підставі масовості народних рухів; 3) сконцентрованість на “запереченні” певної системи цінностей, що слугує об’єднавчим моментом популістських гасел (для Латинської Америки було властиве заперечення принципів лібералізму); 4) опора на колективну ідентичність і медіацію між державою та суспільством, яка проявляється у категорії “народ” (“ми” – це носій вимог змістовної та реальної справедливості (на відміну від абстрактної громадянської рівності); у Латинській Америці така ідея була провідною з огляду на домінуючу доктрину католицької церкви, яка вважає турботу про співтовариство обов’язком держави); 5) економічною основою популістського авторитаризму постають імпорт-заміщуюча індустріалізація, створення національної промисловості та захист внутрішнього ринку від конкуренції іноземного капіталу та товарів; 6) поступове “ламання” інституційних механізмів та патернів демократичної системи урядування й/або створення їхньої імітації; 7) “плебісцитарна легітимізація” виконавчої влади та її “законодавчих додатків”: процес прийняття рішень повністю ізольований від механізмів політичної участі (політику розглядають винятково як сферу управління, хоч риторика участі становить найважливіший елемент ідеології); 8) слабкість модернізації і трансформації соціальних відносин (у Латинській Америці популістська держава стала прикладом подолання традиційного для цього регіону патримоніального типу відносин й одночасно була його органічним продовженням), що проявляється у тотальній корумпованості.

Проявами авторитарного популізму в сучасному вимірі були режими А. Фухіморі в Перу (1990–2000) та У. Чавеса у Венесуелі (1999–2013). Однак на відміну від історичних попередників вони прийшли до влади унаслідок демократичних виборів. Їхніми додатковими атрибутами є такі ознаки: 1) віра у всемогутність держави, її змogu трансформувати суспільство; 2) неприйняття інститутів представницької демократії; 3) деінституціоналізація політичної сфери (роль законодавчих органів зводиться до нуля, судова влада переходить під контроль виконавчої, президентські вибори мають плебісцитарний характер); 4) руйнація ефективних каналів зворотного зв’язку держави з суспільством.

Режими авторитарної модернізації – це такі авторитарні режими, за наслідками яких проходить реальна модернізація соціальної, економічної та політичної сфер життя суспільства (про них йтиметься у наступних параграфах). Взірцями цих режимів треба вважати Бразилію, Аргентину, Уругвай та Чилі в 1960–1980 рр., “франкістський” режим в

Іспанії (1939–1975), “режим полковників” у Греції (1967–1974), режим Х. М. Сухарто в Індонезії (1965–1998), авторитарні режими у 1960–1970 рр. в деяких країнах Південно-Східної Азії (Тайвань, Південна Корея, Сінгапур тощо), турецькі військові режими 1960–1980 рр., шахський режим “білої революції” в Ірані (1960–1970) та, з зауваженнями, режим Ф. Маркоса на Філіппінах (1965–1986). Їх особливими рисами називають такі ознаки: 1) причиною виникнення цих режимів вважають соціально-економічну кризу в умовах переходу від “легкої” до “важкої” фази імпорту-заміщеної індустріалізації; 2) руйнування параметрів популістської соціальної коаліції та деактивація народного сектора; 3) “раціоналізація” процедур терору; 4) репресивний (або контрреволюційний) характер політичного режиму; 5) фазовий характер розвитку: спочатку в напрямі до поєднання контрреволюційної репресивності й активного індустріального розвитку, згодом у напрямі до поступового пом’якшення авторитаризму та підготовки для “повернення” до демократії; 6) факт наявності більш-менш структурованої системи інституціоналізації авторитарної влади (йдеться про часткову відповідальність та перерозподіл влади). З погляду економічної стратегії режими авторитарної модернізації можна розділити на дві групи. До *першої* належать політичні режими, які були зорієнтовані на суттєву, а іноді вирішальну участь держави в економіці. Це було основою економічних успіхів (або ж “економічного дива”) в Іспанії у 1950–1960 рр., в Бразилії, Індонезії, Південній Кореї, Сінгапурі, Тайвані – у 1960–1970. *Друга група* (авторитарно-бюрократичні країни) режимів орієнтувалася на ультраліберальну економічну стратегію, мінімізацію державного регулювання економіки та відмову від протекціонізму, різке скорочення державних витрат та демонтаж державного сектора (Чилі, Уругвай, Аргентина тощо).

Окреме місце в класифікації авторитарних режимів посідають політичні системи країн пострадянського простору. Згідно з різноманітними методиками, наведеними у попередніх розділах, можна зробити висновок, що серед 15 колишніх республік у складі колишнього СРСР автократіями сьогодні (станом на 2014 р.) є Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан; гібридними режимами – Вірменія, Грузія, Молдова та Україна; демократичними режимами – Естонія, Латвія та Литва. Такий висновок майже стосовно всіх країн, за винятком гібридних політичних режимів, вважають доведеним, адже можна визнати, що за 20 років відбувся або почався “кінець транзитологічної парадигми” [94] чи принаймні його “третього етапу” [307] (тому за цією логікою відбувається очікування “четвертої хвилі демократизації”, яка можлива лише за умови переосмислення суті демократії). Частково модифіковану класифікацію політичних режимів у регіоні за-

пропонував А. Лазарєв (на підставі стану рівноваги політичного режиму та рівня політичної корупції): 1) режими демократичної рівноваги (Литва, Латвія, Естонія); 2) режими демократичної нерівноваги (Україна, Грузія, Вірменія, Молдова); 3) режими авторитарної нерівноваги (Киригизстан); 4) режими авторитарної рівноваги (Росія, Казахстан, Азербайджан); 5) режими закритого авторитаризму (Білорусь, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан) [132]. Для *режиму авторитарної нерівноваги* властиві високий рівень “захоплення держави”, конфліктності та невизначеності політичного процесу; для *режиму авторитарної рівноваги* – процес “поглинання” значущих політичних/економічних акторів, клієнтелізм адміністративної системи, стратегія “захоплення бізнесу”, а також існування “партії влади”; для *режиму закритого авторитаризму* – державне управління економікою, формальність демократичних процедур, кланова політика, широко розповсюджена адміністративна корупція.

Визначення типів авторитарного політичного режиму тягне за собою також їхню операціоналізацію (значною мірою на підставі запропонованих у попередніх розділах методик). Наприклад, за даними “Freedom House”, на 2013 р. (за подіями 2012 р.) з-поміж усіх країн світу (в аналіз було включено 195 країн) 47 потрібно класифікувати як авторитарні (на підставі трактування цих країн як “невільних”, оскільки політичні права та громадянські свободи вважають одним із індикаторів оцінювання політичних режимів) – це близько 24 % від сумарної кількості політич у всьому світі. Кількість населення, яке проживає у цих країнах, становить майже 2,4 млрд чоловік, що відповідає 34 % від глобального населення (вагомо, що більше половини населення авторитарних країн проживає у Китаї). Кількість авторитарних країн зменшилась на одну порівняно з даними на 2012 р. (стосовно подій 2011 р.). Утім, потрібно відмітити динаміку: з 1990 р. кількість авторитарних/тоталітарних (автократичних) режимів (до розпаду СРСР) зменшилась від 62 до 47, однак впродовж 2000–2013 рр. вона практично стабільна (а це свідчить про кінець “третьої хвилі” демократизації). Найбільша кількість автократій сьогодні властива для Екваторіальної та Південної Африки – аж 20 країн (станом на 2013 р.). Одинадцять автократій репрезентовано на Близькому Сході та в Північній Африці. Один автократичний режим властивий для Америки, жодного – для Західної Європи.

За даними проекту “Політія”, станом на 2010 р. виокремлено 19 автократій (“повних автократій”). Їхня кількість поступово зменшується, починаючи з 80-х років ХХ ст. (а сьогодні ними є такі країни: Білорусь, Куба, Еритрея, Сирія, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Оман, Іран, Туркменістан, Китай, Узбекистан, Казахстан, ОАЕ, Азербайджан, В’єтнам, Лаос, Північна Корея). Разом з цим, у проекті визначено групу

країн, які “не відбулись” чи є окупованими: вони наближені до авторитаризму (йдеться про Гаїті, Лівію, Сомалі, Афганістан).

За даними “The Economist Intelligence Unit”, яка розраховує “індекс демократії”, в 2011 р. у світі потрібно було виокремлювати 53 автократії, серед яких прикладами є такі (з найгіршими індексами у світі): Саудівська Аравія, Екваторіальна Гвінея, М'янма, Узбекистан, Туркменістан, Чад та Північна Корея (КНДР). У дослідженні було зазначено, що понад 37 % населення світу проживає в авторитарних режимах. Крім того, прийнято висновок, що сьогодні у світі почався період “демократичної рецесії” [434].

Підводячи підсумки з приводу операціоналізації й типологізації авторитарних режимів сучасності, потрібно зазначити такі тенденції та моменти: 1) за останні 30 років кількість авторитарних режимів у світі зменшилась, а за останні 10 років кількість авторитарних режимів залишається майже на однаковому рівні; 2) найбільша кількість авторитарних режимів (загалом автократій) властива для Африки (її часто називають “заповідником авторитаризму”, континентом “великих чоловіків” (англ. *big men continent*)), серед країн Європи (у політико-географічному розумінні) такі режими представлені Білоруссю, Росією та Азербайджаном; 3) в окремих країнах помічено тенденцію становлення “конституційного авторитаризму” та відбувається розвиток патернів “синдрому тоталітаризму” (це, наприклад, властиво для КНДР, Узбекистану, Туркменістану, ЦАР, Еритреї, Екваторіальної Гвінеї, Зімбабве, Лівії, Сомалі, Судану, Ірану, Саудівської Аравії, Сирії, Китаю, Лаосу, В'єтнаму, Куби тощо); 4) переважна більшість сучасних авторитарних режимів – це мусульманські країни (Іран, Лівія, Єгипет), соціалістичні (чи “комуністичні”) країни (КНР, КНДР, Куба), традиційні монархії (Бутан) або ж “неідеологічні” військові диктатури.

6.3. Концепт військового, однопартійного, персоналістського авторитаризму Б. Геддес

Б. Геддес зауважує, що різні види авторитаризму відрізняються між собою настільки, наскільки вони відрізняються від демократії. Лідери автократій виходять із різних груп, а також через різні процеси відбору. Вони покладаються на зовсім різні сегменти суспільної підтримки. Вони проводять зовсім різні процедури для прийняття політичних рішень, а також наділені різними інтересами для впливу на політичний процес [466, 469]. Різні форми фракціоналізації політичної еліти та її конкуренції застосовують у різних форматах авторитаризму. Відносини владного

центру, з одного боку, та громадян і опозиції, – з іншого, також є різними. Саме ці відмінності формують різні види авторитарного режиму. Американська дослідниця виокремлює серед них чисті та змішані форми. Серед *чистих форм* – це військові, однопартійні й персоналістські авторитарні режими. *Змішані форми* авторитаризму Б. Геддес називає “амальгамами чистих типів”. У військових політичних режимах питання з приводу політичного розвитку вирішує група військових офіцерів – вони впливають на відбір особи (осіб), яка здійснюватиме прямий і/чи опосередкований вплив на політичну владу. В однопартійних режимах домінування виконує одна політична (провладна) партія, навіть попри те, що офіційно можуть існувати також інші політичні партії. У персоналістських режимах доступ до верховної політичної влади відбувається з бажання/волі окремого лідера: при лідеріві можуть виникати політичні партії, лідер може займати військову посаду – проте ні армія, ні партія не є вирішальними у прийнятті політичних рішень, переважають примхи правителя (це демонструють М. Браттон та Н. Ван де Валле, Х. Лінц та Х. Чехабі, Р. Снайдер).

У *військових політичних режимах* усі рішення приймає армія, тобто інститут, який контролює доступ до всіх головних владних посад. Військові режими зазвичай становлять колективне керівництво у форматі військової хунти, до якої належить вище керівництво різних родів військ, причому кожен член хунти опирається на підтримку своїх військ і володіє певною автономією та потенціалом до повалення режиму. Часто виникають політичні партії, проте це не змінює сутності режиму, який залишається військовим: у ньому владу розділяють через армію, а не через партію [304].

Наукові дослідження демонструють, що військові режими зазвичай приходять до влади на зміну демократіям, багатопартійним авторитарним режимам та анархії [543]. Армія становить загрозу громадянській диктатурі (адже 28 % громадянських диктатур змінилися військовими диктатурами). 67 % випадків краху демократії відбулись через дії військових. Такі режими відрізняються від громадянських саме мотивами приходу до влади, варіантами інституціоналізації режиму та способами виходу із владних структур. Річ у тім, що військових, починаючи з С. Хантінгтона, називають “вето-акторами”: вони найчастіше приходять до влади унаслідок “вето-перевороту” для захисту національних інтересів, для рятунку держави від цивільних політиків (корумпованих, ідеологічно відмінних від інтересів армії) чи іншої реальної або потенційної загрози (громадянська війна, анархія, диктатура, революція тощо). Прийшовши до влади, військові використовують апарат армії для консолідації свого режиму, вважаючи себе “нейтральними арбітрами”, які змушені зайнятися політикою.

Військові режими завдяки своєму нелегітимному отриманню влади (переворот, у більшості випадків) є найменш стабільними авторитарними режимами з середньою тривалістю 10–11 років. З точки зору Б. Геддес, військові режими самостійно несуть джерело свого руйнування. Найбільшу загрозу лідеру військового режиму створюють інші військові лідери, що володіють можливостями організувати новий переворот: “перевороти у військових режимах – це звичайні зміни лідерства, аналогічні вотуму недовіри”, а тому фактично у 50 % випадків одні військові лідери схожі на інших. Джерелом нестабільності військових режимів часто називають групову свідомість військових, якій притаманні такі корпоративні цінності: порядок, дисципліна, ієрархія, субординація, єдність, згуртованість та ефективність армії¹.

Вищою цінністю військових є збереження єдності та ефективності армії. Будь-яких інших цілей можна досягнути тільки згуртованим, дисциплінованим “фронтом”. Б. Геддес моделює поведінку військових “фракцій” за допомогою гри “Побачення”, яка демонструє, що для військових найперше важливо зберегти єдність армії, навіть незалежно від спільно прийнятого рішення про те, щоб “залишатися в казармах” (або “повернутись у казарми”) чи втрутитися у політику. Для досягнення єдності потрібна координація та об’єднання зусиль усіх “фракцій”. Втручання армії в політику (або переворот) є ретельно спланованим і проведеним лише у співпраці зі всіма основними “фракціями”. За відсутності підтримки з боку інших “фракцій” спроби переворотів, організовані іншими силами, будуть повторюватися. Так, розкол в армії становить найбільшу проблему для військового режиму: й саме тому для запобігання розпаду армії як інституту потрібні деполітизація армії та передача влади суспільству.

В *однопартійних авторитарних режимах* (згодом дослідниця почала іменувати їх партійними на підставі включення до них багатопартійних режимів із партією-гегемоном) рішення приймають не безпосередньо лідери, а найвищі органи партії (центральный комітет, політичне бюро, партійний з’їзд), проте лідер у ієрархії займає вище і підзвітне місце генерального секретаря партії, президента, висунутого партією. Влада сконцентрована не в руках лідера, а в партійної еліти. Й хоча лідер є

¹ Структура військового авторитаризму відповідає військовим цінностям та відображає структуру армії, а політичний процес підпорядкований нормам “військового інституту”. Військові режими мають жорстку ієрархію, лідера вибирає військова хунта, а рішення приймають колективно. Влада лідера обмежена військовою хунтою, згуртованою у своїх інтересах і перевагах, тому лідерам для збереження своєї влади та виключення ризику перевороту варто дотримуватись цих інтересів. У теорії “вето-акторів” лідер становить індивідуального “вето-актора”, а хунта – колективного, причому обидва актори повинні бути єдині у своїх перевагах і діях.

“першим серед рівних” у владній піраміді, однак абсолютної влади в нього нема. Це правомірно лише для чистих типів однопартійних режимів без елементів “персоналізації влади” (султаністських і неопатримоніальних партійних режимів). Однопартійні режими, на відміну від персоналістських однопартійних режимів, не тільки обмежують владу лідера, проте й легко вирішують проблеми наступності влади.

Основними характеристиками однопартійних режимів у Б. Геддес фігурують незмінюваність й отримання партією більше 2/3 голосів, що забезпечує її перебування при владі [467]. Під “розширене визначення” однопартійних режимів потрапляють не лише режими з однією партією, а формально багатопартійні режими, в яких домінує одна партія або коаліція. Незважаючи на легальне існування інших партій, партія влади завжди виграє вибори протягом тривалого періоду і контролює всю політичну сферу. В однопартійних авторитарних режимах політичні лідери завжди обмежені в діях необхідністю узгоджувати свою діяльність з роллю партії. Рекрутування еліти у таких режимах відбувається тільки через партію, яка контролює доступ до влади.

Деякі вчені, зокрема Б. Магалоні, на цій основі виокремлюють *режими з однією партією та режими з домінуючою партією*. У режимах з домінуючою партією усі партії, крім правлячої (урядової), можуть бути представлені в парламенті, але вони стають сателітами, фракціями, прихильниками правлячої партії. Операціоналізація режиму з домінуючою партією зводяться до визначення кількості років перебування партії при владі – мінімум 20 років. До досягнення цього терміну режим вважають однопартійним у “розширеному визначенні”. В однопартійних режимах і режимах з домінуючою партією лідер відповідальний перед партією, схожа логіка виживання та модель поведінки акторів.

Однопартійні режими та режими з домінуючою партією виникають унаслідок таких режимних змін: по-перше, “зверху” – від авторитарного режиму іншого типу; по-друге, “знизу” – від суспільства; по-третє, через розпад багатопартійної демократії. Трансформації режимів з домінуючими партіями в однопартійні були характерними для постколоніального розвитку Південної Африки; зворотні трансформації стали наслідком так званої “четвертої хвилі” демократизації, про що зазначають Б. Магалоні та Р. Крічелі. З погляду Б. Сміта створення домінуючої партії є відповідною реакцією лідера на існування організованої опозиції, а також наявність масових мобілізаційних партій та інших сил, які здатні створити загрозу режиму [627]. С. Хантінгтон писав, що стабільність однопартійних режимів визначається їх витоками, а не характером – чим інтенсивнішою є боротьба за владу, тим більша нестабільність нової системи.

Більш, аніж 30 % авторитарних політичних режимів у 1950–2010 рр. були однопартійними. Їй саме однопартійні режими є найбільш стійкими з-поміж трьох чистих типів авторитаризму (25 років): серед змішаних типів авторитарних режимів найбільш стабільними є режими з елементами однопартійності, військового правління і персоналізму (23–30 років). Дослідження А. Хаденіуса й Я. Теорелла [496] (про нього детальніше згодом) також підтвердило велику тривалість існування однопартійних недемократичних режимів (18 років) порівняно з багатопартійними режимами з домінуючою партією (10 років) за найменшої стабільності багатопартійних режимів без домінуючої партії (6 років). Під час проведення схожих досліджень треба мати на увазі наявність “довгожителів”: наприклад, СРСР (75 років) та Мексика (72 роки) збільшують результати у цілій вибірці. К. Темплман, який розподілив правлячі партії на партії-засновниці режиму з домінуючою партією та партії, які прийшли до влади унаслідок багатопартійних виборів, виснував, що перші удвічі триваліші.

Специфічні риси однопартійних режимів дають змогу трансформувати їх лише зсередини шляхом порушення політичної рівноваги: розколу партії та її поразки на виборах. Зі слів Б. Геддес, за наявності будь-яких розбіжностей або опозиційних поглядів між “фракціями” однопартійного режиму єдиним оптимальним варіантом для них у будь-якому випадку буде спільне перебування при владі, а найгіршим – втрата влади. Б. Геддес моделює логіку однопартійних режимів за допомогою гри “Полювання на оленя”, в якій для досягнення загальної мети (“олень” символізує збереження влади) усім “мисливцям” (фракціям всередині однопартійного режиму) потрібно об’єднатися та триматися разом. Проте оскільки жодна з фракцій не буде у “виграші” поодиночці та жодна добровільно не відмовиться від влади, правлячі партії прагнуть до кооптації потенційної опозиції та включення її у політичний процес. У такій “грі” на першому місці стоять цінності збереження стабільності, утримання влади та забезпечення єдності всередині еліти. Зі слів Б. Геддес, “в однопартійних режимах немає інших стимулів, крім стимулів до співпраці”. Їй навіть попри те, що існують приклади появи “ірраціональної” антирежимної опозиції, яка руйнує режим “зсередини”, приєднується до опозиційному руху “знизу”, це є іншою “грою”¹.

Б. Геддес, розвиваючи ідеї Б. Магалоні, зазначає, що авторитарні режими з домінуючими партіями становлять “надвеликі правлячі ко-

¹ Прихильники теорії “вето-акторів” (“вето-агентів”) виділяють в однопартійних режимах два “вето-актори”, чії переваги визначають політику: лідер партії (індивідуальний “вето-актор”) та вище керівництво партії (колективний “вето-актор”). Ідеологічно ці режими не однорідні, а єдність еліти не є невід’ємною характеристикою однопартійних режимів.

аліції”, бо їм потрібно створити імідж цілісності партії, по-перше, для запобігання розколів, по-друге, для контролю над процесом конституційних змін. Так формується рівновага, у якій об’єднання приносить взаємний вииграш: потенційні опоненти замість краху режиму прагнуть його зміцнення. Крім єдності всередині еліти, домінуючій партії потрібна масова підтримка і регулярна демонстрація підтримки на виборах. Це забезпечується, з одного боку, репресивними політичними методами та заохоченням лояльності, з іншого, – раціональним вибором електорату, який прагне максимально збільшити свою вигоду. “Трагічна пишність цієї системи полягає у тому, що, не зважаючи на корупцію, неефективність політики та навіть відсутність економічного зростання, населення може активно сприяти її збереженню... Вільний вибір раціонального виборця ... змушує його зберігати лояльність до режиму”.

Усім авторитарним режимам притаманна персоналізація влади. У половині військових й однопартійних режимів або їх комбінацій проявляються персоналістські риси, а третина режимів узагалі постає повністю *персоналістськими автократіями*. Виділення персоналістського режиму правильне за умови розмежування акторів, які приймають базові рішення у рамках політичного режиму¹. У персоналістському режимі, незважаючи на військову форму лідера й наявність правлячої партії, рішення приймаються винятково з волі лідера, зазвичай харизматичного типу – жоден інший актор не може обмежити його владу. Лідери приходять до влади в умовах існування слабких політичних інститутів та після їх розпаду чи повалення. Лідери починають з концентрації влади й теоретично можуть спричинити “інституціональний розвиток і стати великими законотворцями чи батьками-засновниками”. Однак засновують вони зазвичай режим особистої диктатури. Щоб зберегти владу, диктатор повинен не лише пригнічувати опонентів, а й провести перерозподіл для забезпечення лояльності прихильників.

Персоналістський режим використовує розбіжні від інших режимів механізми мобілізації підтримки. Однопартійні режими здобувають підтримку внаслідок розподілу суспільних благ, військові режими – через репресії та загрозу репресій, а персоналістські – через селективний розподіл індивідуальних благ між певними групами [659]. Вони використовують політику “розділяй і володарюй”, яка запобігає співпраці між групами, необхідній для повалення диктатора, та зберігають рівновагу, за якої ніхто не ризикує протистояти лідеру. У цьому режимі є “репре-

¹ Багато політологів, за Х. Лінцом, який виділяв султаністські режими як окремий тип недемократичного режиму, також виділяють персоналістські режими. Інші вчені розглядають персоналізм як рису авторитарних політичних режимів будь-якого типу.

сований клас і надооплачуваний клас, всі інші ... можуть опинитись у будь-якому із них". Та все ж приналежність до цих груп не є фіксованою: історія дає достатньо прикладів, коли членів еліти піддавали репресіям, висилали з країни та повертали назад за бажанням диктатора. Кожному лідеру потрібна група підтримки, а логіка існування такого режиму сприяє суперництву між членами кліки, а також появі індивідуальних домовленостей із диктатором. Унаслідок переваги всієї кліки й будуть відповідати інтересам диктатора, а з урахуванням, що у диктатора немає необхідності домовлятися з армією чи політичною партією, він завжди буде мати "перевагу" в переговорах, а тому зможе нав'язати свою думку іншим акторам. У таких режимах переважає логіка мінімально-переможних коаліцій (у трактуванні В. Райкера), коли доступ до влади отримує невелика кліка наближених до лідера учасників, кількість яких збільшується лише під час загрози опозиційного повстання [462]. Доки режим володіє підтримкою, немає необхідності розширювати склад учасників коаліції та "ділити дивіденди", бо навіть відсторонені від влади будуть співпрацювати з режимом: у персоналістському режимі краще бути прихильником, аніж противником.

Лідер контролює кліку, армію, апарат безпеки, усі призначення та підвищення й завжди хоча б превентивно може карати за нелояльність режиму. А тому в режимах такого типу зрідка виконують успішні перевороти. Необмежена концентрація влади веде до непередбачуваності й неефективності політики та зміни ідеології за бажанням лідера, що однак не створює загрози його владі. Неефективність у такому випадку – це наслідок некомпетентності як результату "негативної кадрової політики обміну" лояльності на компетентність. У дослідженні Г. Єгорова та К. Соніна така політика – невід'ємна риса будь-якої диктатури. Отож, чим сильніше покарання за зраду, тим менше шансів у диктатора отримати компетентного радника [443]. Через страх бути скинутим диктатор оточує себе нездатними протистояти або некомпетентними соратниками, що призводить до помилок у внутрішній та зовнішній політиці.

Персоналістські режими переважно тривають 10–15 років, а змішані з елементами військового/однопартійного режиму персоналістські режими "можуть розраховувати на вічність" (понад 30 років). Більше двох третин диктаторів є жертвами переворотів й інших дій "інсайдерів режиму" [638]: це насамперед стосується персоналістських режимів. За словами М. Своліка, чим довше лідер перебуває при владі, тим менша ймовірність переворотів і тим більша можливість втрати влади унаслідок інших чинників (перехід до демократії, зовнішня інтервенція або природна смерть). Логіка існування/збереження персоналістських режимів дає змогу визначити правила гри у такому режимі. Завжди право пре-

вентивного та останнього кроку (перше та останнє слово у всіх рішеннях) залишається за лідером. Б. Геддес із такого приводу моделює гру “Дерева” і зазначає, що після кожного кроку лідера інші актори можуть прийняти рішення підтримати режим або організувати переворот, але за звичайних обставин ні в кого немає причин не підтримувати політичний режим. А це означає, що будь-які інститути персоналістських режимів слугують меті збереження влади лідера¹.

Згодом на підставі часткової модифікації доробків Б. Геддес (через залучення ідей Дж. Райта й Е. Франц [468]) було змінено іменування різновидів авторитаризму. Наприклад, однопартійний авторитаризм та авторитаризм із домінуючою партією було об’єднано в категорію партійного авторитаризму. Крім того, виокремлено такі різновиди авторитаризму, як: монархічний, олігархічний, непрямий військовий та змішаний (стосовно запропонованих раніше та нових категоріальних типів такого недемократичного режиму). Тим не менше, у різних компаративних розрахунках сьогодні фігурують лише чотири різновиди авторитаризму – військовий, партійний, персоналістський і монархічний. Проте це не означає, що інші типи авторитаризму не потрібно аналізувати. Всі типи авторитаризму Б. Геддес виокремлює на підставі аналізу атрибутів контролю політичного процесу, добору політичної еліти, а також забезпечення безпеки: у партійних режимах це відбувається на основі єдиної або ж домінуючої партії (партійна диктатура); у військових режимах – на основі впливу армії та сил внутрішньої безпеки (військова диктатура); в режимах персоналістського типу – на підставі вузької групи, зосередженої навколо окремого (індивідуального) лідера (персональна диктатура); в монархіях – на основі впливу королівської сім’ї (або ж монархічна диктатура). *Олігархічний авторитаризм* – це такий недемократичний політичний режим, у якому політичних лідерів обирають на підставі змагальних виборів, проте тільки до 10 % від усього населення країни мають право голосу. *Непрямий військовий авторитаризм* – такий недемократичний політичний режим, у якому формальних політичних лідерів обирають на підставі змагальних виборів, але військові чи силові структури перешкоджають впливу окремих партій, які можуть отримати

¹ Політика тут становить гру поміж двома “вето-акторами”: індивідуальний “вето-актор” (диктатор) та колективний “вето-актор” (кліка), причому другий повністю підпорядкований першому. За відсутності іншої владної структури, здатної обмежити лідера, владна кліка, яка складається з найближчих прихильників та родичів диктатора, буде піддаватися регулярним “чисткам”. Відсутність будь-яких обмежень дає змогу за бажанням позбавитися інших членів правлячої групи, причому з тенденцією усунення найбільш сильних, що розглядають як гарантію стабільності правлячої коаліції. Створену диктатором політичну партію очікує аналогічний підхід [354].

значний відсоток голосів виборців, а також контролюють процес обрання важливих міністрів в урядових кабінетах. Найчастіше, за даними дослідників, мали і мають місце авторитарні режими з домінуючими партіями. Та все ж їхня кількість суттєво почала зменшуватись після закінчення “холодної війни”. Сьогодні (станом на 2014 р.) переважають персоналістські та партійні авторитарні режими. Цікаво, що кількість монархічних авторитарних режимів є приблизно стабільною понад 50 років.

Операціоналізуючи дані різних дослідників із приводу доведення/спростування концепту авторитаризму Б. Геддес¹, виокремлюємо такі приклади аналізованих різновидів авторитаризму (не зроблено переліку всіх країн, адже це не є безпосереднім завданням посібника – проаналізовано тільки досить тривалі та найбільш помітні випадки авторитаризму в період до 2010 р.).

Військовий авторитаризм: Алжир (1992–2010), Аргентина (1943–1946, 1955–1958, 1966–1973, 1976–1983), Бразилія (1964–1985), Еквадор (1963–1966, 1972–1979), Перу (1962–1963, 1968–1980), Сальвадор (1931–1948), Гана (1966–1969, 1972–1979), Греція (1967–1974), Гватемала (1963–1966, 1970–1985), Гондурас (1972–1981), М’янма (1958–1960, 1988–2010), Нігерія (1966–1979, 1983–1993), Південна Корея (1961–1987), Таїланд (1948–1973, 1976–1988), Туреччина (1980–1983), Уругвай (1973–1984) тощо².

Однопартійний/партійний авторитаризм (в тім числі й авторитаризм із домінуванням однієї партії): Албанія (1946–1991), Ангола (1976–2010), Білорусь (1991–1994), Болівія (1952–1964), Ботсвана (1966–2010), Болгарія (1944–1990), Камбоджа (1975–2010), Китай (1949–2010), Чехос-

¹ Б. Геддес у ранніх доробках провела порівняльний аналіз режимів авторитарного типу впродовж 1946–2000 рр. (в країнах, які припинили існування раніше, – до року припинення існування): до аналізу не включено монархій (за формою державного правління), а також тих країн, які перебували під прямим зовнішнім впливом (Афганістан (1979–1993), Болгарія (1947–1990), Камбоджа (1979–1990), Чехословаччина (1948–1990), НДР (1945–1990), Угорщина (1949–1990), Польща (1947–1989)). За темпоральною складовою було доведено, що найбільш тривалими є однопартійні автократії (в середньому вони тривають 24 роки), менш тривалими є персоналістські автократії (тривають в середньому 15 років), а найменш тривалими є військові автократії (ці режими функціонують у середньому 8,5 року). Військовий авторитаризм був більш типовим для країн Латинської Америки (де властивий вищий рівень економічного розвитку), персоналістський авторитаризм – для країн Африки (економіки трактують як менш розвинені). Більше прагнення до демократизації властиве для тих країн, які більш економічно розвинені (доведено багатьма науковцями). Це є підставою формулювання висновку про нетривалість авторитарних режимів у цих країнах.

² У XXI ст. “чистий” військовий авторитаризм мав місце (станом до 2012 р.) в Алжирі (1992–2012), Бангладеш (2007–2008), Мавританії (2005–2007), М’янмі (1988–2012), Таїланді (2006–2007).

ловаччина (1948–1989), Ефіопія (1991–2010), Гамбія (1965–1994), НДР (1945–1990), Гвінея (1958–1984), Угорщина (1947–1990), Кенія (1963–2002), Лаос (1975–2010), Малайзія (1957–2010), Мексика (1929–2000), Монголія (1921–1993), Мозамбік (1975–2010), Намібія (1990–2010), Нігер (1960–1974), Польща (1944–1989), Румунія (1945–1990), Сенегал (1960–2000), Сьєрра-Леоне (1968–1992), Сінгапур (1965–2010), СРСР (1917–1951), Шрі-Ланка (1978–1994), Тайвань (1949–2000), Танзанія (1964–2010), Туреччина (1923–1950, 1957–1960), Туніс (1956–2010), В'єтнам (1954–2010), Югославія (1945–1990), Замбія (1967–1991, 1996–2010), Зімбабве (1980–2012) тощо¹.

Персоналістський авторитаризм: Вірменія (1998–2010), Афганістан (1973–1978), Азербайджан (1991–2010), Бангладеш (1975–1990), Білорусь (1994–2010), Болівія (1964–1969), Камбоджа (1970–1975), Камерун (1983–2010), Домініканська Республіка (1930–1961, 1966–1978), Гаїті (1950–1986), Індонезія (1949–1965), ЦАР (1960–1981, 2003–2010), Куба (1952–1959), Домініканська Республіка (1930–1962, 1966–1978), Чад (1982–2010), Гамбія (1994–2010), Грузія (1991–2003), Гана (1981–2000), Гвінея (1984–2010), Гаїті (1941–1946, 1950–1956, 1957–1986, 1988–2004), Індонезія (1948–1966), Казахстан (1991–2010), Південна Корея (1948–1960), Ірак (1958–1968, 1979–2003), Киргизстан (1991–2005, 2005–2010), Ліберія (1980–1990, 1997–2003), Лівія (1969–2010), Малаві (1964–1994), Малі (1968–1991), Мавританія (1960–2005, 2008–2010), Нікарагуа (1936–1979), Пакистан (1958–1977), Парагвай (1939–1948), Філіппіни (1972–1986), Португалія (1926–1974), Росія (1993–2010), Сомалі (1969–1991), Судан (1969–1985, 1989–2010), Таджикистан (1991–2010), Того (1960–1963, 1967–2010), Іспанія (1939–1976), Уганда (1966–1979, 1986–2010), Ємен (1967–1974, 1978–2010) тощо².

¹ У ХХІ ст. “чистий” однопартійний авторитаризм й авторитаризм з домінуючою партією був властивий (станом до 2012 р.) для таких країн: Афганістан (1996–2001), Ангола (1975–2012), Ботсвана (1966–2012), Камбоджа (1979–2012), Китай (1949–2012), Ефіопія (1991–2012), Кенія (1963–2002), Лаос (1975–2012), Малайзія (1957–2012), Мозамбік (1975–2012), Намібія (1990–2012), Сінгапур (1965–2012), Танзанія (1964–2012), Туніс (1956–2012), В'єтнам (1954–2012), Замбія (1996–2012), Зімбабве (1980–2012).

² Приклади персоналістського авторитаризму у ХХІ ст. (станом до 2012 р.): Афганістан (2008–2012), Азербайджан (1993–2012), Вірменія (1998–2012), Білорусь (1994–2012), Буркіна-Фасо (1987–2012), Камерун (1983–2012), ЦАР (2003–2012), Чад (1990–2012), Конго (1997–2012), Конго (Заір) (1997–2012), Гамбія (1994–2012), Грузія (1992–2003), Гвінея (1984–2008, 2008–2010), Гвінея-Бісау (2002–2003), Гаїті (1999–2004), Ірак (1979–2003), Іворські острови (2000–2012), Казахстан (1991–2012), Киргизстан (1991–2005, 2005–2010), Ліберія (1997–2003), Лівія (1969–2012), Мадаскар (2009–2012), Мавританія (1978–2005, 2008–2012), Росія (1993–2012), Судан (1989–2012), Таджикистан (1991–2012), Того (1967–2012), Уганда (1986–2012), Венесуела (2005–2012), Ємен (1978–2012).

Монархічний авторитаризм: Афганістан (1929–1973), Камбоджа (1953–1970), Єгипет (1922–1952), Іран (1925–1979), Ірак (1932–1958), Йорданія (1946–2010), Кувейт (1961–2010), Марокко (1956–2010), Оман (1941–2010), Саудівська Аравія (1927–2010), Свазіленд (1968–2010), Ємен (1918–1962), Об'єднані Арабські Емірати (1971–2010) тощо¹.

Олігархічний авторитаризм: Пакистан (1947–1958), Південна Африка (1910–1994), Сирія (1946–1947), Болівія (1946–1951).

Непрямий військовий авторитаризм: Аргентина (1958–1966), Сальвадор (1982–1994), Гватемала (1966–1970, 1985–1995), Сирія (1962–1963) тощо.

Змішаний авторитаризм:

1. *Військово-персоналістський авторитаризм:* Болівія (1971–1979), ЦАР (1981–1993), Чилі (1973–1988), Ефіопія (1974–1991), М'янма (1962–1988), Нігер (1974–1991), Пакистан (1958–1971, 1977–1978, 1999–2008), Панама (1968–1982, 1982–1989), Перу (1948–1956), Руанда (1973–1994), Таїланд (1947–1957, 1957–1973, 1976–1988), Венесуела (1948–1958) тощо².
2. *Військово-партійний авторитаризм:* Алжир (1962–1992), Бурунді (1966–1987), Конго (1968–1991), Сальвадор (1943–1982), Руанда (1994–2010)³.
3. *Партійно-персоналістський авторитаризм:* Афганістан (1978–1992), Камерун (1960–1983), Чад (1960–1975), Куба (1959–2010), Еритрея (1993–2010), Габон (1960–2010), Гондурас (1933–1956), Ірак (1968–1979), Північна Корея (1948–2010), Ліберія (1944–1980), Румунія (1945–1989), Сербія (1991–2000), Туркменістан (1991–2010), Узбекистан (1991–2010)⁴.
4. *Партійно-персоналістсько-авторитарний авторитаризм:* Індонезія (1966–1999), Парагвай (1954–1993), Єгипет (1952–2010), Сирія (1963–2010)⁵.

¹ У ХХІ ст. монархічний авторитаризм властивий (станом до 2012 р.) для таких країн: Йорданія (1946–2012), Кувейт (1961–2012), Непал (2002–2006), Оман (1941–2012), Саудівська Аравія (1927–2012), Свазіленд (1968–2012), Об'єднані Арабські Емірати (1971–2012).

² У ХХІ ст. “змішаний” військово-персоналістський авторитаризм був властивий (станом до 2012 р.) для таких країн: Бурунді (1996–2003), Пакистан (1999–2008).

³ Поточним (на 2012 р.) прикладом “змішаного” військово-партійного авторитаризму є Руанда (1994–2012).

⁴ Приклади “змішаного” партійно-персоналістського авторитаризму станом до 2012 р.: Куба (1959–2012), Еритрея (1993–2012), Габон (1960–2012), КНДР (1948–2012), Туркменістан (1991–2012), Узбекистан (1991–2012).

⁵ Приклади такого режиму в ХХІ ст. (станом до 2012 р.): Єгипет (1952–2010) та Сирія (1963–2012).

Дослідження А. Пшеворські та Дж. Ганді є доказом того, що недемократичні режими схильні до “самовідтворення”: після військових режимів виникають нові військові режими, на зміну громадянських/цивільних режимів (й однопартійних) приходять нові громадянські диктатури, але зовсім не демократії. Механізм такого розвитку простий: автократи завжди виявляються перед лицем двох загроз: 1) з боку правлячої еліти; 2) з боку “аутсайдерів суспільства”. Однак традиційний спосіб боротьби з явними або з передбачуваними загрозами із використанням насильства та репресій є досить витратним та не завжди ефективним для запобігання нових змов і спроб переворотів, більше підриває легітимність (у тім числі на міжнародній арені) і так нелегітимного режиму [461]. Зі слів Б. Геддес, цілком очевидно, що тільки 34 % режимів перейшли до іншого типу авторитаризму. А. Хаденіус та Я. Теорелл трохи по-іншому демонструють висновок: 77 % режимних змін привели до нового типу авторитаризму. Варто зазначити, і це доводить політична практика, що однопартійні політичні режими трансформуються у демократії, багатопартійні авторитарні режими та багатопартійні авторитарні режими з домінуючою партією, а військові режими/диктатури здебільшого переходять у режим обмеженої багатопартійності.

У військових режимах/диктатурах демократичні транзити можуть починатись після внутрішніх розбіжностей/розколів і мають більше шансів на успіх, особливо при повторній демократизації. Армія (за природою) завжди готова “повернутися до казарм”: тому за умови отримання певних гарантій транзит до демократії швидше за все має бути мирним, проте не насильницьким. Переваги військових пояснюють найменшу тривалість існування військових режимів порівняно з авторитарними режимами інших типів та найбільш вірогідний шлях транзиту. Військові режими, на відміну від інших недемократичних режимів, готові до реформування, а будь-які спроби збереження військовим режимом влади виходять із прагнення зберегти єдність армії та отримати амністію за минулі злочини. Військові режими можуть погодитися на передання влади громадянському правлінню та на демократизацію у випадку отримання гарантій дотримання корпоративних інтересів (єдність і честь армії) та відсутності переслідування за злочини проти людства. Ураховуючи, що такі гарантії легше отримати, коли військовий режим сам починає перехід до демократії, оптимальною моделлю транзиту є трансформація. Найменш бажана для військових лідерів модель зміни можлива у випадку, коли неефективний військовий режим із розколотою елітою не робить кроків у бік демократії, а навпаки протистоїть широкій антирежимній мобілізації мас чи програє війну. Результати змін військових режимів: 33 % змін приводять до демократії, 27 – до режимів із домінуючими партіями, 8 – до однопартійних режимів.

Однопартійні режими дуже зрідка трансформуються у демократії: лише 19 % режимів трансформуються у демократії, інші розпадаються унаслідок військових переворотів (39 %) або трансформуються в режими з домінуючими партіями (ще 33 %). Політичні режими з домінуючими партіями демонструють кращі показники: 29 % трансформуються у демократії. Домінуюча стратегія однопартійних режимів спрямована на запобігання протестів і потреб змін, тому лише в разі тиску “ззовні” або “знизу” лідери однопартійних режимів готові почати лібералізацію, а згодом демократизацію. Лише “однопартійні режими під тиском” наділені потенціалом до “переговорного транзиту”.

У персоналістському політичному режимі рішення завжди контролюють лідери, а опозиційні “фракції” або особистості, які в певних випадках з’являються в оточенні лідера, практично не мають шансів організувати ні переворот, ні успішний транзит. Опозиція у режимах особистої диктатури в разі перемоги та подальшого зміщення лідера отримує більше переваг, аніж опозиційні фракції в однопартійних режимах. Проте можливі ризики невдач є стримувальними чинниками. Саме тому в звичайних умовах опозиція зрідка протистойть диктатору. Так як “приєднання” до опозиції може бути дуже ризикованим заходом, члени “кліки” мають ще менше альтернатив, а тому приєднуються до неї тільки за дуже хороших шансів на успіх. Більшість персоналістських режимів розпадається після смерті лідера, а тому для збереження політичної наступності лідери створюють партії, зберігають парламенти та вводять інститут виборів, що може призвести до трансформації персоналістських режимів в однопартійні режими чи режими з домінуючими партіями. Персоналістські режими дуже несхильні до демократичних перетворень та проведення “договірного транзиту”. Тому розпади особистих диктатур найчастіше відбуваються насильницьким шляхом унаслідок масових протестів, революцій, переворотів та громадянських воєн, а також зовнішнього впливу: тому не завжди на зміну диктатурі приходить демократія. Про це свідчать дані рис. 6.1.

Очевидно, що авторитарні режими сьогодні частіше трансформуються саме в демократичні, ніж, наприклад, упродовж 1940–1980 рр. Тим не менше, транзит від одного різновиду авторитаризму до іншого досі вважають частим. Зазвичай це результат двох висновків: 1) оскільки авторитарні режими не є однотипними, вони не є такими тривалими як вважалось раніше; 2) різні випадки/різновиди авторитарних режимів тривають по-різному.

Найбільш сприятливий для розвитку демократії режим обмеженої/лімітованої багатопартійності, “змагальний авторитаризм”, “електоральний авторитаризм” (про які йтиметься у наступних параграфах). Змагальні

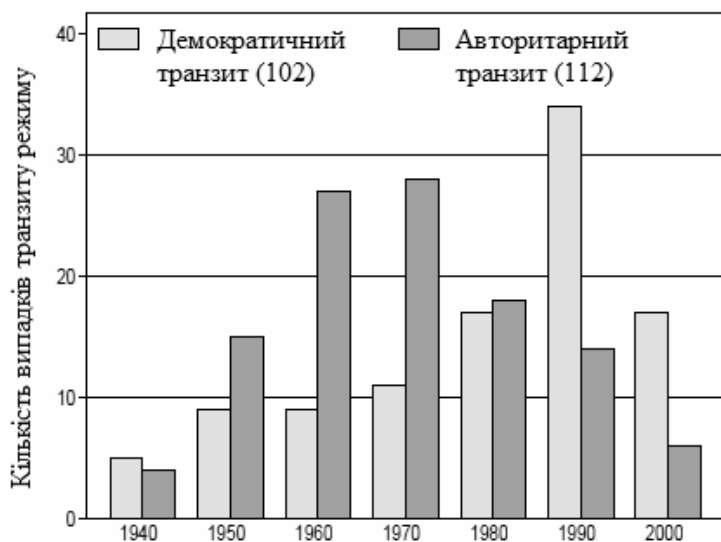

Рис. 6.1. Кількість транзитів до демократії/авторитаризму (1946–2010) [468]

авторитарні режими – це суміші напівдемократій і напівавтократій різного типу, вони наближаються до електоральних демократій за рівнем плюралізму, конкурентності та дотримання громадянських прав. Однак вони порушують критерії демократичності виборів на підставі існування систем з домінуючою партією, у яких правляча партія значно використовує будь-які засоби примусу, патронажу, а також контролю для перетворення опозиції на другорядну силу. Ще більше ситуація ускладнена у випадку персоналістських режимів, а також низки проміжних варіантів. Головна відмінність таких режимів від попередньо зазначених типів автократії – готовність толерантно ставитися до функціонування (а не перемоги) опозиційних партій. Однак навіть це, на думку Л. Даймонда, створює умови майбутнього прориву до електоральної демократії.

На цій основі продемонстровано, що відмінними є способи припинення існування тих чи інших видів авторитаризму. Єдина спільна риса – це момент, що провідними агентами краху авторитаризму переважно є відмінні групи впливу, які формуються у різних типах політичних режимів. Військові режими руйнуються, переважно, на підставі різних суперечок між представниками військової еліти (це найчастіше демонстрував саме приклад автократій у Латинській Америці). В однопартійних та персоналістських режимах вплив внутрішніх груп тиску (чи “фракційності”) є, як демонструє політична практика, значно меншим (ці системи зрідка

зазнавали краху з наслідків внутрішніх суперечок – частіше вони піддаються впливу ще й зовнішніх агентів/чинників). Найцікавіша ситуація складається у питанні оцінок причин краху персоналістських режимів. З цього приводу доцільно виокремлювати два напрями ситуацій: 1) смерть/хвороба політичного лідера (підриг репресивного потенціалу); 2) кризові події економічного характеру, через які відбувається втрата підтримки (підриг соціальної бази). Персоналістські політичні режими, на відміну від інших різновидів авторитаризму, найчастіше завершаються крахом на основі повстань та переворотів.

Загальний висновок із концепту різновидів авторитаризму Б. Геддес полягає у тому, що виокремлено такі форми автократій: автократії у формі монархій¹, військові режими, однопартійні режими та режими з домінуючою партією, персоналістські автократії, а також змішані автократії. Проте запропонований підхід не є достатнім (а лише частковим), особливо з огляду на те, що сьогодні все частіше наукові дебати тривають у ракурсі виокремлення “електоральних” та “змагальних” авторитарних режимів сучасності, про які йтиметься у наступному параграфі.

6.4. Електоральний/неелекторальний авторитаризм: підхід А. Хагеніуса і Я. Теорелла

У модифікованій (стосовно доробків Б. Геддес) формі запропонували концепт та типологію авторитарного режиму такі дослідники, як А. Хагеніус, Я. Теорелл і М. Вахман [496, 650]. Вони зазначають, що авторитарні режими зазвичай піддаються негативістській критиці на науковій основі, оскільки вони не відповідають вимогам і критеріям демократії. Тим не менше, недемократичні режими не варто трактувати як гомогенну групу – до них треба застосовувати різноманітні параметри інституційного аналізу. Очевидно, що вживання різних інституційних вимірів аналізу авторитаризму спричинює різноманітну логіку виокремлення політичних режимів. Наприклад, цілком зрозуміло, що одні авторитарні режими існують довше, ніж інші (вони стабільніші); одні авторитарні режими

¹ Сьогодні з-поміж абсолютних автократичних/авторитарних монархій фактично доцільно виокремлювати Бруней (формально з 1959 р. йдеться про конституційний султанат), Оман (конституційний статус – спадковий султанат на основі Базового Статуту 1996 р.), Катар (до 2003 р., з 2003 р. конституційний статус – федеративна республіка), Саудівська Аравія (конституційно 1992 р. передбачено абсолютну монархію), Свайленд (формально конституційна монархія, фактично дуалістична монархія – діархія), Ватикан (формально абсолютна виборча монархія, яку не можна назвати авторитарною/автократичною).

більш економічно ефективні, аніж інші (вони проводять економічне зростання краще); одні авторитарні режими забезпечують кращу якість урядування, ніж інші [412] тощо.

Показниками виокремлення певного типу політичного режиму А. Хаденіус та Я. Теорелл вважають такі індикатори: 1) спадкування влади; 2) загрози застосування військової сили; 3) всенародні вибори. Ці три індикатори кореспондуються з трьома загальними/“генетичними” типами політичних режимів, відповідно: 1) монархії; 2) військові режими; 3) електоральні режими. *Електоральні режими* поділяють на кілька різновидів, підставою чого є специфічна “інституціоналізація змагальності”: на основі багатопартійної змагальності (*багатопартійні режими*), на основі заборони партійної участі (*непартійні режими*), на основі участі у виборах лише урядової партії чи коаліції (*однопартійні режими*). Потрібно усвідомлювати, що авторитарні режими репрезентують три “генетичні” типи режимів, а демократичні режими лише втілені на практиці електоральними режимами. З цього приводу Дж. Браунлі зауважує, що така типологія політичних режимів проводить фрагментацію одного режиму на кілька; що вона відходить від звичайних уявлень, представлених у науковій літературі. У такому випадку до уваги не беруть такі атрибути авторитарного (або ж будь-якого іншого) режиму, як ідентичність/ідеологія партії/диктатора, які чинять вплив на режим, а також домінування чи недовладу зазначених політичних авторів. У підході А. Хаденіуса та Я. Теорелла наголошено не на соціальному походженні еліти та характеристиках авторитаризму, а на інститутах та інституціях, які сприяють забезпеченню здатності еліти регулювати доступ до державної влади та її підтримку.

Операціоналізацію політичних режимів А. Хаденіус та Я. Теорелл проводять на основі чинних методик і замірів демократії та демократизації – з огляду на проекти “Свобода у світі” організації “Freedom House” і “Політія”. Усі дані цих проектів вчені конвертують у шкалу від “0” до “10” балів (від найменшого до найвищого рівня демократії: нагадаємо, що “Свободу у світі” вимірюють у межах від “1” до “7” балів, а “Політію” – від “-10” до “+10”). Причина використання такої комбінації підходів у тому, що кожний із них самостійно наділений певними недоліками. Зазначений механізм застосовують у випадку вимірювання двох часових тенденцій розвитку політичних режимів у зрізі оцінювання насамперед демократії (від цієї особливості з’ясовують параметри авторитаризму): 1) за рік до краху демократії; 2) через рік після транзиту до демократії. Як наслідок, отримують висновок, що рівень демократії та демократизації є вищим у тих країнах, які проаналізовано на момент через рік після транзиту до демократії (вони більш демократичні, ніж режими,

проаналізовані за рік до краху демократії). У кількісному відображенні це виглядає так (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Показники демократичності у різних сценаріях розвитку політичних режимів

Проект	Демократичний режим за рік до краху демократії, бали	Демократичний режим за рік до демократичного транзиту, бали	Середні дані, бали
“Свобода у світі”	6,31	6,80	6,66
“Політія”	7,25	7,37	7,33
Середні дані	6,78	7,09	7,00

На підставі цього (застосовуючи логічно-математичні розрахунки) очевидно, що у десятибальній шкалі умовним “початком” демократії вважають межу у “7” балів. Починаючи від “7” балів (та вище), країни є демократичними. Отримуючи до “7” балів, країни вважають авторитарними (недемократичними) (у первинному варіанті проекту, запропонованого 2006 р., межею демократії були “7,5” бала; причина зниження бала полягає у зміні методики розрахунку: раніше до уваги брали категорію “вільні країни” з проекту “Свобода у світі”, а сьогодні застосовують категорію “електоральна демократія”). На підставі цих висновків, а також накладаючи на них загальні (або “генетичні”) типи політичних режимів (про які зазначено), представлено класифікацію авторитаризму (для кожного типу авторитаризму задіяно окрему операціоналізацію). Утім, логіка виокремлення авторитарних типів простежується за напрямом від тих моделей, які є неелекторальними (де не відбуваються вибори до парламентів), до тих режимів, які є електроральними (де вибори до парламентів мають місце). Відповідно, А. Хаденіус та Я. Теорелл, з огляду на це, запропонували такі головні категоріальні одиниці авторитаризму – військовий, монархічний, мультипартійний, однопартійний і непартійний авторитаризм, а також різні варіанти “гібридного авторитарного режиму” на основі синтезу категоріальних одиниць авторитаризму. Крім того, виокремлено й деякі другорядні/додаткові різновиди авторитаризму (усього вчені проаналізували 195 режимів упродовж 1972–2010 рр., інколи звернення відбувалось до тих даних, які починаються 1960 р.). Розглянемо типи авторитаризму детальніше та проведемо їхню порівняльну операціоналізацію на підставі звернення до інших (у тім числі вже розглянутих) концептів авторитаризму, зокрема до концепту Б. Геддес (про який йшлося в попередньому параграфі) та його часткової модифікації в ідеях Б. Геддес, Дж. Райта та Е. Франтц, Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда [463]. Спочатку розглянемо типи авторитаризму, якими оперують А. Хаденіус та Я. Теорелл, а також їхні сутнісні характеристики.

Авторитарні режими неелекторального типу поділяють на військові, а також монархічні авторитарні режими. Разом з цим, до уваги не було прийнято зауваження А. Банкса і К. Вільсона про те, що військові політичні режими поділяють на два типи – власне військові та громадянсько-військові (цивільно-військові). Натомість у цьому ракурсі актуальне визначення *військових режимів* запропонував Е. Нордлінгер: йдеться про держави, “де військові офіцери є головними чи домінуючими акторами на основі фактичної загрози застосування ними сили”. У цих режимах збройні сили (чи сили внутрішньої безпеки) прямо або опосередковано контролюють весь політичний процес (опосередкованість тут відбувається на підставі тіньового впливу цивільних лідерів – приміром, Чилі упродовж 1973–1988 рр.). Важливо, що авторитарні режими не обов’язково є військовими, якщо їх очолюють колишні військові офіцери. Тим не менше, підтипом військового авторитаризму є “*повстанський авторитаризм*”. Йдеться про випадки, коли повстанські рухи (не сформовані поза межами регулярних збройних сил) отримують політичну владу на підставі військових дій, а сам режим не вважають ще трансформованим у його інший тип. Яскравим прикладом цього типу (чи підтипу) авторитаризму є режим, який у 1997–2002 рр. отримувал застосування у Демократичній Республіці Конго (під час громадянської війни). Приклади військових авторитарних режимів виглядають так (звичайно не всі, а найбільш тривалі): Алжир (1962–1976, 1992–1996), Аргентина (1966–1972, 1976–1982), Бенін (1960–1978), Болівія (1964–1982), Бурунді (1966–1981, 1987–1992, 1996–2000), ЦАР (1965–1978, 1981–1986, 2003), Чилі (1973–1988), Ефіопія (1974–1986), Греція (1967–1973), Ірак (1960–1979), Малі (1968–1981), Нігерія (1966–1978, 1983–1991, 1993–1998), Перу (1968–1979), Португалія (1974), Сомалі (1969–1978), Того (1967–1978), Уругвай (1973–1983) тощо. Серед випадків повстанських режимів дослідники виділили такі (найбільш тривалі): Ангола (1975–1979), Чад (1982–1992), Куба (1960–1975), Нікарагуа (1979–1983) тощо.

Другим типом неелекторальних авторитарних режимів є *монархії*. Це, за словами А. Хаденіуса та Я. Теорелла, такі режими, у яких особа королівського (чи монаршого) походження успадковує позицію глави держави відповідно до прийнятої практики чи конституції (законодавства), а жодний політик/діяч не має можливості проголосити себе монархом поза цим принципом. Випадки, у яких глава держави є лімітованим у політичних повноваженнях і не вважається ефективним “главою політичної системи” (й уряду), не класифікують як монархії (або, з погляду теорій форм державного правління, класифікують як церемоніальні або конституційні монархії). Варто також помітити, що правонаступництво у монархіях не завжди відбувається на підставах концепту так званого

“первородства”. Наприклад, у монархіях Перської затоки (Оман, Бахрейн, Кувейт, Катар, Саудівська Аравія, Об’єднані Арабські Емірати) обрання правонаступника відбувається на підставі “сімейного консенсусу”. Очевидно також й те, що процедура передання влади “від батька до сина” не є достатньою підставою для трактування політичного режиму як авторитарної монархії. Приміром, в Сирії, КНДР (Північній Кореї), Демократичній Республіці Конго (за даними на 2013 р.) влада передається саме за таким принципом, проте спадкоємність влади не регулюється загальноприйнятою практикою чи конституцією. З найбільш тривалих прикладів авторитарних монархій упродовж 1960–2012 рр. виокремлюємо такі: Бахрейн (1971–1972, 1975–2001), Бруней (1984–2012), Йорданія (1974–1983, 1988, 2001–2002), Марокко (1965–1976), Оман (1960–1999), Катар (1971–2012), Саудівська Аравія (1960–2012), Об’єднані Арабські Емірати (1971–2012). Модифікуючи ідею А. Хаденіуса та Я. Теорелла, погоджуємось, що військові та монархічні авторитарні режими варто трактувати як найменш демократичні. Тому вони повинні стосуватись категорії “повного” або “закритого” авторитаризму (якщо до уваги брати модель виділення типів політичних режимів Л. Даймонда).

Авторитарні режими електорального типу – це другий полюс у типології авторитаризму. Особливий наголос у трактуванні таких політичних режимів варто пов’язувати з закінченням “холодної війни”: після неї зросла кількість авторитарних режимів електорального типу (їх слушно трактувати електоральним авторитаризмом – визначенням, запропонованим А. Скедлером). Найчастіше в таких режимах вибори слугують інструментом легітимації авторитаризму [506].

Одним з різновидів авторитаризму електорального типу є *непартійні режими*. Йдеться про такі сценарії, коли відбуваються вибори у політичній системі, проте у них не беруть участі (внаслідок заборони) політичні партії. Такий випадок є дуже рідкісним, але він повинен бути окреслений. Прикладами такого авторитаризму потрібно вважати Мальдіви (до 2005 р.), а також Гаїті (1973–1978).

Ще одним видом електорального авторитаризму є *однопартійні режими*. У цьому випадку йдеться лише про ті режими, в яких є одна легальна політична партія (формально чи фактично). Втім, у межах партії може відбуватись внутрішньопартійна конкуренція (наприклад, як у Танзанії до 1995 р.) або участь непартійних кандидатів в електоральному процесі (як у Лаосі, зокрема під час виборів до Національних зборів у 2011 р., коли 128 мандатів отримала Лаоська Революційна народна партія (LPRP), а ще 4 – непартійні кандидати). В окремих випадках правляча партія має дрібних сателітів, які формально є незалежними, а фактично не займають опозиційних позицій (це, приміром, властиво Узбекистану).

Кількість однопартійних авторитарних режимів різко зменшилась після закінчення “холодної війни” та розпаду СРСР. Сьогодні їхніми найбільш яскравими прикладами є режими у Китаї, Північній Кореї (КНДР), Кубі. Основою виокремлення однопартійного режиму є той момент, коли в парламенті унаслідок виборів репрезентовано тільки одну політичну партію (чи непартійних кандидатів та сателітів домінуючої правлячої партії). З-поміж найбільш тривалих прикладів однопартійних режимів учені виокремлюють такі (за даними не раніше 1960 р. і не пізніше 2012 р.): Албанія (1960–1990), Азербайджан (1991), Ангола (1980–1991), Болгарія (1960–1989), Камбоджа (1960–1974, 1976–1978), Камерун (1971–1991), Чад (1962–1974), Китай (1960–2012), Куба (1976–2012), Чехословаччина (1960–1989), НДР (1960–1989), Єгипет (1964–1975), Габон (1967–1989), Гвінея (1960–1983), Угорщина (1960–1988), Кенія (1969–1991), Північна Корея (1960–2012), Лаос (1975–2012), Ліберія (1960–1979), Малаві (1966–1993), Монголія (1960–1989), Польща (1960–1988), Португалія (1960–1973), Румунія (1960–1989), Сенегал (1960–1977), Іспанія (1960–1974), Танзанія (1965–1994), Туніс (1964–1993), Туркменістан (1991–2012), СРСР (1960–1990), В’єтнам (1960–2012), СФРЮ (1960–1991) тощо.

Найбільш репрезентованим варіантом авторитаризму електорального типу є *багатопартійний авторитаризм*¹. Ця категорія повною мірою відповідає концепту “електорального авторитаризму” А. Скедлера (який детально проаналізовано згодом). Суть режиму полягає у тому, що тут дозволено мінімальний рівень конкуренції та наявність деяких (не обов’язково усіх) опозиційних кандидатів і партій. В окремих випадках опозицію не представлено у парламенті, проте на відміну від однопартійних режимів її участь у виборах не заборонена. Внаслідок цього (у більш ранніх версіях наукового аналізу) А. Хаденіус та Я. Теорелл виокремлюють *авторитарні режими з домінуючою партією/партіями*. У таких режимах відбувається апеляція до ідей С. Левіцькі та Л. Вея про те, що такі змагальні авторитарні режими, у яких диктатори не впевнені у своїй здатності перемогти на виборах, відрізняються від режимів, у яких змагальність/конкуренція є номінальною. Річ у тім, що таку відмінність складно помітити на підставі емпіричного досвіду різних авторитарних режимів. Причина полягає у різних концептуальних величинах, які використовують різні дослідники для виокремлення факту змагальності (тобто змагального авторитаризму): наприклад, Б. Геддес застосовує “бар’єр” у 67 % (понад 67 % повинна зайняти правляча партія), Л. Вонтчекон, М. Говард та Ф. Роесслер зауважують про “межу” у 70 %. Однак існує чи-

1 У ранніх працях дослідники трактували цей різновид як “обмежений багатопартійний авторитаризм”.

мало прикладів, які не є спірними, проте становлять випадки багатопартійного авторитаризму – приміром, Мексика до 2002 р. У цьому ракурсі варто проаналізувати схожості різних порівнювальних методик. Б. Геддес зауважує, що Мексика прямує до однопартійності на основі кількох критеріїв: 1) не мають місця урядові перестановки (стабільно формуються уряди за підтримки тієї самої політичної партії – домінуючої партії); 2) урядова (домінуюча) партія завжди (стабільно) отримує найбільшу частку голосів електорату (понад 2/3). Схожі ідеї та висновки підтверджено А. Пшеворські, М. Альварезом, Х. А. Чейбубом та Ф. Лімонгі. Тим не менше, не виникає заперечення й з приводу того, що однопартійність тут є функцією домінування/гегемонії стосовно інших політичних партій¹. Тобто режим по суті функціонує як багатопартійний. З-поміж інших прикладів багатопартійного авторитаризму А. Хаденіус та Я. Теорелл виокремлюють такі (до уваги взято найбільш тривалі (понад 20 років) та найбільш значимі випадки авторитаризму впродовж 1960–2012 рр.): Албанія (1992–1995, 1997–2001), Вірменія (1991–2012), Азербайджан (2000–2012), Білорусь (1991–2012), Естонія (1991), Хорватія (1991–1999), Чехословаччина (1992), Грузія (1991–2003), Греція (1974), Гватемала (1985–2004), Казахстан (1994–2012), Киргизстан (1995–2003), Македонія (1991–2001), Мальта (1981–1985), Мексика (1988–1998), Молдова (1991–1996, 2001–2009), Нікарагуа (1960–1978, 1984–1994), Пакистан (1962–1976, 1989–1998), Перу (1989–1999), Португалія (1975), Румунія (1992–1994), Росія (1991–2012), Таджикистан (1995–2012), Туреччина (1961–1972), Україна (1991–2004), Венесуела (1998–2012) тощо².

Окреме місце у запропонованій типології авторитаризму посідають так звані *“гібридні авторитарні режими”*. Причина їх виокремлення полягає у тому, що основні категоріальні одиниці авторитаризму не є

¹ Варто помітити специфічну теоретико-методологічну особливість трактування партійного домінування. Йдеться про стабільне домінування в межах не лише парламентського представництва, а й електорально-режимного поля політичного процесу. В цьому полягає відмінність від конструкту “партійних систем із домінуванням” Дж. Сарторі, який передбачає застосування винятково в умовах демократичного режиму, коли одна партія “значно сильніша, ніж інші”. Річ у тім, що стосовно недемократичних політичних режимів Дж. Сарторі використовує категорію “гегемоністських партій”. Відмінність полягає у шляхах забезпечення постійної/стабільної перемоги на виборах. В умовах авторитаризму немає жодних варіантів для чергування при владі.

² Прикладами авторитаризму з домінуючою партією упродовж 1960–2012 рр. були/є такі країни: Албанія (1991, 1996), Азербайджан (1992–1999 рр., а також на сучасному етапі політичного розвитку), Бразилія (1967–1973), Іран (1960–1974), Південна Корея (1973–1977), Киргизстан (1991–1994), Мексика (1960–1987), Парагвай (1960–1991), Румунія (1990–1991), ПАР (1960–1988), Таджикистан (1991–1994), Узбекистан (1991–1998) тощо.

взаємовиключними, особливо в контексті інституційної спрямованості підходу А. Хаденіуса та Я. Теорелла. Так непартійні політичні режими можуть поєднуватись із монархічними та військовими, а монархічні – з непартійними та багатопартійними, багатопартійні – з монархічними та військовими, і військові, що дуже цікаво, – з багатопартійними, однопартійними та непартійними. Значною мірою таке трактування гібридності було заперечено іншими науковцями, зокрема Л. Гілбертом та П. Мохсені [480]. Тим не менше, треба навести приклади таких режимів на практиці. Приміром, військові багатопартійні режими є (чи були) репрезентовані такими країнами (упродовж 1960–2012 рр.): Бразилія (1974–1984), Гватемала (1974–1981), Індонезія (1971–1996), Південна Корея (1978–1987), Південний В'єтнам (1967–1974), Таїланд (1979–1987) тощо. Військові однопартійні режими становлять/становили такі країни: Алжир (1977–1991), ДР Конго (1970–1996), Конго (1973–1976, 1979–1990), Ірак (1980–2002), Малі (1982–1990), М'янма (1974–1987), Руанда (1981–1993), Сомалі (1979–1990), Тайвань (1960–1975), Того (1979–1990). Нарешті, військові непартійні режими це – Нігер (1983–1988), Північний Ємен (1974–1989), Пакистан (1982–1987), Панама (1972–1979). Однопартійна авторитарна монархія була властивою для Ірану у 1975–1978 рр. Непартійна авторитарна монархія була або є властивою упродовж 1960–2012 рр. для Афганістану (1965–1972), Бутану (1960–2012), Ефіопії (1960–1973), Йорданії (1967–1973, 1984–1987), Кувейту (1963–1975, 1981–1985, 1992–2012), Непалу (1960–1988), Тонгі (1970–1995). Багатопартійні монархії були властиві для таких країн: Марокко (1977–2012), Йорданія (1989–2000, 2003–2007), Тонга (1996–2012).

Ще однією особливістю підходу А. Хаденіуса і Я. Теорелла (яка помітна у ранніх версіях досліджень цих теоретиків [495]) є виокремлення не тільки категоріальних (базових) одиниць авторитаризму, а “*другорядних*” (англ. *minor*) *типів авторитарних режимів*”. Проаналізуємо їх більш детально. Одним із прикладів таких режимів є *теократії*, у яких вирішальна політична влада перебуває в руках релігійних еліт (як у випадку Ірану з 1979 р.). Другу групу становлять *перехідні режими* – це такі тимчасові режими, метою яких є здійснення транзиту (зокрема, Того 1991–1993 рр.)¹. Зі слів дослідників, такі політичні режими можуть тривати не більше трьох років, бо після цього вони отримують більш чітку форму та стають елементами постійного типу авторитаризму. Треба також виокремлювати такі авторитарні режими, в яких політична система

¹ Приклади перехідних авторитарних режимів: Бенін (1990), Болівія (1978–1979), Камбоджа (1990–1992), Гватемала (1984), Гондурас (1979), Лаос (1974), Ліберія (1996, 2003), Малі (1991), Непал (1989), Нігер (1991–1992), Сейшельські острови (1977–1978), Іспанія (1975–1976), Таїланд (1973–1974), Зімбабве (1979).

реально не контролює території країни. Причиною цього можуть бути громадянська війна (Сомалі з 1991 р.)¹ й окупація іноземними військами (це мало місце в Афганістані у 1979–1989 рр.)². Нарешті, потрібно виокремлювати й так звані “інші” авторитарні режими, які включають “ідеократичні випадки”, що не влаштовують жодну іншу категорію політичного режиму (прикладом, Ангола 2003 р., Гвінея-Бісау 2002 р., Гаїті у 1960–1972 рр., Філіппіни у 1972–1977 рр.).

Апелюючи до застосування інших класифікацій авторитаризму, А. Хаденіус та Я. Теорелл звертають увагу на такий категорії, як *персоналізм*. Річ у тім (й про це вже було зазначено вище), що окремі науковці виокремлюють такий різновид режимів авторитарного типу як “персоналістський” (наприклад, це аргументовано у доробках Б. Геддес, Х. Лінца та Х. Чехабі – вони часто порівнюють персоналістські режими з султаністськими). Тим не менш, А. Хаденіус і Я. Теорелл віддають перевагу не просто виокремленню персоналізму як окремого (дистинктивного) різновиду авторитаризму, а, за аналогією П. Брукера, апелюванню до “персоналістського правління”, як до “вторинної чи додаткової риси режиму”. А тому було прийнято висновок трактувати персоналізм не як політичний режим, а як показник рівня персоналізму – властивості, яка більшою або меншою мірою властива тому чи іншому режиму. Як індикатор рівня персоналізму, застосовують показник того, наскільки часто глава уряду (або держави) змінюються. У персоналістських системах такі зміни відбуваються вкрай зрідка, бо існування систем такого типу потребує стійкості перебування політичних лідерів при владі.

Провівши типологію авторитарних режимів, дослідники запропонували сценарій їх найбільш ймовірної демократизації, а також *поетапної трансформації*. Головне зауваження полягає у тому, що крах авторитаризму не відповідає переходу до моделі демократії, оскільки від одного типу авторитаризму країна може перейти до іншого його різновиду. Зокрема, упродовж 1972–2003 рр. 77 % авторитарних режимів розвивались саме так. Відповідно, тільки 23 % політичних режимів перестали бути авторитарними, стали демократичними. Річ у тім, що якщо відбувся крах монархічного авторитаризму, це найчастіше веде до його трансформації у непартійний авторитаризм (інколи за формою правління непартійний авторитаризм є прикладом монархії). Рідше монархічний авторитаризм трансформується у багатопартійний авторитаризм. Зберігається дуже значний ризик переходу таких політичних режимів у попередній формат монархічного авторитаризму.

¹ Такі режими були властиві для Афганістану (1978, 1990–1995), Боснії та Герцеговини (1992–1995), Ліберії (1990–1995) тощо.

² Інші приклади таких режимів: Камбоджа (1979–1989), Ірак (з 2003 р.), Кувейт (1990), Південний В'єтнам (1975).

Значно більші варіації транзиту властиві для випадків однопартійного режиму авторитарного типу. Найчастіше такі режими зміщуються у напрямі авторитаризму із домінуючою партією або військового авторитаризму. Своєю чергою військові режими найчастіше заміщаються багатопартійним авторитаризмом. У випадку, якщо режими такого типу є нестабільними, уможливлується їхній транзит до демократії. Головне правило полягає у тому, що зростання шансів транзиту до демократії відбувається у випадку збільшення політичного плюралізму. Тим не менше, військові режими у своїй більшості зазнають краху найчастіше тоді, коли вони є однопартійними. А після цього виникає тенденція забезпечення тривалої монолітності політичної влади. Й нарешті, очевидно, що багатопартійний авторитаризм веде до демократії. Вагомо, що військові режими можуть стати демократичними на підставі формування кабінетів із кількох партій (коаліційних кабінетів). Однопартійні системи прямують до демократії на підставі перетворення у системи з домінуючими партіями. Найчастіше демократія є результатом електоральної багатопартійності. Загалом, двоетапну модель транзиту авторитарних режимів (за методикою К. С. Гледітча та Дж. Л. Чоунга, вона стосується усіх типів автократій [484]) зображено на рис. 6.2 (вона стосується усіх авторитарних режимів, крім багатопартійних, якщо застосовувати типологію А. Хаденіуса та Я. Теорелла).

Очевидно, що етапами трансформації політичного режиму є два окремі часові відтинки – t та $t+1$. Варіанти трансформації авторитарного режиму є такі: 1) чинний авторитарний режим не змінюється (зміна носіїв влади трансформується, проте тип режиму не змінюється) – $\sim T$ (функція π_1); 2) чинний авторитарний режим під час транзиту перетворюється у новий тип авторитаризму – Ta (функція π_2); 3) унаслідок трансформації авторитаризм перетворюється в демократичний режим – Td (функція π_3). У зрізі застосовування дихотомічного підходу трактування політичних режимів (демократичні та недемократичні) зрозумілими є дві траєкторії ймовірного транзиту: 1) авторитаризм перетворюється в демократію (π_3); 2) авторитаризм модифікується чи навіть не змінюється ($1-\pi_3$) (що є підсумком варіантів π_1 та π_2).

Чергове завдання вчених – провести порівняльну операціоналізацію різновидів авторитаризму, які виокремлюють А. Хаденіус та Я. Теорелл, з іншими типологіями авторитаризму. Тут потрібно апелювати до двох класів наукових доробків. *Перший* запропонували (більшою мірою це розглянуто у попередньому параграфі) Б. Геддес, Дж. Райт та Е. Франтц [468]. Дослідники зауважують, що політичний режим загалом – це “набір базових формальних і неформальних правил обрання лідерів та політики”. У цьому випадку наголошено на ролі ідентичності у групах впливу,

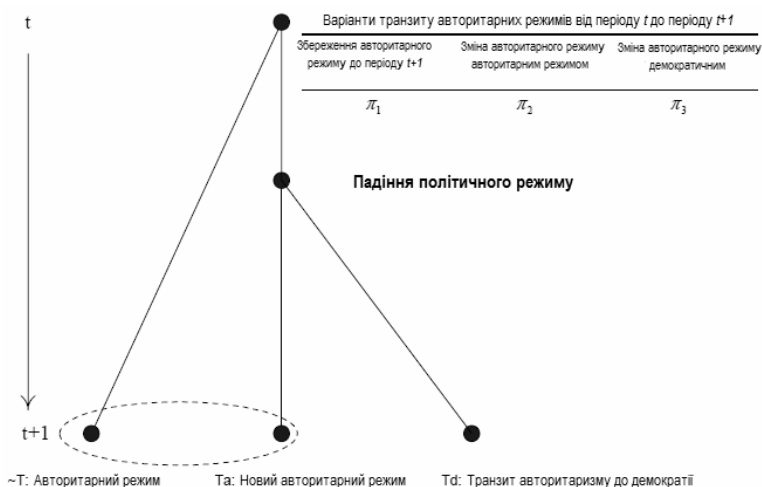

Рис. 6.2. Двоетапна модель трансформації авторитарних режимів

залежно від яких відбувається обрання політичних лідерів та політичного курсу. Цікаво, що під недемократичними режимами розуміють ті, в яких виконуються такі базові вимоги: 1) лідери/політичні курси обираються різними засобами, крім прямих справедливих і змагальних виборів, коли хоча б 10 % всього населення країни має право голосу; 2) непрямі вибори – органами, які хоча б на 60 % сформовані на підставі прямих справедливих і змагальних виборів; 3) відсутність конституційного правонаступництва демократично обраного органу виконавчої влади¹. Саме

¹ Серед найбільш очевидних висновків і порівняльних атрибутів такого підходу та розрахунку (більшу їхню кількість запропоновано у попередньому параграфі) варто виділяти такі: 1) *військовий авторитаризм* вважають найменш стабільним варіантом режимів авторитарного типу (нестійкість цього режиму описано на підставі його чутливості до внутрішніх “поділів”: військові/силові офіцери часто намагаються відійти від влади внаслідок страху з приводу ймовірності створення груп у середовищі військових/силовиків); 2) стосовно *монархій* варто зазначити, що в першій версії розрахунків Б. Геддес ця категорія до аналізу залучена не була, проте у новій версії їй надано значну увагу (запропоновано таке визначення монархій: це політичні режими, де контроль за політичним процесом, відбором лідерів/еліти й апаратом безпеки перебуває в руках королівської сім’ї; цікаво, що дослідники в жодному випадку не трактують монархії як персоналістські авторитарні режими); 3) специфікою підходу Б. Геддес, Дж. Райта та Е. Франц є те, що автори не виокремлюють такого різновиду режимів, як “цивільні”. Натомість застосовано дві інші категорії: персоналістські та партійні (*персоналістські* – це такі авторитарні режими, в яких диктатори персонально контролюють політичний процес і самостійно обирають офіційних посадовців; ці режими часто можуть бути підтримані партією/партіями і військовими, проте не обмежені цими структурами; у *партійних режимах* (у ранніх версіях Б. Геддес трактувала ці режими як винятково однопартійні, але сьогодні це можуть бути і багатопартійні режими з домінуючою партією) партія впливає на виконавчу вертикаль і владу загалом).

з огляду на це, проведено класифікацію типів авторитаризму (в підході також не відбувається виокремлення тоталітаризму), про які зазначено у попередньому параграфі – військовий, партійний (однопартійний, із гегемоністською/домінуючою партією – в ранніх версіях Б. Геддес на цій основі виділяла лиш однопартійний авторитаризм), персоналістський, гібридний та монархічний. Дослідники розглянули 280 режимів у світі впродовж 1946–2010 рр.

Другий клас ідей запропонували Х. А. Чейбуб, Дж. Ганді та Дж. Вріланд, які проводять концептуалізацію політичних режимів на підставі чіткості процедур прийняття реальних політичних рішень з урахуванням участі потенційних конкурентів у цьому процесі [414] (підхід стосовно класифікації авторитаризму окремо не аналізуватимемо). В дечому підхід наближений до моделі А. Хаденіуса та Я. Теорелла, бо в ньому запропоновано аналізувати авторитаризм на основі трактування демократії. Для того, щоб трактувати певний режим демократією, потрібно виконувати такі вимоги (це розглянуто у попередніх розділах): 1) невизначеність; 2) незворотність; 3) повторюваність. Демократична країна – це така країна, що має посади всенародно обраного парламенту та глави виконавчої влади (глава виконавчої влади має бути хоча б обраний на основі непрямих виборів органом, що обраний всенародно). Крім того, у демократичній країні повинні існувати більше однієї офіційної/легальної партії та потрібно дотримуватись процедур чергування при владі в межах єдиних виборчих засад. Однак є випадки, коли чергування у певній країні не відбувається протягом значних періодів часу, а країна не перестає бути демократією (як, наприклад, США в період Ф. Рузвельта). Крім того, буває й так, що чергування при владі відбувається, проте воно спричинене маніпуляціями. Яскравим прикладом цього є досвід ПАР – її у методиці Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда було описано як громадянську диктатуру (через нестачу чергування при владі). Й навпаки, прикладом демократії у цій методиці є Кенія з 1997 р.: проте під час виборів 2007 р. в ній помічено значні порушення електорального законодавства. Зміщення від демократії також стало основою виокремлення декількох типів авторитаризму у такому проекті: королівської, військової та громадянської диктатури. Разом до аналізу включено 198 режимів упродовж 1946–2008 рр.¹

¹ Цікаво, що дослідники трактують усі режими, які не є військовими і монархічними диктатурами, як громадянські/цивільні диктатури. Проте в такому плані до уваги не залучено інституційного розуміння вимірів політичних режимів. Якщо йти за такою логікою, тоді доводиться трактувати СРСР і Росію як “громадянські диктатури” без уточнення між ними жодної інституційної відмінності. У цьому випадку більш надійним є трактування авторитарних режимів за методологією А. Хаденіуса та Я. Теорелла, коли наголошено на електоральності/неелекторальності режимів авторитарного типу.

Якщо одночасно аналізувати три методології класифікацій типів авторитаризму, тоді помічаємо неможливість їх зведення до одного знаменника: різні дослідники виокремлюють різні (та часто самотійно несумірні) типи авторитаризму. Стосовно них можна застосовувати два порівняльні “прикметники” – йдеться про військовий та цивільний/громадянський авторитаризм. Їх різною мірою проаналізовано різними методиками, відповідно, різну кількість/різний відсоток таких режимів представлено на практиці. Так наприклад, згідно з даними А. Хаденіуса та Я. Теорелла, відсоток військових авторитарних політичних режимів становить 14, Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда – 19, а згідно з даними Б. Геддес, Дж. Райта та Е. Франтц – 7,5. Відповідно, решту авторитарних режимів становлять цивільні. Серед них (на основі компонування та синтезу даних у різних підходах) виокремлено такі різновиди (або різновиди цивільного/громадянського режиму): 1) внаслідок апелювання до ідей А. Хаденіуса та Я. Теорелла – багатопартійні, однопартійні, непартійні, а також інші авторитарні та неавторитарні; 2) внаслідок апелювання до ідей інших дослідників – громадянські (Х. А. Чейбуб, Дж. Ганді, Дж. Вріланд), однопартійні й персоналістські (Б. Геддес, Дж. Райт, Е. Франтц). Їхню кореляцію зображено у табл. 6.3.

Таблиця 6.3

Розподіл між типами цивільних/громадянських авторитарних режимів

Типи режимів	Цивільний, %	Однопартійний, %	Персоналістський, %
Багатопартійний	33,8	28,78	40,94
Однопартійний	37,87	45,02	9,24
Непартійний	2,03	0	0,72
Інший	16,73	19,3	48,5
Неавторитарний	9,57	6,90	0,60
Разом	100	100	100

Із результатів порівняння методик очевидно, що у цивільному/громадянському авторитаризмі переважають однопартійні, а також багатопартійні автократії. Частка непартійних автократій прямує до нуля. Найчастіше цивільні автократії піддаються впливові персоналістських тенденцій.

Зрозуміло, що запропонований аналіз не привносить додаткової чіткості з приводу виокремлення різних типів авторитарних політичних режимів. Цю ситуацію намагається вирішити Г. Ліден, який комбінує виокремлення типів авторитаризму на підставі зіставлення частоти використання різних типів у різних класифікаціях. До уваги беруть такі доробки: 1) А. Хаденіуса та Я. Теорелла; 2) Б. Геддес, Дж. Райта та Е. Франтц; 3) Х. А. Чейбуба, Дж. Ганді та Дж. Вріланда; 4) П. Брукера (на основі характеристик впливу персональних властивостей керівників

виокремлює два типи авторитарних режимів – традиційні монархії та президентські монархії). Крім того, Г. Ліден пропонує виокремлювати не тільки типи, проте й підтипи авторитарних режимів. З огляду на частоту аналізування, дослідник запропонував досліджувати чотири різновиди авторитаризму: 1) персоналістський; 2) монархічний; 3) військовий; 4) електоральний (цивільний/громадянський авторитаризм до розгляду не включено, оскільки, зі слів Г. Лідена, очевидно, що він становить “залишкову категорію”). Підтипами персоналістського авторитаризму (за зауваженням Х. Лінца) є султанізм, касікізм та кауділізм. Сучасна форма *султанізму* брутальна, адже у ній ні ідеологія, ні правила не стримують влади в руках диктатора. Такі режими сьогодні вкрай зрідка трапляються на практиці та зосереджені переважно в дрібних сільсько-господарських країнах. Султанізм – це персональний домен султана. На відміну від нього, підтип *кауділізм* (який також є прикладом персонального домінування) опирається на факт підтримки політичної еліти армією. Саме це означає, що такий підтип авторитаризму нестабільний – існує конкуренція за політичну владу. *Касікізм* – це персоналістський режим, для якого не характерна соціальна обумовленість військового впливу, проте властива традиційна ієрархія, за якою локальні (місцеві) лідери єднаються між собою для формування правлячої еліти. Касікізм і кауділізм похідні від ситуації, яка панувала в XIX ст. у Латинській Америці, але їх не застосовують сьогодні. Прикладами або підтипами монархічного авторитаризму є *традиційний та президентський монархізм*. Вони становлять окремі випадки забезпечення специфіки індивідуального правління та є альтернативою персоналістського авторитаризму.

Наступний різновид авторитаризму, за методикою Г. Лідена, військовий, що поділяється на кілька підтипів (з огляду на доробки С. Фінера): 1) *непрямий частковий (або обмежений) військовий авторитаризм* – стосується політичних режимів, у яких інститути та інституції є достатньо міцними для стримування військового впливу; 2) *непрямий повний військовий авторитаризм* – стосується тих політичних режимів, у яких політичне управління здійснюють цивільні, яких повною мірою контролюють військові; 3) *дуальний (або подвійний) військовий авторитаризм* – залежить від двох засадничих складників: громадянського, а також військового, які визначаються як однаково необхідні (два центри влади часто між собою формують політичні альянси та коаліції, на основі чого відбувається формування політичної еліти); 4) *традиційний прямий військовий авторитаризм* – управління суспільством та країною здійснюють військові структури, навіть на основі так званих режимів хунти і більш “цивілізованих” форм маріонеткового правління; 5) *квазіцивілізований прямий тип військового авторитаризму* – відбувається

процес легітимізації військового правління на підставі громадянських/цивільних атрибутів.

Нарешті, останній синтетичний тип авторитаризму – *електоральний*. Він також має підтипи: непартійний авторитаризм, однопартійний, обмежений багатопартійний авторитаризм. Саме на аналізі останнього потрібно зосереджувати увагу, оскільки електоральний авторитаризм сьогодні є найбільш поширеним видом авторитаризму (і загалом автократій).

6.5. Концепт електорального авторитаризму А. Скеглера

У концепті авторитаризму Б. Геддес (а також інших дослідників, про яких згадано у попередніх параграфах) роль виборів і конкуренції загалом має вторинну роль та практично не впливає на те, як відбувається класифікація авторитарного режиму як предметної сфери наукового аналізу. Проте з такою позицією погоджуються не всі транзитологи та компаративісти. Річ у тім, що окремі дослідники наголошують на первинності електоральних процедур у визначенні типів політичних режимів (тут акцентовано на мінімалістському трактуванні політичних режимів), інші дослідники зазначають про важливість поєднання класифікаційних критеріїв різних підходів з урахуванням контексту змагальності. Такі питання найчастіше почали виникати на підставі дослідження трансформацій на пострадянському просторі, особливо в ракурсі суперечок із приводу точної та цілісної диференціації окремих країн, зокрема Росії, Вірменії, Грузії тощо.

Усі (більшість) головні політичні інститути, властиві для західних демократій, були створені й у більшості країн пострадянського простору, проте все частіше посилюється відчуття, що в багатьох нових режимах щось “не так”. Так, на початку періоду незалежності нових країн (початок 90-х років XX ст.) вважалося, що демократичні інститути та процедури будуть із кожним роком зміцнюватись та доцільно розвиватись так, як в інших новітніх демократіях післявоєнного періоду, зокрема, як в Південній Європі, Латинській Америці та Східній Азії. Однак розвиток посткомуністичних (у тім числі й пострадянських) країн пішов двома шляхами: один – у сучасній Центральній (Центрально-Східній) Європі, країни якої є членами Європейського Союзу, на зразок країн Західної Європи (трансформація цих країн випередила темпи трансформації країн, наприклад, Латинської Америки); а другий – протилежно, суть якого полягає у згортанні раніше досягнутих здобутків демократизації (йдеться про країни СНД, чи країни, асоційовані з СНД).

З класифікацією країн першої групи питань практично не виникає: тут йдеться переважно про консолідовані (або розвинені) та напівконсолідовані (або дефектні) демократії, з приводу стабільності та перспектив траєкторій політичного розвитку яких сьогодні не виникає сумнівів. Натомість, складніша ситуація простежується у другій групі країн: якщо застосовувати раніше розглянуті концепти, тоді ці країни варто поділяти на два типи – гібридні режими (в тім числі електоральні й дефектні демократії) та авторитарні режими. Проте зазначений підхід у випадку трактування руху від “дефектності демократії” до “режимного авторитаризму” (або ж навпаки) вважають недостатнім. Річ у тім, що колосально відрізняються самі системи (як у випадку, наприклад, Грузії та Молдови, Білорусі та Вірменії, України та Росії). Крім того, у багатьох республіках, що вийшли з СРСР (нагадаємо, на просторі СРСР створено лише республіканські форми правління, які формально-конституційно та на підставі політичної практики можуть бути президентськими, парламентськими та напівпрезидентськими), сьогодні знову стоїть питання про майбутнє політичних систем (у тім числі й політичних режимів). У деяких країнах навіть пройшла так звана “друга хвиля” “кольорових революцій” (перша хвиля була властивою для країн Центральної Європи в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст.), спрямованих на захист прав і свобод, які, здавалося, були завойовані на початку 90-х років (але навіть після “революцій” події розвиваються неоднозначно і/чи неодно векторно). Потреба проведення адекватної інтерпретації та порівняльного аналізу того, що відбувається у більшості пострадянських країн (а також інших країн світу), стала причиною для конструювання кількох новітніх концептів розвитку політичних режимів сучасності: приміром, А. Скедлер ініціював концепт “електорального авторитаризму/автократії”, С. Левіцькі та Л. Вей – концепт “змагального авторитаризму/автократії”, Е. Вільсон – концепт “віртуальної політики”. Детальніше розглянемо запропоновані ідеї (деякі в межах цього параграфу, а деякі – в наступному).

А. Скедлер (відомий також конструюванням одного з концептів консолідації демократії, про що йшлося у попередніх розділах) у збірнику “Електоральний авторитаризм: динаміка невірної конкуренції” обґрунтовує цілий тип політичних режимів, які він іменує “*електоральним авторитаризмом*”. Дослідник зауважує, що електоральний авторитаризм можна розглядати не тільки як “гібрид демократії та авторитаризму” (цю ідею раніше запропонували Д. Колліер та С. Левіцькі), а й як самостійну форму політичного режиму, яка не є “ані істинно демократичною, ані повністю автократичною”, а має власні механізми легітимації та функціонування.

З теоретико-методологічних позицій варто наголосити, що термін “електоральний авторитаризм” існував відносно (у зрізі конструювання

нових концептів режимів) задовго до того, як його спеціально застосовував А. Скедлер, зокрема в окремих дослідженнях у контексті електорально-авторитарних режимів, а також гібридних режимів (передусім у Л. Даймонда або Б. Геддес тощо). А. Скедлер же відзначився тим, що йому вдалося систематизувати та подати в стислому вигляді чимало нових результатів емпіричних й теоретичних досліджень. Потрібно зауважити також, що концепт електорального авторитаризму було розроблено як комплексний підхід. Про це, приміром, свідчать матеріали згаданого збірника статей, що вийшов у світ 2006 р. Серед теоретиків зазначеного концепту також потрібно виокремлювати таких учених, як: Г. Мунк, що пропонує теоретичні аспекти означення концептуальних меж між різними формами політичного правління/режиму та їхніми гібридними варіаціями; Дж. Хартлін та Дж. МакКой, які займаються узагальненням проблем, з якими стикаються дослідники виборів в оцінці різних маніпуляцій електоральних процесів; Дж. Ленгстон, що відповідає на питання, за яких обставин відбувається конфлікт еліт та розкол “партії влади” в електорально-авторитарних режимах (через звернення до досвіду Мексики і Тайвані); В. Кейз, який аналізує відмінні стратегії маніпулювання, які допомагають уряду контролювати “виборчу арену” в контексті псевдodemократії; М. Томпсон та Ф. Кунтц, які висвітлюють ситуації, коли правлячі кола вдаються до безпосередньої фальсифікації виборів; Дж. Кларк, що відповідає на питання про те, за яких обставин військові сили втручаються у процес виборів; С. Ліндберг, що аналізує проблему того, з якою метою опозиційні партії вибирають стратегію бойкоту виборів у “парадемократичних” країнах; Л. Вей, що займається парадоксальними обставинами, де слабкість державного апарату напівдемократичних країн (на прикладі Молдови) призводить до посилення конкуренції між елітами та навіть до відносного політичного плюралізму.

С. Фіш з цього приводу запропонував нову статистику, яка вказує на те, що не тип демократії (президентський або парламентський – не йдеться про типологію систем правління), а відносна сила позицій парламенту порівняно з перевагами виконавчої влади визначає шанси “молодої” демократії на виживання. Саме тому успіх процесу демократизації перебуває у безпосередньому зв’язку з фактичною силою законодавчої влади – не важливо, чи то в парламентській, в президентській або в напівпрезидентській системах влади. Коли стійкість цієї кореляції підтвердиться у подальших дослідженнях (а для цього існують усі посилення), то стаття С. Фіша виявиться вагомим внеском у порівняльні дослідження консолідації демократичних режимів та призведе до модифікації відомої тези Х. Лінца й А. Степана та інших компаративістів про сприяння розвитку демократії парламентської форми правління в молодих поліархіяx.

Аналізуючи *електоральний авторитаризм*, А. Скедлер зауважує, що це наукова категорія, яка досить широко представлена у політичній теорії та практиці. Вчений наголошує, що велика кількість політичних режимів у сучасному світі (зокрема, Азербайджан, Білорусь, Росія, Сінгапур, Камерун, Єгипет, Малайзія тощо) у своїй конституційній основі функціонує на засадах інституційних фасадів демократії, в яких передбачено регулярні багатопартійні вибори (у тім числі й глави виконавчої влади), але фактично режими виконують це для приховування реалій авторитарного управління. Навіть попри те, що в історичній перспективі авторитарне використання виборів не є новим явищем, сучасні електоральні автократії застосовують вибори для збереження режимів на значно вищому якісному рівні. Для цього існує кілька політичних та історичних причин. Без них формування концепту електорального авторитаризму неможливе.

А. Скедлер зауважує, що початок 1990 р. був періодом “*демократичного оптимізму*”: Південна Америка завершила свій шлях до електоральної демократії, радянська імперія розпалася в умовах відносного політичного спокою, а в країнах Південної Африки відбулась безпрецедентна кількість багатопартійних виборів. На цій основі поширились ідеї про “кінець історії”, торжество демократії та ліберального світового порядку. Однак в академічному середовищі й досі панували скептичні ідеї і, як продемонстрував час, це було зовсім не даремно. Світ не може стати в більшості ліберальним, демократичним та мирним одномоментно, а тільки на підставі етапів “злетів і падінь”, тобто поступово (довгостроково). Така ідея “вписується” у концепт глобальних “хвиль” демократизації. Річ у тім, що “хвилі” демократизації завжди протистоять “зворотна хвиля авторитарного регресу” (“хвилі приходять і відступають”, така ідея похідна від того факту, що хвиля не повинна змінювати рівня моря).

Починаючи з 1974 р., коли відбулась португальська “революція гвоздик”, у світі розпочалась так звана “*третьа хвиля*” глобальної демократизації, внаслідок якої кількість демократичних режимів у всьому світі майже подвоїлась: навіть попри те, що різні дослідники та дослідницькі центри дають з цього приводу зовсім різні дані, про які ми зазначали у попередніх розділах. Наприклад, за даними проекту “Свобода у світі” організації “Freedom house”, кількість вільних країн 1974 р. становила 44 (29 %), а 2012 р. – 87 (45 %) (2008 р. – взагалі 90 країн і 47 %); кількість невольних країн 1974 р. становила 65 (або 43 %), 2012 р. – 48 (24 %) (2009 р. – взагалі 42 країни і 22 %); кількість електоральних демократій 1989 р. становила 69 (41 %), а 2012 р. – 117 (60 %) (а в 2006–2007 рр. – взагалі 123 країни чи 64 %). Ці цифри вражають, бо широті й стійкості “третьої хвилі” демократизації не має прецеденту в історії міжнародних

систем. Однак сьогодні шквал оптимізму, що супроводжував закінчення “холодної війни”, ослаб. Відродження етнічного насилля в колишніх комуністичних країнах і країнах Південної Африки, а також збільшення кількості терористичних актів всередині розвинених демократій спричинило виникнення “нового скептицизму”, в якому особливу увагу варто приділяти поясненню різних модифікацій авторитаризму.

Наголос зміцнюється в силу того, що збереглась досить велика кількість старих (чи традиційних) *різновидів автократій* у різних частинах світу. Це: 1) однопартійні режими в Кубі, Китаї, Лаосі, Північній Кореї, В’єтнамі, Еритреї, Лівії, Сирії тощо; 2) військові режими в Пакистані, М’янмі, Судані; 3) традиційні монархії арабського світу (навіть незважаючи на концептуалізацію ідей і практичне втілення подій так званої “арабської весни”, починаючи з парламентських виборів в Іраку 2005 р.). Крім того, перехідні процеси в низці країн, особливо на пострадянському просторі, навіть якщо вони спочатку (ініціально) знаменувались вільними та справедливими виборами, у вирішальному підсумку були зведені до різних виявів авторитаризму на основі “електоральної фасадності”. Саме за цим вектором відбувається творення модального типу такого політичного режиму сучасності, що іменують електоральним авторитаризмом.

Електоральні авторитарні режими виконують “гру” у форматі багатопартійних виборів. Це відбувається шляхом проведення регулярних виборів глави виконавчої влади (або глави держави) і національних парламентів. Проте засадничим атрибутом такої ситуації є порушення ліберально-демократичних принципів справедливості та свободи у системному і глибокому вимірі. Внаслідок цього вибори перетворюються в інструмент авторитарного правління, але не в “інструмент демократії”, про який свого часу писав Б. Пауелл. В інститутах електорального авторитаризму *вибори* мають характер інклюзивності (їх проводять в умовах загального виборчого права), мінімального плюралізму (опозиційним партіям дозволяють доступ для участі), мінімальної конкурентності (опозиційні партії отримують деякі посади та мандати у парламенті, але не перемагають у виборах), мінімальної відкритості (опозиційні партії не стають предметом масових репресій, хоча можуть відчувати репресивні тенденції у форматі селективного та переривчастого способів впливу). Загалом виборча конкуренція підлягає державним маніпуляціям настільки серйозно, широко й систематично, що її перестають класифікувати як демократичну. Авторитарний спосіб *маніпуляцій* слугує меті поширення невизначеності результатів виборів. Правителі з цього приводу можуть розробляти дискримінаційні правила проведення виборів, виключати опозиційні партії й кандидатів від участі в електоральній конкуренції, пригнічувати їхні політичні права та громадянські свободи, обмежувати їхній

доступ до ЗМІ й фінансування виборчої кампанії, накладати формальні або неформальні обмеження виборчих прав на їхніх прихильників, здійснювати примус і перешкоди на діяльність опозиційних партій, а також перерозподіл голосів чи мандатів шляхом фальсифікації виборів [613].

Із *прикладів електорального авторитаризму* (станом на 2006 р.) А. Скедлер виокремив такі держави: Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Алжир, Єгипет, Туніс, Ємен, Буркіна-Фасо, Камерун, Ефіопія, Чад, Габон, Гамбія, Гвінея, Мавританія, Танзанія, Того, Замбія, Камбоджа, Малайзія, Сінгапур тощо. Натомість, станом на 2001 р. А. Скедлер взагалі виокремив 58 зразків електорального авторитаризму: серед них 5 – у Східній Європі, 7 – у Центральній Азії і на Кавказі, 4 – у Латинській Америці й Карибському басейні, 10 – у Північній Африці й на Близькому Сході, 26 – у Південній Африці, 6 – у Південній, Східній та Південно-Східній Азії (розрахунки А. Скедлер зробив на підставі даних Л. Даймонда; втім, до уваги брали такі політичні режими, які є у логічному проміжку між електоральними демократіями та гегемоністськими автократіями). Для розмежування електоральних демократій й електоральних автократій у цьому випадку використано такий принцип: електоральні демократії (на підставі принципу демократичності) – це “системи, в яких партії зазнають поразки на виборах”; електоральні автократії – це “системи, в яких опозиційні партії зазнають поразки на виборах” [437].

Ураховуючи суперечливе поєднання в електоральних автократіях демократичних процедур та авторитарних практик, такі нові авторитарні режими позиціонуються не зовсім як науково операціоналізовані з приводу засадничих процедур порівняльної політології. Сьогодні в дослідницьких доробках фігурує щонайменше три головні альтернативні *концептуальні стратегії* для оцінювання політичних режимів, які інституціоналізовано на “фасаді” демократії. Йдеться про “дефектні демократії”, “гібридні режими” та “нові форми авторитаризму”. Отож, коли ми говоримо про дефектні демократії, то зовсім не у тому контексті, про який зауважує В. Меркель, а в зрізі різноманітних конструкцій “зменшених підтипів” демократії, які знайшли своє втілення в ідеї “демократії з прикметниками”: приміром, “делегативна” демократія (Г. О’Доннелл [574]), “іліберальна” демократія (Ф. Закарія [661]), “клієнтелістська” демократія (Г. Кітчелт [520]). Але якщо ці конструкти застосовувати не до ослаблення демократизаційних тенденцій, а щодо недемократичних тенденцій, тоді відбувається ослаблення “реалістичного” розуміння авторитаризму як такого, про що зауважують С. Левіцькі та Л. Вей [536], М. Говард та Ф. Роесслер [506] та інші. Якщо описувати недемократичні політичні режими як ті зразки демократії, для яких характерні дуже

суттєві недоліки, то відбудеться “сходження” до деструктивного методологічного огріху порівняльної політології, про який зазначає Дж. Сарторі, – до “концептуального розтягування”. На цій основі й розпочалось конструювання так званих “проміжних” гібридних політичних режимів, які межують з демократією та авторитаризмом. Учені найчастіше розташовують такі політичні режими у центрі політичного спектра, вважаючи їх ні демократичними, ні авторитарними. Для детермінування цих режимів використовують власне концепти “гібридних режимів”, “напівдемократій”, “напівавтократій”, “напівдиктатур” та “сірих зон” [409] тощо (про ці зразки режимів йшлося у попередніх розділах). Нарешті, третій шлях, як демонструє А. Скедлер, операціоналізувати нові авторитарні режими полягає у трактуванні їх як форми недемократичного управління. Унаслідок цього вчені сконструювали концепти “псевдodemократії”, “замаскованої диктатури”, а також “змагального авторитаризму” (про останній йтиметься окремо). Їхньою спільною рисою вважають те, що зазначені політичні режими позбавлені зв’язку з ліберально-демократичними цінностями та традиціями. Проте їх навпаки описують як випадки недемократичних правил, які відображають “прикмети, а не суть ефективності демократичної участі”. Такі режими апробують “демократію як обман”, бо вони створені як “представницькі установи без представницької системи влади”.

Очевидно, що поняття “електоральний авторитаризм” містить твердження, що більшість нових електоральних політичних режимів не є демократичними та демократизаційними, однак не є авторитарними, хоч за способом їх конструювання вони похідні саме від авторитарних політичних режимів. Саме тому феномен електорального авторитаризму одночасно містить авторитарні тенденції, атрибути та властивості, з одного боку, та елементи електоралізму, – з іншого. А. Скедлер наголошував на феномені авторитаризму задля того, щоб ці режими відрізнити від електоральних демократій. Натомість, акцент на виборах зроблено, щоб відрізнити такі режими від “закритого” типу авторитаризму. *Електоральним демократіям* не вистачає деяких вагомих атрибутів ліберальних і консолідованих (чи розвинених) демократій (стримування і противаги, цілісність бюрократичного апарату, а також неупереджена судова система), проте в них відбуваються чесні та справедливі вибори, чого не помічаємо у випадку електорального авторитаризму. *Закриті автократії* відрізняє той момент, що в них вибори навіть формально не окреслені як інструмент офіційного доступу до виконавчої та законодавчої влади. Для пояснення логічної межі між різними ліберальними демократіями й закритими автократіями А. Скедлер використовує таке поняття, як “туманна зона” (англ. *foggy zone*) – це сукупність усіх електоральних

демократій та автократій. Одночасно Р. Снайдер уточнює, що “темною зоною” (англ. *dark zone*) сучасних політичних режимів слугують закриті автократії [629].

Отож, питання відокремлення різних рівнів автократій є більш вагомим. Про це свого часу натякнули Г. Хермет, О. Роуз та А. Роквіє у своїй праці “Вибори без вибору” (1978): “Вибори наприкінці 70-х років ХХ ст. були наявними практично у кожній країні світу”. Майже всі політичні режими (демократичні та диктаторські) стверджували, що вони функціонують винятково на підставі принципів народного суверенітету. Відмінність електоральних автократій від закритих автократій полягає у тому, що через вибори відбувається доступ до політичного плюралізму і часткової участі у формуванні органів державної влади (так відбувається відкриття політичного суспільства (партійної системи), а не тільки громадянського суспільства, що може бути властиво закритим автократіям). Феномен електорального авторитаризму зосереджує свою увагу на “доступі” до влади через всезагальні вибори, в той час як закриті форми авторитаризму стають засадою такого виокремлення на підставі способу здійснення влади¹.

Прикладами *закритого авторитаризму* Р. Снайдер вважає Китай, Саудівську Аравію, Сомалі тощо. Ця категорія потерпає від серйозних обмежень. По-перше, категорія закритих автократій складається з широкого спектра абсолютно різних випадків: у тім числі квазі- та посттоталітарних політичних режимів, таких як Куба, Китай, В’єтнам, Північна Корея, Лаос; теократій, таких як Іран й Афганістан часів талібів; султанатів, таких як Бруней; нетрадиційних персоналістських режимів, як Туркменістан та Лівія; традиційних монархій, як Свазіленд, Катар або Саудівська Аравія; військових режимів, як Бірма; енократій, як Сирія та Бурунді тощо. По-друге, категорія “закриті автократії” порушує важливу відмінність між тоталітарними й авторитарними режимами, створюючи

¹ На відміну від “бонапартистських режимів”, які проводили випадкові плебісцити, щоб продемонструвати народну згоду з конституційних питань і питань політики, електоральні автократії запрошують громадян взяти участь у виборчому процесі офіційно та зазначають, що вибори є інструментом вибору органів влади. На відміну від конкурентної олігархії, як у ХІХ ст. в Латинській Америці чи в Південній Африці за часів апартеїду, в електоральному авторитаризмі не відбувається контролю виборів за допомогою обмеженого виборчого права, оскільки застосовують принцип загального виборчого права. На відміну від традиційних монархій (а також і деяких військових режимів, як, наприклад, Бразилія у період 1964–1989 рр.), в електоральних автократіях глава уряду/держави стає суб’єктом легітимності на основі виборів. На відміну від однопартійного режиму, в якому відбуваються вибори за одну політичну партію (національний фронт) – навіть за умови відсутності внутрішньопартійної конкуренції, – в електоральних автократіях уможливлено багатопартійну конкуренцію.

непотрібний момент виокремлення різних типів недемократичних систем. Річ у тім, що в категорію “закритих автократій” потрапляють системи, які вважають прикладами мобілізації мас на ідеологічній основі, зокрема, Північна Корея, В’єтнам, Куба, Китай, Ірак (до вторгнення США 2003 р.), а також системи, які такими не є. По-третє, концепт “закритих автократій” знецінює важливі відмінності у попередніх типологіях, особливо між військовими і персоналістськими режимами (про що йшлося у концепті Б. Геддес). У підсумку це означає, що використання категорії “закритого авторитаризму” для класифікації недемократичних режимів, які не мають демократичних атрибутів, створює розрив з попередніми типологіями режимів. Нарешті, останнє обмеження цього концепту полягає у тому, що до однієї групи зведено політичні режими, де, за висловлюванням С. Хантінгтона, “уряди управляють” (Китай чи В’єтнам), і ті політичні режими, де “уряди не управляють” (Сомалі, Конго, Ліберія, Руанда тощо). З цього приводу потрібно зазначити, що найважливіша об’єктивна характеристика С. Хантінгтона полягає не у формі держави, а в рівні управління¹.

У логічній конструкції зазначений концепт має право існувати (табл. 6.4). Тим паче, з цього приводу навіть зроблено порівняльні розрахунки. Наприклад, А. Скедлер зауважує, що (станом на 2005 р.) у світі існувало 16,5 % “закритих автократій” та, відповідно, 38,4 % – електоральних. Всі країни, які було класифіковано як “закриті автократії”, репрезентують найбільш населені країни світу. Тобто попри те, що кількість закритих режимів у світі є незначною, велика кількість людей проживає у них. Крім того, Р. Снайдер зауважує, що “темні зони” (або “закриті автократії”) функціонують за вдома патернами: 1) “забагато політичного управління/порядку” (КНДР); 2) “замало політичного порядку” (Конго).

Таблиця 6.4

Логіка конструювання моделей політичних режимів на підставі виборів

1	2	3	4
Закрита автократія	Електоральна автократія	Електоральна демократія	Ліберальна (розвинена) демократія

¹ Категорія “закритого авторитаризму” не в змозі диференціювати країни, які розпались (англ. *collapsed state*), яким бракує політичного порядку, від тоталітарних режимів, які страждають протилежною проблемою – наявністю надмірної кількості політичного порядку. У країнах з високим рівнем управління життя передбачуване та стабільне для більшості громадян; з іншого боку, передбачуваності вкрай не вистачає у випадках, коли польові командири, бандити та хаос є домінуючими силами. Крім того, у випадку колапсу держави немає підстав говорити про політичний режим загалом, бо політичний режим є складовою форми держави як такої. Тим паче, немає підстав говорити про “закритий” режим, оскільки ця ідея припускає, що доступ до влади обмежений чинним правителем, якого за умов колапсу держави просто немає.

Р. Снайдер з цього приводу виокремлює декілька сценаріїв *впливу виборів* на політичний процес в авторитарних режимах. *По-перше*, потрібно згадати випадки, коли вибори впливають на стабільність політичного режиму. Отож, апелюємо до ідей А. Скедлера та Г. Хермета, які зазначають, що вибори можуть впливати на політичний режим двоюко – у формі “підтримки” (англ. *regime-sustaining*) та у формі “підриву” (англ. *regime-subverting*). Прикладами “підтримки” вважаємо вибори у недемократичному режимі в Іспанії, оскільки вони виконували роль забезпечення єдності країни, а прикладами “підриву” – вибори, які відбувались у Югославії, СРСР та Гаїті¹: у цих країнах вони сприяли колапсу авторитаризму. *По-друге*, потрібно виділяти так звані випадки “виборів без держави”. Під таким ракурсом Р. Снайдер вбачає вибори, які відбуваються у державах у контексті, коли вони терплять крах чи громадянську війну (Ліберія (1997), Сьєра-Леоне (1996)). У цьому випадку вибори не створюють прецеденту “додаткової сили”, адже на момент їх проведення не існує функціонального державного апарату. Вибори лише відіграють роль “ратифікатора” балансу влади в державі як на певній території. Саме тому переможці “виборів без держави” зобов’язані надати свою інфраструктуру влади – солдат, адміністративний персонал тощо – для того, щоб здійснювати процес політичного управління². З-поміж прикладів таких режимів Р. Снайдер виокремив Ліберію та Анголу: цікаво, що ці системи він назвав моделлю “гегемоністського електорального авторитаризму” (за аналогією до Л. Даймонда). Але, з іншого боку, називати такі системи електоральним авторитаризмом дуже мало підстав (так само як Сьєра-Леоне 2001 р.). Річ у тім, що коли немає держави, то тоді немає і політичного режиму, навіть попри те, що відбуваються вільні та конкурентні політичні вибори.

¹ Наприклад, звернемося до досвіду Гаїті, де парламентські та президентські вибори стали підставою краху політичного режиму. Після перемоги на парламентських виборах 2000 р. та переобрання на посаду президента Ж.-Б. Арістіда, політичний режим сфокусував свої зусилля на придушенні єдиної легітимної опозиційної групи. Це були члени поміркованої політичної еліти, готові грати за правилами виборчої конкуренції, проте зовсім не погодились на значні порушення законодавства перед обранням президента. Стратегія Ж.-Б. Арістіда придушувати помірковану еліту збройними силами проявилась у тому, що вони почали контролювати значну частину держави. Крім того, на це вплинула проведена 1995 р. “патримоніалізація” поліції, внаслідок чого вона й отримала значні повноваження. Раніше лояльний Ж.-Б. Арістиду, керівник поліції, поступово почав змінювати власні політичні уподобання. Криза досягнула піка саме під час виборів, що свідчить про підливний їхній характер.

² У цьому випадку атрибути виборів, зокрема партії та плюралізм, набувають дивних атрибутів. Партії – це різні сторони, які змагаються у військових діях на чолі зі своїми польовими командами. Плюралізм – це кількість та різноманітність збройних груп на території країни. Конкуренція – не мирна електоральна конкуренція, а “боротьба кулями”.

Поняття електорального авторитаризму акцентує на доступі до державної влади (шляхом всенародних виборів), в той час як узвичаєні типології авторитарного режиму концентруються на здійсненні влади [546] (за винятком категорії монархії, яку визначають спадковою наступністю). У більшості випадків звичайні типології оцінюють особистості правителів, а також їхні схеми управління та легітимації. Х. Лінц зазначає, що відмінність між тоталітарною і авторитарною політичною владою обертається навколо структури владних відносин (“монізм проти плюралізму”), стратегії легітимації (ідеології порівняно з менталітетом) та ставлення суб’єктів (“мобілізація проти деполітизації”). Пізніші типології недемократичних режимів мають тенденцію зосереджуватися на природі “правлячих коаліцій” (не в класичному розумінні партійних коаліцій). Наприклад, широко використовують відмінності між військовими й однопартійними режимами, а також персональними диктатурами, про які вже йшлося. Оскільки ідея електорального авторитаризму зміщує аналітичний фокус із недемократичного здійснення влади у напрямі стосовно недемократичного доступу до влади, питання про авторитарне управління зовсім не втрачає актуальності, а скоріше стає умовним (може слугувати для диференціації різних типів електоральних авторитарних режимів: наприклад, на підставі того, що слугує інституційною базою електорального авторитаризму, можна поділяти цей різновид авторитаризму на “партійний”, “військовий” та “персональний” основі).

Методологічну проблему визначення електоральних автократій становить те питання, як відбувається визначення країн як таких, які відповідають саме цьому концептуальному типу. Найчастіше у цих країнах відбуваються палкі та тривалі дебати з приводу розуміння змісту політичного режиму: влада традиційно говорить про демократію чи демократизацію, опозиція звернута до трактування режимів як авторитарних. Зазначена тенденція також властива для багатьох електоральних демократій. А тому виникає питання про те, як їх дихотомувати. Найчастіше вихід вбачаємо в експертних оцінках, однак й цього інколи недостатньо. З цього приводу апелюємо до ключового принципу компаративістики – в основі конструювання усіх висновків мають бути “спостереження, а не судження”. Спостереження повинні мати в своїй основі емпіричні індикатори, які є дійсними, видимими та читабельними.

У дослідженнях А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі (про які йшлося у попередніх розділах) було виокремлено такі базові інституційні ознаки *демократії* (як ознаки електоральної демократії, адже в цьому випадку демократію розуміємо як мінімальну): 1) вибір виконавчої влади: главу уряду обирають на всенародних виборах; 2) вибір законодавчої влади: парламент формується через результати

всенародних виборів; 3) партійний плюралізм: існує більше, аніж одна партія, яка бере участь у виборах. У такому моменті визначення електоральних демократій та автократій збігається. Проте особливостями електоральних автократій є не формальні атрибути політичного процесу, а їх авторитарні патерни (на основі показників політичної свободи та правової безпеки). В авторитарних умовах різні електоральні показники та результати виборів не можуть бути прийняті як надійне вираження “волі народу”. Швидше вони є продуктом авторитарної маніпуляції популярними перевагами виборців. Офіційні результати та учасники виборів в умовах електорального авторитаризму можуть стати “деформуючим дзеркалом”, ненадійними і неточними, зате принаймні чинними. Дії авторитарних маніпуляцій та моделі популярних переваг, навпаки, перебувають в “тіні темряви”. Загальне правило полягає у тому, що чим слабша політична опозиція, тим сильніший вплив авторитарного режиму на політичний процес. У такому випадку простежується й вплив “правила чергування” А. Пшеворські: режим не може бути класифікований як демократичний, якщо формування виконавчої та законодавчої гілки влади має місце у всезагальних виборах, але правляча партія ніколи не програє виборів. На цій підставі А. Скедлер доходить висновку про те, що країна є електоральною автократією під час виконання таких передумов: 1) проведення багатопартійних виборів для обрання глави виконавчої влади і національного парламенту; 2) країна за показниками “Свободи у світі” (“Freedom House”) отримує “4–6” балів (тобто вона “частково вільна” або “незначною мірою” “невільна”).

За більш розширеним класифікаційним зразком (використовуючи “ланцюг демократичного вибору” – концепт, який запропонував А. Скедлер у дослідженні “Вибори без демократії: меню маніпуляції”, – що складається зі семи ступенів, а саме: 1) розширення прав і можливостей; 2) вільна підтримка; 3) вільні потреби; 4) виключеність; 5) відособлення; 6) цілісність; 7) незворотність), електоральні типи автократичних режимів повинні мати *такі атрибути*: 1) резервні повноваження (або “домени повноважень”) авторитарних правителів; 2) можливість перемоги на виборах не завдяки своїм якостям, а завдяки “невмілості опонентів” та певним крокам із приводу виключення опонентів; 3) інформаційне блокування кампаній політичної опозиції (на підставі поєднання конкурентних виборів та “жорстоких репресій”, “стримування ліберальної участі”, “безсистемного поєднання свободи і контролю”, ідеї “радикальної несправедливості”); 4) контроль результатів виборів та складу електорату формальними чи неформальними засобами; 5) виборці піддані надмірному зовнішньому тиску (наприклад, влада й гроші визначають результати волевиявлення, страх насилля впливає на результат відданих

голосів); 6) намагання авторитарного режиму “зруйнувати” волю народу через перерозподільну практику (фальсифікацію виборів) або правила представництва на виборах (“інституційні нормативи”); 7) несуттєвість результатів виборів на формування органів влади.

Однак внаслідок формальності багатопартійних виборів електоральні автократії володіють *верховенством демократичної легітимації*. Проте їм притаманні й різні *ідеологічні джерела легітимності* політичної влади: революційне (створення нового суспільства), трансцендентне (божественне натхнення), традиційне (зокрема ідея квазіспадкоємства), комунітарне (творення нації, антиімперіалізм, а також етнічна мобілізація), харизматичне (“магічне” керівництво) або субстантивне (матеріальне благополуччя, суспільна цінність, законність та правопорядок, зовнішня безпека). Попри таку атрибутивну властивість політичної влади громадяни відчувають, що вони наділені “кінцевою контролюючою владою”, адже відбувається визначення принципу “народної згоди”, навіть якщо вона підринається на практиці. Це стається внаслідок формального існування трьох класів акторів – громадян, опозиції, а також правлячих партій, – між якими відбувається постійна конфліктна взаємодія. Така тенденція може мати за результат декілька наслідків: 1) сприяти поступовому процесу демократизації через вибори (Сенегал чи Мексика); 2) перехід до демократії через раптовий крах авторитаризму (Перу або ж Сербія (2000)); 3) авторитарна регресія на підставі військової інтервенції (Азербайджан (1993) або Кот-д’Івуар (1999)); 4) тривалий період “позиційної” війни, у якій представники авторитарної влади домінують над опозиційними партіями.

Актуальність ідей А. Скедлера особливо очевидна у вивченні Східної Європи та Північної (й Центральної) Азії, тим більше, якщо простежити взаємозв’язок між висновками дослідника та працею Е. Вільсона “Віртуальна політика: фальсифікація демократії у пострадянському світі”. Річ у тім, що ця праця дає цілісне уявлення про пострадянські східнослов’янські, центральноазіатські та південнокавказькі псевдо- чи “парадемократії” як про відносно новий феномен. А. Скедлер демонструє, що йдеться винятково про специфічні регіональні різновиди більш широкого феномена.

У цьому зв’язку можна зробити критичне зауваження: А. Скедлер ігнорує ідеї Е. Вільсона, хоча розвідка “Віртуальна політика” – одне з найбільш глибоких та систематизованих емпіричних досліджень режимів, які належать до області інтересів й А. Скедлера. На думку А. Умланди [284], вивчення електорального авторитаризму може у майбутньому тільки виграти від залучення цієї та низки інших публікацій Е. Вільсона. У них автор показує, які події привели до “помаранчевої революції”

та до зміни політичного режиму з електорально-авторитарного типу на електорально-демократичну систему (хоча у двох випадках Україна, за даними проекту “Свобода у світі”, позиціонувалась як електоральна демократія¹). З цього приводу А. Умланд зауважує, що монографія Е. Вільсона, а також збірник А. Скедлера вплинуть на подальше вивчення пострадянських країн та значною мірою переоцінять чимало загальних положень про сутність пострадянської політики, зокрема таких процесів і категорій, як федералізм, розподіл влади, парламентаризм, політичні партії. Хоча Е. Вільсон не застосовує у своєму дослідженні неологізмів та звертається головню до раніше відомих даних, він приділяє вагому увагу політичній компаративістиці, демонструючи за допомогою переліку деталей, як влада декількох пострадянських країн прихованим/явним контролем над інформаційними потоками, цілеспрямованим створенням штучних політичних груп, прямою фальсифікацією результатів виборів викривляє політичний процес. Ці маніпуляції досягнули такого рівня, що утворилася оригінальна система відносин “держава–суспільство”, коли демократичні процедури, хоча формально й дотримуються, проте є безглуздими через значне їхнє спотворення.

На підставі пострадянського контексту (а саме це є плацдармом електоральних автократій у А. Скедлера) Е. Вільсон уводить термінологічну новизну в політичній науці. Він піднімає досі лише розмовну, метафоричну і специфічну пострадянську конструкцію “політична технологія” до рівня повноцінної загальної політологічної концепції. Функція ж “політичної технології” як родового поняття порівняльної політології полягає у тому, щоб дати можливість відрізнити методи “віртуальної політики”, які вчений простежує у деяких країнах колишнього СРСР, від відомих раніше способів політичного піару, які теж бувають досить “брудними”, однак все ж, на відміну від “політичних технологій”, не мають можливості звести нанівець сенс виборчого змагання як такого. Важливим в аргументації Е. Вільсона є той момент, що він показує, чому “політичну технологію” можна лише частково зрозуміти як радикалізацію деяких сумнівних політичних методів, відомих у західній демократії (таких, наприклад, як “негативна реклама”). Вчений демонструє, що справжнє коріння “політичної технології” лежить у специфічному минулому пострадянських держав, у низці витончених стратегій, які розробляли КДБ

¹ Перетворювальний потенціал електорально-авторитарних режимів продемонстровано в Україні тим, що відносний успіх акцій масової непокори, що отримала назву “помаранчева революція”, привів до повернення ЗМІ, політичного плюралізму, громадянського суспільства у “велику” політику. Можливість та механізм трансформації електорально-авторитарного режиму в електорально-демократичний у напруженні А. Скедлера не був досить широко висвітлений.

та інші спецслужби СРСР задля ненасильницького “розпаду” антирадянських підпільних рухів. Саме тому методи сьогоднішніх маніпуляцій партійними системами органами влади колишніх республік СРСР не є доведеними до логічного кінця патологіями західних виборчих кампаній. Швидше тут простежується розвиток схем підриву альтернативних організацій, які радянські органи державної безпеки застосовували проти політичних дисидентів.

З одного боку, Е. Вільсон посилив “радянський” елемент у політологічній дисципліні “пострадянські трансформації”. Він підтримує вчених, які наголошують на значенні регіонально-специфічного (ідеографічного/герменевтичного) елементу у вивченні пострадянського простору, на відміну від прихильників міжцивілізаційного (номологічного/статистичного) підходу інтерпретації сучасної Росії, України та інших країн на території колишнього СРСР. З іншого – помічено звернення до рідкісного випадку, коли посткомуністичні дослідження роблять внесок у загальну політичну науку тим, що такі поняття, як “політична технологія” та “віртуальна політика”, зможуть у майбутньому “подорожувати” та “зміщуватись” до досліджень інших регіонів світу.

6.6. Концепт змагального авторитаризму С. Левіцькі та А. Вея

Актуальність/необхідність дослідження феномена “змагального авторитаризму” частково пояснено у попередньому параграфі та зумовлено тим, що акт виборів не є винятковим та визначальним атрибутом політичної конкуренції, яка є оціночною складовою порівняльного аналізу різних політичних режимів сучасності (про патерн конкуренції говорили такі науковці, як Р. Даль, А. Пшеворські, С. Хантінгтон та інші). Тому на ньому потрібно зосереджувати увагу більш детально, з огляду на те, що змагальність в сучасних умовах може бути атрибутом демократичності та атрибутом автократичності. Саме на цій підставі С. Левіцькі та Л. Вей запропонували концепт “змагального авторитаризму” [536].

Дослідники дотримуються того, що після закінчення “холодної війни” світ було позначено поширенням гібридних режимів. Це різною мірою властиво для країн Африки (Гана, Кенія, Мозамбик, Замбія, Зімбабве тощо), посткомуністичної Євразії (Албанія, Росія, Сербія, Україна тощо), Азії (Малайзія тощо), Латинської Америки (Гаїті тощо). Зазначено, що найчастіше ці політичні режими дослідники трактують як “неповні” чи “перехідні” форми демократії. Однак таке трактування є занадто оптимістичним, адже чимало країн Африки та посткомуністичної Євразії

“змістились” до авторитаризму. Тому для їх дефініювання потрібен новий концепт, яким став “змагальний авторитаризм” (на відміну від концептів “гібридних режимів”, “напівдемократії”, “віртуальної демократії”, “електоральної демократії”, “іліберальної демократії”, “псевдодемократії”, “напівавтократії”, “електорального авторитаризму”, “м’якого авторитаризму” і “частково вільних режимів”).

С. Левіцькі та Л. Вей вважають, що перелічені концепти наділені декількома *проблемними моментами*: 1) вони характеризуються “демократичною упередженістю” (гібридність трактують як різновид “змешаної демократії” [418]) чи “пролонгованою транзитивністю” до демократії (хоча Дж. Хербст та Т. Карозерс зазначають, що ця тенденція не є постійною та властивою для всіх гібридних політичних режимів [409]: приміром, Мексика, Тайвань та Сенегал змістились до демократії, Росія, Азербайджан та Білорусь змістились до автократії, Україна в цьому зрізі залишається стабільною; і саме тому цілком очевидно, що феномен транзиту політичного режиму не є стабільно-одновекторним, а тим більше постійно-демократичним); 2) такі терміни, як “частково вільний режим”, “напівавтократія” і “напівдемократія” досить часто застосовують як остаточні оціночні категорії, тому вони “затмарюють” відмінності між типами політичних режимів. Наприклад, як з’ясували С. Левіцькі та Л. Вей, такі країни, як Україна, Латвія та Сальвадор (приміром, у 1992–1993 рр.) були гібридними режимами і кожен з них, за даними “Свободи у світі” (організації “Freedom House”), оцінено як частково вільну. Але ці системи відрізнялись концептуально: Латвія у зазначений період характеризувалась як “інклюзивний режим” (порушення прав національних меншин), Сальвадор був детермінований суттєвими порушеннями прав людини та відсутністю контролю над збройними силами, в Україні таких проблем не існувало, проте вона була детермінована зловживанням демократичними процедурами. Цей момент доводить, що різні поєднання демократизму й авторитаризму у своїй основі мають різні історичні корені, тому вони мають й різні наслідки на показники того, як розвивається економіка, людські права та свободи, на те, чи процвітає демократія.

С. Левіцькі та Л. Вей зазначають, що *змагальний авторитаризм* – це особливий тип гібридного політичного режиму (і це концептуальна відмінність від моделі, яку запропонував А. Скедлер, тобто концепту “електорального авторитаризму”). А це означає, що демократичні процедури й інститути розглядають як основний засіб одержання і здійснення політичної влади. Проте політики настільки часто порушують ці демократичні процедури й інститути, що політичний режим перестає відповідати “мінімальним стандартам демократії” (порушення дослідни-

ки визначили по-різному, про що вже йшлося у попередніх розділах). З-поміж прикладів таких політичних режимів науковці у різні періоди виокремлюють режими Ф. Туджмана в Хорватії, С. Мілошевича в Сербії, В. Путіна у Росії, Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Януковича в Україні, А. Фухіморі в Перу. І хоча дуже часто окремі вчені зазначають про те, що ці режими є/були “зменшеними формами демократії”, доцільно розглянути позицію Х. Лінца про те, що вони швидше є/були “зменшеними формами авторитаризму”. Тому змагальний авторитаризм містить концептуальне поєднання: конкуренція (змагальність) є реальною, проте нечесною (несправедливою). Станом на 1995 р. учені виокремили щонайменше 35 змагальних автократій у світі: деякі з них спромоглись трансформуватись у демократичні режими (наприклад, Гана, Мексика, Словаччина, Хорватія, Румунія – цих режимів менше); деякі стабільно залишаються змагальними автократіями (Малайзія, Танзанія, Вірменія); деякі змістились у напрямі посилення автократичних тенденцій (Росія, Білорусь, Зімбабве); інші характеризуються зміною акторів змагального авторитаризму (Грузія, Малаві або Замбія тощо); деякі країни продемонстрували неоднолінійну динаміку (Україна); в деяких відбулось кілька фаз транзиту без відходу від змагального авторитаризму (Македонія, Молдова, Албанія, Сербія, Мадагаскар, Гаїті тощо).

Унаслідок цього стає очевидно, що змагальний авторитаризм варто відрізнити від демократії та автократії. Серед *показників демократії* С. Левіцькі та Л. Вей часто апелюють до таких: 1) виконавча та законодавча влада формується шляхом відкритих, вільних і справедливих виборів; 2) практично усе доросле населення володіє правом голосу; 3) наявність політичних прав та громадянських свобод, у тім числі свободу преси, свободу асоціацій, свободу критикувати владу тощо; 4) виборні органи влади володіють реальною владою, а не підпадають під “опікунський контроль” військових або релігійних лідерів (йдеться про так званий концепт демократії “середнього класу”). З’ясовано, що порушення демократичних процедур та інститутів характерне і для демократичних політичних режимів (також консолідованих), проте вони не є настільки широкими та систематичними, щоб докорінно змінити ігрове поле між владою/урядом та опозицією. Натомість у змагальних автократіях порушення цих критеріїв є достатньо частими та серйозними для створення нерівності конкуренції між владою й опозицією (у різних сферах, а не тільки з приводу виборів, зокрема, щодо ЗМІ, зловживання державними ресурсами, загроз і шпигунства, переслідування й ув’язнення тощо). Режими, детерміновані такими порушеннями, не можна назвати демократичними.

З іншого боку, змагальний авторитаризм варто відрізнити від неефективних, нестійких і дефектних типів політичних режимів, які задо-

вольняють основоположні стандарти демократії. Ці режими Г. О'Доннелл назвав "делегативною демократією". Вона характеризується низьким рівнем горизонтальної підзвітності (стримувань і противаг), має потужних, "плебісцитарних", іноді образливих керівників [574]. Однак такі режими відповідають "мінімальним стандартам демократії" (про які зазначено вище). Дихотомічний висновок демонструємо на прикладі країн Латинської Америки у 90-х роках XX ст.: делегативна демократія була притаманна Аргентині та Бразилії на початку 90-х років XX ст., проте не стосувалась режиму А. Фухіморі в Перу після 1992 р. (що прийшов до влади унаслідок державного/президентського перевороту).

Варто зазначити, що змагальним автократіям бракує особливостей так званого "*повномасштабного авторитаризму*". Незважаючи на те, що авторитарні лідери у змагальних автократичних режимах можуть регулярно маніпулювати формальними демократичними правилами, однак вони не в змозі усунути їх або звести до простої "фасадної" конструкції. Замість того, щоб відкрито порушувати різні демократичні правила (шляхом заборони або придушення опозиції та ЗМІ), що відбувається дуже часто в традиційних авторитарних режимах, у випадку змагального авторитаризму використовують підкуп, кооптацію та "тонкі" форми переслідувань (використання податкових органів, судових інституцій та інших державних органів у "законному" переслідуванні). Однак відбувається збереження (хоча б часткове) демократичних інститутів. Унаслідок цього є "арена", через яку опозиційні сили можуть створювати серйозні проблеми для політичного режиму та влади. Навіть у тому випадку, коли демократичні інститути дуже "дефектні" через вплив авторитарних лідерів/посадовців, адже такі інститути все-таки повинні серйозно сприймати опозиційні сили.

Режим змагального авторитаризму відрізняється від так званих "*фасадних*" *електоральних демократій* – тобто політичних режимів, у яких виборчі інститути в принципі існують, але не приносять значущого суперництва за владу (це, зокрема, Єгипет, Сінгапур, Узбекистан у 90-х роках XX ст.). Дослідники такі та аналогічні режими іменують "псевдодемократіями", "віртуальними демократіями", а також "електоральними автократіями". С. Левіцькі та Л. Вей акцентують, що вони є швидше випадками "повномасштабного авторитаризму". Єдина проблема полягає у тому, що досить складно провести межу між зазначеними моделями авторитаризму: вони практично "миттєво" можуть трансформуватись одна в одну й навпаки (як це було притаманно, наприклад, свого часу в Мексиці). У такому випадку варто зважати на ті політичні режими, у яких демократичні процедури й інститути залишаються важливим каналом, через який опозиція може прагнути до влади, та відрізнити

їх від тих режимів, у яких демократичні правила просто слугують законно-існуючому “самодержавному” керівництву. Крім того, змагальний авторитаризм треба відрізняти й від інших видів гібридних режимів. Річ у тім, що режими можуть комбінувати авторитарні та демократичні тенденції у різних формах. Як наслідок, змагальність авторитаризму не варто розглядати як явище, яке охоплює усі форми режимів. Інші типи гібридних режимів – так звані “ексклюзивні республіки” (режими зі сильними демократичними інститутами, але обмежувальними законами про громадянство) і “опікунські” чи “керовані” демократії (режими, в яких недемократичні актори, такі як військові або релігійні інституції, володіють правом вето).

Змагальні автократії характеризуються наявністю “*арен суперництва*”, через які опозиційні сили можуть періодично послаблювати, але іноді навіть завдавати “краху авторитаризму”. Серед цих “арен” доцільно виокремлювати такі: 1) виборчу арену; 2) законодавчу; 3) судову; 4) арену засобів масової інформації.

Найважливішою з них є *виборча арена*. Річ у тім, що в більшості авторитарних режимів вибори (як інститут) або не існують, або їх не беруть до уваги. На виборчу конкуренцію не зважають формально в Кубі та Китаї або фактично ігнорують в Казахстані та Узбекистані. В останніх випадках опозиційні політичні партії, зазвичай, заборонені чи відсторонені від політичної конкуренції на виборах, а лідери політичної опозиції часто перебувають в ув’язненні; незалежні або ж зовнішні спостерігачі не мають можливості для перевірки результатів за допомогою паралельного підрахунку голосів виборців. Унаслідок цього опозиційні сили не становлять серйозної загрози на фоні виборів для представників авторитарного режиму, а вибори вважають незмагальними. Приміром, в Казахстані за аналогічним сценарієм відбуваються усі вибори – президентські та парламентські. У 1999 р. президента Н. Назарбаєва було переобрано 81 % голосів виборців, 2005 р. – 91 % голосів виборців, 2011 р. – 95 % голосів виборців. Стосовно виборів до Меджлісу (нижньої палати парламенту в Казахстані) ситуація суттєво не відрізняється: 2004 р. (60,6 % голосів виборців), 2007 р. (88 % голосів виборців), 2012 р. (81 % голосів) перемогу здобула пропрезидентська (провладна) партія “Батьківщина” (Otan). Ситуація ускладнена й тим, що в країні задіяно пропорційну виборчу систему з семивідсотковим бар’єром, на підставі якої фактично до парламенту не потрапляють опозиційні партії. Картина лиш частково змінилась 2012 р., коли до нижньої палати обрано Демократичну партію Казахстану “Світлий шлях” (Ak Zhol), яка позиціонується як опозиційна.

Цілком аналогічну специфіку “імплементовано” в Узбекистані, який, крім того, суттєво в політичному процесі залежить від протистояння

“кланових інтересів”. У країні існує три потужні клани: самаркандський, ташкентський та ферганський. Саме ці “структури” становлять основу партій: інші партії в країні суттєвого впливу не мають, а процедура реєстрації нових партій дуже складна. Як показує політична практика, були зареєстровані лише ті партії, які підтримують чинного президента країни І. Карімова: Ліберальна демократична партія (O'zlider, ця партія формально позиціонується як пропрезидентська), Народна демократична партія (OXDP, “осколок” колишньої Комуністичної партії Узбекистану, сателіт президента І. Карімова з 1991 р.), Національно-демократична партія самопожертви (FMDP), Демократична партія національного відродження (OMTDP) та Соціал-демократична партія “Відродження” (ASDP). Вони у 2004–2005 та 2009–2010 рр. отримували 100 % мандатів у парламенті. Сам І. Карімов, як свідчить офіційна узбецька “виборча статистика”, отримував від 87 (у 1991 р.) до 95,7 % (у 2000 р.) голосів підтримки виборців (2007 р. підтримка становила майже 91 %). Зазначені випадки дуже важко іменувати електоральними автократіями (режими, у яких глав держав переобирають більш, ніж 70 % голосів виборців, зазвичай, не можна назвати змагальними) – тут опозиційними партіями більш ймовірним варіантом зміни політичного режиму вважають його насильницьке повалення чи будь-яка надзвичайна подія, яка зачіпає фактичні повноваження глави держави.

На противагу, в умовах електорального авторитаризму, навіть попри суттєві порушення виборчого законодавства (зловживання державним положенням або упереджена робота ЗМІ, переслідування опозиційних кандидатів або ж відсутність прозорості), електоральний цикл є регулярним та змагальним, опозиційні партії та кандидати допускаються до виборів, а результати позбавлені масових порушень. Тут унаслідок виборів часто генерується *політична невизначеність*, яку лідери та представники авторитарного режиму повинні брати до уваги. Наприклад, в Росії та Україні президенти (відповідно, Б. Єльцин та Л. Кучма) у 90-х роках ХХ ст. зіткнулись зі зростанням сили комуністичних партій. Попри всі зусилля Л. Кучма на виборах 1999 р. в першому турі отримав тільки 36,5 % голосів виборців (проти 22 % у лідера Комуністичної партії України П. Симоненка). Аналогічні події мали місце, наприклад, у Кенії, де автократ Д. Мої 1992 р. (36,4 %) та 1997 р. (40,6 %) переміг на основі мажоритарної системи відносної більшості (опонент отримував, у двох випадках, лише на 10 % голосів менше), або у Зімбабве, де Рух за демократичні зміни (MDC) зазедве не отримав перемоги на виборах до парламенту 2000 р. (47 % проти 48,6 % голосів виборців у тієї політичної партії, котра позиціонувалась як президентська – Зімбабвійський африканський національний союз – Патріотичний фронт, ZANU-PF).

У кількох випадках опозиційним силам узагалі вдалось перемогти в системах змагального авторитаризму. Наприклад, у Нікарагуа 1990 р. (UNO – Об’єднана опозиція Нікарагуа отримала 55 % голосів виборців, було змінено президента), в Замбії 1991 р. (перемогу отримав Рух за багатопартійну демократію (MMD), а президентом став супротивник авторитарного режиму Ф. Чілуба), в Україні 1994 р. (перемога Л. Кучми у другому турі президентських виборів), в Албанії 1997 р. (перемогу отримала опозиційна Соціалістична партія Албанії, PSS). Крім того, варто зазначати, що для систем змагального авторитаризму можливі наслідки від маніпуляцій електоральними результатами. В Перу, приміром, А. Фухіморі спромігся 2000 р. перемогти на виборах, але через місяць був змушений піти у відставку внаслідок скандалів. У Сербії спроби С. Мілошевича сфальсифікувати вибори 2000 р. призвели до того, що внаслідок кризи політичного режиму автократ пішов у відставку. В Україні 2004 р., Мексиці 1988 р., а також Вірменії 1996 р. події розгортались аналогічно. За цією логікою потрібно констатувати, що Україна, впродовж з 2010–2013 рр., тобто після президентських та парламентських виборів (в силу специфіки чинної моделі президент-парламентського напівпрезиденталізму, формальної/фактичної президенціалізації політичної системи, обмеження політичних прав і громадських свобод – за даними, наприклад, організації “Freedom House”, – а також виборів як дієвого каналу впливу опозиційних партій), змістилась у напрямі змагального авторитаризму. Це більш очевидно з огляду на інші “арени суперництва”.

Однією з них є *законодавча арена*. У більшості “повномасштабних” автократій парламенти (як органи законодавчої влади, а не просто фасадні інституції) або ж зовсім не існують, або ж є настільки контрольованими провладними партіями (чи партією), що інституційний конфлікт між виконавчою і законодавчою гілками влади є практично неможливим. У змагальних автократіях парламенти також оцінюються як відносно слабкі за формальними, а тим більше фактичними, повноваженнями, однак вони часто позиціонуються як “центри сили” опозиційних партій. Це особливо актуально для країн з дуже фрагментованими партійними системами (наприклад, Україна до 2006 р. чи Росія до 2003 р.). У цьому ракурсі саме випадок України є показовим: Верховна Рада неодноразово блокувала різні економічні ініціативи, запропоновані президентом Л. Кучмою, а в 2000–2001 рр., незважаючи на погрози президента України прийняти “відповідні” заходи у випадку відсутності співпраці, парламент заблокував зусилля президента з приводу призначення референдуму, спрямованого на зниження повноважень законодавчого органу. Саме тому треба висувати, що для гібридних режимів, у тім числі України, більш пріоритетними є моделі, в яких превалює чи домінує законодавча влада.

Так прем'єр-президентську модель напівпрезиденталізму, котра діяла в Україні у 2006–2010 рр. та з 2014 р., іманентно вважають більш демократизаційною, аніж президент-парламентську, до якої Україна вдавалась у 1996–2006 та 2010–2014 рр. Варто зробити припущення, що когабітація¹ не завжди у гібридних режимах напівпрезидентських систем має негативні тенденції та наслідки (хоча саме напівкогабітація², яка панувала під час прем'єрства Ю. Тимошенко у 2007–2010 рр., спричинила втрату підтримки партій, які позиціонувались як продемократичні).

Наступною “ареною суперництва” є *судова*. Річ у тім, що глава держави та уряд у режимах змагального авторитаризму зазвичай намагаються підпорядкувати своєму контролю судову владу. Здебільшого це відбувається через загрозу інституту “імпічменту судді” (адже саме глава держави, парламент і уряд переважно наділені повноваженням припинення повноважень суддів), через хабарництво, здирництво та інші механізми “корупційної кооптації”. В Перу свого часу, як зазначають Л. Вей та С. Левіцькі, десятки суддів, у тім числі Верховного суду, були “вплетені” в мережу патронажу, корупції і шантажу. У Росії, коли Конституційний суд 1993 р. оголосив указ Б. Єльцина про розпуск парламенту неконституційним, президент відрізав телефонну лінію Суду і забрав від нього охорону. Тим не менш, єднання формальної незалежності судової системи і неповного контролю з боку виконавчої влади можуть зробити судову систему своєрідним “дисидентом” авторитаризації. Наприклад, в Україні свого часу Конституційний Суд постановив, що референдум президента Л. Кучми за скорочення повноважень законодавчої влади не носить обов'язкового характеру (2000 р. було проведено факультативний референдум). У Словаччині Конституційний Суд завадив уряду В. Мечіара (в цей період Словаччина підпадала під категорію змагального авторитаризму) заперечити дійсні опозиційні мандати в парламенті за результатами виборів 1994 р. У Сербії Суд узаконив перемогу на місцевих виборах опозиційних партій 1996 р. В Хорватії Суд виправдав тижневик, який звинувачував президента Ф. Туджмана у відданості

¹ *Когабітації* – це випадки міжінституційної динаміки в умовах напівпрезиденталізму, коли: 1) президент (глава держави) і прем'єр-міністр репрезентують протилежні партії; 2) президентська партія не належить до складу уряду [445].

² Суть напівкогабітації зводиться до такого варіанту розстановки сил у напівпрезидентських системах, які дотичні щодо реалізації влади, коли: 1) президент (глава держави) позиціонується з політичною силою, що представлена фракцією у парламенті; 2) частина парламенту, на яку покладено відповідальність за діяльність уряду, є коаліційною за умови, що президентська партія у цій коаліції володіє меншістю голосів; 3) пропрезидентська партія та інші партії, представлені в урядовій коаліції, позиціонуються як опоненти (особливістю вважають той факт, що в процесі формування коаліційного уряду ці партії могли не позиціонуватись як опоненти) [146].

Ф. Франко в Іспанії. Крім того, в Малайзії 2001 р. суддя Верховного суду звільнив двох дисидентів, які були ув'язнені за нормами Закону про внутрішню безпеку, і публічно поставив під сумнів необхідність такого “драконівського закону”.

Нарешті, “*арена засобів масової інформації*” позиціонується як дуже вагомий атрибут змагального авторитаризму. У більшості “повномасштабних” автократій засоби масової інформації повністю перебувають у державній власності, жорсткій цензурі чи систематично придушуються. Провідні теле- та радіостанції контролює уряд (адміністрація президента), великі незалежні газети та журнали заборонені законом (Куба) або фактично “усунуті” (Узбекистан, Туркменістан). Журналісти, які викликають “гнів влади”, піддаються арешту, депортації та навіть убивству. У змагальних автократіях навпаки незалежні засоби масової інформації є не тільки законними, а й часто досить впливовими. Журналісти, яким часто погрожують, фігурують як важливі діячі політичної опозиції. Прикладами таких газет та агенцій в Україні різного часу можна вважати “Дзеркало тижня”, “День”, “Вечірні вісті” та “Українську правду” та інші. Однак виконавча влада (а саме з нею пов'язано політичний режим у будь-якій сьогочасній країні світу) у змагальних автократіях намагається придушити незалежні засоби масової інформації, використовуючи розбіжні механізми примусу – хабарництво, селективний підхід до фінансування рекламних заходів, а також маніпулювання боргами та податками, розпалювання конфліктів між акціонерами тощо. Однак зусилля для придушення засобів масової інформації можуть виявитись вкрай “дорогими”. Наприклад, коли 1996 р. уряд Ф. Туджмана в Хорватії спробував відкликати ліцензію “Радіо 101”, популярної незалежної станції у столиці, спалахнули масові протести, які тимчасово поділили правлячу партію. В Україні 2000 р. звинувачення Л. Кучми у тому, що він нібито причетний до вбивства опозиційного журналіста, призвело до внутрішніх протестів.

Зазначений набір атрибутів змагального авторитаризму є підсумком того, що у цьому випадку відбувається співіснування демократичних правил й авторитарних методів. Така кореляція створює ймовірність формування додаткових джерел, які впливають на політичну стабільність/нестабільність. Річ у тім, що формальне та фактичне існування у змагальних автократіях інститутів виборів, парламентаризму, судів та незалежних ЗМІ створює можливості для періодичного підняття опозицією суспільно-політичної проблематики. Часто така проблематика має дилематичний характер і створює проблему вищого порядку – “когнітивного” сприйняття різних шляхів її вирішення у середовищі “авторитарного кокусу”. Це призводить до того, що влада вибирає із двох варіантів –

йти на внутрішній конфлікт або порушувати демократичні норми та цінності й надалі. Результатами таких подій стали випадки політичних криз у значній кількості (свого часу) змагальних автократій: Мексика (1988), Нікарагуа (1990), Замбія (1991), Росія (1993), Вірменія (1996), Албанія (1997), Гана, Перу, Сербія, Україна (2000), Замбія (2001), Грузія (2003), Україна (2004), Єгипет (2010–2011) тощо. Але і тут варто підходити до питання з обережністю, адже усунення автократичної еліти від влади однозначно не свідчить, що країна стане демократичною, хоча можливість цього збільшується в рази.

С. Левіцькі та Л. Вей, зібравши емпіричні дані, простежують, що змагальні автократії, які були ближчими до країн Західної Європи (політично, історично та культурно), після колапсу авторитарного режиму змогли демократизуватись (але також різною мірою, про що сьогодні свідчить досвід, наприклад, Словаччини або Хорватії, з одного боку, та Албанії, Косово або Сербії, – з іншого). Серед країн Латинської Америки у 1990–2000 рр. це відбулось, приміром, у Домініканській Республіці, Мексиці, Нікарагуа, Перу. Однак змагальні автократії, репрезентовані в Африці та/чи пострадянських республіках, у своїй більшості авторитаризувались – за винятком України та Грузії (принаймні за даними “Freedom House” упродовж 2000–2013 рр.), а також Молдови. Це свідчить про те, що близькість до Заходу, мабуть, слугує вагомим чинником формування траєкторії змагальних авторитарних режимів у 1990–2010 рр.

Вагомий вплив на подальший розвиток режимів змагальних автократій можуть мати патерни їх історичної спадщини, тобто умови та шляхи, внаслідок проходження яких й було досягнуто рівнів змагального авторитаризму (чи умовно гібридності). Дослідники виокремлюють із приводу цього три сценарії: 1) *розпад “повномасштабного” авторитаризму* (через внутрішні і зовнішні чинники впливу) до конструювання формальних демократичних інституцій та процедур (переважно на прикладі країн Південної Африки на основі економічних криз та міжнародного тиску); 2) *колапс авторитарного режиму*, результатом чого стала імплементація нового, чи “змагального”, авторитаризму: для зразка властива слабкість процедур електоральності та громадянського суспільства, внаслідок чого виникають варіанти авторитарного урядування, хоча ці зразки і не є консолідованими (це той шлях, який пройшли або ж проходять Вірменія, Хорватія, Румунія, Росія, Сербія та Україна); 3) *розпад демократичного режиму* (в тім числі електоральних демократій, якщо до уваги брати мінімалістське трактування демократії): передумовою зазначеного сценарію є наслідки економічних/політичних криз, коли обраний за результатами демократичних процедур уряд підриває демократичні інститути (Перу на початку 1990-х рр., Венесуела тощо). Зазначена логіка відповідає

так званий “парадигмі транзиту” Т. Карозерса [409]: річ у тім, що надії на глобальну демократизацію дуже оптимістичні. За конструкцією С. Левіцькі та Л. Вей, стає очевидно, що сьогодні з усіх незалежних країн світу домінують недемократичні режими (це відбувається внаслідок того, що заперечується необхідність зачислення до демократій країн, які демократизуються як гібридні, а також розраховуються як “нові” типи демократій).

З огляду на гіпотетичну динаміку розвитку змагальних автократій, С. Левіцькі та Л. Вей пропонують статистику, подану у табл. 6.5.

Таблиця 6.5

Змагальні автократії та динаміка їхнього транзиту у світі (1990–2005)

Регион ¹	Змагальні автократії, №	Транзит до демократії, №	Зміна без транзиту до демократії, №	Стабільний недемократичний режим, №	Неоднозначний транзит, №
ЛА + КБ	6	5	1	0	0
ЦЄ	7	5	2	0	0
СА	3	1	0	2	0
А	16	4	5	7	0
К СРСР	6	0	4	1	1
Разом	38	15	12	10	1

Змагальні авторитарні режими можуть функціонувати у трьох основоположних *напрямах*: 1) *демократизація* (проведення вільних та чесних виборів, широкий захист громадянських прав та свобод, урівноваження рівності умов конкуренції у політичній боротьбі); 2) *нестабільна авторитаризація* (процес кількох політичних трансформацій, які в підсумку не закінчуються демократизацією, бо зміна лідерів авторитарного типу відбулась лише одного разу); 3) *стабільна авторитаризація* (як відсутність трансформаційних перетворень, перманентне перебування при владі послідовних авторитарних лідерів).

Формулюючи висновок, потрібно зазначити, що *змагальний авторитаризм* (конкурентний авторитаризм) – це цивільні (громадянські) політичні режими, у яких наявні формальні демократичні інститути, які в принципі навіть розглядають як основний засіб досягнення влади, проте одночасно відбуваються зловживання повноваженнями зі сторони політичних сил (лідерів), які перебувають при владі, в напрямі їх

¹ Умовні позначення: ЛА + КБ – Латинська Америка та Карибський басейн (Домініканська Республіка, Гайана, Гаїті, Мексика, Нікарагуа, Перу); ЦЄ – Центральна Європа (Албанія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Румунія, Сербія, Словаччина); СА – Східна Азія (Камбоджа, Малайзія, Тайвань); А – Африка (Бенін, Камерун, Кот-д’Івуар, Ефіопія, Габон, Гана, Кенія, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мозамбік, Сенегал, Танзанія, Того, Замбія, Зімбабве); К СРСР – колишній СРСР (Вірменія, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія, Україна).

адміністративно-політичних переваг щодо своїх опонентів. Відмінність змагального авторитаризму від повного/закритого авторитаризму полягає у тому, що в перших існують легальні та/чи (напів)ефективні канали, через які опозиційні політичні групи серйозно конкурують за владу. У зазначеному концепті *повний авторитаризм* розуміють як режим, у якому немає життєздатних каналів для опозиційних сил конкурувати за політичну владу. З огляду на це, у С. Левіцькі та Л. Вея режив повного авторитаризму містить дві категорії: закритий авторитаризм і гегемоністський авторитаризм. *Закритий авторитаризм* передбачає ситуацію, у якій демократичних інституцій національного характеру/типу немає (йдеться про Китай, Північну Корею, Кубу, Саудівську Аравію та інші країни). *Гегемоністський авторитаризм* – це випадок, у якому є формальні демократичні інституції, проте вони зведені стосовно фасадних структур та норм на практиці. Це найперше має видимість на підставі затьмарення значення електоральних процедур репресіями, різними обмеженнями кандидатів тощо. Опозиція у таких політичних режимах зазвичай функціонує приховано (“у підпіллі”), а критику режиму переслідують (Мексика в період гегемонії Інституційної революційної партії (PRI), Узбекистан, Єгипет, Казахстан після “холодної війни” і краху СРСР). Такий ракурс виокремлення типів авторитарного режиму зроблено з огляду на п’ятискладову типологію сучасних режимів М. Говарда та Ф. Роесслера [506] (потрібно розуміти, що йдеться не про лінійну або телеологічну регресію політичних режимів сучасності, а про їх типологію). Стосовно них можемо застосовувати таку властивість, як здатність до консолідації. Типологія цікава тим, що у ній відбувається поєднання мінімалістських і максималістських атрибутів політичних режимів – виборів і ліберальних свобод. Окрім того, вона сконструйована на класичних ідеях Й. Шумпетера, Р. Даля та Л. Даймонда, тобто у ній відбувається поєднання таких дихотомічних принципів розрізнення режимів, як змагальність і політична участь.

За цією логікою потрібно зважати на кілька засадничих визначень політичних режимів: 1) *закритий авторитаризм* – такий політичний режим, у якому лідери країни не піддаються процедурі виборів (національних прямих виборів), опозиційні партії вважають забороненими, політичний контроль відбувається на підставі використання репресій, а принципи громадянського суспільства та вільних ЗМІ не мають значного поширення; 2) *гегемоністський авторитаризм* – такий політичний режим, у якому проводять регулярні національні вибори, які позиціонуються як елементи політичної системи, але з огляду на поширеність явищ порушення прав (політичних, громадянських та особистісних) людини вибори не трактують як змагальні (участь опозиції у таких

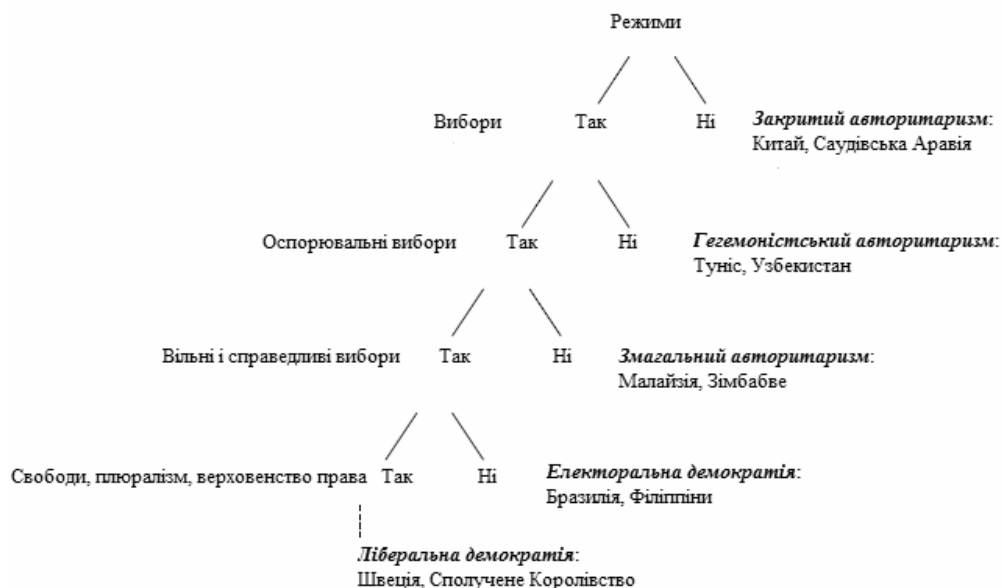

Рис. 6.3. Розподіл політичних режимів на підставі індикаторів демократії

системах фактично зведена до мінімуму або ж взагалі унеможливлена – це основа формування, здебільшого, однопартійних країн або країн із гегемоністською партією); 3) *змагальний авторитаризм* – це такий політичний режим, у якому проводять регулярні та змагальні вибори між партією, яку вважають владною, а також легальною та легітимізованою опозицією (вибір опозиції найчастіше робиться на користь “участі”, але не “бойкоту”), проте чинний режим продовжує застосовувати неліберальні засоби впливу (шахрайство, підкуп та репресії тощо) для створення умов нерівності між владою та опозицією у сенсі необхідності отримання владою електоральних й інших переваг¹; 4) *електоральна демократія* – це такий політичний режим, у якому проводять регулярні вибори органів політичної влади, але вибори трактують не тільки як змагальні, проте й як вільні та справедливі (ідею такої відмінності закладено у контексті розрізнення електоральних демократій та електоральних автократій Л. Даймонда); 5) *ліберальна демократія* – такий політичний режим, у

¹ Зрозуміла відмінність між змагальним й електоральним авторитаризмом (про який йшлося у попередньому параграфі). Очевидно, що електоральний авторитаризм (на основі поєднання умов регулярних виборів та елементів авторитаризму) містить змагальний авторитаризм та гегемоністський авторитаризм. У цьому випадку, наприклад, простежується відмінність між сучасною Росією та Білоруссю тощо: підтримка партій/лідерів режиму в авторитаризмі суттєво відрізняється.

якому відбуваються вільні та справедливі регулярні вибори органів політичної влади, які жорстко “прив’язані” до конституції і верховенства права, системи горизонтальних і вертикальних стримувань/противаг, плюралізму та свобод, відсутності резервних доменів влади військових та інших акторів, які не підзвітні електорату.

Змагальні автократії конкурентоспроможні тому, що опозиційні партії/лідери використовують демократичні інститути задля конкурентної боротьби за владу. Однак вони не є демократичними, оскільки ігрове політичне поле спотворене на користь чинних владних акторів. Конкурентність (змагальність), зокрема, є реальна, проте несправедлива. Тому дуже часто таке трактування спонукає іменувати змагальний авторитаризм як гібридний режим, але як такий, що характеризує як авторитаризм, так і демократію (в значенні, не лише наближеному до етапу демократизації). У практичному вияві тут варто говорити про регулярність виборів, про участь у цих виборах опозиційних партій та лідерів. З іншого боку, на користь авторитаризму можуть засвідчувати такі умови, як: 1) відсутність вільних виборів; 2) відсутність широкого захисту громадянських свобод; 3) нерівні умови політичної конкуренції. З огляду на це, наприклад, у випадку країн Східної Європи змагальний авторитаризм репрезентований (був репрезентований) у Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Молдові, Росії та Україні. Проте між ними простежується суттєва (інституційна та контекстуальна) відмінність.

З методологічного ракурсу потрібно розуміти, що вибори визначають як неконкурентні/незмагальні у таких випадках: 1) від участі у них усунуто впливових (чи головних) кандидатів на рівні лідерів та партій через заборону участі у виборах, ув’язнення, вигнання; 2) репресії та формальні заходи, спрямовані на унеможливлення опозиційних політичних партій брати участь у виборчій кампанії; 3) високий рівень політичного (або виборчого) шахрайства, що спотворює кореляцію між уподобаннями виборців та результатами виборів. Під захистом громадянських свобод найперше окреслено свободу висловлювань, асоціацій та вільну пресу. Рівність умов змагальності порушується у випадку, коли: 1) державні установи (владні/провладні партії та лідери) зловживають партійними та особистими цілями, які генерують опозиційні політики; 2) владна партія систематично позиціонується і функціонує внаслідок ослаблення ролі опозиції; 3) здатність опозиції організовувати вибори, та, що головне, конкурувати на них серйозно підірвана. Із ресурсних показників авторитаризму варто виокремлювати такі: 1) ускладненість доступу опозиційних партій до ресурсів; 2) ускладненість доступу опозиційних партій та сил до ЗМІ; 3) нерівномірний вплив правового поля на оцінювання ролей і позицій політичних партій владного, а також опозиційного характеру у політичному процесі.

6.7. Модернізаційний авторитаризм: верифікація обґрунтованості концепту

Як зазначено вище, одним із найбільш поширених (принаймні у російській і вітчизняній політологічній літературі) концептів авторитаризму є *модернізаційний* чи *авторитаризм розвитку*. На це є щонайменше дві причини: перша – об’єктивна, в якій наголошено на дослідженні історичних випадків успіхів модернізації та конструювання “держави розвитку” в “стартових” умовах авторитаризму (Південна Корея, Чилі, Сінгапур, Тайвань тощо), які з плином часу увінчалися імплементацією демократії; друга – суб’єктивна, спрямована на обґрунтування легітимності влади у більшості пострадянських республік, які є авторитарними (Росія, Білорусь або ж Азербайджан тощо) чи інколи тяжіють до авторитаризму (гібридні Вірменія, Грузія та Україна тощо). Річ у тім, що більшість пострадянських республік сьогодні (на 2014 р.) фактично становить авторитарні режими, які для виживання використовують розбіжні інтерпретації, що “повинні” нібито пролонгувати якість авторитарного урядування (особливо це помітно у випадку Азербайджану, Казахстану, Росії, Білорусі тощо). Крім того, особливого значення заслуговує визначення та оцінювання так званої “китайської моделі” розвитку, що розголосу і/чи визнання набула в контексті світової економічної кризи (розпочалась 2008 р.). У такому випадку (в контексті становлення та розвитку порівняльної політології та теорії міжнародних відносин) особливого і розгорнутого розгляду потребує категорія модернізації (та її частковий синонім – “розвиток”), її успішність або неуспішність в умовах авторитаризму та перспективи її використання на зміну практики “слабких демократій”. Потрібно зазначити, що модернізаційна модель авторитаризму не спростовує попередніх класифікацій і типологій, оскільки вона у своїй зумовленості має іншу полярність та призначення. Це, наприклад, означає, що змагальна авторитарія може сприяти або не сприяти модернізаційним тенденціям. У такому випадку потрібно наголошувати саме на модальності сприйняття процесу самої “модернізації” та “розвитку”.

Зі слів В. Гельмана, під “модернізацією” у політичному дискурсі розуміють різні явища: від впровадження технологічних інновацій до “зміни всього поганого всім хорошим”. У соціальних науках модернізація означає процес переходу тих чи інших країн до “сучасних суспільств”, що припускає факт запозичення і створення власних базових інститутів/інституцій за західним (найбільш розвиненим) зразком (елементом модернізації вважають вестернізацію, американізацію або й навіть європеїзацію) [313]. Цікаво, що модернізація містить як *соціально-економічну* складову (індустріалізація, урбанізація, зростання рівня освіти, доходів/

мобільності, поширення ЗМІ та зменшення нерівності), так і *політичну* (поширення політичних прав і свобод, становлення електоральної змагальності, поділ влади, партійних систем), а також *соціокультурну* (зміна масових цінностей та установок масової поведінки).

Модернізація оперує, насамперед, категорією “*розвиток*”. У широкому сенсі під розвитком розуміємо процес зниження рівня абсолютної бідності та нерівності й досягнення повної реалізації людського потенціалу. В неоінституціоналізмі існує відмінність між категоріями “*ріст*” та “*розвиток*”: розвиток складається з *росту* – тобто зростання національного продукту, – а тому передбачає поступове та стійке покращення системи соціального й інституціонального механізму. Досить цікаве визначення розвитку запропонував Дж. Гольдштейн: це комбінований процес накопичення капіталу, зростання доходів на душу населення (з подальшим падінням народжуваності), підвищення навичок населення та прийняття нового технологічного стилю та інших пов’язаних із ними соціальних та економічних змін.

Найбільшу популярність *концепти модернізації* отримали в 1950–1960 рр., коли на фоні краху кількох колоніальних імперій відбувалось становлення нових країн, а також відбувались економічні та політичні перетворення в Азії, Африці та Латинській Америці. З цього періоду науковці почали переважно говорити про два ракурси модернізації – *економічний* і *політичний*. Перший було розглянуто як ключову мету розвитку транзитних суспільств; а другий концептуально був нечітким – це знайшло своє відображення у полярності трактування модернізації. С. Ліпсет (що був засновником так званої “*ліберальної школи модернізації*”) пов’язував патерни економічного зростання з процесами демократизації, доводив взаємну зумовленість політичної та соціально-економічної модернізації. Подібні принципи демонстрували Е. Хубер, Д. Руешмейер та Дж. Стівенс: дослідники зазначали, що капіталістичний розвиток загалом сприяє процвітанню демократії на підставі трансформування класової структури. Дослідники аргументують, що рушійними силами розвитку демократії є поєднання класової влади, державної влади, а також патернів влади транснаціональних корпорацій. Проте події, які розвивались у так званих “*нових автократіях*” (це переважно країни Латинської Америки та Південно-Східної Азії), змусили порівняльну політологію переглянути парадигму взаємозв’язку режимів і розвитку (про це детально йтиметься у наступних розділах посібника). С. Хантінгтон (який був творцем так званої “*консервативної школи модернізації*”) прослідковував численні негативні наслідки процесу політичної модернізації, які були пов’язані з нестабільністю режимів, кризами управління, зростанням кількості конфліктів та політичного насильства. Тому чинником успішної модер-

нізації названо здатність владних інститутів країни забезпечувати керуваність цього процесу та мінімізувати неконтрольовану участь у політиці суспільства загалом та окремих його соціальних груп [301]. Саме тому А. Лефтівч запропонував правило модернізації: *демократичний розвиток* – це еволюційний феномен та супутник сучасності, а тому демократія і є результатом соціально-економічного розвитку, а не є його передумовою.

Дебати у цьому напрямі продовжуються й досі. З одного боку, дослідження підтверджують тезу, що країни, більш розвинені економічно, стають демократіями. З іншого, – успішність економічного розвитку демократій та недемократичних країн (автократій) розрізняється не суттєво. Але відмінності траєкторій модернізації всередині груп демократичних та авторитарних держав виявились не меншими, ніж між цими групами. Причину таких відмінностей дослідники почали шукати через аналіз інститутів та “правил гри”, що створюють стимули для успішної модернізації в умовах авторитарного режиму (напрацювання М. Ослона [581] та Б. Геддес).

Починаючи з 80-х років ХХ ст., з’явилося чимало науковців, які доводять, що економічна ефективність “пізніх індустріалізаторів” у Південно-Східній Азії була результатом втручання уряду та синергетичних відносин між державою і приватним сектором. Усе почалося із визначення причин “економічного дива” у Японії після Другої світової війни. З цього приводу Ч. Джонсон зазначив, що серед різних чинників пріоритет варто віддавати концепту “*держави розвитку*” (англ. *developmental state*) – третього шляху між “лібералізмом” та “сталінізмом”. На цій основі запропоновано виокремлювати три шляхи розвитку держави: 1) “планово-раціональний” (Японія); 2) “планово-ідеологічний” (комуністичні країни); 3) “регуляторний” (США). Було зроблено спробу наукового детермінування “*авторитарних держав розвитку*” (модернізаційного авторитаризму). Це такі жорсткі державні режими, які сприяють швидкому капіталістичному росту. Вони наділені централізованою структурою влади і сильним поштовхом у напрямі усунення чи підпорядкування собі всіх потенційних центрів “протиборчої сили”. Учені виокремили такі чинники модернізації в умовах авторитаризму:

- 1) придушення споживання й ефективна мобілізація мас для індустріалізації: авторитарний режим краще сприяє (в силу масових жертв населення) процесу ранньої індустріалізації;
- 2) технократична раціональність: більш ефективним є процес досягнення цілей на ранній стадії індустріалізації (внаслідок надійної інфраструктури, великих обсягів капіталу, імпортованих технологій, розширення промислової бази виробництва та відносної простоти виробництва за низькими цінами);

- 3) ізоляція від тиску з боку різних соціальних інтересів й узгоджена політика: в межах авторитарного режиму обмежено політичні коливання на підставі того, що режим ізолює себе від тиску різних груп інтересів, а також уникає критичного впливу “виборчого циклу” (зростає економічна і політична довіра до агентів модернізації);
- 4) ідеологія девелопменталізму (розвитку): авторитарний режим може створити національну ідеологію, в якій означено необхідність важкої праці в пожертву для економічного розвитку (а це не входить у класичне розуміння легітимності влади, за методологією М. Вебера). У цьому випадку відбувається посилення авторитету окремих “моральних цінностей держави” (національна дисципліна, національна єдність, важливість стабільності національного розвитку, рішучість політики).

Проте не всі авторитарні режими вважають модернізаційними. Часто такий концепт використовують винятково для створення видимості реформ, а тому для стабілізації самого авторитарного режиму. Тим не менше, теоретико-методологічної відповіді потребує питання “чому окремі авторитарні режими проводять розвиток, а інші – ні”. З іншого боку, вагомо отримати відповідь на питання про те, чи варто спочатку бути авторитарним режимом, а після модернізації стати демократичним. Для відповіді на перше запитання, скористуємось зауваженням Ч. Джонсона, який акцентує, що модернізаційний авторитаризм можливий лише у випадку єднання бюрократичного типу авторитаризму й експерименталізму. Річ у тім, що в таких умовах формується унікальний тип легітимності влади, який ґрунтується на вірі у “революційний проект”. Якщо таке стається, то тоді відпадає цінність вибору між політичним режимом: головне, щоб була реалізована “держава розвитку”, умови якої полягають у низькому рівні корупції та високому рівні стабільності, участі у міжнародних економічних та політичних ринках тощо. Це також доповнюється здатністю авторитарного режиму впливати на керованість економічними процесами, що іманентно є нижчою в умовах “слабкої демократії”. Тим не менше (саме це є передумовою модернізації у демократіях), основою формування “держави розвитку” є конструювання концепту “вбудованої автономії”, яка забезпечує конкретний набір соціальних зв’язків, що пов’язують державу та суспільство. Внаслідок цього відбувається забезпечення інституціоналізованих каналів для обговорення цілей політичного й економічного процесу та стає зрозуміло, що модернізація можлива незалежно від політичного режиму, проте залежно від “об’єднаної природи” зв’язків у державі. Тому модернізація має місце (більше як економічний процес) тоді, коли вдається уникати головних ризиків основних агентів модернізації: проблем залучення ка-

піталу, розробки новітніх (нових) продуктів і технологій, пошуку нових ринків, підготовки кваліфікованих інженерів та працівників. Для уникнення цих ризиків повинна існувати розвинена мережа “інформативних державних інституцій”, які будуть забезпечувати чіткий взаємозв’язок між промисловістю та державою (апаратом держави). Тільки в такому плані йтиметься про авторитарний режим, проте він швидше повинен бути описаний не як авторитаризм, а як режим “достатнього втручання держави” у процес модернізації.

Додатковим питанням (з огляду на запропоновані раніше кількісні підходи до вимірювання рівня демократії та демократизації) є оцінювання кореляції того, чому попри поширення епохи демократизації (так званої “третьої хвилі”, а також початку так званої “четвертої хвилі” демократизації) кількість автократій залишається дуже значною, а *авторитарний режим виживає* як такий (загалом, це часто зводиться до питання про те, чому порівняльна політологія не може дати чіткої відповіді про те, наскільки стабільними будуть ті чи інші політичні режими). *По-перше*, річ у самій природі авторитарних режимів, які сконцентровані на максимізації свого часового збереження. *По-друге*, не варто забувати про “ширму модернізації”, що найчастіше використовують з метою збереження авторитарних режимів “на плаву”. *По-третє*, деякі авторитарні режими таки дійсно є причинами формування “держав розвитку”, а тому поки що не можуть бути трансформовані в демократії, оскільки це питання навіть населення їхніх країн не вважає пріоритетним. *По-четверте*, на виживання авторитарних режимів впливає їх семантична змагальна природа, коли проводять вибори та створюють видимість репрезентативності, проте країна розвивається за патернами підпорядкування і “поміркованої репресивності” (наприклад, Азербайджан, Росія, Малайзія, свого часу Україна тощо; І. Крестев називає такий авторитаризм “вегетаріанським”, позаідеологічним/антиідеологічним). Проте за канонами класичної порівняльної політичної науки очевидно:, що лібералізований авторитаризм не є стабільною рівновагою (бо зазвичай перетворюється в демократію). Також варто розуміти, що коли авторитаризм не забезпечує ефективності, тоді він втрачає свою легітимність, яку вважають єдиним джерелом “виправдання” утримання влади. За словами С. Левіцькі та Л. Вея, зрозуміло, що стабільність авторитарних режимів зростає (тобто вони не демократизуються), коли вони віддалені від зв’язків з Заходом, а також коли західні важелі впливу на них обмежені, коли авторитарні режими не були “західними колоніями”, а сьогодні наділені ядерним потенціалом. Атрибутивним та характерологічним показником виживання авторитарних режимів, зокрема у 2008–2014 рр., є той факт, що китайський авторитарний режим вважають ефективним у протистоянні

світовій фінансовій кризі. З огляду на це, потрібно, з одного боку, розглянути сценарії модернізаційного поступу в авторитарних країнах; з іншого – запропонувати випадки авторитаризму, які зовсім не ведуть щодо “правильної” модернізації, а прикриваються нею як “ширмою” для забезпечення стабільності та “виживання” владної еліти.

Коли йдеться про “модернізаційний авторитаризм” (на який так пристально звертають увагу лідери чи не всіх сучасних авторитарних режимів – і до того ж різного типу авторитаризму, – оскільки гасло модернізації слугує підставою для додаткової легітимації політичної влади), тоді найчастіше маємо на увазі досвід, властивий “режиму Лі Куан Ю” в Сінгапурі. Там реформатор-лідер маленької країни зміг створити “з нуля” ефективний бюрократичний апарат та “жорсткою рукою” провів глибокі економічні перетворення, трансформувавши “місто-державу” у світовий фінансовий та економічний центр. У такому випадку йдеться винятково про *“реформістський/поміркований” сценарій авторитарної модернізації*, що був проведений в умовах персоніфікованого авторитаризму.

“Силовий” сценарій модернізації найчастіше асоціюється з моделлю здійснення влади в Чилі у період А. Піночета. Хід подій у цій країні був таким: після приходу до влади армії було успішно придушено опозицію, а лібералам-реформаторам надано свободу дій в економічній сфері. Як наслідок цього, відбулось суміщення ідей та принципів “монетаризму” М. Фрідмана, філософської концепції Ф. Гаєка, а також національної реальності у Чилі. Проект модернізації у вигляді такого синтезу запропонувала група “Chicago Boys” – це економісти-технократи, поборники ідей Чиказької економічної школи. Успіх поєднання реформ та впливу військових був визначений занепадом демократичного етатизму та концепту “мирного шляху до соціалізму”. У політичному плані модернізацію проводили “нові праві”. Такий процес почався 1973 р. за наслідками військового перевороту, а закінчився 1989 р., коли було припинено функціонування авторитарного режиму (хоча модернізація продовжилась у межах демократичного режиму¹). Спочатку були проведені прості заходи карально-стабілізаційного характеру: встановлення порядку, відновлення нормальної економічної діяльності, припинення діяльності політичних партій та репресії проти опозиції. Проте військово-політичній еліті була потрібна конкретна ідеологія державного розвитку – нею стала доктрина “нових правих”. Але вже 1976 р. на зміну такій практиці ключові по-

¹ Це типова властивість модернізаційного авторитаризму: він закінчується критичною подією, причиною якої вважають сформованість модерних політичних, соціальних та економічних інститутів. Внаслідок цього модернізаційний зразок авторитаризму стає демократією (модернізація може продовжуватись, а може призупинитись, хоча майже завжди властивий перший сценарій).

сади в державному апараті зайняли “фахівці-технократи”. Поеднання військової парадигми та технократизму виявилось досить успішним на основі спільних поєднувальних атрибутів їхньої діяльності: логіка й оперативність дій, ефективність і радикалізм. Крім того, військово-політична еліта потребувала “громадського союзника”. Технократи ж вимагали впливу військових з огляду на неухильне виконання заходів державного реформування. Відбулась відмова від ідеології на користь технології. Так стабільність (у поєднанні різних її вимірів) стала взаємовигідною: економічну стабільність забезпечували у своїй діяльності технократи, а політичну – військові офіцери. Все це відбувалось у руслі неолібералізму (“шокова терапія”, прискорений та усесторонній процес розвитку приватної власності, залучення іноземних інвестицій, обмеження ролі держави в економічному секторі тощо). В силу політики “шокової терапії” відбулось різке зменшення заробітних плат, зведено до мінімуму державний попит, врізані державні інвестиції та скорочені державні видатки. Вівся продаж за низькими цінами державних підприємств. Так було ліквідовано дефіцит державного бюджету. “Силою жертв” у Чилі почалась модернізація всієї економічної та соціальної системи. Протягом трьох років така політика викликала сумніви у середовищі окремих економістів і військових, проте 1979 р. почались розмови про “чилійське економічне диво”. Темпи приросту ВВП за рік становили понад 8 %, був подоланий дефіцит державного бюджету, а частина приватного сектора у ВВП зросла до 88 %. У 1975–1979 рр. у Чилі проходив процес формування “молодої технократичної еліти”. Внаслідок цього було скорочено кількість державних службовців. З іншого боку, це було зроблено за допомогою найбільшого рівня безробіття за всю історію Чилі та падіння рівня життя, й означає, що модернізація відбувалась шляхом соціально-політичного “подавлення населення” (заходами терору, відчуттям фрустрації, культурою відчуження тощо).

В інституційному плані чилійський авторитаризм був нетрадиційним (хоча б у плані інших країн Латинської Америки). Поряд із деполітизацією системи мала місце руйнація традиційних представницьких інститутів. Режим ґрунтувався лише на трьох “осях”: влада збройних сил, економічний успіх та особистість генерала Піночета. В інституційному зрізі це виглядало так: військово-бюрократичний режим із зовнішньою атрибутикою президентської республіки, де глава держави діяв без стримувань із боку парламенту і політичних партій. Це є підставою класифікувати такий режим як суміш військового та персоніфікованого авторитаризму. Саме це було основою забезпечення економічної (хоча не політичної) модернізації – лідер країни був зв’язковим елементом між армією та технократією. Лише після цього почався процес соціально-по-

літичної модернізації Чилі. Це вкорінення принципів особистого успіху, кар'єри та споживацтва; проведення так званої програми “семи модернізацій”, на підставі чого було втілено в життя нову “чилійську ментальність” (синтез індивідуалізму, динамізму та конкуренції); забезпечення примату свободи економічної над свободою творчою і політичною; а також створення проекту “нової авторитарної державності”, яка ґрунтувалась на ідеї “захищеної демократії”. Все це лягло в основу конституції 1980 р.

Під час кризових подій періоду 1981–1983 рр. технократична модель у Чилі значною мірою зазнала краху. Внаслідок цього почалось деяке втручання держави в економічні питання, а в політичному плані почалось відродження партійних форм представництва інтересів (чи відбулась відмова від “корпоративного режиму”). На цій основі почався розкол між військовою складовою режиму (яка залишалась на монолітних позиціях) і “новими правими” (у середовищі яких було складно вибрати між автократією та демократією). З огляду на це, пошук консенсусу продовжився не на основі модернізації, а на підставі демократії, прав людини та свободи. У такій ситуації відбувалась консолідація правої субкультури у Чилі. Також було помічено протистояння двох центрів політичного впливу: “демократичних правих”, а також “авторитарних правих” (проте для обох було властиве поєднання модернізації та капіталізму). Період модернізаційного авторитаризму закінчився за результатами референдуму 1988 р., коли населення проголосувало за припинення панування військових і проведення вільних виборів. Паралельно посилювався вплив лівих сил (на майже два десятиліття).

Результат подій упродовж 1973–1988 рр. став підставою вкорінення у Чилі цінностей неолібералізму та політичної демократії. Цей синтез у регіоні оцінюють як безпрецедентний та він зберігається досі (навіть в умовах фінансової кризи ця країна здатна послідовно реалізовувати заплановані нею наміри). Проте така модель значною мірою лишається винятковою, що доводить думку про те, що військові вкрай рідко бувають “агентами” модернізації авторитарного режиму. Успіх модернізації авторитарного режиму на основі *військового домінування* залежить від декількох передумов: 1) керівництво силовими структурами з боку лідерів, які переконані в необхідності реформ; 2) високий рівень структурної інтеграції та групової автономії військових; 3) долученість військових в економічні процеси.

Можливе проведення модернізації авторитаризму (а це відбувалось дуже часто) в умовах *однопартійного домінування* або взагалі однопартійного режиму. Найбільш яскравим прикладом такого сценарію вважаємо досвід Мексики (1930–1960 рр. – Револьюційна інституційна партія, PRI). Загалом, зі слів В. Гельмана, очевидно, що ієрархічна централізована

партія здатна не тільки до довгострокового домінування, а й до успішного проведення соціально-економічних перетворень.

Загалом ці випадки, а також багато інших, треба трактувати як модернізаційний авторитаризм (його синонімом є авторитаризм розвитку, антонімом – авторитаризм без розвитку). В узагальненому вигляді варто зазначити, що він був властивим для таких країн: Іспанія (1959–1973), Греція (загалом впродовж 1950–1973 рр., проте в умовах військової хунти лише у період 1967–1973 рр. – хоча засадничою причиною модернізації був не авторитаризм, а демократія на початку 50-х років XX ст.), нові індустріальні країни Південно-Східної Азії (“чотири азізьські тигри” або “азізьські дракони” – Гонконг, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, – для яких були властиві економічне зростання більш, ніж на 7 % у рік, а теж швидка індустріалізація у 1960–1990 рр.¹), деякі країни Латинської Америки (Бразилія (1968–1973), Чилі (1974–1983)), умовно (чому умовно, наголошено нижче) Китай (починаючи з 1978 р.), Об’єднані Арабські Емірати (з 90-х років XX ст., починаючи з модернізації міста Дубаї). Для них властивою була конструкція “держави розвитку”, яка реалізовувалась на основі “авторитаризму розвитку” (модернізаційного авторитаризму).

Окремої уваги в науковому аналізі потребує випадок *комуністичного Китаю*. Річ у тім, що не можна з повною впевненістю трактувати авторитаризм у ньому як модернізаційний. *По-перше*, варто наголосити що сьогодні немає одного підходу з приводу трактування причинності модернізаційних тенденцій Китаю (одна група дослідників зауважує, що Китай зробив виклик чинній західно-орієнтованій моделі світового порядку [636]; інша група вчених доводить те, що в Китаї продовжується “пролонгована стагнація” – наголошено на тому, що економічне процвітання не вважатимуть стійким доти, доки не буде визначено головних принципів демократії та верховенства права). *По-друге*, очевидно, що визначення у сучасних умовах потребує й поняття “*китайська модель*” (яку все ж таки не вдається іменувати “економічним дивом”). З огляду на це, також наведено дві групи ідей: одних зводять до потреби означення “китайської моделі” як альтернативи західної ліберальної демократії (йдеться про те, що в окремих країнах статистична модернізація стає ефективною у випадку деполітизації класових відносин); інші зауважують, що зазначена модель “образлива” (на підставі неврахування прав

¹ Усі ці країни модернізувались як авторитарні політичні режими. Гонконг і Сінгапур стали міжнародними фінансовими центрами, Південна Корея і Тайвань – світовими лідерами у виробництві інформаційних технологій. Їх приклад наслідують інші авторитарні режими – так звані “азізьські тигренята”. Це Індонезія, Малайзія, Філіппіни і Таїланд.

людини, корумпованості та поганого управління, економічної експлуатації, нерівності: виправданням є тільки щорічне зростання ВВП).

Це означає, що в Китаї сьогодні швидше реалізовано варіант “капіталістичного авторитаризму”, однак він “раціоналізує тиранію” під прикриттям місцевих традицій і культури. Класичними рисами такого авторитаризму є: 1) співіснування економічної модернізації та недемократичної політики; 2) атрибути державного контролю над “командними висотами” економіки (не властиво іншим прикладам модернізаційного авторитаризму); 3) економічне управління “зверху донизу”; 4) поступові (додаткові) реформи різних сфер. Інші ознаки китайської моделі капіталістичного авторитаризму: 1) “конфуціанський варіант” співвідношення керівників та керованих (у людей існує “зобов’язання підкорятися”, а легітимність влади ґрунтується на її здатності приносити користь людям); 2) ідея спорідненості з леніністським демократичним централізмом – так званою “внутрішньопартійною демократією”; 3) ідея оперування передумовою, що розвиток неможливий без стабільності (ці особливості в дечому наближають модель Китаю до авторитаризму у Білорусі, проте більше виправдано іменувати “білоруську модель” “авторитаризмом індустріалізації”).

Однак не можна просто стверджувати, що у Китаї функціонує “капіталістичний авторитаризм”, бо він історично не був монолітним. Це є підставою виокремлення кількох “китайських моделей”: експеремантальна висхідна аграрна реформа після 1978 р.; економічна децентралізація й часткова політична лібералізація 80–х років ХХ ст.; репресивність і посилення держконтролю після подій на площі Тяньаньмень; реформи державних підприємств Чжу Жунцзи наприкінці 1990–х рр.; концентрація на зауваженні Ден Сяопіна про те, що “бути багатим – славно” (ідея про створення величезної кількості малих і середніх підприємств); егалітарна, а також соціально-орієнтована конструкція “наукового розвитку” Ху Цзіньтао; сучасний тренд про те, що “державний сектор наступає – приватний сектор відступає”. З етапу до етапу помічаємо збільшення технократичного компоненту урядування в Китаї. Попри це, чимало китайських науковців стверджують про неможливість виокремлення чистої “китайської моделі”. Популярність її концепту значною мірою породжена саме наслідками фінансової кризи, а точніше її впливом на західні норми та цінності (й на виявлення недоліків так званої моделі “вашингтонського консенсусу”).

Цілком зрозуміло, що “китайську модель” швидше потрібно трактувати як антимодель, когерентний економічний підхід. Вона легітимізує культурний релятивізм і винятковість, а також наголошує на державному та національному суверенітеті. Тому вагоме значення має оцінка

перспектив стійкості китайського “капіталістичного авторитаризму”. Все це є підставою формулювання висновку про те, що тенденція розвитку “китайського авторитаризму” не повною мірою відповідає модернізаційному авторитаризму як такому. Зокрема, тут йдеться про здатність Комуністичної партії Китаю пристосовуватись до змін. Тим паче, що чимало “реформ” були винятково та незаперечно прикладом “політичної імпровізації” для збереження популярності та стабільності режиму. Крім того, економічні успіхи Китаю були пов’язані не стільки з авторитарним механізмом їх впровадження, скільки з лібералізацією [507]. Нарешті, випадки модернізаційного авторитаризму зазвичай не є поодинокими, бо мають інші аналоги в інших (споріднених) країнах (зокрема в Латинській Америці та Південно-Східній Азії). “Китайська модель” позиціонується тільки як *виняткова парадигма*, суть якої зводиться до гасла “робити все, що робиться”. Все це доводить думку про недоцільність та умовність трактування Китаю як модернізаційного авторитаризму.

Особливо актуальною проблема модернізації, зокрема авторитарної модернізації (про що вище було зазначено в суб’єктивістському вимірі), постала за наслідками колапсу Радянського Союзу. В силу того, що політичні лідери окремих країн не володіли й дотепер не володіють чіткими науковими даними з приводу кореляції напрямів та рівнів модернізації. Вони у випадку авторитарних політичних режимів чи гібридних режимів, які сьогодні тяжіють до авторитаризму, апелюють до досвіду країн, які дійсно в умовах авторитаризму виявились особливо успішними, проте не втілюють на практиці тих механізмів і кроків, щодо яких відбувається порівняння. На це є кілька пояснень, у тім числі й наукових. Річ у тім, що проблема транзиту на пострадянському просторі не має групових аналогів у решті країн світу (навіть в історичній ретроспективі). Це отримало підтвердження в ідеях К. Оффе, який є автором так званої “*дилеми одночасності*” (про неї йшлося вище) – концепту про “потрійну природу” посткомуністичної трансформації: 1) від “однопартійного домінування” до “змагального демократизму” (в ракурсі багатопартійності); 2) від “планової економіки” до “вільного ринку”; 3) від “імперського устрою” у напрямі до “національних держав” [204, 226]. На відміну від цього сценарію, Західна Європа пройшла цілком поступову трансформацію: 1) “національно-державне будівництво”; 2) “формування основ капіталізму”; 3) “перехід до демократії”. Внаслідок цього було прийнято “песимістичний” висновок про перспективи успішності трансформації у посткомуністичному світі. Практичний розвиток модернізаційного процесу проходив двома сценаріями: 1) формування модерних політичних та соціально-економічних систем у Центральній Європі на основі поєднання внутрішніх (процес демократизації) та зовнішніх чинників (прагнення

стати частиною “великої Європи” і дистанціюватися від Росії/СРСР, яка після 1945 р. нав’язала цим державам комуністичні режими) – внаслідок чого країни позбулись частини свого суверенітету; 2) модель “стабілізації” соціально-економічного, а більшою мірою політичного, порядку через використання переважно внутрішніх чинників або незрозумілість впливу зовнішніх чинників розвитку – внаслідок цього втрати суверенітету не відбулось, проте не відбулось і суттєвої модернізації чинних систем. Тому, з огляду на це, потрібно говорити, що в Центральній Європі проявив себе модернізаційний демократизм, а в Східній Європі модернізаційний авторитаризм став фікцією.

У науковому дискурсі майже всіх пострадянських республік було закріплено постулат радянських вчених А. Міграняна та І. Клямкіна про те, що прискорений варіант демократизації неможливий через слабкість громадянського суспільства в СРСР. Тому зроблено висновок, що демократизація в інтенсивному вимірі призведе до хаосу. Особливість дискусій важлива у випадку тих країн, які сьогодні потрібно трактувати як авторитарні, зокрема Російської Федерації. Там ще на початку 1990 р. (у складі формально ще СРСР) А. Чубайс запропонував проект ринкових перетворень, який передбачав можливість силового обмеження політичних та громадянських свобод [80]. Аргументація будувалася на тому моменті, що ринкові реформи в умовах демократизації можуть бути повернуті назад під натиском популізму. Тому найбільш ефективною стратегією економічної модернізації мала бути “ізоляція” уряду від інтересів соціальних груп. Саме ця ідея значною мірою стала предтечею постулату про раціональність “модернізаційного авторитаризму” у пострадянському світі. А це означало, що авторитаризм як політичний режим уважали більш ефективним у випадку, наприклад, Росії. Реалізація “модернізаційного курсу” в Росії почалась із першого президентства В. Путіна, проте вона відбувалась шляхом обмеження політичної конкуренції, політичних прав та громадянських свобод (у 90-х роках ХХ ст. не вдалось вибудувати авторитаризму тому, що не було передумов створення цілісного “центру впливу” на політичний процес у Росії; тому внаслідок політичної фрагментованості створено “ілюзію демократизації”, хоча насправді “демократичні правила гри” не було імплементовано¹). Тобто “модернізація” відбувалась поряд з авторитаризацією [39, 54]. Проте, з різних даних, наприкінці 2010 р. цей процес було втілено лиш наполовину [49]: річ у тім, що в країні у цей період прийшов час “інституційного занепаду”. Про це

¹ Це, за словами Л. Вея, було основою трактування режимів зі схожими атрибутами як “плюралізму по замовчуванню”. Він, рано чи пізно, руйнується – або в напрямі поглиблення “демократичних правил гри”, або ж у напрямі авторитаризації політичного процесу. Схожа ситуація мала місце у Молдові, Росії, Грузії, Україні, Білорусі тощо.

досить яскраво свідчила риторика президента Д. Медведєва, який 2009 р. виступив із гаслами та закликами про модернізацію. Однак й після обрання на посаду президента Росії 2012 р., втретє, В. Путіна тенденція не була змінена, а авторитаризм формально було поглиблено: внаслідок збільшення термінів повноважень глави держави. Ймовірність поглиблення “інституційного тупику” в Росії збільшується під час погіршення “нафтогазових перспектив” цієї країни, особливо через диверсифікацію вирішення цього питання у країнах-сусідах.

Для пострадянського простору, на основі аналізу різних сценаріїв авторитарної модернізації, можна зробити висновок, що жодний із них не є дієвим. Найбільшою мірою через те, що немає результативного поєднання, з одного боку, ефективного та продуктивного бюрократичного апарату, а з іншого, – механізмів та патернів функціонування авторитарних режимів (персоніфікованої ролі, впливу військових та однопартійного домінування). Зрозуміло, що в регіоні є персоналії, навколо яких сформовано авторитарні режими (хоча такі режими не завжди трактують як саме персоніфіковані автократії, приміром, у Білорусі А. Лукашенко, в Росії В. Путін, в Азербайджані І. Алієв, в Казахстані Н. Назарбаєв), проте внаслідок різних причин не вистачає ефективного бюрократичного апарату. Недостатньо дієвим також постає й військово-бюрократичний сценарій авторитарної модернізації у пострадянських країнах. Річ у тім, що армія після розпаду СРСР втратила свою роль “значущого” політичного актора й агента модернізації [641]. Сьогодні в більшості пострадянських країн варто брати до уваги збільшення ролі правоохоронних органів у стабілізації авторитарних режимів. Правоохоронці частіше займаються бізнесом – саме тому відбувається “ослаблення механізмів політичного контролю” діяльності державних службовців. Унаслідок цього відбувається посилення авторитарного режиму, а цього замало для його модернізації [126]: правоохоронна складова, щоб модернізувати режим, повинна виступити ініціально взагалі проти попереднього режиму, чи проти попереднього етапу розвитку режиму. А в реаліях сучасних авторитарних режимів на пострадянському просторі ця складова навпаки є “прикриттям” для бізнес-проектів (у цьому ракурсі уможливлено конфлікти в середовищі правоохоронних структур і груп, які не позиціонуються як монолітні). Якщо до уваги брати російський контекст, очевидно (з дослідження М. Афанасьєва), що саме “силовики”/військові демонструють мінімальне прагнення до проведення курсу на модернізацію [8] (при тому, що з-поміж інших пострадянських держав у регіоні саме в Росії такі групи є найбільш впливовими; аналогічна ситуація сьогодні помітна у випадку й інших країн, у тім числі й гібридних режимів, зокрема України, проте у них це не так відчутно, як у Росії).

Неперспективною у випадку автократій пострадянського простору також є модернізація на основі однопартійного домінування. Річ у тім, що не помічаємо жодної політичної партії, яка, будучи владно-авторитарною, була б здатною або принаймні робила натяк на це у спробі успішного проведення соціально-економічних перетворень [44, 56]. Мабуть, деякою мірою треба говорити лише про партію “Новий Азербайджан” (YAP). У випадку російської партії “Єдина Росія” (ER) швидше очевидно, що її роль у прийнятті політичних рішень на всіх рівнях державної влади є незначною: партія формально забезпечує підтримку фактично “супер-президентської” напівпрезидентської системи. Це пов’язано не тільки з російським “інституційним дизайном” (в умовах сильної президентської влади ця домінуюча партія неминуче приречена на другорядну роль), але й з інституційною спадщиною радянського періоду. Хоча КПРС, що претендувала на інтеграцію різних сегментів суспільства, була здатна контролювати апарат та деколи характеризувалася як “партія-держава” (було властиве “партократичне урядування”), неефективність партійного керівництва економікою й державним управлінням за останні десятиліття СРСР фактично закрили дорогу для відтворення цієї моделі на практиці. Сьогодні ж у набутті формально “партією влади” атрибутів впливового політичного інституту в Росії не зацікавлені адміністративний апарат і політичне керівництво країни, якому вигідніша підтримка нинішнього механізму відносин між державою і партією: апарат управління в ньому відіграє головну роль, а “партія влади” керуючий елемент у політичній системі (політичному режимі)¹.

Загалом, стосовно визначення перспектив конструювання модернізаційного авторитаризму (в історичному та поточному ракурсі) на пострадянському просторі, варто виокремлювати кілька *механізмів здійснення влади в авторитарному режимі*: 1) вертикально-інтегрований (Білорусь та Росія); 2) мозаїчний (свого часу це було притаманно Молдові та Україні); 3) клановий (Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан,

¹ Зі слів В. Гельмана, на практиці “Єдина Росія” не володіє потрібною для проведення політичного курсу автономією, позбавлена сутнісної ідеології (якщо під такою не розуміти “підтримку статусу-кво”) та слугує тільки електоральним та законодавчим “придатком виконавчої влади”. Примітно, наприклад, що “Єдина Росія” так і не стала ключовим каналом для рекрутування адміністративної еліти: сьогодні до її складу потрапляють швидше по каналу патронажно-клієнтелістських зв’язків, аніж по партійній лінії. Крім того, традиційно в Росії формуються непартійні урядові кабінети, внаслідок чого долається ймовірність збільшення ролі партій. Тому навіть якщо припустити, що Кремль дасть вказівку “Єдиній Росії” проводити “курс модернізації” через партійні структури, виявиться, що власних важелів впливу як на громадськість, так і на адміністративний апарат у “партії влади” немає. Реалізація такого курсу, мабуть, обернулася б черговою пропагандистською кампанією [45].

Туркменістан, Азербайджан). За механізмами реалізації “розвитку”, перспективи мали Росія та Білорусь, у яких на початку XXI століття було створено “вертикаль управління”. Проте в цих країнах не було втілено базових принципів модернізації [38]: системної орієнтації на досягнення цілей соціально-економічного та політичного розвитку, активної промислової та регіональної політики, інтенсивного розвитку науки й освіти, стимулювання заснованої на меритократичних принципах вертикальної мобільності, формування відповідної інституційної інфраструктури. Натомість проявились: слабкість функції стратегічного цілепокладання; не виправдане та нераціональне посилення галузевих та регіональних диспропорцій; нівелювання меритократичних критеріїв вертикальної мобільності; домінування в офіційному дискурсі застарілих уявлень про співвідношення ролі економічних та соціальних чинників у державному управлінні; неоптимальне співвідношення партикулярних та національних інтересів у процесах формування державної політики; корупційність управлінської системи як її системоутворювальної якості. Разом із цим, Білорусь все ж характеризувалась тим, що протягом окремих пострадянських періодів темпи її економічного зростання були найвищими в Європі: в промисловості – 17 % у 1997 р. і 15 – у 2004; зростання ВВП становило близько 10 % при тому, що четверть бюджету витрачали на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Однак це швидше є підставою для трактування Білорусі як “авторитарного індустріалізму” (про що зазначено вище), а не модернізаційного типу авторитаризму (аналогічно як у випадку трактування Китаю як “капіталістичного авторитаризму”). Річ у тім, що для моделей модернізаційного авторитаризму (в більшості випадків) властиве конструювання та використання “економіки, заснованої на знаннях”, що іманентно тягне за собою розвиток якості людського потенціалу.

Із причин *недієвості модернізаційного авторитаризму* як цілісного концепту у пострадянських країнах є такі: 1) дефіцит стимулів для проведення послідовного курсу модернізації; 2) дефіцит забезпечення згоди провідних агентів стабільності авторитарного режиму (бюрократичний апарат, “силовики”/військові, домінуюча партія); 3) відсутність ефективного бюрократичного апарату з досвідом діяльності у режимі попередників; 4) відсутність у бюрократичному апараті таких атрибутів, як значна автономія держави та ізоляція бюрократії від впливу груп спеціальних інтересів, “веберівська” якість державного управління, яка дає змогу реалізувати політичний курс [337, 398]; 5) непідпорядкованість бюрократії керівництву країни та її зацікавленість не у довгостроковій ефективності праці, а в короткостроковій політичній лояльності чиновників (ідея збереження статусу-кво); 6) страх жорстких і докорінних перетворень;

7) максимізація ієрархічного контролю у системі управління, що своєю чергою призводить до зменшення ефективності управління; 8) відсутність дії “партії влади” у фактичному сприйнятті політичного процесу; 9) процес прихованої “профілізації” прийняття політичних рішень на підставі домінування “сировинних інтересів”; 10) слабкість модернізаційних цінностей/установок у структурі різних мотиваційних характеристик еліти; 11) домінування клієнтелістських відносин у системі формування еліти, нівелювання меритократичних принципів управління.

У випадку аналізу ефективності перспектив авторитаризму щодо модернізації та отримання некогерентного висновку очевидно, що політичний режим потребує “демократизації”. Авторитаризм, який не модернізується, гіпотетично в часових межах не такий стабільний, як модернізаційний авторитаризм. Проте це зовсім не означає, що немодернізаційний авторитаризм із тих або інших причин перестане у свій природі бути авторитарним (хоча фактичні засади спротиву режиму значно посилюються). Тим не менш, сучасні інформаційні потоки настільки тісно у своїй основі переплітаються в авторитарних режимах з владою, що населення просто не поінформоване про перспективи/недоліки авторитаризму та демократії. Тому часто авторитаризм у дотепер немодернізованих авторитарних режимах сприймають як “кращу перспективу” порівняно зі “слабкою демократією”. Хоч на це й існують певні наукові підстави [214], але все ж їх здебільшого зводять до порівняння саме “хорошого авторитаризму” і “поганої демократії”: “хороші симетрії” контраверсій покращують позиції саме демократії. У такому випадку, роблячи вибір, потрібно зважати на ймовірність або неймовірність модернізації: якщо чинників для цього немає, тоді кращим вибором є “погана демократія”. Якщо ж перспективи не буде використано, це загрожуватиме крахом режиму, що відбулось у СРСР, де процес модернізації почався надто пізно. Тому кращим варіантом є усвідомлення наявних перспектив і ризиків (особливо в контексті заперечення авторитаризації гібридних режимів).

Це означає, що неефективність/невиконання спроб демократичної модернізації ще не є обов’язковим вектором щодо раціональності вибору на користь так званої політики “сильної руки”. Тим не менше, цей варіант здебільшого формується і для відповіді на нього (його вибору) треба зважати на механізми реальності авторитарної модернізації. Значною мірою запропонована ситуація виявилась притаманною для України, починаючи з 2010 р. Річ у тім, що впродовж 2004–2009 рр. було помічено значне розчарування громадян в ефективності ідей “демократичного урядування” та простежено запит на так звану “сильну руку” [207]. Така тенденція не дивна, оскільки успіхи економічної політики в гібридних країнах, які прагнуть руху до демократії, сприяють прихильному ставленню до

авторитаризму в країнах, де демократичні трансформації не забезпечили зростання рівня життя [101]. Проблема була ініціальна для більшості сучасних авторитарних режимів на просторі колишнього СРСР. Відмінність лише в тому, що окремі країни відразу пішли до авторитаризму, а інші скотились до нього через невдоволення спробами і результатами демократизації. Однак авторитаризм у регіоні так і не зумів стати модернізаційним і не забезпечив кращого розвитку, ніж спроби встановлення демократії (хоча було помічено випадки позитивного модернізаційного впливу “сильної руки” в гібридних та демократичних режимах, зокрема у Франції, Грузії тощо).

З іншого боку, очевидним є той висновок, що авторитаризм, який пройшов розвиток (модернізований авторитаризм), майже завжди стає демократією. Сьогодні виняток (умовно, в зрізі трактування як модернізаційного авторитаризму) становить лише Китай. Крім того, очевидно, що якщо більшість політичної еліти зацікавлена в реальних модернізаційних реформах, а не в популістській риторичі, вона має достатню компетентність для їх проведення, то авторитарний режим може створити реальне підґрунтя для реалізації позитивних суспільно-політичних змін, сприяти концентрації суспільних ресурсів та оперативності управління. Зі зменшенням суспільної напруги та одержанням перших позитивних результатів модернізації розпочинається процес демократизації. Коли авторитарний політичний режим встановлює правляча верства, об’єктивно не зацікавлена в реальній модернізації, то “модернізаційні гасла” будуть використовувати як “камуфляж” для досягнення зовсім інших цілей. Це спричинить поглиблення прірви між гаслами і реальністю та дестабілізацію суспільного життя: як наслідок, відбудеться посилення репресивно-карального управління й авторитарного режиму як такого. Проблема в тому, що кожний авторитарний режим вдається до “модернізаційної риторики”, але не кожний авторитарний режим втілює її на практиці. Особливість цих режимів полягає у переважному використанні технологій імітації, запозичення результатів та форм політичної модернізації, коли декларуються певні принципи, проте все ж фактично відбувається їх симуляція. У таких випадках про перспективи “демократизації” говорять у дуже обмеженій формі. На користь таких зауважень інколи свідчать, приміром, дані про готовність українців відмовитися від демократичних інститутів, натомість погодитися на нерепресивний авторитаризм для “наведення порядку, підвищення рівня життя та соціальних гарантій”. Утім, якщо взяти до уваги глобальну перспективу, то сьогодні все менше людей вірять у перспективність ідеї авторитарної модернізації. Частіше режим модернізаційного авторитаризму сприймають, зі слів Л. Шевцової [541], як “мантру укорінених інтересів та груп, які слугують

авторитарним режимам”. Сила ідеї авторитарної модернізації незначна у випадку прагнення досягнути цілей саме постіндустріального характеру. У цьому випадку особливого значення повинна набувати модернізація ліберальної демократії (зокрема її модифікація). Все це доводить думку О. Гаман-Голутвиної про те, що в більшості авторитарних режимів на просторі колишнього СРСР відбулось “фіаско модернізаційних проєктів”. Це є підставою для трактування політичного дизайну цих країн як “авторитаризму без розвитку”¹.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Як Ви розумієте категорії “автократія” та “авторитаризм”?
- Схарактеризуйте тоталітаризм як різновид автократичного режиму.
- Яка відмінність тоталітаризму й “авторитаризму з синдромами тоталітаризму”? Наведіть приклади кожного з політичних режимів.
- Як означають тоталітаризм К. Фрідріх, З. Бжезинські, Дж. Кіркпатрік, Х. Лінц?
- Наведіть відмінності авторитаризму і тоталітаризму згідно з ідеями П. Сондрола.
- Чи варто Північну Корею (КНДР) сьогодні трактувати як тоталітарний режим?
- Перелічіть базові ознаки авторитаризму? Чим авторитаризм відрізняється від тоталітаризму?
- Проаналізуйте роль партій, виборів, парламентів у сучасних автократіях.
- Які Вам відомі класичні різновиди авторитарних режимів?
- Які Вам відомі новітні різновиди авторитарних режимів?
- Що таке “модернізаційний” авторитаризм і “просвітницький” авторитаризм?
- Що таке електоральний підхід до класифікації політичних режимів?
- Що таке султаністський політичний режим?
- Схарактеризуйте принципи бюрократичного авторитаризму.
- Окресліть еволюцію типів авторитаризму за логікою Г. О’Доннелла.
- Схарактеризуйте атрибути/приклади традиціоналістських авторитарних режимів.

¹ Примітно, що ці режими трактують як “жорсткі політичні форми режимів”. Вони властиві більшості пострадянських республік, за винятком Естонії, Латвії, Литви, частково Грузії, Молдови й України. Цей висновок стосується як “відверто авторитарних режимів” (віддаємо перевагу трактуванню їх як “гегемоністських авторитарних режимів”) – Узбекистану, Туркменістану, Білорусі та Азербайджану тощо, – а також “переважно авторитарних режимів” (тракуємо їх як “змагальні автократії”) – Росії, Вірменії, Киргизстану тощо.

- В чому особливості авторитарних популістських режимів?
- Яка відмінність режимів авторитарної рівноваги та авторитарної нерівноваги?
- Визначте концепт військового, однопартійного, персоналістського авторитаризму Б. Геддеса.
- Яка відмінність однопартійного режиму та режиму з домінуючою партією?
- Назвіть приклади військового, однопартійного, персоналістського авторитаризму.
- Опишіть сутність концепту електорального та неелекторального авторитаризму в ідеях А. Хаденіуса та Я. Теорелла.
- Непартійний, однопартійний та багатопартійний електоральний авторитаризм: окресліть атрибути кожного з різновидів.
- Що таке “гібридні авторитарні режими”? Назвіть їхні приклади.
- Означте модель трансформації авторитарних режимів А. Хаденіуса й Я. Теорелла.
- Розкрийте суть концепту електорального авторитаризму А. Скедлера.
- Що таке “сіра”, “темна” і “туманна” зона у підході А. Скедлера?
- Опишіть сутність феномена закритого авторитаризму та його приклади.
- “Політична технологія” та “віртуальна політика” Е. Вільсона: в чому суть?
- Схарактеризуйте концепт змагального авторитаризму С. Левіцькі та Л. Вея.
- Що таке “повномасштабний авторитаризм” згідно з ідеями С. Левіцькі та Л. Вея?
- Які “арени суперництва” треба виокремлювати в змагальному авторитаризмі?
- Означте динаміку транзиту змагального авторитаризму у світі.
- Що варто розуміти під концептом “модернізаційного авторитаризму”?
- Що таке модернізація та розвиток? Які є підходи до розуміння цієї проблеми?
- Які Вам відомі варіанти/шляхи розвитку держави?
- Розкрийте феномен модернізаційного авторитаризму на прикладі країн світу.
- В чому суть “чилійської моделі” модернізаційного авторитаризму?
- Окресліть параметри авторитарної модернізації в Південно-Східній Азії (на прикладі “азійських тигрів”).
- В чому суть “китайської моделі” капіталістичного авторитаризму?
- Що таке “авторитаризм без розвитку”, які його прояви у пострадянських країнах?
- Поясніть суть феномена “фіаско модернізаційних проєктів”.

Розділ 7

СУБНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: ВИЗНАЧЕННЯ, ТИПОЛОГІЯ І ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

- 7.1. Концептуальне визначення субнаціональних політичних режимів.
- 7.2. Методики порівняльного аналізу та типи субнаціональних політичних режимів.
- 7.3. Субнаціональний демократичний режим (на прикладі країн Європи).
- 7.4. “Анклави” авторитаризму і демократії як субнаціональні політичні режими.
- 7.5. Субнаціональний авторитарний/недемократичний режим.

Основні поняття: політичний режим, демократія, автократія, авторитаризм, національний рівень, субнаціональний рівень, вертикальна та горизонтальна системна взаємодія, субстантивний політичний режим, територіальний політичний режим, територіальна система, субнаціональний політичний режим, тип політичного режиму, субнаціональна демократія, субнаціональна автократія, субнаціональний авторитаризм, “ідеальний тип”, ліберальна демократія, індекс субнаціональної демократії, порівняльний індекс локальної демократії, індексу локальної поліархії, індекс електорального домінування, домінуючі партійні машини, зрощений плюралізм, олігархічна фракціоналізація, конфліктний плюралізм, субнаціональна адміністрація, процедурна демократія, патримоніальна адміністрація, субмінімальний аналіз субнаціональної демократії, бюрократична адміністрація, індекс демократичності, аналіз “нерівномірності демократії”, гібридні політичні режими, режим “закритих ігор”, неопатримоніалізм, субрегіон, анклав політичного режиму, анклав демократії, анклав авторитаризму, домен, бюрократичний анклав, етнічний анклав, міжнародні анклави демократії, перехідні анклави демократії, консолідовані анклави демократії, керовані державою і керовані суспільством анклави демократії, “політична машина”, “управління кордонами”, “напівсуверенний народ”, централізований субнаціональний бюрократичний авторитаризм, децентралізований субнаціональний авторитаризм, централізований партійний субнаціональний авторитаризм, контроль, автономія, важелі впливу, транзит (керований партією і керований з центру), “третьа хвиля” демократизації, демократизація субнаціональних режимів, регіональний режим авторитарного типу, змішаний субнаціональний режим, змішування субнаціональних режимів, країни Європи (британські острови, рейнландські країни, східноєвропейські, північноєвропейські, південноєвропейські країни).

7.1. Концептуальне визначення субнаціональних політичних режимів

Оцінюючи історичні та сучасні різновиди політичних режимів, вчені переважно виходять із того моменту, що про політичний режим як такий потрібно міркувати винятково на національному рівні. На цій підставі відбувається застосування різних дихотомічних і/чи трихотомічних класифікацій/типологізацій політичних режимів, а також їхніх мінімалістських/максималістських інтерпретаторів й індексів (про які було зазначено у попередніх розділах). При цьому останні бувають кроснаціональними (це, приміром, доробки К. Боллена, М. Коппеджа, В. Рейніке, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі, А. Пшеворські, Т. Ванханена, М. Маршала та К. Яггерса, проект “Свобода у світі” організації “Freedom House” тощо) і регіональними (наприклад, напрацювання С. Майнверінга, Д. Брінкса і А. Переза-Лінана, К. Бовмана, Ф. Лехоука та Дж. Магоні та інших). З приводу їхнього застосування є колосальна кількість дебатів, одночасною причиною і наслідком яких є з’ясування позитивних та негативних моментів різних підходів (проаналізовано у попередніх розділах [357, 390, 565, 644]).

Однак тільки останнім часом почалось створення та поширення методик, які аналізують політичні режими на *субнаціональному рівні* – на рівні певної держави та її адміністративно-територіального устрою. Завдання таких методик – у визначенні того, наскільки демократичними або ж автократичними є провінції, муніципалітети, штати, області чи райони тощо окремих країн, а також у з’ясуванні причин того, чому окремі адміністративно-територіальні одиниці більше демократичні/автократичні, ніж інші. Крім того, вагомо у цьому випадку також з’ясувати, чи субнаціональні політичні режими окремих адміністративно-територіальних одиниць відрізняються від режимів на національному рівні, адже зрозуміло, що в межах національних демократій можуть проявлятися елементи місцевого (локального) авторитаризму, а в межах національних автократій – елементи місцевої (локальної) демократії тощо. Такі кореляції Е. Гібсон називає *зіставленнями режимів* [476, 477]. Для них властиво, що два рівні урядування (системи влади) з юрисдикцією стосовно тієї ж території (на субнаціональному рівні) працюють у різних режимах (останні розуміємо у соціологічному зрізі – як сукупності норм, правил і практик, які визначають вибір і поведінку керівників держав). Ознаки та відмінності зіставлення політичних режимів можуть бути “м’якими” (“незначними”) та “жорсткими” (“драматичними”).

Постановка питання про субнаціональні політичні режими виявилась очевидною ще до початку “третьої хвилі демократизації”, адже

було зрозуміло, що громадяни різних територіально-адміністративних одиниць користуються розбіжними рівнями політичних прав і свобод. Дуже часто буває так, що у режимах, які на національному рівні визначені як демократичні, окремі *субнаціональні локальності* менш чи більш демократичні/автократичні. Яскравим прикладом цього були тенденції, які мали місце у 1877–1964 рр. в США у ракурсі періоду так званого “твердого Півдня” (англ. “*Solid South*”), коли властивою виявлялась електоральна підтримка Півдня США на користь здебільшого Демократичної партії. Для цього часу було притаманне єднання елементів національної демократії (у розумінні, що було властиве цьому періоду) з елементами “расово-виняткових” (так званих ексклюзивних) й однопартійних локальних режимів. Згодом у класичній праці Р. Даля “Поліархія. Участь і опозиція” помічено момент, що в межах однієї країни субнаціональні локальності (адміністративно-територіальні одиниці) часто змінюються у можливостях, які вони надають процедурам участі та змагальності (як двом “стовпам демократії” Р. Даля). Дослідник визнав, що однією із найбільших проблем його підходу (“моделі поліархії”) було упущення аналізу саме цього моменту, тобто особливостей розвитку субнаціональних політичних режимів.

Тим не менше, ситуація не особливо змінилася й за останні сорок років, хоча у цьому напрямі зроблено деякі напрацювання. Річ у тім, що після концептуалізації та операціоналізації ідеї “третьої хвилі” демократизації стало зрозуміло, що в багатьох національних (електоральних/ліберальних) демократіях і (змагальних) автократіях функціонують більше чи менше демократичні/автократичні субнаціональні режими. Особливо це помітно у федеративних державах, які сьогодні перебувають на стадії транзиту чи консолідації свого національного політичного режиму (демократії або автократії), зокрема, в Бразилії, Аргентині, Індії, Мексиці, Росії тощо. Але більшість спроб вимірів демократії/автократії на національному рівні демонструють, що в них повністю або частково пропущено інформацію про субнаціональні режими. Зовсім незначне згадування про субнаціональні режими помічено в працях Дж. Фоверейкера та Р. Крзнаріча, проте в них немає безпосереднього аналізу таких режимів. Деякі правки такої ситуації почав вводити (стосовно Латинської Америки) Г. О’Доннелл: вчений звернув увагу на момент, що в національному поліархічному режимі окремі регіональні/субнаціональні локальності можуть бути зовсім не поліархічними. Крім того, у національних демократичних режимах інколи відбувається виокремлення субнаціональних автократій (або субнаціональних недемократичних режимів, з-поміж яких превалює субнаціональний авторитаризм). Це помічено у працях В. Корнеліуса, Р. Снайдера [628], Е. Гібсона, Дж. Фокса [453], Г. О’Доннелла [578],

Н. Петрова, Т. Ланкіної та Л. Гетачева [529], К. МакМанна, А. Монтеро [559, 560], Дж. Бехренд [381], Дж. Дуразо Хермана [442], А. Бентон [382], А. Гірауді [482, 483], К. ГERVасоні [474] та інших. Також ідею необхідності виокремлення субнаціональних режимів запропоновано в проекті “Різноманіття демократії” (англ. *“Varieties of Democracy”, V-Dem*), керівниками якого є М. Коппедж, Дж. Геррінг та С. Ліндберг (розглянуто у попередніх розділах): у ньому проведено часткову операціоналізацію феномена субнаціональних режимів у контексті вимірювання й аналізу демократії у світі [419]. Але лишається базова проблема, яка полягає у теоретико-методологічному визначенні субнаціональних режимів та їхньому порівняльному аналізі, у зіставленні теоретичних доробків із приводу дослідження політичних режимів на національному, а також субнаціональному рівні в спробі сформулювати єдину політологічну теорію.

В історичному ракурсі перші наукові дослідження моделей субнаціональних режимів (головно демократичних) почались на початку 90-х років ХХ ст. Це значною мірою було спричинено “третьою хвилею” демократизації, коли виникли країни з елементами демократії і (особливо) федералізму (хоча, зрозуміло, можна аналізувати не тільки федеративні та демократичні країни). Приміром, у цей період висвітлено існування так званих субнаціональних “авторитарних анклавів” [453], збереження авторитарної “традиційної політики” на локальному/субнаціональному рівні навіть після успішних спроб транзиту національних режимів до демократії (особливо у великих за географічними розмірами та соціально гетерогенних країнах-федераціях “третьої хвилі”) [391, 488, 577]. Також доречно апелювати до доробків К. К. Хілла, А. Ернандеза Вальдеза, К. МакМанн і Н. Петрова, які досліджували політичні режими на регіональному рівні в США та Росії. Згодом дослідники звернулись до зачислення інституційних, зокрема електоральних, індикаторів, через які почалось конструювання порівняльних індексів субнаціональних режимів. Також було розширено географію операціоналізації субнаціональних режимів, бо до уваги взято емпіричні дані про Бразилію, Аргентину, Індію, Мексику, країни Європи тощо. Приміром, Л. Даймонд зазначив, що анклавні виключень і репресій існують по всій Латинській Америці й у країнах-наступниках Радянського Союзу. Г. О’Доннелл зауважив, що національні демократії з обмеженням прав людини та громадянина на субнаціональному рівні не можна вважати поліархічними повною мірою. В. Корнеліус аргументував, що таким режимам властивий “сплутаний характер демократизації”. Л. Снайдер довів, що політичні режими, які розвиваються за цими патернами, можуть бути прикладами “іліберальних периферій” національних демократій (або прикладами “згортання” національних демократій) [630]. Схоже формулювання запропонував

Г. О’Доннелл, що трактує ті субнаціональні режими, які відрізняються за своєю спрямованістю від національних, як “проблемні провінційні режими”.

Попри відносну наукову інституціоналізованість концептів демократії, а також автократії (зокрема авторитаризму), існують суттєві “натяжки” та неузгодженості в ракурсі їх застосування на субнаціональному рівні. Внаслідок цього концептуалізація субнаціональних режимів інколи набуває ідеократичного характеру. Так, наприклад, авторитаризм часто асоційований із “консервативним правлінням” та “традиційними елітами”, а демократизація трактується як “електоральний прогрес” опозиції. Крім того, часто позиціонування субнаціонального політичного режиму відбувається на підставі кореляції найнижчих рівнів “субнаціоналізму” та неопатримоніалізму. У цьому випадку цікаво, що найчастіше, коли йдеться про виокремлення моделей національної демократії, то доводиться говорити про становлення і функціонування субнаціональних демократій. Річ у тім, що в такому ракурсі відбуваються вибори на основі багатопартійності, присутності альтернативних джерел інформації. Влада у “субнаціональних/локальних одиницях” обмежена тією мірою, до якої вона може обмежити політичні права громадян. Але все ж часто до влади приходять відверто авторитарні політичні субнаціональні/локальні лідери. Якщо це відбувається у межах національної демократії, то це змушує центральну владу реагувати на порушення демократичних принципів на місцях. Така логіка означає, що в межах локальних чи субнаціональних адміністративно-територіальних одиниць відбувається поєднання елементів авторитаризму, а також демократії. У політологічному зрізі це відображено на підставі вживання “прикметників”, які характеризують такі політичні режими (“демократичний”, а також “недемократичний”/“автократичний”). Досить часто це призводить до ускладнення аналізу субнаціональних режимів. Якщо йдеться про національну демократію, однак, разом із тим, про суміш субнаціональної демократії й авторитаризму, то використовують такі категорії, як “гібридні субнаціональні режими” (за аналогією до напрацювань у ракурсі кроснаціональних порівнянь), а не “авторитарні субнаціональні режими” (хоча різні науковці цю проблему пропонують вирішувати по-різному). Але дуже рідко зворотна ситуація властива для авторитарних національних режимів. Тим не менше, навіть це не завжди свідчить про реальний стан справ. Крім того, можливе переплітання різних зразків субнаціональної демократії й субнаціонального авторитаризму між собою, про що йтиметься нижче.

Співіснування більше-менше демократичних/автократичних режимів на рівні субнаціональних одиниць потребує застосування описових та пояснювальних методик за зразком до доробків, які з 50-х років

XX століття існують у межах досліджень національних політичних режимів. Крім того, потрібно зважати на новітні доробки у площині саме субнаціональних режимів деяких країн світу, наприклад, Аргентини, Мексики, Росії, Індії, Бразилії, США тощо [413, 501]. Актуалізація доробків у цьому напрямі можлива на основі комбінування національних та субнаціональних ознак і атрибутів сучасних політичних режимів – на рівні демократичної й авторитарної векторності розвитку режимів і в контексті вироблення верифікацій цілісної теорії.

Дослідження субнаціональних режимів відбувається з огляду на кілька базових наукових парадигм аналізу режимів як таких. По-перше, вагоме значення набуває застосування такого дуже змістовного та традиційного для порівняльної політології атрибута, як співвідношення перспектив розвитку (модернізації) та рівня розвитку демократії чи авторитарії – “агентської специфіки” у субнаціональному вимірі. Часто “дефіцит” розвитку субнаціональних режимів (а мовиться про спрямованість до демократії) є наслідком таких структурних економічних характеристик, як низький рівень урбанізації та економічного розвитку. Сьогодні все частіше доводять гіпотези із приводу того, що кореляція між демократизацією та розвитком не є причинно-наслідковою, а помилковою (про це детально йтиметься у наступному розділі). Крім того, не всі патерни розвитку мають однакові причинно-наслідкові зв’язки. У цьому випадку також очевидно те, що розвиток, керований процедурами експорту товарів (особливо паливно-енергетичного комплексу), позитивно не впливає на процеси демократизації (хоча впливає на авторитаризацію режимів) [389, 403, 540, 590].

По-друге, очевидно, що субнаціональні політичні режими значно залежать від концентрації та децентрації економічних рішень, тобто впливу держави, а також приватного сектора на розподіл та використання національних багатств. Проте в такому випадку здебільшого наголошують на конструюванні тільки одного аспекту політичного режиму – рівня його лібералізації (який дуже часто оцінюють як прямий параметр демократії). Очевидно, що висновок у цій площині виглядає так: етатизм веде до авторитаризму, а лібералізм/капіталізм – до демократії [369, 508]. Проте Г. Бранк, Г. Калдейра та М. Льюїс-Бек аргументували, що “демократія страждає від крайнощів нестримуваного капіталізму та соціалізму”. Тут особливого значення має концепт “економічної автономії”, запропонований К. МакМанн для окреслення регіональних відмінностей (у Росії). Його сутність полягає в тому, що можливість заробляти на життя незалежно від держави має вирішальне значення для практики політичної демократії. Аналогічно Ф. Хагopian довів, що виживання традиційних субнаціональних політичних еліт, незважаючи на структурні зміни, по-

яснюється державною моделлю економічного розвитку, яка збільшує ресурси клієнтелізму та патронажу. Втім, траєкторія розвитку субнаціонального політичного режиму залежить від економічної автономії, структурних чинників (розташування, розвиток) та вибору економічної політики, що проводять місцеві/локальні еліти.

По-третє, деякий вплив на конструювання субнаціональних політичних режимів мають культурологічні теорії. Наголошено на тому факті, що є взаємозв'язок між становленням демократії та поширенням цінностей і атрибутів самовираження, глибоким вкоріненням еліт і масових відносин, а також колоніальними і релігійними традиціями. У цій площині відбувається запровадження інституційного підходу, за яким виживання демократії чи автократії залежить від “дизайну урядових/владних інституцій”. Отже, коли йдеться про субнаціональні одиниці, то вплив інституційних чинників є лімітованим, бо інститути у цьому випадку позиціонуються як частково “ендогенні”. Очевидно (і про це свідчить досвід “третьої хвилі” демократизації у Південній і Східній Європі та Латинській Америці, а також відсутність транзиту на Близькому Сході), що політично-інституційні атрибути в окремо взятій країні можуть суттєво впливати на параметри політичного розвитку її сусідів.

У цьому контексті особливого значення набуває верифікація даних з приводу того, чи теоретико-методологічні напрацювання у площині національних режимів можуть бути апробовані стосовно субнаціональних режимів: іншими словами, чи є схожість в оцінюванні режимів у країнах та їхніх адміністративно-територіальних одиницях. Е. Гібсон із цього приводу висловився досить лаконічно: “субнаціональна демократизація не є “демократизацією” у коротких штанцях”. Річ у тім, що під час дослідження субнаціонального політичного режиму (демократії, авторитаризму та гібридного режиму) відбувається переміщення не лише у масштабах спостереження, а й додаткового набору теоретичних даних, які допомагають побачити політичну динаміку, невидиму для тих, хто зосереджений на аналізі національних режимів.

Головний доказ такої специфіки у тому, що під *національним* і *субнаціональним рівнями* потрібно розуміти розбіжні атрибути та сфери. Інколи (у політологічному зрізі) сумнівним є використання таких категорій загалом. Наприклад, Дж. Сарторі застосовує для цього синонімічні чи етимологічно різні рівні аналізу – державний і субдержавний. Однак тут помічаємо пряму вказівку на необхідність аналізу тільки федеративних держав та їхніх субдержавних (субфедеративних) одиниць (які вчений трактує рівноцінними стосовно суверенних держав). Політичні режими (хоча вони завжди є складниками форми держави) можна по-різному інтерпретувати не тільки на рівні елементів федерацій, а й у різних менш

дрібних адміністративних одиницях (наприклад, у містах, районах, провінціях, префектурах і так далі). Тому для цього більш виправдано (та/чи прагматично) застосовувати означення таких політичних режимів не просто як субдержавних, а як субнаціональних.

По-перше, у будь-якій сьогочасній країні (можливо за винятком міст-держав) центральний уряд регулярно та субстантивно (по суті справ) втручається у роботу та проблеми адміністративно-територіальних (субнаціональних) одиниць держави. Це формулює *вертикальну системну взаємодію* національних та субнаціональних рівнів влади. Особливості взаємодії між державними та територіальними режимами закріплено в конституціях та підкріплено інституціональною ієрархією координації, фінансування та регулювання взаємодії між різними рівнями влади.

По-друге, в аналогічному просторовому зрізі завжди відбувається вертикальна системна взаємодія не лише між рівнями влади, проте між недержавними (а також неформальними) установами/інститутами. Наприклад, між партіями: партії, які беруть участь у політичному процесі на рівні адміністративно-територіальних одиниць, традиційно не є окремішніми партіями, адже вони переважно пов'язані системно з національною партійною системою та інституційно з національною партією або ж коаліцією партій (особливо у зрізі парламентських систем). Такі партійні мережі (з їхніми грошовими потоками, а також інформаційними/інфраструктурними ресурсами) чітко пов'язують національні та субнаціональні політичні процеси інституційно, хоча різною мірою. Схожі висновки стосуються різних організацій громадянського суспільства.

По-третє, крім вертикальної системної взаємодії властиві й *горизонтальні взаємодії* між субнаціональними адміністративно-територіальними одиницями в країні. Річ у тім, що регіони можуть користуватися різною мірою автономії залежно від централізації чи децентралізації "територіального режиму", проте вони також пов'язані між собою партійними та міжурядовими мережами.

По-четверте, субнаціональна політика в країні завжди відбувається на основі територіальної системи. Тому є суттєві відмінності між країнами в ступені їхньої централізації/децентралізації, розподілу повноважень/прерогатив між адміністративно-територіальними одиницями. Те, чи країна унітарна або федеративна, має суттєвий вплив на те, як територіальні юрисдикції та рівні державної влади взаємодіятимуть між собою, а також як проявлятиметься ієрархія їхньої інституційної повноважності. Виділення цих моментів свідчить, що шляхи розвитку субнаціональних режимів вкрай урізноманітнено: може бути багато різновидів субнаціональної демократії, а також субнаціональної автократії (авторитаризму) в межах одного національного режиму тощо. Тому зрозуміло, що не завжди

характерна понятійна еквівалентність національної та субнаціональної політичної динаміки. Вирішувати ж питання про нееквівалентність варто як на підставі різних типів режимів, так і на підставі різних ступенів розвитку тих або інших типів режимів. Річ у тім, що найбільший вплив на субнаціональні політичні режими чинять різні “системні ефекти”: характеристика однієї субсистеми має вплив на інші складники системи (це традиційний постулат загальної теорії систем у порівняльній політології). При цьому векторність впливу інша, ніж у випадку кореляції системних змін між окремими країнами (наприклад, між двома–трьома географічними сусідами, які часто обирають схожі форми держави).

Е. Гібсон зауважує, що оцінювання політичних режимів у контексті окремих адміністративно-територіальних одиниць має відбуватись з огляду на дві умови й ознаки. Перша – субстантивна, друга – територіальна. У випадку *субстантивного (основного) політичного режиму* до уваги варто брати особливості забезпечення та реалізації прав людини та громадянина, зокрема виборчого права. Надання права голосу вважають одним із критеріїв, який демонструє перехід від авторитарного до демократичного режиму. Розширення виборчого права від безправних категорій людей до відсутності цензів є проявом тривалої або ж поглибленої демократизації. Загалом, це ознака політичного режиму, яка властива субнаціональному, а також національному рівням. *Територіальний політичний режим* – розширений кластер розвитку субстантивного політичного режиму в межах юрисдикції країни (чи іншої одиниці порівняльного аналізу). Якщо йдеться, за аналогією, про територіальну демократизацію, то мають на увазі надання виборчого права, яке вже доступне для жителів однієї частини країни та жителів інших частин (або субнаціональних одиниць) країни. Сумірно можна говорити не лише про забезпечення політичних прав людини та громадянина, а й про фактичне відображення цього процесу в результатах, наприклад, виборів у адміністративно-територіальних одиницях. А у випадку федеративних форм державного устрою треба говорити також про розвиток територіальних політичних режимів на різних рівнях влади (урядування). У цьому контексті апелюємо до ідей С. Тарров, яка запропонувала визначення територіальної політики, як політики не просто з приводу території, а з приводу того, як політики змагаються на певній території. Тобто мовиться про конструювання інституційного контексту, що формує стратегічний вимір, який значущий для політичних акторів. Отже, територіальна політика набуває режимного характеру, бо до неї залучають інституційні механізми з приводу масштабів політичної організації, особистостей політичних діячів, розподілу ресурсів, витрат і вигод різних стратегій політичної дії. Наприклад, політичні амбіції політиків із національними

інтересами залежатимуть від того, чи політична система є унітарною або федеративною, від рівня централізації державних політичних інститутів. Тому, зі слів Е. Гібсона, потрібно накладати на означення територіальної політики С. Тарров організаційний ракурс¹.

Однак вагоме трактування територіальної (чи субнаціональної) системи (у тім числі й політичної системи загалом) та/чи територіально-го (або субнаціонального) режиму (як складника системи). За словами Е. Гібсона, “*територіальна система*” – це сукупність взаємодіючої національної і субнаціональної політичної юрисдикції, в якій кожний елемент політичної системи (урядування) виконує суверенітет над територіально розмежованими сферами. Використання терміна “система” зовсім не випадкове: у будь-якій системі складниками є автономні й інтерактивні частини та моделі їхньої взаємодії між собою, внаслідок чого система набуває певну форму. Це означає, що взаємодія між рівнями урядування в національних та субнаціональних сферах має постійний вплив на національні/державні політичні результати. Більше того, поняття “субсистемної” автономії, яке належить до теорії систем, допомагає окреслити динаміку територіальної політики, особливо в політиці на регіональному рівні. Основними компонентами територіальної системи є територіально визначені рівні урядування та національні або субнаціональні політичні системи, наділені спільними або відмінними інституційними патернами (законодавством про вибори, фінансування партій тощо). Й саме тому субсистемна автономія – це змінювальна, у часі та просторі, властивість систем: контроль і зміна субсистемної автономії часто є головним об’єктом конфлікту між політичними суб’єктами.

У цьому контексті особливого значення набуває оцінювання структури та ієрархії у межах національної територіальної системи – територіального режиму. У тексті кожної конституції, поряд з виокремленням багатьох питань та проблем державного розвитку, відбувається позиціонування двох відокремлених підтипів режимів – політичного та територіального (хоча дуже часто трактування режимів відбувається й поза конституціями). *Політичний режим* регулює взаємодію між громадянами та державою, а також вибір та поведінку органів державної влади (це, у найпростішому розумінні, демократичний і авторитарний режими, а також їхні різні інституційні варіації). *Територіальний режим* регулює

¹ Територіальна організація держави впливає на впорядкування людей, ресурсів та інститутів у субнаціональному вимірі. Те, як вони організовані та пов’язані між собою, позначатиметься на розподілі влади у країні, а також визначатиме поширення політичного режиму по всій території країни. Саме тому теорії субнаціонального авторитаризму та субнаціональної демократизації/демократії повинні ґрунтуватися на знаннях про територіальну політику.

взаємодію між територіальними одиницями держави (наприклад, штати, провінції, області тощо) та визначає розподіл повноважень між складниками урядування у структурі виконавчої влади субнаціональних одиниць і національного рівня (таке трактування наближує територіальні режими до форм державного устрою – у найпростішому розумінні федеративних та унітарних, централізованих і децентралізованих). Їхне (режимів) накладання один на одного є основою виокремлення *субнаціональних політичних режимів*. Досліджувати такі режими можна на підставі декількох перспектив: 1) на підставі зіставлення показників централізації та децентралізації між національними та субнаціональними рівнями урядування (найбільш вживаний підхід)¹; 2) на підставі розподілу прав та прерогатив з приводу політичного процесу між субнаціональними одиницями².

7.2. Методики порівняльного аналізу та типи субнаціональних політичних режимів

Запропонований теоретико-методологічний ракурс щодо аналізу різних типів субнаціональних режимів (про які йшлося у попередньому параграфі) не дає відповіді на питання про те, як потрібно виокремлювати різновиди політичних режимів на субнаціональному рівні, тобто які з них демократичні, а які автократичні тощо. Крім того, не зрозуміло, як можна зробити висновок про рівень демократизації різних субнаціональних режимів. Для вирішення цієї проблеми пропонуємо звернутись до досліджень, які в останні два десятиліття з'явилися у політичній науці. Найперше апелюємо до розвідки (дисертаційного дослідження) субнаціональної демократії в Аргентині (2011), автор якої **К. Гервасоні** [473]. Вчений запропонував альтернативи вимірювання й аналізу субна-

¹ Децентралізовані територіальні системи максимізують ступінь субсистемної автономії субнаціональних режимів. Здатність центрального уряду втручатися у місцеві справи обмежується, коли субсистемна автономія зростає. З цього приводу треба виокремлювати різні рівні централізації/децентралізації. Т. Фаллеті виокремила три сумірні патерни процесів: політичну централізацію/децентралізацію, фінансову централізацію/децентралізацію, адміністративну централізацію/децентралізацію [451].

² Такий розподіл буває рівномірним та несумірним, еквівалентним та нееквівалентним. Одні субнаціональні режими можуть мати більшу субсистемну автономію та прерогативи, аніж інші. Часто трапляються “асиметричні федеральні” домовленості в багатонаціональних країнах або “посилені унітарні” країни, в яких спеціальні права/прерогативи належать окремим регіонам. Крім того, може відбуватись так, що певні регіони більше репрезентовані в національних політичних інститутах й інституціях, ніж інші, тому мають більший вплив на процеси державного розвитку.

ціональної демократії – об’єктивну і суб’єктивну. Перша заснована на електоральних та інституційних індикаторах, а друга – на судженнях локальних експертів. Особливу увагу становить “об’єктивна методика” порівняльного аналізу субнаціональних режимів. У науковому плані вона похідна від доробків К. Бір та Н. Мітчелла, А. Боргеса, Е. Голдберг, Е. Віббелса й Е. Мвукієхе, К. ГERVасоні, А. Гірауді та інших.

Щоб підійти до операціоналізації *субнаціональної демократії*, треба визначитись з категоріями, які її обумовлюють. У цьому випадку головна з них – тип політичного режиму. Зі слів Г. Мунка, *тип режиму* – це набір процедурних правил, формальних чи неформальних, що детермінують кількість і тип акторів, яким дозволено доступ до головних владних позицій, метод доступу до цих позицій, поведінку керівників у процесі прийняття публічних рішень¹. З огляду на це та на доробки Р. Еджока та Д. Колліера [358], очевидно, що визначення і вимірювання концепту повинне вестись у ракурсі таких етапів/складників: “фоновий концепт”, “систематизований концепт” (у тім числі на підставі вимірів/субвимірів, компонентів/субкомпонентів), а також “індикатори”. Це зауваження у контексті конструювання “*фонового концепту*” може бути зведене до двох наборів правил: 1) способи заміщення посад у політичній системі/владі (або “доступ до влади”); 2) можливість або неможливість посадовців діяти у той чи інший спосіб (або “розпорядження владою”). Ці виміри належать до демократичних або ліберальних аспектів представницької/учасницької демократії (про них зауважено в зрізі виокремлення типів субнаціональної демократії в Європі у наступному розділі). Сильні місця цього концепту на рівні субнаціональних одиниць пояснено такими моментами: 1) визначення є більш реалістичним, ніж ідеалістичним; 2) визначення є винятково політичним (політичний режим пояснює атрибути саме на рівні політичної системи, а не економічної чи соціальної системи); 3) визначення є “широким” (про “вузькі”/“тонкі” і “широкі”/“товсті” підходи трактування демократії йшлося у попередніх розділах) і комплексним/багатовимірним (приміром, потрібно досліджувати народний суверенітет, індивідуальні права та процедури обмеження влади); 4) визначення застосовує безперервність, порядковість та інтервальність як атрибути політичного режиму (на протигагу різним дихотомічним класифікаціям); 5) визначення бере до уваги реальний контекст, у якому воно запропоноване.

Саме тому режим вважають *демократичним* до міри, коли керівні урядові (або владні) посади заміщуються на підставі змагальних, чесних та справедливих виборів (“демократичного доступу до влади”, що, за сло-

¹ У цьому випадку до уваги взято лише процесуальний підхід Г. Мунка щодо трактування політичного режиму. Поза увагою залишено поведінковий ракурс [568].

вами Р. Катца, є основою для трактування цього виміру як “народного суверенітету”), а також до міри, що влада виборних посадовців обмежена процедурами її розподілу, стримувань і противаг та заснована на повазі до прав і свобод людини та громадянина (тобто до “ліберального способу розпорядження владою”, що є підставою іменування виміру “обмеженим урядуванням”, засобом “запобігання тиранії”, “захисною демократією”, “ліберальним обґрунтуванням демократії”). Тобто в спрощеному вигляді з вимірів учасницької демократії (національний/субнаціональний рівень) треба виділяти “демократичний” та “ліберальний”. Комбінування їх на інтервальної шкалі є підставою виокремлення щонайменше чотирьох типів політичних режимів, окреслених у табл. 7.1.

Таблиця 7.1

Виміри та типи політичних режимів за показниками
вимірів демократичності та ліберальності

		Порядок здійснення державної влади (політичні свободи)	
		Обмежене урядування (стримування та противаги, особистісні права)	Абсолютне урядування (відсутність суттєвих обмежень влади)
Правила заміщення державних посад (народний суверенітет)	Змагальні вибори	Ліберальні демократії (Франція, Індія, Уругвай)	Ілліберальні демократії (Венесуела, Україна, Молдова)
	Інші способи (призначення, спадкування, незмагальні вибори)	Ліберальні автократії (Монако, Ватикан)	Авторитаризм (Китай, Куба, Кувейт, Білорусь)

Вагомо, що запропоновані чотири типи політичних режимів (які можуть бути як національними, так і субнаціональними) визначено як “ідеальні типи”. Головна причина полягає у тому, що ліберальні демократії та авторитарні режими сьогодні є більш поширеними у реальному політичному процесі, аніж ліберальні автократії (Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер називають їх таким терміном, як *dictablanda*) та ілліберальні демократії [513, 661] (Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер називають їх терміном *democradura*). У такому випадку (в зрізі дослідження субнаціональної демократії) вагомим є концептуальне визначення *ліберальної демократії* (ліберальну демократію значною мірою означено у попередніх розділах посібника). По-перше, це такий тип політичного режиму, в якому провідні державні позиції заповнюються на підставі прямих чи опосередкованих оспорюваних виборів, у якому державна влада розділена між різними гілками, які контролюють одна одну й обмежені через дію конституції

або вплив політичних і громадянських прав, а також ліберальних свобод. Графічно (з вимогою більш чіткого визначення – на основі вимірів та субвимірів/підвимірів) це відображено на рис. 7.1.

Рис. 7.1. Логіка конструювання елементів ліберального демократичного режиму

У цій моделі кожен підвимір закінчується окремими компонентами, а також підкомпонентами. Своєю чергою усі компоненти закінчуються окремими варіантами операціоналізації на основі окремих індикаторів, які свідчать про політичний режим. Згідно з моделлю К. Гервасоні, варто виокремлювати такі логічні зв'язки у контексті виділення операціоналізаційних атрибутів субнаціональних режимів: 1) *доступ до влади*: а) “включеність” (ефективне право голосу, ефективне право балотуватись на посади [438]); б) “оспорювання” (чесність виборів, кампанії, електоральних актів та підрахунку голосів; свобода самовираження опозиційних лідерів, критичних та інших журналістів, політичних ЗМІ, державних службовців, населення загалом; свобода формування чи приєднання до організацій, зокрема до політичних партій); в) “ефективність” (невиборних локальних органів влади та виборних локальних органів влади)¹; 2) *розпорядження владою*: а) “інституційні обмеження” (контекст стримувань і противаг у площині діяльності локальних легіслатур, судових

¹ Ф. Шміттер та Т. Л. Карл зауважують, що головною умовою демократії є те, що виборні посадові особи не підпорядковані невиборним. Тому у визначенні та практичній реалізації демократії вкрай важливо брати до уваги те, що А. Хаденіус назвав “ефективними виборами” [617].

органів (локальних/національних), органів горизонтальної підзвітності [485], правлячої партії, коаліції/більшості); б) “ліберальні права”¹ (свобода самовираження й альтернативної інформації; особистісні свободи на безпеку та альтернативний спосіб життя, різні академічні свободи, конфіденційність); в) “незалежне громадянське суспільство” (різні економічні організації; наявність автономних профспілок і бізнес-структур; різні неприбуткові організації, зокрема церковні/релігійні, політичні/неурядові та захисту прав людини). Виокремлення цих маркерів й індикаторів відбувається через зіставлення спільних і відмінних атрибутів демократії в ідеях різних науковців. Ті ідеї, які найбільш вживані (цитовані), означено як головні (саме тому їх виділено). Наприклад, С. Майнверінг, Д. Брінкс та А. Перез-Лінан виокремлюють такі важливі умови демократії [544]: вільні/справедливі змагальні вибори, включене громадянство, громадянські свободи, політичні права, урядування виборними владними структурами. К. Гервасоні поглибив цей перелік умов демократії інституційним наповненням.

Перевірка запропонованих індикаторів та маркерів щодо різних країн аналізу (у світі чи в регіоні) результує визначення того, до яких політичних режимів (зокрема на національному рівні) вони належать. Утім, можливе виокремлення ідеальних типів політичних режимів, а також їх “амальгам” – гібридних режимів. У спрощеному форматі запропоновану кореляцію зображено на рис. 7.2².

¹ Індивідуальні ліберальні свободи інколи вважають додатковим (третім) виміром демократії згідно з моделлю Р. Даля. Нагадаємо, що два ініціальні виміри демократії/поліархії Р. Даля – це змагальність/конкуренція та здатність оспорювати політичні рішення/політична участь. Загалом, згідно з зауваженням Л. Даймонда та Л. Морліно, треба виокремлювати такі форми/вияви ліберальної свободи: персональні свободи, безпека, приватність, свобода думки, вираження та інформації, свобода віросповідання, свобода зібрань, асоціацій та організацій (у тім числі політичних), свобода рухів і вибору місця проживання, право/свобода правового захисту та належної правової процедури.

² Оскільки сьогодні тоталітаризм у класичному розумінні не репрезентовано (а посттоталітарні випадки трактуємо як авторитарні у межах коцнепту автократії), то запропоновано схему у *дихотомічному варіанті* (авторитаризм і демократія у межах конструкту “автократія–демократія”). *Концепт гібридного режиму* не порушує дихотомії, бо не завжди вважається самостійним різновидом політичного режиму (принаймні не у всіх типологіях і таксономіях). Запропонована логіка частково кореспондується з іншою дихотомією – розподілом усіх режимів на електоральні та неелекторальні. У такому підході гібридний політичний режим не ідентичний авторитарному режимові. Саме тому гібридизацію трактують як процес і стан, які функціонують незалежно від авторитаризму. Тим не менше, Дж. Дуразо Херманн трактує гібридизацію по-іншому: це процес, який змінює інституційну структуру субнаціональної політії без визначення “авторитарного характеру”. Тому гібридизація – це стабілізуючий процес, внутрішній щодо субнаціонального авторитаризму. За такою логікою гібридний режим – це авторитарний режим. Це значною мірою відтворює підхід С. Левіцькі та Л. Вея.

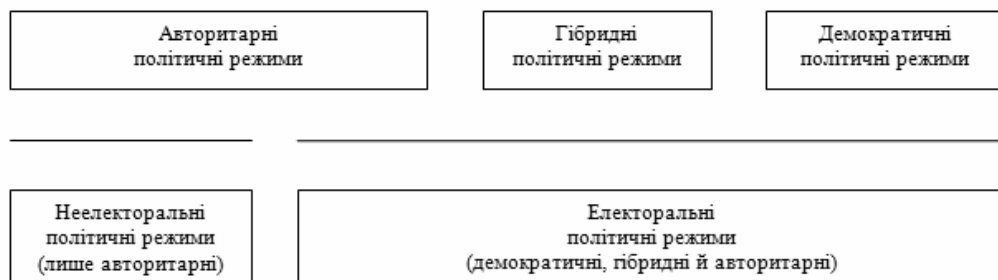

Рис. 7.2. Логіка взаємодії класифікацій політичних режимів

Для того, щоб відповісти на питання про конкретний різновид субнаціонального політичного режиму (визначити політичний режим за допомогою “прикметників”), треба визначити те, який із підходів використовують для аналізу субнаціональних режимів – об’єктивний чи суб’єктивний (оскільки їхні компоненти можуть суттєво відрізнятись). Проте у будь-якому випадку саме так відбувається трансформація “систематизованого концепту” в площину його прямих індикаторів. Зупинимось більш детально на аналізі об’єктивних (електоральних та інституційних) вимірів субнаціональної демократії (і загалом субнаціональних режимів). Перевага їхнього застосування полягає у тому, що вони є очевидними та доступними, потребують лише мінімальної участі дослідника в їхній інтерпретації (саме тому є надійними). Проте вони, здебільшого, є поєднанням “вузьких”/мінімалістських складників та аспектів політичних режимів, а тому інколи не проводять досконалої надійності/валідності.

К. Гервасоні на підставі конструювання об’єктивних індикаторів запропонував так званий “індекс субнаціональної демократії”¹. Індекс сконструйовано на двох ключових вимірах демократії, для яких доступні дані: 1) здатність оспорювати будь-які політичні рішення; 2) інституційні обмеження влади (але у випадку можливості отримання даних доцільно також оперувати виміром прав людини; наприклад, можна кількісно аналізувати випадки порушення прав людини, а також їхню складність). Індикаторами здатності оспорювати політичні рішення є такі:

¹ К. Гервасоні розуміє результати проектів “Політія” та “Свобода у світі” як суб’єктивні. Підставою такого трактування їхніх особливостей, методик і висновків є нейтральне зауваження про те, що вони засновані на вимірюванні процесів через застосування інформованих та/чи дослідних свідчень про деякі “суб’єкти”. Іншими словами, йдеться про застосування індикаторів на підставі наукового сприйняття тих чи інших політичних інститутів і процесів

оспорювання рішень виконавчої та законодавчої влади, контроль правонаступництва (чи наступництва) регіональної/субнаціональної влади. Індикаторами концентрації й обмеження влади є законодавчий контроль і часові обмеження.

Здатність оспорювати політичні рішення проявляється в плюралізмі думок та ідей. У зрізі становлення політичної демократії це відображається в площині та під час електоральних кампаній. Річ у тім, що “енергійні” виборчі змагання ведуть до вищих рівнів національних/субнаціональних представництв [385, 505]. *Оспорювання рішень виконавчої влади* – це ступінь того, наскільки реальними є шанси опозиції на перемогу над правлячою партією чи виборною посадою глави виконавчої влади у тій чи іншій субнаціональній одиниці (губернатор чи мер). Іншими словами, це проста частка голосів, отриманих правлячою партією чи коаліцією на виборах (першому турі) глави виконавчої влади на місцях (в унітарних країнах дуже часто губернаторів на посади призначають із національного рівня урядування, оскільки їх вважають “проекцією” виконавчої влади; у цих випадках їхній аналіз неможливий: натомість проводять аналіз виборів мерів у містах, які є центрами субнаціональних одиниць, що піддаються дослідженню). Чим вищий відсоток підтримки правлячої партії або коаліції, тим менша можливість опозиції оспорювати рішення виконавчої влади. Додатковим кількісним показником здатності оспорювати рішення виконавчої влади є індекс ефективної кількості партій: але стосовно нього повинна діяти обов’язкова вимога – вибори повинні бути змагальними¹. Демократія ставить вимогу про те, що повинна існувати опозиція, яка має шанс на представництво в уряді за результатами виборів².

¹ Пояснення цієї вимоги дуже просте. Наприклад, розраховуємо ефективну кількість парламентських партій для системи з гегемоністською/домінуючою партією та двопартійної системи за умови, що до парламенту проходять у першому випадку чотири партії, а в другому – дві. Нехай у першому випадку це партії А (67 % голосів виборців), В, С, D (по 11 %), а в другому випадку – партії А (52 %) і В (48 % голосів виборців). У першому випадку ефективна кількість партій 2,06, а в другому – майже 2,0 (результати різних партійних систем майже однакові). А це означає, що ефективна кількість партій не повною мірою свідчить про здатність ефективно оспорювати рішення влади. Дослідники майже завжди зауважують, що країна, в якій одна і та ж ж провладна/урядова партія постійно отримує понад 60–70 % мандатів/голосів виборців, не є демократичною (або значно менш демократичною).

² А. Пшеворські з цього приводу зауважує, що “демократія – це система, в якій (чинні владні) партії зазнають поразки на виборах”. В емпіричному вимірі жодна країна, де партія отримує 60 % голосів виборців двічі підряд, не є демократичною. Схожі положення про співіснування електоральної гегемонії та демократії вважають типовими у порівняльній політології. Наприклад, Р. Даль у конструюванні індикаторів поліархії застосував межу у 85 % мандатів, контрольованих однією партією, як бар’єр диференціації змагальних і частково змагальних виборів та виборчих систем. Р. Гастіл використовує умову про те, що

Оспоровання рішень законодавчої влади – частка голосів, отриманих правлячою партією чи коаліцією на виборах (першому турі) легіслатури на місцях (в окремих субнаціональних одиницях). У випадку двопалатних легіслатур потрібно брати до аналізу провідну палату (це майже завжди нижня палата).

Контроль правонаступництва (наступництва) субнаціональної влади – показник того, чи чинній владі (партії, коаліції, особі тощо) вдається зберегти свої позиції за результатами чергових і позачергових виборів. Зазначений індикатор найкраще кодувати так: 1) “низький контроль правонаступництва” (“0” балів), тоді коли певна аналізована владна позиція (до виборів) перейшла в руки опозиції (за результатами виборів); 2) “середній контроль правонаступництва” (“1” бал), тоді коли певна владна позиція (до виборів) змінена позицією особи або ж партії, яких однозначно не можна вважати як партнерів попередньої особи чи партії/коаліції (після виборів); 3) “високий контроль правонаступництва” (“2” бали), якщо певна аналізована владна позиція (до виборів) є переобраною однаковою особою чи партією/коаліцією або їхнім прямим сателітом/союзником (після виборів). Оцінки відображають ідею, що партійна зміна влади і, меншою мірою, чергування всередині правлячої партії/коаліції, швидше за все, свідчать про більш високий рівень демократії, аніж безперервний контроль тієї чи іншої (у цьому випадку субнаціональної) посади однією людиною або партією. Згодом К. Гервасоні дещо модифікував зазначений індикатор і почав іменувати його “ротацією у виконавчій владі”; тим не менше, ступені означення ротації не змінено.

Законодавчий контроль – це частка мандатів у парламенті (або ж його провідній палаті), яка зайнята членами партії/коаліції, яка перебуває при владі (у виконавчих структурах на відповідних рівнях аналізу) за

якщо будь-яка група чи лідер регулярно отримують 70 та більше відсотків підтримки електорату, то це свідчить про “слабкість опозиції та ймовірну наявність недемократичних бар’єрів”. З таким висновком цілком погоджується Т. Ванханен. М. Альварез, Х. А. Чейбуб, Ф. Лімонгі та А. Пшеворські використали більш просте пояснення: країни, в яких одна партія отримує переважну частину мандатів, ймовірно, не можуть бути демократичними. Загалом очевидно, що використання результатів виборів у визначенні рівня демократії засноване на очікуванні, що країна є недемократичною або менш демократичною, якщо одна партія отримує переважну частку голосів чи мандатів або одна партія регулярно отримує абсолютну парламентську більшість і посаду президента. Така кореляція електоральних успіхів опозиційних та урядових (владних) партій у науці отримала назву “ефект-індикаторів” (англ. *effect-indicators*). Найцікавіший той момент, що інституційна/електоральна змагальність/конкуренція корелює з реальними показниками демократії, зокрема з процесом забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також із “чутливістю”/здатністю політичної системи реагувати на національному/субнаціональному рівні.

результатами виборів. Значною мірою цей індикатор унаслідок здатність оспорювати рішення законодавчої влади, проте він також залежить від частково ендогенних виборчих правил і процедур, які мають місце в ракурсі забезпечення більшості на різних рівнях діяльності парламентів [405].

І, нарешті, *часові обмеження* – це детермінанта того, що в менш демократичних субнаціональних одиницях посадовці (губернатори чи мери тощо) домагатимуться успіху в реформуванні вагомих сфер у контексті вертикальної підзвітності регіонів щодо національного політичного режиму (це особливо актуально в контексті саме федеративних держав, субнаціональні одиниці яких мають власні конституції). Цю змінну потрібно кодувати так: 1) “0” балів, якщо існує заборона на безпосереднє переобрання посадовців (губернаторів чи мерів тощо); 2) “1” бал, якщо є дозвіл лише на одне безпосереднє переобрання; 3) “2” бали, якщо є можливість переобрання посадовця на два терміни; 4) “3” бали, якщо не визначено лімітів з приводу часових обмежень перебування на конкретних посадах однакових людей. Згодом учений запропонував зазначений індикатор субнаціональних режимів іменувати “ймовірністю чергування/альтернації при владі”. У прямому розумінні, це кількість випадків, протягом яких політична партія чи коаліція, яка здійснює виконавчу владу, послідовно вважається перебраною за результатами виборів. У цьому випадку було застосовано інтервальну шкалу оцінювання альтернації: якщо партія/коаліція не була переобрана – альтернація дорівнює “1” балу; якщо переобрані одного разу – “0,66”; якщо двічі – “0,44”; якщо тричі – “0,22” бала і так далі. Відповідно, якщо збільшується кількість випадків послідовного переобрання владної партії, то ймовірність альтернації у владі прямує до нуля, а рівень демократії зменшується.

Згодом К. Гервасоні доповнив аналіз інституційних обмежень влади на рівні субнаціональних одиниць *“простими індикаторами демократичних інституцій”*. У такому випадку відбулось звернення до трьох маркерів, які безпосередньо свідчать про електоральну демократію (за прикладом М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, а також Ф. Лімонгі й А. Пшеворські): 1) вибори глави виконавчої влади на субнаціональному рівні; 2) вибори легіслатури (її нижньої палати) на субнаціональному рівні; 3) факт участі у виборах більше, ніж однієї партії (партію у цьому випадку трактують як незалежний список кандидатів, які представлені електорату). У моделі виведено три групи індикаторів субнаціональних режимів: 1) виконання обов’язкових (мінімальних) демократичних процедур; 2) виконавча змагальність; 3) законодавча змагальність. Усі отримані результати (бали) (а їх запропоновано у різних шкалах) піддають агрегації – після цього отримують об’єктивний висновок про рівень субнаціональної демократії.

Також К. Гервасоні запропонував (на прикладі Аргентини) розраховувати так званий “*суб’єктивний*” підхід в аналізі субнаціональних політичних режимів. Для його проведення вчений застосував експертні думки у кожній субнаціональній одиниці з приводу 146 питань. Потім він підсумував їх згідно з запропонованими підвимирами та вимірами і звів або не звів до представницької ліберальної демократії. Аналогічно може проводити порівняльний аналіз будь-який науковець на підставі своїх власних методик і розрахунків, головню, щоб вони ґрунтувались на достовірній і перевірній інформації. Крім того (що очевидно з особливостей компаративістики), будь-який розрахунок (особливо політичних режимів) має бути цілком валідним (чи дійсним), надійним, об’єктивним, порівнюваним, відносно невимогливым (а також простим), динамічним (щоб його можна було розширювати) [475].

Розглянемо кілька підходів (у часовій послідовності їхнього виникнення) щодо оцінювання субнаціональних політичних режимів (здебільшого їх було створено для перевірки гіпотези про субнаціональну демократію). Оперуватимемо провідними дослідницькими індикаторами та маркерами.

У 2000 р. А. Ернандез Вальдез зробив порівняльний аналіз субнаціональної демократії в 31 штаті у Мексиці впродовж 1989–1997 рр. Дослідник використав модифіковане мінімалістське трактування локальної демократії через залучення елементів представництва та громадянських прав. Основними вимірами дослідження стали змагальність/здатність оспорювати політичні рішення, представництво, а також громадянські права. Вчений виокремив *п’ять індикаторів субнаціональної демократії*: 1) ефективна кількість електоральних партій (на підставі дихотомічного аналізу); 2) перемога опозиційної партії (у випадку Мексики йшлося не про PRI, Револьюційну інституційну партію) на виборах посади губернатора; 3) ефективна кількість партій у парламентах/легіслатурах (на підставі дихотомічного аналізу); 4) кількість порушень громадянських прав на 100 тис. населення субнаціональної одиниці; 5) кількість рекомендацій спеціалізованого органу захисту прав людини у конкретній одиниці субнаціонального аналізу. А. Ернандез Вальдез назвав свою методику “*порівняльним індексом локальної демократії*”.

У 2004 р. К. Бір та Н. Мітчелл на основі аналізу штатів Мексики запропонували гомологічну модель “*індексу локальної поліархії*”. Вона зосереджена на аналізі різноманітних електоральних вимірів демократії (крім того, дослідники ввели й так званий “соціальний” вимір демократії, який проявляється у контексті соціального капіталу; проте ми його не аналізуємо, оскільки більшість досліджень демократії на національному рівні він його уваги не брала) на підставі таких вимірів, як участь і змагальність (відповідно до моделі Т. Ванханена). Було запропоновано

два головні *індикатори субнаціональної демократії*: 1) явка виборців, поділена на все населення субнаціональної одиниці; 2) частка голосів опозиційної партії/партій (або, навпаки, частка голосів за владну партію/коаліцію). Зрозуміло, що запропонований індекс є інтервальним і мультиплікаційним (на підставі процедур множення індикаторів). У 2006 р. дослідники апробували свою методику для аналізу 25 штатів і двох територій в Індії, проте теоретичних змін помічено не було.

У 2007 р. **А. Боррес**, досліджуючи специфіку більшості штатів Бразилії (21 з 27), запропонував *“індекс електорального домінування”* у 1982–1998 рр. Електоральне домінування визначено як ступінь превалювання конкретної партійної машини, тобто як ступінь того, як політична система (національна чи субнаціональна) наближена до ситуації домінування *“однопартійної (однієї партійної) машини”*. Чим вищий індекс електорального домінування, тим вища ймовірність того, що в системі задіяно саме *“домінуючу машину”*, а також, що обмежено електоральну конкуренцію, та навпаки. Для розрахунку індексу варто застосовувати *три індикатори*: 1) відсоток голосів від повної кількості виборців, відданий за партію губернатора (у випадку мажоритарних систем абсолютної більшості до уваги беруть результат першого туру); 2) частка мандатів у парламенті/легіслатурі, контрольована партією губернатора; 3) частка часу (або так званий індекс політичної тривалості) від максимально можливого для певного проміжку, коли губернатор заміщується за результатами виборів особисто чи однопартійцем або ж самостійно вважається переобраним (прораховувати варто або кілька послідовних виборів, або всі вибори у певному періоді часу). Очевидно те, що розрахунок інтервальний, адже індикатори пропонують конкретні кількісні показники. Для їх зведення до спільного знаменника використовують факторний аналіз.

Одним з основних припущень в основі індексу електорального домінування є те, що за умов незначної/низької змагальності політичних партій у певній субнаціональній одиниці відбувається втілення на практиці залежності на доступ до політичних ресурсів патронажу та клієнтелізму з боку виконавчої влади на місцях. Тут опозиція слабка та кооптована в правлячу політичну партію або коаліцію (або слабка та некооптована в процеси здійснення влади). Тим не менше, зростання індексу політичної тривалості не обов’язково свідчить про сформованість *“політичної машини”*, у якій влада завжди заснована на контролі за державними ресурсами. З цього приводу С. Деспозато зазначає, що опозиційні політичні партії традиційно менш згуртовані і більш схильні до кооптації з виконавчою владою у менш розвинених субнаціональних одиницях. У такому контексті виконавча влада (її керівники) може скористатися контролем над ресурсами для проведення патронажу електорату, а це становитиме

підставу для того, щоб трактувати такі стратегії як зразки “політичних машин”. З огляду на це, не дивно, що політична тривалість посадовців на посадах створює умови самостійного посилення системи, оскільки контроль домінування у коаліціях з приводу патронажу протягом довгого проміжку часу збільшує витрати від перебування в опозиції, тим самим сприяючи кооптації опозиції та влади. Один із потенційних результатів такої динаміки – формування домінуючої (а зовсім не однопартійної) партійної машини. Формування таких зразків відбувається у зрізі паралельного зростання індексу політичної тривалості та парламентської/легіслатурної сили партій, на які опирається виконавча влада у певній субнаціональній одиниці. Проте навпаки, якщо у системі відбувається постійне чергування при владі, партія лідера виконавчої гілки влади у легіслатурі переважно має меншість.

На основі обрахунку (штатів у Бразилії) А. Боргес виокремив *чотири “ідеальні”* (у веберівському розумінні) *типи субнаціональних політичних режимів*: 1) “домінуючі партійні машини”; 2) “олігархічна фракціоналізація”; 3) “зрощений (англ. *coalescent*) плюралізм”; 4) “конфліктний плюралізм”. Розглянемо їхні атрибути більш детально. У *домінуючих партійних/політичних машинах* через вплив певних партійних босів відбувається сповільнення демократизаційних процесів, політичної фрагментації та інтенсифікації електоральної змагальності. Для цих систем властива низька соціальна концентрація влади, обмежений доступ опозиції до прийняття рішень і регульований тип політичної конкуренції. У цих системах контроль над спектром різних політичних стимулів суттєво централізує владу в руках “босів” у політичних машинах. Політичну машину загалом найкраще характеризувати природою обов’язкової наявності (або бінарності) лідерів та послідовників. На відміну від дисциплінованих та ідеологічних партійних організацій, які виникли в деяких європейських країнах (особливо в Західній Європі), головним прийомом координації у “політичних машинах” є партикулярні нагороди, які розподіляються між членами і послідовниками такої “машини”. Замість того, щоб слідувати ідеологічним принципам, партія, яка забезпечує партійну машину, переймається переважно забезпеченням посадами своїх лідерів і розподілом доходів тих, хто працює на цю “машину”. Тому феномен “домінування” у партійній машині, за словами А. Боргеса, передбачає ситуацію, коли однакова політична партія/група має стійкий та централізований контроль за виконавчою та законодавчою гілкою влади у субнаціональній одиниці (або на рівні держави), розширює вертикальні та ієрархічні елементи управління інших партій/груп в різних організаціях й інститутах, загалом у політичному процесі.

Олігархічна фракціоналізація передбачає сценарій, коли політична тривалість (спадкоємність) від авторитарного до громадянського/ци-

вільного правління/режиму не веде до формування єдиної домінуючої політичної машини, незважаючи на те, що відбувається збереження системи обмеженої політичної конкуренції (у тім числі електоральної змагальності). Циркуляція й оновлення еліти у таких системах залежні від зміни конструктів коаліцій та систем конфліктів, які пов'язані з тими або іншими конкуруючими групами, які мають різних політичних “босів”. Регульований характер змагальності у цих режимах фактичний, бо доступ до владних посад тут також має фактично контрольний вияв – на основі конкуренції олігархії. Спільними рисами для режимів домінуючих політичних машин й олігархічної фракціоналізації є обмеження сфери політичного конфлікту, що проявляється у контролі за допомогою клієнтелізму, патронажу та корпоратизму, значних обмежень ефективної політичної змагальності. Якщо ці особливості подолано, то помітними стають позитивні атрибути політичного конфлікту, посилення електоральної конкуренції й поширення конкуруючих структур.

На основі цього формуються режими, у яких репрезентовано декілька чи багато партійних/політичних “босів”. Це призводить до “політичної роздробленості”, а також до інтенсифікації електоральної конкуренції. Це становить причину плюралізації того чи іншого політичного режиму. У цьому вимірі плюралізм варто розуміти як ситуацію, коли можливості силової лімітації та контролю сфери політичного конфлікту є низькі внаслідок поширення змагальності між політичними організаціями, які є порівняно автономними одна від одної. Рисами цих режимів є конкурентні вибори, фрагментація еліти й порівняно слабкі керівники (представники виконавчої влади). Перший різновид цих режимів – *“конфліктний плюралізм”*. Це ситуація організації політичної та іншої конкуренції вздовж достатньо чіткого ідеологічного спектра, її кореляції з суттєвою політичною фрагментацією. Тут часто властиве чергування при владі різко протилежних ідеологічних блоків. Розбіжності і фрагментарний характер системи відображає всю широту сфери політичного конфлікту, оскільки представники влади повинні вести переговори з безліччю конкуруючих організацій для реалізації власної політики.

Другий різновид – *“зрощений плюралізм”*. Він відрізняється від “конфліктного плюралізму” більш низьким рівнем конфліктів у середовищі політичної еліти. Хоч ці політичні режими також відображають принцип поділу влади, поведінка еліти у них більш злита. А це призводить до більш широких можливостей торгу та формування коаліцій. Застосовуючи термінологію Дж. Сарторі, очевидно, що конкуренція у цих режимах характеризується доцентровими тенденціями, коли партії прагнуть зайняти центральну ідеологічну позицію, а не апелювати до крайнощів ліво-правого спектра.

Домінуючі партійні машини є найменш змагальними та найбільш електорально домінуючими і політично тривалими. Конфліктний плюралізм найбільш змагальний і найбільш поляризований. Інші ідеальні типи займають проміжне положення. Загалом електоральне домінування зменшується від домінуючих партійних машин до моделі конфліктного плюралізму. Політична тривалість же зменшується у такому напрямі: домінуючі політичні машини, олігархічна фракціоналізація, зрощений плюралізм та конфліктний плюралізм. За даними А. Боргеса, найчастіше зростання електорального домінування відбувається у найменш розвинених/урбанізованих локальних одиницях.

У 2008 р. Е. Голдберг, Е. Віббелс та Е. Мвукієхе проаналізували локальну демократію у 50 штатах США впродовж 1929–2002 рр. Учені використали просту методику на підставі трактування *змагальності електорального середовища* – тобто ступеня, до якого вибори губернаторів є змагальними. Для цього вжито два *маркери аналізу*: 1) “електоральний запас” перемоги на виборах губернатора; 2) частка голосів, віддана за чинного губернатора. У цьому випадку задіяно інтервальний розрахунок змагальності електорального середовища.

У 2010 р. (на противагу згаданим методиці К. Гервасоні) запропоновано аналіз 24 провінцій в Аргентині (1983–2006) та 32 штатів у Мексиці (1997–2006). Його провела А. Гірауді. Цікаво, що у цьому випадку застосовано механізм, який варто іменувати “*субмінімальним аналізом субнаціональної демократії*”. Його головними вимірами є такі: 1) явка виборців; 2) змагальні виконавчі та законодавчі вибори; 3) прозорі вибори. З індикаторів субнаціональної демократії було виокремлено сім: 1) кількість змін керівників виконавчої влади, проведених впродовж існування певного субнаціонального режиму; 2) кількість змін керівної партії виконавчої влади впродовж існування конкретного субнаціонального режиму; 3) ефективна кількість партій під час виборів губернатора; 4) “електоральний запас” перемоги на виборах губернатора; 5) ефективна кількість партій у процесі виборів певної субнаціональної легіслатури; 6) відсоток місць, зайнятий у легіслатурі партією/коаліцією губернатора; 7) відсутність або наявність постелекторального конфлікту.

Підхід похідний від “концепту якості демократії”. Хоча не варто з однозначністю підходити до його трактування, проте потрібно виводити деякі ключові складники ефективності чи неефективності політичного режиму (про ефективність демократії йшлося у попередньому розділі). З огляду на це, звертаємось до здогадів С. Маззуки і Г. Мунка про те, що “політику демократичної якості” інтерпретують на підставі двох концептуальних складників: мінімальне процедурне визначення демократії (на основі свобод і прав людини, вільних та чесних виборів, універсального

виборчого права, які зводять до площини “доступу до політичної влади”); клієнтелізм, патронаж, корупція, низький рівень горизонтальної та соціальної підзвітності, партикулярний розподіл суспільних благ, які прямують до виміру “здійснення політичної влади”. Два виміри за суттю становлять розрізнені процеси, які не можуть бути поєднані – два відокремлені випадки інституційної структури держави, які потрібно аналізувати роздільно. Перший стосується правил і процедур, за якими громадяни та політики можуть отримати контроль за державними посадами. Другий натомість звернуто до набору інституцій, через які ведеться регулювання управління державними ресурсами та політичною владою. Зазначена логіка призводить до того, що варто виокремлювати *субнаціональні політичні режими* та *субнаціональні адміністрації* (проекції державних адміністрацій). У цьому контексті модель можна зобразити так (рис. 7.3).

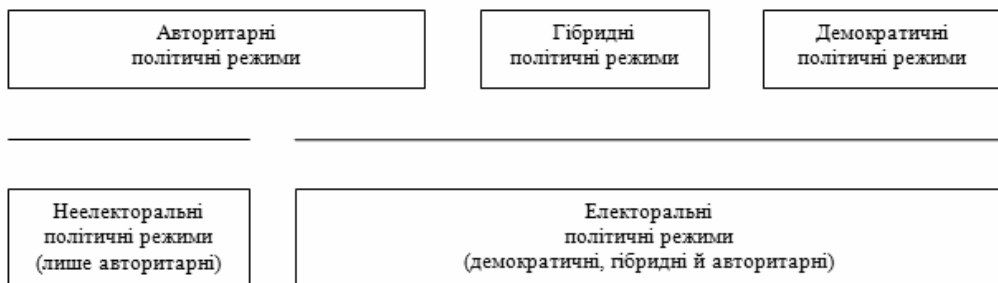

Рис. 7.3. Концепт “доступу”/“здійснення влади” в субнаціональних одиницях

З огляду на це, зрозуміло, що *політичний режим* (у тім числі субнаціональний) – це набір правил та процедур, які регулюють доступ громадянського суспільства до державної влади. У цьому контексті відбувається апелювання до процедурного підходу Й. Шумпетера. Втім, можливе виокремлення двох типів “*процедурної демократії*” – “мінімальної” та “субмінімальної” [575] (вони можуть відбуватись на національному й субнаціональному рівнях). Про мінімальну йшлося у попередніх розділах (стосовно національного рівня аналізу), а також у межах підходу К. Гервасоні. Про субмінімальну конструкцію йтиметься далі. *Субмінімальність* полягає у тому, що уможливлено виключення окремих (зазвичай недоступних для аналізу) елементів – маркерів/індикаторів (зокрема з приводу забезпечення прав людини та громадянина, а також в площині можливості виборних посадовців втілювати реальні повноваження), – проте вони, у своїй більшості, іншими підходами (в тім числі й

“мінімальними”) описані як обов’язкові. Особливо це актуально у випадку субнаціональних одиниць у компаративному аналізі. У цьому випадку демократію трактують найбільш вузько – як режим, у якому тих, хто виконує урядування (тобто керівників виконавчої влади на різних рівнях – національному/субнаціональному, – а також представників легіслатур), обирають на підставі змагальних виборів. Зрозуміло, що А. Гірауді доповнює підхід та визначення А. Пшеворські вимогою справедливих та чесних (“чистих”) виборів, а також модифікує шкалу оцінювання рівнів демократії (та інших політичних режимів).

Загалом очевидно, що *субнаціональна демократія* вибудована на межі окремих двох векторів: 1) змагальні вибори; 2) справедливі (“чисті”) вибори. І саме у цій мірі демократія наближається до згаданого вище афоризму про те, що вона є “системою, у якій партії зазнають поразки на виборах”. Саме тому очевидно, що демократія має передбачати чергування при владі (“альтернацію”). Якщо застосовувати це бачення до провідних інститутів (на національному та субнаціональному рівнях), імовірно, що демократія передбачає змагальні вибори за посади у виконавчій та законодавчій владі, їх справедливі результати, а також чергування при владі.

Тим не менше, *субмінімальний підхід* до визначення й оцінювання демократії несе декілька небезпек, про які зазначають С. Майнверінг, Д. Брінкс та А. Перез-Лінан. Головна із них полягає у тому, що згідно такого підходу окремі авторитарні режими можуть бути прокласифіковані як демократичні. Пом’якшення небезпек має місце у випадку аналізу субнаціональних режимів у межах національної демократії. Річ у тім, що субнаціональні одиниці (на відміну від країн) – не повністю автономні територіальні утворення. Хоча деякі з них мають правові/конституційні прерогативи на встановлення та реформування своїх субнаціональних конституцій, проведення виборів та забезпечення діяльності основних інститутів, також правильно, що ці утворення є частиною національних режимів окремих країн. Проблема вирішуємо на підставі застосування згаданого вище концепту “доступу до влади”/“здійснення влади”: засадниче значення у ракурсі трактування субнаціональних режимів має саме “доступ до влади” (він може бути обмежений впливом національних чинників з приводу “здійснення влади”, тому лише в цьому ракурсі відбувається порушення субмінімальної спрямованості оцінювання політичних режимів демократичного типу).

З огляду на субмінімальне трактування субнаціональної демократії А. Гірауді запропонувала порівняльний аналіз на основі розширеного набору маркерів “доступу до влади”: змагальності (за виконавчі та законодавчі/легіслатурні посади), чергування при владі та чесних/справедливих виборів. Це, якщо брати до уваги логіку Г. Гоертца, є “необ-

хідною та достатньою умовою” структури субнаціонального режиму, у цьому випадку як демократичного. І навпаки, якщо деякі умови не виконуються, політичний режим не можна вважати демократичним (або таким, стосовно якого відбувається перевірка гіпотези). Така логіка проведення аналізу передбачає виокремлення кількох *рівнів дослідження*: 1) базового (політичний режим); 2) вторинного/допоміжного (на підставі субмінімальних вимірів політичного режиму: альтернації/чергування при владі, виконавчої змагальності, законодавчої змагальності, справедливих виборів); 3) індикаторного. В останньому випадку відбувається виокремлення семи індикаторів, про які йшлося вище. Втім, їх запропоновано у прив’язці щодо вторинного рівня дослідження: 1) альтернація – на рівні глави виконавчої влади та політичних партій у певній субнаціональній одиниці¹; 2) справедливі вибори – на основі оцінювання того, чи мав місце постелекторальний конфлікт²; 3) електоральна змагальність – на підставі ефективної кількості партій у легіслатурі та прив’язки до проурядових/виконавчих посад (тобто того, який відсоток від мандатів у легіслатурі займають урядові партії чи коаліції); 4) виконавча змагальність – на основі визначення показників електорального запасу перемоги партії або кандидата³ та ефективної кількості партій⁴. Якщо хоча б один ви-

¹ Розрахунки потрібно виконувати з огляду на модель А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі. Для вимірювання альтернації на рівні глави виконавчої влади беруть сумарний коефіцієнт обігу/зміни глав виконавчої влади у субнаціональних одиницях впродовж певного типу політичного режиму. Для вимірювання альтернації на рівні партій беруть сумарний коефіцієнт обігу/зміни партії/коаліції глави виконавчої влади впродовж певного типу режиму.

² У цьому випадку потрібно зважати на декілька показників/атрибутів: факт наявності постелекторального конфлікту, тривалість, а також ефективність такого конфлікту. А. Гірауді у конструюванні індексу постелекторальних конфліктів використовує чотири варіанти: 1 – відсутність постелекторального конфлікту; 2 – постелекторальний конфлікт тривалістю менше одного тижня без людських і матеріальних жертв; 3 – постелекторальний конфлікт тривалістю більше одного тижня (до місяця) з людськими та матеріальними жертвами й ув’язненнями; 4 – постелекторальний конфлікт тривалістю понад місяць, унаслідок чого були смертельні інциденти.

³ *Електоральний запас* – це кількісна різниця між відсотками голосів, отриманих переможцем і переможеним (коли він зайняв друге місце). Електоральний запас може стосуватись різниці між окремими людьми та партіями/коаліціями.

⁴ *Ефективна кількість партій* (електоральних або парламентських) розраховується на підставі такої формули:

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}, \quad (7.1)$$

де N – це показник індексу ефективної кількості політичних партій; p – відсоток голосів чи депутатських мандатів, які отримала політична партія на виборах; $\sum$ – сума

мір у цій моделі дорівнює нулю, тоді й вся модель дорівнює нулю. А це свідчить про відсутність демократії на певному субнаціональному рівні.

З огляду на це, А. Гірауді виділяє *сценарії та типи субнаціональних політичних режимів*. Сценарії зрозумілі – це наявність чи відсутність усіх обов’язкових вимірів та умов демократії. Якщо всі вони наявні, тоді йдеться про демократію; якщо всі вони відсутні, тоді йдеться про авторитаризм. Разом із тим, дослідниця виокремлює так звані “*недемократичні режими*” – це випадки, коли хоча б одна необхідна і достатня умова демократії не виконана. Ймовірно виділення слабких (або “неконсолідованих”) демократій, коли всі умови виконуються незначною мірою (проте вони притаманні).

Паралельно з вимірюванням субнаціональних політичних режимів А. Гірауді запропонувала аналіз *субнаціональних адміністрацій*, які варто розуміти як набір інститутів, інституцій і правил, на підставі якого відбувається організація політичної системи (урядування) та визначення параметрів здійснення посадовцями політичної влади, яку на них покладено у контексті їхніх повноважень. Як зазначено вище, здійснення політичної влади означає нисхідні відносини між державою і суспільством, у той час як політичний режим характеризує висхідні відносини між суспільством і державою. За логікою М. Вебера, можливе виокремлення лінійного спектра наявних адміністрацій від патримоніальних до бюрократичних. *Патримоніальні адміністрації* наділені такими атрибутами: 1) централізація влади в руках керівника чи правителя; 2) ерозія горизонтального контролю у різних сферах управління; 3) лімітація автономії громадян унаслідок генерації зв’язків лояльності/залежності, звичайно, через комплекс патрон–клієнтських зв’язків; 4) привласнення правителями чи керівниками державних коштів для власної вигоди; 5) використання політичного впливу і публічних ресурсів для закріплення

результатів усіх партій на виборах; n – це кількість партій, результати яких обраховуються (стосується тільки тих партій, які провели своїх представників до парламенту); $i=1$ – позначення кожної партії, яка провела своїх представників до парламенту. Індекс запропонували 1979 р. М. Лааксо та Р. Таагепера. У 1991 р. його вдосконалив Ж. Молінер. Загалом йдеться про “математичне віддзеркалення” голосів партій на виборах або відсотків мандатів партій у парламенті, на підставі чого уможливлено класифікувати партійні системи. Індекс відображає розмір електоральної підтримки, яку має кожна політична партія під час виборів. З огляду на це, теоретико-методологічне зауваження, очевидно, що можливі два варіанти визначення розміру електоральної підтримки: 1) на основі результатів виборів до парламенту (відсоток голосів, отриманих партією); 2) на основі показника чисельності депутатських мандатів, які отримують політичні партії за результатами виборів. Два показники досить часто відрізняються між собою (через неможливість забезпечити стовідсоткову трансформацію отриманих політичною партією голосів у відповідну частку мандатів). А тому вони можуть уточнювати один одного.

позицій правлячої групи (наприклад, приховане фінансування партії і патронаж); 6) дискреційний і/чи партикулярний характер забезпечення суспільними благами (а не розподіл благ за заслугами тощо). *Бюрократичні адміністрації* у своїй більшості характеризуються тим, що у них відбувається розділення між персоною правителя і засобами управління, фінансовими організаціями тощо. Спрощуючи, варто зазначити, що у цьому випадку не помітно привласнення правителями і керівниками державних ресурсів. Патримоніалізм і бюрократія – це “ідеальні типи”, між якими у континуумі знаходяться відмінні реальні варіації субнаціональних (чи національних) адміністрацій. На відміну від політичних режимів, адміністрації потрібно оцінювати на підставі так званого концепту “структури сімейної схожості”. Його суть зводиться до “правила про достатність аналізу без необхідних умовних вимог”. Це означає, що наявність певних компонентів чи їхня відсутність не свідчатиме про “факт дійсності” типу адміністрації, а про міру її втіленості на практиці (наприклад, більше чи менше патримоніальна або ж бюрократична адміністрація тощо).

Цікаву модель порівняльного аналізу субнаціональних політичних режимів (у контексті перспектив їхньої демократизації) запропонували російські дослідники **Н. Петров** та **А. Тітков**. Вона називається “*індексом демократичності*” і похідна від проектів “Свобода у світі” організації “Freedom House” та “Політія” (про які було згадано у попередніх розділах). Ініціально методика запропоновано для якісного та кількісного аналізу рівня демократичності російських регіонів у 1991–2001 рр., однак її можна також застосовувати стосовно субнаціональних одиниць інших країн (а якщо модифікувати, тоді не тільки федеративних). Демократичність у проекті описано як “інтегральне вираження політичного клімату в країні, стану суспільства”. Вона не є одномоментна та однопланова, її не можна ні простежувати “неозброєним оком”, ні заміряти безпосередньо, можна лише оцінити. Уникнути помилок, зумовлених різним ступенем інформованості про ситуацію в регіонах, може допомогти шлях, в основі якого лежить значна деталізація оцінки, її розчленування на дробові складники¹.

Індекс передбачає виокремлення *десяти індикаторів*, які вимірюються у межах шкали від “1” (найменший рівень) до “5” (найвищий рівень) балів: 1) регіональний політичний устрій (баланс влад, їх виборність/призначуваність, незалежність судів і правоохоронних органів, обмежен-

¹ Так було проведено дослідження для періоду 1991–2001 рр. (так звана “базова оцінка демократичності”). Крім того, запропоновано поточну оцінку демократичності для періоду 2000–2004 рр.

ня/порушення прав громадянина); 2) відкритість чи закритість політичного життя (прозорість та залученість до загальнонаціонального життя); 3) демократичність виборів різних рівнів (наявність чесних і вільних виборів на всіх рівнях, їх конкурентність, роль адміністративного чинника, у тім числі пряме втручання влади, судів тощо, наявність обмежень у реалізації активного й пасивного виборчого права та порушень на виборах); 4) політичний плюралізм (або наявність стабільних партій, фракцій у законодавчих зборах/легіслатурах, коаліцій на виборах та за їхніми результатами); 5) незалежність ЗМІ (роль у політичному житті та тиск з боку влади, читацька аудиторія); 6) корупція (“зрощування” економічних і політичних еліт, корупційні скандали); 7) економічна лібералізація (регіональне законодавство і правозастосувальна практика, скандали з приводу власності тощо); 8) громадянське суспільство (неурядові організації, референдуми та різні форми несанкціонованої “зверху” громадської активності, у тім числі мітинги, демонстрації, страйки тощо); 9) еліти: якість, відтворення/змінюваність (зміни лідерів за допомогою виборів та чи призводить це до демонтажу системи влади, різноманітність еліт, дієвість механізмів узгодження інтересів еліт); 10) місцеве самоврядування (наявність виборних органів місцевого самоврядування, їх активність і впливовість). За кожний індикатор треба виставляти оцінку в межах запропонованої шкали. Саме в цьому проявляється значний суб’єктивізм цього (“експертного”) підходу російських науковців.

Для виправлення суб’єктивізму Н. Петров та А. Тітков запропонували також здійснювати так звану *“інструментальну оцінку демократичності”*. Її проводять на основі порівняльного аналізу виборів та електоральної поведінки (ознак мінімального концепту демократії). Вибори фіксують головні параметри/ознаки демократичності: “загальний стан суспільства” та його політична активність, розвиненість інститутів громадянського суспільства, роль еліт і партій, адміністративний контроль на виборах, поділ влади, правозастосувальна практика тощо. Такі розрахунки варто проводити один раз протягом виборів. Дослідники зауважують, що інструментальний індекс демократичності – математичне середнє арифметичне одинадцяти окремих індексів¹. По суті в цій моделі

¹ Для Російської Федерації серед них запропоновано такі: 1) участь у думських (до нижньої палати парламенту) та президентських виборах; 2) участь у виборах глави виконавчої влади регіону (параметр не завжди доцільно застосовувати, особливо якщо мовиться про унітарні форми державного устрою); 3) конкурентність виборів до парламенту/нижньої палати парламенту (переважно найкраще брати до уваги вибори за партійними списками, а також доповнювати аналіз даними про ефективну кількість партій); 4) конкурентність на виборах глави виконавчої влади регіону (у випадку, якщо виконується “індекс 2”), яку також варто розраховувати на підставі ефективної кількості

поєднуються елементів індексів мінімальної (чи електоральної) демократії на національному та субнаціональному рівнях.

У 2011 р. було запропоновано ще одну модель аналізу субнаціональних режимів. Її автором є **Дж. Бехренд**. Дослідниця виходить з того посилення, що більшість різних розвідок субнаціональних режимів відбуваються з огляду на необхідність аналізу у межах національних демократій субнаціонального авторитаризму. Однак те, що певна субнаціональна одиниця менш демократична, не означає, що вона є авторитарною. Дж. Бехренд зазначає, що в основі її підходу (аналізу “нерівномірності демократії”) лежить концепт “закритої гри” (термін “гра” застосовано як метафору, бо він зовсім не стосується теорії ігор). Він пояснює формування відносно/більше закритих та менше демократичних субнаціональних режимів у національних демократіях. Тут до уваги взято такі індикатори нерівномірності демократії, як роль політичних сімей, володіння засобами масової інформації, контроль за доступом до можливостей ведення бізнесу й контроль життя у субнаціональній одиниці. Проте використано ідею політичної демократії, яку запропонували свого часу Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер у праці “Перехід від авторитарного правління: попередні висновки про невизначені демократії”. Політичну демократію вважають реальністю, якщо виконуються вимоги: вільні/справедливі вибори, загальне виборче право, широкий захист політичних прав і громадянських свобод. Якщо національна політична демократія зменшує свободу дій у субнаціональних одиницях, то відбувається лімітація демократії на місцях. Саме так відбувається формування гібридних режимів.

Усі субнаціональні політичні режими варто поділяти, згідно з цією методикою, на три різновиди: субнаціональні демократичні, субнаціональні гібридні й субнаціональні авторитарні. Особливу проблему становлять *гібридні політичні режими*, про які зазначено вище. Вони можуть стати результатами динаміки форм державного устрою й електоральних правил/законів тощо. Цікаво у цьому випадку, чому гібридні режими інколи є досить тривалими. Для позначення процесу перетворення демократії або автократії в гібридний політичний режим застосовується

кандидатів; 5) конкурентність на виборах глави виконавчої влади регіону (у випадку, якщо виконується “індекс 2”) з огляду на відрив переможця від свого конкурента; 6) змінюваність глав регіонів за результатами виборів (за умови, що виконується “індекс 2”); 7) голосування “проти всіх” на виборах глави регіону (у випадку, якщо виконується “індекс 2”); 8) голосування “проти всіх” на виборах до парламенту/нижньої палати (найліпше за партійними списками) та на виборах президента; 9) голосування “проти всіх” на виборах до парламенту чи нижньої палати парламенту по одномандатних округах; 10) порушення на регіональних виборах; 11) порушення на федеральних (у випадку наявності таких) виборах у регіоні.

поняття “гібридизації”. Це наслідок того, що демократизація не є одномоментним кроком до нової рівноваги. А це означає, що інколи навіть попри прояви спалахів насильства політичні режими не стають відразу авторитарними, адже у них: проходять регулярні й справедливі вибори; є загальне виборче право, свобода висловлювань та публічних протестів; існують опозиційні партії, які отримують значну кількість посад в органах законодавчої влади (в легіслатурах); не заборонено діяльності жодних інших партій; ЗМІ не є предметом цензури чи одностороннього контролю. Внаслідок цього політичний режим вважають легітимним, а те, що в ньому помітно окремі обмеження демократичних принципів, треба трактувати як зміщення режиму до гібридного варіанта. На користь гібридності також свідчить той момент, що вибори не піддаються маніпуляціям, а опозицію не переслідують. Тобто принципово те, що гібридні режими не є авторитарними.

Тим не менше, гібридні режими не повною мірою і демократичні. Для позначення цих режимів Дж. Бехренд застосовує термін “*режими закритих ігор*”. Це такі локальні чи субнаціональні політичні режими, в яких сім’я чи обмежена група сімей домінує у політичному процесі на рівні субнаціональної одиниці (може відбуватись і в контексті всієї країни), контролюючи доступ до провідних владних посад, можливостей ведення бізнесу та засобів масової інформації. У контексті формування таких режимів у межах національних демократій атрибутами режимів закритих ігор є такі: 1) вільні, регулярні й чесні вибори; 2) проведення “сімейної політики” з приводу контролю владних посад; 3) контроль за засобами масової інформації; 4) контроль за можливостями ведення бізнесу; 5) контроль за розподілом державних ресурсів і клієнтелізм; 6) контроль того, як функціонує судова система. У “закритих іграх” інституційні правила перебувають у становищі підпорядкування. “Сімейна політика” займає вирішальні позиції в контексті формування, розвитку й інституціоналізації політичних партій. Такі режими засновані винятково на риториці до популістських електоральних гасел: зокрема самі вибори відбуваються без маніпуляцій/справедливо. Виборці голосують за наявні “сім’ї” тому, що вважають це потрібним: у субнаціональних режимах “закритих ігор”, як правило, не є поширеними розвинені економічні структури, тому немає впевненості у тому, що невлизова опозиція у цьому випадку зможе зробити кращі “вчинки”, ніж потужна та відома “сім’я”. У таких режимах часто відбувається реформування виборчого й іншого законодавства, на підставі чого владі простіше легітимно залишитись на посадах. І саме згода електорату є принциповим моментом дефініювання гібридних режимів у системах “закритих ігор”.

Відмінність таких політичних режимів від систем *неопатримоніалізму* полягає у тому, що в останньому випадку відбувається запровадження

співіснування двох різних “логік легітимності”: традиційної та раціонально-легальної (якщо слідувати типології М. Вебера). Натомість у режимах “закритих ігор” сім’ї не отримують здатності до їхнього збереження при владі на підставі “традиційних” причин, а лиш внаслідок того, що існує добре організована політична система зі стабільними інститутами, достатньо структурованими політичними практиками, виборцями та судовими органами, що завжди підтримують їх (“сім’ї”). “Політичні сім’ї” важливі тому, що існує структура контролю, яка розвинута ними самостійно. Втім, “політичну сім’ю” розуміємо у цьому ракурсі як політичний, а не правовий конструкт. Сім’ям властиві такі атрибути, як соціальний престиж, політична й економічна влада. Тим не менше, їхні економічні ресурси можуть бути дуже гетерогенними. Незважаючи на домінування родинних зв’язків, можуть існувати мережі сім’ї, які долучають друзів та ділових партнерів. Такі “члени сім’ї” користуються повною довірою домінуючої частини сім’ї та діють як “розширена сім’я”. Цікаво інше: члени “політичної сім’ї” можуть формально належати до різних партій, вони можуть перебувати в правлячій групі, опозиції або ж різних фракціях. Структури у сім’ї змінюються залежно від різних атрибутів “закритої гри”. Примітно, що в окремих субнаціональних одиницях ці режими існують десятиліттями, переходячи від одного національного режиму до іншого (від одного різновиду демократичного до іншого, а також до авторитарного і навпаки). В інших локальних одиницях ці режими нетривалі – вони зазвичай переходять у демократичні режими (виняток становлять сценарії, коли національний демократичний політичний режим трансформується в авторитарний).

Для збереження таких режимів використовують чимало *заходів*: контроль з боку сімей можливостей ведення бізнесу (наближені до сім’ї бізнес-структури отримують “винагороди” від держави у формі економічних контрактів; їхні керівники отримують державні посади і вирішують, які галузі промисловості отримують дотації, субсидії та звільняються/обмежуються від податків); контроль ЗМІ (наближені до сімей агенції та структури посилено рекламують такі політичні режими; часто ці агенції перебувають у власності саме політичної сім’ї); контроль судової системи (судді зазвичай є членами сім’ї та належать до сімейної еліти). Тим не менше, контроль у режимах цього типу не є абсолютним, про що свідчать соціальні вибухи у багатьох випадках. Крім того, режими “закритих ігор” відмінні між собою: причина цього полягає у ступені та мірі контролю згаданих сфер державного та соціального життя. На те, як той чи інший режим цього типу функціонує, впливають такі чинники: залежність від державного фінансування, платоспроможність субнаціональної одиниці, сила політичних та інших організацій (зокрема партій), партійна фракціоналізація, політична історія тощо.

Крім проаналізованих чинників, які впливають на становлення відмінних типів субнаціональних політичних режимів, варто виокремлювати деякі вторинні атрибути. А. Хаденіус та Я. Теорелл визначають кілька чинників, які впливають на перспективи того, чи відбуватиметься розвиток демократії (у тім числі на рівні субнаціональних одиниць): внутрішні економічні/соціальні й міжнародні чинники. Т. Ланкіна доповнює перелік географічними чинниками. З економічних чинників потрібно виокремлювати (за різними підходами) модернізаційні (С. Ліпсет, Р. Берроу, А. Пшеворські), контроль ресурсного потенціалу, глобалізацію (Дж. Лондгрэн та К. Пул, Дж. Сачс та А. Ворнен, М. Росс, Н. Рудра, Ф. Керні, С. Фіш та О. Чудрі). Із внутрішніх соціальних показників вплив мають культурні, етнічні, релігійні та інші соціальні інституційні чинники та/чи передумови, які можуть прискорити або сповільнити демократизацію (М. Вебер, П. Баер, Г. Веллс, Г. Алмонд і С. Верба, С. Хантінгтон, Т. Ланкіна і Л. Гетачев та інші).

Серед вагомих висновків про перспективи демократизації звертаємось до таких: 1) демократизації сприяє протестантизм; 2) демократизацію блокує ортодоксальне християнство, іслам та буддизм; 3) етнолінгвістична й релігійна фракціоналізація сприяє колективному механізму прийняття рішень, а це приводить до демократизації та модернізації. З вагомих міжнародних чинників демократизації варто виокремлювати такі: участь у міжнародних організаціях, іноземна допомога, соціальний обмін тощо. Географічна детермінанта демократизації або автократизації проявляється на основі таких маркерів: географічна близькість до “центрів стимулювання чи пригнічення” демократії, довжина морських кордонів, доступ до судноплавних річок/морів, розміри держави, а також її ізоляція (певними чинниками географічного походження), доступ до природних транспортних артерій тощо.

Та це не єдині висновки, які застосовують для означення типу субнаціонального політичного режиму. Одну з моделей запропонував В. Гельман. У ній наголошено, що виділення типів субнаціональних режимів можна проводити на підставі комбінування конфліктів у системі зв'язків політичної еліти (субнаціональної та національної), результатів їх розв'язання та врегулювання, боротьби за здійснення політичної влади [471]. Окремі вчені (Дж. Кан, Т. Ланкіна, К. Матсузато, С. Солнік й інші) наголошують на позиції субнаціональних/локальних одиниць у національній інституційній ієрархії. Б. Мораскі та В. Райзінгер звертаються до ідеї структуризації субнаціональних партійних систем. Інші дослідники (особливо ті, які аналізують субнаціональні режими в посткомуністичному світі) зауважують вагомість спадщини політичного розвитку соціалістичної доби на політичні процеси сучасності. Йдеться

про взаємозв'язок довгострокового впливу комунізму та громадянських сил після того, як відбулось падіння СРСР. Зокрема К. Стонер-Вейс зазначає, що дуже важливим чинником субнаціональної динаміки розвитку посткомуністичних країн (й, найперше, країн пострадянського простору) є радянська спадщина індустріальної концентрації. Вона по-різному впливає на політичний плюралізм та здатність оспорювати політичні рішення. Проте деякі регіони індустріалізовані значно раніше, ніж було проведено комуністичні режими різних зразків. Тому попередній висновок не завжди спрацьовує у випадку посткомуністичних країн (особливо в Європі). Саме в цьому контексті, зі слів Ф. Хілл та К. Гадді, Т. Ремінгтона та Дж. Копстейна [524], очевидно, що **варіанти комуністичного розвитку – це “відображення докомуністичного порядку”**. Крім того, деякі дослідники, зокрема Л. Пейсахін, зауважують, що впливають на розвиток субнаціональних режимів церква та система освіти (науковець досліджував вплив Російської та Австро-Угорської імперій на ці процеси після колапсу СРСР). Це означає, що демократизації на різних рівнях сприяє процес модернізації та розвитку (зокрема, знання, економічного потенціалу й соціального капіталу). Зокрема, С. Ліпсет зазначив, що чим більш освічене населення країни, тим кращі шанси для демократії. Це правило виправдане навіть у випадку економічних негараздів, а також слабого рівня урбанізації [376]. **Особливо ж це простежується у контексті становлення різних типів політичної культури.**

Г. Хейл та Г. Голосов довели вагомість впливу на розвиток режимів у певних субнаціональних одиницях “регіональних політичних машин”, наприклад, партійно-виборчої динаміки режимних змін. Ці висновки особливо вагомі в ракурсі бажання “розлучитись” із комуністичними партіями в пострадянських країнах. Якщо таке відбувається, швидше проходить процес демократизації на рівні субнаціональних одиниць [430].

7.3. Субнаціональний демократичний режим (на прикладі країн Європи)

Для того, щоб ефективно проводити порівняння та аналіз субнаціональних демократичних режимів у сучасному світі, потрібно скористатись уже наявними науковими доробками, наприклад, із приводу оцінювання типів субнаціональної демократії в демократичних країнах Європи. Потрібно зазначити, що ймовірність розвитку субнаціональної демократії зменшується у силу авторитаризації режиму на національному рівні: субнаціональної демократії стає менше, якщо вона отримує застосування в національному гібридному політичному режимі, і ще менше, якщо

вона стосується недемократичного/автократичного політичного режиму. Оцінюючи рівень субнаціональної демократії в демократичних країнах Європи, наслідуючи ідеї та зауваження Ф. Хендрікса, Дж. Лафліна та А. Лідстрьома [504], треба виокремлювати такі *п'ять субрегіонів*: рейнландські країни (тобто країни, які розташовані по обидві сторони р. Рейн у Центральній-Західній Європі, – Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Німеччина, Австрія та Швейцарія), британські острови (Сполучене Королівство та Ірландія), південноєвропейські (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Мальта, Кіпр), північноєвропейські (Данія, Фінляндія, Швеція, Норвегія) та східноєвропейські країни (до уваги беруть територіальні межі ЄС, а не географічної Європи – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Естонія, Латвія, Литва, Словенія, Болгарія, а також Румунія)¹. Теоретико-методологічною основою проведення аналізу субнаціональних режимів стали теорія демократії А. Лейпхарта (в якій виокремлено мажоритарну та консенсусну моделі, про що зазначено в попередніх розділах) та теорія демократії Ф. Хендрікса (в якій виокремлено чотири інші, а також суміжні моделі демократії – консенсусна, маятникова, виборча та учасницька, про що також частково зазначено в попередніх розділах). Теорії апробовано на субнаціональному рівні демократичних країн Європи (на основі верифікації даних із різних країн різними дослідниками). Виокремлення результатів відбулось у два етапи: 1) щодо запропонованих субрегіонів; 2) в агрегованому/сумарному контексті.

Для забезпечення більшої аналітичної зрозумілості дослідники запропонували використовувати модель так званих *“ідеальних типів”*: з ними відбувається зіставлення у межах реального політичного процесу. Внаслідок цього було отримано багато висновків. *По-перше*, в Європі немає на практиці ідеальних типів політичних режимів. Наприклад, навіть Франція та Німеччина не становлять архетипів “наполеонівської” та “германської” держав, а, відповідно, є “сумішшю різних типів”. Наприклад, Франція була “охоплена” впливом німецької адміністративної теорії аж до кінця XIX ст., а окремі частини Німеччини (зокрема Баварія) зазнавали впливу від окупації з боку наполеонівської Франції на початку XIX ст. *По-друге*, ідеальні типи не співвідносяться з певними країнами, а відображають первинні патерни порівняльного аналізу: в межах однієї “державницької традиції” можуть існувати різні кореляції. Наприклад, у межах наполеонівської традиції значну відмінність помічено у випадку Франції, Італії, Греції, Португалії та Іспанії. Крім того, можливі зміщення від однієї державницької традиції до іншої, що, наприклад, було власиво для Бельгії. Внаслідок цього країни та їхні субнаціональні політичні

¹ До уваги не взято даних з приводу Ісландії.

режимами сьогодні варто трактувати як “змішані” у тому плані, що в них відбувається комбінування кількох державницьких традицій, серед яких деякі є домінуючими, а деякі – ні. Значною мірою це помітно на прикладі Іспанії, Португалії та посткомуністичних країн Європи у контексті їхнього транзиту до національної демократії. Крім того, це помітно на прикладі взаємин між французькомовним, а також фламандськомовним населенням Бельгії, між процесами глобалізації, європейської інтеграції та “неоліберальної революції” у різних країнах ЄС.

Рейнландські країни значною мірою відчули вплив німецької державницької традиції. Проте на них поширився вплив і французької наполеонівської традиції (у XIX ст.). Так звані “низькі країни” (історичні землі, розташовані поміж дельтами річок Рейн, Шельда, Маас; сьогодні це землі Бельгії, Нідерландів та Люксембургу, півночі Франції, Заходу Німеччини) стали унітарними країнами на підставі досвіду французької інституційної спадщини того періоду. Тим не менше, дещо пізніше вони перейняли досвід німецької традиції і значно модифікувались. Нідерланди лишились формально унітарною державою, але дуже децентралізованою (позначився вплив конфедеративності до французької окупації). Бельгія (на основі розвитку мовного конфлікту) еволюціонувала спочатку в регіональну унітарну державу, а згодом (у 60-х роках XX ст.) – у повноцінну федеративну. Федеративними державами також є Німеччина, Австрія (обидві за результатами Другої світової війни, хоча традиція федералізму тут сягає часів Священної римської імперії) та Швейцарія (формально є конфедеративною). Тому очевидно, що всі країни цього субрегіону потрібно (за винятком лише “локальної держави” Люксембург) характеризувати мезоурядовими структурами, розміщеними між національним і локальним рівнем урядування.

Ця “змішана” традиція відображена не лише на рівні державницьких традицій, а й субнаціональних політичних режимів. Усі країни субрегіону схильні до моделі консенсусної демократії: деякі більше, а деякі менше. Швейцарію та Бельгію треба вважати “прототипами” моделі консенсусної демократії А. Лейпхарта. Нідерланди неформально також підпадають під цю категорію. Проте консенсусна демократія тут також переплітається з іншими моделями демократії, зокрема з моделлю виборчої демократії за методологією Ф. Хендрікса. У Швейцарії, Німеччині, Австрії ознаки виборчої демократії (обов’язкові референдуми та ініціативи) комбінуються також з ознаками консенсусної демократії (коаліційна політика, примирення політичних еліт). А в Бельгії та Нідерландах сьогодні відбувається зростання ролі локальних консультативних референдумів. У всіх країнах цього субрегіону відбувається приріст ролі процедур прямих агрегативних опитувань споживачів. У Німеччині ж взагалі простежу-

ють певні елементи маятникової демократії. Це відображається у впливі змагальної “дві-з-половиною-партійної системи”, а також у тенденції до політичної поляризації. У Німеччині, Австрії та Швейцарії відбувається пряме обрання мерів, однак воно відбувається на засадах політичної змагальності. Значно меншою мірою це властиво для Нідерландів та Бельгії. Загалом сьогодні у субрегіоні консенсусній демократії чиниться тиск з боку мажоритарної демократії. Консенсусність пояснено патернами керованого політичними елітами “багаторівневого урядування” (англ. *multilevel governance*) у системі вертикальної підзвітності, а також “інтерактивного урядування” (англ. *interactive governance*) у системі горизонтальної підзвітності. Лише у Німеччині, Швейцарії та Нідерландах частково відчувається вплив моделі учасницької демократії.

У країнах *британських островів* (Сполучене Королівство й Ірландія) сьогодні яскраво прослідковуємо “англійську традицію” субнаціонального урядування, де існує відносно ізольована дворівнева система місцевого самоврядування, унітарна централізована форма державного устрою, відносно слабка система мезоурядових структур. Сполучене Королівство – це “гіперцентралізована держава” (особливою мірою тенденцію до бюрократизації було помічено за наслідками політичного курсу М. Тетчер, а згодом Т. Блера). У 2000 р. тенденція до централізації ослабла, проте не повністю. Це було помічено за наслідками намірів на проведення деяких реформ, зокрема в контексті виборів мерів та формування нових типів виконавчих структур на місцях. Сьогодні в цьому ракурсі Сполучене Королівство розвивається за двома окремими патернами: 1) Шотландія, Уельс та Північна Ірландія “перебирають” у свій розвиток деякі атрибути німецької й іспанської державницької традиції; 2) Англія розвивається за традиційним для Сполученого Королівства патерном “дуальної політики” (централізація в Лондоні та локальна автономія у спеціальних місцях). Ірландія становить ще більш виражений випадок централізації політичної влади. Значною мірою це пояснено впливом Сполученого Королівства, а також незначними розмірами самої Ірландії. Це було особливо помітно у період, коли Ірландія була означена терміном “кельтський тигр” (за результатами економічного зростання у 1995–2008 рр.). Субнаціональний політичний режим у двох країнах найбільшою мірою наближений до маятникової демократії (за методикою Ф. Хендрікса), а точніше до її найбільш імплементованого прикладу – вестмінстерської демократії.

Атрибути цього субнаціонального політичного режиму: 1) концентрація влади; 2) концентрація змагального політичного процесу; 3) застосування мажоритарної системи відносної більшості (за якої “переможець отримує все”, *FPTR*). **Й вагомо, що маятникова демократії продовжує домінувати, навіть не зважаючи на недавні та досить помітні екстраполяції**

елементів консенсусної демократії: 1) процес часткової децентралізації політичної влади; 2) процес розгалуження адміністративних та політичних повноважень; 3) застосування деяких елементів пропорційних виборчих систем (обговорюється ймовірність запровадження на національному рівні системи єдиного перехідного голосу); 4) проникнення елементів коаліційності у локальні (до третини усіх субнаціональних випадків) та національні політичні процеси. Ще більшою мірою ці процеси репрезентовані досвідом Ірландії, в якій відбувається застосування виборчої системи єдиного перехідного голосу, а формування урядів коаліційного типу вважається превалюючою тенденцією. Тим не менше, у такому процесі майже не втрачається роль найбільших ірландських партій: “Сім’ї Ірландії” (Fine Gael, християнсько-демократичної, ліберально-та соціально-консервативної партії) та Республіканської партії (Fianna Fáil, консервативної республіканської партії). І хоча вони (на відміну від Німеччини) залучаються підтримкою різних інших партій (сьогодні партнерами Fine Gael найчастіше є соціал-демократичні партії, зокрема Демократичні ліві (DLP) та Лейбористська партія (Lab), а партнерами Fianna Fáil – Партія зелених (CG) та правоцентристські ліберальні Прогресивні демократи (PD)), це не суперечить ідеї маятникової демократії (бо усталені традиції зміни при владі виборчих коаліцій). Підсумовуючи, варто зазначити, що загалом в субрегіоні відбувається вкрай незначне втілення ідей “партійно-політичної” представницької демократії. Прямі форми демократії в регіоні вважаються нетрадиційними. Проте в останні роки на рівні субнаціональних одиниць проведено спроби запровадження елементів учасницької чи виборчої демократії – місцевих референдумів (приміром, в Сполученому Королівстві у 2001–2002 рр. було проведено 35 місцевих референдумів із приводу того, чи варто запроваджувати у субнаціональних одиницях процедури прямих виборів мерів: дванадцять із них виявились успішними; крім того, деякі локальні органи влади проводять референдуми на добровільній/консультативній основі). Все це свідчить на користь домінування маятникової демократії.

У *північноєвропейських країнах* субнаціональні системи мають значні відмінні, але взаємопов’язані особливості, що відрізняють їх від інших країн Європи, про що зазначають Дж. Селлерс та А. Лідстрьом. Приміром, очевидно, що нордична модель місцевого самоврядування має значну фінансову міць, оскільки ці країни загалом трактуються як держави загального добробуту. Громадяни довіряють своїй владі на місцях більше, ніж в інших країнах – при цьому рівень корупції тут є найнижчим. Країни зазначеної групи (Данія, Норвегія, Швеція та Фінляндія) є зразком так званої “скандинавської традиції державності”, що є сумішшю елементів, які нагадують англійську (ознаки: демаркована місцева автономія,

сильний унітаризм, слабка сила мезоурядових структур) та німецьку (ознаки: децентралізація, органіцизм, юридичний захист регіональної і місцевої влади) державницькі традиції. Все це проявляється у тому, що існують досить сильні субнаціональні адміністративні одиниці, проте вони функціонують у межах жорстких параметрів, які визначено урядовими кабінетами чи парламентами на національному рівні. Наприкінці 80-х – початку 90-х років XX ст. зроблено окремі спроби зменшення ролі “центрального управління”: у цей період запропоновано програму “вільна комуна” (також відома як “саморегульований муніципалітет”). Ця реформа, яка розпочалась у Швеції, а потім перейнята в іншій формі у Данії, Норвегії, Фінляндії, дала змогу місцевим/локальним органам влади звільнити себе від центрального управління у конкретних сферах політики, таких як освіта і догляд за дітьми. Незабаром ця особливість стала інтерпретатором для розуміння “нордичного підходу” до місцевого самоврядування як такого. Другою важливою зміною було прийняття в різних версіях у різних північних країнах ідеї “регіонів”. З 90-х років XX ст. їх вважають важливим елементом європейської інтеграції. Втім, у Північній Європі розпочались дискусії з приводу їхнього (регіонів) різного трактування. Фінляндія зберегла свою систему непрямих вибраних регіонів; Данія створила ідею великих регіонів, хоча порівняно слабких у фінансовому плані; Швеція замінила державні ради меншою кількістю прямих виборних регіонів, які наділені значно ширшими функціями; а в Норвегії поки що не відбувся перехід до системи регіонів (хоча ідею про це розглядають).

У країнах субрегіону відбувається втілення ідей консенсусної демократії, проте доповненої неокорпоративістськими атрибутами з приводу прийняття колективних рішень. Тим не менше, рівень консенсусності у країнах вибірки є меншим, аніж у рейнландських країнах. На рівні партійно-виконавчих патернів політичної системи чотири країни аналізованого зразка є помірковано консенсусними демократіями (існують багатопартійні системи, одна-дві домінуючі політичні партії, формуються коаліційні уряди, тим не менше, мають місце однопартійні та коаліційні кабінети меншості). Разом із цим, на рівні федеративно-унітарних відносин демократія, що функціонує у цих країнах, наближена до відносно мажоритарної (зокрема мають місце унітарні держави загального добробуту, які у своїй спрямованості звернуті до однаковості, а не неоднорідності). Це означає, що у випадку нордичних країн також превалюють елементи “змішаної” субнаціональної демократії. Попри дуже високу довіру до місцевих органів влади, прямі форми політичної участі вкрай обмежені. Це означає, що субнаціональна демократія у Північній Європі набуває атрибутів партійно-політичної представницької демократії (є такі головні

елементи цієї моделі: громадянські панелі, дорадчі слухання, молодіжні ради, однак їх інституціоналізація є низькою). Тим не менше, виборча демократія більш розвинена, ніж у британських країнах, але менш розвинена, ніж у країнах рейнландської групи. Місцеві референдуми у цій групі найбільш поширені в Швеції, хоча і тут вони часто носять політичний характер. Роль політичних партій у субрегіоні є значно вищою, аніж роль прямих демократичних ініціатив.

У *південноєвропейських країнах* помічено дуже значні відмінності у контексті розвитку субнаціональних одиниць та їхніх політичних режимів. Практично всі країни субрегіону розвиваються за патернами наполеонівської державницької традиції. Виняток становлять тільки Мальта¹ і Кіпр, які зазнають більше впливу британської адміністративної практики. Для країн цієї субрегіональної групи притаманні такі атрибути: 1) історія значної централізації та концентрації політичної/адміністративної влади (сьогодні це продовжується найбільшою мірою в Португалії² та Греції³); 2) зсув за останні десятиліття до децентралізації, деконцентрації та квазіфедералізації – патернів німецької державної традиції (це властиво для Іспанії та Італії й меншою мірою Франції).

У контексті розвитку субнаціональних політичних режимів також не все просто. Кіпр – єдина країна субрегіону, яка апробувала техніку моделі консенсусної демократії (рейнландського типу, точніше за досвідом Швеції). Франція, Греція, Португалія і Мальта – це приклади наближення до маятникової моделі демократії (особливо в ракурсі мажоритарного партійно-виборчого виміру). Італія та Іспанія – це випадки змішування маятникової та консенсусної демократії. Детальніше звернемось до досвіду Італії: на рівні співвідношення виконавчих структур влади і політичних партій тут відбувається проникнення елементів моделі консенсусної демократії; на рівні виборчої системи відбувається використання елементів більш поляризованого та змагального типу (особливо на рівні субнаціональних одиниць, бо відбуваються прямі вибори мерів та

¹ Специфіка Мальти полягає у тому, що це мала за розмірами країна. У ній про субнаціональні одиниці розмови ведуться лише з недавніх пір. Особливість Кіпру полягає у комбінуванні соціополітичного поділу на рівні грецького та турецького населення, а також традицій централізації. Крім того, в країні відчуваються віяння в напрямі проведення федералізації.

² Навіть попри те, що згідно з Конституцією Португалії від 1974 р. запроваджено практику автономних регіонів, які, тим не менше, застосовуються тільки на Азорських островах та на Мадейрі, оскільки у материковій Португалії цього не відбулось за результатами референдуму 1995 р.

³ У Греції відбулась часткова модернізація централізованої традиції урядування: запроваджено систему виборних префектів. Тим не менше, в Греції й досі відбувається переважання на субнаціональному рівні національних партій.

губернаторів). У всіх країнах субрегіону непряма демократія важливіша, ніж пряма демократія. Відповідно, політичне лідерство вагомніше, ніж активна громадянська позиція (тому виборча демократія через системи місцевих референдумів менш апробована, ніж у країнах рейнландської і північноєвропейської груп). На рівні субрегіону традиція субнаціональних референдумів властива для Італії, Іспанії та Франції. Це означає, що загалом для Південної Європи на локальному рівні властива слабка учасницька демократія. Найяскравіші її прояви – це спільне планування розвитку в Греноблі, участь у формуванні бюджету в Севільї, дорадче регіональне планування в Тоскані.

Останню аналітичну групу становлять *“нові демократії” в Східній (а також Центральній) Європі*. Для них властиві такі спільні атрибути: 1) в 1945–1989 рр. вони хибно позиціонувались як “народні демократії”, оскільки становили випадки контролю партійного апарату і систем адміністрацій, впливу СРСР, централізації, забезпечення однорідності/соціальної гомогенності; у цей період фактично не існувало субнаціональних одиниць урядування у ракурсі місцевого самоврядування, проте мали місце місцеві адміністрації “забезпечення диктату” комуністичних партій; у цей період фактично знищено громадянське суспільство як таке, а також затерто “демократичну пам’ять”; 2) з 1989 р. (й досі) триває перехід до демократії, а також (згодом) її консолідація (не всі країни в регіоні, як зазначено у попередніх розділах, сьогодні є консолідованими демократіями, адже виняток становлять Болгарія та Румунія). Модифікуються у цьому плані й субнаціональні одиниці. Проте головний атрибут цього процесу у 90-х роках ХХ ст. проявлявся у коливанні між різними векторами розвитку національних режимів у зрізі перспектив унії з Європейським Союзом (створено програму, названу PHARE – “Польща й Угорщина: Допомога в реформуванні економік”, для трансформації політичних, адміністративних, а також економічних систем). Його атрибутом було запровадження моделі представницької демократії. Але ЄС зовсім не вирішував питань із приводу напрямів реформування субнаціональних одиниць – унітарного або федеративного, регіоналізованого або централізованого. Це особливо проявилось у результатах самостійного вибору країн субрегіону. Річ у тім, що історичні традиції в цьому випадку суттєво відрізняються: Словенія, Чехія, Словаччина та Західна Польща були частинами Австро-Угорщини; Болгарія та Румунія – Османської імперії; частина Польщі – Прусії; інші історичні землі – Російської імперії.

Тим не менше, домінуючою виявилась наполеонівська традиція (яка слідує ще з ХІХ ст.). Це значною мірою проявилось у Польщі. Крім того, сам феномен “субрегіонального” марксизму–ленінізму тут був споріднений із ідеями французької якобінської традиції. З іншого боку, значним

виявився вплив німецької державної традиції – властиво Угорщині, Естонії. Нарешті, варто означити також скандинавський вплив, що відобразився у країнах Прибалтики. Отже, всі країни цього субрегіону у реформістській діяльності проводили вдосконалення субнаціональної демократії: об'єднання (а в окремих випадках розподіл) одиниць самоврядування, запровадження регіонального рівня урядування, децентралізація функцій центрального урядування, вдосконалення управлінських навиків, імплементація нових форм участі громадян. Результат таких процесів свідчить про те, що субнаціональна демократія мінімально може бути вдосконала лише на підставі адміністративних реформ. Максимально вона залежить від фундаментальних соціальних трансформацій. Для цього потрібно посилювати фінансову самостійність та міць субнаціональних одиниць, створювати моделі коаліційної політики. Атрибутами субнаціонального режиму в Східній (чи Центрально-Східній) Європі є: 1) прояви маятникової демократії; 2) репрезентація, проте слабка організованість партій на локальному рівні; 3) зменшення активної громадянської участі та позиції; 4) недостатність урахування процедур місцевих референдумів (через зниження активності громадянської участі).

Особливості субнаціональної демократії за межами Європи відслідковуємо на прикладі США. У цій країні виборча субнаціональна демократія (як процедури референдумів, народних ініціатив, зібрань, мітингів, опитувань громадської думки тощо) значно розвиненіша, ніж у Європі. Найбільш наближені випадки стосовно американського у Європі становлять швейцарський і німецький. Натомість у регіоні розширено вияви учасницької демократії. Тим не менше, цього недостатньо, щоб рівні субнаціональної демократії в США та Європі вирівнялись. Річ у тім, що у США та Європі добре розвинена представницька демократія, головним атрибутом якої вважають переважання інститутів, сформованих на партійному підґрунті. Отже, мажоритарна, консенсусна та дорадча функції демократії більшою мірою властиві саме для США – на національному та субнаціональному рівнях. У Європі маємо лише один помітний виняток, репрезентований Сполученим Королівством, в якому інституціоналізовано парламентську версію маятникової демократії. Та все ж, можна вважати, що американська традиція похідна від англосаксонської – для них властива плюралістично-обмежена держава, яка плекає ідею вільного ринку. Але американська модель відрізняється імплементацією принципів федералізму, а також процедур перевірок та балансів між гілками влади (вони помітніші у випадку Швейцарії та ФРН).

У цьому випадку виникає вагоме теоретико-методологічне питання: чи модель субнаціональної демократії успадковує модель національної демократії. Відповідь на це питання щонайменше подвійна: 1) якщо у

країні функціонує консолідований демократичний режим, то й субнаціональні одиниці розвиваються як демократичні; 2) модель демократії на національному рівні не ідентична моделі демократії на рівні субнаціональної одиниці. Наприклад, вестмінстерська модель демократії не дуже сприяє зростанню громадянської активності на макрорівні (тобто на національному рівні), проте ця ж модель більше сприяє формуванню та розвитку учасницьких ініціатив на мікрорівні (тобто в субнаціональних одиницях). Також очевидно, що формально інституціоналізувати субнаціональну демократію може саме національний політичний режим (хоча існують інші міжнародні форми такої інституціоналізації, зокрема Європейська хартія місцевого самоврядування). Вони насамперед спрямовані на врегулювання питань з приводу прав місцевої/локальної та державної/національної влади у контексті державного устрою, а не політичного режиму. Крім того, потрібно запропонувати ще один дуже вагомий аналітичний висновок: учасницька демократія більше влаштовує патерни розвитку субнаціональних, а не національних одиниць і режимів.

Сучасні моделі (принаймні європейські моделі) субнаціональної демократії не є “ідеальними типами”, адже становлять розбіжні “змішані” концепти. Зокрема змішані варіації бувають різними (і залежать від чинних типів пересікання різних моделей та їх концентрації у процесах змішування). Очевидно, що шведський варіант змішування субнаціональних політичних режимів (міцна консенсусна демократія, міцна виборча демократія та помірна учасницька/представницька демократія) не аналогічний іспанському варіанту змішування субнаціональних режимів (маятникова демократія, елементи консенсусної, виборчої і представницької демократії). Вагомість різних виокремлених вище підходів у тому, що на їхній підставі можна виконати більш широкі й уточнювальні класифікації субнаціональних режимів. Це дуже вагомо в міру рівнів реформування субнаціональних політичних режимів. Як приклад, можна наводити дані, властиві для країн Європи: 1) країни з помірно низьким показником проведення реформ на рівні субнаціональних одиниць та високим рівнем інституційної стабільності (Австрія, Люксембург, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Мальта, Португалія, Швейцарія, Ірландія); 2) країни з помірно високим показником змін у системі субнаціональних одиниць і меншим рівнем інституційної стабільності (йдеться про Іспанію, Бельгію, Італію, Німеччину тощо та “нові демократії” у Центрально-Східній Європі); 3) країни з помірним рівнем змін їхніх субнаціональних одиниць та інституційної стабільності (Франція, Данія, Сполучене Королівство). Це означає, що з послабленням інституційної стабільності відбувається зменшення вагомості різних патернів історичного інституціоналізму та збільшення ролі волюнтаризму, чи навпаки. Критеріями

змін субнаціональних політичних режимів найчастіше є такі рівні: багаторівневе управління, інтерактивна політика, місцеві референдуми та процедури обрання мерів.

Підсумовуючи, треба зазначити, що в зрізі європейських національних моделей демократії субнаціональна демократія інкорпорує *декілька головних атрибутів*: 1) демократія у Європі (під Європою розуміємо Європейський Союз) позиціонується як змішаний симбіоз політичного режиму на національному та субнаціональному рівнях (це означає, що “чисті”/“ідеальні” моделі демократії сьогодні практично не є репрезентованими); 2) конструювання конкретного зразка змішаного ракурсу у розвитку субнаціональної демократії відбувається з огляду на інституційні ознаки та патерни конкретних країн; 3) субнаціональне урядування (а також режим у більш вузькому розумінні) в Європі не є переважно гомогенною категорією, оскільки у цьому ракурсі відбувається збереження властивостей окремих прикладів; 4) досить часто субнаціональна демократія ширша, аніж національна демократія за своїми механізмами; 5) субнаціональний режим важливий тільки у тому контексті, коли беруть до уваги соціальні проблеми та громадянські невдоволення.

7.4. “Анклави” авторитаризму і демократії як субнаціональні політичні режими

У площині національного демократичного режиму на субнаціональному рівні можуть бути виокремлені демократичні й авторитарні/автократичні випадки. Тим не менш, частіше мовиться саме про субнаціональні демократичні режими. Однак інколи буває так, що в межах національної демократії існують субнаціональні авторитарні режими (детально буде проаналізовано у наступному параграфі). Їх найчастіше в науковій літературі іменують “*анклавами авторитаризму*” (або ж “авторитарними анклавами”). Вони можуть розвиватись за патернами “феодального авторитаризму” та за ознаками “султаністського авторитаризму” [476]. Проте може простежуватись й зворотна специфіка, коли в межах національного авторитаризму переважають окремі “острови демократичного оспорювання” на субнаціональному рівні (а це, наприклад, властиво у випадку Китаю). Їх, за аналогією, іменують “*анклавами демократій*” (або “демократичними анклавами” [481]).

Поняття “*анклав авторитаризму*” описує своєрідні “тривалі лузи” авторитарної практики, які розвиваються всупереч політичним нормам та правилам гри режиму демократичного типу [532]. “Анклав” у контексті авторитарних політичних тенденцій деякою мірою етимологічно

наближується до категорії “*домен*”. Річ у тім, що “анклав авторитаризму” може проявлятися на рівні субнаціональної одиниці, а також на рівні окремих сфер та інституцій (як, наприклад, армії чи інших силових структур, системи освіти, засобів масової інформації тощо). Головний атрибут цього феномена та процесу полягає в неухильному дотриманні авторитарних норм і процедур, які не застосовуються на рівні національного демократичного режиму. Базова причина їхнього дослідження полягає у ракурсі залучення до аналізу феномена процесів консолідації демократії (про це йшлося у попередніх розділах). Якщо йдеться про “авторитарні анклав”, то найчастіше увагу звертають на різні країни Латинської Америки, національні режими яких сьогодні є переважно демократичними.

Ймовірно, що вперше категорію “авторитарний анклав” запровадив у науковий вжиток М. А. Гаррет 1991 р. Згодом учений цей термін застосував для декількох авторитарних анклавів у Чилі 90-х років XX ст. З-поміж провідних атрибутів таких типів субнаціональних режимів виокремлено: 1) функціонування недемократичних інститутів й інституцій; 2) невирішеність проблеми прав людини та громадянина; 3) небажання і неготовність соціальних акторів “грати” за демократичними правилами. Найчастіше анклавами авторитаризму є такі інституції, як верхні палати парламентів (легіслатур), армія і суди (на національному, а також на субнаціональному рівнях).

Концепт також застосовано у контексті політичних процесів, що мали місце під час періоду так званого “твердого Півдня” у США (про це мовилось вище), коли властивим було поєднання елементів національної демократії (у тому розумінні, яке властиве в той період) з елементами “расово-виняткових” й однопартійних локальних режимів. У країнах Азії прикладами авторитарних анклавів потрібно вважати такі інститути, як тайська монархія, індонезійська армія, підтримувана В’єтнамом Народна партія Камбоджі тощо (в умовах, коли країни, про які йдеться, перестали за їхніми режимами бути авторитарними, стали демократичними або гібридними режимами). Формулюючи концептуальне визначення, зауважуємо, що *авторитарні анклав* – це інституційні простори у державі або нормативні/регулятивні простори у суспільстві, які дотримуються авторитарних норм на противагу інтересам демократичного режиму на національному рівні. Тому найчастіше авторитарний анклав вважають синонімом субнаціонального авторитаризму, хоча варто дотримуватись думки, що авторитарний режим на субнаціональному рівні є ширшим поняттям, адже він може виникати як у демократичних, так і в гібридних та авторитарних національних режимах (саме тому окремо й запропоновано розгляд субнаціонального авторитаризму та динаміки його становлення,

розвитку і занепаду, про це йтиметься у наступному параграфі). У цьому самому ракурсі (у межах параграфу) розглянуто винятково атрибутивні властивості анклавів авторитаризму як таких.

Дж. Фокс зазначає, що коли в країні зростає кількість анклавів авторитаризму, це становить загрозу консолідації національної демократії (про атрибути консолідації та консолідованості демократії мовилось у попередніх розділах). Річ у тім, що факт збереження авторитарних анклавів в умовах цивільного/громадянського правління призведе до створення перешкод ефективному розширенню основних прав і свобод усього населення (на національному рівні). Аналогічно створення вільного простору на рівні диктаторських режимів може ослабити централізоване управління в межах авторитарного режиму [453]. Найчастіше анклав авторитаризму формується у тих регіонах, де демократичні політичні партії є слабкими та неінституціоналізованими (чи таких партій взагалі немає). Зазвичай, як свідчить практика, слабкість партій дуже властива для тих субнаціональних одиниць, які економічно слабо розвинені. Отож, такі регіони стають полем зацікавлення локальних “босів”, діяльність яких є наслідком обмежень політичної конкуренції, доступу людей до прав на вільні зібрання, пасивне й активне виборче право, таємне голосування тощо, а внаслідок цього ідея мінімальної демократії стає підірваною. За таким сценарієм формувались авторитарні анклави в деяких країнах Латинської Америки: в Мексиці, Аргентині, Венесуелі тощо. Схожа процесуальна властивість була притаманною й для інших країн світу, де мали місце анклави авторитаризму (часто це відбувалось і в перші роки розвитку країн, які виникли на пострадянському просторі).

Притаманною ознакою анклавів авторитаризму є момент, що вони потребують “*загрози примусу*” й інших *механізмів контролю* для того, щоб функціонувати. Дуже помітно це у випадку країн, національні режими яких до моменту транзиту в напрямі демократії були авторитарними/диктаторськими й вибудовувались на елементах силових структур. Річ у тім, що в поставторитарних національних режимах традиційними та властивими є дебати з приводу забезпечення прав людини та громадянина, а також із приводу громадянського контролю за покараннями військових злочинів минулого. Втім, головна загроза “демократів” у субнаціональних одиницях зосереджена не в подіях минулого, а в атрибутах сучасності. Це пов’язано з зайняттям посад у сфері правоохоронних органів переважно посадовцями, які були на цих посадах раніше, і є причиною продовження “безкарності” у субнаціональних авторитарних режимах. Особливою мірою це притаманно анклавам авторитаризму у поставторитарних країнах Латинської Америки, зокрема, в Колумбії, Гватемалі, Бразилії, Чилі, Мексиці.

А. Л. Бентон зауважує, що додатковими інструментами “виживання” анклавів авторитаризму в національних демократичних режимах є дві електоральні практики – політична ізоляція та політичне виключення [382]. Про *політичну ізоляцію* зазначає Е. Гібсон, коли зазначає, що субнаціональні лідери, які мінімалізують національне втручання в місцеві справи, найкраще здатні захищати свої позиції. Запобігання й обмеження здатності опозиційних груп приводить національних союзників у місцеві політичні відносини допомагає субнаціональним лідерам уникати проблем здійснення влади. Так політична ізоляція підвищує вплив авторитарних лідерів. Другий чинник, *політичне виключення*, продемонстрував Дж. Фокс, який зауважив, що місцеві лідери, які підривають гарантії всезагального виборчого права та таємного голосування, найбільш здатні підтримувати авторитарний субнаціональний режим.

Окремим типом анклавів авторитаризму є такі, що засновано та консервовано на засадах *неопатримоніалізму* (про це частково було зазначено вище, а також йтиметься згодом). Такі субнаціональні режими, безумовно, функціонують на підставі наявності всіх попередніх атрибутів анклавів авторитаризму. Проте для них властиве і так зване соціальне домінування/панування. Згідно з ідеями М. Вебера, *соціальне домінування* – це ієрархічна система, яка детермінує походження та природу панівного класу у тій чи іншій політії/державі, а також загальні особливості того, як здійснюється влада. У цій конструкції вагомо, що детермінантою усіх домінуючих (панівних) систем є той або інший тип легітимності влади, на яку покладаються її (влади) носії, оскільки саме цей атрибут окреслює форму слідування режиму. Неопатримоніалізм – завжди змішаний тип домінування/панування, який проводять в межах єдиної влади/урядування модерні й традиційні соціальні групи. А тому ресурси легітимності неопатримоніалізму, як зазначено вище, є раціонально-легальними та традиційними. Раціональна легітимність заснована на раціональних, легальних, абстрактних і всезагальних правилах, які ведуть до верховенства права. Традиційна легітимність ж виникає з історичних концептів про те, що політичний порядок забезпечують статистичні ієрархічні позиції різних акторів.

Саме тому *неопатримоніальні анклави домінуючого авторитаризму* комбінують дискреційні/довільні (або свавільні) повноваження та принципи верховенства права, хоча й гетерогенним способом. З визначення бачимо, що авторитарні практики завжди є компонентом неопатримоніалізму. Річ у тім, що фактичні межі між різними типами легітимності розпливчасті й історично визначені кожним конкретним випадком. Крім того, незважаючи на проникнення загальнолюдських цінностей сучасності в устами розвитку, неопатримоніалізм не є перехідним етапом між традицією та сучасністю.

Важлива особливість неопатримоніалізму – це потреба постійного політичного *посередництва*. Управління суспільствами різнорідного типу потребує актора чи установи, які здатні взаємодіяти з різними соціальними секторами за одночасного виконання своїх розбіжних уявлень про законність. Якщо лише один актор цього досягне, тоді виникне можливість неопатримоніальних еліт монополізувати політичну комунікацію в суспільстві, отримуючи суттєву “політичну ренту” та не в останнє представляючи себе як незамінного чинника місцевого управління. Крім того, саме соціальна неоднорідність змушує неопатримоніальні еліти формувати так звані “великі громадські коаліції”, залучаючи в них максимально можливу кількість традиційних та сучасних секторів. На підставі цього відбувається виживання авторитарних анклавів аналізованого типу. Такі “коаліції” складні й крихкі за своєю природою, оскільки вони залежать від безперервного потоку матеріальних ресурсів. А тому неопатримоніалізм схильний до політичних криз. З іншого боку, саме з огляду на це режими згаданого типу ускладнюють національну демократизацію. Вони візуально демонструють усі (чи майже усі) мінімальні потреби демократії, але на практиці проводять в дію власні (елітарні) політичні інтереси, тобто втілюють політичний авторитаризм. По суті, у цих системах найчастіше (серед інших анклавів авторитаризму) відбувається гібридизація або співіснування формально демократичних інститутів й інституцій з авторитарними практиками. Тим не менше, очевидно, що не всі анклав авторитаризму є гібридними, тому не всі вони є неопатримоніалізмом за суттю. Це, приміром, стосується й згаданої вище ідеї про *режими “закритих ігор”*, де домінуючим агентом виживання режиму є “політична сім’я”.

За такою логікою, цілком очевидно, що *демократичний анклав* – це інститут чи сукупність інститутів держави або нормативні/регулятивні простори в суспільстві, у яких домінування національного авторитарного режиму є суттєво обмеженим та замінюється використанням демократичних норм та процедур. Тим не менше, у випадку демократичних анклавів ситуація ускладнена, адже їм не приділено значної уваги внаслідок того, що часто помічаємо нестачу концептуалізації традиційних (як інституційних) атрибутів у контексті демократичних норм і практик у межах певних (або всіх) авторитарних режимів як таких (на рівні аналізу національних випадків). Однак у класичній праці “Поліархія. Участь і опозиція” Р. Даль чітко увиразнив деяку ймовірність існування “змагальних” інституцій на субнаціональному рівні в умовах, що національний режим функціонує за патернами “гегемонії”. У новітніх доробках аргументовано, що в межах авторитарних режимів інколи відбувається становлення елементів демократичної автономії окремих інститутів. На основі такої логіки, цілком очевидно, що демократичні

анклави репрезентують найбільш надійні форму та вияв демократичної автономії деяких інститутів у межах авторитаризму.

У такому випадку потрібно наголосити, що демократичний анклав – це не просто ракурс *демократичного опору* певному авторитарному режиму. Зокрема іранський однопалатний парламент (Ісламська консультативна рада – *Majles*) часто протистоїть авторитарному впливу Ради опікунів та верховного лідера на підставі демократичної легітимності. Проте таке протистояння є вкрай обмеженим, а тому іранський випадок можна швидше трактувати як “невдалий”/фасадний” варіант демократичного анклаву. Крім того, очевидно те, що в авторитарних/автократичних режимах інколи суди проявляють окремі спалахи демократичної волі (волевиявлення) у розгляді політично важливих справ. Натомість демократичний анклав позиціонується як феномен, який має тривалу та (відносно) міцну здатність діяти у межах демократичних процедур, залучаючи демократичні норми. Іншими словами, демократичний анклав (чи анклав режиму загалом) розуміють як сферу обмеженого проникнення національного (тут – авторитарного) політичного режиму. Магістральною властивістю анклаву режиму демократичного типу є усталена *відмова від авторитарних норм та практик* на користь демократичних аналогів.

Крім того, треба розуміти, що не всі соціальні простори, які дотримуються саме демократичних норм і процедур, можуть бути визначені як демократичні анклави. Ті сфери, які національний режим не намагається контролювати (це може бути сфера послуг, релігійне життя тощо), не можуть бути демократичними анклавами доти, поки не чинитимуть опір процесам централізованого державного регулювання. Приміром, часто студентські організації й християнське духовенство перебувають на авангарді демократичних рухів в авторитарних режимах, однак не обов’язково їх трактувати як демократичні анклави, адже вони не займають соціального простору, що контролює держава загалом.

Вагомо те, що не всі інституції та регуляторні простори, які ефективно прагнуть позбутись елементів певних норм авторитаризму, є демократичними анклавами. Для демократичного анклаву властиві такі *атрибути*: прихильність або залучення норм і процедур, які наголошують на індивідуальних правах, політичній рівності, народному контролю, на відміну від домінуючих норм авторитарного режиму (на цій підставі очевидно, що організовані злочинні групи, які можуть успішно протистояти державі та діяти несумісно із нормами режиму, не є демократичними анклавами, адже вони не структуровані за допомогою норм та процедур, які є демократичною альтернативою для розвитку національного політичного режиму). Крім того, очевидно, що анклави всередині держави, які чинять опір державній політиці та політичному режиму як такому, не обов’язково є

демократичними. Приміром, О. Хаклай зауважує, що можуть існувати так звані “*бюрократичні анклав*и”: їх приклад він репрезентує досвідом Ізраїлю, де вони підтримують “поселенські рухи” та “борються” проти державних правил, спрямованих на обмеження кількості поселенців. Крім того, є приклади *етнічних анклавів*, де вплив держави слабкий, але бажання “груп тиску” протистояти політичному (авторитарному) режиму також незначний (наприклад, свого часу в ракурсі анклавів Таміл у Шрі-Ланці й Сомаліленд у Сомалі). Демократичні анклав

и натомість завжди підтримують демократичні норми. Вони є “*садами демократії*”. Ще одне важливе концептуальне зауваження полягає в тому, що демократичні анклав

и – це не просто “номінальні демократичні намагання” на субнаціональному рівні, а “актуальні демократичні практики” (тобто у них реально відбуваються певні демократичні процеси та функціонують демократичні інститути). Доцільно також зважати на той момент, що демократичний анклав має бути *інституціоналізованим*. Суть полягає у тому, що демократичні анклав

и функціонують на “повторювальній основі” й, відповідно, до відносно зафіксованих патернів взаємодії. Іншими словами, демократичні анклав

и (та анклав

и загалом) є структурними та організаційними за своєю інституційною природою. Це означає, що анклавом не може бути конкретна особа, яка проти авторитарного політичного режиму (незалежно від її/особи впливу та популярності). Дисидентські/опозиційні та активістські структури не є анклав

и демократії доти, доки вони не сформують інституціоналізованих (організованих) форм опозиційної діяльності, які зберігатимуться попри вплив національного режиму. Прикладами інституціоналізованих анклавів є такі рухи: “Матері Тяньаньменя” у Китаї, “Матері Плаза де Майо” в авторитарний період розвитку Аргентини.

Нарешті, демократичні анклав

и не обов’язково нелегальні. Деякі із них мають офіційний правовий статус, навіть якщо їхня діяльність спричиняє певну загрозу в контексті юридичних санкцій. Для опису такої специфіки Х. Лінц застосовує термін “*але*гальні” (непов’язані з правовими нормами): він стосується форм демократичної опозиції у межах авторитарних режимів, які є одночасно формальними, тим не менш, ідеологічно опозиційними. У такому контексті демократичні анклав

и але

гальні.

Цікаво, що анклав

и демократії можемо виокремлювати на рівні країн, а також окремих регіонів світу, прикладами яких є демократичні країни, які географічно розташовані серед авторитарних країн-режимів – Ізраїль, Ірак, свого часу Уругвай та Ботсвана. Зосереджуємо увагу на прикладах й атрибутах субнаціональних анклавів демократії. З цього приводу Б. Гіллі виділяє три їхні типи: міжнародні, перехідні та консолідовані.

Міжнародні анклавні демократії – це такі анклавні демократії, які виникають за результатами зовнішньої інтервенції. Прикладами таких субнаціональних режимів є Західний Берлін після 1948 р., Курдистан після Першої війни у Перській затоці 1991 р., Гонконг після 1997 р. Усе це формально демократичні анклавні у межах кордонів наявних держав, які виникли через зовнішню інтервенцію. Вони сформовані через втручання різних держав із метою створення або підтримки демократичних свобод у деяких географічних регіонах авторитарних національних режимів.

Перехідні демократичні анклавні – це такі анклавні демократії, що утворюються під час безпосереднього переходу “до” чи “від” авторитарного режиму. Такі анклавні є елементами перехідного процесу на рівні національних політичних режимів. А це означає, що вони принципово змагаються проти авторитаризації або за пришвидшену демократизацію країни загалом. Ідея творення цих анклавів раніше була притаманна для СРСР. У 1990 р. говорилося про потребу організації нових партій, проведення конкурентних виборів, утворення незалежних ЗМІ, проведення економічних реформ. Прикладом перехідного демократичного анклавного були процеси 2002 р., які мали місце в Індонезії: прямі вибори президента, ліквідація мандатів військовослужбовців у парламенті та забезпечення свободи преси. В Алжирі правлячий режим інтенсивно створював демократичні анклавні у форматі виборних національних і регіональних парламентів 1997 р. Це було частиною демократичного транзиту в країні загалом. У процесі неврегульованого періоду транзиту в Мексиці від режиму Інституційної революційної партії (PRI) після 2000 р., за словами Дж. Фокса, відбулось творення так званої “заплутаної ковдри”, в якій окремі регіони чи соціальні групи залишались у межах вкоріненого авторитарного режиму, у той час як інші “різбили” справжні демократичні анклавні [454].

Найбільш важливий (і поширений) різновид становлять *консолідовані анклавні демократії*. Це демократичні анклавні в авторитарних національних політичних режимах, які є результатом внутрішніх політичних (а також соціальних, економічних тощо) процесів, а не короткострокових “артефактів” транзиту режиму “до” або “від” демократії. Втім, термін “консолідовані” Б. Гіллі розуміє у двох сенсах. *По-перше*, ці демократичні анклавні внутрішньо консолідовані у термінах мінімального (хоча б) рівня інституціоналізації. *По-друге*, ці демократичні анклавні вибудовані в межах національних авторитарних політичних режимів, які є мінімально консолідованими. Однак консолідовані демократичні анклавні можуть виникати в умовах надійних авторитарних режимів (стабільних автократій різного типу). Наприклад, Верховний Суд Пакистану в період військового правління П. Мушарафа (1999–2008). Варто пильно придивлятися до випадків трактування національних політичних режимів, адже проста

дихотомія на демократичні й авторитарні сьогодні майже не ефективна (також треба говорити про гібридні режими [387, 437, 562]).

Усі чинні (сьогодні й в історичному зрізі) консолідовані демократичні анклавів треба поділяти на *успішні* та *неуспішні*. Успішні демократичні анклавів – це випадки, які є суттєво демократичними та функціонують на підставі інституціоналізованості тих процесів, які у них відбуваються. Крім того, демократичні анклавів треба поділяти на *керовані державою* та *керовані суспільством*. Керовані державною формуються внаслідок впливу державних акторів, а керовані суспільством – недержавних акторів. З урахуванням того, що демократичні анклавів можуть існувати в межах держави чи соціального простору, що прагне ревізувати державу, можливе виокремлення трьох *підтипів* демократичних анклавів: керовані державою анклавів в просторі держави; керовані державою анклавів в просторі суспільства; керовані суспільством анклавів в просторі суспільства. Такі класифікації демократичних анклавів перетинаються між собою (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Різномірний таксономія демократичних анклавів

Індикатор таксономії	Керовані державою в державі анклавів	Керовані суспільством в державі анклавів	Керовані суспільством в суспільстві анклавів
Успішні анклавів	Інститут омбудсмена в Перу (1993 р.). Інститут виборчої комісії в Мексиці (1978–1981)	Сільські вибори в Китаї (з 1982 р.)	Угорські ЗМІ (до 1988 р.)
Неуспішні анклавів	Судова система/влада в Малайзії (1990–2000). Міські вибори в Китаї (90–ті роки ХХ ст.)	Робітничі ради в Югославії (до 1970 р.)	Чигиринське повстання в Україні (1876 р.)

Не вникаючи поглиблено в суть кожного випадку, мусимо зауважити декілька ключових *особливостей становлення і розвитку анклавів демократії*: 1) вони можуть мати (сільські вибори в Китаї чи інститут омбудсмена в Перу) або не мати (судова система та влада у Малайзії або робітничі ради в Югославії) підтримку лідерського потенціалу; 2) вони можуть відчувати (інститут омбудсмена в Перу) чи не відчувати (сільські вибори в Китаї, судова система у Малайзії та робітничі ради в Югославії) вплив міжнародного тиску; 3) для них властиві або не властиві атрибути народного тиску; 4) вони відбуваються в умовах децентралізації, а також дисперсії влади. Вагомо, що національні авторитарні політичні режими беруть до уваги факт демократичних анклавів тільки тоді, коли високий ступінь автономії та/чи нормативного розподілу сприймають як достатній

для отримання “виграшу”, необхідного для нормального функціонування або виживання режиму загалом. Тому Б. Магалоні вважає, що лише “надійні” (зовсім не фасадні) інститути й установи достатні для того, щоб авторитарні режими подолали “проблему прихильності” у тому моменті або випадку, коли вони обіцяють “ділитися владою”. В цьому ракурсі демократичний анклав варто розглядати як “надійний” сигнальний інструмент, а також як “суперефективний” важіль ведення переговорів. Така логіка впливає на процес виживання/існування демократичних анклавів, які припиняють свою діяльність переважно за результатами того, що національні авторитарні режими суб’єктивно не сприймають демократичні анклав як необхідні інструменти збереження режиму. Втім, Б. Гіллі простежує факт, що позитивними чинниками створення анклавів демократії є історична спадщина (коли були пробіски демократичних процесів у минулому тієї або іншої країни або ж її субнаціональної одиниці), децентралізація та розвиток тощо. Децентралізація влади не є визначальною причиною, адже, за словами Л. Даймонда, анклав авторитаризму переважно формується у децентралізованих політичних системах. Тому формування демократичних анклавів є причиною синтезу таких кореляцій/кластерів (паралельно): 1) наявність історичної спадщини, забезпечення розвитку, а також децентралізація; 2) структурна життєздатність системи (національного політичного режиму), очікувані наслідки для національного політичного режиму, а також ймовірність підтримки національного політичного режиму.

Очевидно, що сам субнаціональний анклав демократії зовсім не означає, що національний (винятково авторитарний) політичний режим не є хоч би мінімально консолідованим. Виняток хіба що становить трактування консолідації авторитаризму як існування цілісного (“ідеального”) типу авторитарного контролю за всіма сферами суспільного життя. Внаслідок цього зрозуміло, що демократичний анклав виконує дві *функції*: 1) він – механізм погіршення інституційної ефективності авторитарного режиму; 2) він – елемент стабілізації авторитарного режиму (принаймні у певному часовому вимірі). Дуже часто анклав демократії навіть не підривають авторитарні режими, а виконують їхню підтримку. Тому такі субнаціональні режими можуть й не становити безпосередньої загрози національним режимам, але зовсім не провадять й повної консолідації авторитаризму. Такий висновок особливого значення набуває у контексті дослідження авторитарних анклавів. Річ у тім, що загальним висновком є ідея про те, що анклав авторитаризму в демократичній країні становить перешкоду для зміцнення і консолідації демократії. З цього приводу Х. Лінц та А. Степан зазначають, що “коли останній авторитарний ан-

клав нарешті буде зміщено, Чилі в той самий день завершить перехід і консолідацію демократії”. Це метафоричне зауваження свідчить про дефінітивну й теоретико-методологічну несумісність між авторитарним анклавом та консолідацією демократії, що не завжди має місце у випадку анклавів демократії та консолідації авторитаризму. Тим не менше, демократичний анклав майже завжди в умовах національного авторитаризму є причиною покращення підзвітності та розширення соціального простору, удосконалення економічних показників, а також зміцнення інкорпорованості еліти в умовах авторитаризму (навіть якщо не має місця демократизація як така). Якщо ж такі режими правдиво ведуть до демократизації на національному рівні, тоді вони або поглинаються, або національний режим переходить у фазу трансформації.

Загалом усі чинники впливу демократичних анклавів на національні автократії можуть бути розподілені в дві групи: структурні або розумові (англ. *ideational*). В контексті *структурних чинників* демократичні анклави створюють різні інституційні умови на шляху консолідації авторитаризму та/чи формують “внутрішні системні” умови для демократизації. Крім того, структурні чинники можуть мати географічні риси: приміром, у Мексиці діяльність виборчої комісії призвела до виникнення інших демократичних анклавів, бо опозиційні партії почали в окремих кейсах контролювати державні й локальні процеси. З цього приводу К. Бір зазначає, що інколи повільно, хоча непомітно, малі анклави демократії починають поширюватись. Демократичні анклави в ядрі національного політичного режиму можуть переходити на периферійні масштаби і навпаки. Найчастіше у такому випадку демократизація національного режиму відбувається, якщо демократичні анклави мають місце на національному рівні держави, а не суспільства (останній випадок властивий для Китаю, який на рівні держави залишається консолідованим авторитаризмом).

У ракурсі *розумових чинників* демократичні анклави підтримують демократичні сентименти/настрої та устремління головних акторів у суспільстві та державі. Поява Комітету оборони робітників 1976 р., а потім і його наступника, “Солідарності”, 1980 р., як демократичних анклавів у рамках “нормативно-правового простору” профспілок у Польщі мали акселеруючий вплив на перехід країни до демократії. Інститут виборчої комісії у Мексиці був попередником ідеї про “чисті вибори” у 70-х роках ХХ ст., що стало підставою зміцнення позицій “костелу” та бізнесу. Саме таке трактування повертає нас до ініціального визначення демократичних анклавів, як інституційних й регуляторних просторів, у яких домінуючі цінності національних політичних режимів “затінено”.

7.5. Субнаціональний авторитарний/недемократичний режим

Крім субнаціональної демократії, потрібно говорити про субнаціональний авторитаризм (субнаціональний недемократичний режим). Частково це питання було розглянуто у попередньому параграфі в зрізі анклавів авторитаризму. Річ у тім, що субнаціональний авторитаризм може проявлятися у різних національних політичних режимах: демократичних, авторитарних (автократичних) та гібридних. Найбільше він поширений, безумовно, в авторитарних/автократичних національних політичних режимах (саме на них зосереджено увагу в межах параграфу). Тим не менш, особливий наголос він отримує й у демократичних національних режимах, де певні регіони/міста позиціонуються як вкрай політично персоналізовані/авторитаризовані (саме у цьому випадку часто мовиться про “авторитарні анклави” або ж “анклави авторитаризму”). Класичним прикладом таких сценаріїв В. Гельман вважає місто Чикаго в США, де у 1955–1976 і 1989–2011 рр. мерами були Р. Делі та Р. Делі-молодший. У цей період було створено та розвинуто своєрідну “політичну машину”, що впливала не лише на місто, а й на штат (Іллінойс), а також на цілу країну (1960 р. саме у Чикаго висунуто кандидатом у президенти США Дж. Кеннеді від Демократичної партії) [41].

Це приклад впливу локальної/субнаціональної “політичної машини” на процес політичного розвитку не тільки у локальній одиниці, а й за її межами [594] (вплив на локальні процеси з боку національної політичної системи був у край незначним). Подібна тенденція, відповідно до доробків Е. Гібсона [476], отримала у політичній науці назву “субнаціонального авторитаризму” та стала виявом процесу об’єднання “локалізації і субнаціоналізації політичного процесу” і “монополізації контролю” з боку місцевих (локальних) еліт (терміни “субнаціональний” та “локальний” у такому зрізі вживаємо як синоніми для позначення дрібніших рівнів системи поза межами національної). Виокремлення “субнаціонального авторитаризму” як інституційного та процесуального політичного феномену стало можливим на підставі історичного досвіду його розвитку у різних країнах світу, приміром, у регіонах країн Латинської Америки [634], Європи й Азії [622]. Так, у багатьох дослідженнях засвідчено, що такі південномексиканські штати, як Оахака, Чьяпас, Герреро, Табаско, Пуебла та Веракруз (найбідніші і найменш економічно розвинені субнаціональні одиниці країни), є найменш демократичними, адже тяжіють до авторитаризму [382, 455]. Аналогічна ситуація властива для північних та центральних провінцій Аргентини, зокрема, Катамарки, Ла-Ріохи, Формоси, Сантьяго-дель-Естєро, Сан-Луїсу тощо [474, 533].

Субнаціональні авторитарні/автократичні політичні режими (оскільки ми дотримуємось думки про неспецифічність для сучасного етапу політичного розвитку факту існування тоталітарних режимів, то під автократичними субнаціональними режимами розуміємо винятково різні типи субнаціонального авторитаризму, а також деякі різновиди гібридного режиму, які тяжіють до авторитаризму) варто трактувати як громадянські електоральні (хоча, за аналогією до національних політичних режимів, вони можуть бути й не електоральні) субнаціональні режими, які характеризуються використанням та зловживанням чинною владою різних інструментів для запобігання доступу до влади опозиційних політичних сил (окремих лідерів або партій/блоків). У цих режимах зазвичай існують політичні претенденти, які змагаються за владу, проте чинні посадовці (представники чинної влади) використовують різну тактику для їх стримування. Це, наприклад, фальсифікація виборів, обмеження доступу до засобів масової інформації або упереджена діяльність засобів масової інформації, виборче насильство, періодичні (проте вигідні для чинної влади) зміни виборчого законодавства й особливостей функціонування інших політичних інститутів тощо. Проблема порівняльного визначення й оцінювання субнаціональних авторитарних режимів полягає у тому, що вони дуже часто у дослідницькому ракурсі мають різні підстави на те, щоб їх трактувати як демократичні й авторитарні. У цьому полягає слабкість класичної “мінімалістської” аналітичної парадигми Й. Шумпетера, у якій демократію та її контраверсію – автократію, – трактують у процедурному ключі. Саме тому виокремлення субнаціонального авторитаризму як наукового концепту відбулось із огляду на розширення логіки дослідження демократії як такої. Тому про недемократичні субнаціональні політичні режими почали розмірковувати у контексті відсутності базових атрибутів широкого/максимального підходу (про них йшлося в попередніх розділах) для перевірки демократичності тих чи інших країн (а загалом, одиниць аналізу).

Е. Гібсон базовими *засадами виокремлення субнаціонального авторитаризму* вважає надмірний контроль представників локальної політичної влади за ЗМІ та державними ресурсами, слабкість опозиційних партій у субнаціональних органах законодавчої влади (легіслатурах), непідзвітність виконавчих структур локального рівня громадянам (коли їх формують із результатів прямих всенародних виборів). К. МакМанн зазначає, що на субнаціональний авторитаризм вказують такі патерни: відсутність свободи (а також низький рівень свободи) формування та приєднання до різноманітних громадських (у тім числі й політичних) організацій; відсутність інститутів й інституцій, які впливають на політичний процес з огляду на суспільні переваги. Дж. Дуразо Херманн [442]

більш прагматично підходить до виділення атрибутів субнаціонального авторитарного режиму: підконтрольність незмінюваній місцевій політичній владі можливостей та результатів ведення бізнесу, місцевої судової системи, а також наявність клієнтелістських мереж. К. Гervasоні на користь субнаціонального авторитаризму апелює у випадку контролю зі сторони незмінної виконавчої влади над законодавчою владою, у випадку відсутності автономних профспілок, бізнес-організацій та неурядових організацій. З огляду на це, потрібно запропонувати консолідоване *визначення субнаціональних режимів авторитарного (недемократичного) типу*. Це субнаціональні політичні режими, де недемократичні лідери стримують доступ до влади опозиційних кандидатів на основі фальсифікації виборів, обмеження електоральної змагальності, а також порушення громадянських прав і свобод. Це такі субнаціональні режими, у яких чинна влада здійснюється за патернами патримоніальної політики, тобто довільно та без відповідальності й дотримання принципів верховенства права [483].

Усі недемократичні субнаціональні політичні режими характеризуються такими *атрибутами*: 1) низький рівень політичної змагальності та циркуляції еліт; 2) низький рівень горизонтальної та соціальної (громадянської) відповідальності інститутів; 3) превалювання елементів патримоніальної, дискреційної і клієнтелістської політики; 4) порушення громадянських й особистісних прав людини та громадянина; 5) нечесні та несправедливі вибори. Іншими словами, такі субнаціональні одиниці розраховано як недемократичні не тільки на підставі їхньої низької якості демократичності, а й з огляду на порушення інституційного балансу, який повинен бути властивий для демократичних суспільств. Отже, конструювання субнаціонального авторитарного режиму відбувається за аналогічними параметрами, як і демократичного режиму, але у відмінному напрямі (мовиться про такі виміри політичного режиму, як доступ до політичної влади та ліберальний потенціал режиму). Тому факт субнаціонального авторитаризму аргументує віддалення від ідеї субнаціональної ліберальної учасницької демократії.

На думку В. Гельмана, очевидно, що субнаціональний авторитаризм у різних країнах і регіонах світу суттєво розрізнявся чи розрізняється за генезою, механізмами здійснення та наслідками. Одні режими субнаціонального авторитаризму носили (носять) тимчасовий і перехідний характер, інші укоренялись (тривають) протягом кількох десятиліть. Спробуємо розглянути теоретико-методологічні особливості авторитаризму в контексті сучасних субнаціональних режимів, а також запропонувати механізми його компаративного аналізу та типології.

У порівняльній політології прийнято висновок про те, що субнаціональний авторитаризм є проміжним етапом процесів державного й

інституційного будівництва сучасних суспільств, який обумовлений поширенням загального виборчого права та проведенням конкурентних виборів. Історично процес завоювання/утримання влади потребував від локальних/субнаціональних еліт і лідерів значних організаційних зусиль. По-перше, вони намагалися відстояти свою владу в боротьбі з конкурентами локального рівня. По-друге, вони прагнули мінімізувати політичні ризики, джерелами яких були актори загальнонаціонального рівня. Тому локальні правлячі еліти мусили створити механізми, що давали змогу зберігати свою політичну владу незалежно від зміни уподобань виборців та убезпечувати себе від “недружнього поглинання” з боку різних акторів загальнонаціонального рівня. Їх стратегії припускали створити монополістичний контроль за політичним процесом локального рівня за допомогою локальних електоральних “політичних машин”, забезпечити “управління кордонами” в цілях перешкоджання підриву їхньої влади з боку акторів національного рівня.

Термін “*політичні машини*” спочатку використовували для опису механізмів політичного домінування у містах США. З часів закінчення громадянської війни і до “нового курсу” великі міста США управляли за допомогою цього механізму. “Політичні машини” – це як бізнес-організації, які створені для особливого виду політичного бізнесу – тобто отримання влади під час виборів, – що дає змогу локальним/субнаціональним правлячим групам зберігати контроль над політикою та урядуванням, а також управляти поведінкою виборців за допомогою специфічних матеріальних стимулів. У першій половині ХХ ст. такими стимулами слугували: можливість працевлаштування, адаптації й інтеграції у соціальному середовищі, а також розподілу локальних/субнаціональних ресурсів (бюджету, контрактів, робочих місць, умов ведення бізнесу). Базу “політичних машин” становили іммігранти і залежні від влади місцевий бізнес та криміналітет, контекст децентралізації і конкуренції. Саме на такій основі локального домінування відбулось поглиблення рівня корупції та зниження ефективності місцевого управління. Крах “політичних машин” у США в 1920–1930-х рр. став природним наслідком процесів консолідації американської держави, економічного зростання та соціального розвитку, а їхній “життєвий цикл” (“становлення, розквіт і занепад”) слугував продуктом модернізації та політичного розвитку (цю ідею свого часу запропонував Дж. Скотт [621]). Проблема зазначеного “девелопменталістського/структурного підходу” (або “підходу розвитку”) полягає у тому, що субнаціональний авторитаризм не завжди досягає цілей та зазнає краху, не встигнувши зародитись. Часто причиною цього стають недоліки розвитку на рівні національного політичного режиму. Крім того, терміни й умови виживання успішних “політичних

машин” також досить сильно відрізняються, іноді навіть незалежно від загальнонаціонального політичного контексту. Окремі із них існують не більше десяти років, а інші – навіть більше п’ятдесяти років (наприклад, субнаціональний авторитаризм губернатора К. Хуареса в провінції Сантьяго-дель-Естеро в Аргентині, який існував у 1949–2004 рр., незважаючи на те, що в країні загалом неодноразово змінювали один одного демократичні й авторитарні режими).

Розбіжну *методику аналізу субнаціонального авторитаризму* запропонував Е. Гібсон у розвідці “Управління кордонами: субнаціональний авторитаризм у демократичних країнах”. У ній відбувається аналіз стратегій політичних акторів, спрямованих на підтримку і підлив режимів субнаціонального авторитаризму. Він (дослідник) вважає, що успішні субнаціональні авторитарні режими можуть досягти своїх цілей за умови одночасного вирішення ними трьох взаємопов’язаних *завдань*: підтримки монопольного патримоніального панування на субнаціональному рівні, забезпечення впливу субнаціональних лідерів на загальнонаціональному рівні та монополізації взаємозв’язків між відповідною територією та загальнонаціональними політичними й економічними акторами. Своєю чергою, загальнонаціональні актори у процесі демократизації на рівні країни можуть використовувати з метою підливу субнаціонального авторитаризму такі інструменти: прямий примус за допомогою централізованого державного апарату (Аргентина з 2000 р.), а також просування принципів конкуренції партій з загальнонаціонального на регіональний і місцевий рівні (Мексика з 2000 р.). Однак у такому випадку треба зауважити, що політичні партії, зрощені з державним апаратом, можуть слугувати знаряддям як підливу субнаціонального авторитаризму, так і його підтримки (приклади підтримки такі – однопартійне домінування в Мексиці у 30–х роках ХХ ст., однопартійна монополія у південних штатах США і на Півдні Італії, регіональні політичні режими в СРСР). Утім, поставлені завдання згаданих режимів вважалися досягнутими. К. МакМанн іншим механізмом забезпечення тривалості субнаціональних режимів авторитарного типу вважає економічну залежність, яка найчастіше проявляється у тому, що певний режим субнаціонального типу як такий відтворюється як патримоніальний, а також неопатримоніальний, а його населення більше залежне від держави та її “подачок”.

Аналізуючи недемократичні патримоніальні провінцію Сантьяго-дель-Естеро в Аргентині та штат Оахака в Мексиці, Е. Гібсон зауважує факт, що субнаціональні недемократичні режими функціонують без змін, коли незмінні представники влади постійно виконують стратегію “*управління/контролю кордонами*”. Мовиться про те, що відбувається успішна максимізація впливу незмінної влади на локальну (чи субнаціональну)

політику, а також запобігання доступу провінційних опозиційних сил до різних ресурсів політичного процесу. Науковець зазначає, що авторитарні субнаціональні режими відтворюються через незмінність “провінційних кордонів”. До таких політичних режимів долучаються потенційні союзники, що є причиною ослаблення політичної опозиції. А саме тому механізм “управління кордонами” властивий переважно для патримоніальних/неопатримоніальних політичних режимів, де представники влади можуть монополізувати державні ресурси, з приводу яких є занепокоєння у суспільстві, а також здатні контролювати чи кооптувати локальні (субнаціональні) опозиційні сили (перешкоджаючи блокуванню й/чи формуванню коаліцій політиків місцевого і національного рівнів) [528]. Тим не менше, “контроль кордонів” не пояснює тривалості субнаціонального авторитаризму в бюрократіях. Річ у тім, що бюрократичні адміністрації більшою мірою сприяють відкритості кордонів. У цьому випадку правителі менш здатні проводити жорсткий контроль за державними ресурсами, територією, місцевими опозиційними партіями, а тому й менш ефективні у процесі запобігання утворенню місцевих національних об’єднань, які мають потенціал пришвидшити колапс субнаціонального авторитаризму.

У цій моделі базовими *екзогенними чинниками* субнаціонального авторитаризму, що визначають його інституційне середовище, є централізований державний апарат і загальнонаціональні політичні партії. Для конструювання такої дослідницької логіки Е. Гібсон звертається до дуже критичного дослідження американської демократії Е. Шатшнайдера “Напівсуверенний народ”. “*Напівсуверенний народ*” – це термін, що півстоліття тому винайдено для позначення ситуації, коли простий громадянин не в змозі контролювати прийняття політичних рішень. Сьогодні досить часто вчені навіть не стикаються з цим поняттям на практиці, адже громадяни насправді стають несуверенними: складається уявлення про демократію як начисто позбавлену своєї “народної складової” (про “демократію без демосу”). Особливу роль у цьому процесі зосереджено саме за зміною позиціонування політичних партій. Саме така логіка й є підставою трактування політичного конфлікту, який може бути застосований стосовно субнаціональних політичних процесів. Е. Шатшнайдер зазначає те, що у будь-якій ситуації політичного конфлікту між двома несумірними політсилами основним стимулом сильної партії буде збереження конфлікту як ізольованого та приватного явища. Це означає, що у такій ситуації відбувається консервація конфлікту, в якому переважає, зазвичай, сильніша партія. Слабкіша партія, з іншого боку, має стимули для збільшення кількості учасників конфлікту, адже залучення третіх осіб та розширення сфери конфлікту змінює баланс сил між дво-

ма ініціальними учасниками конфлікту. Так відбувається “соціалізація політичного конфлікту”. Така ситуація має аналоги у територіальній політиці (про яку зазначено у попередніх параграфах). Приміром, в авторитарних субнаціональних режимах представники влади зацікавлені у збереженні локалізованої форми конфлікту. Опозиція навпаки проявляє прихильність до того, щоб конфлікт націоналізувати (тобто вивести за межі субнаціональної одиниці). Дилема впливовості суперників у такій грі вирішується за допомогою згаданої вище стратегії “контролю кордонів”. Влада намагатиметься максимізувати свій вплив на локальну політику і позбавити опозицію доступу до національних союзників/ресурсів. Опозиція шукатиме різні способи порушення провінційних кордонів та проведення національних акторів до меж субнаціональних конфліктів. Боротьба між владою та опозицією за здійснення управління кордонами у субнаціональному авторитаризмі є магістральним патерном конфліктного потенціалу. Результат цієї боротьби завжди залежить від рівня централізації чи децентралізації політичного процесу в окремих субнаціональних одиницях. Залежно від ступеня впливу зазначених чинників на субнаціональному рівні в різних країнах можна виокремлювати чотири теоретично можливі *варіанти субнаціонального авторитаризму* (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Типи субнаціонального авторитаризму на основі кореляції екзогенних чинників інституційного середовища (за методикою Е. Гібсона)

Екзогенний чинник впливу		Вплив централізованого державного апарату	
		Слабкий	Сильний
Вплив загальнонаціональних партій на локальному рівні	Слабкий/відсутній	Децентралізований субнаціональний авторитаризм США (1870–1920) Росія (1991 – середина 2000 рр.)	Централізований субнаціональний бюрократичний авторитаризм Росія (до 1917 р.) Латинська Америка (1970–1980) Казахстан і Узбекистан (1990–2000)
	Сильний	–	Централізований субнаціональний партійний авторитаризм Південна Італія (1950–1980) СРСР, Мексика (1930–1990) Росія (з середини 2000 р.)

Атрибути централізованого субнаціонального бюрократичного авторитаризму: 1) конструювання на непартійній основі або зведення ролі партій до мінімальної; 2) управління на підставі інструментів бюрократичної ієрархії, підпорядкованої центральній політичній владі; 3) обмежена автономія субнаціональних одиниць; 4) посередницький характер центр-периферійних відносин між авторитаризмом на національному та субнаціональному рівнях; 5) переважна спрямованість розвитку національного політичного режиму до бюрократичного авторитаризму; 6) високий силовий потенціал центрального державного апарату, який також розподіляється на субнаціональні одиниці (центр проводить адміністративний контроль за процесом здійснення локальної політики, хоча субнаціональні одиниці й можуть наділятися певною автономією); 7) вкорінення принципал-агентських відносин і патронажно-клієнтелістських взаємозв'язків між національним та субнаціональним режимом; 8) здатність режиму до самопідтримки: криза такого субнаціонального режиму має місце, переважно, на підставі загальнонаціональної кризи держави чи внаслідок цілеспрямованої політики “зверху” центрального державного апарату (в процесі зміни національного політичного режиму на більш демократичний/авторитарний).

Ознаки децентралізованого субнаціонального авторитаризму: 1) процеси децентралізації управління на національному та локальному рівнях; 2) обмежений силовий потенціал центрального державного апарату, а натомість зосередження значного розподільного й/чи силового потенціалу на локальному рівні; 3) патерни функціонування децентралізованих партій і партійних систем (партійні лідери на національному рівні є залежними від лідерів чи “босів” субнаціонального рівня); 4) спрямованість процесів у локальних одиницях на патримоніальне домінування, вплив на загальнонаціональні політичні процеси, а також монополізацію процесів взаємозв'язку між центром та периферією; 5) відсутність розвиненого середнього міського класу й інституційних змін, спрямованих на зниження корупції, а також підвищення ефективності локального управління; 6) обмежені повноваження рад субнаціонального рівня порівняно з впливом лідерів чи “босів”; 7) відсутність ідеї розподілу політичних та управлінських/адміністративних функцій місцевої влади; 8) слабкість політичного плюралізму таких субнаціональних режимів.

Патерни централізованого партійного субнаціонального авторитаризму: 1) існування домінуючої загальнонаціональної партії, вплив якої відбувається у всіх субнаціональних одиницях; 2) переважне поєднання централізованого державного управління, централізованої партійної системи та економічної відсталості на рівні субнаціональних одиниць;

3) глибока вкоріненість патронажно-клієнтелістських зв'язків в умовах занепаду моральних цінностей суспільства; 4) сконцентрованість силового і розподільного потенціалу на національному рівні; 5) домінуюча партія позиціонується як своєрідна “розподільна коаліція” у плані наявних політичних, соціальних та економічних ресурсів розвитку країни й регіонів; 6) домінуюча партія на основі розподільної ролі впливає на електоральні переваги населення; 7) досить сильний взаємозв'язок між силовим потенціалом держави, а також організованою злочинністю на субнаціональному рівні (через це відбувається обмеження впливу конкурентів у політичному (електоральному) процесі); 8) наявність стратегій для взаємного ослаблення між опозиційними політичними партіями; 9) залежність від впливового середнього класу, підприємців та бідних верств населення на локальному рівні; 10) наявність загроз здійснення вибіркових покарань нелояльних індивідів і груп як засобу підтримки статусу-кво; 11) низька ефективність субнаціонального (чи місцевого) управління, що значно впливає на стабільність національного стану розвитку соціальних та економічних процесів.

Проводячи аналогію між стабільністю авторитарних режимів на національному і локальному рівнях, варто зазначити особливості: на національному рівні найбільш стабільними є однопартійні режими (якщо до уваги брати класифікацію Б. Геддес), а на субнаціональному – централізовані партійні типи субнаціонального політичного авторитаризму. Двом рівням авторитарного політичного режиму властива здатність до самозбереження/внутрішньої підтримки. Субнаціональний партійний централізований авторитаризм характеризується тим, що його політичну стабільність втілює одна (і та сама) домінуюча політична партія на національному і субнаціональному рівнях. Тобто, по суті, такий політичний режим потрібно трактувати як однопартійний (чи як режим із домінуючою партією). Уточнення варто робити в тому напрямі, де між рівнями національних і локальних одиниць відбувається збереження головних ознак патримоніального домінування, забезпечення впливу локальних еліт на національному рівні, монополізація взаємозв'язків між територією й національними акторами. Це стосується демократичних режимів з домінуючими партіями, а також однопартійних авторитарних режимів. Зі слів В. Гельмана й А. Гомберга, у будь-якому з варіантів домінуюча партія може більш ефективно, ніж бюрократичний апарат, вирішувати проблеми принципал-агентських відносин через конкуренцію агентів на локальному рівні, особливо під час проведення політики “ротачії кадрів” на субнаціональному рівні [41, 56]. Найчастіше ці режими зазнають краху на підставі їх трансформації “зверху”, коли відбувається криза домінуючих (єдиних) партій, що призводить до занепаду режиму

на національному та на субнаціональному рівнях (як це трапилось у випадку Революційної інституційної партії у Мексиці в 90-х роках XX ст. та КПРС у 1989–1991 рр.).

З цього приводу звертаємось до зауваження А. Гірауді про те, що партії влади у бюрократичних субнаціональних авторитарних режимах мають значно менше можливостей сконцентрувати політичну владу, дисциплінувати місцеве населення політично та економічно, “контролювати території і муніципалітети”. Її навпаки, вони є більш сприйнятливими до проникнення політичних акторів національного рівня, які формують різноманітні альянси/коаліції з локальними силами опозиції. Ця вразливість від проникнення “ззовні” стає особливо гострою, коли національні політичні еліти та посадовці розраховують на територіальне розширення партійних організацій. Наприклад, такі президенти та еліти, які володіють територіальними партійними організаціями, можуть отримати політичну присутність на місцевому рівні, перемогти в межах територіального простору, а також отримати преференції порівняно з субнаціональними автократами у ракурсі здійснення влади [464, 633]. Успішне проникнення також є інструментом, який використовують президенти у спробах дисциплінувати та керувати субнаціональним авторитаризмом.

Президентський/монархічний контроль за субнаціональними недемократичними режимами має вирішальне значення у процесах перетворення недемократичних представників влади у союзників. Субнаціональні автократи, які перебувають в дуже вразливому положенні стосовно центрального уряду, можуть бути “корисними” для глави держави (національного політичного режиму), особливо якщо він потребує політичної підтримки. Оскільки субнаціональна недемократична політична влада курує локальний електоральний процес – законодавців і виборців [478, 510], – вона є потенційно привабливим політичним союзником і важливими “постачальником” політичних вигод для національних правителів. Отож, якщо президенти чи монархи можуть контролювати субнаціональні режими, а також забезпечувати політичну співпрацю з ними, вони спроможні викликати та регулярно отримувати “позитивні” (для стабільності режиму) наслідки співпраці субнаціональних лідерів.

Можливість контролю за субнаціональними автократами, яка в бюрократичних субнаціональних авторитарних режимах є можливою завдяки набору інститутів, що “розсіюють” політичну владу, є стимулом для глав держав підтримувати, а не підривати такі режими загалом. Завдяки реалізації різних стратегій вони можуть позитивно впливати на збереження автократів та їхніх режимів при владі. Коли це відбувається, президенти відтворюють субнаціональний авторитаризм “зверху”. Однак проникнення національних лідерів (глав держав чи прем’єр-міністрів, залежно від

форми правління) у субнаціональні одиниці та контроль над недемократичною владою у них не постійно можуть бути досягнуті на практиці. Незважаючи на те, що бюрократичні субнаціональні авторитарні режими більш проникні і потенційно більш уразливі, аніж національні режими, все ж лише глави держав, які мають доступ до територіальних партійних осередків, можуть повною мірою скористатися тими політичними вигодами, які приховано та зосереджено у цих режимах. Коли ж главі держави не вистачає партійних союзників (наприклад, мерів, делегатів, брокерів і громадських організаторів) на місцевому рівні, тоді їй більш важко сформувати “коаліцію”, яка підриватиме владу автократів у субнаціональних режимах. Через це президентські важелі впливу на місцевих правителів стають менш ефективним і менш загрозливими, а перспектива отримання “мовчазної згоди” субнаціональних “самодержавців” і співпраці з ними суттєво зменшується. Слабка дисциплінуюча влада глави держави дає змогу владі в бюрократичному типі субнаціонального авторитаризму підтримувати статус-кво, а також збільшувати стабільність/тривалість режиму. Так відбувається самовідтворення субнаціонального режиму. У цьому випадку безперервність режиму – це не результат “потенціалу субнаціональних правителів” зберігати закритими “інституційні кордони” своєї влади. Швидше це результат слабкості глави держави чи прем’єр-міністра проникати в ці режими.

З іншого боку, забезпечення *стійкості/динаміки розвитку субнаціонального авторитаризму* відбувається з огляду на кілька ключових атрибутів: 1) контроль; 2) автономія; 3) важелі. Авторитарна влада намагається їх збільшити, а політична опозиція – зменшити. Саме так відбувається забезпечення взаємозв’язків у контексті центр-периферійних відносин. *Контроль* – це контроль над локальною політикою, її політичними інститутами/інституціями й електоратом. *Автономія* – це автономія субсистемних складників локальної політичної системи, у якій локальна влада із приводу прийняття політичних рішень є максимізованою. *Важелі* – це важелі впливу на лідерів національного рівня з метою впливу на національні рішення, що стосуються саме місцевої/субнаціональної юрисдикції, особливо в питаннях розподілу ресурсів із центру до периферії. Втім, у трьох вимірах може відбуватись переважання як влади, так і опозиції. Якщо динаміка характеризує покращення позицій політичної опозиції, тоді ймовірний початок “транзиту” субнаціонального авторитаризму (транзит розуміємо за аналогією до контексту національних політичних режимів – тобто як трансформації в напрямі перемоги авторитаризму або ж проведення локального демократичного політичного режиму).

Оскільки існують інституційні атрибути субнаціональних політичних режимів, варто виокремлювати різну інституційну послідовність транзиту

як такого. Тим не менше, для будь-якого транзиту до субнаціональної демократії властивий процес націоналізації конфлікту в субнаціональному авторитаризмі. Далі Е. Гібсон виділяє щонайменше *два сценарії розвитку подій* (через визначення політичних акторів, які стають національними героями): перший – транзит, керований партією; другий – транзит, керований з центру. *Транзит, керований партією*, відбувається на підставі субнаціональної демократизації за наслідками партійної конкуренції. Його герої – лідери національних політичних партій, які були союзниками опозиційних партій у субнаціональних одиницях (ресурсно, інформаційно тощо). *Транзит, керований з центру*, відбувається на підставі втручання національних органів державної влади (виконавчої, судової або законодавчої). Це втручання перетворює місцеві правила гри. Вагомо, що влада субнаціонального авторитарного режиму прагне зберегти статус-кво, а опозиція – запропонувати альтернативу розвитку.

У зазначеному ракурсі властиві дві ситуації розвитку і збереження/зникнення субнаціональних авторитарних режимів: 1) поряд з демократизацією національних політичних режимів (відбувається значно рідше у часовому відтворенні); 2) поряд із авторитаризацією національних режимів (відбувається значно частіше). Обидва сценарії повинні бути предметом наукових розвідок. Дуже часто наслідком “*третьої хвилі*” національної демократизації є консолідація субнаціонального авторитарного режиму. А це, безумовно, означає, що політичний транзит має диференційований вплив на розвиток національних та субнаціональних одиниць. Головна причина – це факт, що демократичний транзит на національному рівні не створює стимулів тиску на субнаціональному рівні. Внаслідок транзиту від моделі авторитаризму до моделі демократії на національному рівні (тобто послаблення авторитаризму) ми часто стаємо свідками зміщення балансу у відносинах між центром і периферією. Причини цього дуже прості: виникнення нових можливостей для субнаціональної політичної мобілізації внаслідок ослаблення централізованого контролю, а також не завжди очевидні наслідки електоральної конкуренції, особливо у контексті так званих “установчих виборів” (чи виборів, які у політичному режимі відбуваються вперше і слугують відправною точкою відліку перетворень політичних інститутів у напрямі вимоги режиму), які посилюють повноваження субнаціональних еліт. Дуже часто, коли центр в умовах авторитаризму проводить жорсткий політичний контроль за периферією, локальні актори досягають зменшення своєї відповідальності перед елітами центру. Це призводить до *демократизації субнаціональних режимів*. Однак в субнаціональному авторитаризмі простежуємо зворотну тенденцію: дуже часто у субнаціональних одиницях місцеві еліти мають у випадку національної демократії чи демократизації

можливість ізоляції своїх територій від тренду демократизації. Зокрема виникають “авторитарні анклав” у межах національної демократії.

Саме так розгорталась політична ситуація в Мексиці після колапсу Інституційної революційної партії (PRI): децентралізація національного політичного процесу значно прискорила демократичні тенденції розвитку в багатьох штатах, проте вона паралельно уможливила процес формування локальних клієнтелістських мереж і політичних машин у процесі консолідації провінційних авторитарних проектів. Це стало причиною того, чому В. Корнеліус охарактеризував Мексику як “мозаїку” штатів, які демократизуються, та субнаціональних анклавів. Ще одним елементом впливу національної демократизації на субнаціональну авторитаризацію є приріст ролі електоральної конкуренції політичних партій на національному рівні. Річ у тім, що з моменту демократизації лідери провінційних партій отримали більше можливостей для використання так званих “дефектних” карт, як способу отримання важелів проти національних партій. Крім того, під час так званих “установчих виборів” субнаціональні політичні лідери часто стали важливими регіональними союзниками національних партій, що боролись за владу на національних виборах. Це збільшило їхній (цих локальних лідерів) вплив, а також внесло заклопотаність із приводу авторитарного характеру режимів, які вони очолювали. Зазначена модель становлення субнаціонального авторитаризму характерна для перших (а не тільки установчих) циклів виборів, особливо президентських (у президентських, а також напівпрезидентських республіках). Приміром, на субнаціональних автократів часто опирався президент Аргентини Р. Альфонсін (1983–1989), президенти Бразилії Ж. Сарні (1985–1990), Ф. Коллор ді Меллу (1990–1992), І. Франку (1992–1995) та Ф. Е. Кардозу (1995–2003) [609]. В. Путін під час ранніх років президентства у Росії вибудовував національну владу на підставі сили регіональних “олігархів”, які були головними членами його національної коаліції.

Найважливіше у такому випадку те, що субнаціональні авторитарні політичні режими в межах національних демократій інституційно становлять випадки саме провінційного партійного гегемонізму. Тобто у них превалюють багатопартійні системи з гегемоністською партією чи партіями. Проте вагоме й інше: мова може йти не лише про одну конкретну домінуючу (в електоральному, парламентському та урядовому плані) партію, а про кілька партій, які разом становлять домінуючу або гегемоністську коаліцію. Якщо мовиться про коаліцію, то це пряме свідчення впливу демократизаційних тенденцій; якщо мовиться про однопартійну гегемонію, тоді це притаманно подальшій авторитаризації субнаціонального режиму (режиму загалом – адже це майже завжди властиво для

національних автократій та для субнаціонального авторитаризму у цих самих межах). У формуванні коаліцій може простежуватись декілька сценаріїв: 1) між партією на рівні субнаціональної одиниці та важливою національною партією; 2) тільки між партіями на рівні субнаціональних одиниць; 3) у форматі “картелю” провідних партій, які становлять формальні альянси (блоки) або домовленості.

Особливе місце в контексті аналізу субнаціонального авторитаризму посідають національні авторитарні політичні режими. Розглянемо їх на прикладі Росії, яка в цьому ракурсі піддавалась деяким науковим розвідкам (наприклад, йдеться про праці Г. Хейла, М. Брая, Т. Ланкіної, В. Гельмана). Одним із наслідків демократизації та децентралізації управління в Росії у 90-х роках XX ст. стала диверсифікація політичного розвитку в регіонах та містах. Спектр їх варіантів виявився настільки широким, що деколи здавалось, що йдеться про різні країни, а не про територіальні одиниці однієї держави. Особливості розвитку субнаціональних одиниць Росії в цей період полягали у патернах: 1) процес локалізації політики, коли локальні актори відіграють роль “групи вето”, а також інколи одноосібно вирішують найважливіші питання розпорядження владою/власністю; 2) монополізація контролю над ресурсами, зосереджена в руках одного політичного угруповання, зв’язаного з главою виконавчої влади відповідного рівня. Наприкінці 90-х років XX ст. у російських регіонах (попри гібридний стан розвитку національного політичного режиму) відбулось становлення *“регіонального авторитаризму”*, який викликав критику спостерігачів, оскільки перешкоджав становленню демократичних інститутів у Росії і розвитку її ринкової економіки. З 2000 р. локалізація політики була підірвана через *“рецентралізацію”* російської держави [39] та вторгнення в регіональні ринки корпорацій національного масштабу [87, 88]. Події, які відбулись у цей період, характеризувались атрибутами: 1) монополізація контролю над ресурсами на регіональному та місцевому рівні; 2) відміна всезагальних виборів голів виконавчої влади у регіонах (а також у містах); 3) перетворення політичної партії “Єдина Росія” на домінуючу партію (у цей період в національному плані відбувся зсув до електорального авторитаризму) [54]. Тим не менше, механізми політичного домінування на субнаціональному рівні не знищені повною мірою. Унаслідок цього субнаціональний авторитаризм практично незмінний порівняно з 90-ми роками XX століття, а лише відбулось його підпорядкування ідеї національного домінування (авторитаризму). З субнаціонального авторитаризму в межах гібридного режиму відбувся перехід до субнаціонального авторитаризму в межах авторитарного режиму. З іншого боку, застосовуючи методику Е. Гібсона, можемо сказати, що до 2004–2006 рр. в Росії відбувалось становлення

та розвиток субнаціонального децентралізованого авторитаризму, а з 2006 р. – централізованого партійного субнаціонального авторитаризму [187]. На цій основі варто стверджувати, що субнаціональний політичний режим Росії після 2004–2006 рр. почав розвиватись за аналогією радянського періоду.

На прикладі аналізу трансформації субнаціонального авторитаризму в Росії В. Гельман пропонує дві головні *причини становлення субнаціональних режимів* як таких: 1) централізаційні чи децентралізаційні (рецентралізаційні) процеси в тій чи іншій країні на фоні економічного розвитку або занепаду; 2) становлення того чи іншого різновиду національного політичного режиму. Найчастіше демократія на національному рівні є приводом для становлення демократичних субнаціональних режимів; авторитарний національний режим, своєю чергою, рідко відображається у форматі субнаціональної демократії.

Для субнаціонального авторитаризму переважно властива кооптація локальних еліт в національні. Для субнаціональної демократії така специфіка не обов'язкова. Централізація субнаціонального режиму ускладнює перспективи його трансформації. Це стає атрибутивною рисою демократичних й авторитарних перспектив розвитку. Крім того, централізація субнаціонального режиму слугує стабілізації та консервації його як такого. Найчастіше такі режими зазнають краху винятково на підставі змін у межах національних політичних режимів (в особливій мірі це властиво стосовно субнаціональних авторитарних режимів у межах національного авторитаризму).

Тим не менше, доцільно розуміти й інші інструменти і шляхи трансформації локальних політичних режимів. З них виокремлюємо такі: 1) тиск на субнаціональний політичний режим “зверху” (зазвичай, тиск спричинений потребами централізованого державного апарату підвищувати рівні та показники ефективності регіонального і локального управління; це може бути причиною політичної децентралізації, що відбувається під час ослаблення адміністративного/політичного контролю); 2) тиск на субнаціональний політичний режим “знизу” (зазвичай, тиск спричинений економічним зростанням чи занепадом у субнаціональних одиницях, але залежно від напрямку трансформації режиму [312]: до демократизму веде реформізм інтересів на місцях, а до авторитаризму веде тенденція невдалості реформ на локальному рівні); 3) тиск “зовні” (зазвичай, такий тиск пов'язаний з включеністю субнаціональних одиниць у міжнародні політичні, а також економічні процеси; це найчастіше відбувається у напрямі від авторитаризму до демократії, хоч можливі зворотні сценарії (у випадку ізоляціоністської політики в тих або інших країнах і регіонах) тощо). Не потрібно забувати й про те, що від перспектив трансформації

та розвитку субнаціональних політичних режимів залежать політичні режими у країнах загалом. Демократизація на рівні регіонів найчастіше має своє втілення на прикладі демократизації всієї країни. Але демократизація на національному рівні також має за наслідок демократизацію субнаціональних одиниць. Аналогічні висновки можуть стосуватись авторитарних режимів тощо.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Як Ви розумієте категорію “субнаціональний політичний режим”?
- Як співвідносяться національний і субнаціональних політичні режими?
- Розкажіть про стан досліджень субнаціональних політичних режимів.
- Яке співвідношення територіального та політичного режиму?
- Які Вам відомі методики порівняльного аналізу субнаціональних режимів.
- Запропонуйте типологію субнаціональних політичних режимів.
- Що таке “індекс субнаціональної демократії” К. ГERVасоні? Деталізуйте.
- Розкажіть про “індекс локальної поліархії”, “індекс електорального домінування”.
- Які “ідеальні” типи субнаціональних політичних режимів виокремлює А. Боргес?
- Окресліть “субмінімальний аналіз субнаціональної демократії” А. Гірауді.
- Опишіть підхід аналізу “нерівномірності демократії” Дж. Бехренд.
- Схарактеризуйте субнаціональні демократичні режими на прикладі країн Європи.
- Що таке “анклав” політичного режиму?
- Розкажіть про різновиди анклавів авторитаризму.
- Що таке демократичний анклав?
- Які Ви знаєте типи демократичних анклавів?
- Проаналізуйте феномен субнаціонального авторитарного режиму.
- Що таке “політична машина”?
- Назвіть приклади використання феномену “політичної машини”.
- Назвіть атрибути субнаціональних авторитарних режимів.
- У чому суть концепту Е. Гібсона про “управління кордонами”?
- Які різновиди субнаціонального авторитаризму Ви можете виокремити та на якій основі?
- Які причини становлення і занепаду субнаціональних авторитарних режимів?

Розділ 8

ТРАНСФОРМАЦІЇ/ТРАНЗИТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ СУЧАСНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

- 8.1. Особливості транзиту політичних режимів за даними “Freedom House”.
- 8.2. Індикатори трансформацій та сталого розвитку режимів Фонду Бертельсманна.
- 8.3. Рівень корупції “Transparency International” і трансформації політичних режимів.
- 8.4. “Політичний атлас сучасності” й оцінювання транзиту політичних режимів.
- 8.5. Людський розвиток як індикатор розвитку політичних режимів сучасності.

Основні поняття: політичний режим, демократія, автократія, авторитаризм, транзит, трансформація, “Нації у транзиті”, політичний транзит, економічний транзит, консолідовані демократії, напівконсолідовані демократії, транзитивні режими, напівконсолідовані авторитарні режими, консолідовані авторитарні режими, демократизація, автократизація, “Країни на роздоріжжі”, статусний індекс та індекс управління, індекс трансформації Бертельсманна, політична та економічна трансформація, рівень та складність управління, “бар’єрні цінності” демократії, індикатори сталого урядування, “Transparency International”, індекс сприйняття корупції, корупція, Світовий барометр корупції, індекс хабародавців, “Політичний атлас сучасності”, дискримінантний аналіз, індекс державності, індекс зовнішніх і внутрішніх загроз, індекс потенціалу міжнародного впливу, індекс якості життя, індекс інституційних основ демократії, кластерний аналіз, метод головних компонент, індекс людського розвитку, індекс розвитку людського потенціалу, індекс здоров’я (довголіття), індекс освіти, індекс доходів, індекс смертності, рівень професійної освіти, індекс очікуваної і середньої тривалості навчання, інтегральний індекс, істотний показник прогресу, індекс фізичної якості життя, індекс розвитку з урахуванням нерівності статей, індекс гендерної нерівності, план добробуту Вандерфорда-Райлі, індекс якості життя, валове національне щастя, індикатор справжнього прогресу, міжнародний індекс щастя, благополуччя, економічне благополуччя, екологічне благополуччя, фізичне благополуччя, психічне благополуччя, робоче благополуччя, соціальне благополуччя, політичне благополуччя, шкала суб’єктивного благополуччя, поведінкова модель національного щастя, вимірювання гендерного розширення повноважень.

8.1. Особливості транзит у політичних режимів за даними “Freedom House”

Як зазначено у попередніх розділах, *політичний режим* – категорія, яка постійно розвивається та проходить принаймні три стадії цього процесу: становлення/появу, функціонування і занепад. Загалом у науці склалось бачення з приводу необхідності виокремлення декількох фаз розвитку політичних режимів: транзитної (перехідної), експлуатаційної й установчої. Тому зрозуміло, що політичні режими мають здатність трансформуватись, оскільки “кінець” однієї фази розвитку політичного режиму є “початком” іншої фази розвитку політичного режиму. *Транзит* найчастіше розуміють як інтервальний перехід від одного політичного режиму до іншого. Транзит або трансформація розпочинаються на підставі відкидання/заперечення усталеного (чи інституціоналізованого) політичного режиму і (не завжди, а найчастіше) закінчуються конструюванням нової конфігурації правил, які характеризують виникнення нового політичного режиму. Загалом очевидно, що *транзит/трансформація* передбачають зміщення від “усталеного” до “нового” режиму, усталення нового набору правил та відмови від старих правил у політичному режимі. З огляду на це, доцільним стає розгляд процесів, які сьогодні відбуваються у так званих перехідних (в режимному ракурсі) країнах світу, зокрема у посткомуністичних країнах Європи й Азії (хоча треба розуміти, що транзит може відбуватись в усталених/інституціоналізованих режимах).

Один з проєктів, які описують трансформаційні перетворення посткомуністичних країн світу, був започаткований згаданою вище організацією “Freedom House”, яка паралельно займається питаннями і проблемами свободи/демократії у світі. Йдеться про методику, яка називається “**Нації у транзиті**” (англ. “*Nations in Transit*”).

Проєкт орієнтовано на аналіз політичних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи, а також у країнах колишнього СРСР, тобто окремих країн Азії (огляд за 2013 р. містить відомості про 29 країн). Як стверджують розробники проєкту, в ньому відбувається оцінювання не просто діяльності урядів і парламентів, скільки становище в сфері реалізації прав та свобод індивідів у перехідних країнах. Хоча, з іншого боку, проєкт націлено на отримання чітких даних з приводу *політичного й економічного транзиту* у посткомуністичних країнах Євразії.

“Freedom House” наголошує, що рейтинги, які розроблено у межах проєкту, не відображають повноти ситуації у кожній окремо взятій країні, а тільки дають змогу робити загальні висновки про рівень розвитку демократії та зіставляти результати реформ у різних країнах, простежуючи довгострокові тенденції розвитку політичних режимів у них. Щорічні

огляди проекту “Нації у транзиті” публікують з 1995 р. Кожний новий звіт описує дані, які стосуються попереднього року: наприклад, звіт за 2013 рік описує події й тенденції 2012 р. тощо.

Методологія “Націй у транзиті”, як методологічні основи більшості проектів “Freedom House”, постійно вдосконалюється. Під час підготовки оглядів та рейтингів різних країн експертам роздають анкети, які охоплюють сім груп питань: 1) виборчий процес; 2) громадянське суспільство; 3) незалежність ЗМІ; 4) демократичність влади на національному рівні; 5) демократичність влади на локальному рівні; 6) судову систему та її незалежність; 7) корупцію. Разом із тим, рейтинги стають результатом консенсусу між співробітниками самої організації, консультантами проекту та авторами оглядів з окремих країн. Для їх конструювання використовують широке коло джерел: офіційні дані та дані неурядових і міжнародних організацій, місцевих ЗМІ. До 2005 р. демократичність влади як індикатор транзити режимів розраховувала як єдине ціле – без розподілу на категорії національного та локального рівнів.

Виборчий процес оцінює національні виконавчі та законодавчі вибори, розвиток багатопартійної системи, а також участь населення у політичному процесі. Категорія “*громадянське суспільство*” оцінює: зростання значення неурядових організацій, їх організаційного потенціалу та фінансової стійкості, а також правового і політичного середовища, у якому ці організації функціонують; розвиток вільних профспілок; участь груп інтересів у політичному процесі. Маркер “*незалежність ЗМІ*” адресовано до: поточного стану свободи преси (в тім числі законів про наклеп, переслідування журналістів, редакційну незалежність); життєздатності у фінансовому зрізі приватної преси та доступу приватних осіб до Інтернету. Показник “*демократичність влади на національному рівні*” оцінює демократичний характер і стійкість державної системи, незалежність, ефективність і підзвітність законодавчої та виконавчої влади, а також демократичного контролю за військовими/силовиками. Категорія “*демократичність влади на локальному рівні*” стосується децентралізації влади, відповідальності, виборів, а також дієвості органів місцевого самоврядування, прозорості і підзвітності місцевих органів влади. Маркер “*судова система та її незалежність*” аналізує конституційні реформи, захист прав людини, реформи у системі кримінального права, незалежність судової системи, статус прав етнічних меншин, гарантії рівності перед законом тощо. Нарешті, показник “*корупція*” репрезентує громадське сприйняття корупції, бізнес-інтереси політиків, ефективність законів про розкриття фінансової інформації та конфліктів інтересів, ефективність антикорупційних ініціатив тощо. Оцінювання за кожним маркером відбувається за усталеним переліком питань.

Процес створення рейтингів складається із чотирьох етапів: спочатку автори звітів по країнах складають прелімінарні рейтинги за зазначеними групами питань; тоді наукові консультанти оцінюють рейтинги всіх країн та в разі консенсусного рішення про деякі неточності переробляють їх; згодом автори звітів розглядають отримані від консультантів результати та, якщо вони відрізняються від початкових на більш, аніж на 0,5 бала, мають можливість їх оскаржити; і тільки після цього співробітники “Freedom House” проводять остаточну редактуру рейтингів, а також використовують їх для формулювання загальних висновків про рівень демократизації.

Рівень демократичного розвитку і транзити покликана зображати розроблена “Freedom House” шкала від “1” (найвищий) до “7” (найнижчий) балів. Мінімальний крок за шкалою становив “0,25” бала (зараз використовують більш дробову шкалу), причому за один рік показники країни вкрай зрідка змінюються більш, ніж на “1” бал. До 2004 р. держави оцінювали за двома параметрами – *рівень демократизації* та *верховенство права*. З 2004 р. застосовують новий, єдиний набір характеристик для аналізованих країн. Досліджувані країни поділено на п’ять груп: *консолідовані демократії* (“1–2” бали); *частково консолідовані (напівконсолідовані) демократії* (“3” бали); *перехідні (транзитивні) та гібридні режими* (“4” бали); *частково консолідовані (напівконсолідовані) авторитарні режими* (“5” балів); *консолідовані авторитарні режими* (“6–7” балів). Країни, які означено як консолідовані демократії (з рейтингом “1,00–1,99”), застосовують у політичному процесі практику ліберальних демократій. Країни, які означено як консолідовані демократії (рейтинг “2,00–2,99”), також оцінено на практиці як ліберальні демократії, проте їхні рейтинги понижено досить значною корупцією. Напівконсолідовані демократії (їхній рейтинг у межах “3,00–3,99”) також стосуються демократій (електоральних, проте не ліберальних) – тобто відповідають високим стандартам виборчого процесу, – та мають деякі недоліки захисту політичних прав і громадянських свобод. Перехідні (транзитивні) чи гібридні політичні режими (рейтинг на рівні “4,00–4,99”) – це також, зазвичай, електоральні демократії, проте вони відповідають тільки мінімальним стандартам у відборі національних лідерів, а демократичні інститути в них є крихкими і мають суттєві проблеми з приводу захисту політичних прав і громадянських свобод. Потенціал формування сталої ліберальної демократії у таких транзитних режимах залишається неясним. Країни, які оцінено як напівконсолідовані автократії (рейтинг “5,00–5,99”), намагаються замаскувати властивий їм авторитаризм, опираються на зовнішні силові структури з обмеженою повагою до інститутів та практики демократії. Як заведено, вони не відповідають навіть

мінімальним стандартам самоврядування та електоральної демократії тощо. Ті країни, які оцінено як консолідовані автократії (рейтинг на рівні “6,00–6,99”), – це закриті суспільства, де диктатори запобігають політичній конкуренції/плюралізму й відповідальні за масові порушення політичних, громадянських і людських прав.

За словами С. Хабданк-Колачківської, впродовж останніх років помічено такі тенденції трансформації політичних режимів перехідних країн Євразії: 1) тиск та наступ на громадянське суспільство (автократичні режими, що пройшли через масові протести у 2011–2012 рр., прийняли заходи з приводу запобігання подальшим демонстраціям, увівши нові обмежувальні закони та систематично застосовуючи тактику репресій; це притаманно для Росії, Казахстану, Білорусі, Азербайджану, Таджикистану, Туркменістану й Узбекистану; крім того, погіршення умов розвитку громадянського суспільства було властивим ліберальним та електоральним типам демократій, зокрема Угорщині та Косово); 2) прогрес у виборчому процесі в Грузії та Вірменії, регрес – у Росії та Україні; 3) ознаки політичної напруженості у країнах Центральної Європи (через тиск з боку ЄС і/чи інших міжнародних організацій із приводу впровадження режиму жорсткої економії і суспільне невдоволення корупцією у регіоні відбуваються часті урядові перестановки; наприклад, показники свободи ЗМІ погіршились у Румунії, Болгарії та Польщі, корупція зросла у Словаччині та Естонії, проте зменшилась у Чехії та Латвії); 4) зростання корупції на Балканах як цілісна тенденція політичного розвитку. Загалом, 12 країн у Євразії (з 29 в аналізі) станом на 2012 р. демонструють нижчі показники в рейтингу транзиту, аніж 15 років тому. Виконавча влада у більшості таких країн поступово поглинула або знищила все, що може загрожувати її монополії на владу, в тім числі судову незалежність, законодавчий контроль, офіційну політичну опозицію, політично незалежне ділове співтовариство, критично налаштовані ЗМІ. Дещо інша ситуація властива для нових членів ЄС. Річ у тім, що країни Центральної та Східної Європи продемонстрували хороші результати з більшості демократичних показників транзиту, але їх ослабили наслідки економічної кризи, що почалась 2008 р. Незважаючи на те, що в таких країнах властива політична підзвітність і мирна зміна влади, схожі збої затримують прогрес реформ та перешкоджають посиленню демократичних інститутів. Процес вступу до ЄС стимулював реформи на заході Балканського півострова та забезпечив формальні процедури для оцінювання прогресу країн у напрямі демократичних інститутів й ринкової економіки. Однак впровадження реформ, критично важливих для верховенства права, є неповним, поверхневим і малоефективним через нестачу політичної волі. Загалом 2012 р. стосовно тенденцій 2011 р.

погіршення якості демократії відбулось у 17 посткомуністичних країнах Європи, а покращення – лише в шести. Про це детально свідчать дані табл. 8.1.

Таблиця 8.1

Демократизація у посткомуністичних країнах (2002–2012) [299, 639]

Країна	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Болгарія	3,38	3,25	3,18	2,93	2,89	2,86	3,04	3,04	3,07	3,14	3,18
Естонія	2,00	1,92	1,96	1,96	1,96	1,93	1,93	1,96	1,93	1,93	1,96
Латвія	2,25	2,17	2,14	2,07	2,07	2,07	2,18	2,18	2,14	2,11	2,07
Литва	2,13	2,13	2,21	2,21	2,29	2,25	2,29	2,25	2,25	2,29	2,32
Польща	1,75	1,75	2,00	2,14	2,36	2,39	2,25	2,32	2,21	2,14	2,18
Румунія	3,63	3,58	3,39	3,39	3,29	3,36	3,36	3,46	3,43	3,43	3,50
Словаччина	2,08	2,08	2,00	1,96	2,14	2,29	2,46	2,68	2,54	2,50	2,57
Словенія	1,79	1,75	1,68	1,75	1,82	1,86	1,93	1,93	1,93	1,89	1,89
Угорщина	1,96	1,96	1,96	2,00	2,14	2,14	2,29	2,39	2,61	2,86	2,89
Чехія	2,33	2,33	2,29	2,25	2,25	2,14	2,18	2,21	2,18	2,18	2,14
Середні дані	2,33	2,29	2,28	2,27	2,32	2,33	2,39	2,44	2,43	2,45	2,47
Південно-Східна Європа											
Албанія	4,17	4,13	4,04	3,79	3,82	3,82	3,82	3,93	4,04	4,14	4,25
Боснія і Г-на	4,54	4,29	4,18	4,07	4,04	4,11	4,18	4,25	4,32	4,36	4,39
Косово	–	5,50	5,32	5,36	5,36	5,21	5,14	5,07	5,18	5,18	5,25
Македонія	4,29	4,00	3,89	3,82	3,82	3,86	3,86	3,79	3,82	3,89	3,93
Сербія	–	3,83	3,75	3,71	3,68	3,79	3,79	3,71	3,64	3,64	3,64
Хорватія	3,79	3,83	3,75	3,71	3,75	3,64	3,71	3,71	3,64	3,61	3,61
Чорногорія	–	3,83	3,79	3,89	3,93	3,79	3,79	3,79	3,82	3,82	3,82
Середні дані	4,20	4,20	4,10	4,05	4,06	4,03	4,04	4,04	4,07	4,09	4,13
Східна Європа											
Азербайджан	5,46	5,63	5,86	5,93	6,00	6,00	6,25	6,39	6,46	6,57	6,64
Білорусь	6,46	6,54	6,64	6,71	6,68	6,71	6,57	6,50	6,57	6,68	6,71
Вірменія	4,92	5,00	5,18	5,14	5,21	5,21	5,39	5,39	5,43	5,39	5,36
Грузія	4,83	4,83	4,96	4,86	4,68	4,79	4,93	4,93	4,86	4,82	4,75
Молдова	4,71	4,88	5,07	4,96	4,96	5,00	5,07	5,14	4,96	4,89	4,82
Росія	4,96	5,25	5,61	5,75	5,86	5,96	6,11	6,14	6,18	6,18	6,21
Україна	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86
Середні дані	5,15	5,29	5,40	5,37	5,38	5,42	5,53	5,55	5,58	5,62	5,62
Центральна Азія											
Казахстан	6,17	6,25	6,29	6,39	6,39	6,32	6,43	6,43	6,43	6,54	6,57
Киргизстан	5,67	5,67	5,64	5,68	5,68	5,93	6,04	6,21	6,11	6,00	5,96
Таджикистан	5,63	5,71	5,79	5,93	5,96	6,07	6,14	6,14	6,14	6,18	6,25
Туркменістан	6,83	6,88	6,93	6,96	6,96	6,93	6,93	6,93	6,93	6,93	6,93
Узбекистан	6,46	6,46	6,43	6,82	6,82	6,86	6,89	6,93	6,93	6,93	6,93
Середні дані	6,15	6,19	6,22	6,36	6,36	6,42	6,49	6,53	6,51	6,52	6,53

З отриманих результатів можна зробити чимало висновків. Перша їх група стосується поділу країн за політичними режимами: 1) консолідовані демократії – це Естонія, Словенія, Латвія, Польща, Чехія, Литва, Словаччина та Угорщина; 2) напівконсолідовані демократії – Болгарія, Румунія, Хорватія, Сербія, Македонія, Чорногорія; 3) гібридні чи перехідні системи – Албанія, Боснія та Герцеговина, Україна, Грузія, Молдова; 4) напівконсолідовані автократії – Косово, Вірменія та Киргизстан (з 2012 р.); 5) консолідовані автократії – Таджикистан, Азербайджан, Росія, Казахстан, Білорусь, Туркменістан, Узбекистан. Загалом очевидно, що не всі посткомуністичні члени Європейського Союзу консолідовані демократії, а також, що не всі посткомуністичні країни Центральної Азії консолідовані автократії.

Друга група висновків стосується еволюції політичних режимів сучасності у цивілізаційному вимірі: 1) серед країн Центральної Європи, Східної Європи, а також Центральної Азії було помічено поступове падіння тенденцій до демократизації – це найменшою мірою властиво для регіону Центральної Європи (відкат у різниці 2002 і 2012 рр. помічено в Литві, Польщі, Словаччині, Словенії, а також особливо в Угорщині); значно більшою мірою це притаманно для Східної Європи (за винятком Грузії); 2) серед країн Південно-Східної Європи у 2002–2012 рр. помічено повільну тенденцію до демократизації на стабільній основі (виняток тут становить, умовно, лише Чорногорія, яка у плані політичного режиму є найбільш стабільною у вибірці і позиціонується як напівконсолідована демократія). Загальний висновок полягає у тому, що з заходу на схід тенденції демократизації посткомуністичних країн децю поступово лімітуються, відходячи в площину авторитарних тенденцій. Значною мірою ця гіпотеза потребує уточнення і доведення або спростування, але це потрібно робити з огляду на політичні інститути та процеси. Частково потрібно зупинитись на детермінантах (патернах) їх пояснення, оскільки вони позиціонуються як маркери оцінювання на підставі методики “Нації у транзиті” (табл. 8.2).

Таблиця 8.2

Патерни транзиту в посткомуністичних країнах (за даними на 2013 р.)¹ [639]

Країна	ВП ²	ГС	НЗ	ДВНР	ДВЛР	ССН	К	РД
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Центрально-Східна (Центральна) Європа								
Болгарія	2,00	2,50	4,00	3,50	3,00	3,25	4,00	3,18
Естонія	1,75	1,75	1,50	2,25	2,50	1,50	2,50	1,96
Латвія	1,75	1,75	1,75	2,25	2,25	1,75	3,00	2,07

¹ Розраховано 2013 р. стосовно подій і тенденцій, які мали місце впродовж 2012 р.

² ВП – виборчий процес; ГС – громадянське суспільство; НЗ – незалежність ЗМІ; ДВНР – демократичність влади на національному рівні; ДВЛР – демократичність влади на локальному рівні; ССН – судова система та її незалежність; К – корупція; РД – рівень демократизації.

Закінчення табл. 8.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Литва	2,00	1,75	2,00	2,75	2,50	1,75	3,50	2,32
Польща	1,25	1,50	2,50	2,50	1,75	2,50	3,25	2,18
Румунія	3,00	2,50	4,25	4,00	3,00	3,75	4,00	3,50
Словаччина	1,50	1,75	2,75	2,75	2,50	3,00	3,75	2,57
Словенія	1,50	2,00	2,25	2,00	1,50	1,75	2,25	1,89
Угорщина	2,25	2,25	3,50	3,50	2,75	2,50	3,50	2,89
Чехія	1,25	1,75	2,50	2,75	1,75	1,75	3,25	2,14
Середні дані	1,83	1,95	2,70	2,83	2,35	2,35	3,30	2,47
Південно-Східна Європа								
Албанія	4,25	3,00	4,00	5,00	3,50	4,75	5,25	4,25
Боснія і Г-на	3,25	3,50	4,75	5,50	4,75	4,25	4,75	4,39
Косово	5,00	4,00	5,75	5,75	4,75	5,50	6,00	5,25
Македонія	3,25	3,25	4,75	4,25	3,75	4,25	4,00	3,93
Сербія	3,25	2,25	4,00	3,75	3,50	4,50	4,25	3,64
Хорватія	3,25	2,50	4,00	3,50	3,75	4,25	4,00	3,61
Чорногорія	3,25	2,75	4,25	4,25	3,25	4,00	5,00	3,82
Середні дані	3,64	3,04	4,50	4,57	3,89	4,50	4,75	4,13
Східна Європа								
Азербайджан	7,00	6,25	6,75	6,75	6,50	6,50	6,75	6,64
Білорусь	7,00	6,50	6,75	6,75	6,75	7,00	6,25	6,71
Вірменія	5,75	3,75	5,75	5,75	5,75	5,50	5,25	5,36
Грузія	4,75	3,75	4,25	5,50	5,50	5,00	4,50	4,75
Молдова	4,00	3,25	5,00	5,50	5,75	4,50	5,75	4,82
Росія	6,75	5,50	6,25	6,50	6,00	6,00	6,50	6,21
Україна	4,00	2,75	4,00	5,75	5,50	6,00	6,00	4,86
Середні дані	5,61	4,54	5,54	6,07	5,96	5,79	5,86	5,86
Центральна Азія								
Казахстан	6,75	6,25	6,75	6,75	6,50	6,50	6,50	6,57
Киргизстан	5,50	4,75	6,25	6,50	6,25	6,25	6,25	5,96
Таджикистан	6,50	6,25	6,25	6,25	6,00	6,25	6,25	6,25
Туркменістан	7,00	7,00	7,00	7,00	6,75	7,00	6,75	6,93
Узбекистан	7,00	7,00	7,00	7,00	6,75	7,00	6,75	6,93
Середні дані	6,55	6,25	6,65	6,70	6,45	6,60	6,50	6,53

Ця таблиця демонструє методику реалізації проекту “Нації у транзиті” на прикладі посткомуністичних країн Європи та Центральної Азії 2012 р. (тобто за даними від 2013 р.). Очевидно, що найбільш демократизовані є країни Центральної Європи: з-поміж них найбільше – Естонія та Словенія, а найменше – Болгарія та Румунія. Значно менше демократизованими є країни в Південно-Східній Європі (у кількісному розрахунку на 67 %). Найбільше наближеними до показників країн Центральної Європи сьогодні є такі країни Південно-Східної Європи, як Хорватія та

Сербія, а найбільш віддаленою країною є Косово. Країни Східної Європи менше демократизовані, ніж країни Південно-Східної Європи (відповідно на 37 %). Найбільш це помітно (у контексті автократизації) на прикладі Білорусі та Азербайджану, а найменше (у зрізі гібридного розвитку) – через апелювання до досвіду трансформації політичних режимів Грузії, Молдови й України. Найменш демократизовані (найбільш авторитаризовані) посткомуністичні країни Центральної Азії. Втім, найнегативнішу динаміку демонструють Туркменістан, Узбекистан. Деяко кращий стан демократизації в Киргизстані. Загалом розвиток демократизаційних (трансформаційних) процесів у порівняльному ракурсі між посткомуністичними країнами Євразії 2012 р. схематично виглядає так (рис. 8.1).

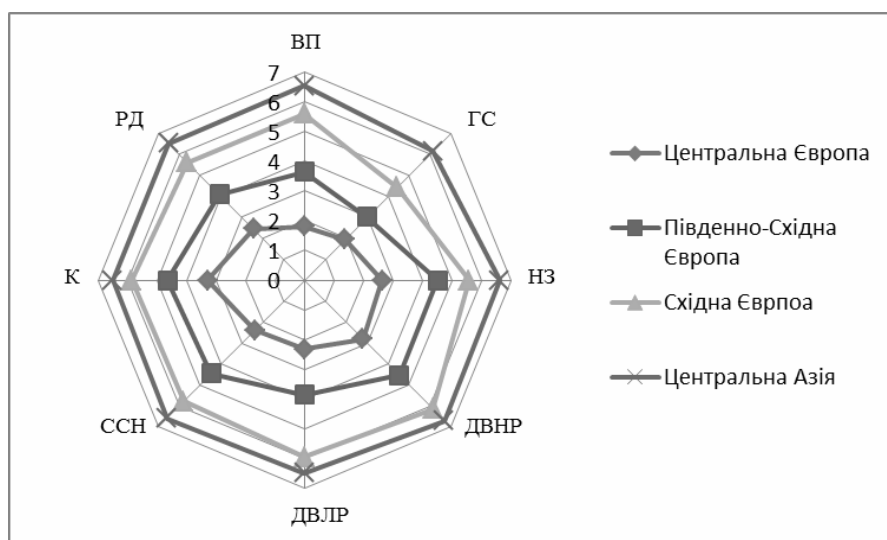

Рис. 8.1. Демократизація у посткомуністичних країнах (2012)

Загалом станом на 2012–2013 рр. помічено декілька цікавих тенденцій серед аналізованих посткомуністичних країн: 1) відлуння арабської весни в авторитарних державах вибірки (оцінка демократії у більшості країн Євразії знизилася чи лишилась без зміни). Побойуючись того, що демонстраційний ефект повстання в арабському Близькому Сході передасться на посткомуністичний перехідний регіон, авторитарні режими Білорусі, Азербайджану, а також Казахстану виступили проти протестів 2011 р., використовуючи всю повноту судової влади для запобігання та покарання інакодумців. У Росії, де вибори 2011 р. викликали широкі демонстрації, влада ж утрималася від масових репресій проти громадянського суспільства. Але продовжують використовувати судову систему як

засіб залякування та переслідувань активістів; 2) погіршення незалежності судової системи у всіх регіонах (за допомогою Албанії, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Угорщини, Казахстану, Росії, України тощо); 3) дуже помітний демократичний відкат в Україні й Угорщині; 4) виклики процесу подальшого реформування на Балканах (вагомі реформи призупинено практично у всіх балканських країнах, а Хорватія продемонструвала і надалі свою прихильність членству в ЄС, приєднавшись до організації 1 липня 2013 р.).

Ще один проект, який частково описує перехідні та трансформаційні процеси у посткомуністичних та інших країнах світу, також був розроблений організацією “Freedom House”. Йдеться про методику **“Країни на роздоріжжі”** (англ. *“Countries at the Crossroads”*). Мета проекту – оцінити діяльність органів виконавчої влади *за чотирма позиціями*: підзвітність влади і вплив громадськості; громадянські свободи; верховенство права; антикорупційні заходи, ступінь прозорості. Проект реалізується з 2004 р. Спочатку його проводили не щорічно (не проаналізовано в 2008 і 2009 рр.), проте нові редакції проекту публікують щороку. Втім, одну половину країн аналізують по непарних роках, іншу – по парних. Наприклад, 2010 р. проаналізовано 35 країн, 2011 р. – ще 35 (зовсім інших) країн. У 2012 р. до аналізу включено також 35 країн, проте ще інших. Щороку відбувається вибір стратегічно важливих країн світу, які перебувають на значимих роздоріжжях їхнього розвитку. Звіти по країнах пишуть незалежні експерти у кожній аналізованій країні.

Методологія проекту дає змогу одночасно готувати огляди країн та складати їхні кількісні цілісні рейтинги. Для складання рейтингів використовують шкалу від “0” до “7”, де: “0” – найгірша, “7” – найкраща оцінка діяльності органів влади. Початкові оцінки виставляють автори оглядів країн, згодом результати розглядають регіональні консультанти “Freedom House” та самі співробітники організації, яка має право на підсумкову редактуру рейтингів. Як у випадку з іншими проектами, “Freedom House” наголошує, що рейтинги не відображають повноти ситуації у розглянутих країнах. Автори по країнах виставляють оцінки щодо чотирьох запропонованих індикаторів якості урядування за усталеним набором запитань (як в інших проектах “Freedom House”). Так *підзвітність влади і вплив громадськості* оцінюють з огляду на такі маркери, як: вільні та чесні вибори й виборче законодавство; ефективна та відповідальна система влади; громадянська залученість й громадянський контроль; незалежність ЗМІ та свобода вираження думок. *Громадянські свободи* оперують такими показниками аналізу, як: захист від державного терору, необґрунтованого позбавлення волі й тортур; гендерна рівність; права етнічних, релігійних та інших відокремлених груп; свобода сові-

сті та віросповідання; свобода зборів та об'єднань. *Верховенство права* апелює такими категоріями, як: незалежна судова влада; ідея пріоритету законності у цивільних та кримінальних справах; відповідальність сил безпеки та військових цивільній владі; захист прав власності. Нарешті, індикатор *антикорупційної діяльності і прозорості* висвітлюється за допомогою таких маркерів, як: захист від корупції; антикорупційні межі та їх ефективність; захист від корупції з боку громадян; урядова прозорість. Для наглядності аналізуємо проект “Країни на роздоріжжі” у версії від 2011 р., де проведено порівняльне дослідження подій та тенденцій після “арабської весни”.

Отримані результати (табл. 8.3) якісно демонструють той факт, що припинення режимів політичних лідерів, які позиціонувались як авторитарні/деспотичні, є лише першим кроком на шляху до демократизації та підвищення рівня/якості урядових органів влади. Такий висновок отримано на основі апелювання до досвіду Тунісу, Єгипту, Лівії, Сирії тощо. У звіті було зазначено, що усунення від влади диктатора є не фактом закінчення авторитарного політичного режиму й урядування, а лише початком цього процесу. Також аргументовано, що проведення успішних політичних реформ слугує формуванню можливості для вивільнення від кланової економіки (що придушує економічні перспективи того, як розвиваються країни, і є своєрідним “ендемичним” захворюванням автократій). Внаслідок цього зроблено припущення, що ті країни, які проводять повільні (неминучі) реформи у регіоні, гіпотетично не втримуються від революційних подій.

Таблиця 8.3

Оцінка діяльності урядових органів влади за проектом “Країни на роздоріжжі” (від 2011 р.) [487]

Країна	Підзвітність влади і вплив громадськості	Громадянські свободи	Верховенство права	Антикорупційні заходи, ступінь прозорості	Якість урядування
1	2	3	4	5	6
Еритрея	0,12	0,79	0,27	0,56	0,44
Лівія	0,55	1,48	1,33	0,69	1,01
Сирія	1,25	1,99	1,60	1,25	1,52
Руанда	1,07	1,93	1,10	2,59	1,67
Лаос	1,03	2,37	1,68	1,63	1,68
Китай	0,91	1,98	1,77	2,48	1,79
Єгипет	1,64	1,91	2,68	1,70	1,98
Ефіопія	1,33	2,75	1,98	2,30	2,09
Свазіленд	1,61	2,93	1,93	1,97	2,11
Ангола	1,96	2,83	2,20	2,00	2,25
Туніс	1,35	2,86	2,40	2,83	2,36

Закінчення табл. 8.3

1	2	3	4	5	6
Венесуела	2,14	3,77	1,90	1,77	2,40
Алжир	2,58	2,92	2,49	2,56	2,64
Мавританія	3,32	3,01	2,15	2,82	2,83
Мадагаскар	2,30	4,43	2,45	2,13	2,83
Пакистан	4,11	2,56	2,58	2,30	2,89
Марокко	2,91	3,61	3,00	2,28	2,95
Таїланд	2,62	3,38	3,68	3,41	3,27
Сенегал	3,67	3,88	3,24	2,30	3,27
Бангладеш	4,10	4,28	3,08	2,54	3,50
Еквадор	3,89	4,13	3,03	2,99	3,51
Буркіна-Фасо	3,88	4,16	3,36	3,51	3,73
Мозамбік	3,88	4,38	3,60	3,30	3,79
Філіппіни	4,29	4,06	3,13	3,78	3,82
Болівія	4,21	4,54	3,35	3,25	3,84
Туреччина	4,12	3,81	3,92	3,62	3,87
Замбія	3,89	4,47	4,07	3,27	3,93
Колумбія	4,37	3,99	3,99	3,51	3,97
Парагвай	4,67	4,34	3,50	3,41	3,98
Малі	4,90	4,80	2,96	3,44	4,03
Перу	4,54	4,30	3,89	3,48	4,05
Гайана	4,35	4,60	4,54	3,74	4,31
Бутан	4,30	3,80	4,89	4,58	4,39
Греція	5,99	5,86	5,90	5,02	5,69
Італія	5,91	6,00	5,92	5,08	5,73

За даними проекту у версії від 2012 р. помічено такі тенденції: 1) зниження підзвітності системи влади та верховенства права; 2) покращення процедурних моментів у проведенні виборів (вони стали більше вільними та справедливими); 3) збільшення випадків насильств та організованої злочинності в Латинській Америці, застосування сили і цензури в Азії, корупції й електоральних зловживань в Африці.

8.2. Індикатори трансформацій та сталого розвитку режимів Фонду Бертельсманна

Крім організації “Freedom House”, проблемами дослідження трансформацій політичних режимів сучасності займається *Фонд Бертельсманна*, який заснував 1977 р. Р. Мон. Сьогодні це найбільший у Німеччині

приватний фонд, що курує (розробляє) проекти, націлені на пошук рішень актуальних проблем сучасності. Фонд володіє понад 75 % акцій організації “Bertelsmann AG” – медіа-корпорації, яка функціонує у 63 країнах світу. Коло тем, охоплені проектами фонду, дуже широке – освіта, охорона здоров’я, економіка та соціальні відносини, міжнародні відносини, корпоративна культура, благодійність, демографія тощо. Щорічно за інноваційні підходи до вирішення важливих проблем вручають премію ім. Карла Бертельсманна. У 2010 р. бюджет організації становив 60,3 млн євро. Фонд засновано в Гютерсло, представництва відкрито, наприклад, в Берліні, Вашингтоні, Брюсселі.

Міжнародні проекти організації охоплюють Єгипет, Польщу, Іспанію, США, Ізраїль, Палестинську автономію, Росію. Бюджети проектів формують головню за допомогою доходів від акцій концерну “Bertelsmann” (з моменту заснування фонд витратив на некомерційні проекти понад півмільярда євро). Головний та найбільш цитований проект в області дослідження політико-економічних систем світу – це **індекс трансформації Бертельсманна** (*Bertelsmann transformation index*, ВТІ). Його головною метою є порівняльний аналіз рівня *розвитку демократії і ринкової економіки*, а також *якості політичного управління* в різних країнах світу (за даними на 2012 р. було проаналізовано 128 країн). Проект реалізує Фонд Бертельсманна спільно з Центром дослідження прикладної політики, який базується у Мюнхені. У роботі над ВТІ бере участь міждисциплінарна комісія експертів, до якої належать представники провідних дослідницьких інститутів та університетів Німеччини та Франції. Примітною рисою цього проекту є той момент, що він стосується тільки трансформаційних переходів до демократії і ринкової економіки у тих країнах, які оцінено або як неліберальні, або як недемократичні, тобто такі, що перебувають у транзиті (переважною мірою це країни, які розвиваються¹).

Аналіз невдач та успіхів досліджуваних країн на основі порівняльного методу є частиною головних завдань індексу трансформації Бертельсманна. Їх зводять до визначення того, через які стратегічні орієнтації, за яких обставин можна успішно управляти розвитком і трансформаціями; які країни перебувають у стадії розвитку і трансформаційних процесів, а також до якої міри успішно; які передові практики варто виокремлювати; як зовнішньо можна оптимізувати процеси. Індекс оновлюється кожні два роки, підкреслюючи еволюцію переходу до демократії і ринкової економіки, а також оцінюючи якість управління та керівництва країн.

¹ Для аналізу ліберальних демократій використовують проект під назвою “Індикатори сталого урядування”.

Практичним результатом проекту є *два оновлювані рейтинги*, що поєднують якісні оцінки з кількісними показниками розвитку держав, які перебувають у стадії політичної/економічної трансформації. Індекс вимірює рівень розвитку демократії та ринкової економіки, а також якість державного управління у кожній розглянутій країні, а також їхню динаміку за останні роки. Отримані результати повинні сприяти вдосконаленню стратегій політичного управління трансформаційними процесами. Результати наукових досліджень є основою практичних рекомендацій, які поліпшують методи управління, а також практики зовнішньої підтримки трансформаційних процесів. Перший рейтинг індексу трансформації – *статусний індекс* (англ. *status index*). Він демонструє ступінь просування держав до демократії і ринкової економіки. Найкращі показники мають ті країни, де найбільш ефективно функціонують інститути демократії та ринкової економіки. Показник кожної країни розраховують як середнє арифметичне двох показників, які окремо характеризують прогрес в області політичної трансформації та економічної трансформації.

Успішність *політичної трансформації* визначають на підставі таких індикаторів: суверенність, політична участь, верховенство права, стабільність демократичних інститутів, політична/соціальна інтеграція. Індикатори ґрунтуються на вісімнадцяти маркерах. Під час аналізу *економічної трансформації* беруть до уваги такі індикатори, як рівень соціально-економічного розвитку, структуру ринкових та конкурентних процесів, валютну та цінову стабільність, повагу прав приватної власності, рівень загального добробуту, стійкість економічної системи, економічну ефективність. Усі економічні індикатори ґрунтуються на чотирнадцяти маркерах. Кожний рейтинг вимірюють за шкалою від “1” (найнижчий рівень успішності трансформації) до “10” (найвищий рівень успішності трансформації) балів. За даними 2012 р., найбільш та найменш успішні показники статусного індексу демонструють такі країни (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Статусний індекс трансформації у деяких країнах світу (на 2012 р.)

Країна	Статусний індекс	Індекс політичної трансформації	Індекс економічної трансформації
1	2	3	4
Найбільш успішні випадки трансформацій			
Чехія	9,61	9,65	9,57
Тайвань	9,54	9,65	9,43
Словенія	9,45	9,65	9,25
Уругвай	9,30	9,95	8,64
Естонія	9,28	9,55	9,00
Польща	9,05	9,20	8,89

Закінчення табл. 8.4

1	2	3	4
Литва	9,03	9,35	8,71
Словаччина	8,88	9,00	8,75
Чилі	8,87	9,20	8,54
Коста-Ріка	8,84	9,40	8,29
Найменш успішні випадки трансформацій			
Судан	3,33	2,87	3,79
Чад	3,32	3,13	3,50
Кот-д'Івуар	3,31	2,98	3,64
ДР Конго	3,11	3,65	2,57
Узбекистан	3,01	2,85	3,18
Афганістан	2,82	2,75	2,89
Північна Корея	2,00	2,60	1,39
Еритрея	1,82	2,13	1,50
М'янма	1,70	1,93	1,46
Сомалі	1,22	1,27	1,18

Другий рейтинг індексу трансформації – *індекс управління* (англ. *management index*). Він оцінює якість управління, здійснюваного політичними акторами. Результат кожної країни для цього рейтингу розраховують на підставі числових показників рівня та складності управління. *Рівень управління* визначають на підставі аналізу таких чинників, як здатність політичних акторів маневрувати і досягати консенсусу, ресурсна ефективність, взаємодія з зовнішнім середовищем. *Складність управління* вираховують на основі шести індикаторів: структурні умови, рівень освіти населення, традиції громадянського суспільства, інтенсивність конфліктів, економічні показники та роль інститутів у конкретній країні. Загалом індекс управління бере до уваги такі індикатори: рівень складності, управлінська продуктивність, керованість, ресурсна ефективність (щодо використання ресурсів), досягнення консенсусу та міжнародна співпраця. Кожний рейтинг також вимірюють за шкалою від “1” (найнижчий рівень успішності управління) до “10” (найвищий рівень успішності управління) балів. За даними 2012 р., найбільше та найменше успішні показники індексу управління демонструють такі країни (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

Індекс управління в трансформації у деяких країнах світу (на 2012 р.)

Країна	Індекс управління	РС ¹	УП	К	РЕ	ДК	МС
1	2	3	4	5	6	7	8
Найбільш успішні транзитні країни							
Тайвань	7,72	2,00	9,38	9,30	9,00	9,20	10,00
Уругвай	7,66	1,70	9,40	9,30	8,70	9,60	10,00

¹ Умовні позначення: РС – рівень складності; УП – управлінська продуктивність; К – керованість; РЕ – ресурсна ефективність; ДК – досягнення консенсусу; МС – міжнародна співпраця.

Закінчення табл. 8.5

1	2	3	4	5	6	7	8
Естонія	7,41	1,90	9,03	9,00	8,70	8,80	9,70
Бразилія	7,29	3,50	8,52	8,30	7,30	8,40	10,00
Чилі	7,15	1,60	8,80	8,30	8,30	9,20	9,30
Литва	7,15	1,90	8,72	8,30	8,30	8,20	10,00
Південна Корея	7,05	2,10	8,55	8,00	8,30	8,20	9,70
Ботсвана	7,02	3,40	8,23	7,70	8,00	8,30	9,00
Коста-Ріка	6,95	2,50	8,33	7,70	7,30	9,00	9,30
Мавританія	6,90	2,70	8,23	8,70	7,30	8,30	8,70
Найменш успішні транзитні країни							
Туркменістан	2,20	5,30	2,45	2,70	2,00	1,80	3,30
Зімбабве	2,17	7,10	2,32	2,30	1,70	2,60	2,70
Венесуела	2,15	4,30	2,46	2,00	2,70	2,50	2,70
Іран	2,14	5,10	2,40	2,70	2,30	2,60	2,00
Узбекистан	1,94	6,20	2,12	1,70	2,30	1,80	2,70
Кот-д'Івуар	1,85	8,50	1,92	1,70	1,70	2,00	2,30
Еритрея	1,78	8,80	1,83	1,00	3,30	1,00	2,00
М'янма	1,77	8,90	1,82	1,00	1,30	1,60	3,30
Сомалі	1,51	9,80	1,52	1,00	1,00	1,40	2,70
Північна Корея	1,31	7,50	1,38	1,30	2,00	1,20	1,00

Результати звіту з індексу трансформації за 2012 р. показали, що політичні свободи сьогодні обмежено в усьому світі, особливо у країнах Східної Європи та Південної Америки. Незважаючи на успіхи у подоланні глобальної фінансової та економічної кризи, соціально-економічні умови у більшості слаборозвинених країн світу є недостатніми або навіть катастрофічними. Як показують результати, коли економічне зростання не направлене в поле більшої соціальної справедливості та політичної свободи, то збільшуються можливості політичних репресій, реакційного популізму й соціального повстання. Використовуючи методику до посткомуністичних країн Європи, отримуємо у період 2008–2012 рр. такі результати (табл. 8.6).

Таблиця 8.6

Індекс трансформації у посткомуністичних країнах Європи (2008–2012)

Країна	2008 р.		2010 р.		2012 р.			
	СІ ¹	ІУ	СІ	ІУ	СІ	ПТ	ЕТ	ІУ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Центрально-Східна (Центральна) Європа								
Болгарія	8,44	6,73	8,36	6,67	8,29	8,65	7,93	6,56
Естонія	9,42	7,43	9,34	7,33	9,28	9,55	9,00	7,41
Латвія	8,60	6,86	8,51	6,68	8,31	8,80	7,82	6,81
Литва	9,16	6,70	9,04	6,91	9,03	9,35	8,71	7,15

¹ Умовні позначення: СІ – статусний індекс; ІУ – індекс управління; ПТ – політична трансформація; ЕТ – економічна трансформація.

Закінчення табл. 8.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Польща	8,76	5,27	8,86	6,52	9,05	9,20	8,89	6,79
Румунія	8,31	6,49	8,23	6,27	8,17	8,55	7,79	6,35
Словаччина	9,14	7,20	9,14	7,03	8,88	9,00	8,75	6,80
Словенія	9,49	6,83	9,52	6,55	9,45	9,65	9,25	6,57
Угорщина	9,18	6,67	9,00	6,51	8,48	8,35	8,61	5,47
Чехія	9,56	6,62	9,65	6,95	9,61	9,65	9,57	6,57
Середні дані	9,01	6,68	8,97	6,74	8,86	9,08	8,63	6,65
Південно-Східна Європа								
Албанія	7,07	5,60	7,17	5,85	7,02	7,25	6,79	5,42
Боснія і Г-на	6,51	4,59	6,43	4,49	6,41	6,40	6,43	4,03
Косово	–	–	6,48	5,40	6,28	6,70	5,86	5,35
Македонія	7,52	6,52	7,53	6,46	7,35	7,60	7,11	6,45
Сербія	7,20	5,41	7,39	5,95	7,51	8,05	6,96	6,01
Хорватія	8,57	6,87	8,30	6,61	8,25	8,40	8,11	6,39
Чорногорія	7,28	6,13	7,35	6,14	7,28	7,60	6,96	6,09
Середні дані	7,36	5,85	7,24	5,84	7,16	7,43	6,89	5,68
Східна Європа								
Азербайджан	4,51	3,83	4,85	4,05	4,85	4,02	5,68	4,00
Білорусь	4,47	2,89	4,52	3,26	4,36	3,93	4,79	2,77
Вірменія	6,41	5,14	5,75	4,36	5,59	5,25	5,93	4,70
Грузія	6,60	6,36	6,03	5,68	5,88	6,15	5,61	5,38
Молдова	5,93	4,48	5,79	4,49	6,24	7,05	5,43	5,39
Росія	5,94	3,84	5,70	3,41	5,73	5,35	6,11	3,96
Україна	6,93	5,21	6,55	4,92	5,96	6,10	5,82	4,62
Середні дані	5,83	4,54	5,60	4,31	5,52	5,41	5,62	4,40

Помічено кілька концептуальних висновків: 1) у всіх регіонах у 2008–2012 рр. відбувся спад статусного індексу (причому однаковою мірою); 2) у всіх регіонах у 2008–2012 рр. відбувся спад індексу управління (також однаковою мірою); 3) найбільш трансформованими є країни Центральної Європи, менш трансформованими є країни Південно-Східної Європи, а найменше трансформованими в оцінюваній вибірці є країни Східної Європи (почергова різниця між трьома групами є майже однаковою). Із країн Центральної Європи найбільш трансформовані (якщо провести зіставлення двох індексів) Естонія, Литва та Чехія; а найменш – Угорщина (2012), Румунія та Болгарія. Сповільнення і регрес трансформаційних перетворень найбільшою мірою помічено в Угорщині. З-поміж країн Південно-Східної Європи найбільші успіхи демонструє Хорватія (на рівні деяких країн Центральної Європи). Натомість, найменш трансформовані режими властиві Боснії і Герцеговині та Косово. Між країнами Східної Європи найбільш трансформовані (2012) Молдова та Грузія; а найменш – Білорусь та Азербайджан.

Як було зазначено, специфікою індексу трансформації є той момент, що до уваги не беруть усталені й довготривалі консолідовані (ліберальні) демократії. Проте оскільки в науці немає чіткого й однозначного розуміння “порогу консолідації” для демократії, то вирішено в індексі трансформації з аналізу вилучити всі ті країни, які були членами Організації економічного співробітництва та розвитку в 1989 р. Оцінка політичної діяльності, управління та якості демократії у державах-членах ОЕСР є в проекті “Індикатори сталого урядування” (про який йтиметься нижче), який також проводять під егідою Bertelsmann Stiftung. Крім того, з проекту індекс трансформації Бертельсманна було вилучено країни, населення яких менше 2 млн жителів (до 2006 р. діяла вимога про кількість населення країни не менше 3 млн людей). Винятками є тільки декілька випадків, які, на думку дослідників, становлять значний науковий інтерес: Косово, Бахрейн, Бутан, Естонія, Мавританія, Катар, Чорногорія. Загалом з 2003 до 2012 рр. кількість країн у дослідженні збільшилась зі 116 до 128. Їх зібрано у сім регіональних груп: Східна й Південна Африка; Західна та Центральна Африка; Азія й Океанія; Близький Схід і Північна Африка; Латинська Америка і Карибський басейн; пострадянська Євразія; Східно-Центральна й Південно-Східна Європа. Дослідницька лінія цього проекту передбачає, що до формування даних з кожної країни залучають двох експертів – закордонного та місцевого. Так можна подолати деякі елементи суб’єктивізму. Експерти з різних питань, які описують базові маркери індексу, виставляють середні оцінки – від “1” (найгірша оцінка) до “10” (найкраща оцінка) балів. Після цього бали підсумовують, і методом середнього арифметичного визначають потрібний для аналізу індекс, наприклад, політичну чи економічну трансформацію.

Питання, які стосуються індексу політичної трансформації, організація також використовує задля визначення демократії або автократії у конкретній країні. До уваги беруть шість “бар’єрних цінностей” політичної демократії: 1) вільні та справедливі вибори (“6” балів); 2) ефективна влада проведення урядування (вибраним демократично лідерам має вистачати повноважень урядувати) (“3” бали); 3) політичні і громадянські свободи (“3” бали); 4) свобода вираження думки (“3” бали); 5) розподіл влади (“3” бали); 6) громадянські права (“3” бали). Країна є *автократією* навіть тоді, коли не долається хоча одна “бар’єрна цінність” демократії. До автократій належать також “держави, які не відбулись”. Це країни, державна монополія на використання сили та базових адміністративних структур у яких вважається відсутньою або ж недостатньою, а тому уряд і система влади лімітовані у своїй спроможності діяти.

Результати проекту зображено у таких формах, як рейтинги, звіти по країнах, “Атласи трансформації” (спеціальний спосіб для візуалізації

результатів у мережі Інтернет). Крім того, фонд розробляє стратегічні рекомендації для осіб, що приймають політичні, владні та управлінські рішення у різних країнах. Для роботи з молодими представниками управлінської еліти, а також для обміну досвідом між ними Фонд Бертельсманна регулярно проводить конференції “Трансформаційні мислителі” (англ. *“Transformation thinkers”*) та підтримує спеціальний розділ для спілкування молодих управлінців на веб-сайті проекту.

Інший проект (було згадано вище), який розробляється під егідою Bertelsmann Stiftung, – **Індикатори сталого урядування** (англ. *Sustainable governance indicators*, SGI). Його розпочато 2009 р. та присвячено порівняльному аналізу необхідності реформ у країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку з огляду на те, як країни реагують на поточні соціальні/політичні проблеми. Проект спрямовано на формування всеосяжної бази даних із приводу урядової діяльності у найбільш розвинених “ринкових демократіях”. Проект оновлюється кожні два-три роки. Загалом значною мірою методологія проекту схожа до тієї, яка задіяна у випадку проекту індекс трансформації Бертельсманна. Проте є декілька вагомих відмінностей. Наприклад, кожну окрему країну вибірки аналізують не два, а три експерти – зовнішні, внутрішні та політологи/економісти [447]. На підставі цього й відбувається вимірювання необхідності реформ, а також ефективності наявних ініціатив. Загалом проект спрямований на виявлення кращих політичних рішень для просування демократії та ринкової економіки. Варто розуміти, що необхідність реформ у певній країні аналізують в статусному індексі, в той час як потенціал для реформ – в індексі управління.

Показники статусного індексу – це складові заходи, засновані на численних кількісних і якісних оцінках. Індекс складається зі складників – якості демократії та політичної ефективності/продуктивності (ефективності систем). Демократія – це незалежний складник, який опирається на такі індикатори, як електоральний процес, доступ до інформації, громадянські права, верховенство права, і становить половину оцінки статусного індексу. Друга половина (політична ефективність) у своїй основі має чотири групи індикаторів: 1) економіка та зайнятість (задіяно п’ять маркерів); 2) соціальні питання (також задіяно п’ять маркерів); 3) безпека (задіяно два маркери); 4) ресурси (задіяно три маркери) [397].

Індекс управління складається з двох окремих частин: виконавча потужність та виконавча відповідальність¹. Перша частина у своїй основі має три індикатори – керованість, імплементація політики й інституційна освіта (разом вісім маркерів) – і вивчає організаційну структуру уряду

¹ Більш детально див. [392, 523, 616].

й політичні процеси, пов'язані з нею. Друга частина також складається з трьох індикаторів – громадяни, легіслатура, а також посередницькі організації – та описує, як уряд взаємодіє з зовнішніми державними та недержавними структурами. Разом два індекси оперують 147 питаннями, стосовно яких відбувається визначення індикаторів сталого урядування. До аналізу взято 31 країну, стосовно яких станом на 2009 та 2011 рр. ситуація виглядає так (табл. 8.7).

Таблиця 8.7

Індекс сталого урядування в країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку (2009–2011)¹

Країна	2009 р.						2011 р.					
	СІ	ЯД	ПЕ	ІУ	ВП	ВВ	СІ	ЯД	ПЕ	ІУ	ВП	ВВ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Америка												
Канада	8,10	8,73	7,47	7,42	7,89	6,96	7,89	8,52	7,27	7,04	8,01	6,07
Мексика	5,29	5,53	5,05	5,71	6,72	4,70	5,25	5,47	5,03	5,87	6,74	5,00
США	7,37	8,17	6,56	7,15	7,50	6,81	7,49	8,60	6,38	7,24	7,78	6,70
Чилі	–	–	–	–	–	–	6,51	6,99	6,03	6,15	6,56	5,74
Середні дані	6,92	7,48	6,36	6,76	7,37	6,16	6,79	7,40	6,18	6,58	7,27	5,88
Азія та Океанія												
Австралія	7,57	8,16	6,97	7,42	7,47	7,37	7,75	8,46	7,04	7,71	7,81	7,61
Нова Зеландія	8,51	9,23	7,78	7,80	8,32	7,27	8,51	9,22	7,80	7,72	8,18	7,25
Південна Корея	6,17	6,19	6,16	6,46	7,11	5,82	5,82	5,47	6,17	5,92	6,67	5,17
Японія	6,63	6,90	6,35	6,11	6,02	6,20	6,54	6,93	6,15	6,41	6,39	6,42
Середні дані	7,22	7,62	6,82	6,95	7,23	6,67	7,16	7,52	6,79	6,94	7,27	6,61
Північна Європа												
Данія	8,35	8,89	7,81	8,02	8,53	7,50	8,34	9,05	7,63	7,90	8,29	7,52
Ісландія	7,79	8,16	7,41	7,62	7,25	7,99	7,65	8,41	6,88	7,23	7,09	7,37
Норвегія	8,68	9,60	7,76	8,27	8,02	8,52	8,64	9,43	7,85	8,20	8,03	8,37
Фінляндія	8,48	9,31	7,65	7,83	8,20	7,47	8,52	9,37	7,67	7,79	8,38	7,20
Швеція	8,52	9,20	7,84	7,96	7,64	8,29	8,65	9,38	7,91	8,29	8,39	8,19
Середні дані	8,36	9,03	7,69	7,94	7,93	7,95	8,36	9,13	7,59	7,88	8,04	7,73
Північно-Західна Європа												
Бельгія	7,42	8,22	6,63	6,50	6,01	6,99	7,17	7,89	6,45	6,00	5,04	6,95
Ірландія	7,81	8,59	7,02	7,03	7,25	6,81	7,37	8,64	6,11	6,33	6,26	6,40
Люксембург	7,62	8,02	7,23	7,08	6,87	7,29	7,60	7,97	7,22	7,05	6,60	7,51
Нідерланди	8,02	8,76	7,29	7,08	7,59	6,57	7,63	8,50	6,76	6,84	7,04	6,64
ОК	7,43	7,99	6,87	6,91	7,61	6,20	7,22	7,66	6,78	6,82	7,40	6,24
Середні дані	7,66	8,32	7,01	6,92	7,07	6,77	7,40	8,13	6,66	6,61	6,47	6,75

¹ Умовні позначення: СІ – статусний індекс; ЯД – якість демократії; ПЕ – політична ефективність; ІУ – індекс управління; ВП – виконавча потужність; ВВ – виконавча відповідальність.

Закінчення табл. 8.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Центрально-Західна Європа												
Австрія	7,44	7,84	7,05	6,74	6,61	6,86	6,86	7,40	6,33	6,39	6,17	6,60
Німеччина	7,76	8,86	6,65	6,94	6,73	7,16	7,77	8,76	6,77	6,84	6,72	6,97
Франція	6,82	7,50	6,15	5,77	6,46	5,07	6,74	7,32	6,16	5,82	6,83	4,81
Швейцарія	7,92	8,47	7,38	6,70	7,12	6,29	8,12	8,66	7,59	6,79	7,34	6,23
Середні дані	7,49	8,17	6,81	6,54	6,73	6,35	7,37	8,04	6,71	6,46	6,77	6,15
Центрально-Східна Європа												
Польща	5,38	6,05	4,70	4,68	4,28	5,09	6,33	7,31	5,35	5,79	6,26	5,32
Словаччина	6,29	6,88	5,71	6,36	6,70	6,02	5,48	5,81	5,16	4,75	4,41	5,10
Угорщина	6,11	6,81	5,41	6,21	6,57	5,85	5,94	6,39	5,50	5,71	5,96	5,46
Чехія	6,75	7,29	6,20	5,67	5,20	6,13	6,78	7,42	6,15	5,88	5,68	6,08
Середні дані	7,49	8,17	6,81	6,54	6,73	6,35	7,37	8,04	6,71	6,46	6,77	6,15
Південна Європа												
Греція	5,33	6,14	4,51	4,66	3,99	5,34	5,12	6,00	4,23	4,54	4,16	4,93
Іспанія	6,46	7,09	5,82	5,97	5,86	6,08	6,35	7,24	5,46	6,03	6,22	5,84
Італія	5,86	6,62	5,10	5,70	5,52	5,89	5,70	6,26	5,15	5,62	5,49	5,75
Португалія	6,66	7,68	5,65	6,04	6,45	5,63	6,59	7,54	5,63	5,76	6,41	5,11
Туреччина	4,22	4,37	4,07	5,75	5,95	5,55	4,65	4,90	4,40	6,07	6,43	5,72
Середні дані	5,71	6,38	5,03	5,62	5,55	5,70	5,68	6,39	4,97	5,60	5,74	5,47

Аналізовані країни демонструють тенденцію погіршення параметрів сталості урядування: найбільшою мірою це властиво для країн Північно-Західної Європи, а найменшою – для країн Північної та Південної Європи. Два останні регіони вважають найбільш стабільними у параметрах урядування. Загалом серед 31 аналізованої країни за сімома регіонами Європи найкращі показники станом на 2011 р. показує Північна Європа, а найгірші – Південна Європа. Провідні позиції займають такі країни, як Норвегія, Фінляндія, Швеція, Данія, Нова Зеландія та Канада. Перелік країн, у яких впродовж 2009–2011 рр. показники індикаторів стійкого урядування покращились: США, Австралія, Швеція, Швейцарія, Польща, Чехія та Туреччина. Зазначена ситуація не має комплексного політологічного інституційного пояснення: 1) країни найкращого, проміжного та найнижчого інституційного розвитку належать до різних географічних і культурних груп, у чому проявляється певна міжгрупова гетерогенність; 2) мажоритарні демократії не позиціонуються систематично як такі, що є кращими або гіршими, аніж консенсусні демократії (якщо до уваги брати модель класифікації демократій А. Лейпхарта на мажоритарні/консенсусні); 3) класифікація країн на федералістські і централістські (унітарні) не є пояснювальною змінною у трактуванні необхідності та доцільності реформ; 4) очевидно також те, що країни, які очолюють рейтинги, є соціал-демократичними моделями держав загального добробуту

(Данія, Швеція, Фінляндія, Норвегія), проте серед країн із найкращими показниками репрезентовано й ліберальні демократії (наприклад, Нова Зеландія, Швейцарія, Канада); 5) не працює гіпотеза про те, що країни, які довше є членами Організації економічного співробітництва і розвитку, більш розвинені (наприклад, у випадку Італії та Греції порівняно з Чилі, Польщею, Словаччиною, Чехією тощо). Однак помічено один цікавий момент: менші за розміром і більш відкриті національні економіки, зазвичай, проводять більш стійкі політичні курси. Загальний висновок полягає у тому, що якість державного управління найбільш важлива у забезпеченні стійких результатів політичного процесу: країни з продуктивним та ефективним виконавчим керівництвом, демократичним порядком та ефективним включенням представників громадськості до процесу вироблення політики успішніші з погляду стійкості, а також із погляду соціальної справедливості.

8.3. Рівень корупції “Transparency International” і трансформації політичних режимів

Ще одна організація, яка опосередковано займається дослідженням процесів трансформації політичних режимів (систем) сучасності, зокрема питаннями боротьби з корупцією, – “*Transparency International*”. Її заснував 1993 р. колишній директор Світового банку П. Айген. Штаб-квартира організації розташована в Берліні, але, крім того, існує понад 70 філіалів структури у всьому світі. Головними джерелами фінансування неурядової організації є американський Національний фонд демократії (NED), Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Фонд Сороса та Фонд Форда, а також безліч транснаціональних корпорацій, такі як BP-Amoco, Exxon, Rio Tinto, Shell та інші.

Transparency International працює над багатьма проектами, найвідомішими з яких є індекс сприйняття корупції, глобальний (світовий) барометр корупції та індекс хабародавців. Проекти відрізняються один від одного за методологічними основами. Індекс сприйняття корупції формується на підставі експертних оцінок і “вимірює” переважно корупцію у вищих ешелонах влади та бізнесі. Барометр спирається на масові опитування, які зафіксують корумпованість переважно на нижніх ешелонах політичної та соціальної системи. Така відмінність задає оригінальний дизайн кожного зі зазначених проектів.

Орієнтацію на експертні опитування ініціатори проекту **індекс сприйняття корупції** пояснюють тим, що у вимірюванні корупції статистичні дані (наприклад, кількість кримінальних справ та судових вироків), за-

звичай, не “працюють”. Ці дані: по-перше, не завжди доступні; по-друге, відображають не стільки реальний рівень корупції, скільки ефективність роботи правоохоронних органів. У такій ситуації єдиним надійним джерелом інформації є думки, а також свідчення тих, хто безпосередньо стикається з корупцією і професійно займається її вивченням. Індекс було створено та вперше використано 1995 р. Після цього відбулось чимало змін та модифікацій. Залишилось стабільним трактування *корупції* – як “зловживання державною владою заради особистої вигоди” [422].

Transparency International докладає чимало зусиль для того, щоб забезпечити достовірність первинної інформації, використовуваної при складанні свого індексу сприйняття корупції, і валідність підсумкових результатів. Згідно з визначеними вимогами, для включення країни в індекс обов’язковою є наявність трьох джерел інформації. У 2003 р. індекс складали для 133 країн, 2004 р. – для 146, 2005 – для 159, 2011 – для 182, 2012 – для 176 країн. Для опитування експертів застосовують “перехресну схему”, коли експерти з країн із перехідною економікою оцінюють корупцію у розвинених країнах, а експерти з розвинених країн – у перехідних [423].

Індекс ґрунтується на кількох незалежних опитуваннях, у яких беруть участь міжнародні експерти, втім числі з Азійського й Африканського банків розвитку, Світового банку та організації “Freedom House”, Фонду Бертельсманна, організацій “Economist Intelligence Unit”, “Global Insight”, Світового економічного форуму та інших. Індекс до 2011 р. становив оцінку від “0” (максимальний рівень корупції) до “10” (відсутність корупції) балів. З 2012 р. шкалу оцінювання було дещо змінено: від “0” (максимальний рівень корупції) до “100” (відсутність корупції) балів. Проте суттєво це не вплинуло на позиціонування країн, оскільки зміна шкали переважно зроблена на основі введення множника “10”. Разом з цим, деякі вчені висловлюють побоювання, що оскільки індекс сприйняття корупції суттєво впливає на сприйняття корупції жителями країн (бо постійно цитується в ЗМІ), а також зменшує можливості економічного розвитку, то він є “самостійним пророцтвом”.

За даними на 2011 р., найменше сприйняття корупції властиве для таких країн, як Нова Зеландія (“9,5”), Данія (“9,4”), Фінляндія (“9,4”), Швеція (“9,3”), Сінгапур (“9,2”), Норвегія (“9,0”), Нідерланди (“8,9”), Австралія (“8,8”), Швейцарія (“8,8”), Канада (“8,7”). Найбільше сприйняття корупції властиво для Сомалі (“1,0”), Північної Кореї (“1,0”), М’янми (“1,5”), Афганістану (“1,5”), Узбекистану (“1,6”), Туркменістану (“1,6”), а також Судану (“1,6”). Україна позиціонувалась як 152 за рейтингом країна з індексом сприйняття корупції на рівні “2,3” бала.

За даними на 2012 р., найменше сприйняття корупції властиве для таких країн, як Данія (“90”), Фінляндія (“90”), Нова Зеландія (“90”), Швеція (“88”), Сінгапур (“87”), Швейцарія (“86”), Австрія (“85”), Норвегія (“85”), Канада (“84”), Нідерланди (“84”), Ісландія (“82”) тощо. Найбільше сприйняття корупції властиво для Сомалі (“8”), Північної Кореї (“8”), Афганістану (“8”), Судану (“13”), М’янми (“15”), Узбекистану (“17”), Туркменістану (“17”), Іраку (“18”), Венесуели (“19”), Гаїті (“19”) тощо. Україна 2012 р. позиціонувалась як 144 за рейтингом країна з індексом сприйняття корупції на рівні “26” балів [424]. Що стосується перехідних країн Європи, то у їхньому зрізі індекс сприйняття корупції має такий вигляд (табл. 8.8).

Таблиця 8.8

Індекс сприйняття корупції у посткомуністичних країнах Європи (2002–2012)

Країна	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
Центрально-Східна (Центральна) Європа							
Болгарія	4,0	4,1	4,0	3,6	3,6	3,3	41
Естонія	5,6	5,5	6,7	6,6	6,5	6,4	64
Латвія	3,7	4,0	4,7	5,0	4,3	4,2	49
Литва	4,8	4,6	4,8	4,6	5,0	4,8	54
Польща	4,0	3,5	3,7	4,6	5,3	5,5	58
Румунія	2,6	2,9	3,1	3,8	3,7	3,6	44
Словаччина	3,7	4,0	4,7	5,0	4,3	4,0	46
Словенія	5,2	5,9	6,4	6,7	6,4	5,9	61
Угорщина	4,9	4,8	5,2	5,1	4,7	4,6	55
Чехія	3,7	4,2	4,8	5,2	4,6	4,4	49
Середні дані	4,2	4,4	4,8	5,0	4,8	4,7	52
Південно-Східна Європа							
Албанія	2,5	2,5	2,6	3,4	3,3	3,1	33
Боснія і Г-на	–	3,3	2,9	3,3	3,2	3,2	42
Косово	–	–	–	–	2,8	2,9	34
Македонія	–	2,7	2,7	3,6	4,1	3,9	43
Сербія	–	2,3	2,8	3,4	3,5	3,3	39
Хорватія	3,8	3,5	3,4	4,4	4,1	4,0	46
Чорногорія	–	–	–	3,4	3,7	4,0	41
Середні дані	3,2	2,9	2,9	3,6	3,5	3,5	40
Східна Європа							
Азербайджан	–	1,8	2,2	2,1	2,4	2,4	27
Білорусь	–	4,2	2,6	2,1	2,5	2,4	31
Вірменія	–	3,0	2,9	3,0	2,6	2,6	34
Грузія	2,4	2,0	2,8	3,9	3,8	4,1	52
Молдова	2,1	2,3	3,2	2,9	2,9	2,9	36
Росія	–	2,7	2,4	2,1	2,1	2,4	28
Україна	–	2,3	2,6	2,7	2,4	2,3	26
Середні дані	2,3	2,6	2,7	2,7	2,7	2,7	33

Як бачимо, найменшим сприйняття корупції є в країнах Центральної Європи, а найбільшим – у країнах Східної Європи. За даними на 2011 і 2012 рр., найкращі результати демонструють Естонія, Словенія і Польща, а найгірші – Україна, Росія та Азербайджан. Властива специфіка зменшення індексу сприйняття корупції у більш демократичних країнах, а також збільшення індексу сприйняття корупції у більш авторитарних країнах: в середньому індекс сприйняття корупції в демократичних режимах становить “52” бали, в гібридних – “38” балів, в авторитарних – “29” балів. У країнах, які є членами ЄС (тобто демократіями), найгірші результати властиві для Болгарії, Румунії, Словаччини та Хорватії (на рівні деяких гібридних режимів країн Південно-Східної та Східної Європи). Відносно стабільну динаміку зменшення корупції у 2002–2012 рр. продемонстрували Польща, Румунія, Косово (у 2010–2012), Македонія, Сербія, Чорногорія, Азербайджан, Грузія. Загалом найкращі показники у всіх розглянутих регіонах були властиві для 2008 та 2012 рр.: впродовж 2008–2012 рр. помічено зростання корупції практично у всіх аналізованих країнах (у тім числі за результатами фінансово-економічної кризи).

Оскільки рівень корупції змінюється дуже повільно, то в основі індексу лежать усереднені дані, зібрані за три останні роки. Іншими словами, індекс дає уявлення про поточну ситуацію, майже не фокусуючись на зрушеннях, які відбуваються із року в рік. Саме у зв’язку з цим проект мало влаштовує техніку крестемпоральних порівнянь. Найменше надійний у цьому сенсі показник – місце країни в загальному рейтингу, яке може змінитися тому, що змінився склад країн, які включено в індекс. Не завжди відображає реальної динаміки і підвищення або пониження балів країн, оскільки воно може бути обумовлене коригуванням вибірки, методології та джерел інформації. В іншому індекс сприйняття корупції є відносно надійним інструментом порівняльного вимірювання. Проте ступінь надійності однаковий не для всіх країн. Бали та ранги країн, рівень корупції у яких оцінюється на основі невеликої кількості джерел, що характеризуються великим розкидом в оцінках, можуть виявитися не цілком рівнозначними.

Прагнення до диверсифікації джерел інформації спонукало експертів розробити новий індекс – **Світовий барометр корупції**, – що оцінює повсякденний корупційний досвід громадян різних країн, їхнє ставлення до корупції, орієнтири та пріоритети у боротьбі з нею. Дослідження проводиться з 2003 р. у рамках опитування “Голос народу” Інституту Геллапа. При роботі над Барометром–2004 було опитано більше 50 тис. людей у 64 країнах світу, Барометр–2005 охопив 70 країн, Барометр–2011 – понад 100 тис. людей у 100 країнах, а Барометр–2013 – майже 115 тис. людей у 107 країнах світу. В рамках опитування респондентам ставлять

питання про вплив корупції на різні сфери життя, приміром, на особисте та сімейне життя, економіку, політику, культуру, суспільні цінності. У 2010–2013 рр. до уваги було залучено дані з приводу хабарництва, а також відношення до конкретних випадків корупції. Людей опитують про те, наскільки змінився рівень корупції у країні за останні три роки (з різних категорій та інституцій – партій, парламентів, поліції, бізнесу, ЗМІ, громадського сектору, судоустрою, неурядових організацій, церкви, армії). Отримано результат, що корупція найчастіше зачіпає діяльність таких інститутів та інституцій, як політичні партії (у 51 аналізованих країні світу), суди (у 20 аналізованих країнах світу), поліцію (у 36 аналізованих країнах світу) тощо.

Також описано ставлення респондентів з приводу дій уряду для подолання корупції в аналізованих країнах. Наприклад, в Україні, за даними на 2011 р., 30 % респондентів вважали, що корупція зросла, а 60 % – що вона залишилась на однаковому рівні. У 2013 р. 59 % респондентів вважали, що корупція в Україні зросла (суттєво або хоча б частково), і лише 41 %, що вона залишилась на сталому рівні або зменшилась. З-поміж найбільш корумпованих інститутів визначено такі: політичні партії (так вважають 74 % опитаних), парламент (77 %), збройні сили (52 %), ЗМІ (48 %), бізнес (65 %), система освіти (69 %), судова система (87 %), система охорони здоров'я (77 %), поліція/міліція (84 %), державна служба (82 %). Майже 80 % респондентів негативно оцінюють дії уряду на подолання корупції в країні. На відміну, значно ефективнішими є дії з подолання корупції в Грузії (54 % респондентів вважають, що дії уряду є ефективними) [486].

З-поміж посткомуністичних країн Європи корумпованість політичних партій вважають первинною проблемою у таких випадках, як Чехія, Грузія, Латвія, Литва, Боснія та Герцеговина, Угорщина, Косово, Польща, Румунія, Сербія, а також Словенія. Корумпованість поліції властива (як превалююча стосовно інших сфер) для таких країн, як Азербайджан, Молдова і Росія. Проблеми судової системи у ракурсі інших векторів корупції домінуючі у Болгарії, Хорватії, Грузії, Україні та Македонії. Помітними є проблеми корумпованості парламентів у Литві та Румунії. Проблема корумпованості державних службовців дуже виразно помітна у випадку Білорусі та Росії. Проблеми у сфері освіти превалюють у Вірменії. Загалом варто зауважити, що світовий барометр корупції позиціонується як проект, що досить суб'єктивований цінностями респондентів з різних аналізованих країн. Тому його доцільно вживати у межах не компаративних зіставлень різних країн, а компаративних сценаріїв у межах конкретної аналізованої країни. Різноманітність джерел, що поєднує опитування експертів з опитуваннями громадської думки, – безумовна

якість проектів Transparency International. Разом із тим, їм притаманно багато недоліків. У їх числі потрібно згадати одномірність й одновекторність, які обмежують можливість порівняння аналітичних випадків. Крім того, орієнтація проектів на широкі узагальнення призводить до нехтування специфікою “особливих кейсів”, не беручи до уваги різницю між різними типами корупції (політична, економічна, корпоративна тощо).

Допоміжним елементом у цьому випадку є так званий **індекс хабародавців** (англ. *Bribe payers index*, BPI), який вперше розраховано 1999 р. У 2008 р. він стосувався 22 країн, а 2011 – 28 (серед них – найбільші країни-експортери у світі). До уваги під час розрахунку індексу взято часте хабарництво бізнес-структур у випадку роботи за кордоном. Утім, бізнесмени відповідають винятково на два питання, на підставі чого за шкалою від “0” (найбільший рівень хабарництва) до “10” балів (хабарництва немає взагалі) описують проаналізовану ситуацію в конкретній країні. Майже усі проаналізовані країни підписали Конвенцію Організації економічного співробітництва та розвитку з боротьби з хабарництвом (1997) та Конвенцію ООН проти корупції (2003). Станом на 2011 р. це виглядає так (табл. 8.9).

Таблиця 8.9

Індекс хабародавців у найбільших країнах-експортерах (2011) [394]

Країна	BPI	Країна	BPI
Нідерланди	8,8	Гонконг	7,6
Швейцарія	8,8	Італія	7,6
Бельгія	8,7	Малайзія	7,6
Німеччина	8,6	ПАР	7,6
Японія	8,6	Тайвань	7,5
Австралія	8,5	Індія	7,5
Канада	8,5	Туреччина	7,5
Сінгапур	8,3	Саудівська Аравія	7,4
Об'єднане Королівство	8,3	Аргентина	7,3
США	8,1	ОАЕ	7,3
Франція	8,0	Індонезія	7,1
Іспанія	8,0	Мексика	7,0
Південна Корея	7,9	Китай	6,5
Бразилія	7,7	Росія	6,1

Як бачимо за результатами таблиці, найменше хабарництво властиве (з-поміж усіх аналізованих країн) для Нідерландів і Швейцарії, найбільше – для Росії і Китаю. Загалом помічено специфіку: спадання рівня демократії синхронне зростанню рівня хабарництва. Варто зауважити, що запропонований індекс є дуже інструментальним і його не можна використовувати як довершений науковий підхід.

8.4. “Політичний атлас сучасності” й оцінювання транзити політичних режимів

Проблематику трансформації та розвитку політичних режимів сучасності також піднято в рамках проекту “*Політичний атлас сучасності*”, розпочатого 2005 р. Московським державним інститутом міжнародних відносин, Інститутом громадського проектування, а також журналом “Експерт”. Головна мета проекту – це провести комплексний порівняльний аналіз політичного розвитку 192 країн світу, розробити їхню багатовимірну класифікацію та здійснити аналіз динаміки структур світової політики. Авторами проекту є А. Мельвіль, М. Ільїн, Е. Мелешкіна та інші. Проект має *міждисциплінарний характер*, оскільки у ньому, поряд із методами політичної компаративістики, використано методи багатовимірного статистичного аналізу (зокрема, регресійного, дискримінантного, кластерного, методу головних компонент тощо) щодо тимчасових аналітичних даних.

Автори проекту демонструють, що в сучасному світі є 192 суверенні держави. Усі вони є членами ООН та в цьому сенсі належать до одного світового “клубу”. Кожна з країн має тільки їй притаманні особливості, а також посідає особливе місце у взаємопов’язаній глобальній співдружності. Крім того, всі країни унікальні за своїми політичними та іншим характеристиками, перебувають на різних етапах розвитку, вирішуючи власні специфічні національні завдання. Із цього приводу у проекті поставлено питання: як і за якими критеріями порівнювати між собою такі унікальні явища світової політики, як сучасні країни; як у порівнянні країн сьогодні брати до уваги особливості їхньої історії, культури й економіки, рівні, етапи та траєкторії суспільно-політичного розвитку та їх національні пріоритети; чи можна за єдиними критеріями порівнювати, наприклад, рівні демократичного розвитку сьогоднішньої Великобританії та якої-небудь нової країни, тільки приступившої до будівництва демократичних інститутів та практик; чи можна порівнювати, на перший погляд, непорівнювані США та Бенін, Нідерланди та Тувалу, Туркменістан і Сан-Марино; як забезпечити наукову строгість аналізу; яку роль кількісні методи можуть відіграти в порівняльному аналізі політичних систем та політичних режимів сучасних країн; як виділяти головні чинники, які впливають на становище національних політич у структурі їхніх взаємозв’язків.

Сформульовані завдання мають досить складний характер насамперед у силу невизначеної кількості чинників. Визначення сукупності чинників/параметрів, щодо яких проводять порівняльний аналіз, завжди несе елементи суб’єктивізму і спрощення. На думку авторів проекту,

ідеального інструменту для політичних порівнянь немає. Проте навіть суб'єктивно сконструйований інструмент порівняння виправданий, якщо за його допомогою вдасться розкрити значущі грані політичної реальності. В руслі такої логіки сформульовано такі *припущення* та *гіпотези*: 1) на становище національних держав у структурі їх взаємозв'язків впливає насамперед якість їхньої державності, змога держави забезпечити ефективне функціонування та відтворення політичних інститутів; 2) функціонування та відтворення політичних інститутів значною мірою залежить від того, як держава справляється з викликами, які виходять з зовнішнього та внутрішнього середовища; 3) на становище держав у структурі їхніх взаємозв'язків впливає наявний у них ресурс впливу; 4) їхнє взаємне положення залежить від того, наскільки держава реалізує функцію життєзабезпечення власного населення; 5) на становищі держав у структурі їх взаємозв'язків сьогодні позначається наявність (відсутність) і ступінь реалізації інституційного потенціалу демократичного розвитку – традицій конкуренції, представництва та участі.

На основі зазначених емпіричних гіпотез, автори проекту розробили *систему комплексних індексів*, які допомагають проводити кількісні виміри та порівняння: 1) індекс державності; 2) індекс зовнішніх і внутрішніх загроз; 3) індекс потенціалу міжнародного впливу; 4) індекс якості життя; 5) індекс інституційних основ демократії [180]. З таких індексів з використанням зібраної під час реалізації проекту бази даних сконструйовано рейтинги всіх країн світу (станом на 2005 р.), які розкривають їхнє розташування одна стосовно іншої з окремих сукупностей параметрів. У побудові рейтингів автори вдалися до процедури *дискримінантного аналізу*¹, що дало змогу визначати реальні значення (“ваги”) окремих параметрів в межах кожного з індексів. Так виявлено поділи в ракурсі країн по різних “осях”, кожна з яких складається зі “зваженого” набору релевантних (відносних) параметрів та характеризує значущі сторони політичного існування (“політичної екзистенції”) і розвитку країн². Кожний з індексів вираховують за шкалою від “0”

¹ За допомогою дискримінантного аналізу виключено механічне поєднання параметрів індексів, які мають неоднакове значення у визначенні реального місця країни за відповідною “віссю”. Коли рейтинг будують на основі експертних оцінок, визначати “вагу” окремих параметрів можна інтуїтивним способом із урахуванням всієї сукупності експертних знань. При статистичному підході це неможливо. Тому для визначення “ваги” окремих параметрів у рамках одного індексу використовують процедуру дискримінантного аналізу.

² Для побудови комплексних індексів у “Політичному атласі сучасності” використано чинні методики та проекти, які можна поділити на дві групи: 1) “*великі проекти*” (“Політія”, проекти “Freedom House”, глобальні рейтинги “Transparency International” й індекс людського розвитку); 2) “*академічні проекти*” (це проекти Т. Ванханена, “типоло-

(найнижчий показник) до “10” (найвищий показник) балів. Однак помічено паралельну кореляцію вищого та нижчого балу (наприклад, між індексами державності та загроз тощо).

Індекс державності у проекті використовують з метою визначити здатність держави забезпечувати своє існування, самостійний розвиток, вирішувати всі ті зовнішні/внутрішні проблеми, які стоять перед нею, використовуючи “прерогативи суверена”. Хоча всі порівнювані між собою країни-члени ООН формально суверенні, реально ступінь їхньої “суверенної державності” різний. Одні держави (а їх не так багато) у повному розумінні незалежні та самостійні у визначенні внутрішньої та зовнішньої політики, здатні самостійно забезпечувати виконання своїх прерогатив. Для інших держав проведення таких прерогатив більшою мірою залежить від інших держав, міжнародного співтовариства, аніж від власних політичних, економічних та інших можливостей. Вони не можуть скільки-небудь незалежно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Індекс визначає ступінь самостійності, успішності, керованості, спроможності та ефективності держав. Його протилежні полюси – це “успішні суверенні держави” та “неспроможні несуверенні держави” (чи держави, які не відбулись). В індексі об’єднано найбільш універсальні кількісні та/чи якісні змінні, які фіксують важливі сторони існування будь-якої держави. Індекс розраховано з огляду на велику кількість маркерів¹. Індекс державності найвищий (в порядку спадання) у таких країнах: США, Японія, Швейцарія, Німеччина, Нова Зеландія, Австрія, Франція, Південна Корея, Бразилія, Фінляндія. Найнижчий індекс в таких країнах: Грузія, Бутан, Гвінея-Бісау, Бурунді, ЦАР, Східний Тимор, Афганістан, Киргизстан, Чад. Україна перебуває на 113 місці (“4,35” бала).

Індекс зовнішніх і внутрішніх загроз використовують у визначенні масштабів та інтенсивності загроз та викликів для конкретних держав з боку зовнішнього та внутрішнього середовища. У першому випадку йдеться про всі типи загроз, які породжуються ззовні (інші держави,

гія несоціалістичних країн” Академії наук СРСР, індекс трансформації Бертельсманна, індекс проекту “Ліберальні інститути” Центру вивчення демократичного управління); 3) проекти, які у “Політичному атласі сучасності” розглянуто як “політично ангажовані” (це Індекс свободи преси “Репортерів без меж”, “Індекс глобалізації” компанії “А.Т. Kearney”, проекти інститутів Катона та Фрейзера “Економічна свобода у світі”, “Індекс світової конкурентоспроможності” Всесвітнього економічного форуму тощо).

¹ Частка зовнішньої допомоги у ВВП держави; вплив конфліктів на стабільність режиму; зовнішня торгова залежність; час існування суверенної державності; конфлікти: наявність жертв; територіальне вираження конфліктів; наявність в країні іноземних контингентів (у тім числі військових); частка домінуючого етносу в структурі населення країни тощо.

міжнародний тероризм, світова економіка), а в другому – про загрози, які виникають у внутрішньому житті держав (внутрішні конфлікти, соціально-демографічні проблеми, а також власне природне середовище). Зовнішні та внутрішні загрози значною мірою визначають умови існування держав та реалізацію ними своїх функцій. Усі країни змушені так чи інакше відповідати на різні комбінації загроз і/чи викликів. У цьому індексі наведено основні та найбільш поширені загрози та виклики, з якими тією чи іншою мірою стикаються чи можуть стикатись усі держави сучасного світу та які можуть мати коректне статистичне й емпіричне вираження. Конкретна держава може зіткнутися як одночасно з усіма з перелічених (наприклад, Афганістан чи Ефіопія) загроз, так і з набором окремих. Відповіді на виклики та загрози можуть відрізнятися, проте загалом в інтересах власного виживання та розвитку держави не можуть ігнорувати ці загрози. Такий індекс співвідносить “вимір загроз” з іншими індексами національного розвитку, а також може бути використаний для побудови пояснювальних гіпотез, у яких зовнішні та внутрішні загрози (чи їхня конкретна конфігурація) є як незалежні змінні¹. Індекс загроз найбільший в Ефіопії, М’янмі, Гаїті, Іраку, Еритреї, Афганістані, Шрі-Ланці, Зімбабве, Руанді, ЦАР. Серед таких країн індекс загроз найнижчий (їх оцінено як найбільш безпечні): Канада, Франція, Нідерланди, Болгарія, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Сан-Марино та Монако. В Україні 140 позиція з показником у “2,27” бала.

Індекс потенціалу міжнародного впливу об’єднує показники, які визначають кількісно і/або якісно найважливіші й універсальні механізми входження держав у світову політику та економіку, місце її розташування у системі сучасних міжнародних та міжнародно-економічних відносин, а також інструменти їх міжнародного впливу. Оскільки сукупний міжнародний вплив є ширший трактованого у вузькому сенсі зовнішньополітичного впливу, то в цьому індексі поєднано компоненти військово-політичного, економічного та соціально-демографічного характеру. Необхідність їх урахування при визначенні сукупного потенціалу зовнішнього та міжнародного впливу конкретної держави світу пояснюють і тим, що в окремих випадках сукупну військово-політичну міць

¹ Проблеми з постачанням населення питною водою; присутність на території країни нелегальних сепаратистських чи антиурядових рухів; спроби неконституційної зміни влади і державні перевороти; проблеми недоїдання чи голоду (недолік раціону харчування за нормами FAO); розміщення країни в зоні підвищеної небезпеки стихійних лих; епідемії ВІЛ/СНІД; незбалансований експорт (переважання одного або двох експортних товарів); наявність територіальних претензій з боку інших держав; стабільно-негативне сальдо поточного платіжного балансу; наявність у країні легальних сецесійних рухів; наявність загрози збройної агресії; наявність загрози тероризму; надлишкова міграція; залежність від імпорту енергоносіїв; зменшення кількості населення тощо.

важко (неможливо) конвертувати у засоби забезпечення конкурентних економічних переваг. Однак наявний військовий потенціал може (у випадку серйозних збоїв структур глобального управління/підтримки міжнародного миру) стати засобом забезпечення національного суверенітету та/або національної безпеки. З іншого боку, економічно незабезпечений військовий потенціал “згубний” з погляду економічного зростання (як дилема “гармати чи масло”) та/або швидко втрачає своє значення, тому що екстенсивне та інтенсивне військове будівництво затратне і стикається з проблемою постійного “старіння” військово-технологічних компонентів зовнішнього впливу. Сукупні показники різних компонентів індексу можуть не збігатися. Наприклад, конкретна держава може бути економічним або фінансовим гігантом (Японія, Німеччина, деякою мірою Нідерланди), проте тут немає прямих механізмів конвертації її економічної потужності у військово-політичну міць. Можливі й зворотні приклади: КНР до початку економічних реформ у 70-х роках XX ст. і виходу на високі темпи економічного зростання; КНДР; Росія після 1991 р. та до виходу на деякі темпи економічного зростання після дефолту та інші. Нарешті, потрібно брати до уваги те, що у певних ситуаціях властивий сукупний потенціал може лише частково транслюватися у реальний міжнародний вплив: в одних випадках недолік ресурсів міжнародного впливу може компенсуватися за допомоги вмілої зовнішньополітичної стратегії та дипломатії; в інших – потенціал наявних ресурсів в силу тих чи інших суб’єктивних й об’єктивних причин може бути реалізований не до кінця¹. Найвпливовіші країни за цим індексом: США, Китай, Японія, Німеччина, Франція, Сполучене Королівство, Росія, Індія, Італія. Найменш впливові країни: Тувалу, Науру, Монако, Палау, Ліхтенштейн, Андорра, Мікронезія, Кірибаті тощо. Україна у рейтингу перебуває на 29 місці (“0,59” бала).

Індекс якості життя (про нього детально йтиметься у наступному параграфі) охоплює сукупність соціально-економічних та соціально-демографічних показників, що характеризують рівні споживання матеріальних і духовних благ, доступних для населення окремої країни. При всьому об’єктивному розходженні в можливостях та ресурсах, які доступні різним державам, якість життя їх населення визначається конкретними політичними та соціально-економічними стратегіями зі створення та розподілу соціальних благ. Індекс відображає успішність й

¹ Маркери: витрати на оборону; частка країни у статутному капіталі МВФ, у світовому експорті, у світовому ВВП; чинники посилення зовнішнього впливу (постійне членство в РБ ООН, в Паризькому клубі країн-кредиторів; наявність ядерної зброї; наявність авіації четвертого і вище поколінь; нобелівські премії; постійне розміщення за кордоном військових контингентів); частка у фінансуванні ООН; кількість регулярної армії; частка населення країни від загальносвітової кількості населення.

ефективність реалізації державою своїх функцій стосовно власного населення¹. Найкращий індекс якості життя притаманний для Люксембургу, Ірландії, Норвегії, Сан-Марино, США, Ісландії, Швейцарії, Сполученого Королівства, Австралії, Бельгії, Швеції, Нідерландів тощо. Найнижчий індекс у таких країнах, як ЦАР, Афганістан, Конго, Замбія, Бурунді, Чад, Ефіопія, Кенія, Руанда, Гвінея-Бісау. Україна перебуває на 101 позиції (“2,20” бала), що відповідає низькому рівню життя.

Індекс інституційних основ демократії містить ті показники, які визначають наявність і ступінь розвиненості абсолютно необхідних (проте недостатніх) підстав й умов участі громадян у вирішенні тих питань, які зачіпають їхні інтереси, тобто виникнення і розвитку системи демократичного управління. Індекс визначає ступінь вкоріненості у суспільстві інституційно-процедурних норм і традицій, а також сприяє демократичному розвитку (конкурентних політичних практик, традицій обмеження виконавчої влади, політичної участі, можливостей впливу на формування влади, конституційності (“гри за правилами”) тощо). Тривалості існування конкурентних і представницьких практик, виникаючих у рамках різних (часто недемократичних) політичних режимів і форм правління, безперервності проходження визначених правил сприяють закріпленню і вдосконаленню практик та відповідних інститутів, що зміцнює їх та формує потенційні “точки демократичного зростання”. Специфіка цього індексу стосовно інших кількісних індексів демократії та свободи (індекси Т. Ванханена, Т. Гурра, “Freedom House” тощо) – у мінімалістському підході або в обліку не результатів (як при максималістському підході), а умов для ефективного впливу громадян на вирішення політичних питань, які зачіпають їхні інтереси². В індексі найкращі показ-

¹ Маркери індексу якості життя: очікувана тривалість життя, рівень освіти, реальний дохід. Розбіжно від індексу людського розвитку (про який йтиметься нижче) в індекс якості життя включено додаткові показники, які піддаються статистичному аналізу: урядові витрати на охорону здоров'я, дитяча смертність, смертність від хвороб, які передаються, нещасних випадків, вбивств, самогубств і т.п. Суб'єктивні оцінки якості життя, сприйняття індивідом місця в суспільстві та культурі у контексті його цінностей, очікувань та цілей (соціологічний підхід, який використовує Всесвітня організація охорони здоров'я) в цьому індексі не використано, оскільки він з самого початку орієнтований на об'єктивні статистичні показники.

² Маркери цього індексу: характер конкуренції на президентських виборах; чиники зміцнення/послаблення інституційних основ демократії (безперервність демократичної традиції після Першої світової війни; відсутність чи підрив конкуренції під час формування виконавчої влади; неконституційна зміна влади, перевороти, громадянські війни та інше; перебування на чолі виконавчої влади більше двох термінів підряд; вплив парламенту на формування уряду); вік безперервної мінімальної електоральної традиції (1945–2005); характер парламентської конкуренції; включеність громадян у виборчий процес; частка жінок у нижній палаті парламенту.

ники отримують такі країни, як Швейцарія, Канада, Данія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Нова Зеландія, Швеція, Австрія, Бельгія тощо; а найгірші – М'янма, Мавританія, Сомалі, Судан, Ангола, Туркменістан, Еритрея, Джибуті, Демократична Республіка Конго, Саудівська Аравія тощо. Україна у цьому рейтингу перебуває на 41 позиції ("6,46" бала). Зведений набір результатів індексів щодо посткомуністичних країн Європи виглядає так [176] (табл. 8.10).

Таблиця 8.10

Позиціонування посткомуністичних країн Європи
за "Політичним атласом сучасності" (2005)¹

Країна	Індекс державності		Індекс загроз ¹		Індекс впливу		Індекс якості життя		Індекс демократії	
	Бал	№	Бал	№	Бал	№	Бал	№	Бал	№
Центрально-Східна (Центральна) Європа										
Болгарія	5,77	70	9,33	4	0,20	66	2,71	70	6,42	46
Естонія	4,02	122	8,20	41	0,02	155	3,57	47	6,03	58
Латвія	4,48	110	8,57	32	0,04	128	3,29	55	6,23	52
Литва	4,55	108	8,57	31	0,05	120	3,52	50	6,69	32
Польща	7,32	32	8,98	20	0,48	35	3,55	48	6,47	40
Румунія	7,12	38	8,32	39	0,34	47	2,62	78	6,69	31
Словаччина	5,41	82	8,94	24	0,11	81	3,55	49	5,98	61
Словенія	5,08	92	8,86	26	0,06	105	4,65	35	6,43	45
Угорщина	6,88	45	8,98	21	0,29	53	3,80	43	6,94	28
Чехія	5,51	80	8,98	19	0,25	60	4,28	38	6,56	36
Середні дані	5,61	78	8,77	26	0,18	85	3,55	51	6,44	43
Південно-Східна Європа										
Албанія	5,87	66	6,78	82	0,03	144	2,47	86	6,09	56
Боснія і Г-на	1,97	174	8,19	42	0,07	104	2,67	74	5,72	78
Македонія	2,20	168	6,79	80	0,03	145	2,67	75	5,74	76
Сербія	3,05	145	8,14	43	0,18	68	2,04	108	6,18	54
Хорватія	4,27	115	8,53	36	0,12	80	3,44	52	6,95	27
Середні дані	3,47	134	7,69	57	0,09	108	2,66	79	6,14	58
Східна Європа										
Азербайджан	3,21	141	3,15	169	0,11	83	1,71	122	3,46	135
Білорусь	4,78	102	8,57	33	0,16	71	2,44	89	2,23	149
Вірменія	1,85	177	7,03	73	0,06	108	2,13	104	5,86	67
Грузія	1,37	183	3,68	155	0,05	110	1,91	114	1,79	160
Молдова	2,37	164	7,56	43	0,04	126	1,52	129	5,64	81
Росія	7,50	27	5,66	112	2,60	7	2,68	73	5,24	93
Україна	4,35	113	7,73	53	0,59	29	2,20	101	6,46	41
Середні дані	3,63	129	6,20	91	0,52	76	2,08	105	4,38	104

¹ Розраховуємо у зворотному порядку (на відміну від ідей авторів проекту), адже, на нашу думку, в ініціальній моделі "Політичного атласу сучасності" відбувається викривлення цілісного рейтингу на підставі несумірності чотирьох індексів з індексом загроз, який вираховано у зворотній інтерпретації. Саме тому запропоновано повністю інверсний розрахунок індексу загроз, адже найбільша кількість загроз сумірна з погіршенням (а не покращенням) рейтингу загалом.

Отримані результати комплексно свідчать, що: країни Центральної Європи є більш розвиненими, ніж інші аналізовані регіони (сума усіх середніх балів “24,55”, а середній рейтинг позиціонування на рівні 57 країни); натомість, країни Південно-Східної Європи (сума середніх балів “20,05”, а середній рейтинг позиціонування на рівні 87 країни) більше розвинені, аніж країни Східної Європи (сума усіх середніх балів “16,81”, середній рейтинг позиціонування на рівні 101 країни). Східна Європа більше відносно трансформована, ніж Центральна та Південно-Східна Європа лише за індексом міжнародного впливу, переважно за допомогою Росії. “Регіональними лідерами” у Східній Європі є Росія та Україна; у Південно-Східній Європі – Хорватія; у Центральній Європі складно виокремити одну–дві країни, тому що впливовими є Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія та Румунія.

Отримана система рейтингів країн світу дає цінний матеріал, який піддається нетривіальній інтерпретації. Однак, як уже говорилося, такі рейтинги цікаві не самі по собі, а в значенні одного з інструментів класифікаційного аналізу. Наукове завдання проекту “Політичний атлас сучасності” полягало не просто в ранжуванні країн за якимись індексами, проте й у виявленні структури внутрішніх взаємозв’язків між змінними та на цій основі структури взаємозв’язків між різними групами країн із метою їх класифікації. Класифікація країн передбачає зменшення кількості змінних, які досягають за допомогою *методу головних компонент*. Метод виділяє комбінації показників, що виражають сутнісні сторони (компоненти) досліджуваних об’єктів, за якими вони найбільш подібні або відрізняються між собою. Внаслідок проведеного аналізу п’ять використовуваних індексів виявились “згорнутими” в чотири головні компоненти, кожна з яких віддзеркалює специфічну проекцію світової політичної реальності. Ці головні компоненти визначають (у порядку спадання) найбільший відсоток подібностей та відмінностей між різними країнами у межах певних поєднань індексів.

Перша компонента описує більше половини відмінностей між країнами (55,4 % дисперсії значень індексів), дає проекцію світу, в якому зовнішні та внутрішні загрози протиставлені якості життя, державності та демократії, хоча чинник міжнародного впливу тут близький до нуля. Це, свого роду, проекція національного виживання та його якості. Для значної кількості держав, у яких “доля” складалася складно та невдало, найважливіше – це забезпечити власне існування, впоратись з величезним тиском зовнішніх і внутрішніх загроз. Але є і “щасливі” країни, головним пріоритетом яких є висока якість життя, та заради цього вони готові поступитися багато чим, однак найперше – амбіціями міжнародного впливу.

Друга компонента, за допомогою якої можна описати чверть відмінностей між сучасними країнами (26,4 % дисперсії значень індексів), відкриває проекцію світу, де протиставлені державність і демократія. Це проекція “державного базису демократії”. У ній “країни-карлики” жертвують своєю державністю, самостійністю й суверенітетом заради демократичних процедур. А диктатури оцінені як такі, для яких демократія – порожній звук, а сильна державна влада – головний пріоритет.

Третя компонента пояснює лише трохи більше 10 % відмінностей між країнами (11,2 % дисперсії значень індексів). У компоненті відображено проекцію “людської ціни” державності. Цю проекцію застосовують стосовно невеликої кількості країн, які вирішують, що для них важливіше – державність, незалежність, суверенітет чи якість життя населення. Втім, небагато країн відповідають на цю дилему, однак така проблема існує.

Нарешті, *четверта компонента* має стосунок до дуже обмеженої кількості країн (описує 7 % дисперсії, але для опису деяких країн дуже важлива). Це проекція максимізації міжнародного впливу. Країн, які дійсно здатні впливати на долю світу, надзвичайно мало. Такий унікальний ресурс об’єднує їх в особливий привілейований міжнародний “клуб”.

Кожну країну пояснює кожна компонента аналізу у різних співвідношеннях. Перша компонента майже вичерпно пояснює “країни-невдахи” (Руанда – 99,1 %, Ірак – 97,5 %, Конго – 94,7 % і т.д.) та “ситі” спокійні країни (Австралія – 98,4 %, Бельгія – 96,5 %, Ліхтенштейн – 91,0 % тощо). Друга компонента пояснює багато авторитарних режимів (Лівія – 94,7 %, В’єтнам – 90,7 %, Куба – 90,1 % і т.п.) та зовсім невелику кількість залежних демократичних “клонів” (Тувалу – 90,5 %, Сан-Томе й Принсіпі – 80,1 %, Фіджі – 63,0 % тощо), а також Молдову (81,0 %) та Монголію (78,4 %). Третя компонента пояснює чимало “закритих” режимів, які майже зовсім “забули” про власне населення (Гватемала – 84,8 %, Колумбія – 81,8 % та Тонга – 69,4 % та інші). Четверта компонента чітко виявляє лідерів світового впливу (США – 78,5 %, Росія – 75,6 %, Індія – 73,5 %, Китай – 41,2 %, Німеччина – 41,1 %) ¹.

У проекті “Політичний атлас сучасності” також проведено *кластерний аналіз*, що допомагає виявляти групи (кластери) країн. Особливість такого методу в тому, що він дає можливість у дослідницьких цілях встановлювати або налаштовувати різний “масштаб” кластеризації – від двох до будь-якої кількості (бо кожна країну можна помістити у певний кластер й аналізувати як таку, хоч потенціал порівняльного досліджен-

¹ У всіх випадках йдеться не про рейтинг відповідних країн, а про ступінь пояснення їх відмінностей від інших країн у межах конкретної компоненти.

ня в такому випадку був би практично нульовим). За найбільш “грубого” масштабування маємо дві групи країн: умовно “успішні” та “неуспішні”. На рівні 10 кластерів чітко виділяють групу світових лідерів – Великобританію, Німеччину, Італію, Китай, Росію, США, Францію, Японію. За 25 кластерів визначають “ядро лідерів” – Китай, Росію, США. За 40 кластерів у “ядрі” залишаються тільки США та Росія. За цього масштабу деякі країни утворюють самостійні кластери – Китай, Туреччина, Індія тощо. Очевидно те, що, відповідно до методології кластерного аналізу, підстави для згрупування країн можуть виявитися дуже різними. Приміром, за со-рокакластерного масштабу існує група “ситих та спокійних” країн, група так званої “проблемної державності”, кілька груп специфічних диктатур, кожна з яких потребує самостійного аналізу. “Сіру зону” утворюють такі країни, ймовірність приналежності яких до “чистих груп”, виділених зі зазначеного індексу, більша за нуль, проте менша одиниці. Очевидно, що країни, які входять до неї, можуть тяжіти до одного чи іншого полюса, тому ця зона є строкатою за визначенням. Інші кластери об’єднують країни за іншими підставами, які характеризують особливості їх розвитку.

У цьому напрямі аналізу зроблено лише перші кроки, але саме тут відкриваються найбільші можливості досягнення головної мети проекту – розробки багатомірної типології політичних систем і режимів сучасних держав світу.

8.5. Людський розвиток як індикатор розвитку політичних режимів сучасності

Як зазначено вище, особливості трансформації та розвитку політичних режимів сучасності (у контексті політичних систем загалом) доцільно аналізувати в межах особливостей людського розвитку як соціального індикатора режимних процесів та перетворень. Для спрощення такого підходу у науці розроблено так званий **індекс людського розвитку** (англ. *Human development index*, HDI). Це індекс порівняльної оцінки бідності, грамотності й освіти, середньої тривалості життя тощо. Цей індекс розробив 1990 р. пакистанський економіст М. ель Хак, його використовує з 1990 р. ООН у щорічному звіті про розвиток людського потенціалу (виняток становить 2012 р., коли не запропоновано глобального звіту про людський розвиток).

Підраховуючи індекс, беруть до уваги три види показників:

- 1) середню тривалість життя при народженні (тобто оцінку довголіття);
- 2) індекс освіти: рівень грамотності дорослого населення країни ($2/3$ індексу) і сукупна частка учнів та студентів ($1/3$ індексу);

3) рівень життя, оцінений через ВВП на душу населення за паритету купівельної спроможності (ПКС) в доларах США.

Безпосередньо складанням рейтингу країн за даними індексу займається така структура, як Програма розвитку ООН (ПРООН). У доповіді про людський розвиток за 2011 та 2013 рр. представлено 187 країн і 7 інших територій (Маршалові острови, Монако, Науру, Сан-Марино, Сомалі, Тувалу, Південний Судан). У створенні доповіді про розвиток людини бере участь група незалежних експертів, які ґрунтуються на інших дослідженнях, що проводить ООН, а також на офіційних даних національних досліджень. Крім глобальних доповідей про розвиток людини, регулярно публікують регіональні й національні доповіді з цієї проблематики. Значення індексу покликане показувати рівень добробуту населення в країні, а також наявні у ній можливості для реалізації життєвих потреб і пріоритетів. Розроблена та науково обґрунтована узагальнена система показників, що описує кількісні/якісні характеристики соціально-економічної диференціації соціального розвитку, охоплює:

- 1) коефіцієнт диференціації *індексу розвитку людського потенціалу*, що описує ступінь відмінностей у соціально-економічному розвитку аналізованих країн, регіонів в країні та соціальних груп;
- 2) коефіцієнт диференціації *індексу здоров'я (довголіття)*, що показує, наскільки стан здоров'я в одній країні або регіоні кращий, ніж в інших;
- 3) коефіцієнт диференціації *індексу освіти* (показник показує ступінь перевищення рівня освіти населення в одній країні, регіоні чи іншому об'єкті дослідження над рівнем освіти населення іншої країни тощо);
- 4) коефіцієнт диференціації *індексу доходів*, який визначає ступінь економічної диференціації аналізованих країн/регіонів;
- 5) коефіцієнт диференціації *індексу смертності* (показник відмінностей у стані здоров'я порівнюваних країн чи регіонів);
- 6) коефіцієнт диференціації *рівня професійної освіти*, що відображає відмінності в ступені охоплення навчанням у країнах і регіонах, які піддано дослідженню.

Для трансформації будь-якого показника в індекс, значення якого розміщене між "0" та "1" (це допоможе складати різні показники), використовують *формулу*:

$$x - \text{індекс} = \frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)}, \quad (8.1)$$

де $\min(x)$ і $\max(x)$ є мінімальним та максимальним значеннями показника x серед усіх досліджуваних країн. Індекс розвитку людського потенціалу певної країни залежить від трьох (згаданих вище) показників:

1) *індексу очікуваної тривалості життя (LEI):*

$$LEI = \frac{LE - 20}{83,2 - 20}, \quad (8.2)$$

де LE – очікувана тривалість життя (найважливіший інтегральний демографічний показник, що характеризує рівень смертності населення; показник позначає середню кількість років майбутнього життя людини, яка досягла певного віку);

2) *індексу освіти (EI):*

$$EI = \frac{\sqrt{MYSI \times EYSI}}{0,951}; \quad (8.3)$$

– *індекс середньої тривалості навчання (MYSI):*

$$MYSI = \frac{MYS}{13,2}; \quad (8.4)$$

– *індекс очікуваної тривалості навчання (EYSI):*

$$EYSI = \frac{EYS}{20,6}, \quad (8.5)$$

де MYS – це середня тривалість навчання населення, в роках; EYS – це очікувана тривалість навчання населення, яке ще навчається, в роках;

3) *індексу доходів (II):*

$$II = \frac{\ln(GNIpc) - \ln(163)}{\ln(108211) - \ln(163)}, \quad (8.6)$$

де $GNIpc$ – це ВВП на душу населення згідно з паритетом купівельної спроможності.

Індекс людського розвитку (HDI) є середнім геометричним трьох індексів:

$$HDI = \sqrt[3]{LEI \times EI \times II}. \quad (8.7)$$

У 2010 р. набір індикаторів, які вимірюють індекс, було розширено, а сам індекс піддався суттєвому коригуванню. На додаток до використо-

вуваного індексу, що є зведеним показником, який спирається на середні статистичні дані і не зважає на внутрішню нерівність, введено три нові індикатори: індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням соціально-економічної нерівності, індексу гендерної нерівності й індексу багатомірної бідності. За даними від дослідження 2011 р., тобто станом на 2010 р. (щодо обмеженої кількості країн – по 10 в умовній групі рівня розвитку) ситуація виглядає так (табл 8.11).

Таблиця 8.11

Індекс людського розвитку і його складники у деяких країнах (2010) [346, 509]

№ HDI	Країна	HDI	Очікува- на три- валість життя, р.	Середня трива- лість навчан- ня, р.	Очіку- вана трива- лість навчан- ня, р.	ВНП на душу насе- лення, \$	ВВП мінус HDI	Непри- бутко- вий HDI
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Країни дуже високого індексу людського розвитку								
1	Норвегія	0,943	81,1	12,6	17,3	47 557	+6	0,975
2	Австралія	0,929	81,9	12,0	18,0	34 431	+16	0,979
3	Нідерланди	0,910	80,7	11,6	16,8	36 402	+9	0,944
4	США	0,910	78,5	12,4	16,0	43 017	+6	0,931
5	Нова Зеландія	0,908	80,7	12,5	18,0	23 737	+30	0,978
6	Канада	0,908	81,0	12,1	16,0	35 166	+10	0,944
7	Ірландія	0,908	80,6	11,6	18,0	29 322	+19	0,959
8	Ліхтенштейн	0,905	79,6	10,3	14,7	83 717	-6	0,877
9	Німеччина	0,905	80,4	12,2	15,9	34 854	+8	0,940
10	Швеція	0,904	81,4	11,7	15,7	35 837	+4	0,936
Країни високого індексу людського розвитку								
48	Уругвай	0,783	77,0	8,5	15,5	13 242	+12	0,828
49	Палау	0,782	71,8	12,1	14,7	9 744	+29	0,853
50	Румунія	0,781	74,0	10,4	14,9	11 046	+20	0,841
51	Куба	0,776	79,1	9,9	17,5	5 416	+52	0,904
52	Сейшельські О-ви	0,773	73,6	9,4	13,3	16 729	-4	0,794
53	Багами	0,771	75,6	8,5	12,0	23 029	-15	0,768
54	Чорногорія	0,771	74,6	10,6	13,7	10 361	+20	0,831
55	Болгарія	0,771	73,4	10,6	13,7	11 412	+14	0,822
56	Саудівська Аравія	0,770	73,9	7,8	13,7	23 274	-19	0,765
57	Мексика	0,770	77,0	8,5	13,9	13 245	+2	0,808
Країни середнього індексу людського розвитку								
95	Йорданія	0,698	73,4	8,6	13,1	5 300	+9	0,773
96	Алжир	0,698	73,1	7,0	13,6	7 658	-5	0,739
97	Шрі-Ланка	0,691	74,9	8,2	12,7	4 943	+12	0,768

Закінчення табл. 8.11

1	2	3	4	5	6	7	8	9
98	Домініканська Р-ка	0,689	73,4	7,2	11,9	8 087	-13	0,720
99	Самоа	0,688	72,4	10,3	12,3	3 931	+22	0,788
100	Фіджі	0,688	69,2	10,7	13,0	4 145	+18	0,781
101	Китай	0,687	73,5	7,5	11,6	7 476	-7	0,725
102	Туркменістан	0,686	65,0	9,9	12,5	7 306	-7	0,724
103	Таїланд	0,682	74,1	6,6	12,3	7 694	-14	0,714
104	Суринам	0,680	70,6	7,2	12,6	7 538	-11	0,712
Країни найнижчого індексу людського розвитку								
178	Гвінея	0,344	54,1	1,6	8,6	863	-2	0,364
179	ЦАР	0,343	48,4	3,5	6,6	707	+2	0,379
180	Сьєра-Леоне	0,336	47,8	2,9	7,2	737	0	0,365
181	Буркіна-Фасо	0,331	55,4	1,3	6,3	1 141	-15	0,323
182	Ліберія	0,329	56,8	3,9	11,0	265	+5	0,504
183	Чад	0,328	49,6	1,5	7,2	1 105	-12	0,320
184	Мозамбік	0,322	50,2	1,2	9,2	898	-9	0,325
185	Бурунді	0,316	50,4	2,7	10,5	368	0	0,412
186	Нігер	0,295	54,7	1,4	4,9	641	-4	0,311
187	ДР Конго	0,286	48,4	3,5	8,2	280	-1	0,399
В середньому у цілому світі (щодо аналізованих 187 країн)								
-	-	0,682	69,8	7,4	11,3	10 082	-	0,683

Країн дуже високого рівня розвитку в аналізі налічено 47, високого рівня – 47, середнього рівня – 47, низького рівня – 46 (як у 2011 р., так і в 2013). Але тут цікаве не окреме позиціонування країн, а те, що в регіональному плані більший розвиток притаманний для країн Європи, Центральної Азії, Латинської Америки, Карибського басейну; середній – для країн арабського світу, Східної Азії та Океанії; найменший – для країн Південної Азії та Африки (табл. 8.12).

Таблиця 8.12

Індекс людського розвитку та його складові у регіонах світу (2010 р.)

Регіон	HDI	Очікувана тривалість життя, р.	Середня тривалість навчання, р.	Очікувана тривалість навчання, р.	ВНП на душу населення, \$	Неприбутковий HDI
Арабські країни	0,641	70,5	5,9	10,2	8 554	0,643
Східна Азія / Океанія	0,671	72,4	7,2	11,7	6 466	0,709
Європа / Центральна Азія	0,751	71,3	9,7	13,4	12 004	0,785
Латинська Америка	0,731	74,4	7,8	13,6	10 119	0,767
Південна Азія	0,548	65,9	4,6	9,8	3 435	0,569
Африка	0,463	54,4	4,5	9,2	1 966	0,467

У більше поглибленому аналізі цікаве позиціонування України на фоні інших країн (табл. 8.13) посткомуністичного транзити (у Європі).

Таблиця 8.13

Індекс людського розвитку та його складники
у посткомуністичних країнах Європи (2010)

№ HDI	Країна	HDI	Очікува- на три- валість жит- тя, р.	Середня трива- лість навчан- ня, р.	Очікува- на три- валість навчан- ня, р.	ВНП на душу населен- ня, \$	ВВП мінус HDI	Непри- бутко- вий HDI
Країни дуже високого індексу людського розвитку								
21	Словенія	0,884	79,3	11,6	16,9	24 914	+11	0,935
27	Чехія	0,865	77,7	12,3	15,6	21 405	+14	0,917
34	Естонія	0,835	74,8	12,0	15,7	16 799	+13	0,890
35	Словаччина	0,834	75,4	11,6	14,9	19 998	+8	0,875
38	Угорщина	0,816	74,4	11,1	15,3	16 581	+11	0,862
39	Польща	0,813	76,1	10,0	15,3	17 451	+7	0,853
40	Литва	0,810	72,2	10,9	16,1	16 234	+10	0,853
43	Латвія	0,805	73,3	11,5	15,0	14 293	+12	0,857
46	Хорватія	0,796	76,6	9,8	13,9	15 729	+5	0,834
Сер. 9 країн		0,829	75,5	11,2	15,4	18 156	+10	0,875
Країни високого індексу людського розвитку								
50	Румунія	0,781	74,0	10,4	14,9	11 046	+20	0,841
54	Чорногорія	0,771	74,6	10,6	13,7	10 361	+20	0,831
55	Болгарія	0,771	73,4	10,6	13,7	11 412	+14	0,822
59	Сербія	0,766	74,5	10,2	13,7	10 236	+16	0,824
65	Білорусь	0,756	70,3	9,3	14,6	13 439	-8	0,785
66	Росія	0,755	68,8	9,8	14,1	14 561	-13	0,777
70	Албанія	0,739	76,9	10,4	11,3	7 803	+18	0,804
74	Боснія і Г-на	0,733	75,7	8,7	13,6	7 664	+16	0,797
75	Грузія	0,733	73,7	12,1	13,1	4 780	+36	0,843
76	Україна	0,729	68,5	11,3	14,7	6 175	+24	0,810
86	Вірменія	0,716	74,2	10,8	12,0	5 188	+22	0,806
91	Азербайджан	0,700	70,7	8,6	11,8	8 666	-10	0,733
Сер. 12 країн		0,746	72,9	10,2	13,4	9 278	+13	0,806

Бачимо, що країни посткомуністичного транзити перебувають на двох рівнях людського розвитку: ті, що є членами Європейського союзу (за винятком Болгарії та Румунії, але беручи до уваги Хорватію у 2010 р., яка ще не була членом ЄС) значно розвиненіші, ніж ті, які не є навіть асоційованими членами Європейського Союзу. Перші потрібно оцінювати як країни дуже високого рівня людського розвитку, а другі – як країни високого рівня. При чому Україна в цьому ракурсі розміщена на віддалених позиціях від першої групи країн. Про це детально свідчить динаміка

індексу людського розвитку в різних посткомуністичних країнах Європи впродовж 1993–2012 рр. (табл. 8.14).

Таблиця 8.14

Динаміка індексу людського розвитку
в посткомуністичних країнах Європи (1993–2012)¹

Країна	1993 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2012 р.
1	2	3	4	5	6	7
Центральньо-Східна (Центральна) Європа						
Болгарія	0,815	0,773	0,772	0,816	0,771	0,782
Естонія	0,867	0,749	0,812	0,858	0,835	0,846
Латвія	0,865	0,820	0,791	0,845	0,805	0,814
Литва	0,868	0,719	0,803	0,857	0,810	0,818
Польща	0,815	0,819	0,828	0,862	0,813	0,821
Румунія	0,729	0,738	0,772	0,805	0,781	0,786
Словаччина	–	0,864	0,831	0,856	0,834	0,840
Словенія	–	–	0,874	0,910	0,884	0,892
Угорщина	0,863	0,855	0,829	0,869	0,816	0,831
Чехія	0,872	0,872	0,844	0,885	0,865	0,873
Середні дані	0,837	0,801	0,816	0,856	0,821	0,830
Південно-Східна Європа						
Албанія	0,714	0,633	0,725	0,784	0,739	0,749
Боснія і Г-на	–	–	–	0,800	0,733	0,735
Косово	–	–	–	–	–	0,714
Македонія	–	–	0,766	0,796	0,736	0,740
Сербія	–	–	–	–	0,766	0,769
Хорватія	–	–	0,803	0,846	0,796	0,805
Чорногорія	–	–	–	–	0,771	0,791
Середні дані	–	–	0,765	0,807	0,757	0,758
Східна Європа						
Азербайджан	0,730	0,665	0,738	0,736	0,700	0,734
Білорусь	0,847	0,787	0,782	0,794	0,756	0,793
Вірменія	0,801	0,680	0,745	0,768	0,716	0,729
Грузія	0,747	0,645	0,742	0,743	0,733	0,745
Молдова	0,714	0,663	0,699	0,694	0,652	0,660
Росія	0,858	0,804	0,775	0,797	0,755	0,788
Україна	0,823	0,719	0,742	0,774	0,729	0,740
Середні дані	0,789	0,709	0,746	0,758	0,720	0,741

На початку 90–х років XX ст. найбільший людський розвиток проводили такі посткомуністичні країни, як Естонія, Латвія, Литва, Угорщина, Чехія (а точніше, Чехословаччина), Росія та Білорусь. Доволі розвине-

¹ Нагадаємо, що 2010 р. проведено ревізію методології проекту. Тому відрізняються й отримані результати країн, адже їх розраховано дещо іншими інструментами.

ною в цьому плані була також Україна. На початку 2000 років ситуація різко змінилась: провідні позиції займали Словенія, Чехія, Угорщина і Польща; найгірші – Молдова, Албанія, а трохи кращі – Україна, Грузія та Азербайджан. На початку 2010 років ситуація увиразнилась: провідні позиції й досі займають Словенія та Чехія; найгірші позиції властиві для Молдови, Азербайджану, Вірменії, Боснії та Герцеговини. У 2012 р. серед країн, які в посткомуністичній Європі за індексом людського розвитку нижче середнього (“0,783”), потрібно виокремлювати такі: Болгарія (на рівні з середнім арифметичним), Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Македонія, Сербія, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Молдова та Україна.

Тим не менше, часто методику піддають критичним зауваженням. Це стосується таких моментів: неприйняття до уваги екологічних чинників; нерозгляд духовного і морального розвитку людини; неможливо по-різному оцінювати розвиток у різних групах країн. За словами Б. Каплана, фактично країна, що складалась би винятково з безсмертних людей із нескінченним ВВП на душу населення отримала би індекс на рівні “0,666” (нижче, ніж Таджикистан та Південна Африка), якщо б її населення було неписьменним та ніколи не ходило до школи. Для того, щоб максимізувати індекс за допомогою освіти, потрібно усіх людей в країні зробити студентами, що є абсурдно. ВВП на душу населення виріс протягом останніх двох століть й буде це робити надалі. Тому збільшувати рівень розвитку людського потенціалу можна до нескінченності, навіть у розвинених країнах і для цього є можливості, але індекс не припускає цього. Багаті країни близькі до верхньої межі, тому за допомогою індексу не можна повноцінно виконати стратегії планування розвитку [548, 571, 657].

Для виправлення ситуації розроблено й інші інтегральні (композитні) індекси та показники. *Інтегральними індексами* називають такі, які містять в одній шкалі декілька показників, що виявляють відмінності досліджуваних об’єктів з різних сторін та з позицій різних методик. У теорії людського розвитку та інших суміжних галузях знань використовують такі інтегральні показники: індекс якості життя, індекс гендерної нерівності, індекс бідності, індекс здоров’я тощо.

Індекс фізичної якості життя (англ. *Physical quality-of-life index*, PQLI) – спроба виміряти якість життя чи добробут населення країни. Його створено в середині 70-х років XX ст. Обчислюється як середнє арифметичне від індексованої смертності малюків, індексованої очікуваної тривалості життя одnorічних дітей та відсотка писемного населення. У 70-х роках XX ст. індекс піддався критиці внаслідок того, що дитяча смертність визначалася такими самими чинниками, що й тривалість життя. Зараз індекс використовують дуже рідко.

Істинний показник прогресу (англ. *Genuine progress indicator, GPI*) – концепт у “зеленій економіці” та економіці добробуту, введений для заміни ВВП як виміру економічного зростання. Багато захисників підходу стверджують те, що в окремих ситуаціях економічне зростання може обернутися бідною для суспільства, та саме тому важливий показник, що бере до уваги такі чинники, як екологічна обстановка, соціальна напруга та здоров’я нації [531].

Індекс розвитку на підставі нерівності статей (англ. *Gender-related development index, GDI*) оцінює людський розвиток за тими критеріями, що й індекс розвитку людського потенціалу (індекс людського розвитку). Відмінність лише в тому, що чим вища різниця трьох складників показника для чоловіків і жінок, тим нижчий індекс. Розраховується ООН у Доповіді про людський розвиток (з 1995 р.) [521].

Індекс гендерної нерівності (англ. *The gender inequality index*) – оцінює нерівність у можливостях досягнень цілей між чоловіками та жінками у таких трьох вимірах: розширення прав і можливостей¹, репродуктивне здоров’я² і ринок праці. Індекс представлено Секретаріатом Всесвітнього економічного форуму в Женеві 2010 р. Використовує ООН у доповіді про людський розвиток [373, 586].

Методологія індексу гендерної нерівності дещо схожа на методологію індексу людського розвитку, скоригованого з урахуванням нерівності чоловіків та жінок. Індекс теоретично може змінюватися від “0” (повна рівність жінок й чоловіків) до “1” (повна нерівність у всіх вимірах). Індекс гендерної нерівності можна трактувати як “відсоток втрат” потенційного рівня людського розвитку через недоліки включених вимірів. На відміну

¹ Цей складник індексу вимірюють за двома показниками: співвідношенням кількості жінок і чоловіків, які є депутатами парламенту; рівнем середньої і вищої освіти серед жінок. Як показали дослідження, 2010 р. жінки не були представлені в представницьких органах влади тільки в 2 із 138 країн. Для того, щоб зробити можливими обчислення, нульові значення замінено на значення “0,1 %”. Навіть якщо жінки не представлені у парламенті, вони можуть бути впливовими.

² Репродуктивне здоров’я вимірюють двома показниками: рівнем материнської смертності; коефіцієнтом народжуваності у підлітків. У цьому разі для розрахунку індексу використовують показники здоров’я, яким немає відповідних еквівалентів для чоловіків. Однак введення цих показників обґрунтовано тим, що безпечне материнство відображає те, наскільки суспільство вважає важливим репродуктивну роль жінок. Репродуктивне здоров’я дівчат та жінок для розрахунку індексу порівнюється з ідеальними показниками: відсутністю материнської смертності та підліткової вагітності. Обґрунтовується це тим, що дітонародження не тільки пов’язано з ризиком, а й (якщо воно починається дуже рано) завдає шкоди здоров’ю й обмежує майбутні репродуктивні можливості жінки. Раннє виношування дитини, виміряне коефіцієнтом народжуваності у підлітків, пов’язане з великими небезпеками для здоров’я матері та дитини і зазвичай заважає молодим жінкам відвідувати школу, часто прирікаючи їх на низькокваліфіковану роботу.

від індексу людського розвитку, більш високі значення індексу гендерної нерівності означають гірші досягнення.

Середнє значення індексу гендерної нерівності в світі 2011 р. становило “0,49”, що свідчить про 49 % втрат унаслідок нерівності чоловіків й жінок з усіх трьох вимірювань інтегрального індексу (до розрахунків залучено 146 країн, а 2010 р. – 138). Найкращим виявилось позиціонування таких держав (у порядку спадання): Швеція (“0,049”), Нідерланди (“0,052”), Данія (“0,060”), Швейцарія (“0,067”), Фінляндія (“0,075”), Норвегія (“0,075”), Німеччина (“0,085”), Сінгапур (“0,086”), Ісландія (“0,099”), Франція (“0,106”). Найгірше позиціонування властиве таким країнам: Афганістан (“0,717”), Конго (“0,710”), Малі (“0,712”), Нігер (“0,724”), Чад (“0,735”), Ємен (“0,769”). Разом із тим, запропонований індекс часто критикують через такі моменти: 1) складність (застосування досить значної кількості нелінійних процедур); 2) надмірна комплексність (призводить до суперечливих та незрозумілих висновків порівняно з різними кейсами); 3) регіональна релевантність.

Вимірювання гендерного розширення повноважень (англ. *Gender empowerment measure*) – фокусується на нерівності можливостей статей, але не на їх здібностях. Індекс ґрунтується на показниках політичної та економічної участі, а також даних статистики грошових доходів. Розраховує ООН. Запропоновано 1995 р. (разом з індексом розвитку з урахуванням нерівності статей – проте відмінність між ними у тому, що перший створено для того, щоб вимірювати відмінності в межах конкретної країни). Індекс зосереджено не на результуючому становищі чоловіків та жінок, а на тому, що вони можуть/вміють робити, тобто на процесуальній складовій. Розрахунок індексу виконують за трьома показниками: 1) частка мандатів, зайнята жінками у національних парламентах; 2) частка жінок у прийнятті економічних рішень та на вагомих регулятивних позиціях (адміністративні, управлінські, професійні та інші); 3) частка жінок у розподілі доходів (зароблені гроші чоловіків проти жінок).

План добробуту Вандерфорда-Райлі (англ. *Vanderford-Riley well-being schedule*) – рейтинг рівня життя, що бере до уваги кілька показників на душу населення. У США до них відносять робочі години в тиждень, цінність власного майна фізичних осіб, відношення кількості власників майна до кількості невластників майна, відношення кількості працюючих на себе до кількості всіх працевлаштованих, а також відсоток людей, які здатні задовольнити свої первинні потреби.

Індекс якості життя (“*The Economist Intelligence Unit’s quality-of-life index*”). Показник поєднує у собі як об’єктивні дані, одержувані від статистичних агентств, так й результати опитувань населення на предмет ставлення до різних життєвих явищ. Індекс розраховують на підставі таких дев’яти чинників: здоров’я (очікувана тривалість життя

при народженні, у роках); сімейне життя: кількість розлучень (на 1 000 чоловіків), конвертована в індекс від “1” (найнижчий рівень розлучень) до “5” (найвищий рівень); громадське життя: змінна приймає значення “1”, якщо країна має або високий рівень відвідуваності церков або ж профспілкового членства (“0” – навпаки); матеріальне благополуччя: ВВП на душу населення (у доларах), проте за паритетом купівельної спроможності; політична стабільність та безпека; клімат та географія: відмінність між теплим і холодним кліматом; безпека праці, а також рівень безробіття; політичні свободи: середні показники політичних, а також громадянських свобод (за шкалою Freedom House від “1” (абсолютно вільні) до “7” (невільні)); а також гендерна рівність (вимірюється з використанням відношення середнього чоловічого та жіночого заробітку). В індексу якості життя та індексу людського розвитку різні завдання, а тому різні й рейтинги країн за ним. У таблиці 8.15 наведено порівняння цих показників і ВВП на душу населення 2005 р. для деяких країн: з найбільшою та найменшою якістю життя, а також для України (2005 р. аналізували 111 країн; більш пізнього аналізу не проводили).

Таблиця 8.15

Індекс якості життя у деяких країнах світу, за даними організації
The Economist Intelligence Unit (2005)

Країна	Індекс якості життя		ВВП на душу населення		Різниця рейтингів
	Показник	Рейтинг	Показник, \$	Рейтинг	
Країни з найвищим індексом якості життя					
Ірландія	8,333	1	36790	4	+3
Швейцарія	8,068	2	33580	7	+5
Норвегія	8,051	3	39590	3	0
Люксембург	8,015	4	54690	1	-3
Швеція	7,937	5	30590	19	+14
Австралія	7,925	6	31010	14	+8
Ісландія	7,911	7	33560	8	+1
Італія	7,810	8	27960	23	+15
Данія	7,796	9	32490	10	+1
Іспанія	7,727	10	25370	24	+14
Країни з найнижчим індексом якості життя (а також Україна)					
Україна	5,032	98	6500	73	-25
Молдова	5,009	99	2280	102	+3
Білорусь	4,978	100	7200	68	-32
Росія	4,796	105	9810	55	-50
Узбекистан	4,767	106	1808	104	-2
Таджикистан	4,754	107	1226	109	+2
Нігерія	4,505	108	960	110	+2
Танзанія	4,495	109	672	111	+2
Гаїті	4,090	110	1470	107	-3
Зімбабве	3,892	111	1500	106	-5

У розвинених країнах інколи помічено специфіку, коли менший показник ВВП співвідноситься з вищим індексом якості життя. Хоча це традиційно властиво для нерозвинених країн і країн, які розвиваються.

Валове національне щастя (англ. *Gross national happiness*) – це спроба визначити “життєвий стандарт” через психологічні цінності. Термін з’явився на протиставлення валовому національному продукту. Поняття ввів четвертий король Бутану Джігме Вангчук Сінг 1972 р. Сенс поняття для Бутану полягає в розвитку такої економіки, яка відповідає унікальній бутанській культурі, заснованій на буддійських духовних цінностях. Духовні цінності та моральні цілі важко піддаються оцінці та плануванню, а тому національне щастя – це гасло для цілей п’ятирічного планування розвитку економіки. Загальноприйнятого чисельного показника концепція не має. Варто мати на увазі, що до початку правління короля Джігме Сінг Вангчука Бутан репрезентував ізольовану від світу країну “з середньовічними порядками”. Бутан тоді не входив повною мірою в ООН та майже ні в які міжнародні організації; в Бутані був майже відсутнім грошовий обіг, рівень грамотності був у край низьким, автомобільні дороги, зв’язок, телефонія, електрика були майже не розвиненими. Різка модернізація Бутану споживчими товарами могла привести до соціальних потрясінь або до перетворення Бутану в індустріальну колонію чи “бананову республіку”. Сьогодні цей концепт у країні використовують не як випадковий, а як цілісний, що перебуває під контролем Центру досліджень Бутану (керівництво К. Ури). Подібні дослідження проводить канадський епідеміолог М. Пеннок. Так відбувається розробка інструментів і видів “дебутанізованої” версії національного щастя.

Попри те, що не існує точного кількісного визначення валового національного щастя, варто виокремлювати елементи, які сприяють його кількісному вимірюванню. Низький рівень смертності серед немовлят, наприклад, позитивно корелюється зі суб’єктивним вираженням благополуччя/щастя в країні. Індекс валового щастя, як і *індикатор справжнього прогресу* (англ. *Genuine progress indicator*), належить до концепції кількісного виміру благополуччя та щастя. Ці два підходи мотивовано тим, що суб’єктивні заходи, такі як добробут, є більш актуальними і важливими, ніж більш об’єктивні показники, такі як витрати. Однак в такому випадку не вимірюють безпосередньо комплексний індекс, а тільки ті чинники, які детермінують його. За словами Д. Канемана, психолога в Принстоні, щастя доцільно вимірювати і вивчати, використовуючи “метод реконструкції дня”, який полягає у тому, щоб згадуючи спогади про попередній робочий день, написати короткий щоденник.

Друге покоління дослідників цього концепту, із розглядом щастя як соціально-економічного розвитку в метричній шкалі, репрезентував

у 2006 р. М. Джонс, президент Міжнародного інституту менеджменту. Метричні заходи соціально-економічного розвитку, відстежуючи розвиток семи областей, у тім числі психічне та емоційне здоров'я нації, пропонують визначати валове національне щастя через індекс функції середнього арифметичного на душу населення у *таких площинах*: 1) *економічне благополуччя* (через прямі та статистичні вимірювання економічних показників); 2) *екологічне благополуччя* (через прямі та статистичні вимірювання екологічних показників, наприклад, забруднення повітря, шум та рух); 3) *фізичне благополуччя* (за допомоги статистичних вимірювань фізичних показників здоров'я); 4) *психічне благополуччя* (на основі вимірювання психічного здоров'я, приміром, використання антидепресантів); 5) *робоче благополуччя* (як вимірювання трудових показників, допомоги по безробіттю, зміні роботи тощо); 6) *соціальне благополуччя* (через вимірювання соціальних показників – дискримінації, безпеки, розлучень, скарг на внутрішні конфлікти, сімейних і громадських позовів, рівня злочинності); 7) *політичне благополуччя* (вимірювання політичних показників, наприклад, якості місцевої демократії, свободи особистості чи зовнішніх конфліктів). Ці показники у підсумку складені у так зване глобальне опитування валового національного щастя.

Е. Дінер, психолог з Іллінойсу, розробила *шкалу суб'єктивного благополуччя*, пов'язану з концептом щастя та якості життя, яка була використана для порівняння країн у цій конструкції. Дослідження засвідчило, що високий дохід, індивідуалізм, права людини та соціальна рівність дуже сильно корелюють між собою. А. Крамер, психолог з Орегону, розробив *поведінкову модель національного щастя* на підставі вживання позитивних та негативних слів у соціальних мережах. Загалом випадок Бутану треба досліджувати й надалі, оскільки йдеться про єдину країну в світі, яка входить до 20 найщасливіших за тієї умови, що вона має дуже низькі показники ВВП. Це значною мірою сьогодні відбувається у такій галузі знань, як “економіка щастя”. Йдеться про кількісне вивчення щастя, позитивних та негативних емоцій, добробуту, якості життя, задоволеності життям і пов'язаних з ним понять: зазвичай, на підставі поєднання економіки та інших сфер, таких як психологія, соціологія та політологія. Крім того, значні доробки помічено у такій царині знань, як філософія щастя. Це напрям філософських досліджень, що наближається до природи щастя та шляхів, якими його можна досягнути.

Сьогодні, поруч із валовим національним щастям, розроблено *міжнародний індекс щастя* (англ. *Happy planet index*). Цей показник, що відображає добробут людей і стан навколишнього середовища у різних країнах світу, запропоновано агенцією “New Economics Foundation” (NEF) у липні 2006 р. Базове завдання індексу – це відобразити “реальний”

добробут націй. Для порівняння рівня життя у розбіжних країнах застосовують значення ВВП на душу населення чи індекс людського розвитку, проте ці індекси не завжди можуть відобразити реальний стан речей. Наприклад, порівняння значення ВВП не завжди є недоречним (що демонструє випадок Бутану), бо кінцева мета більшості людей не бути багатими, а бути щасливими та здоровими. Тут помітно вплив державних інституцій на відчуття і стан справ пересічних людей.

Індекс ґрунтується на загальних утилітарних принципах, що більшість людей хочуть прожити довге та повноцінне життя, а країни прагнуть зробити все можливе для досягнення максимального добробуту своїх громадян, розумно використовуючи наявні ресурси, не завдаючи шкоди довкіллю [356, 584]. З метою розрахунку цього індексу застосовано три показники: суб'єктивну задоволеність життям, очікувану тривалість життя і так званий “екологічний слід”¹. Точна функція індексу є трохи складнішою, але концептуально її вираховують на підставі множення задоволеності життям на середню тривалість життя і діленням на екологічний слід. Вперше індекс розраховано 2006 р., до нього увійшли 178 країн. Вдруге розрахунок проведено 2009 р., до нього увійшло 143 країни. Втретє індекс розраховано 2012 р. стосовно 151 країни світу [500]. За підсумками 2012 р., найбільш “щасливими” країнами є Коста-Ріка, В'єтнам, Колумбія, Беліз тощо, а найбільш “нещасливими” – Ботсвана, Чад, Катар, Центральна Африканська Республіка тощо. Детально ситуацію зображено у табл. 8.16.

Найбільш цікавий висновок полягає у тому, що із-поміж найбільш щасливих країн не представлено жодної із Західної Європи. Це означає, що ВВП не завжди паралельно корелюється із рівнем людського щастя. Крім того, специфіка цього індексу полягає не просто у вимірюванні сукупного (повного) щастя, а в тому, які кроки роблять задля досягнення щастя, тобто у своєрідному “коефіцієнті корисної дії” для забезпечення щастя. Тому, наприклад, той факт, що В'єтнам посідає друге місце у зазначеному рейтингу, не показує, що його громадяни мають високий рівень добробуту, а тільки те, що країна є більш ефективною у створенні благополуччя, беручи до уваги кількість використовуваних ресурсів. Крім того, до уваги взято такий показник, як стійкість: саме через нього відбувається виклик усталеним даним та механізмам оцінювання (ВВП та індексу людського розвитку). Дев'ять із десяти країн, яким властива найбільша ефективність у досягненні/стримуванні щастя, – це представ-

¹ Екологічний слід – це показник кількості природних ресурсів, важливих для підтримки життя певної країни на душу населення. Чим менший екологічний слід, тим більші майбутні перспективи країни.

ники Карибського басейну (незважаючи на високий рівень бідності). Серед країн Організації економічного співробітництва та розвитку найвищими даними наділено Ізраїль (15 місце), а серед країн Європи – Норвегію (29 місце). США лише 105, внаслідок значного екологічного сліду 2012 р.

Таблиця 8.16

Міжнародний індекс щастя у деяких країнах світу (2012) [349]

№	Країна	Життєві очікування	Благополуччя	Екологічний слід	Індекс щастя
Найбільш щасливі країни					
1	Коста-Ріка	79,3	7,3	2,5	64,0
2	В'єтнам	75,2	5,8	1,4	60,4
3	Колумбія	73,7	6,4	1,8	59,8
4	Беліз	76,1	6,5	2,1	59,3
5	Сальвадор	72,2	6,7	2,0	58,9
6	Ямайка	73,1	6,2	1,7	58,5
7	Панама	76,1	7,3	3,0	57,8
8	Нікарагуа	74,0	5,7	1,6	57,1
9	Венесуела	74,4	7,5	3,0	56,9
10	Гватемала	71,2	6,3	1,8	56,9
Проміжні за щастям країни					
70	Фінляндія	80,0	7,4	6,2	42,7
71	Польща	76,1	5,8	3,9	42,6
72	Малаві	54,2	5,1	0,8	42,5
73	Ірландія	80,6	7,3	6,2	42,4
74	Боснія і Герцеговина	75,7	4,7	2,7	42,4
75	Румунія	74,0	4,9	2,8	42,2
76	Австралія	81,9	7,4	6,7	42,0
77	Іран	73,0	4,8	2,7	41,7
78	Гаїті	62,1	3,8	0,6	41,3
79	Сербія	74,5	4,5	2,6	41,3
80	Азербайджан	70,7	4,2	2,0	40,9
Найменш щасливі країни					
142	ПАР	52,8	4,7	2,6	28,2
143	Кувейт	74,6	6,6	9,7	27,1
144	Нігер	54,7	4,1	2,6	26,8
145	Монголія	68,5	4,6	5,5	26,8
146	Бахрейн	75,1	4,5	6,6	26,6
147	Малі	51,4	3,8	1,9	26,0
148	ЦАР	48,4	3,6	1,4	25,3
149	Катар	78,4	6,6	11,7	25,2
150	Чад	49,6	3,7	1,9	24,7
151	Ботсвана	53,2	3,6	2,8	22,6

Проте індекс не позбавлений недоліків. Сумарно їх можна згрупувати у кілька площин: 1) комплексне ігнорування даних про політичні свободи і людські права тощо; 2) ненадійність і неперевіреність даних, на які опирається індекс; 3) деякий суб'єктивізм в оцінюванні добробуту; 4) спірність концепції екологічного сліду. Тим не менше, показник міжнародного щастя деякі політичні сили вже сьогодні сприймають як аналог ВВП (зокрема, Британська консервативна партія).

Аналогічному завданню слугує так званий *індикатор справжнього прогресу* (англ. *Genuine progress indicator*). Це альтернативна метрична система, яка є додатком до національної системи на шляху до скасування, заміни або доповнення ВВП як показника економічного зростання. Індикатор застосовують у “зеленій” економіці, стійкому та більш відкритому типі економіки, що відомий під назвою “економіки правдивої вартості”. Підхід є спробою виміряти те, чи зростання країни, збільшення виробництва товарів та розширення послуг, приведе до поліпшення добробуту людей в країні. Альтернативним є індекс бідності (розроблений ООН для оцінки якості життя населення в будь-якій країні).

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Що таке транзит і трансформація політичного режиму?
- Окресліть особливості проекту організації “Freedom House” “Нації в транзиті”.
- Які типи режимів варто виокремлювати на підставі проекту “Нації в транзиті”?
- Розкажіть про особливості демократизації у посткомуністичних країнах Європи.
- Окресліть виміри проекту організації “Freedom House” “Країни на роздоріжжі”.
- Запропонуйте оцінку діяльності урядових органів влади у світі за проектом “Країни на роздоріжжі”.
- У чому суть індикаторів трансформації та сталого розвитку політичних режимів Фонду Бертельсманна?
- Що таке статусний індекс та індекс управління в проектах Фонду Бертельсманна?
- Окресліть особливості трансформації у посткомуністичних країнах Європи.
- Окресліть особливості сталого урядування в країнах-членах ОЕСР.
- Як відбувається аналіз сприйняття корупції організацією “Transparency International”?
- Означте особливості сприйняття корупції в посткомуністичних країнах Європи.

-
- Що таке “Світовий барометр корупції” та індекс хабародавців? Які їх наслідки?
 - Розкрийте сутність проекту “Політичний атлас сучасності”.
 - Що таке індекс інституційних основ демократії?
 - Запропонуйте особливості позиціонування посткомуністичних країн Європи за проектом “Політичний атлас сучасності”.
 - Визначте людський розвиток як індикатор трансформації політичних режимів сучасності.
 - Що таке індекс людського розвитку та як він вимірюється?
 - Сформулюйте ознаки динаміки індексу людського розвитку в посткомуністичних країнах Європи.
 - Як співвідноситься індекс якості життя з політичними режимами сучасності?
 - Що таке міжнародний індекс щастя та які його емпіричні наслідки?

Розділ 9

ЕКОНОМЕТРИЧНІ АТРИБУТИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ СУЧАСНОСТІ

- 9.1. Політичні режими сучасності та їх економетричні детермінанти й атрибути.
- 9.2. Демократія/демократизація та економічний розвиток.
- 9.3. Параметри економічного розвитку автократичних політичних режимів.
- 9.4. Перехідні країни: економетричні наслідки розвитку політичних режимів.

Основні поняття: політичний режим, демократія, автократія, авторитаризм, транзит, трансформація, економічний розвиток, економетрія, конфлікт, сумісність, скептицизм, зв'язок між демократією й економічним розвитком, розвинені країни та країни, які розвиваються, коефіцієнт Джині, стабільна демократія, стабільна автократія, нова демократія, нестабільна демоавтократія, прихильники режиму демократії, суспільне благо, противники режиму демократії, медіанний (серединний) виборець, "короткий горизонт планування", "зона бездіяльності", вибори, логічна модель відповідальності, стаціонарна бандитська теорія диктатури, електорат, селекторат, "держава розвитку", економічне зростання та економічний занепад, "індекс успішності" автократій, прагнення нейтралізувати загрозу повстання, прагнення домогтись співпраці, перехід, транзит, трансформація, лібералізація, рецесія, економічний результат, приватний і державний сектор, причини скорочення обсягів промислового виробництва, сприятливі початкові умови для економічного розвитку, індекс лібералізації та індекс демократизації, політична демократія, економічна демократія, проект "Політія", повна демократія, відкрита і закрита анократія, проект "Свобода у світі", вільні країни, частково вільні країни, невольні країни, індекс демократизації Т. Ванханена, електоральна демократія, внутрішній валовий продукт (номінальний/за паритетом купівельної спроможності) на душу населення, індекс людського розвитку, політичний та економічний складник політичного режиму, стабільність, стабільність політичного режиму, стабілізація, інституційна стабільність, партія, уряд, парламент, система влади, автократ, автократичний центр, гібридний режим, посткомуністичні країни, пострадянські країни, прогрес, регрес, економічний занепад, економічний успіх.

9.1. Політичні режими сучасності та їх економетричні детермінанти й атрибути

Однією із прикладних проблем, які стосуються позиціонування політичних режимів сучасності, є співвідношення перших (у ракурсі демократій та автократій) із показниками *економічного розвитку*. Ця сфера аналізу є основою застосування до політичних режимів результатів таких галузей знань, як політична економія, а також економетрія. Специфіка досліджень у цьому напрямі полягає в тому, що різновиди політичних режимів потрібно аналізувати на підставі економічних атрибутів різних інституційних і процесуальних атрибутів політичних режимів – способів розподілу та здійснення політичної/державної влади, механізмів і стадій проведення виборів, особливостей підконтрольності виконавчої влади законодавчій, верховенства права тощо. Саме тому зрозуміло, що демократичний режим та автократичний режим – це два окремі ракурси взаємозалежностей *політичного та економічного складників*. З цього приводу існує чимало наукових доробків. Але вони по-різному регламентують кореляцію зв'язку різновидів політичних режимів сучасності та їхньої економічної ефективності (економічного зростання, стабільності, модернізації, розвитку тощо).

Наприклад, А. Пшеворські зазначає (на основі аналізу 57 країн упродовж 1949–1963 рр.), що *автократичні режими* на середньому (проміжному) рівні економічного розвитку стабілізуються та набувають інституційної/процесуальної сили швидше, ніж демократичні режими – а в інших випадках варто говорити про переважання саме других. І. Адельман і С. Морріс ще ґрунтовніше доводять попередній висновок: вони вважають (за результатами аналізу 74 слаборозвинених країн світу, втім числі й комуністичних, упродовж 1950–1964 рр.), що слабота середньорозвинені країни більш ефективно розвиваються в умовах автократичних режимів. Аналогічні факти на основі 35 бідних країн у 50-х роках ХХ ст. наводять С. Хантінгтон і Дж. Домінгез. Крім того, позицію, що автократичні (авторитарні) політичні режими економічно розвиваються швидше, аніж демократичні режими, підтримують Р. Марш (у 1955–1970 рр. серед 98 країн), Е. Віде (у 1960–1979 рр. з-поміж 124 країн), Д. Ландау (у 1960–1980 рр. серед 65 країн). Конструкцію розрахунків Е. Віде, приміром, побудовано на методології оцінювання рівня демократії К. Боллена (про методологію йшлося у попередніх розділах). Висновками стало позиціонування декількох результатів: 1) помічено негативний зв'язок між економічним зростанням та демократією серед усієї аналізованої вибірки країн світу; 2) не помічено кореляції

між економічним зростанням та демократією серед слаборозвинених країн. Дуже цікавий висновок 1994 р. запропонував Дж. Хеллівелл. Проаналізувавши 90 країн світу впродовж 1960–1985 рр., дослідник постулював, що демократія чинить негативний, але статистично не досить значний вплив на економічне зростання [502]. Подібно 1996 р. Р. Берроу, проаналізувавши 89 країн світу в 1960–1990 рр., довів, що розвиток демократичних інститутів стимулює вплив економічного зростання лише за умови низького рівня політичних свобод. Тим не менше, як наслідок та в процесі розширення принципів демократії її позитивний вплив на економічне зростання зменшується та взагалі стає негативним. Це демонструє позицію, що демократія має слабкий негативний вплив на економічне зростання [375].

Класики політично-економічної думки (наприклад, В. Галенсон, С. Хантінгтон та В. Рао) зазначають, що автократичні режими ефективніші, аніж демократичні у ракурсі мобілізації ресурсів для інвестицій. Додатковим аргументом на користь автократій є обґрунтована С. Хаггардом позиція про те, що ці режими ефективніше змушують підприємства (зокрема державні та приватні) інвестувати й експортувати, відмовляючись від всіякого партикуляристського тиску з приводу непродуктивного використання ресурсів. Ще один вектор доказів у тому, що автократичні режими політично стабільніші, ніж демократії. Як приклад, С. Хьюлетт наводить досвід із політичної історії Бразилії, де в 60–х роках XX ст. репресивно лімітовано будь-які прояви соціальних хвилювань та, як наслідок, стабілізовано економіку. Натомість С. Хантінгтон зазначає про неефективність демократій у перехідних суспільствах, де вона породжує анархістські тенденції розвитку.

Контраверсійний висновок репрезентує В. Дік (стосовно 74 слаборозвинених країн у 1959–1968 рр.): вчений демонструє, що *демократичні режими* розвиваються трохи ефективніше, а також швидше, аніж автократичні режими. Співзвучних ідей дотримуються Р. Корменді та Ф. Меґуїре (на основі аналізу 47 країн у 1950–1977 рр.), А. Поургерамі (на основі аналізу 92 країн у 1965–1984 рр., а також на основі аналізу 106 слаборозвинених країн у 1986 р.), Дж. Скалі (на підставі аналізу 115 країн у 1960–1980 рр.), Р. Берроу [374] (під час аналізу 72 країн світу впродовж 1960–1985 рр.), К. Реммер [595] (щодо 11 латиноамериканських країн у 1982–1988 рр.), П. Дасгупта (на підставі аналізу 50 слаборозвинених країн упродовж 1973–1979 рр.). У цьому зрізі цікаву позицію репрезентує Д. Родрік [601]. Вчений зауважує, що демократія – така форма урядування, яка надає “політиці зростання” стабільний характер рівноваги. Саме тому демократія – це “метаінституція”, яка створює та підтримує цілісний набір політичних курсів, які ведуть до економіч-

ного зростання, а не розпорошений і довільно обраний набір елементів, як властиво для автократій.

Класики політично-економічної думки (приміром, А. Сен та М. Олсон) з цього приводу аргументують позицію, що ефективність демократії у ракурсі економічного зростання пояснена тим, що загальне виборче право і розподіл влади не призводять ні до політичної нестабільності, ні не перешкоджають економічному зростанню. Натомість економічні та політичні свободи взаємно зміцнюють себе, а саме тому економічні свободи прискорюють економічне зростання. Досить часто наголошують, що “економічні дива” в автократичних режимах становлять випадки нетривалого економічного зростання. Натомість лише демократії проводять сценарії тривалого економічного зростання (випадок Китаю не влаштовує зазначеного припущення). На користь демократії також свідчить кращий захист прав власності. Останній же стимулює економічну активність, адже люди чітко знають, що вони отримають винагороду за свою роботу. Натомість автократії проводять дуже багато ризиків, які пов’язані з невпевненістю з приводу очікуваних результатів. За словами Д. Норта, лише демократія може змусити систему влади працювати на користь населення тієї чи іншої країни. Нестача демократичного контролю уможливорює для автократів варіант “крадіжки ресурсів” замість того, щоб використовувати їх для економічного розвитку країни. І навпаки, демократія передбачає можливість заміни політиків, які використовують ресурси неефективно або ж тільки для благополуччя правлячої еліти. Іншими словами, відповідальність системи влади спрямовує до економічного зростання. Тільки демократії можуть продукувати передбачувані “правила гри”, що впливає на передбачуваність стимулювання інвестиційних процесів, які ведуть до економічного зростання.

Більш детермінований висновок і прогноз запропонували Дж. Слоан та К. Тедін. Вчені на основі аналізу 20 латиноамериканських країн зауважують, що бюрократичні автократичні (авторитарні) політичні режими розвиваються швидше, ніж демократичні політичні режими, натомість традиційні диктаторські автократичні режими – значно повільніше. Річ у тім, що в бюрократичних автократичних режимах рішення, прийняті державною владою, непідконтрольні громадянам. Проте чиновники не мають формальних прав (та мають обмежені реальні можливості) на присвоєння доходів, одержуваних від збору податків. У традиційних диктатурах органи виконавчої влади (диктатор і його оточення) можуть як приймати непідконтрольні суспільству рішення, так і привласнювати податкові надходження. К. Грієр та Г. Таллок, розглянувши 59 країн світу в 1951–1980 рр. [490], довели географічну залежність кореляції між політичними режимами й економічними показниками їхнього роз-

витку. З'ясовано, що демократичні режими ефективніші в Африці та Латинській Америці, проте немає жодних відмінностей поміж кореляцією в Азії. Схоже Дж. Сігл, М. Вейнштейн та М. Гальперін аргументували той факт, що демократії відповідальніші, а тому більш здатні надати допомогу громадянам. Авторитарії ж надають перевагу “викраденню” цієї допомоги на користь еліт.

Р. Марш на основі аналізу 55 країн світу у 1965–1984 рр. зазначає, що *немає різниці між політичними режимами* у темпах економічного зростання. Аналогічні дані оприлюднив 1990 р. Світовий банк на підставі аналізу 68 країн упродовж 1973–1987 рр.; Р. Левіне та Д. Ренелт [534] – під час аналізу 83 країн у 1974–1989 рр.; Р. Берроу та Дж.-В. Лі [379] – на основі дослідження 94 країн упродовж 1973–1985 рр.; Я. де Хаан та К. Сіерманн – на підставі аналізу 97 країн світу; А. Алезіна, С. Оезлер, Н. Рубіні та Ф. Свагел [362] – внаслідок аналізу 98 країн у 1960–1985 рр. Цікаві висновки також отримано на підставі звернення до досліджень А. Пшеворські та Ф. Лімонгі [591], А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та інших, С. Афонцева [11]: вони полягають у тому, що в демократіях може бути менше інвестицій через популістську політику з приводу збільшення споживання, а, відповідно, економічні показники сповільнюються внаслідок тиску галузевих лобі. Тому стверджується, що натомість іноді авторитарні режими краще протистоять популістським вимогам перерозподілу власності та доходів, які виходять від груп населення із доходами, нижчими за середні [360]. У той ж час, авторитари часто хижацьки витрачають ресурси насамперед для забезпечення і підтримки своєї влади і престижу. Демократії, навпаки, здатні уникнути популістських рішень, якщо конституційно закріплюють процедури голосування кваліфікованою більшістю про найбільш важливі питання економічного перерозподілу. А. Сен із цього приводу зазначає, що чинні сьогодні порівняльні політологічні й економетричні дослідження не завжди підтверджують наявності будь-якого зв'язку між демократією та економічним зростанням. Разом із цим, дослідник аргументує, що демократії справедливніше розподіляють обмежені ресурси, аніж авторитарії. Річ у тім, що усі відомі випадки масового голоду/голодомору відбулись винятково в авторитарних режимах. М. Еллман оскаржує це твердження, акцентуючи на тому, що в тоталітарному та авторитарному СРСР голоду не було з 1947 р., а натомість демократичний Судан у 1985–1989 рр. пережив голод [446]. Однак сам А. Сен зазначив ще один виняток – голод в Ірландії у 40-х роках ХІХ ст., – проте пояснив це тим, що Англія вважала Ірландію у цей час колонією [623].

Специфікою абсолютної більшості досліджень аналізованої проблематики, за словами Л. Сірові та А. Інкелеса, є такий момент, що вони

однозначно не надають переваги ні тому, що демократії ведуть до економічного зростання, ні тому, що це властиво для автократій. Російські науковці, зокрема Г. Калягін [92], В. Полтерович та В. Попов [213, 216], зазначають, що вплив розвитку інститутів та процесів у межах режимів сучасності на темпи економічного зростання неоднозначний. Річ у тім, що в теоретико-методологічному плані різні підходи окремих науковців щодо аналізу кореляції політичного режиму і показників економічного зростання характеризуються різною і не завжди досконалою статистичною базою та нелогічною послідовністю порівняння. А це означає, що часто у таких дослідженнях уможливлено механізм виявлення й інтерпретації взаємозв'язку між явищами, які аналізують, проте надто ускладнено інструментарій відповіді на питання про причинно-наслідкові зв'язки між ними. Не всі дослідження обов'язково дають змогу однозначно стверджувати, що розвиток демократії чи автократії стимулює/сповільнює економічне зростання. Крім того (що очевидно із попередніх розділів), диверсифікованою є теоретична й методологічна база якісного та кількісного (насамперед кількісного) аналізу типів політичних режимів. Відповідно, якщо нечітко зрозуміло чи йдеться про демократію, чи все ж про автократію, то і не зовсім коректно говорити про те, яка з них сприяє економічному зростанню. У цьому випадку економетрична складова аналізу режимів часто набуває рис суб'єктивності. Тим не менше, це вторинна суб'єктивність, яка ґрунтується винятково на виборі теоретико-методологічної основи класифікації політичних режимів сучасності, а не логічній окресленості економічних детермінант політичних режимів. Ще одна специфіка кореляції політичних режимів і показників економічного зростання/занепаду полягає у тому, що її не можна пояснити цілком однозначно та незаперечно. А річ у тім, що кореляція двох зазначених складників аналізу не може бути детермінована й окреслена простою лінійною залежністю.

Тим не менше, наявні наукові дослідження демонструють, що існує тісніший взаємозв'язок між економічним розвитком та інституційними параметрами різних політичних режимів сучасності, ніж зв'язок між типами політичного режиму та економічним зростанням/занепадом цих режимів. Приміром, дуже часто наведено різні роздуми з приводу кореляції стабільності системи політичної влади (а фактично – стабільності політичного режиму) та ефективності й/чи результативності економічної системи. Наприклад, Д. Ландау (на підставі аналізу 65 слаборозвинених країн світу впродовж 1960–1980 рр.) зауважує, що сформовано негативний взаємозв'язок між стабільністю інститутів політичних режимів та економічним зростанням. Подібну позицію аргументували такі відомі науковці, як Дж. Скіннер (31 країна Південної Африки впродовж 1965–1982 рр.),

Р. Берроу [377] (78 країн світу у 1960–1985 рр.), Н. Рубіні [605] (77 слаборозвинених країн впродовж 1971–1982 рр.), А. Алезіна, С. Оезлер, Н. Рубіні та Ф. Свагел (98 країн світу у 1960–1985 рр.), А. Кукерман, С. Едвардс та Г. Табелліні (79 країн впродовж 1971–1982 рр.), Р. Берроу та Дж.-В. Лі (94 країни світу впродовж 1973–1985 рр.) тощо. Натомість інші дослідники вважають, що немає жодного зв'язку між економічними показниками розвитку та інституційною стабільністю режимів. Це стосується ідей таких вчених, як Дж. Лондреган і К. Пуле [542] (121 країна світу у 1950–1982 рр.), В. Гріллі, Д. Маскіандро та Г. Табелліні [491] (18 економічно розвинених країн світу впродовж 1950–1989 рр.), Р. Левіне і Д. Ренелт (83 країни впродовж 1974–1989 рр.) тощо.

У цьому контексті цікавий висновок запропонували К. Грієр та М. Мунгер. Науковці, дослідивши 155 країн світу впродовж 1951–2006 рр., стверджують, що давні автократії та давні демократії економічно зростають із різною “швидкістю”. Причина полягає у тому, що відмінними є передумови сповільнення економічного зростання автократій та демократій. Загалом продемонстровано, що автократії дещо повільніше економічно зростають, ніж демократії: спричинено специфічним впливом політичного режиму на збільшення його тривалості. Також продемонстровано, що приріст економічного зростання в автократіях відбувається лише впродовж 30 років, після цього темпи зростання різко падають. Демократії та гібридні режими (автори їх іменують недиктатурами) завжди економічно зростають швидше, ніж давні автократії, але відмінність особливо помітна порівняно з молодими і давніми політичними режимами.

Співзвучні (за тематичною спрямованістю) висновки запропонували С. Холл та М. Нішікава [499]. Вчені доказали, що *тривалість існування демократичних режимів* впливає на економічне зростання. У проведених дослідженнях (на підставі даних по 68 країнах світу упродовж 1975–2008 рр.) теоретизовано, що рівень економічного розвитку взаємодіє з тривалістю демократичного режиму у контексті впливу на економічне зростання так, що розвинені (більш тривалі у контексті демократичного політичного режиму) суспільства детерміновані менш повільним зростанням, а менше розвинені (менш тривалі у ракурсі демократичного політичного режиму) суспільства – більш швидким зростанням. Це часто веде до конвергенції. Також аргументовано, що економічне зростання збільшує тривалість демократичних режимів (тобто має позитивний вплив на “виживання демократій”) [402, 564, 637]. Дихотомічно (бо дуже складно досягнути цілком монолітного висновку) продемонстровано, що в країнах з низьким рівнем ВВП на душу населення тривалість демократії сприяє економічному зростанню, а в країнах із високим рівнем ВВП на душу населення – негативно впливає на економічне зростання. Цікаве дослідження в кон-

тексті транзитних країн (про які детально йтиметься у наступних параграфах) ще 2004 р. провела Р. Абейсінге. Вона аргументувала факт, що демократія самостійно не має навантаження на економічне зростання перехідних країн. Тим не менше, було чітко встановлено, що політична стабільність незалежно від рівня демократії має дуже великий вплив (навіть якщо не найбільший) на економічне зростання транзитних/перехідних країн [348].

На підставі метааналізу зіставлення демократії (чи автократії) та економічного зростання вчені [439] виокремлюють три категорії наукових джерел, за якими логічно класифікувати теоретичні й емпіричні дані: 1) *конфлікт* (демократія перешкоджає економічному зростанню); 2) *сумісність* (демократія або безпосередньо викликає зростання, або не заважає йому); 3) *скептицизм* (дихотомія “демократія–автократія” не має відношення до економічного зростання).

Перша категорія характеризується тим, що демократія припускає і, можливо, навіть сприяє конфлікту. Політичні інститути “слабкі” у тому сенсі, що не в змозі вирішувати конфлікти, а “тендітні”, оскільки фактично не можуть навіть брати на себе зобов’язання про забезпечення власного виживання. А тому внаслідок цього немає економічного зростання. Саме у цьому ракурсі необхідним постає автократичний політичний режим. Проте й він не є достатньою умовою економічного зростання, хоча може обмежувати сферу конфлікту і переслідувати середньо- та довгострокові економічні перспективи. Проблема цього підходу, як зазначили багато науковців, передбачає факт, що відносини між сильною та автократичною державою, в кращому випадку, слабкі. Крім того, підхід зовсім не заперечує постулату, що демократичні країни та їхні соціальні сфери (економічні, політичні тощо) слабкі у той період, коли демократії є молодими (фактично перехідними).

Друга категорія оперує постулатом про те, що верховенство права може грати роль автократа (одноосібного незаперечного центра впливу), проте за винятком того, що верховенство права може бути достатнім для забезпечення економічного зростання. Проте попри різноманітність доказів “сумісності” [386, 581], в центрі цього аргументу все ж перебуває ідея про верховенство права, під яким науковці розуміють безліч речей, але основними складниками є захист як політичних, так і економічних прав, незалежна судова система, професійна і чесна система контролю з боку поліції. Насправді, могутність демократії порівняно з автократією з погляду централізованого управління підтверджується принаймні трьома такими способами: 1) демократичним лідерам важче конфіскувати активи, адже в умовах демократії є можливості власників захистити себе; 2) демократії можуть проводити позики за нижчими відсотковими

ставками, тому конфіскації за невиконання зобов'язань призведуть до втрати потужності/впливовості правлячої політичної еліти (існує здатність демократій легко залучати кредити і їх погашувати); 3) демократії можуть мати значні повноваження регулювання і боротьби з корупцією, що не обов'язково властиво для автократій.

Третя категорія взагалі детермінована моментом, що головне інституційне порівняння не обов'язково стосується дихотомії “демократія–автократія” [363, 522]. Натомість проблематика може стосуватись більш простих категорій, наприклад того, де є надійна незалежна судова система та поліція, яка відкидає корупцію. Якщо політичний курс дає змогу громадянам, промисловості та/чи організованим інтересам вирішувати проблеми колективних дій через надійні угоди на місцях, то тоді демократія й автократія можуть продукувати стійке економічне зростання. Однак без цих передумов жодний політичний режим не може гарантувати економічного зростання апіорі. Відповідно, проблема полягає не у виборі організаційно-правової форми (коли така проблема може бути вирішена просто шляхом прийняття нової конституції). Натомість проблема передбачає абсолютно окремий набір рівноваг і політичної культури, без очевидного шляху для переходу від одного до іншого. “Успішним інститутам” у цьому ракурсі притаманні такі риси: контрольованість корупції на основі професійних норм, які фактично роблять корупцію “соромною”; дозволеність громадянам отримувати ліцензії, дозволи та примусово виконувати договірні зобов'язання внаслідок низьких витрат на всі операції; інфраструктурна доступність, яка передбачає розпізнання, коректування, а також зміну ринкових і технологічних умов. Аргумент “скептиків” полягає в тому, що вибір інститутів із трьох переліченими особливостями є ключем до економічного зростання. Отже, дихотомія “демократія–автократія” становить майже “порожнє порівняння”.

9.2. Демократія/демократизація та економічний розвиток

Розгляд різних доробків з приводу зв'язку демократичних політичних режимів з динамікою економічного розвитку (зростанням та занепадом – про що йшлося у попередньому параграфі [581, 591]) дає дуже суперечливі результати. В. Полтерович і В. Попов [213] зазначають досить дивну закономірність: дослідження, виконані після 1987 р., мають позитивний зв'язок між демократією та економічним зростанням; дослідження, виконані до 1987 р. (на однаковому статистичному емпіричному матеріалі), демонструють, що для автократій властиве швидше економічне зростання (при чому більшість показників того, чи країна є демократичною, було побудовано на підставі індексу Р. Гастіла, а згодом результатів

досліджень організації “Freedom House”). На противагу цьому, 2002 р. у доповіді ООН про людський розвиток зазначено, що залежності між демократією та економічним зростанням немає. Тим не менше, помічено, що демократія сприяє стабільності і рівномірності економічного та соціального розвитку. Д. Родрік також не окреслює залежності між демократією та економічним зростанням на основі таких чинників, як початковий рівень доходів, рівень освіти та якість державних інститутів [599]. Однак дослідник доводить, що демократичні режими мають більш передбачувані довгострокові темпи економічного зростання, краще справляються з несприятливими шоками, ніж автократичні режими, але спрямовують меншу частку доходів на інвестиції. Ці висновки відповідають ідеям А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба, Ф. Лімонгі, згідно з якими немає різниці у довгострокових темпах зростання між демократіями й автократіями. Разом із цим, для демократичних держав характерна менша мінливість темпів зростання (менше прикладів “економічних див” та менше очевидних провалів), більш висока частка зарплати у доданій вартості та більш низька частка інвестицій у ВВП.

Р. Берроу доводить, що сумарний вплив демократії на економічне зростання можна охарактеризувати як “слабонегативний”. Річ у тім, що найсприятливішим для зростання економіки є середній рівень демократії, тоді – низький, а потім – високий [375]. Тим не менш, вчений чітко зазначає: “... Думка про те, що демократія – в сенсі виборчих прав – необхідна для економічного зростання, так само неправильна, як твердження, що бідним країнам неодмінно потрібна диктатура, щоб вирватись із бідності ... Для країни зі слабкими інститутами – слабкою демократією та нестачею правопорядку – розвиток демократії менш важливий, аніж зміцнення правопорядку, стимулюючого зростання та інвестицій. Крім того, демократія, схоже, й не чинить суттєвого прямого впливу на зміцнення правопорядку. Значить, не можна твердити, що демократія – головна умова зростання, адже вона потрібна для правопорядку”. Дослідник провів регресійні розрахунки, які беруть до уваги рівень розвитку країни, і показав, що демократія не пов’язана з рівнем правопорядку позитивно чи негативно [376]. У цьому зрізі помітимо, що знавці китайського “економічного дива” пояснюють швидке зростання китайської економіки за відсутності демократії саме ефективністю державних інститутів.

Крім того, за словами В. Полтеровича та В. Попова, немає єдиної думки і про вплив демократії на параметри та очікування зростання у перехідних економіках. Дж. Фідрмук стверджує, що початковий прямий вплив демократизації негативний, однак він перекидається подальшим непрямим позитивним впливом. Учений вважає, що демократизація

спонукує економічну лібералізацію, яка веде до прискорення економічного зростання [452]. Зворотну позицію висловлює В. Попов, який стверджує, що економічне зростання акселерується зі збільшенням відношення індексу законності до індексу демократії [588, 589]. Це означає, що демократизація має “пригнічувати” темп економічного зростання (у подібних розрахунках вплив швидкості лібералізації на економічне зростання протягом перших десяти років пострадянського переходу до ринкової економіки виявився незначним та навіть негативним). З цього приводу В. Полтерович та П. Катишев [218] продемонстрували, що в перехідних економіках (на прикладі посткомуністичних країн, які детальніше аналізуватимемо в наступних параграфах) втрати ВВП за дев’ять років від початку широкомасштабних реформ були тим більшими, чим радикальніше відбувалась приватизація протягом перших трьох років переходу до ринкової економіки. На цій підставі треба робити відмінність між молодими (чи неконсолідованими) і зрілими (чи консолідованими) демократіями. Наприклад, К. Клаге, Ф. Кіфер, С. Кнак і М. Олсон [417] засвідчили, що забезпеченість прав контрактів та власності залежить від віку демократії. Крім того, А. Ахмедов, А. Равічев і Є. Журавська [359] довели, що політичні цикли (ріст державних витрат та монетарна експансія напередодні виборів) найбільш виражені та руйнівні саме у неконсолідованих демократіях. Тому, за ідеями Р. Каплана, транзит до демократичного режиму за низьких доходів, слабких інститутів та етнічної неоднорідності суспільства дуже часто призводить до сплеску насильства, злочинності, корупції та анархії. У доробках А. Чуа стверджується, що Захід підтримує варіант поєднання капіталізму та демократії, відкинутий західним суспільством як такий, що призводить до накопичення багатства в руках домінуючої меншості, і, як наслідок, до соціальних конфліктів. Помітно й іншу кореляцію, суть якої полягає у тому, що відразу після демократизації відбувається прискорення темпів економічного зростання.

Загалом варто виокремлювати не менше шести теоретичних патернів причинного (двостороннього) зв’язку між демократією та економічним розвитком, які обертаються навколо пріоритетності кожного з них. *По-перше*, прихильники модернізаційного підходу (наприклад, С. Ліпсет [540]) зазначають, що економічне зростання призводить до демократії, а тому “розвиток – на першому місці, а демократія – на другому”. *По-друге*, прихильники процесуального підходу (наприклад, С. Хантінгтон) пропонують альтернативне трактування розвитку демократії з точки зору “процесу”, зазначаючи, що результати економічного розвитку ведуть до політичного занепаду, а політична система в умовах нестабільності неодмінно зміщується в бік демократії – тобто до її інституціоналізації. *По-*

третє, супротивники модернізаційного підходу (зокрема Б. де Мескіта і Дж. Даунс [554]) зазначають, що результати економічного розвитку не всіх країн ведуть їх до демократії, тому що автократичні режими світу демонструють, що вони можуть користуватись перевагами економічного розвитку, з одного боку, й сторонитися політичної лібералізації, – з іншого. *По-четверте*, група теоретиків демократизаційного підходу (приміром, Дж. Сігл, М. Вейнштейн, М. Гальперін [625]) зазначає, що “демократія – на першому місці, а розвиток – на другому”: демократичні країни постійно випереджають недемократичні за даними показників економічного та соціального благополуччя, саме тому “просування демократії” має відбуватись до моменту “розширення” економічного розвитку в перехідних країнах. *По-п’яте*, деякі науковці, зокрема А. Пшеворські та Ф. Лімонгі, чітко наголошують, що хоча політика впливає на економічні показники, вплив типу політичного режиму необов’язковий у зрізі економічного розвитку країни [590]: людям не відомо, чи демократія покращує чи обмежує економічний розвиток. *По-шосте*, варто вирізняти патерни взаємозв’язку демократії та ймовірного економічного зростання у процесуально-транзитивному ключі. В умовах переходу до демократії економічний розвиток у межах демократизації буде знижуватися на ранніх стадіях політичного транзиту, проте зростатиме на більш пізніх стадіях. Тобто “перехідній демократії” (за словами С. Хантінгтона) економічне зростання не притаманне, але воно властиве консолідованій демократії [415].

У цьому контексті дуже цікаве дослідження провели В. Полтерович і В. Попов. Вони внаслідок застосування мінімалістського трактування демократії (на підставі виборності вищих посадових осіб у державі та можливості політичної конкуренції) намагались перевірити кілька гіпотез: про те, що демократизація стимулює економічне зростання, якщо вона відбувається за умови досить високого рівня правопорядку (в іншому випадку її вплив негативно-від’ємний); про те, що в умовах демократизації, а також слабого правопорядку тіньова економіка розширюється, інституціональний потенціал держави слабшає, а тому ймовірний відкат до автократії.

Відомо, що демократія переважно протиставляється автократичним політичним режимам, де найважливіші рішення приймають автократи або ж вузька група вищих посадових осіб. У багатьох випадках автократія використовує ресурси “по-хижацьки” (англ. *grabbing hand*) [459], корумпована і роздає посади максимально лояльним, проте не найбільш здатним чиновникам. Тому стимулювати економічне зростання важко навіть попри бажання автократів. У той же час, велика кількість країн, які сьогодні є розвиненими (проте одночасно й демократичними) – Гонконг, Тайвань, Південна Корея, Японія, – в періоди вирішального еко-

номічного ривка мали жорсткі (а також автократичні) політичні режими (в попередніх розділах їх іменовано модернізаційним авторитаризмом). Натомість вважають, що демократія полегшує вироблення та/чи проведення раціональної економічної політики завдяки кращому відбору професійних чиновників, контролю над бюрократією, своєчасній зміні посадовців. Стверджується, що демократія сприяє зміцненню правопорядку, викоріненню корупції та покращенню якості інститутів. Ця поширена думка ґрунтується на поверхневому спостереженні за найбільш розвиненими системами. Однак із факту, що країни з найвищим рівнем правопорядку є демократіями, не випливає, що розширення демократії неодмінно веде до зміцнення правопорядку.

Крім того, загальновизнано, що певний рівень багатства, освіти та розвитку громадянського суспільства – це важливі умови ефективної демократії. Фактично це означає, що демократію можна розглядати як “предмет розкоші”, попит на який виникає тільки тоді, коли задоволено першочергові потреби. Інша неодмінна умова – це сильний правопорядок. Швидка демократизація, як і будь-яка фундаментальна реформа, створює чимало можливостей зловживань. Така перерозподільна активність може “зіпсувати” інститути та/чи поставити суспільство в стан хаосу, якщо воно не здатне забезпечити виконання законів. Один із механізмів підриву інститутів за умови швидкої демократизації, низької політичної культури та слабкої судової системи полягає у тому, що під час демократизації громадяни, переважна більшість яких не цікавиться політикою, отримують право голосу – ресурс, який їм абсолютно не потрібний (як ресурс), але який володіє потенційною цінністю для організованих політичних груп. В умовах слабого правопорядку це створює підґрунтя “торгівлі голосами” і розквіту “політичної корупції”. Втім, суб’єктами корупційних угод є не тільки чиновники, а й значна частина населення. У таких умовах демократія перетворюється на “ринок голосів”: парламентарії відображають інтереси лобістів, посади та рішення купують або продають. Розквітає корупція, зниження якості інститутів пригнічує економічне зростання. Тому, зі слів А. Пшеворські, у слабких (неліберальних/неконсолідованих) демократіях виникають слабкі уряди, схильні до тиску лобістів і популістських груп, а чиновники і законодавці стають “продажними та легкокерованими”. До того ж, слабкі уряди не можуть проводити в життя закони та приписи, зокрема обмежувати зростання тіньової економіки та збирати достатню кількість податків для фінансування суспільних благ. Унаслідок цього їм доводиться частіше вдаватися до інфляційного фінансування і позик. Це негативно позначається на темпах економічного зростання, тривалості життя, соціальній рівності, злочинності. Це ціна, яку доводиться платити за дочасну демократизацію,

за введення політичної конкуренції та виборів до того, як у суспільстві будуть розвинуті політична культура й утвердяться базові ліберальні права. Описані процеси часто ведуть до масового невдоволення і розчарування у демократичних цінностях, відновлення автократичних режимів у тій чи іншій формі. Повернення до авторитаризму (як переважаючої форми автократії) – це пряме свідчення того, що ресурси, “вкладені у демократизацію”, витрачені неефективно. Зі слів Р. Берроу, ймовірність зміцнення демократії зростає у міру зростання ВВП на душу населення, рівня освіти та частки середнього класу в сукупному доході. Будь-яка країна, навіть дуже бідна, може стати демократичною на короткий час, але для стійкості демократії потрібні певні умови, наприклад, досить високий рівень добробуту населення (хоча це було властиво не завжди, особливо за наслідками “третьої хвилі” демократизації).

З цього приводу В. Полтерович і В. Попов наводять досвід двох груп країн – розвинених і тих, які розвиваються. У країнах, які тепер називаються *розвиненими*, процес демократизації, як заведено, відбувався поступово¹. Повільна демократизація зазвичай пояснюється небажанням правлячої еліти ділити владу із народом. Однак, мабуть, є й інша причина: швидка демократизація досить небезпечна ослабленням державних інститутів внаслідок їх захоплення великим капіталом чи популістськими групами. Головну небезпеку представляв можливий сплеск політичної корупції: це чітко продемонструвала інституційна практика (зокрема у США)².

¹ Виборчі права спочатку обмежувалися численними цензами залежно від добробуту, освіти, осілості, раси, віку та статі. Тому невелика частина населення (здебільшого досить забезпечені чоловіки) допускалася до виборчих урн. Наприклад, у Франції в 1815–1830 рр. лише 0,25–0,3 % населення брали участь у голосуванні. Загальне виборче право для чоловіків тут введено лише 1848 р., а для жінок – лише 1946 р. В Англії, за законом від 1832 р., розширено виборчі права, їх отримали 14–18 % чоловіків; загальне виборче право було введено лише 1928 р. Першою європейською країною, де жінок допустили до виборчих урн, стала Фінляндія (на початку XX ст.). У Німеччині, Італії та Бельгії жінки отримали виборчі права тільки після Другої світової війни. Загальне виборче право було введено в США 1965 р., у Канаді – 1970, у Швейцарії – 1971. Ідентичним способом – від лібералізму до демократії – відбувався/відбувається розвиток країн Центральної Європи, які в минулі десятиліття домоглися економічних успіхів. Іншим шляхом – спочатку демократія, а потім лібералізація – пішли країни Латинської Америки й Африки.

² У цьому зв’язку характерний приклад США, де в 1815–1840 рр. унаслідок швидкої демократизації виникли масові політичні партії. Вони створили потужні “виборчі машини” для масштабної купівлі голосів та залякування опонентів. Підсумки виборів фальсифікували, створювали спеціальні банди (англ. *repeater gangs*), члени яких голосували багато разів від імені інших зареєстрованих виборців і шляхом погроз та шантажу не допускали до голосування прихильників інших сил. Оскільки поліція була швидше політичним інструментом, ніж професійним органом забезпечення правопорядку, політична лояльність була головним критерієм під час призначення на посади. У багатьох містах

У країнах, які розвиваються, властива інша динаміка становлення інституційних і процесуальних атрибутів політичних та економічних взаємодій. Навряд чи можна вважати збігом той факт, що практично всі країни успішної навздогінної модернізації або відкладали демократизацію до досягнення досить високого рівня добробуту, або практикували “півторапартійні системи” (велика правляча партія і декілька дрібних опозиційних партій, які майже не мають реальних шансів отримати політичну владу). Серед перших країн – Тайвань, Південна Корея, Сінгапур і Чилі до кінця 80-х років XX ст. і Китай до сьогодні. Серед других країн – Японія, Німеччина, Італія після Другої світової війни, а також Ботсвана сьогодні тощо¹. Таку кореляцію особливо помітно у випадку посткомуністичних країн на просторі колишнього Варшавського договору, а також споріднених із ним країн Євразії. Їх було вирішено згрупувати у кілька статистичних груп (детально див. Додаток А): по-перше, за показниками рівня розвитку демократії проекту “Політія IV”, індексом демократизації Ванханена і рівнем свободи у світі за проектом “Freedom House”, по-друге, за даними економічного зростання на основі ВВП на

для призначення навіть на рядові поліцейські посади була потрібна плата партійним функціонерам, які контролювали цей виборчий округ. У 90-х роках XIX ст. за посаду рядового поліцейського в Нью-Йорку треба було викласти 300 дол., за сержантську посаду – 1 600, за капітанську – 12 000 дол. (щоб перевести ці суми в сьогоднішні ціни, треба їх помножити приблизно на 10). Злочинці і безграмотні могли легко стати поліцейськими. Симбіоз поліцейських органів із злочинними співтовариствами був у той час звичним. У федеральному уряді однією з найдохідніших посад була посада складальника митних зборів у Нью-Йорку. США знадобилося 70 років, щоб вибратися з “корупційної пастки” і перейти до швидкої демократизації [215].

¹ Дуже переконливий у цьому ракурсі приклад Гонконгу, в якому британська колоніальна влада почала вводити паростки демократії тільки напередодні передачі території Китаю (проте так і не встигла завершити справу), що, однак, не завадило Гонконгу перевершити свою метрополію – “батьківщину демократії” – за рівнем економічного розвитку. За часів англійців і комуністичної китайської системи влади закон і порядок у Гонконзі залишались на висоті, недосяжній для більшості країн світу, хоча демократії там не було. Протилежний приклад – Гаїті. Це, на перший погляд, одна з найстаріших демократій Латинської Америки, практикуюча загальнонаціональні вибори з початку XIX ст. З того часу там мало правопорядку; відбувається безперервна зміна політичних режимів: у підсумку – 30 переворотів за 200 років і сучасний статус Гаїті як авторитарного режиму. А. Сен наголошує, що не потрібно вважати швидке економічне зростання Китаю і Південної Кореї доказом сприятливого впливу автократичного політичного режиму на економічне зростання як таке. Також не варто робити протилежний висновок на підставі того факту, що Ботсвана – найбільш швидкозростаюча економіка Африки (одна з найбільш швидкозростаючих економік світу) – є “оазою” демократії на цьому континенті. Незважаючи на те, що “Freedom House” дає високі оцінки рівню демократії в Ботсвані, дослідники сумніваються, чи може вона бути визнана повністю (консолідовано) демократичною. Швидше вона належить до групи країн з “півторапартійною системою”: при владі з моменту отримання країною незалежності 1966 р. перебуває Ботсванська демократична партія (BDP).

душу населення, індексу людського розвитку і показників нерівності доходів згідно з коефіцієнтом Джині¹.

Унаслідок цього цілком очевидні висновки, які застосовано щодо різних способів вимірювання демократії та демократизації. Кореляцію стосовно класифікації політичних режимів за проектами “Політія IV”, “Свобода у світі” (організації “Freedom House”) та розрахунками Т. Ван-ханена зображено у табл. 9.1.

Згідно з проектом “Політія IV”, очевидні такі наслідки: 1) впродовж 2011–1993 рр. найбільше демократизувались країни, які сьогодні є демократичними, а найменше – країни, які сьогодні є автократичними; анократії ж сумарно демонструють позитивну (демократизаційну динаміку); 2) найбільш економічно розвиненими є демократичні та повністю демократичні країни, а найменш економічно розвиненими є автократії та анократії; загалом країни із позитивною динамікою демократизації (а це повністю демократичні та демократичні країни, а також закриті анократії) більш економічно розвинені, ніж країни з негативною динамікою демократизації (відкриті анократії й автократії); 3) але за показниками ВВП на душу населення найбільш успішними є країни, які демонструють негативну динаміку демократизації (відкриті анократії та автократії); 4) відмінну динаміку показують показники індексу людського розвитку: у цьому ракурсі найбільш розвиненими країнами є ті, які демонструють позитивну динаміку демократизації (повністю демократичні й демократичні країни, анократії), схожий висновок стосується темпів зростання індексу людського розвитку – вони прямо пропорційно зростають із демократизацією (у середньому вище, ніж з-поміж автократичних країн); 5) країни, які впродовж 1993–2011 рр. продемонстрували позитивну динаміку демократизації, хоча не обов’язково сьогодні є демократіями (бо це також стосується закритих анократій), детерміновані більш рівномірним розподілом доходів за коефіцієнтом Джині (у середньому 31,5), ніж країни, які у 1993–2011 рр. продемонстрували негативну динаміку демократизації, хоча сьогодні не обов’язково є автократіями (а це відкриті анократії та автократії) (у середньому 34,7).

¹ Коефіцієнт Джині – статистичний показник ступеня розшарування суспільства країни або регіону стосовно якої-небудь досліджуваної ознаки. Найчастіше у сучасних економічних розрахунках до уваги беруть рівень річного доходу. Коефіцієнт Джині можна визначити як макроекономічний показник, що характеризує диференціацію грошових доходів населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів від абсолютно рівного їхнього розподілу серед жителів країни. Використовують відсоткове подання коефіцієнта, зване індексом Джині.

Таблиця 9.1

Кореляція рівня демократизації та показників економічного розвитку
у посткомуністичних країнах Євразії (станом на 2012 р.)¹

Група країн	Показник де- мократизації за 20 років	Результат де- мократизації у 2010– 2012 рр.	ВВП (н/р) на д.н., 2012, \$	ВВП (н/р) на д.н., 2012/1993	HDI, 2012	HDI, 2012– 1990	Gini
Проект “Політія IV”							
Повністю демократичні ²	+1,0	+10	13668/19855	5,67/2,89	0,813	+0,083	30,9
Демократичні ³	+6,8	+8,1	7677/12293	8,45/2,63	0,766	+0,045	32,8
Відкриті анократії ⁴	0	+3,7	6064/8578	9,44/3,83	0,687	+0,080	36,9
Закриті анократії ⁵	+3,5	–3,0	843/1806	5,81/2,74	0,560	+0,100	30,8
Автократії ⁶	–3,1	–7,9	5537/8934	18,89/3,41	0,668	+0,067	32,5
Індекс демократизації Т. Ванханена							
>25 ⁷	+1,5	29,9	13511/19302	8,36/2,72	0,822	+0,075	30,6
>20 (але <25) ⁸	+0,3	23,5	7322/12210	6,02/2,61	0,761	+0,061	32,3
>10 (але <20) ⁹	–2,2	13,6	4991/8267	12,04/3,29	0,694	+0,053	35,9
<10 ¹⁰	+3,6	5,0	4555/6470	16,54/3,34	0,619	+0,092	33,6
Проект “Свобода у світі”							
Вільні країни ¹¹	+1,1	1,5	12124/18076	7,04/2,75	0,811	+0,078	30,5
Частково вільні країни ¹²	+0,7	3,5	3296/6506	9,01/2,92	0,715	+0,043	35,2
Невільні країни ¹³	–0,1	6,1	5111/7731	14,02/3,20	0,646	+0,075	34,0

¹ Умовні позначення: ВВП (н/р) на д.н. – ВВП (номінальний/за паритетом купівельної спроможності) на душу населення; HDI – індекс людського розвитку. Стосовно проекту “Свобода у світі” використано деякі модифікації: “+” свідчить про збільшення показників свободи в країні, а “–” – на зменшення.

² Станом на 2011 р. це – Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Монголія.

³ Станом на 2011 р. це – Болгарія, Естонія, Латвія, Румунія, Чехія, Албанія, Македонія, Сербія, Хорватія, Чорногорія, Грузія, Молдова, Україна та Киргизстан.

⁴ Станом на 2011 р. це – Вірменія, Росія, Камбоджа.

⁵ Станом на 2011 р. це – М'янма та Таджикистан.

⁶ Станом на 2011 р. це – Азербайджан, Афганістан, Білорусь, Казахстан, КНДР, Туркменістан, Узбекистан.

⁷ Станом на 2010 р. це – Болгарія, Естонія, Латвія, Словенія, Чехія, Хорватія, Україна.

⁸ Станом на 2010 р. це – Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Албанія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія, Вірменія, Молдова та Киргизстан.

⁹ Станом на 2010 р. це – Білорусь, Грузія, Росія, Камбоджа, Монголія та Таджикистан.

¹⁰ Станом на 2010 р. це – Азербайджан, Афганістан, Казахстан, КНДР, М'янма, Туркменістан, Узбекистан.

¹¹ Станом на 2012 р. це – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Сербія, Хорватія, Чорногорія та Монголія.

¹² Станом на 2012 р. це – Албанія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна та Киргизстан.

¹³ Станом на 2012 р. це – Азербайджан, Білорусь, Росія, Афганістан, Казахстан, Камбоджа, КНДР, М'янма, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

Згідно з індексом демократизації Т. Ванханена, очевидні результуючі висновки: 1) найбільш економічно розвиненими є країни, які демократизувались упродовж 1993–2010 рр.; 2) темпи економічного зростання є вищими у тих державах, які не були демократизовані; 3) більше людському розвитку сприяють країни, які в 1993–2010 рр. змогли демократизуватись: темпи індексу людського розвитку прямо пропорційно залежать від демократизації політичних систем; 4) рівномірний розподіл доходів згідно з коефіцієнтом Джині більше властивий за демократизації політичних систем, а не за зворотних політичних сценаріїв; 5) держави, котрі окреслені за індексом Т. Ванханена як найбільш демократичні, є найбільш економічно розвинутими, більш сприятливі в ракурсі людського розвитку, а також забезпечують рівномірніший розподіл доходів; країни, означені за індексом Т. Ванханена як найменш демократичні, характеризуються найбільшими темпами економічного зростання, тим не менше, менш рівномірним розподілом доходів. Все це означає, що в більш демократичних країнах більше доходів “осідає” у кишенях пересічних громадян, а натомість у менш демократичних – у кишенях олігархів. Ось чому з погляду пересічного громадянина демократизація політичного режиму повинна асоціюватись зі зростанням персональних доходів.

Згідно з проектом “Свобода у світі” організації “Freedom House”, отримано такі висновки: 1) впродовж 1993–2012 рр. у середньому демократизувались вільні та частково вільні країни, авторитаризувались – не вільні країни; 2) позитивна динаміка демократизації – вільні та частково вільні країни – впродовж аналізованого періоду часу вплинула на те, що ці країни сьогодні є економічно розвиненіші (хоча не вільні країни, більш економічно розвинуті, ніж частково вільні країни), сприятливіші для людського розвитку, а також забезпечують кращий розподіл доходів, ніж країни, які демонструють негативну динаміку демократизації (невільні країни); 3) тим не менше, не вільні країни більш економічно розвинені, аніж частково вільні країни, а за темпами економічного розвитку демонструють найкращі показники у вибірці.

Запропоновані висновки створюють дилему: позитивна динаміка демократизації позитивно позначається на рівні розподілу доходів і людському розвитку, у той час як негативна динаміка демократизації (у напрямі авторитарії) позитивно корелює з темпами економічного зростання. Це чітко ставить питання про те, що завжди треба робити обґрунтований вибір з приводу того, як найкраще повинна розвиватись та чи інша держава у тому або іншому моменті. Не завжди “сильна рука” слугує на благо населення – не завжди “невидима рука” допомагає забезпечити економічну потужність держави. З огляду на це, особливо актуальним є виокремлення не менш, як двох груп країн. *Перша група країн* демонструє

політичну та філософську ідею Дж. Роулза, згідно з якою демократичні цінності та права людини мають пріоритетне значення: права людини, у тім числі політичні права, “не можуть бути предметом політичного торгу, “розмінною монетою” у розрахунку громадських інтересів”. Така традиція зазвичай асоціюється із західною культурою. *Друга група країн* – це ідея захисників так званих “азійських цінностей”, коріння яких дуже часто шукають у конфуціанстві. Тут наполягають на пріоритеті інтересів суспільства над інтересами індивідуума, вважаючи, що в принципі політичними правами окремих індивідуумів можна пожертвувати заради вищого суспільного блага, приміром, ради досягнення стійких та високих темпів зростання та соціальної рівності. За словами А. Сена, Лі Кван Ю, колишній прем’єр-міністр Сінгапуру та гарячий прихильник “азійських цінностей”, захищав автократичну модель управління якраз на тій підставі, що вона ефективна для досягнення економічного успіху [623]. Схожа логіка очевидна у деяких автократичних посткомуністичних країнах Євразії, наприклад, в Азербайджані та Казахстані, а також частково в Росії¹.

В окресленому випадку особливе значення отримує зіставлення таких показників, як концентрація доходів, нестабільність демократії й економічне зростання (що було частково розглянуто вище). Це дає змогу детальніше прослідкувати негативний вплив неефективних інститутів демократизації на економічне зростання [216, 217, 219]; дасть відповіді на питання, чому в деяких випадках збільшення демократичних свобод спричиняє зменшення добробуту; допоможе перевірити, чи в деяких умовах витрати на процес демократизації перевищують вигоди демократизації. Крім того, це ще детальніше демонструє прямо пропорційну кореляцію між правопорядком й економічним зростанням: сильний правопорядок в умовах демократизації веде до економічного зростання, а слабкий – до економічного занепаду. Відповідно, слабкий правопорядок призведе до поганої якості демократичних інститутів, а також до збільшення нерівності розподілу доходів. Все це є причиною

¹ Так чи інакше, навіть захисники “азійських цінностей” не сумніваються з приводу самоцінності демократії як однієї із цілей розвитку. Суперечка стосується переважно “ціни” демократичних цінностей або ж “відносної ціни” демократії порівняно з іншими цілями розвитку. Ця відносна цінність змінювалася під час людської історії. Поки що немає теорії, яка може пояснити, чому це відбувалося. Сучасна традиційна мудрість полягає у тому, що демократія та економічне зростання взаємодоповнюють одна одну. У цьому випадку питання про ціну демократії втрачає актуальність, оскільки демократія одночасно є однією з цілей розвитку та засобом досягнення інших цілей розвитку. Якщо ж негативна залежність між демократизацією й економічним зростанням існує, питання про “відносну ціну” демократії набуває цілком відчутного і часом драматичного значення [214].

підриву стабільності демократії. Висновок полягає у тому, що демократія є ефективною лише тоді, коли вона вибудована на правопорядку, а тому на ефективних інститутах. Аргументовано, що є тійсний двосторонній зв'язок між стабільністю демократії та рівнем корупції: демократизація за високого рівня корупції призводить до подальшої інтенсифікації корупції, висока корупція зменшує шанси успішної демократизації. Ще один канал нестабільності демократії пов'язаний із нерівністю розподілу доходів (розраховується за допомогою коефіцієнта Джині). Це демонструють дослідження Б. Мілановіча та М. Градстейна [558], а також проведені автором посібника розрахунки, наведені у табл. 9.2.

Унаслідок реформ у більшості колишніх комуністичних країн, за винятком Естонії, Словенії, Угорщини, Сербії, Чорногорії, Казахстану, Камбоджі, Киргизстану, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Росії, України, Узбекистану, нерівність розподілу доходів (коефіцієнт Джині) збільшилась. Серед демократичних країн нерівність розподілу доходів збільшилась у Болгарії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Чехії, Албанії, Боснії та Герцеговині, Македонії, Хорватії, Грузії, Монголії. Натомість дуже часто нерівність розподілу доходів зменшилась в автократичних і гібридних режимах – у Казахстані, Киргизстані, Вірменії, Молдові, Росії, Україні, Узбекистані. З іншого боку, у демократичних режимах нерівність розподілу доходів (навіть попри приріст) є меншою, ніж в автократичних і гібридних режимах. Тому виникає чітке й зрозуміле запитання: чи пов'язаний цей ефект саме з демократизацією, чи до нього мають відношення економічні перетворення.

В. Полтерович, В. Попов і А. Тоніс з цього приводу зазначають, що якщо нерівність викликана *ресурсним багатством*, вона корелює з більш низькою якістю державних інститутів. У дослідженнях, які присвячені “ресурсному прокляття” [404, 643], було показано, що достаток природних ресурсів призводить до активізації лобіювання та корупції. Як наслідок, падає якість державного управління, що відбивається на економічному розвитку. Зазначений механізм спрацьовує переважно у країнах зі слабкими інститутами, про що зазначають В. Полтерович і В. Попов, Н. Жукова [81], Г. Карташов [102]. Зокрема, очевидно, що у країнах із великою часткою зосередження природних ресурсів в експорті політичний режим більше тяжіє до автократичного. З 26 країн, у яких чистий експорт палива за період 1960–1999 рр. перевищував 20 % від загального експорту, тільки в Болівії та Норвегії індекс політичних прав (за даними організації “Freedom House”) 2002 р. дорівнював “1”, лише в Мексиці – “2” і в п'яти країнах – “3”. Проте Болівія та Венесуела незабаром перестали бути демократичними. У більшості аналізованих країн простежувався зсув до авторитаризму. Пояснюючи превалювання

Таблиця 9.2
Нерівність розподілу доходів у посткомуністичних країнах Євразії до реформ (I) і після реформ (II)¹

Країна	Gini I (р.)	Gini II (р.)	З	Країна	Gini I (р.)	Gini II (р.)	З	Країна	Gini I (р.)	Gini II (р.)	З
Болгарія (з 1990 р.)	24,3 (1994)	28,2 (2007)	↑	Албанія (з 1992 р.)	29,1 (1997)	34,5 (2008)	↑	Азербайджан (з 1991 р.)	35,0 (1995)	33,7 (2008)	↓
Естонія (з 1991 р.)	39,5 (1993)	31,3 (2010)	↓	Боснія і Г-на (з 1992 р.)	28,0 (2001)	36,2 (2007)	↑	Білорусь (з 1991 р.)	21,6 (1993)	27,2 (2008)	↑
Латвія (з 1991 р.)	27,0 (1993)	35,2 (2010)	↑	Македонія (з 1992 р.)	28,1 (1998)	43,2 (2009)	↑	Вірменія (з 1991 р.)	44,4 (1996)	30,9 (2008)	↓
Литва (з 1991 р.)	33,6 (1993)	35,5 (2009)	↑	Сербія (з 1992 р.)	32,7 (2002)	27,8 (2009)	↓	Грузія (з 1991 р.)	37,1 (1996)	40,8 (2009)	↑
Польща (з 1989 р.)	32,3 (1993)	34,1 (2009)	↑	Хорватія (з 1992 р.)	26,8 (1998)	33,7 (2008)	↑	Молдова (з 1991 р.)	36,9 (1997)	33,0 (2010)	↓
Румунія (з 1989 р.)	28,2 (1994)	33,3 (2010)	↑	Чорногорія (з 1992 р.)	30,1 (2005)	24,3 (2010)	↓	Росія (з 1991 р.)	48,4 (1993)	42,0 (2010)	↓
Словаччина (з 1990 р.)	25,8 (1996)	26,0 (2009)	↑	Казахстан (з 1991 р.)	32,7 (1993)	29,0 (2009)	↓	Україна (з 1991 р.)	39,3 (1995)	26,4 (2009)	↓
Словенія (з 1990 р.)	29,2 (1993)	28,4 (2008)	↓	Камбоджа (з 1989 р.)	38,3 (1994)	37,9 (2008)	↓	Монголія (з 1992 р.)	33,2 (1995)	36,5 (2008)	↑
Угорщина (з 1989 р.)	27,9 (1993)	24,7 (2009)	↓	Киригизстан (з 1991 р.)	53,7 (1993)	36,2 (2009)	↓	Туркменістан (з 1991 р.)	35,4 (1993)	40,8 (1998)	↑
Чехія (з 1990 р.)	26,6 (1993)	31,0 (2009)	↑	Таджикистан (з 1991 р.)	29,0 (1999)	30,8 (2009)	↑	Узбекистан (з 1991 р.)	45,3 (1998)	36,7 (2005)	↓

¹ Умовні позначення: Gini I – нерівність розподілу доходів у країні до реформ; Gini II – нерівність розподілу доходів у країні після реформ; З – відношення зміні нерівності розподілів доходів у країні (на краще чи на гірше) до та після реформ.

автократичних режимів у таких країнах, дослідники виділяють чимало причин. Авторат може застосовувати дохід від природних ресурсів для фінансування силових структур, для підтримання своєї влади та пригнічення діяльності опозиції. Крім того, такий дохід дає можливість авторату проводити популістську політику, наприклад, знижувати податки, щедро фінансувати соціальні програми, забезпечуючи собі підтримку населення [352]. Річ у тім, що техніка видобутку ресурсів відносно проста та не вимагає швидкого розвитку “людського капіталу”. Як наслідок, у країнах, багатих на природні ресурси, попит суспільства на демократичні інститути нижчий, ніж в інших країнах. Це підтверджено економетричними науковими дослідженнями Л. Вонтчекона [652] і М. Росса [604]. Вчені хочуть пояснити стійкість авторатичних режимів у країнах, які багаті ресурсами: йдеться про те, що авторат може або скасувати вибори, або отримати більшість, користуючись асиметрією інформації про величину ренти і можливістю безпосередньо розпоряджатися природними ресурсами. Інша ж сторона впливу ресурсного багатства на політичну систему – це нестійкість демократії. В. Полтерович, В. Попов та А. Тоніс наголошують, що демократизація (у них це зміна індексу політичних прав) в період 1972–2002 рр. значимо та позитивно залежала від частки чистого імпорту палива від загального імпорту. Схожі результати очевидні, якщо використовувати як “запобіжник” нестабільності демократії не зміну індексу політичних прав за період, а відношення значення такого індексу 2002 р. до його мінімального значення за період, що відповідає найбільшій демократії.

Проте несприятливий вплив демократизації на інститути та нерівність розподілу доходів – лише частина проблеми. Інша частина пов’язана зі зворотною залежністю – з негативним впливом слабких інститутів й нерівності розподілу доходів на стабільність демократичного режиму. Застосовуючи такий висновок, а також накладаючи його на політичні права на підставі даних організації “Freedom House”, очевидним стає виділення чотирьох груп країн (на основі методики В. Полтеровича, В. Попова й А. Тоніса): 1) *стабільні демократії* (наприклад, Сполучене Королівство, Франція, Фінляндія, Швеція тощо); 2) *стабільні авторатії* (Азербайджан, Казахстан, Китай, КНДР, Куба, Кувейт, Саудівська Аравія, Узбекистан тощо); 3) *нові демократії* (Албанія, Польща, Болгарія, Латвія, Естонія, Словенія, Болівія, Бразилія, Молдова, Гана, Кіпр, Корея, Мексика, Хорватія тощо); 4) *нестабільні деоавторатії* (гібридні режими) (Росія, Вірменія, Киргизстан тощо).

Варто наголосити, що розглянутий вище канал впливу нерівності розподілу доходів населення на зростання (“нерівність розподілу доходів + слабкі інститути” призводять до нестабільності демократії, це

спричинює погіршення інститутів, що є ефектом уповільнення темпів економічного зростання) не єдиний. Зв'язок між нерівністю та економічним зростанням складний [52] і на різних етапах розвитку економіки може бути негативним/позитивним. Якщо в країні значна частина доходів сконцентрована в руках малої групи “осіб-олігархів”, то в умовах демократії за слабких державних інститутів олігархи, підкуповуючи політиків, можуть проштовхувати через парламент вигідні для них рішення, тому їх економічна влада переросте в політичну. “Перекося” в політиці і факт політичної корупції викликають у населення невдоволення чинною владою та розчарування демократичним політичним режимом. Це дає можливість потенційному автократу прийти до влади, або ж даючи популістські обіцянки, що викликають підтримку виборців, або ж укладаючи союз (кооптуючись) з олігархами.

Більшість *прихильників демократичного режиму* розвитку як ефективного способу управління суспільством, який сприяє економічному зростанню, апелює до переваг демократії у творенні суспільних благ, які пов'язані з відмінностями у стимулах між автократично і демократично обраною й підзвітною народу владою та в ефективності державного управління в демократіях й автократіях. Очевидно, що автократична (авторитарна чи тоталітарна) політична еліта продукує значно менше суспільних благ, ніж демократична політична еліта. Річ у тім, що головне завдання автократичної еліти – це максимізувати ренту, різницю між доходами, одержуваними від оподаткування громадян, та витратами на виробництво суспільних благ. У той же час демократична еліта зацікавлена у максимізації суспільного добробуту, тому в демократичному режимі усі отримані від оподаткування кошти, за винятком лише транзакційних витрат, спрямовують на виробництво суспільних благ. Йдеться про *суспільні блага* не в традиційному, а в широкому сенсі слова. Під суспільним благом, наприклад, можна розуміти різного роду соціальні виплати та трансферти: вони зменшують рівень невизначеності, а отже, збільшують суспільний добробут. Такий аргумент простежуємо в ідеях/дослідженнях М. МакГіра й М. Олсона [549]. Автори за допомогою моделювання переконливо демонструють, що розмір присвоюваної політичною (владною) елітою ренти поступово зменшується, а обсяг виробництва суспільних благ збільшується у міру збільшення кількості індивідів, що беруть участь у прийнятті державних рішень (тобто по мірі трансформації автократичного режиму в демократію). Емпіричне підтвердження цієї тези можна знайти у працях Д. Лейка та М. Баума, в яких продемонстровано, по-перше, що демократичні режими надають у більшому (порівняно з автократичними режимами) обсязі суспільні блага. Приміром, це стосується освіти та охорони здоров'я населення. По-друге, демократія сприяє

економічному зростанню опосередковано: змінюючи життєві очікування (характерно для бідних країн) і збільшуючи кількість людей з середньою освітою (що важливо для країн, які перебувають на середньому рівні розвитку), вона сприяє розвитку людського капіталу [570, 662].

Крім того, демократичні інститути (розподіл влади та вибори), що допомагають громадянам регулярно змінювати владу, уможливають демократичній еліті давати своїм громадянам (у контексті забезпечення “ланцюга делегування повноважень та відповідальності”) гарантії (достовірні обіцянки) того, що вони не будуть проводити “хижацької політики”, вести себе як “бандити-гастролери” (в термінології М. Олсона). Ці гарантії стимулюють інвестиційну активність громадян і, як наслідок, економічне зростання. Зазначений аргумент запропоновано у розвідці Д. Норта та Б. Веєнгаста “Конституції і зобов’язання” [572], у якій автори проаналізували інституційні зміни, які відбулись в Англії після “славної революції” 1688 р. Причина в тому, що еліта в автократичному режимі може бути недостатньо обізнаною про реальний стан справ, може бути не впевнена у своєму майбутньому через відносну нестійкість політичного режиму або через відсутність легітимного механізму передачі влади наступникові. Крім того, автократичні режими за певних умов можуть вважати для себе вигідними військові дії проти сусідніх держав. У цьому зрізі рівень оподаткування автократом своїх підданих перевищує оптимальний рівень оподаткування “осілого бандита”. Варто зауважити, що демократичні держави майже не воюють між собою [440].

Вагомо те, що політична конкуренція в умовах демократичних режимів збільшує продуктивність праці внаслідок стимулювання інновацій та розповсюдження кращих практик. У конкурентній політичній системі більше ймовірно, що кращі технологічні, технічні та організаційні ідеї, по-перше, з’являться, по-друге, знайдуть практичне застосування. Фактично зазначений аргумент на користь демократії не є самостійним. Інновації і кращі результати досягають за допомогою розвитку людського капіталу (але демократичні держави сприяють підвищенню середнього рівня освіти громадян) та усунення адміністративних бар’єрів для бізнесу. Крім того, не можна не сказати про ідеологію конкуренції, характерну для країн із давніми демократичними традиціями: фактично, така ідеологія легітимізує пошук і відбір кращих варіантів, сприяє розвитку підприємництва й економічного зростання.

Очевидно й те, що демократичні системи влади (а також демократичні режими загалом) демонструють вищу якість державного управління стосовно автократичних політичних еліт, що позитивно впливає на параметри економічного зростання. Менша ефективність державного

управління в умовах автократії так або інакше пов'язана із більшою гостротою проблем відносин “принципала” й “агента” в автократичних (чи то авторитарних, чи то тоталітарних) політичних режимах (порівняно з демократіями). Насамперед автократ дуже часто відчуває значні інформаційні проблеми, яких немає у демократичних керівників. У демократичних суспільствах еліта може отримувати необхідну для ефективного управління державою інформацію з незалежних джерел (як вільна преса, громадянське суспільство, опозиція тощо), яких немає в автократичних режимах. Фактично автократична еліта перебуває в інформаційному вакуумі, що ніяк не може сприяти покращенню роботи державного апарата. Відповідно, головним завданням агентів автократичної еліти (автократів) у таких умовах буде не підвищення ефективності роботи, а надання “свідчень” цієї ефективності, що, зрозуміло, не одне й те ж. Крім того, як продемонстрували Г. Єгоров та К. Сонін [444], щоб мінімізувати ймовірність державного перевороту, автократичний лідер повинен віддати перевагу “пожертві” компетентністю своїх агентів на користь лояльності. Саме тому головною якістю підлеглих, яка цікавить автократа, є не їхня висока професійна кваліфікація, а особиста відданість, що не може сприяти зростанню якості управління в умовах автократії. Це демонструють дані проекту “Всесвітні індикатори урядування”, які з 1998 р. публікують дослідники Світового банку на чолі з Д. Кауфманном [514–516].

Також демократичні політичні режими економічно ефективніші, ніж автократичні режими, внаслідок того, що вони меншою мірою залежні від корупції чиновників у державному апараті. В автократичній еліті є менше інструментів для контролю за чиновниками порівняно з демократичною елітою, а саме тому державний апарат в автократичному режимі корумпованіший. Крім того, в декількох теоретичних працях доведено, що за визначених (досить реалістичних) умов оптимальною стратегією для принципала є лояльне ставлення до корумпованості агентів [449, 561, 651]. При чому у працях такого типу поведінку принципала моделюють саме як поведінку автократа. Іншими словами, у принципала немає зовнішніх лімітів поведінки. Дослідження Ф. Рівери-Батіза посилює це положення емпірично. Проведений аналіз перехресних даних у 1960–1990-х рр. демонструє те, що демократія дійсно сприяє економічному зростанню, проте тільки у тому випадку, якщо вона підвищує якість державного управління та зменшує рівень корупції [597].

Чимало дослідників за останні роки висловлює своє розчарування соціально-політичними та економічними підсумками розвитку політичних демократій “третьої хвилі” – країн, які швидко демократизувалися, у тім числі й деяких посткомуністичних країн. Т. Карозерс 2002 р. [409]

обчислив, що зі 100 країн, які з 1974 р. відійшли від режимів автократій та поповнили ряди демократій, тільки 18 (10 країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, які вступили в ЄС; Аргентина, Бразилія, Чилі, Мексика, Уругвай, Південна Корея, Тайвань та Гана) “перебувають на шляху до перетворень в успішні та добре функціонуючі демократії чи, принаймні, домоглися прогресу у демократизації і зберігають позитивну динаміку в цьому процесі” (станом на сьогодні до цих країн також доцільно зачислити з європейських посткомуністичних країн Хорватію, яка завершила свою інтеграцію до ЄС)¹.

Більшість аргументів *противників демократичного режиму* розвитку пов’язана з перерозподілом доходів, що викликає розширення участі громадян у політичних процесах. У демократичному суспільстві більшість політичних рішень приймається простою більшістю голосів, що означає фактичну владу *медіанного (чи серединного) виборця*. Головна для теорії суспільного вибору теорема про медіанного виборця звучить так:

¹ Саме у цьому ракурсі Ф. Закарія пише про виникнення феномена “іллїберальних/нелїберальних демократій”, тобто країн, в яких проведення змагальних виборів посадовців почалось раніше, ніж виник правопорядок. Специфіка цього твердження полягає у зазначеному в попередніх розділах підході до трактування інституційних параметрів демократії. Демократичний режим з сильними інститутами (виборні органи гарантують громадянські свободи, в тім числі й свободу від державного свавілля) називається не лише демократією, а лїберальною демократією, причому слово “лїберальний” у словосполученні не менш важливе, ніж слово “демократія”. Лїбералїзм означає гарантованість прав особистості, зокрема, права власності та виконання контрактів, права кредиторів та боржників, права на захист життя та гідності особистості і на справедливий судовий розгляд. Демократію додає до цих прав ще кілька атрибутів: право на свободу слова і друку, право обирати та бути обраним. Більшість країн Західної та Центральної Європи спочатку лїбералїзувались, потім демократизувались. Ідентична логіка властива також для більшості економічно розвинених країн Східної Азії. Натомість країни Латинської Америки та Африки спершу демократизувались, а потім почали лїбералїзуватись. Для економіки демократія без лїбералїзму, без ефективних інститутів, які гарантують права економічних агентів, є не надто сприятливим середовищем. Річ у тім, що Латинська Америка й Африка в післявоєнний період здали позиції у світовій економіці, відставши за темпами зростання ВВП на душу населення від країн-лідерів. У цей період відбулося становлення так званих іллїберальних демократій як масового політичного феномена (головно у Латинській Америці й Африці, а також в інших регіонах, наприклад, в Індії). Це демократичні режими, які не мають ефективних інститутів захисту лїберальних прав. У 90-х роках ХХ ст. до таких режимів додалися пострадянські республіки і країни Південно-Східної Європи зі схожими наслідками для економічного розвитку. Власне кажучи, більшість країн Латинської Америки вже близька до створення ефективних інститутів, судячи, наприклад, по індексу довіри до органів державної влади. А от Африка та СНД поки що дуже далекі від таких процесів. У 90-х роках ХХ ст. вони продовжували віддалятися від західних країн за рівнем розвитку (ВВП на душу населення) і, схоже, ця тенденція збережеться доти, доки не будуть створені ефективні інститути, здатні перетворити іллїберальні демократії в лїберальні [661].

“Суспільний вибір – вибір медіанного виборця у тому випадку, якщо рішення приймають за правилом простої більшості”. Це означає, що чим бідніший медіанний виборець, тим більший попит він маніфестує стосовно перерозподілу в суспільстві доходів від багатих до бідних. Цей перерозподіл негативно впливає на економічне зростання й економічний розвиток загалом. Чим багатший індивід, тим вища його гранична схильність до заощаджень (частка заощаджень у доходах), а тому нижчий суспільний сукупний розмір заощаджень (рівень акумуляції капіталу). Внаслідок цього нижчий рівень інвестицій і темп економічного зростання. Зазначена позиція проти рівномірного розподілу доходів у суспільстві належить Н. Калдору. За словами К. де Швайніца, якщо профспілки та ліві партії “успішно контролюють більшу частку національного доходу та обмежують свободу дій підприємців, вони можуть зменшити віддачу від інвестицій настільки, що економічне зростання стане неможливим”. Чим бідніший медіанний виборець у демократичному суспільстві, тим більшою є ймовірність багатих членів суспільства до експропріації. Відповідно, тим менше стимулів в економічних агентів до інвестицій. Немає сенсу інвестувати у власність, яка в будь-який момент часу може бути відібрана, причому абсолютно легальним шляхом [361]. Чим бідніший медіанний виборець, тим більший попит він становить щодо перерозподілу ресурсів, тим вищий рівень оподаткування. Чимало застосовуваних податків призводять до збільшення цін на товари та послуги, що спричиняє зменшення попиту та, відповідно, зменшення суспільного виробництва й добробуту суспільства [587]. Більшість емпіричних досліджень впливу демократії на розподіл доходів у суспільстві підтверджує те, що вона дійсно скорочує нерівність у розподілі доходів [603]. Між цими двома змінними зв’язок може бути і складнішим. Наприклад, Р. Реувені та К. Лі окреслюють вплив на рівень майнової нерівності в суспільстві політичних інститутів демократії і відкритості зовнішньої торгівлі, адже розвиток демократії іманентно приводить до зменшення нерівності, а також сприяє відкритості зовнішньої торгівлі та притоку прямих іноземних інвестицій. Проте вплив двох останніх чинників на розподіл доходів у суспільстві не настільки однозначний [596]. Натомість, в автократіях є можливість штучно лімітувати зарплату найманих працівників. Це може відбуватись безпосередньо, внаслідок застосування додаткових податків для підприємців, що негативно позначається на рівноважному рівні заробітної плати.

Причинами такої політики можуть бути як бажання провести з мінімальними витратами індустріалізацію/модернізацію економіки (у цьому випадку автократія фактично змушує найманих працівників інвестувати в індустріалізацію/модернізацію), так і бажання мінімізувати витрати

підприємств, що перебувають у його власності. З цього приводу дослідження Д. Родріка демонструє, що розвиток демократичних інститутів збільшує середню заробітну плату в промисловості, тоді як повернення до автократії (авторитаризму/тоталітаризму) зменшує її [598].

Дослідження також демонструють, що демократія менш економічно ефективна порівняно з автократією, адже демократична держава більшою мірою піддається впливу різних “розподільних коаліцій”, зацікавлених не в максимізації суспільного багатства, а в збільшенні власної частки [617]. Інакше кажучи, демократія більше за автократію схильна до тиску з боку груп спеціальних інтересів. Саме з цього приводу у науковців розвідці Дж. Г. Ламбсдорффа переконливо аргументовано, що втрати суспільного добробуту від корупції вищі, ніж втрати від легального, не пов’язаного з порушенням законодавства, пошуку ренти. Емпіричний аналіз зв’язку між корупцією, демократією й економічним зростанням продемонстровано в доробках К. Друрі, Дж. Крікхауса та М. Луцтіга [441]. Вчені на основі аналізу часових рядів у 100 країнах з 1982 до 1997 рр. зробили висновок про те, що корупція не впливає на економічне зростання у демократичних країнах, проте є серйозною перешкодою для зростання економіки в автократичних (недемократичних) країнах.

Часто перешкодою економічного зростання у демократичних режимах є той принцип, що державну владу (в тім числі виконавчу, на якій зосереджено переважну більшість функцій економічного характеру) тут обирають раз на кілька років, тому в неї “короткий горизонт планування”. Іншими словами, часто позиціонується думка про те, що демократично обраним керівникам немає сенсу думати про майбутнє, яке настане після закінчення терміну їхніх повноважень, і вони реалізують економічну політику, спрямовану на максимізацію добробуту суспільства в короткому періоді, але навряд сприяють довгостроковому економічному зростанню. Цю тезу частково підтверджує дослідження М. Гасіоровські, яке виразно показує, що для країн, які розвиваються як більш демократичні (інституційно та процесуально), характерний значно вищий рівень інфляції порівняно з менш демократичними країнами. Цей факт пояснено більшим рівнем бюджетного дефіциту і вищою заробітною платою у промисловості в демократично розвинених країнах. Проте демократичні режими демонструють значно більшу, порівняно з автократичними режимами, здатність до виживання в кризових умовах: вони краще перебудовуються, пристосовуються до мінливої кон’юнктури. Крім того, Г. Калягін [92] зазначає, що розвиток демократичних інститутів (розподіл влади, свобода преси, незалежність центрального банку тощо) є інтегрованим природним регулятором стійкості системи, що перешкоджає реалізації демократично обраною елітою “короткозорої” економічної політики.

Дуже часто в умовах слабких (неконсолідованих) демократій базові інститути демократії, зокрема політичні партії, які змагаються за політичну владу, проводять непопулярні, але ефективні у довгостроковому плані заходи, а також чітко озвучують свою позицію з багатьох питань під час виборчої кампанії. З урахуванням того, що аналогічно можуть діяти всі конкуруючі партії, у демократичних країнах можуть виникати так звані “зони бездіяльності” – актуальні для суспільства проблеми, не озвучені провідними політичними силами та, відповідно, ніяк не вирішуються. Цей парадокс вперше описано у працях П. Ховвіта та Р. Вінтробе. На думку вчених, саме поява такої зони бездіяльності у Веймарській республіці в кінці 20-х років XX ст. привела до влади А. Гітлера.

Висновуючи, варто зазначити, що демократичні політичні режими демонструють, *по-перше*, менший розкид у темпах економічного зростання, тобто дисперсія темпів зростання демократій значно нижча, ніж автократій; *по-друге*, для демократичних режимів властива більша, порівняно з автократичними режимами, стійкість основних макроекономічних показників. Іншими словами, демократії краще справляються з короткостроковими економічними шоками та демонструють стійке довгострокове зростання [365, 593, 601, 602]. На думку Г. Калягіна, є декілька причин того, чому демократичні режими в ракурсі економічного зростання є більш стабільними.

1. Усі люди володіють різними здібностями, в тім числі стосовно отримання та обробки інформації, необхідної для прийняття правильних та нагальних рішень. Оскільки державні рішення у демократіях приймають колегіально, то ці політичні режими (за “законом великих чисел”) менше залежать від індивідуальних якостей лідерів та керівників (президентів чи прем’єр-міністрів). Тобто для демократичних режимів властива менша ймовірність прийняття як катастрофічно помилкових, так і геніальних рішень порівняно з автократичними режимами, у яких рішення приймає фактично одна людина або ж один центр політичного/владного впливу (автократ). Автократ з відносно великою ймовірністю може прийняти як найкраще, так і найгірше з можливих рішень, що відображається у нестабільності та великій дисперсії показників економічного розвитку автократичних режимів. У цьому ракурсі потрібно звернути увагу на ще одну важливу обставину. Якщо автократ і захоче перекласти частину рішень на своїх чиновників, то вони не захочуть брати відповідальність на себе та будуть намагатися всіляко ухилитись від участі у прийнятті таких державних рішень. Безліч підтверджень цього факту можна знайти у розвідці П. Грегорі “Політична економія сталінізму”: сталінське політичне бюро по-різному намагалось ухилитися від необхідності приймати навіть не дуже важливі рішення без Й. Сталіна.

2. Розподільні конфлікти можуть призводити до посилення негативно-го впливу на економіку “зовнішніх шоків”. Іншими словами, якщо суспільство складається з множини груп із різними (іноді прямо протилежними) інтересами, тоді екзогенні економічні потрясіння, наприклад, фінансові кризи чи кризи зовнішньої торгівлі, можуть приводити до збільшення розподільної активності цих груп. Практично йдеться про так звану “проблему безбілетника”: замість того, щоб піклуватися про загальне благо – вихід з кризи та пом’якшення його наслідків, – розподільні коаліції будуть прагнути вирішити проблему лише для себе за допомогою інтересів інших груп. Для того, щоб цього не трапилось, потрібно, щоб у суспільства були розвинені інститути вирішення розподільних конфліктів. Ці інститути зазвичай сформовано у демократичних режимах (головною особливістю яких є численні представницькі органи), проте їх немає в авторитарних режимах. Тому авторитарії більше залежні від зовнішніх потрясінь.
3. Демократичні суспільства володіють ефективним інструментом управління помилок, допущених в економічній політиці. Демократичні правителі, які допустили економічні потрясіння, можуть бути відсторонені від влади з відносно невеликими витратами для суспільства і громадян. Натомість для відсторонення від влади лідерів і керівників авторитарних режимів, зазвичай, потрібні більші витрати – революції або державні перевороти. Ця обставина (висока ймовірність відсторонення від влади у разі виникнення кризи) спонукає демократичних правителів проводити обережнішу, порівняно з авторитами, економічну політику. Крім того, переважна більшість індивідів, як відомо, не схильні до ризику. Тому авантюрні дії в економіці, які навіть не призводять до негативних наслідків, для них – антиблаго. Відповідно, ймовірність позбутися влади у демократичних режимах, схильних до економічних авантур, вища, ніж у більш обережних демократичних режимах.

9.3. Параметри економічного розвитку авторитарних політичних режимів

Як зазначено у попередніх розділах і параграфах, авторитарний політичний режим не завжди трактується як “катастрофу” в економічних категоріях. Натомість протягом усієї історії завжди простежувався ріст і розвиток самодержавних систем правління. Наприклад, британська промислова революція передувала введенню вільних та справедливих

масових виборів. Теперішній Китай також є прикладом з захоплюючими показниками зростання в умовах недемократичного політичного режиму. Проте не всі автократичні режими демонструють економічне зростання, а тільки деякі. Це є причиною виокремлення різних сценаріїв і механізмів розвитку автократій із економетричного погляду, наприклад, економічно “хороших” або ж економічно “поганих” автократій. Показником якості політичного режиму у цьому випадку є ефективність урядування (порівняно з різними автократіями, а також різними демократіями). Вагоме таке зауваження: успішні автократичні режими здатні генерувати механізми відповідальності за умов відсутності відкритого (на підставі змагальності) способу формування політичної/владної еліти. Проблема стосується співвідношення політичного вибору (або вибору режиму) та формату діяльності інститутів (їхньої ефективності). Зв’язок демократій та їхнього розвитку більш апробований, ніж кореляція автократій і параметрів економічного розвитку останніх (про це йшлося у попередньому параграфі).

У цьому контексті цікаву модель (побудовану на ролі виборів) запропонували Д. Асемоглу та Дж. Робінсон. Вони, на основі окреслення *виборів* як детермінанти патернів представництва (коли групи громадян мають повноваження здійснювати політичну владу), апелюють до двох варіантів розгортання подій із приводу того, хто контролює органи влади. Внаслідок цього *автократію* вчені окреслили як диктатуру багатих людей, а *демократію* – як диктатуру бідних людей і середнього класу. Очевидно, що розподіл прибутків є вищим в умовах саме демократій, а не автократій.

Іншу модель (також побудовану на ролі виборів) запропонували Б. Буено де Мескіта, Дж. Морров, Р. Сіверсон та А. Сміт [555]. Вони, на основі окреслення виборів, як інструменту примусу на політиків з приводу відповідальності, створили *логічну модель відповідальності*, застосовану щодо недемократичних політичних режимів. За їхніми очікуваними результатами (зокрема й на підставі урядових витрат) очевидно, що чим більшим є електорат, підтримка якого є обов’язковою для того, щоб система влади залишалась незмінною, тим вищим є рівень суспільних благ, забезпечуваний цією системою влади. Сам факт виборності влади (навіть попри значні та системні порушення) потребує підтримки на користь системи влади великої кількості громадян. Саме у цьому контексті автократія іманентно зменшує рівномірність поділу суспільних благ. Так феномен виборів має сутнісний вплив на окреслення типу політичного режиму, оскільки факт виборів не є простим та одностороннім. Вибори відрізняються від того, хто може голосувати, за кого можна голосувати, залежно від того, наскільки відкритим є доступ до таких інститутів, як

ЗМІ тощо. Фактично у такому випадку відбувається апелювання стосовно різних методологічних аспектів виокремлення типологій і класифікацій політичних режимів сучасності (що було зроблено в попередніх розділах). У цьому ракурсі треба розуміти, що автократія та демократія – системи взаємозв'язків між інститутами та в межах інститутів. Але ці інститути по-різному між собою співпрацюють.

Економетрія автократичних режимів зазвичай ґрунтується на ідеї про те, що різні економічні показники автократій корелюються з процесами, під час яких той чи інший автократ (як центр владного впливу) максимізує “приватне споживання” з метою збільшити ймовірність залишитись при владі. У цьому ракурсі відомою є так звана “*стаціонарна бандитська теорія диктатури*”, окреслена Р. Берроу [378] та М. Олсоном [549]. Теорія стверджує, що якщо диктатор планує залишатися при владі впродовж тривалого періоду часу, то у нього є стимул для сприяння економічному розвитку, тому що він буде збільшувати своє “приватне споживання” за допомогою збільшення податкових надходжень унаслідок економічного зростання в системі загалом. Цей механізм трактування економічного зростання у деяких автократіях часто застосовують як провідний у теоретико-методологічному плані [350], проте він не єдиний. Друга група теорій строго не інтерпретує необхідності автократом мати особисту політичну вигоду від вибору економічного курсу на забезпечення в країні добробуту. Тим не менше, практика чітко демонструє, що успішніші (в контексті економічного зростання) ті автократії, де правлячі групи громадян (автократичний центр) надійно забезпечені ймовірністю подальшого перебування при владі. Тому цілком зрозуміло, що найчастіше автократичні режими є економічно ефективними за умови, що вони політично стабільні.

Безумовно, найцікавішим виявляється взаємозв'язок між політичним курсом на зміцнення добробуту та ймовірністю виживання автократичного центру впливу (по суті, стабільності автократії). Х. Гроссман та С. Дж. Нох, а також Дж. Оверленд, К. Сімонс та М. Спагат [582] зазначають, що виживання диктатора ймовірніше у разі, коли він позитивно впливає на запровадження економічної політики добробуту. Вчені додатково зазначають, що ймовірність виживання значною мірою залежить від неекономічних акторів. У цьому ракурсі успішними є не обов'язково автократії, у яких виживання диктаторів відбувається на підставі економічних чинників. Отже, шанси на виживання диктатора збільшуються на основі збільшення рівня накопичення капіталу. Як наслідок, автократії з низьким рівнем початкового капіталу менш економічно ефективні, аніж автократії з високим рівнем початкового капіталу, адже диктатора буде усунуто від влади в будь-якому випадку,

коли він буде спроможний отримати вигоду зі збільшення податкових надходжень завдяки економічному зростанню. Саме тому Д. Асемоглу та Дж. Робінсон роблять висновок, що політика зміцнення добробуту безпосередньо зменшує перспективи виживання диктатора, збільшуючи шанси на виживання унаслідок конкуренції за владу із претендентом на посаду. Тому успішні автократи – ті, хто у безпеці, чи ті, які стикаються з жорсткою конкуренцією з боку претендентів за владу. Втім, особливе значення у контексті автократій мають інституційні параметри режиму як такого. Автократія з сильним *селектором* (термін “селекторат” вживають у негативному значенні стосовно електорату, який забезпечує обрання автократа в електоральних автократіях) має деякі спільні риси з феноменом “узгодженої сильної держави” [355]. Саме на такій основі забезпечується відповідальність лідерів за відсутності демократичних виборів (а не виборів, як фікції).

У зазначеному випадку дуже цікаво те, що економетрична наукова література не може роз’яснити того, чому автократи, які забезпечують слабкий економічний розвиток, інколи перебувають при владі впродовж досить значних періодів часу (як, наприклад, Мобуту Сесе Секо – президент Заїру в 1965–1997 рр.). Д. Асемоглу, Дж. Робінсон та Т. Вердієр [353] спробували розвинути теорію, суть якої у тому, що автократи можуть загострювати проблеми колективних дій, охоплених участю лідерів у вигнанні шляхом підкупу прихильників і покарань змовників. Це означає, що політична автократія позиціонується як “бідний економічний режим” лише у тому випадку, коли достаток чи надмірність природних ресурсів і зовнішньої допомоги дають змогу диктаторам підкупити “ключові групи людей”. Дж. Педро-і-Міквел [583] запропонував альтернативний підхід до пояснення аналізованої ситуації, за яким лише правляча група громадян може замінити лідера; за яким тоді, коли є зміна лідера, виникає шанс громадян за межами правлячої групи отримати владу. Відповідно, автократи експропріюють громадян за межами правлячої групи, але правляча група не може замінити неефективних автократів через страх втратити владу, саме тому експропріюється новим керівництвом. Все це означає, що при владі дуже тривало можуть залишатись автократії з ефективним і неефективним способом урядування.

Зазначений ракурс потребує перевірки в умовах “складеного” (не “унітарного”) трактування автократичних політичних режимів. Річ у тім, що в інституційному контексті автократії комбінують елементи своєї внутрішньої організації. З одного боку, Г. Єгоров і К. Сонін [443], а також А. Дебс досліджують стимули автократів тримати у своїх урядових кабінетах (чи в органах влади) некомпетентних міністрів (чи державних службовців). З іншого, – Д. Асемоглу, Д. Тіччі та А. Віндігні [351]

окреслюють те, чому багаті члени автократичної країни готові надати підтримку “роздутій бюрократії”. Р. Маерсон та М. Сволік з цього приводу досліджують, які умови впливають на те, що автократ шукає підтримку серед членів політичної еліти, а не завжди створює/інституціоналізує персональне правління. Г. Єгоров, С. Гурієв та К. Сонін досліджують мотиви автократичного центру до обмеження свободи ЗМІ. Запропоновані розвідки розглядають *автократії* як системи ендегенних структур, на які вирішально впливають внутрішні елементи.

Це вилилось у класифікаційні схеми автократичних режимів на основі параметрів економічного розвитку. Найпершими їх авторами потрібно вважати Р. Вінтробе та А. Діксита, які виокремлюють “доброзичливі” та “хижацькі” автократії. Соціологічні трактування автократій (це переважно властиво дослідженням політичних режимів) впродовж значного часу не вникали в ракурс інституційної гетерогенності автократій. Однак згодом, як зазначено в попередніх розділах, політична соціологія представила чимало класифікаційних схем автократичних режимів. Йдеться про тоталітаризм, однопартійні системи, бюрократичний авторитаризм, султанізм, неопатримоніалізм, “держави рантьє”, змагальний авторитаризм тощо. Це також поділ авторитаризму на персоналістський, військовий, однопартійний (Б. Геддес), спроби синтезу політичної соціології та політичної економії автократій. Їх помічаємо у доробках С. Хабера, який намагається запропонувати “уніфіковану” класифікацію автократій, виділяючи ці три типи авторитаризму на підставі того, як автократи залишаються при владі: терористична автократія, кооптаційна автократія та автократія організаційного розповсюдження. Тим не менше, їх вкрай складно піддавати статистичному аналізу, особливо в ракурсі замірів показників економічного розвитку. Перші доробки у цьому напрямі зроблено Дж. Ганді й А. Пшеворські [462], які спробували “прив’язати” класичну теорію автократичних режимів до кількісних емпіричних даних.

У цьому контексті особливо цікавою є та наукова література, яка стосується проблематики “*держави розвитку*” (англ. *developmental state*). Річ у тім, що інколи автократичні держави позиціонуються як структури інституцій, на підставі яких забезпечується колосальне економічне зростання. У межах цього напрямку потрібно виокремлювати дві контраверсійні групи інституційних рис розуміння економічного успіху: 1) автономія держави; 2) обмеження “хижацької” поведінки держави. Дві риси успішно можуть співіснувати в умовах автократій: держава є автономною в автократіях лише у ракурсі опозиційних груп, у той час, як панівні/владні групи дисциплінують державу у напрямі уникнення “хижацької” поведінки. Саме у цьому контексті помічено триваючі дотепер суперечки вибору на користь економічного зростання у демокра-

тіях або автократіях. Як було зазначено, така логіка досить нечітка та неочевидна у контексті ідей та подій на початку 90-х років XX ст. Вона успішніша в контексті економетричної перевірки стійкості демократій і покращення показників економічного зростання у 2000 роках або ж взагалі у зрізі передбачення ймовірного економічного зростання у майбутньому [600]. Натомість є доробки, які демонструють, що економічне зростання найбільш ефективно у випадку різкого переходу від автократії до демократії (у разі краху автократії) [511] чи поступового розвитку в межах демократичного режиму. Тим не менше, чимало емпіричних даних доводить, що за деякими показниками автократії не відрізняються від демократій, але інколи їх навіть випереджають.

Автократія – це гетерогенна категорія. Це означає, що автократії бувають різними. Відрізняються і показники економічного розвитку різних автократій. З цього приводу одні з перших висновків пропонує Дж. Ганді. Дослідниця зазначає, що автократії з органами законодавчої влади і партіями економічно успішніші та розвиненіші, ніж автократії без них. У перших простежуємо витрати на соціальні питання, а в других – на військові. Інституціоналізована участь опозиції у політичному процесі запобігає факту експропріювання автократом своєї волі. Внаслідок цього слабшає страх правлячої групи втратити владу. Можна зробити висновок про те, що ефективна розподільна й економічна політика залежить від міжінституційних перевірок, стримувань і противаг (в демократичних і в автократичних параметрах) та від групової ідентичності політиків.

Це аргументовано свідчить, що автократії можуть бути економічно успішними, хоча й економічно відрізняються між собою (приміром, у Китаї та окремих країнах Африки). Про це емпірично свідчить дослідження Т. Беслі та М. Кудаматсу [384] (з приводу чинних сьогодні автократичних режимів світу) “Змушуючи автократії працювати”. Ця емпірична розвідка опирається на низку дефініцій та зауважень. Вона ґрунтується на визначенні *автократії* як політичного режиму, який комбінує такі характеристики: 1) відсутність регульованої змагальності за те, щоб здійснювати владу; 2) ступінь обмеження виконавчої влади у прийнятті розподільних політичних рішень (які несуть користь громадянам); 3) частка селекторату між громадянами, які наділені виборчими правами; 4) спосіб здійснення влади громадянами, які наділені виборчими правами. Для перевірки поставлених маркерів дослідники використали проект “Політія IV” (станом на 2004 р.), проте дещо модифіковано шкалу оцінювання (ініціально проект розглянуто в попередніх розділах): автократії визначили усі країни з негативним чи від’ємним індексом політії. Для виокремлення гетерогенних сценаріїв автократій до уваги було взято зміни (у роках) патернів здійснення влади: метод рекрутування

вищої виконавчої влади, обмеження вищої виконавчої влади, політичну участь (що відповідає характеристикам автократій, які запропоновано вище). Після цього перевірено чи можуть автократії бути ефективними за різними показниками. Приміром, прораховано вплив автократичного політичного режиму на економічне зростання. *Економічне зростання* (ЕЗ) розраховано за формулою:

$$EZ = \frac{\ln Y_{t-1} - \ln Y_s}{t - 1 - s}, \quad (9.1)$$

де s – рік, у якому починається автократичний режим; t – рік, у якому закінчується автократичний режим; Y – реальний ВВП на душу населення. Отримані результати зіставлені з розрахунками економічного зростання усіх політичних режимів світу. Якщо автократії демонструють більший показник, то це означає, що економічно вони успішні. Таблиця демонструє перелік успішних автократій (за умови приросту ВВП) станом на 2004 р. (табл. 9.3).

Таблиця 9.3

Приклади економічного зростання автократій (до 2004 р.)

Країна (період, рр.)	Щорічний приріст ВВП, %	Країна (період, рр.)	Щорічний приріст ВВП, %
Екватор. Гвінея (1996–2004)	28,04	Польща (1947–1980)	5,76
Руанда (1994–2000)	12,56	Португалія (1930–1974)	5,75
Габон (1960–1968)	8,59	Того (1960–1967)	5,68
Білорусь (1996–2004)	8,15	Південна Корея (1973–1981)	5,50
Ліберія (1997–2003)	7,94	Таїланд (1958–1968)	5,34
Китай (1976–2004)	7,87	Венесуела (1941–1958)	4,93
Греція (1967–1974)	7,85	Сінгапур (1965–2004)	4,80
Еквадор (1972–1979)	7,73	Індонезія (1967–1998)	4,56
Румунія (1948–1977)	7,63	В'єтнам (1976–2004)	4,47
Південна Корея (1981–1987)	7,23	Бутан (1953–2004)	4,28
Азербайджан (1998–2004)	7,15	Китай (1969–1975)	4,04
Тайвань (1975–1987)	6,81	Іран (1955–1979)	4,01
Нігер (1974–1981)	6,27	Туніс (1971–1981)	3,86
Ірак (1968–1979)	6,17	Сирія (1963–1970)	3,82
Тайвань (1949–1975)	5,98	Північна Корея (1966–2004)	3,75
Бразилія (1965–1974)	5,89	Перу (1950–1956)	3,73
Іспанія (1939–1975)	5,77	Пакистан (1977–1985)	3,70

Однак показники економічного зростання – це тільки одна сторона медалі економічної успішності політичних режимів. Інша закладена показниками людського розвитку (щорічно публікують під егідою Світового

банку як “індикатори світового розвитку”), який розраховано за такою формулою:

$$H_t = \alpha + \beta Y_t + \gamma (Y_t)^2 + \varepsilon_t, \quad (9.2)$$

де H_t – життєві очікування при народженні в період t ; Y – реальний ВВП на душу населення. Формулу застосовано для оцінювання очікувань із приводу рівня охорони здоров’я та рівня освіти (табл. 9.4 та 9.5).

Таблиця 9.4

Приклади людського розвитку в автократіях за показниками очікувань з приводу охорони здоров’я (до 2004 р.)

Країна (період, рр.)	Життєві очікування	Країна (період, рр.)	Життєві очікування
Куба (1961–1976)	17,48	Йорданія (1992–2004)	9,67
Румунія (1948–1977)	17,48	Марокко (1998–2004)	8,73
Тайвань (1949–1975)	16,34	Парагвай (1967–1989)	8,49
Китай (1969–1976)	13,89	Киргизстан (1991–2004)	8,09
Польща (1947–1980)	12,68	Греція (1967–1974)	7,88
Китай (1976–2004)	12,43	Південна Корея (1973–1981)	7,80
Парагвай (1954–1967)	12,28	Чилі (1973–1981)	7,67
Сирія (1970–2000)	11,89	Узбекистан (1991–2004)	7,58
Азербайджан (1998–2004)	11,83	Іспанія (1939–1975)	6,80
В’єтнам (1976–2004)	11,49	Марокко (1992–1998)	6,79
Північна Корея (1966–2004)	11,35	Сирія (1963–1970)	6,39
Куба (1977–2004)	11,22	Португалія (1930–1974)	6,15
Панама (1969–1978)	11,03	Туніс (1987–1993)	6,08
Таїланд (1958–1968)	10,69	Алжир (1995–2004)	6,00
Тайвань (1975–1987)	10,08	Ірак (1979–2003)	5,85

Зіставляючи між собою показники окремих кореляцій успішності автократій, Т. Беслі та М. Кудаматсу формулюють загальний “*індекс успішності*” автократій, що ґрунтується на синтезі показників економічного зростання, рівня охорони здоров’я та освіти (до 2004 р.). Серед найбільш успішних автократій виокремлено тільки дванадцять випадків (де не менше 2/3 показників є успішними та надійними): три у Південній Європі – Греція (1967–1974), Португалія (1930–1974), Іспанія (1939–1975); чотири комуністичні сценарії – Китай (1976–2004), Куба (1961–1976), Польща (1947–1980) та Румунія (1948–1977); п’ять військових типів автократій у Латинській Америці та Східній Азії – Бразилія (1965–1974), Чилі (1973–1981), Панама (1969–1978), Південна Корея (1973–1981) і Таїланд (1958–1968).

Таблиця 9.5

Приклади людського розвитку в автократіях за показниками очікувань
з приводу рівня освіти (до 2004 р.)

Країна (період, рр.)	Життєві очікування	Країна (період, рр.)	Життєві очікування
Екватор. Гвінея (1969–1993)	81,55	Лаос (1975–2004)	27,62
Конго (1963–1979)	57,44	Екватор. Гвінея (1996–2004)	26,74
Конго (1979–1991)	50,68	Мексика (1930–1977)	25,41
Куба (1961–1976)	48,13	Південна Корея (1973–1981)	24,98
Бразилія (1965–1974)	42,25	Еквадор (1972–1979)	24,60
Уганда (1996–2004)	40,87	Габон (1991–2004)	24,52
Китай (1969–1976)	38,01	Домінік. респ. (1966–1978)	24,41
Румунія (1948–1977)	34,27	Мексика (1977–1988)	23,96
Мадагаскар (1975–1991)	32,39	Зімбабве (1987–2000)	23,77
Монголія (1952–1990)	31,72	Туніс (1981–1987)	23,77
Китай (1976–2004)	30,98	Індонезія (1967–1998)	23,64
Панама (1969–1978)	29,78	Чилі (1973–1981)	23,15
Іспанія (1939–1975)	29,58	Того (1993–2004)	22,77
Лесото (1973–1986)	29,40	Парагвай (1967–1989)	22,29
Перу (1968–1976)	28,87	В'єтнам (1976–2004)	22,13
Філіппіни (1972–1981)	28,59	Камерун (1966–1972)	21,82
Того (1979–1991)	28,12	Сирія (1970–2000)	21,03

Застосовуючи альтернативні розрахунки, проте беручи до уваги класифікації політичних режимів А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі, окреслено дещо інші результуючі висновки. Потрібно наголошувати на тому, що дослідники виокремлюють два типи політичних режимів – демократії та автократії. *Політичний режим* – це період, впродовж якого виконуватимуться в ідентичному порядку три аспекти функціонування політичних інститутів: 1) спосіб обрання вищих органів виконавчої влади (прямий, непрямий, не через всенародні вибори); 2) спосіб обрання органів законодавчої влади (через всенародні вибори, без обрання, немає таких органів влади); 3) кількість легальних політичних партій (жодної, одна, більше, ніж одна). Тому *демократія* – це сценарій, коли виконують усі перелічені нижче вимоги: 1) вищу виконавчу владу обирають прямо чи непрямо; 2) вищу законодавчу владу обирають через всенародні вибори; 3) існує більше однієї легальної партії; 4) чинна вища виконавча влада не імплементує ідей непартійного чи однопартійного домінування/правління або неконституційного захоплення функцій законодавчої влади; 5) існує партійна конфігурація чергування при владі винятково через вибори. Непоеднання зазначених вимог – підстава виокремлення *автократії* (невиокремлення демократії). Оскільки всі дані, зібрані А. Пшеворські, М. Альварезом, Х. А. Чейбубом та Ф. Лімонгі,

стосуються подій до 1990 р., нижче перелічено успішні (в економічних показниках) історичні зразки автократій¹ (успішним зразком автократії є поєднання приросту ВВП і високих життєвих очікувань хоча б у сферах охорони здоров'я чи освіти): Ботсвана (1966–1990), Південна Корея (1973–1980), Південна Корея (1963–1972), Ірак (1963–1980), Тайвань (1952–1990), Румунія (1961–1990), Китай (1961–1990), Таїланд (1957–1969), Панама (1978–1984), Малайзія (1971–1990), Індонезія (1971–1990), Лесото (1970–1984), Філіппіни (1972–1978), Сирія (1963–1970), Панама (1969–1978). Цікавий випадок становить Того (1979–1990), де попри негативну динаміку економічного зростання (у ВВП) забезпечено високий рівень охорони здоров'я та освіти (детально див. Додаток Б).

Статистично оцінивши різні параметри успішних автократій, одержано такі висновки: 1) кількісно економічно успішним автократіям властивий або виборний, або невиборний спосіб формування вищих органів виконавчої влади; 2) кількісно економічно успішним автократіям властивий виборний спосіб формування вищих органів законодавчої влади (у невеликій кількості країн, які аналізовані, відсутніми виявились легіслатури); 3) кількість легалізованих партій у системі не позначається на економічній успішності автократій. Застосовуючи ідентичні розрахунки до менш ефективних автократій, отримано аналогічні результати. Це свідчить, що політичні інститути не суттєво впливають на ефективність автократій, проте вони більш вагомі у контексті ефективності демократій (зазначено у попередньому параграфі). Це повною мірою не заперечує інституційного впливу політичних інститутів на процес економічного розвитку автократій. Річ у тім, що коли автократи більше обмежені інституційними параметрами функціонування режимів, тоді вони змушені виділяти більше ресурсів на суспільні блага, зокрема, на охорону здоров'я, освіту, зате менше на утримання збройних сил. Саме в цьому полягає специфіка економічного зростання автократій: воно не обов'язково відбувається на благо звичайних громадян, а дуже часто на користь державницьких інтересів.

Це відображено в атрибутах модифікації інституційних правил функціонування деяких автократичних режимів – особливо тих, в яких існує загроза збереження як владного впливу автократа, так і його життя. Як наслідок, відбувається деяка формальна політична лібералізація, проте

¹ Нові дослідження політичних режимів, які ґрунтуються на методології А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі, не забезпечують інформації з приводу окремих складників та аспектів діяльності політичних інститутів. Тому на цій основі не можна говорити про гетерогенність/класифікацію політичних режимів, у тім числі автократій.

на практиці режими не стають більше демократичними, вільними та поліархічними. Найбільше така практика властива для абсолютних монархій, де автократи (монархи) покладаються на різноманітні консультативні ради чи членів родини, внаслідок цього немовбито розосереджують повноваження у системі влади. Наприклад, 1992 р. в Катарі (еміраті, абсолютній монархії) емір Халіфа зробив суттєві перестановки в очолюваному ним урядовому кабінеті, призначивши своїх синів міністрами оборони, фінансів і нафти, внутрішніх справ, економіки та торгівлі, свого внука – відповідальним за справи оборони, а племінників – міністрами охорони здоров'я та в справах ісламського світу. Схожа ситуація відбулась в Омані, в якому Консультативна рада складалась тільки з еліт, запропонованих місцевими “сановниками”, і “людей цінної думки та спеціального значення”. У військових автократіях також є дорадчі органи, які консультують із приводу призначення різних військовослужбовців на провідні владні посади. Тим не менше, влада переважно зосереджена у військовій хунті (приміром, Аргентина в 1976–1983 рр. та Чилі часів А. Піночета).

Натомість, у громадянських диктатурах немає наперед створених інститутів та інституцій, на які автократ може опиратись, а також повинен формувати їх за власним задумом та логікою. Наприклад, В. Ленін у цьому випадку поступив так: декларував, що “тільки політична партія робітничого класу, тобто Комуністична партія, здатна об'єднати, навчити, організувати авангард пролетаріату та всі маси трудящих ... керувати всією об'єднаною діяльністю пролетаріату, ведучи її політично і через маси трудящих. Без цього диктатура пролетаріату неможлива”. Як наслідок, політична партія режиму має вирішальне значення для автократій громадянського (невійськового) типу. Структури у межах партії використовують задля кооптації політичних супротивників.

Загалом очевидно, що консультативні ради, хунти і політичні бюро є першими “інституціональними траншеями” автократичних політичних режимів (залежно від типу). Вони нейтралізують загрози в середині правлячої еліти. Однак коли автократу (особі чи владному центру) потрібно кооптувати великі групи у суспільстві, то він звертається до “другої лінії оборони” – партій і законодавчих органів. Економічна успішність проявляється у випадку, коли результати кооптації позитивні. Загалом із причин формування таких інститутів в автократіях потрібно виокремлювати:

- 1) *прагнення домогтись співпраці* тих, над ким здійснюється процес політичного управління. Навіть якщо автократичний центр діє тільки у власних інтересах або діє “по-хижацькому”, він все ж дає більше користі тоді, коли економіка функціонує в позитивному

(направленому на зростання) ключі, а країна у військовому плані є безпечною. Якщо автократія не може опиратись на експорт природних ресурсів, вона змушена розвивати економічну співпрацю. Для цього автократичний режим повинен забезпечити стимули людей до виявлення їхніх особистих можливостей, праці, заощаджень тощо. Для того, щоб захистити свої кордони, принц, як зазначає Н. Макіавеллі, має перетворити селян у солдати, дати їм деякі права, бо в іншому випадку солдати виступлять проти нього. Саме тому мобілізація кооперації та економічний розвиток ймовірніші через створення специфічних інститутів;

- 2) *прагнення нейтралізувати загрозу повстання*. Річ у тім, що різні соціальні групи можуть відмовитись співпрацювати з автократичним режимом, створивши для самого режиму чимало проблем. Тому якби не було жодних інститутів впливу, складніше було б вирішувати ймовірні сценарії спротиву автократичному центру з боку будь-яких сегментів соціального життя. Безумовно, можна вирішувати будь-які критичні загрози існування політичного режиму і військово – на підставі сили. Проте силовий вплив не завжди ефективний, а тим більше дорогий. З цього приводу Ф. Кардосо зазначає, що держава є досить сильною, щоб сконцентрувати свою увагу і репресивний апарат проти так званих диверсійних груп. Однак це не ефективно, коли справа доходить до управління університетами або самою бюрократією. Внаслідок автократії інколи корисно покладатися на інші (інституційні) стратегії, які за собою спричиняють співпрацю та запобігають повстання.

У цьому контексті дуже вагоме значення мають такі категорії, як легалізована політична партія та орган законодавчої влади (парламент/легіслатура). Якщо вони існують, майже завжди формується (хоча й лімітований) “форум” для оголошення тих чи інших політичних переваг і можливого прийняття певних компромісів. Свого часу король Йорданії Хусейн запропонував “Братам-мусульманам” вплив на освітню і соціальну політику в обмін на співпрацю з політичним режимом. Польські комуністи неодноразово прагнули забезпечити співпрацю з деякими католицькими групами. Приміром, в інтерв’ю 1990 р. колишній перший секретар Польської об’єднаної робітничої (комуністичної) партії Е. Герек показав, що передбачалося введення у Сейм 25 % депутатів-католиків. Це, на думку комуністів, мало “розширити політичну базу влади”. Натомість для опозиції участь у парламенті давала нагоду відстоювати свої інтереси та цінності в рамках автократичного режиму.

9.4. Перехідні країни: економетричні наслідки розвитку політичних режимів

Особливе місце в контексті кореляції політичних режимів сучасності та їхнього економічного розвитку мають перехідні/транзитні суспільства, на яких частково було звернуто увагу в окресленому ракурсі у попередніх розділах і параграфах. Проте на них варто зосередитись більш детально та безпосередньо, розуміючи, що вони можуть специфічно характеризувати економетричну специфіку різних політичних режимів. У запропонованому зрізі йтиметься про посткомуністичні перехідні суспільства на просторі колишнього Радянського Союзу, а також європейські країни, які були історично споріднені з Організацією Варшавського договору, їх трактували до кінця 80-х – початку 90-х років XX ст. як “соціалістичні країни”. Втім, потрібно застосовувати термін “перехідні суспільства” у широкому сенсі, розуміючи під ним політичну й економічну складові. *Перехід/транзит*, як одна з фаз розвитку політичного режиму (про це йшлося у першому розділі посібника), – це інтервальний перехід від одного політичного режиму до іншого. Особливістю цієї фази розвитку політичного режиму Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер вважають те, що правила гри (формальні та/або неформальні) ще чітко не визначено. Транзит починається на підставі відкидання чи заперечення усталеного політичного режиму та частіше закінчується конструюванням нової стабільної конфігурації правил, які описують виникнення нового політичного режиму (або ж позиціонування політичного режиму як такого у тій або іншій країні). Як наслідок, наприкінці 80-х – початку 90-х років XX ст. у більшості посткомуністичних країн транзит був асоційований із такими феноменами, як: 1) політична *лібералізація*, ініційована одночасно з економічними реформами; 2) глибока та затяжна *реcesія* соціально-економічного розвитку. Саме тому й постає питання про те, що слугувало причиною економічних невдач відразу після розпаду СРСР і “соціалістичної” моделі розвитку. Одні вчені зазначають, що раннє/дострокове уведення демократії шкідливе для економічного зростання. Інші, – що успіхи економічного зростання у перехідних країнах пов’язані з силою авторитарних режимів, а не зі слабкістю демократичних. Річ у тім, що “сильна рука” потрібна, щоб відновити порядок й оживити економіку. З огляду на це, треба детально з’ясувати, яка кореляція політичних режимів та економічних параметрів їхнього розвитку у перехідних суспільствах.

Після того, як стався колапс комуністичних режимів у Східній Європі та СРСР, вони були заміщені (принаймні на початковому етапі політичного транзиту) ідеєю демократії (хоча і в “мінімалістському”

розумінні). До 1993 р. (тобто за три роки транзиту) Чехія, Угорщина та Словенія досягли політичних та громадянських свобод на рівні зі Сполученим Королівством, Францією та Німеччиною. Проте інші транзитні країни не демократизувались так швидко, хоча також виконали значний прогрес (графічно відображено на рис. 9.1). Наприклад, упродовж 1989–1991 рр. середній показник демократії зріс від “0,26” до “0,57” бала за шкалою від “0” (“відсутність демократії”) до “1” (“повна демократія”) бала. Щоб об’єктивно продемонструвати ці цифри, наведемо приклад: середньостатистична країна з перехідною економікою перетворилась у ракурсі забезпеченості громадянських свобод і політичних прав за два роки з Ірану на Бразилію. Примітно, що на початку 90-х років XX ст. більшість посткомуністичних країн досягла успіху в підтримці принаймні помірного рівня демократії, незважаючи на нестабільні економічну та політичну системи.

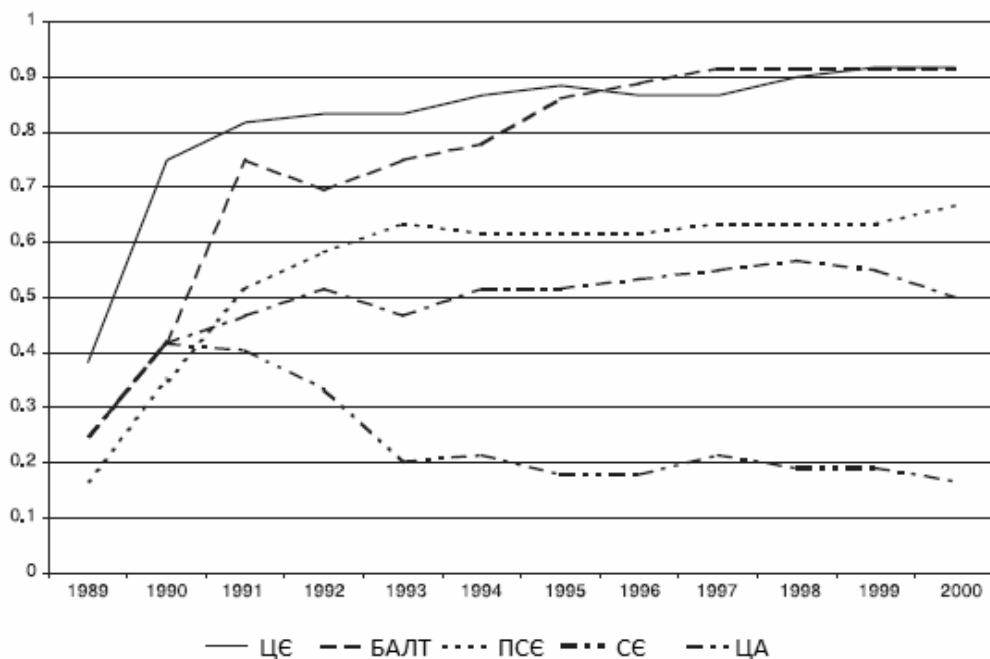

Рис. 9.1. Еволюція демократії у транзитних посткомуністичних країнах Європи та Азії в 1989–2000 рр. (за даними проекту “Свобода у світі”)¹

¹ ЦЄ – Центральна Європа (Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія); БАЛТ – Балтійські країни (Естонія, Литва, Латвія); ПСЕ – Південно-Східна Європа (Албанія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Румунія); СЄ – Східна Європа (Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Україна); ЦА – Центральна Азія (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан).

Висока швидкість демократизації відображала не лише бажання громадян цих країн жити в умовах демократії, а й заохочення або ж прямий тиск з боку західних країн та міжнародних організацій. Особливо це стосувалось Європейського Союзу, що позиціонує демократію як передумову для переговорів про вступ в організацію. Цей підхід одночасного проведення політичних й економічних реформ (насправді, політичні реформи часто передували економічним) різко контрастує з досвідом таких країн, як Чилі, Тайвань і Південна Корея, де демократизація прослідувала лиш після лібералізації економіки. Досить подібно сьогодні розвивається Китай, який довго ухиляється від політичної лібералізації, але в якому реалізовано “драматичні” (хоча й поступові) економічні реформи, а також забезпечено вражаючі темпи зростання протягом останніх двох десятиліть. Специфікою економічного розвитку більшості (якщо не всіх) посткомуністичних країн була жорстка транзитна рецесія: виробництво після колапсу “соціалістичної” моделі розвитку зменшилось на 15–75 % (найменше – у Чехії, найбільше – у Грузії). Статус зазначених країн як транзитних демонструє й те, що за 10–15 років більшості з них так і не вдалось вийти на рівень промислового виробництва станом на 1989 р. Тому потрібно аналітично поєднати два показники розвитку транзитних країн – політичну лібералізацію та економічну рецесію.

З цього приводу потрібно апелювати до низки доробків, які стосуються того, яке співвідношення економічного і політичного розвитку перехідних суспільств. Зокрема С. Чеунг [416] зазначає, що запровадження демократії в умовах високої нестабільності перехідного/транзитного періоду може призвести до поганих економічних результатів. Наприклад, демократія (особливо в контексті електоральної загрози) і можливість нав’язувати важливі політичні обмеження на здатність уряду проводити радикальні економічні реформи може призвести до неефективних варіантів політичного процесу. Саме тому Р. Фернандез та Д. Родрік продемонстрували, що раціональні виборці можуть прийняти рішення не підтримувати ідеї підвищення ефективності проведення реформ через персональну невпевненість в очікуваних результатах від них. Подібно А. Алезіна та А. Дрейзен [364] зазначають, що війна на виснаження через асиметричні виплати може призвести до відкладення ефективних реформ.

Із іншого боку, економічна історія вчить нас, що демократія, як заведено, за ефективністю перевершує автократію у довгостроковій перспективі. Д. Норт [573] із цього приводу наголошує, що демократія гарантує той факт, що права власності забезпечено, а це є важливою передумовою стійкого та довгострокового зростання. М. Олсон [581] на цій підставі розвинув теорію демократії, засновану на понятті “всеохоплюючого інтересу”. На його думку, дуже представницькі системи влади (або уря-

дування) забезпечують високий рівень всеохоплення інтересів у ракурсі того, як розвивається економіка. Зворотна ситуація властива для непередставницьких систем влади, які характеризуються відносною “вузькістю” еліт і тенденціями до автократії. Тому демократичні держави зазвичай проводять ту політику, яка сприятливіша для забезпечення стійкого зростання і процвітання, зниження ставок оподаткування й отримання більшої кількості суспільних благ. Д. Родрік [601] своєю чергою зазначає, що демократія приводить до вищих темпів зростання, оскільки знижує економічну невизначеність і забезпечує кращі інституційні результати.

Натомість, емпіричні свідчення є змішаними та переплутаними. Дж. Міньє вважає, що країни, які демократизувались послідовно, економічно зростають швидше, аніж схожі країни, які ухилилися від демократизації. Ті емпіричні дослідження, які побудовані на великих масивах країн та даних, засвідчують, що запропонована залежність негативна, деформована [375, 502] та ненадійна [591]. Наприклад, деякі вчені [640] намагаються відокремити демократію від економічного зростання: по-перше, вони зазначають, що демократія спричиняє економічне зростання через сприятливий вплив на накопичення людського капіталу та скорочення нерівності доходів; по-друге, – що демократія заважає зростанню, адже негативно впливає на накопичення фізичного капіталу. Така невідповідність теорії та практики суттєво загострюється у перехідних суспільствах, щонайбільше в ракурсі вибору політичного режиму та ймовірної траєкторії майбутнього розвитку. Про це чітко свідчать дані економічного розвитку транзитних режимів у європейських посткомуністичних (зокрема пострадянських) країнах (детально див. Додатки А і В).

Економічні результати політичного транзиту різних країн дуже багатоманітні. Всі посткомуністичні країни випробували зменшення економічної активності на початку реформ. Однак згодом шляхи розвитку країн розділились: 1) деякі країни досягли дна “трансформаційного спаду” через 2–4 роки, після цього в них почалось економічне зростання. Деякі з них, зокрема Польща, почали економічно зростати вражаючими темпами; 2) друга група країн (Болгарія, Чехія і Румунія) апробували наслідки економічного спаду дещо пізніше; 3) ще одну групу країн репрезентовано частиною пострадянських республік, які глибоку та затяжну депресію переживали впродовж 1990–2000 рр. Це найбільшою мірою відображено на прикладі Молдови й України, в яких політичний транзит по суті призвів до безперервного зниження економічного розвитку (принаймні згідно з даними офіційної статистики). Фактично склалось так, що в деяких з них ВВП на момент краху СРСР був у три (Вірменія, Молдова й Україна) або в чотири рази (Грузія) нижчим від рівня ВВП 1989 р. (у складі СРСР). Тому після політичної стабілізації швидке економічне від-

новлення стало швидше винятком, ніж правилом. Цікаво, що 2000 р. з усіх проаналізованих країн лише п'ять перевершили рівень ВВП 1989 р. – Албанія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина. Наблизились до вирівнювання показників ВВП Узбекистан та Чехія. Загалом очевидно, що швидше економічне зростання з-поміж транзитних країн відбулося в тих, для яких у цей період властивими виявились демократизаційні та лібералізаційні процеси. Загалом країни успішної лібералізації та демократизації (в Додатку В позначені сірим кольором на основі зміщень у цих процесах не менш, аніж на 40 % одночасно за шкалою від “0” до “1” бала, а також з огляду на сучасний рівень демократії, окреслений їхньою участю в ЄС) економічно ефективніші, ніж країни менш успішної та неуспішної лібералізації та демократизації (менше, ніж 40 % одночасно за шкалою від “0” до “1” бала): країни успішної лібералізації та демократизації швидше проводять щорічне економічне зростання, у відсотковому зіставленні (на 20 %) більше покращили співвідношення рівня ВВП з 2000 до 1989 рр., ніж країни менш успішної та неуспішної лібералізації та демократизації (на 12 %), а також перші забезпечують кращий розподіл доходів.

Офіційна статистика може перебільшувати отримані результати, особливо на підставі даних про зниження обсягів промислового виробництва. Крім того, не варто забувати й іншу дуже важливу особливість перехідного суспільства – *скорочення державного сектора та розширення приватного*. Примітно, що в умовах комунізму офіційні показники були дуже актуальними, особливо в ракурсі планів п'ятирічного розвитку. Сьогодні офіційна звітність менш важлива, ніж 20 років тому. Вагомо й те, що офіційна статистика не завжди коректно розраховує частку прозорої та тіньової економіки (саме з цього приводу Ф. Шнайдер [619] зазначає, що тіньова економіка додатково становить в середньому ще приблизно 38 % від даних офіційного ВВП у перехідних економіках, на відміну від приблизно 17 % в економічно розвинених країнах). Зменшення обсягів промислового виробництва також може відбуватись внаслідок застосування новітніх технологій (наприклад, через усунення неякісної продукції, зменшення кількості відходів і зменшення запасів), чого майже не було поширено в межах “соціалістичної” моделі розвитку. Навіть попри це, скорочення виробництва в транзитних країнах відбулось. Проте відновлення виробництва більш притаманне у супроводі лібералізації та демократизації.

Вагоме питання у ракурсі транзитних режимів становлять *причини скорочення обсягів промислового виробництва* в посткомуністичних країнах. Серед окреслених найпоширеніших причин дослідники виокремлюють такі: надмірно обмежувальна грошово-кредитна політика та/чи

кредитна криза, порушення постачальниками та покупцями стосунків через асиметричну інформацію про варіанти переговорів, непорозуміння з приводу інвестицій, монопольне ціноутворення після лібералізації цін тощо. Емпіричний матеріал свідчить про те, що проблема головно обертається навколо впливу вибору стратегій проведення реформ у посткомуністичних країнах – шокової терапії чи поступових реформ, – на ефективність економічного розвитку в перехідних суспільствах (у транзитній фазі розвитку політичних режимів сучасності). Артикуляцію питання виконали М. Де Мело, К. Денізер та А. Гелб [431]. Дослідники спробували побудувати щорічні індекси лібералізації в оцінюванні прогресу країн з перехідною економікою у трьох сферах: лібералізація внутрішніх ринків, зовнішніх ринків, приватизація і реструктуризація. Аргументовано, що більша лібералізація пов'язана зі значно вищими темпами економічного зростання і зниженням інфляції (за усередненими даними періоду 1993–1994 рр.). Натомість А. Ауслунд, П. Буне та С. Джонсон [371] продемонстрували, що взаємозв'язок між лібералізацією і середнім рівнем економічного зростання в 1989–1995 рр. був незначним, особливо після того, як в аналізі взято до уваги республіки, які виникли на теренах СРСР (наприклад, ті, в яких властивими були військові дії). Вчені інтерпретували результат як доказ надзвичайної важливості початкових умов політичного та економічного розвитку. Відповідно, *сприятливими початковими* умовами варто трактувати більший прогрес в лібералізації, а також кращі економічні показники країн Центральної Європи. Третій варіант тлумачення впливу лібералізації на економічне зростання запропонував А. Берг, Е. Борензстейн, Р. Сахай та Дж. Зеттелмейер [383]. Дослідники вважають, що важливість початкових умов і прогресу лібералізації для економічного зростання є відносною, оскільки початковий спад рівня виробництва зумовлений найперше початковими умовами і макроекономічною нестабільністю, у той час як вплив процесу лібералізації на зростання був винятково позитивним. У розгляді окремих наслідків лібералізації в державному та приватному секторах учені доходять висновку, що лібералізація сприяє “скороченню” в державному секторі, проте це компенсується “розширенням” у приватному секторі.

У запропонованих розрахунках *індекс лібералізації* зображено як процес імплементації економічних реформ на підставі індикаторів прогресу транзиту за даними Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). Такі індикатори містять показники приватизації великих і малих підприємств, дані управління та реструктуризації підприємств, лібералізацію цін, торговельну, а також валютну лібералізацію, конкурентність політики, особливості проведення банківських реформ, стан розвитку ринку цінних паперів тощо. Індекс лібералізації зіставлено на підставі

даних з економічного зростання, зокрема з приросту ВВП. До цього зачислено початкові умови, які, згідно з моделлю Дж. Фідмука [452], репрезентовані відстанню від Західної Європи до конкретної аналізованої країни (точніше від столиці країни до Брюсселя). Чому саме відстанню до Західної Європи? Тому що міра відстані буде, ймовірно, свідчити про такі чинники, як історична спадщина, соціальні, культурні та релігійні традиції, інституційні чинники, економічний розвиток. Крім того, вона відображає витрати участі в економічних відносинах з Західною Європою. Примітно, що відстань від Західної Європи негативно корелює з індексом лібералізації, а тому – з темпами економічного зростання перехідних суспільств. Це означає, що приріст відстані від Брюсселя дуже часто збігається з меншою радикальною спрямованістю економічних реформ (або з бажанням проводити економічні реформи). Аналогічно участь у військових конфліктах знижує економічне зростання країни. Тим не менше, закінчення збройних дій зазвичай змушує країни розвиватись ефективніше, щоб компенсувати зроблені витрати. Тут цікавою є роль демократизації у ймовірному економічному зростанні перехідних суспільств. Традиційний висновок звучить так: демократія може посилити прогрес лібералізації економіки, а лібералізація чинить позитивний вплив на зростання. Загальний вплив демократії може бути позитивним у перехідних країнах. Однак демократія, коли вона не супроводжується масштабною лібералізацією, може мати негативний вплив на економічне зростання на початку перехідного періоду. Цьому є кілька причин: 1) демократія пов'язана з більшою політичною невизначеністю, бо демократичні системи влади (урядування) стикаються з різкою політичною реакцією внаслідок ймовірних короткострокових негативних наслідків будь-яких реформ. Невизначеність може зменшувати стимули економічних агентів брати участь у довгостроковій перспективі економічного розвитку; 2) в умовах неконсолідованої демократії (вона, якщо йдеться про демократичні політичні режими, переважно властива транзитним країнам) уряди (як представники політичних партій, які їх формують) перед виборами можуть переслідувати короткострокові політичні цілі чи проводити політику, яка обмежує дії майбутніх урядів, навіть якщо результат таких дій негативно позначається на економічних показниках розвитку національних економік. Вагомість цих чинників зменшується від виборів до виборів, з усталенням чинних політичних інститутів. У цьому зрізі варто зазначити, що ефект залишкової лібералізації завжди є позитивним та значним. Тому лібералізація, яка виходить за межі рівня демократії, вигідна для економічного зростання. Тим не менше, економічна лібералізація як така не завжди веде до демократії.

З огляду на це, Дж. Фідмук формулює таке твердження: демократія позитивно корелює з економічним розвитком країн – якщо країни

будуть багатшими, тоді вони будуть демократичнішими. Це судження підтверджується в науковій літературі, наприклад, в ідеях С. Ліпсета, Дж. Лондрегана та К. Пуле, Р. Буркхарта і М. Льюїс-Бека та інших. Також очевидно (на емпіричній основі), що сприятливі економічні показники сприяють політичним реформам, проте не мають великого впливу на прогрес в економічній лібералізації. Загалом стає очевидно, що початкові умови та зовнішнє середовище важливі для економічного й політичного розвитку перехідних суспільств. Віддалення від “центру демократії” (тобто від Західної Європи) на схід уповільнює прогрес у демократизації, але не впливає на економічну лібералізацію. Особливе місце у цьому контексті посідають країни, які виникли на теренах СРСР. У них, зазвичай, властивий незначний рівень демократії та розвиток з малим рівнем ентузіазму у проведенні економічних реформ. Емпіричний висновок полягає у тому, що чим довше країна є під впливом централізованого планування, тим менше вона прогресує в економічній і політичній площині.

Доволі цікавими є висновки метааналізу зіставлення демократії та економічного зростання різних країн світу, які отримані на підставі регресивного аналізу майже 500 припущень, зосереджених у 83 опублікованих дослідженнях із проблематики [439]. Аргументовано, що відношення між демократією та економічним зростанням негативне у 36 % випадків, натомість позитивне – у 64 % випадків. Досить подібні висновки запропонували Ч. Курзман, Р. Верум і Р. Буркхарт [526], які аргументували, що відношення між ідеєю економічного зростання та демократії не гомогенне (хоч і на користь їхньої позитивної кореляції). Причин таких контраверсійних висновків багато, але потрібно звернути увагу на самому розумінні демократії як такої (а це значною мірою залежить від раніше отриманих висновків). Річ у тім, що в означенні демократії застосовують два ракурси її бачення – як “політичної демократії”, так і “економічної демократії” (часто синонімізується з економічною лібералізацією). *Політична демократія* інтерпретується через багатопартійну систему, вільні вибори, свободу преси, ідею учасницього, змагального й ефективного урядування та політичну стабільність. *Економічна демократія* проявляється через вільний ринок, гарантії прав приватної власності, мінімізацію частки держави в економічній діяльності, свободу діяльності бізнес-системи та кредитної системи тощо. Два виміри демократії дуже складно (неможливо) репрезентувати роздільно: вони майже завжди позиціонуються як “взаємно пактовані”. Річ у тім, що дифузія політичної демократії сприяє розвитку економічної демократії, а внаслідок цього – реалізації економічного зростання. Тому зрозуміло й те, що розвиток політичної демократії чинить непрямий вплив, а розвиток економічної демократії – прямий вплив на економічне зростання.

У цьому ракурсі (в площині економічної лібералізації чи економічного виміру демократії) очевидною стає ідея “*laissez faire*” класика лібералізму А. Сміта. Йдеться про позитивний вплив економічної свободи на економічний розвиток/зростання. А. Сміт зауважував, що індивід діє відповідно до своїх економічних інтересів та обмежень індивідуальних прав. Внаслідок цього люди, відстоюючи свої власні інтереси, слугують одночасно й на користь суспільних інтересів. У цьому полягає незаперечний висновок: економічно розвиватись і процвітати можуть як політичні демократії, так і політичні автократії – головне, щоб вони були економічно вільними (економічно демократичними, економічно лібералізованими). Незаперечно також і те, що позитивним “корелятором” економічного зростання (не тільки транзитних суспільств) є політична стабільність. Коли країна розвивається політично стабільно, у ній зберігаються економічні інвестиції та створюються різні сприятливі умови для економічного зростання. Проте політична стабільність можлива не тільки в демократичних системах. Стабільні системи влади часто бувають властивими для авторитарних і тоталітарних форм автократій. Тут залишається питання про те, де формується більш ефективна система економічного адміністрування в тій чи іншій країні. Безумовно, що демократії позитивно впливають на якість адміністрування. Річ у тім, що правителі, які мають довільну владу, більше слідують тенденціям економічної політики, спрямованої на забезпечення інтересів деяких верств населення. У демократіях опозиція має можливість сприяти пошуку можливих альтернатив для контролю уряду. Внаслідок цього збільшується якість прийняття рішень та зменшується ймовірність зловживань службовим положенням. Іншими словами, політики в автократіях більш схильні зловживати своєю владою через відсутність громадського контролю.

Важливе значення у співвідношенні політичної та економічної демократії перехідних суспільств має питання про те, які політичні режими сприятливіші для фінансових інвестицій – демократичні чи автократичні. Так, на перший погляд, в автократичні режими інвестицій повинно вливатись більше, адже вони проводять політику високих податків. Однак використання таких (податкових) заощаджень неефективне у державному секторі, а також для покриття дефіциту бюджету запобігає ефективному вливанню зовнішніх інвестицій. Крім того, трансформацію заощаджень (отриманих через оподаткування) в інвестиції також підтримують у приватному секторі. Тому як демократії, так і автократії наділені всіма важелями для отримання необхідних заощаджень. Проте різні країни (політичні режими) дуже варіативні у ракурсі інвестиційного розвитку. У цьому контексті особливо вагоме значення має ефективність політичного середовища. Оскільки існує ймовірність довільної зміни правил гри

економічної діяльності в автократичних режимах, то така несподівана ситуація змушує інвесторів не ризикувати інвестувати у такі режими. Це негативно впливає на параметри/очікування економічного зростання. З іншого боку, низький рівень податків у зв'язку з необхідністю отримати позитивну оцінку від суспільства створює у демократичних режимах ситуацію менших заощаджень й інвестицій. Тобто і демократія, і автократія мають як позитивні, так і негативні риси впливу політичного режиму на фінансові інвестиції, відповідно, й на економічне зростання.

Інакший підхід (ліберальний) декларує, що демократія позитивно впливає на розмір інвестицій, тому опосередковано ефективна у ракурсі економічного зростання. Річ у тім, що інвестування ведеться в атмосфері свободи, вільного інформаційного простору, а також гарантій прав власності від свавілля держави. Очевидно, що відкрита економіка приведе до економічного зростання. Це чітко аргументує, що політична демократія – це передумова економічного зростання. Ще одна передумова економічного зростання – накопичення людського капіталу. Воно пов'язане як із кількісним зростанням населення, так і з якісними показниками розвитку (про які йшлося у попередніх розділах), зокрема, з показниками освіченості, писемності чи життєвих очікувань тощо. Розріст і врегулювання індивідуальних свобод мають життєво важливе значення для розвитку людського капіталу в перехідних країнах. А це, як зрозуміло, властиво для демократії, яка позиціонується як клімат, у якому відбувається зростання економічного розвитку та соціального капіталу. З цього приводу М. Баум та Д. Лейк [380] стверджують, що хоча демократія безпосередньо не впливає на економічне зростання, вона опосередковано спричиняє його, оскільки сприяє розвитку людського потенціалу. Крім того, будь-яке збільшення доходів на душу населення внаслідок зниження швидкості приросту кількості населення також чинить непрямий вплив демократії на економічне зростання. Всі зазначені особливості кількісної кореляції політичної демократії (або демократії як такої) та економічної демократії (чи ринкової економіки) у контексті економічного зростання перевірено на прикладі пострадянських країн (впродовж 1995–2010 рр.), які не є членами Європейського Союзу. Для оцінювання політичних режимів сучасності використано підходи таких проектів, як “Свобода у світі” (“Freedom House”) та “Політія IV” [610]. Отримано такі висновки: 1) становлення політичної демократії у вибірці переважно є перерваним, а становлення економічної демократії навпаки перебуває у стадії плавного прогресу; 2) за методологією проекту “Свобода у світі” аргументовано, що демократія і демократизація позитивно й суттєво впливають на економічне зростання перехідних економік; 3) за методологією проекту “Політія IV” не виявлено суттєвих кореляцій

економічного зростання і демократизації, проте визначено, що політична демократизація сприяє економічній демократизації, яка веде до економічного зростання – це аргументує опосередкований вплив на економічне зростання демократичних політичних режимів та/чи демократизації; 4) головні предиктори економічного зростання – низький рівень інфляції, зростання рівня виробництва, макроекономічна стабільність, структурні реформи; 5) вплив демократії на фінансові інвестиції, державні видатки та торговельну лібералізацію може позитивно або негативно, але все-таки безпосередньо, впливати на економічне зростання. Також визначено, що не лише внутрішня динаміка, а й зовнішні параметри повинні бути мобілізовані для економічного зростання у перехідних країнах. Це означає, що з урахуванням позитивного впливу зовнішньої відкритості на процес економічного зростання, треба проводити структурні реформи у цій галузі, спрямовані на зміцнення зовнішньої торгівлі. Основою успішності у цьому секторі переважно слугують позитивні зміни в політичній та економічній демократії.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

- Як співвідносять економічний та політичний розвиток?
- Окресліть особливості досліджень із приводу кореляції політичних режимів та економічного зростання.
- Які політичні режими більше сприяють економічному зростанню і чому?
- Як впливає стабільність політичних режимів на їхній економічний розвиток?
- Які Ви знаєте варіанти зіставлення економічного розвитку та демократії?
- Як вчені трактують взаємозв'язок між демократією та економічним зростанням?
- Визначіть теоретичні патерни причинного зв'язку між демократією і розвитком.
- Яка різниця політичних режимів розвинених країн і країн, які розвиваються?
- Що таке коефіцієнт Джині та для чого його застосовують?
- Окресліть атрибути кореляції рівнів демократизації та показників економічного розвитку в посткомуністичних країн Євразії.
- Що краще для економічного зростання – “сильна рука” чи “невидима”?
- Прокласифікуйте країни у ракурсі пріоритетів методів економічного розвитку.
- Зіставте особливості нерівності розподілу доходів у посткомуністичних країнах Євразії (до і після економічних реформ) з особливостями розвитку демократії.

- Проаналізуйте вплив ресурсного потенціалу різних країн на їхнє економічне зростання та особливості становлення їхніх політичних режимів.
- Яка суть позитивної і негативної кореляції демократії та економічного зростання?
- Окресліть параметри економічного розвитку автократичних політичних режимів.
- У чому суть “стаціонарної бандитської теорії диктатури”?
- Що Ви розумієте під поняттям “селекторат”? Чому селекторат – це не електорат?
- Окресліть особливості категорії “держава розвитку”.
- Наведіть приклади економічного зростання в автократичних режимах.
- Наведіть приклади людського розвитку в автократичних режимах.
- Що таке “індекс успішності” автократій?
- Окресліть особливості економічного розвитку перехідних країн.
- Лібералізація і рецесія: як їх співвідносять з політичними режимами?
- Які посткомуністичні країни були найбільш економічно успішними під час політичної трансформації?
- Схарактеризуйте місце державного і приватного сектора перехідних суспільств у їхньому економічному розвитку.
- Що таке сприятливі початкові умови економічного розвитку перехідних країн?
- Означте особливості співвідношення демократизації та лібералізації.
- У чому відмінність політичної та економічної демократії?

Додатки

Додаток А
Демократизація та економічний розвиток у посткомуністичних країнах Єврозії

Таблиця А.1
Кореляція демократизації та економічного розвитку у посткомуністичних країн Єврозії (станом на 2012 р.)¹

Країна ¹	П, 1992	П, 2011	Різни- ця П, 2011 – 1992	В, 1993	В, 2010	Різни- ця В, 2010 – 1993	РН, 1993	РН, 2012	Різни- ця РН, 2012 – 1993	ВВП (н/р) на д.н., 1993, \$	ВВП (н/р) на д.н., 2012, \$	ВВП (н/р) на д.н., 2012/1993	HDI, 1990	HDI, 2012	HDI, 2012 – 1990	Gini (р.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Центрально-Східна (Центральна) Європа																
Болгарія (з 1990 р.)	+8 Д	+9 Д	+1	33,4	33,4	0	2,0 В	2,0*	0	539/5783	7033/14235	13,05/2,46	0,704	0,782	+0,078	28,2 (2007)
Естонія (з 1991 р.)	+6 Д	+9 Д	+3	20,9	29,6	+8,7	2,5 В	1,0*	+1,5	1145/5709	16320/21227	14,25/3,72	0,728	0,846	+0,118	31,3 (2010)
Латвія (з 1991 р.)	+8 Д	+8 Д	0	29,3	29,0	–0,3	3,0 ЧВ	2,0*	+1,0	925/4650	13900/18140	15,03/3,90	0,699	0,814	+0,115	35,2 (2010)
Литва (з 1991 р.)	+10 ПД	+10 ПД	0	26,6	24,3	–2,3	2,0 В	1,0*	+1,0	3113/7987 (1999 р.)	14018/20089	4,50/2,52 (2012/1999)	0,732	0,818	+0,086	35,5 (2009)
Польща (з 1989 р.)	+8 Д	+10 ПД	+2	19,3	22,7	+3,4	2,0 В	1,0*	+1,0	2347/6216	12537/20976	5,34/3,37	0,778 (2000)	0,821	+0,043	34,1 (2009)
Румунія (з 1989 р.)	+5 ВАН	+9 Д	+4	27,7	23,0	–4,7	4,0 ЧВ	2,0*	+2,0	1137/4949	7935/12838	6,98/2,59	0,706	0,786	+0,080	33,3 (2010)
Словац- чина (з 1990 р.)	+7 Д	+10 ПД	+3	27,4	23,8	–3,6	3,5 ЧВ	1,0*	+2,5	2527/7453	16899/24284	6,69/3,26	0,754	0,840	+0,086	26,0 (2009)
Словенія (з 1990 р.)	+10 ПД	+10 ПД	0	32,7	26,0	–6,7	1,5 В	1,0*	+0,5	8193/11416	22193/28648	2,71/2,51	0,842 (2000)	0,892	+0,050	28,4 (2008)
Угорщина (з 1989 р.)	+10 ПД	+10 ПД	0	33,5	24,7	–8,8	1,5 В	1,5*	0	3799/8566	12735/19754	3,35/2,31	0,714	0,831	+0,117	24,7 (2009)
Чехія (з 1990 р.)	+10 ПД	+8 Д	–2	37,8	33,9	–3,9	1,5 В	1,0*	+0,5	5592/12906	18579/27165	3,32/2,10	0,824 (2000)	0,873	+0,049	31,0 (2009)

¹ Умовні позначення: 1. П – Проект “Політія IV”; ПД – повна демократія; Д – демократія; ВАН – відкрита анократія; ЗАН – закрита анократія; А – автократія; н.а. – не аналізовано. 2. “В” – Проект Т. Ванханена; н.а. – не аналізовано. 3. РН – Проект “Свобода у світі” організації “Freedom House”; В – вільні країни; ЧВ – частково вільні країни; НВ – не вільні країни; * – позначення електоральних демократій (станом на 2012 р.); н.а. – не аналізовано; “+” у нашому випадку вказує на збільшення показників свободи в країні; “-” – зменшення показників свободи в країні. 4. ВВП (н/р) на д.н. – внутрішній валовий продукт (номінальний/за паритетом купівельної спроможності) на душу населення. 5. HDI – індекс людського розвитку.

Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Середні дані	+8,2 Д	9,3 Д	+1,1	28,9	27,0	-1,9	2,4 В	1,4 В	+1,0	2932/7564	14215/20736	4,85/2,74	0,748	0,830	+0,082	30,8
Південно-Східна Європа																
Албанія (з 1992 р.)	+5 ВАН	+9 Д	+4	54,4	21,4	-33,0	3,0 ЧВ	3,0* ЧВ	0	444/2155	3913/7976	8,81/3,70	0,661	0,749	+0,088	34,5 (2008)
Боснія і Г-на (з 1992 р.)	н.а.	н.а.	н.а.	н.а.	24,8	н.а.	6,0 НВ	3,0* ЧВ	+3,0	1145/3846 (1998 р.)	4461/8261	3,90/2,15 (2012/1998)	н.а.	0,735	н.а.	36,2 (2007)
Македонія (з 1992 р.)	+6 Д	+9 Д	+3	12,6	20,9	+8,3	3,0 ЧВ	3,0* ЧВ	0	1316/5167	4682/10718	3,56/2,07	0,711 (2005)	0,740	+0,029	43,2 (2009)
Сербія (з 1992 р.)	-7 А	+8 Д	+15	н.а.	24,3	н.а.	н.а.	2,0* В	н.а.	2039/5655 (1998 р.)	4943/10528	2,42/1,86 (2012/1998)	0,726 (2000)	0,769	+0,043	27,8 (2009)
Хорватія (з 1992 р.)	-3 ЗАН	+9 Д	+12	21,8	27,3	+5,5	4,0 ЧВ	1,5* В	+2,5	2771/6979	12972/18099	4,68/2,59	0,716	0,805	+0,089	33,7 (2008)
Чорногорія (з 1992 р.)	-7 А	+9 Д	+16	н.а.	23,2	н.а.	н.а.	2,5* В	н.а.	1893/6594 (2001 р.)	6882/11717	3,64/1,78 (2012/2001)	0,756 (2005)	0,791	+0,035	24,3 (2010)
Середні дані	-1,2 ЗАН	+8,8 Д	+10	29,6	23,7	-5,9	4,0 ЧВ	2,8 ЧВ	+1,2	1601/5066	6309/11217	3,94/2,21	0,714	0,765	+0,051	33,3
Східна Європа																
Азербайджан (з 1991 р.)	-3 ЗАН	-7 А	-4	3,2	9,2	+6,0	6,0 НВ	5,5 НВ	+0,5	175/2326	7450/10685	42,57/4,59	н.а.	0,734	н.а.	33,7 (2008)
Білорусь (з 1991 р.)	+7 Д	-7 А	-14	5,9	13,7	+7,8	4,5 ЧВ	6,5 НВ	-2,0	358/4118	6739/16008	18,82/3,89	н.а.	0,793	н.а.	27,2 (2008)
Вірменія (з 1991 р.)	+7 Д	+5 ВАН	-2	14,6	24,3	+9,7	3,5 ЧВ	4,5 ЧВ	-1,0	226/1030	2991/5637	13,23/5,47	0,628	0,729	+0,101	30,9 (2008)
Грузія (з 1991 р.)	+4 ВАН	+6 Д	+2	19,8	13,7	-6,1	5,0 ЧВ	3,0* ЧВ	+2,0	167/1336	3542/5908	21,21/4,42	0,713 (2005)	0,745	+0,032	40,8 (2009)
Молдова (з 1991 р.)	+7 Д	+8 Д	+1	7,6	24,2	+16,6	5,0 ЧВ	3,0* ЧВ	+2,0	254/1806	2037/3535	8,02/1,96	0,650	0,660	+0,010	33,0 (2010)
Росія (з 1991 р.)	+3 ВАН	+4 ВАН	+1	42,0	16,6	-25,4	3,5 ЧВ	5,5 НВ	-2,0	1239/7354	14267/17698	11,51/2,41	0,730	0,788	+0,058	42,0 (2010)
Україна (з 1991 р.)	+5 ВАН	+6 Д	+1	22,3	29,8	+7,5	4,0 ЧВ	3,5* ЧВ	+0,5	653/4378	3583/7598	5,49/1,74	0,714	0,740	+0,026	26,4 (2009)
Середні дані	+4,3 ВАН	+2,1 ВАН	-2,2	16,5	18,8	+2,3	4,5 ЧВ	4,5 ЧВ	0	439/3193	5801/9581	13,21/3,00	0,687	0,741	+0,054	32,2

Закінчення табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Азія																
Афганістан (з 1992 р.)	-7 А	н.а.	н.а.	0,0	7,6	+7,6	7,0 НВ	6,0 НВ	+1,0	181/538 (2002 р.)	622/993	3,44/1,85 (2012/2002)	0,246	0,374	+0,128	27,8 (2008)
Казахстан (з 1991 р.)	-3 ЗАН	-6 А	-3	0,6	4,0	+3,4	5,0 ЧВ	5,5 НВ	-0,5	305/4131	11773/13921	38,60/3,37 (2000)	0,663	0,754	+0,091	29,0 (2009)
Камбоджа (з 1989 р.)	+1 ВАН	+2 ВАН	+1	5,9	11,3	+5,4	4,5 ЧВ	5,5 НВ	-1,0	261/666	934/2398	3,58/3,60	н.а.	0,543	н.а.	37,9 (2008)
Киргизстан (з 1991 р.)	-3 ЗАН	+7 Д	+10	2,2	24,0	+18,1	4,0 ЧВ	5,0 ЧВ	-1,0	148/1299	1158/2411	7,82/1,86	0,609	0,622	+0,013	36,2 (2009)
КНДР ¹ (з 1992 р.)	-9 А	-10 А	-1	0,0	0,0	0,0	7,0 НВ	7,0 НВ	0	н.а.	н.а.	н.а.	н.а.	н.а.	н.а.	н.а.
Монголія (з 1992 р.)	+9 Д	+10 ПД	+1	18,4	15,2	-3,2	2,5 В	1,5 В*	+1,0	354/1586	3627/5381	10,25/3,39	0,559	0,675	+0,116	36,5 (2008)
М'янма (з 1988 р.)	-7 А	-3 ЗАН	+4	0,0	2,0	+2,0	7,0 НВ	5,5 НВ	+1,5	178/403 (2000 р.)	849/1401	4,77/3,48 (2012/2000)	0,305	0,498	+0,193	н.а.
Таджикистан (з 1991 р.)	-6 А	-3 ЗАН	+3	2,4	10,9	+8,5	7,0 НВ	6,0 НВ	+1,0	122/1104	836/2211	6,85/2,00	0,615	0,622	+0,007	30,8 (2009)
Туркменістан (з 1991 р.)	-9 А	-9 А	0	0,2	5,6	+5,4	7,0 НВ	7,0 НВ	0	1375/2140	5078/8469	3,69/3,96	0,685 (2008)	0,698	+0,013	40,8 (1998)
Узбекистан (з 1991 р.)	-9 А	-9 А	0	6,0	6,5	+0,5	7,0 НВ	7,0 НВ	0	252/1256	1559/3529	6,19/2,81	0,617 (2005)	0,654	+0,037	36,7 (2005)
Середні дані	-4,3 ЗАН	-2,2 ЗАН	+2,1	3,6	8,7	+5,7	5,8 НВ	5,6 НВ	+0,2	353/1458	2937/4524	8,32/3,10	0,537	0,604	+0,067	31,9

¹ У 1992 р. вступили в дію поправки до Конституції КНДР, згідно з якими апелювання до комунізму було змінено апелюванням до "ідей чучхе". Чучхе – північнокорейська ідеологія, проголошена Кім Ір Сеном 1955 р., суть якої полягає в тому, що корейські маси населення є господарями розвитку країни [660].

Додаток Б

Таблиця Б.1

Економічні показники автократій: історичний зріз

Економічні показники автократій, за моделлю класифікації режимів
А. Пшеворські, М. Альвареза, Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі (до 1990 р.)

Країна (період, рр.)	Щорічний приріст ВВП, %	Успіхи забезпечення високого рівня охорони здоров'я	Успіхи забезпечення високого рівня освіти	Спосіб обрання вищих органів виконавчої влади	Спосіб формування вищих органів законодавчої влади	Кількість партій
Ботсвана (1966–1990)	7,90	Так	Ні	Непрямий	Вибірний	>2
Екватор (1972–1979)	7,73	Ні	Ні	Невиборний	Відсутні	>2
Південна Корея (1981–1988)	7,67	Ні	Ні	Прямий	Вибірний	1
Південна Корея (1973–1980)	7,41	Так	Так	Непрямий	Вибірний	>2
Йорданія (1955–1966)	7,21	Ні	Ні	Невиборний	Вибірний	0
Сінгапур (1965–1981)	7,05	Ні	Ні	Непрямий	Вибірний	1
Ірак (1963–1980)	6,77	Так	Ні	Невиборний	Відсутні	1
Південна Корея (1963–1972)	6,57	Так	Так	Прямий	Вибірний	>2
Тайвань (1952–1990)	6,20	Так	Ні	Непрямий	Вибірний	>2
Португалія (1951–1974)	5,60	Ні	Ні	Непрямий	Вибірний	1
Румунія (1961–1990)	5,31	Так	Ні	Невиборний	Вибірний	1
Китай (1961–1990)	5,18	Так	Так	Невиборний	Вибірний	1
Іспанія (1951–1977)	5,01	Ні	Ні	Невиборний	Невиборний	1
Нігер (1974–1983)	4,96	Ні	Ні	Невиборний	Відсутні	0
Марокко (1956–1963)	4,85	Ні	Ні	Невиборний	Відсутні	>2
Таланд (1957–1969)	4,71	Так	Ні	Невиборний	Відсутні	0
Того (1961–1967)	4,70	Ні	Ні	Непрямий	Вибірний	1
Панама (1978–1984)	4,67	Так	Ні	Непрямий	Вибірний	0
Пакистан (1962–1969)	4,66	Ні	Ні	Непрямий	Вибірний	>2
Сінгапур (1981–1990)	4,35	Ні	Ні	Непрямий	Вибірний	>2
Малайзія (1971–1990)	4,31	Так	Ні	Непрямий	Вибірний	>2
Іран (1963–1979)	4,28	Ні	Ні	Невиборний	Вибірний	1
Уругвай (1976–1982)	4,11	Ні	Ні	Невиборний	Відсутні	0
Індонезія (1971–1990)	4,02	Ні	Так	Непрямий	Вибірний	1
Лесото (1970–1984)	3,95	Ні	Так	Невиборний	Невиборний	1
Філіппіни (1972–1978)	3,93	Ні	Так	Прямий	Відсутні	0
Сирія (1963–1970)	3,82	Так	Ні	Невиборний	Відсутні	1
Єгипет (1979–1990)	3,34	Ні	Ні	Прямий	Вибірний	>2
Панама (1969–1978)	2,59	Так	Так	Невиборний	Відсутні	0
Того (1979–1990)	-3,76	Так	Так	Прямий	Вибірний	1

Додаток В

Параметри економічного розвитку посткомуністичних транзитних політичних режимів

Таблиця В.1

Перехідні/транзитні суспільства: показники економічного розвитку, лібералізації, демократії (1989–2000)¹

Країна	Щорічне зростання, %	Найнижчий ВВП щодо 1989 р., %	Рівень ВВП 2000 р., до 1989 р., %	Рік із найнижчим ВВП	Індекс лібералізації		Індекс демократії		ВВП на душу населення (\$), 1989 р.	Відстань від Західної Європи (Брюссель), км.
					1989 р.	2000 р.	1989 р.	2000 р.		
Азербайджан	-5,0	37,0	51,7	1995	0,04	0,42	0,25	0,25	4620	4321
Албанія	1,1	60,4	102,9	1992	0,00	0,49	0,00	0,42	1400	2427
Білорусь	-1,1	62,7	85,1	1995	0,04	0,42	0,25	0,25	7010	1881
Болгарія	-3,0	63,2	70,3	1997	0,13	0,62	0,00	0,75	5000	2175
Вірменія	-4,4	33,2	48,0	1993	0,04	0,48	0,25	0,50	5530	4167
Естонія	-1,6	60,8	80,2	1994	0,07	0,76	0,25	0,92	8900	2508
Грузія	-7,5	25,4	34,4	1994	0,04	0,56	0,25	0,50	5590	4193
Казахстан	-3,2	61,3	68,5	1995	0,04	0,53	0,25	0,25	5130	4522
Киригистан	-3,1	50,3	65,9	1995	0,04	0,54	0,25	0,25	3180	5207
Латвія	-3,1	51,0	64,0	1995	0,04	0,64	0,25	0,92	8590	2197
Литва	-3,5	53,3	64,1	1994	0,04	0,67	0,25	0,92	6430	1785
Македонія	-3,8	55,1	62,8	1995	0,41	0,57	0,42	0,58	3394	2225
Молдова	-9,0	32,2	32,2	2000	0,04	0,53	0,25	0,67	4670	2233
Польща	2,4	82,2	127,0	1991	0,24	0,77	0,58	0,92	5150	1388
Румунія	-2,2	75,0	76,9	1992	0,00	0,56	0,00	0,83	3470	2234
Росія	-4,0	55,9	62,3	1998	0,04	0,47	0,25	0,33	7720	2607
Словаччина	0,4	75,0	102,6	1993	0,00	0,72	0,17	0,92	7600	1223
Словенія	1,3	82,0	114,2	1992	0,41	0,69	0,42	0,92	9200	1352
Таджикистан	-6,0	39,2	47,1	1996	0,04	0,35	0,25	0,17	3010	5096
Туркменістан	-2,0	52,6	75,4	1997	0,04	0,10	0,25	0,00	4230	4413
Угорщина	0,5	81,9	104,5	1993	0,34	0,83	0,58	0,92	6810	1412
Узбекистан	-0,3	83,4	95,8	1995	0,04	0,31	0,25	0,08	2740	4947
Україна	-7,9	36,6	38,8	1999	0,04	0,47	0,25	0,50	5680	2215
Хорватія	-1,7	58,6	79,1	1993	0,41	0,65	0,42	0,75	6171	1399
Чехія	-0,3	85,2	95,8	1992	0,00	0,77	0,17	0,92	8600	913
Середні дані	-2,7	58,1	74,0	–	0,10	0,55	0,26	0,57	5432	2760
Середні більш успішні	-1,4	66,9	86,2	–	0,11	0,67	0,24	0,84	6318	1816
Середні менш успішні	-3,8	50,1	62,7	–	0,10	0,45	0,28	0,34	4923	3630

¹ Проаналізовано до 2000 р., оскільки після цього деякі країни не є транзитними режимами. Сірим кольором позначено країни, в яких у 1989–2000 рр. відбулася прискорена лібералізація та демократизація (понад “0,40” за шкалою від “0” до “1” одночасно), а також ті країни, які станом на 2012 р. вважались повноцінними демократіями (були членами ЄС) [452].

Глосарій

- Автократія** – політичний режим, заснований на особистісному/індивідуальному правлінні однієї людини чи групи (центру) за умови, що їхні рішення не потребують ні зовнішніх, ні правових обмежень, ні регульованих механізмів всенародного контролю; політичний режим, в якому державна та політична влада належить лише одному суб'єктові влади.
- Авторитаризм** – політичний режим, у якому носії політичної влади (наприклад, диктатор, група людей, партія тощо) самі себе наділяють правом на здійснення влади; політичний режим, заснований на підпорядкуванні державі або її лідерам; політичний режим, заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських і духовних свобод громадян; необмежена влада однієї особи або групи осіб, що не допускають політичної опозиції, проте зберігають автономію суспільства та особи в різних неполітичних сферах.
- Авторитаризм із синдромами тоталітаризму** – політичний режим, який є синтезом авторитаризму та тоталітаризму (“гібрид” автократичних режимів).
- Авторитарна автократія** – політичний режим, в якому прослідковується тільки часткова/відносна належність гегемоністського або домінуючого владного та політичного/державного впливу одному суб'єктові влади.
- Агрегація політичного режиму** – створення нового класу уявлень про політичний режим із вже чинних класів уявлень шляхом включення окремих атрибутів, параметрів чи ознак політичного режиму.
- Адхократія** – політичний режим, який ґрунтується на відносно дезорганізованих принципах/інститутах управління порівняно з ідеєю бюрократичного управління.
- Анархізм** – політичний режим, у якому не регламентовано способу досягнення і/чи здійснення політичної влади; відсутність політичного режиму, безвладдя.
- Анклави авторитаризму** – це своєрідні “тривалі лузи” авторитарної практики, які розвиваються всупереч політичним нормам і правилам гри політичного режиму демократичного типу; інституційні простори у державі чи нормативні (або регулятивні) простори у суспільстві, які дотримуються авторитарних норм на противагу інтересам демократичного режиму на національному рівні.
- Анклави демократії** – інститути чи сукупності інститутів держави або нормативні (чи регулятивні) простори в суспільстві, де домінування національного авторитарного режиму обмежене і замінюється використанням демократичних норм і процедур.
- Анократія** – політичний режим, у якому політична влада не зосереджена в руках тих чи інших державних установ, а поширюється серед елітарних груп, які між собою постійно за неї конкурують; проміжний різновид політичного режиму між демократією та монархією/автократією (проект “Політія”).

- Антична демократія** – принцип всенародності та рівності всіх “громадян” перед законом і одного перед одним як представниками одного суспільства (“народу”); принцип прийняття рішень на підставі “згоди більшості”.
- “Арени суперництва”** – соціальні виміри політичного режиму, через які опозиційні сили можуть періодично послаблювати і навіть завдавати “краху авторитаризму” (наприклад, вибори, парламенти, судова система, ЗМІ).
- Аристократія** – політичний режим, у якому править філософ-цар; режим, заснований на мудрості та розумі; політичний режим, у якому владу здійснюють декілька “елітарних представників” із числа громадян.
- Арістархія** – це політичний режим, у якому влада традиційно контролюється та організовується невеликою групою кваліфікованих/вибіркових людей/громадян без втручання з боку більшої частини суспільства.
- Багатопартійний авторитаризм** – такий авторитарний режим, у якому дозволено мінімальний рівень конкуренції, а також наявність деяких (не обов’язково всіх) опозиційних кандидатів і партій.
- “Банановий режим”** – нестабільний політичний режим, у якому відбувається єднання елементів клептократичного режиму із проявами аристократії, ергатократії та плутократії, але існування системи політичної влади забезпечується на основі ресурсної залежності від експорту різної сировини.
- Бюрократія** – політичний режим та система управління, які ґрунтуються на веденні справ департаментами невиборних чиновників.
- Вертикальний контроль** – це механізм, який відбувається за допомогою вільних, справедливих та конкурентних виборів; вибори, що дають змогу громадянам приймати рішення, які балансують свободу та рівність.
- Військова демократія** – спосіб організації влади, переважно в племінних утвореннях, відповідно до якого право прийняття та виконання важливих рішень покладалось тільки на тих, хто безпосередньо забезпечував безпеку племені (клану, роду), тобто на всіх озброєних чоловіків-дружинників.
- Військовий авторитаризм** – такий авторитарний політичний режим, у якому всі рішення приймає армія, тобто інститут, що контролює доступ до всіх головних владних посад.
- Взаємно вбудована демократія** – це демократія, яка ґрунтується на тому факті, що окремий частковий режим підтримує ідею функціонування іншого часткового режиму, що окремі часткові режими змушують політичних акторів не посягати на функціональні сфери інших часткових режимів демократії.
- Гегемоністський авторитаризм** – це такий авторитарний режим, у якому існують формальні демократичні інституції, проте вони зведені до фасадних структур та норм на практиці; такий політичний режим, у якому проводять регулярні національні вибори, які позиціонуються як елементи політичної системи, проте з огляду на поширеність явищ порушення прав (політичних, громадянських та особистісних) людини вибори не трактують як змагальні (участь опозиції у таких системах фактично зведено до мінімуму чи взагалі унеможливлено).
- Генократія** – політичний режим, що ґрунтується на правлінні розуму й інтелекту, а також творчості й інновацій.

Гібридний режим – набір інститутів, які були стійкими близько десяти років, яким передував авторитаризм, традиційний режим чи навіть мінімальна демократія, і які сьогодні характеризуються розпадом до обмеженого плюралізму і самостійної (автономної) участі за відсутності вимог мінімальної демократії (Л. Морліно).

Глобалізація – це збірний термін, який використовують для характеристики процесів міжнародної інтеграції, що за наслідок мають розвиток міжлюдської взаємодії та обмін світоглядами, ідеями, товарами, продуктами, послугами, іншими аспектами духовної і матеріальної культури; розширення, поглиблення та прискорення глобального взаємозв'язку; позначення таких просторово-часових процесів змін, які лежать в основі перетворення людської діяльності, зв'язуючи воедино та розширюючи людську активність у різних регіонах та на різних континентах; своєрідна лінійна залежність між певними національними та регіональними індикаторами, з одного боку, та певними транснаціональними атрибутами розвитку, – з іншого; процес формування мереж зв'язків між акторами на деяких фізичних відстанях, опосередкований за допомогою відмінних потоків людей, інформації, ідей, капіталу та товарів; інтенсифікація кроснаціональних взаємодій, які приводять до створення транснаціональних структур і глобальної інтеграції культурних, економічних, екологічних, політичних, технологічних та соціальних процесів на глобальному, наднаціональному, національному, а також локальному (субнаціональному) та регіональному рівнях.

Горизонтальний контроль – мережа інститутів, які взаємно обмежують один одного; це мережа відносно автономних інститутів, які перевіряють призначувані та виборні (на підставі делегування) органи влади.

Делегативна демократія – такий різновид дефектної демократії, у якому контроль законодавчої та судової влади над виконавчою владою є лімітованим (через вплив харизматичного лідера).

Демархія – демократичний політичний режим, де державою управляють випадково обрані на підставі жеребкування серед електорату посадовці, “політичні жури”.

Демократія – політичний режим, у якому свобода є “вищим благом”, а громадяни мають право рівного голосу у прийнятті рішень, які торкаються їхнього життя (Платон); політичний режим, у якому єдиним джерелом влади є народ, політична влада здійснюється за волею та в інтересах народу; політичний режим, в основі якого є метод колективного прийняття політичних рішень на підставі рівного впливу учасників процесу на результат процесу та на його стадії; політичний режим, у якому державна та політична влада (принаймні на найвищому рівні) належить кільком (умовно, не менше, ніж двом) суб'єктам влади.

Демоністичний авторитарний режим нової олігархії – це такий авторитарний режим, у якому на передові політичні позиції виходить національна буржуазія, яка наводить тісні контакти з військовими силами.

Держава – постійний набір складників публічного управління, примусу й порядку організаційного плану, який володіє монополією на те, як політична влада приймає рішення, обов'язкові для певної території.

“Держава, яка не відбулась” – це тип політичної системи, у якому співіснують кілька різновидів політичного режиму, проте вони втратили можливість та здатність функціонувати як такі (наприклад, зникає сутнісне наповнення політичної влади та політичної системи, а тому відбуваються різного роду системні кризи, слабшає контроль держави над громадянами).

Деспотизм – політичний режим, що ґрунтується на правлінні єдиного політичного центру з абсолютною владою, який може бути індивідуальним та/чи груповим, головню, що він ґрунтується на “рабах”).

Деструктивний авторитаризм – це авторитарний режим, метою якого є абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи й свободи ЗМІ.

Дефектна демократія – політичний режим, в якому відбувається поєднання рис демократій та авторитарних режимів, які ведуть до небезпек авторитаризму; політичні режими, наділені елементами електоральності, які все ж ігнорують головні принципи демократичного розвитку (рівність, свободу, горизонтальну та вертикальну підзвітність); демократія, в якій часткові режими більше “взаємно невбудовані”, а логіка конституційної демократії порушена.

Диктатура – політичний режим, заснований на повноті впливу індивідуального центру політичного процесу (диктатора) на цілу країну; виокремлюють силові чи військові диктатури, коли диктатор отримує владу фізичною силою, а також цивільні (громадянські) диктатури, коли диктатор отримує владу легально, однак перебирає на себе всю її повноту нелегально.

“Дилема одночасності” – це концепт про “потрійну природу” посткомуністичної трансформації від “однопартійного домінування” до “змагального демократизму” (в ракурсі багатопартійності), від “планової економіки” до “вільного ринку”, від “імперського устрою” у напрямі до “національних держав” (К. Оффе).

Дисагрегація політичного режиму – створення нового класу уявлень про політичний режим з уже чинних класів уявлень шляхом виключення окремих атрибутів, параметрів чи ознак політичного режиму.

Доменна демократія – різновид дефектної демократії, у якому в певних сегментах політичного процесу превалюють “вето-повноваження” над повноваженнями обраних посадовців, наприклад, у військовій сфері, поліції, ТНК тощо.

Домінуючі партійні/політичні машини – різновид субнаціональних режимів, у яких через вплив партійних босів відбувається сповільнення демократизаційних процесів, політичної фрагментації та інтенсифікації електоральної змагальності.

Економічна свобода – це фундаментальне право кожної людини управляти своїми власними працею та майном.

Ексклюзивна демократія – різновид дефектної демократії, у якому один або кілька сегментів дорослого населення тієї чи іншої країни виключені від громадянських та політичних прав і свобод (зокрема виборчого права).

Електоральна демократія – конституційна система, де парламент і виконавча влада є результатом регулярних, змагальних та багатопартійних виборів із універсальним виборчим правом (А. Лейпхарт); багатопартійна змагальна політична система з універсальним виборчим правом, чесними та змагальними виборами (через гарантованість таємного голосування та безпеки виборців, а також відкритість виборчої кампанії тощо) (“Freedom House”); такий політичний режим, у якому проводять регулярні вибори органів політичної влади, а вибори трактують не тільки як змагальні, а й як вільні та справедливі (Л. Даймонд).

Електоральний авторитаризм – такий політичний режим, який не є демократією, проте регулярно не використовує відкритих репресій: у режимі відбуваються періодичні вибори, на підставі чого створюється “видимість” демократичної легітимності влади, але влада не допускає свого зміщення електорально.

Електоральний запас – це кількісна різниця між відсотками голосів, отриманих переможцем та переможеним (коли ним зайнято друге місце).

Електорат – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

Елітистська демократія – це концепт демократії, згідно з яким відбувається поділ суспільства на правлячу меншість (еліту) і неправлячу більшість (масу), причому “маса” не цікавиться політикою і не володіє потрібними знаннями й інформацією, не вміє приймати правильні рішення, тому добровільно передає еліті право керувати політичним процесом.

Ерगतократія – режим, заснований на правлінні пролетаріату або робочого класу (синонімом є “диктатура пролетаріату”).

“Ерозійний тоталітаризм” – такий тип політичного режиму, у якому тоталітаризм становить системну основу, проте політична система загалом не позиціонується як монолітна та зазнає колапсу чи краху у своїх головних параметрах.

Законодавчий контроль – це частка мандатів у парламенті (його провідній палаті), зайнята членами партії або коаліції, яка перебуває при владі (у виконавчих структурах на відповідних рівнях аналізу) за результатами виборів.

Закритий авторитаризм – такий політичний режим, для якого властиві державне управління економікою, формальність різних демократичних процедур, кланова політика, широко розповсюджена адміністративна корупція; такий авторитарний політичний режим, у якому вибори навіть формально не окреслені як інструмент офіційного доступу до виконавчої та законодавчої влади (синонім – “темна зона”); авторитарний режим, у якому лідери країни не піддаються процедурі виборів (національних прямих виборів), опозиційні партії заборонені, політичний контроль відбувається через використання репресій, принципи громадянського суспільства та вільних ЗМІ не мають значного поширення.

Змагальний авторитаризм – політичний режим, за якого чинні представники влади зберігають формальні демократичні інститути, проте еліти настіль-

ки часто та регулярно змінюють і порушують демократичні правила, що режим перестає відповідати базовим демократичним критеріям; цивільний (або громадянський) політичний режим, у якому є формальні демократичні інститути, які в принципі розглядають як головний засіб досягнення влади, проте одночасно відбуваються зловживання повноваженнями з боку політичних сил (лідерів), які перебувають при владі, в напрямі їх адміністративно-політичних переваг стосовно своїх опонентів; політичний режим, у якому проводять регулярні і змагальні вибори між партією, яку вважають владною, а також легальною та легітимізованою опозицією, але режим продовжує застосовувати неліберальні засоби впливу (шахрайство, підкуп і репресії тощо) для створення умов нерівності між владою та опозицією у сенсі необхідності отримання владою електоральних й інших переваг.

“Зони бездіяльності” – актуальні для суспільства проблеми, не озвучені відповідними політичними силами, а тому, відповідно, ніяк не вирішувані.

“Зрощений плюралізм” – це субнаціональний політичний режим, який відображає принцип поділу влади і злиту поведінку еліти, що приводить до більш широких можливостей торгу та формування коаліцій; такий режим, у якому конкуренція характеризується доцентровими тенденціями, коли партії прагнуть зайняти центральне ідеологічне положення, а не апелювати до крайнощів ідеологічного ліво-правого спектра.

Ідеократія – це штучний та рідковживаний термін для позначення суспільного ладу, заснованого не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях.

Ілліберальна демократія – різновид дефектної демократії, у якому особистісні права не створені/частково не виконуються, де немає принципу верховенства права.

Індекс – це сукупність індикаторів, маркерів, змінних та атрибутів, які відображають якість/стан системи і проводять порівняльний аналіз; це число/символ (або набір чисел/символів) для визначення місця елемента у сукупності (системі) елементів; агрегація взаємопов’язаних (взаємозалежних і взаємозумовлених) індикаторів у новий комплексний індикатор; відносні величини, що кількісно характеризують динаміку сукупності, яка складається з безпосередньо несумірних одиниць та частини такої сукупності.

Індекс демократії – високоагрегована та композитна міра демократії.

Індекс субнаціональної демократії – індекс, який сконструйовано для вимірювання субнаціональних політичних режимів на двох вимірах демократії: 1) здатність оспорювати будь-які політичні рішення; 2) інституційні обмеження влади.

Індексована величина – це конкретне значення ознаки досліджуваного явища або феномена, інституту чи процесу в політичному житті.

Індикатор – стійкий показник, який формує цілісне уявлення з приводу політичного явища та/чи процесу.

Індикатор демократії – специфічний та неагрегований складник демократії.

Інституційна консолідація демократії – це консолідація всієї системи на рівні її головних інституційних параметрів (глава держави, уряд, законодавча і судова влада, партійна та виборча система).

Інституційний дефіцит – сукупність “неправильних” і несприятливих інститутів, які створено впродовж перехідного періоду та закріплено у конституціях, що можуть призводити до нестабільності політичного режиму і політичної системи.

Інтегральний індекс – це індекс, що містить в одній шкалі декілька показників, які виявляють відмінності досліджуваних об’єктів із різних сторін та методик.

Інтерпретаційна схема політичного режиму – це схема розпізнавання смислів предметностей політичних режимів, комплекс засобів для виявлення суттєвих ознак політичних режимів.

Какістократія – політичний режим, у якому владу контролюють та організовують найменш кваліфіковані громадяни країни.

Касікізм – персоналістський режим, для якого не характерна соціальна обумовленість військового впливу, але властива традиційна ієрархія, за якою локальні (місцеві) лідери еднаються між собою для формування правлячої еліти.

Кауділізм – це приклад персонального авторитарного домінування, що опирається на факт підтримки політичної еліти армією.

Клептократія – політичний режим, яким керують злочинці, а на посадових ролях та в правлячому класі перебувають люди, які переслідують лише особисті багатства та отримання політичної влади за допомогою широких верств населення.

Коефіцієнт Джині – це статистичний показник ступеня розшарування суспільства країни або регіону стосовно якої-небудь досліджуваної ознаки. Найчастіше в економічних розрахунках застосовують рівень річного доходу; макроекономічний показник, що характеризує диференціацію грошових доходів населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів від абсолютно рівного їхнього розподілу серед жителів країни.

Консолідація громадянської культури – процес виникнення громадянської культури як базової соціокультурної субструктури демократії.

Консолідація демократії – це “прогресуюча” інституціоналізація демократичного режиму, тобто утвердження і зміцнення інститутів, зокрема, виборчої та партійної системи, судової системи і прав людини, які створені/відтворені під час транзиту до демократії (Г. О’Доннелл); процес настільки глибокої і широкої легітимізації демократії у громадян, що крах демократії стає малоімовірним (Л. Даймонд).

Консолідована демократія – це “демократія, яка не має перверзивних елементів, які підривають її головні характеристики” (С. Валенсуела); модель, коли в заданих політичних та економічних умовах певна система інститутів є “єдиною соціальною грою” в місті, коли ніхто не думає, щоб діяти поза демократичними інститутами, коли все, чого хочуть переможені, – це спроба зіграти ще раз в рамках таких самих інститутів, за яких вони й програли (А. Пшеворські, Х. Лінц та А. Степан); демократичний режим, у якому жодний значимий національний, соціальний, політичний, економічний, інституційний актор не витрачає значних ресурсів на спробу

досягнути своїх цілей через створення недемократичного режиму чи через “сецесію від держави”; це демократичний режим, у якому абсолютна більшість громадської думки зберігає впевненість у тому, що демократичні процедури й інститути є найбільш відповідним шляхом упорядкування життя; це демократичний режим, в якому урядові та неурядові сили (чи сили політичної системи) є предметом і способом вирішення конфліктів у межах чинних законів, процедур та інституцій, які санкціоновані демократичним процесом.

Консолідовані анклав демократій – це такі демократичні анклав в авторитарних національних політичних режимах, які є результатом внутрішніх політичних (а також соціальних, економічних) процесів, а не короткострокових “артефактів” транзиту режиму “до” або “від” демократії.

Консолідованість демократії – певна “точка незворотності”, після проходження якої суспільно-політичний лад країни та її демократичний режим мають дуже малу кількість шансів повернутися до автократії.

Контроль правонаступництва (наступництва) субнаціональної влади – показник того, чи чинній владі (партії, коаліції, особі тощо) вдається зберегти свої позиції за результатами чергових і позачергових виборів.

Конфліктний плюралізм – особливість організації політичної та іншої конкуренції в субнаціональних політичних режимах уздовж достатньо чіткого ідеологічного спектра, його кореляції з суттєвою політичною фрагментацією.

Концепт – це певна інноваційна ідея, що містить креативний задум; конструкція, яка складається з одного класу об’єктів та одного класу параметрів.

Концепт “глобального села” – концепт, згідно з яким усі люди в світі пов’язані через медіа, глобалізацію, міжперсональні, міжнародні соціокультурні обміни тощо.

Концептуалізація – це точне визначення абстрактного концепту.

Концептуалізація політичного режиму – первинна теоретична форма, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу з приводу розуміння та синтезу знань про політичний режим; схема зв’язків понять, які відображають можливі тенденції зміни референтного поля політичних режимів, що дає змогу продукувати гіпотези про природу зв’язків процесуальних/інституційних елементів режимів.

Концептуальна схема політичного режиму – це сукупність гіпотез та пропозицій (або припущень) про природу політичного режиму та його різних варіантів, заснована на теоретичних та емпіричних висновках з приводу залежності між окремими компонентами і складниками в структурі політичного режиму і його інституційно-процесуальних атрибутів.

Корпоратократія – режим, у якому функції політичної/державної влади повністю чи частково на себе переймають корпорації, у якому економічна та політична система перебувають під контролем корпорацій або корпоративних інтересів.

Корупція – зловживання державною владою заради особистої вигоди.

Країни, що розвиваються – це країни, у яких дохід на душу населення невисокий порівняно з доходом у розвинених країнах. Це країни в процесі

- індустріального розвитку. Для них властивий середній рівень життя, внутрішній валовий продукт нижчий, ніж у розвинених країнах.
- Кратократія** – це політичний режим, заснований на правлінні сили – у фізичних проявах, через соціальне маневрування та/чи політичну хитрість.
- Крітархія** – це політичний режим, заснований на владі судів; політичний режим, де влада інкорпорована у правоохоронних органах, внаслідок чого держава та правова система фактично і/чи формально зливаються в одне ціле.
- Ліберальна демократія** – політична система і політичний порядок, які допомагають громадянам брати участь у політичному житті; це політичний механізм, який захищає громадян від свавілля влади і беззаконних дій інших людей; механізм, який може виконуватись винятково через конституційні обмеження влади, що виражаються у поділі повноважень законодавчої, виконавчої і судової влади; такий політичний режим, у якому відбуваються вільні і справедливі регулярні вибори органів влади, які жорстко “прив’язані” до конституції та верховенства права, системи горизонтальних і вертикальних стримувань/протидій, плюралізму та свобод, відсутності резервних доменів влади військових та інших акторів, які не підзвітні електорату (Л. Даймонд).
- Лівоавторитарний режим** – це такий авторитарний режим, що виникає у процесі повстання або (точніше) революційних “контрпереворотів”.
- Маркер** – показник явищ/процесів, який може мати стійкий чи тимчасовий характер.
- Марксистська демократія** – ідея, в основі якої розглянуто парламентаризм лише як форму капіталістичної демократії, натомість у центрі уваги зосереджено тезу, що вільний розвиток усіх досягається через вільний розвиток кожного.
- Меритократія** – режим, заснований на принципі, що керівні посади повинні займати найздібніші люди незалежно від їхнього соціального/економічного походження.
- Міжнародні анклавні демократії** – це такі анклавні демократії, які виникають за результатами зовнішньої інтервенції.
- Модернізаційний авторитаризм** – авторитарний режим, метою якого є проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації; авторитарний режим, за наслідками якого відбувається реальна модернізація соціальної, економічної та політичної сфер життя суспільства.
- Монархія** (як монархічний політичний режим) – це політичний режим, у якому особа королівського (чи монаршого) походження успадковує позицію глави держави відповідно до прийнятої практики чи конституції (законодавства), а жодний діяч не має можливості проголосити себе монархом поза цим принципом.
- Монократія** – політичний режим, у якому державна влада зосереджена в руках однієї людини, яка впливає на населення країни, не підпорядковується нормам верховенства права чи іншим політичним і соціальним інститутам/інституціям.

“Напівсуверенний народ” – термін, що позначає ситуації, коли простий громадянин не в змозі контролювати прийняття політичних рішень.

Непартійний режим – такий сценарій електорального політичного режиму, в якому відбуваються вибори у політичній системі, проте у них не беруть участі (через заборону) політичні партії.

Непотократія – політичний режим, яким незалежно від заслуг і здібностей керують “фаворити” та “родичі”.

Непрямий військовий авторитаризм – такий недемократичний політичний режим, у якому формальні політичні лідери вибираються на основі змагальних виборів, але військові чи силові структури перешкоджають впливу окремих партій, які можуть отримати значний відсоток голосів виборців та контролюють процес обрання важливих міністрів в урядових кабінетах.

Нестабільна авторитаризація – процес кількох політичних трансформацій, які в підсумку не закінчуються демократизацією, адже зміна лідерів авторитарного типу відбулась лише одного разу.

Нетократія – політичний режим, де першорядною цінністю є не матеріальні предмети (гроші/нерухомість), а інформація; режим, що існує на основі соціальних зв’язків.

Нобілітет – політичний режим, заснований на правлінні по крові чи походженню.

Новий авторитаризм – такий авторитаризм, що виник у XX ст. як наслідок процесів лібералізації, індустріалізації та модернізації.

Ноократія – політичний режим, заснований на пріоритеті людського розуму.

Однопартійний режим – такий авторитарний режим, у якому наявна одна легальна політична партія (формально або ж фактично), в межах партії може відбуватись внутрішньопартійна конкуренція, або може бути помічено участь непартійних кандидатів в електоральному процесі.

Олігархічна фракціоналізація – це сценарій розвитку субнаціональних режимів, коли політична тривалість (чи спадкоємність) від авторитарного до громадянського правління/режиму не веде до формування єдиної домінуючої політичної машини, незважаючи на те, що відбувається збереження системи обмеженої політичної конкуренції (у тім числі електоральної змагальності).

Олігархічний авторитаризм – такий недемократичний політичний режим, у якому політичних лідерів обирають на підставі змагальних виборів, проте лише до 10 % від усього населення країни мають право голосу.

Олігархія – політичний режим, що проводить відмінність між багатими та бідними, роблячи перших носіями державної/політичної влади; форма здійснення влади, у якій вона належить невеликій групі людей на підставі королівського/знатного походження, багатства, сімейних зв’язків, корпоративного чи військового впливу.

Олігархократія – політичний режим, заснований на впливі невеликої закритої групи людей, які поділяють спільні інтереси та/або сімейні цінності; політичний режим, який ґрунтується на владі небагатьох, що обслуговують найперше свої особисті чи групові інтереси, а не інтереси всіх громадян.

- Операціоналізація політичного режиму** – це процедура встановлення зв'язку концептуальної схеми політичного режиму та його різновидів із її методичним інструментарієм, що полягає в пошуку засобів фіксації у концептуальній схемі політичного режиму, а також в обґрунтуванні її валідності.
- Оспорювання рішень виконавчої влади** – ступінь того, наскільки реальними є шанси опозиції на перемогу над правлячою партією або виборною посадою глави виконавчої влади у тій чи іншій субнаціональній одиниці.
- Оспорювання рішень законодавчої влади** – це частка голосів, які отримані правлячою партією чи коаліцією на виборах легіслатури.
- Охлократія** – це політичний режим, яким керує все населення або ж натовп (часто синонімом цього терміна є “мобократія” – правління натовпу).
- Охоронна демократія** – модель демократії для захисту людини через забезпечення всезагального права голосу, унаслідок якого виникає механізм підпорядкування правителів виборцям; це система конституційної демократії, яка діє у межах формальних та неформальних правил, що обмежують владу держави.
- Партійний авторитаризм** – такий авторитарний режим, у якому рішення приймають не безпосередньо лідери, а найвищі органи партії (центральный комітет, політичне бюро, партійний з'їзд), а лідер у цій ієрархії посідає підзвітне місце генерального секретаря партії, президента, висунутого партією.
- Партійно-вождистський авторитаризм** – це авторитарний режим, традиційними атрибутами якого є відсутність надмірного обожнювання вождя масами, повна відсутність боротьби ідей усередині правлячої партії та однопартійна система.
- Партократія** – це режим, в якому управління відбувається через домінування однієї або кількох партій, а не через вплив громадян та окремих політиків.
- Патронажний президенталізм** – не політичний режим, а політичний інститут, для методологічного виокремлення якого варто брати до уваги ознаки: президентську владу президент отримує внаслідок регулярних прямих виборів, на яких є хоча б мінімальна можливість голосувати не за чинного президента; президент має у розпорядженні великі формальні повноваження порівняно з іншими гілками влади; крім формальних повноважень, президент має у своєму розпорядженні також широкий набір неформальних повноважень, які засновані на відносинах “патрон–клієнт”.
- Первісна демократія** – це первинна самоорганізація людей з рисами всенародності, якій була притаманна безпосередня участь усіх у “справі виживання і відтворення роду”.
- Перехідний режим** – такий тимчасовий режим, мета якого – провести транзит.
- Перехідні демократичні анклав** – це такі анклав демократії, що утворюються під час безпосереднього переходу “до” чи “від” авторитарного режиму.
- Персоналістський авторитаризм** – це авторитарний режим, у якому, незважаючи на військову форму лідера та наявність правлячої партії, рішення приймають винятково з волі лідера, зазвичай харизматичного типу, а жоден інший актор не може обмежити його владу.

Плутократія – політичний режим, що ґрунтується на впливі лише багатих людей.

Плюралістична демократія – концепт, за яким політику розглядають як “конфлікт груп інтересів” у полі їхньої політичної боротьби, в якій рішення приймають на основі компромісу та заради задоволення максимального обсягу інтересів.

Поведінкова консолідація демократії – це консолідація демократичного режиму на основі неформальної “участі” таких акторів, як армія, поліція, землевласники та представники бізнесу, радикальні групи та/чи рухи.

Повний авторитаризм – це авторитарний режим, де немає життєздатних каналів для опозиційних сил конкурувати за політичну владу.

“Повстанський” авторитаризм – це різновид військового авторитаризму, у якому повстанські рухи (які не сформовано поза межами регулярних збройних сил) отримують політичну владу на підставі військових дій, а режим не вважають ще трансформованим у його інший тип.

Полікратія – режим, де владу традиційно контролює та організовує усе населення незалежно від походження та належності, у якому всі люди мають рівні права з приводу прийняття рішень, які впливають на їхнє життя; режим, що по-рівному дає змогу людям брати участь, безпосередньо і через обраних представників, у пропонуванні, розробці та створенні законів; режим, що опирається на структуру або механізм соціального замовлення та співпраці, що визначає поведінку безлічі індивідів у межах людського співтовариства.

“Політична машина” – це бізнес-організація, створена для особливого різновиду політичного бізнесу – отримання влади під час виборів, – що дає змогу локальним (субнаціональним) правлячим групам зберігати контроль над політикою та урядуванням та управляти поведінкою виборців за допомогою специфічних матеріальних стимулів.

Політична свобода – відносини, вільні від пригноблення чи примусу, які приводять до створення сприятливих умов (А. Сен); відсутність необґрунтованих зовнішніх обмежень на дію (І. Берлін); позитивність наслідків реалізації людських прав та можливостей, забезпечення соціальних та групових прав (Ч. Тейлор).

Політична система – сума діяльності та взаємодії політичних акторів, через яку політичні цінності набувають авторитетного значення й поширення в суспільстві.

Політичний режим – інституційний набір основних формальних і/чи неформальних процесуальних правил та процедур окреслення діяльності політичних лідерів і керівників, як регулятор призначення на основні посади, а також вертикальних та горизонтальних обмежень, стримувань і протидій з приводу здійснення влади; специфічні шляхи і засоби, якими різні функції політичної системи можуть бути структуровані і вбудовані в інститути і процедури, викликаючи внаслідок цього специфічні між-інституційні взаємини; сукупність методів та форм проведення політичних відносин із приводу влади у суспільстві та спосіб функціонування

політичної системи з приводу отримання та реалізації політичної влади; сума елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичного управління в державі у певний період її політичного розвитку; режим, що регулює взаємодію між громадянами і державою, а також вибір і поведінку органів державної влади; період, упродовж якого виконуються в ідентичному порядку три аспекти функціонування політичних інститутів: спосіб обрання вищих органів виконавчої влади, спосіб обрання органів законодавчої влади, кількість легальних політичних партій.

Політія – 1) влада більшості; 2) форма громадянського управління, в якій, за словами Арістотеля, править більшість в інтересах загального блага; політичний режим, який поєднує у собі найкращі сторони олігархії та демократії, проте вільний від їх крайнощів і недоліків; 3) політична одиниця будь-якого рівня, синонім категорії “політична система”.

Постдемократія – система, у якій політики все сильніше замикаються у власному світі, підтримуючи зв’язок із суспільством за допомогою маніпулятивних технік, заснованих на рекламі, а також маркетингових дослідженнях, у той час як усі форми, характерні для “здорових демократій”, здавалось би, залишаються на своєму місці (К. Крауч).

Посттоталітаризм – це політичний режим, заснований на “структурному моделюванні”, властивому для класичного тоталітаризму, та все ж із ослабленою центральною/автократичною/диктаторською владою, що дає змогу іншим групам інтересів (класових, регіональних, бюрократичних, економічних тощо) впливати на владний/політичний процес (або процес здійснення влади).

Правоавторитарний режим – такий авторитарний режим, який характеризується директивними методами управління з боку військово-бюрократичного апарату і відсутністю ефективного контролю з боку народних мас за діяльністю правлячої військової адміністрації.

Представницька демократія – система, у якій парламент вважають центром усього політичного процесу, є головною підставою політичної влади, єдиним легітимним вираженням всезагального виборчого права.

“Просвітницький” авторитаризм – це політичний режим, покликаний запобігти історичні та культурні розбіжності з-поміж активністю мобілізуючої еліти та традиційною пасивністю процесами усунення та нейтралізації корумпованих еліт, перетворення традиційних структур, а також реалізації програм розвитку економічної інфраструктури.

“Процедурний мінімум” демократії – це система мінімальних вимог демократії, зокрема таких індикаторів, як таємне голосування, загальне виборче право для дорослих, регулярні вибори, партійна конкуренція, асоціативне визнання та доступ, а також підзвітність виконавчої влади (Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер).

Пряма демократія – це система, в якій керовані/громадяни реально впливають на обрання правителів і політичний курс країни.

Реакційний авторитаризм – політичний режим, який за своєю суттю антинародний, антидемократичний, прагне назавжди усунути народ від

здійснення реальної влади, переслідує мету захисту корінних інтересів експлуататорської меншості, збереження її політичного, економічного панування та привілеїв.

Революційний авторитаризм – політичний режим, демократичний за своєю суттю та спрямований на захист інтересів широких народних мас, на збереження влади прогресивних сил суспільства, активне залучення народу щодо вирішення політичних питань, підвищення його політичної культури, на усунення перешкод на шляху соціального прогресу, глибокої демократизації суспільства.

Режим авторитарної рівноваги – такий авторитарний режим, для якого властивий високий рівень “захоплення держави”, конфліктності, а також невизначеності політичного процесу.

Режим авторитарної нерівноваги – це авторитарний режим, якому властивий процес поглинання значущих політичних/економічних акторів, стратегія “захоплення бізнесу”, клієнтелізм адміністративної системи, а також існування “партії влади”.

“Режими закритих ігор” – такі локальні чи субнаціональні політичні режими, в яких сім’я або обмежена група сімей домінує у політичному процесі на рівні певної субнаціональної одиниці (чи всієї країни), контролюючи доступ до провідних владних посад, можливостей ведення бізнесу та засобів масової інформації.

Репрезентативна консолідація демократії – консолідація демократичного режиму через звернення до територіальної та функціональної репрезентації інтересів на рівні партій і груп інтересів.

Республіканська демократія – це система змішаного представницького управління, яке виконується від імені усіх громадян, а не визначених класів; система, в якій головні позиції займають право, а також ідея справедливості як вищого ступеня сумісності різних інтересів.

Розвиваюча демократія – концепт, що ґрунтується на необхідності забезпечення політичної участі не тільки заради захисту індивідуальних інтересів, а й для самовдосконалення вільних громадян, прихильних до демократичних ідеалів.

Розвинені країни – це країни з найбільшим розвитком економіки, у яких домінують третинний і четвертний сектори. Зазвичай характеризується високим прибутком на душу населення і максимальним індексом розвитку людського потенціалу.

Розвиток – процес зниження рівня абсолютної бідності та нерівності й досягнення повної реалізації людського потенціалу.

Самодержавство – режим, що обмежує/придушує змагальну політичну участь.

Селекторат – неформальний або формальний орган, який складається з людей, що відповідальні за проведення відбору; члени політичної партії, які відбирають кандидатів на вибори.

Соціальне домінування – ієрархічна система, яка детермінує походження та природу панівного класу у тій чи іншій політиці/державі, а також загальні особливості того, як здійснюється влада.

Стабілізаційний авторитаризм – авторитарний режим, мета якого – стабілізувати державний режим в умовах гострої політико-правової та соціально-економічної кризи.

Стабільна авторитаризація – відсутність трансформаційних перетворень, а також перманентне перебування при владі послідовних авторитарних лідерів.

“Стаціонарна бандитська теорія диктатури” – це теорія, яку сформалізували Р. Берроу та М. Олсоно, згідно з якою, якщо диктатор планує залишатися при владі впродовж тривалого періоду часу, у нього наявний стимул для сприяння економічному розвитку, бо він буде збільшувати своє “приватне споживання” за допомогою збільшення податкових надходжень унаслідок економічного зростання.

Стратократія – політичний режим, у якому владу здійснює воєначальник (не те саме, що військова диктатура (хунта), бо тут влада військових не має насильницького характеру, оскільки її підтримують законно).

Субнаціональний авторитаризм – вияв об’єднання “локалізації і субнаціоналізації політики” та “монополізації контролю” з боку місцевих (локальних) еліт; такий громадянський електоральний (за аналогією до національних режимів може бути також неелекторальний) субнаціональний режим, який характеризується використанням і зловживанням владою різними інструментами для запобігання доступу до влади опозиційних політичних сил (окремих лідерів, партій/блоків); такий субнаціональний політичний режим, де недемократичні лідери стримують доступ до влади опозиційних кандидатів на підставі фальсифікації виборів, обмеження електоральної змагальності, порушення громадянських прав і свобод.

Султаністський режим – режим, для якого характерне деспотичне правління однієї особи та її клієнти, що спирається на “преторіанську гвардію” і виключає будь-які форми організованої з боку інституційних структур участі при владі та будь-які спроби легітимації влади, яка переслідує швидше приватні, аніж колективні цілі (Х. Лінц).

Теократія – політичний режим, заснований на владарюванні тільки релігійної еліти; система влади, в якій держава та церква фактично або формально зливаються.

Територіальна система – сукупність взаємодіючої національної та субнаціональної політичної юрисдикції, в якій кожний елемент політичної системи (урядування) виконує суверенітет над територіально розмежованими сферами.

Територіальний режим – це режим, який регулює взаємодію між територіальними одиницями держави (наприклад, штати, провінції, області) і визначає розподіл повноважень між складниками урядування у структурі виконавчої влади різних субнаціональних одиниць і національного рівня.

Технократія – політичний режим, заснований на здійсненні політичної/державної влади освіченими або технічними експертами у різних галузях економіки, а не політиками і бізнесменами.

Тимократія – політичний режим, у якому тільки власники можуть брати участь в управлінні державою і здійсненні влади; політичний режим, який ґрунтується на “владарюванні честолобства”.

Тип режиму – це набір формальних або неформальних процедурних правил, що детермінують кількість і тип акторів, яким дозволено доступ до головних владних позицій, метод доступу до цих позицій, поведінку керівників у процесі прийняття публічних рішень.

Тиранічний авторитаризм – такий авторитарний режим, мета якого – встановити режим особистої влади для задоволення особистих потреб.

Тиранія – політичний режим, заснований на відсутності дисципліни та суцільному суспільному хаосі (Платон).

Тоталітаризм – політичний режим, у якому держава втручається у всі сфери життя людини і суспільства; політичний режим, що ґрунтується на офіційній ідеології, характеризується волюнтаризмом, культом особистості правлячого вождя (чи лідера), спирається тільки на політичну силу, де опозиція не допускається або переслідується, а насильство носить характер терору; політичний режим, у якому влада на всіх рівнях формується закрито, однією людиною чи вузькою групою осіб із правлячої еліти; це різновид диктатури, у якій особливу роль відведено державі та ідеології, у якій держава і суспільство утворюють єдине ціле, а тому існує ілюзія повного схвалення народом або суспільством дій влади і держави.

Тоталітарна автократія – це політичний режим, де помічено повну/абсолютну належність моноцентричного владного та політичного (чи державного) впливу одному суб'єктові влади.

Традиційний авторитаризм – це авторитаризм, який опирається на традиційні цінності, репродуковані політичні структури, що формувалися протягом століть.

Традиційний авторитарний режим олігархічного типу – такий авторитарний режим, у якому влада концентрується в руках кількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя в країні.

Транзит – інтервальний перехід від одного політичного режиму до іншого.

Трапезократія – політичний режим, у якому функції політичної чи державної влади на себе повністю чи частково переймають банківські установи/структури; режим, що ґрунтується на управлінні суспільством фінансовими інституціями.

Уряд – публічна організація, що складається з невеликої групи осіб, які приймають рішення, контролюють та координують виконання авторитетних політичних рішень.

Учасницька (партисипаторна) демократія – це концепт, згідно з яким важливою є активна участь людей/громадян в обговоренні та прийнятті рішень з головних питань суспільного життя, а головною умовою участі та її поширення є соціальна рівність.

“Фасадна” електоральна демократія – це такий політичний режим, у якому виборчі інститути в принципі існують, але не приносять значущого суперництва за владу.

Фашизм – це політичний режим та доктрина, у яких наголошено на надмірно патріотичній та націоналістичній ідентичності та позиції лідера, що має право приймати незаконні рішення.

Фобократія – політичний режим, що існує на основі страху й ненависті.

Часові обмеження – детермінанта того, що в менш демократичних субнаціональних одиницях посадовці домагатимуться успіху в реформуванні важливих сфер у контексті вертикальної підзвітності регіонів національному політичному режиму.

Якість демократії – це ступінь того, наскільки будь-яка поліархія актуалізує свій потенціал політичного режиму (Д. Альтман та А. Перез-Лінан); це відносний рівень демократизації різних країн, які вже є поліархіями (М. Коппедж); це деякі об'єктивні міри та виміри підзвітності системи влади, а також ефективності її функціонування (Р. Патнем); відносно стабільна і легітимна згода, яка погоджує базові принципи демократії (змагальність, участь, представництво) з підзвітністю і політичною рівністю (Л. Морліно).

Іменний покажчик

- Абеясінге Р. 509
Авксентьев А. 286
Адельман І. 503
Алезіна А. 506, 508, 545
Александр А. 226, 236–240
Алмонд Г. 211, 409
Альварез М. 64, 66, 68, 69, 75–77,
320, 338, 377, 393, 394, 506,
511, 539, 540, 558
Альтман Д. 64, 68, 227, 228, 231, 576
Андреев Д. 204, 206
Андреев С. 225, 229, 231, 232
Антанович Н. 37
Арат З. 64, 67, 68
Арбластер А. 237
Арендт Х. 25, 117, 271
Арістотель 24, 278
Аркайя О.Г. 189
Арчібугі Д. 218
Асемоглу Д. 532, 534
Ауслунд А. 548
Афанасьев М. 368
Афанасьев Ю. 289
Афонцев С. 506
Ахмедов А. 512
- Баджехот В. 81
Баер П. 409
Банкс А. 317
Банс В. 167, 172
Баракані Є. 163
Барбер Б. 80, 236, 250
Барнс Дж. 20
Барреда М. 226
Басанез М. 231
Баскакова Ю. 42, 44
Баум М. 524, 552
Бейкер Б. 227, 228, 230
Бейхельт Т. 174, 182
Беккер Л. 139
Белламі Р. 235
Бентон А. 379
Бентон Л. 423
Берг А. 548
- Берг-Шльоссер Д. 64, 227, 287
Берлін І. 117, 250, 571
Бернштейн Е. 80
Берроу Р. 409, 504, 506, 508, 511,
515, 533, 574
Беслі Т. 536, 538
Бехренд Дж. 379, 406, 407, 446
Бжезинські З. 83, 84, 269, 270, 276,
373
Бір К. 387, 395, 430
Бітгем Д. 64
Блондель Ж. 25, 26, 60
Блюдорн І. 204, 205, 217
Боббіо Н. 235
Бовман К. 64, 68, 73, 377
Богаардс М. 64, 69, 163, 169
Бодю А. 203
Боїкс Ч. 64, 67–69, 78
Боллен К. 42, 45, 64, 66–69, 71, 76,
90, 377, 503
Бонд Ф. 66
Боргес А. 387, 396, 397, 399, 446
Боренштейн Е. 548
Брай М. 444
Брандт В. 66
Бранк Г. 381
Браттон М. 301
Браунлі Дж. 163, 282, 315
Брачер К. 270
Бреслі М. 48
Брінк Б. 90
Брінкс Д. 64, 68, 74, 75, 377, 390, 401
Бронфенбреннер М. 118
Брукер П. 322, 326
Брумберг Д. 167
Буне П. 548
Буркхарт Р. 550
Бухлманн М. 64, 226–228, 230, 232,
249, 260, 261, 264
Бухштайн Г. 204
- Вайл М. 79
Вайсберг Л. 90
Вайт С. 174

- Вайтхед Л. 160, 161
Валенсуела С. 78, 161, 163, 183, 184, 189, 192, 230, 566
Ванханен Т. 37, 42, 45, 55, 61, 64, 67–69, 77, 82, 92–95, 97, 98, 114, 161, 162, 242, 249, 377, 393, 395, 476, 480, 502, 516–519, 555
Ваславський Я. 103
Вахман М. 291, 314
Вебер М. 202, 292, 359, 403, 408, 409, 423
Веєнгаєст Б. 525
Вей Л. 64, 68, 163–165, 167, 169, 265, 290, 291, 319, 329, 330, 333, 342–345, 349, 351–353, 360, 367, 374, 390
Вейнштейн М. 506, 513
Вейр С. 227
Велзел К. 66, 217, 226, 236–240, 263
Веллер М. 204, 207
Веллс Г. 409
Верба С. 59, 211, 409
Вердієр Т. 534
Веркуйлен Дж. 11, 64–66, 68, 91
Вермілліон Дж. 64
Верум Р. 550
Веселс Б. 64, 226–228, 232, 249
Ветзель А. 177
Вишняк А. 42
Віббелс Е. 387, 399
Вігелл М. 169, 174
Віде Е. 503
Вікхем-Кроулі Т. 48
Вілі Дж. 64, 68
Вільсон В. 81
Вільсон Е. 217, 329, 340–342, 374
Вільсон К. 317
Віндігні А. 534
Вінтерс Дж. 24
Вінтробе Р. 530, 535
Влад Т. 139
Волін Ш. 204
Волкер М. 120, 123
Волчік С. 167
Вольф Х. 278
Вонтчекон Л. 319, 523
Ворд М. 64, 68
Ворнен А. 409
Ворожейкіна Т. 295, 296
Воррен М. 236, 237
Вріланд Дж. 64, 68, 69, 77, 78, 291, 316, 325, 326
Гадді К. 410
Гаджієв К. 285, 286, 289
Гаск Ф. 79, 117, 119, 361
Галенсон В. 504
Галкін О. 289
Гальперін М. 506, 513
Гаман-Голутвина О. 373
Ганді Дж. 64, 68, 69, 77, 78, 279–282, 291, 311, 316, 325, 326, 535, 536
Гаррет М. 421
Гарретон М. 191
Гасіоровські М. 64, 67, 68, 160, 230, 529
Гастіл Р. 42, 64, 85, 90, 92, 392, 510
Гегель Г. В. Ф. 24
Геддес Б. 265, 267, 283, 290, 291, 300–304, 307, 308, 311, 314, 316, 319, 320, 322–326, 328, 330, 336, 358, 374, 439, 535
Гейтс С. 64
Гельман В. 356, 363, 369, 409, 431, 433, 439, 444, 445
Гелб А. 548
Геракліт 23, 278
Гервасоні К. 379, 386, 387, 389–391, 393–395, 399, 400, 433, 446
Геррінг Дж. 64, 66, 68, 79–81, 379
Герцль Т. 23
Гетачев Л. 379, 409
Гібсон Е. 377, 378, 382, 384, 385, 423, 431, 432, 435–437, 442, 444, 446
Гідденс Е. 66
Гілберт Л. 321
Гіллі Б. 426, 427, 429
Гірауді А. 379, 387, 399, 401–403, 440, 446
Гіренко Ю. 204, 207, 208

- Гледітч К. 64, 68
Гледітч С. 323
Гобс Т. 24, 251, 278
Говард М. 170, 175, 319, 333, 353
Гоертз Г. 237, 401
Голдберг Е. 387, 399
Голдер М. 64, 68
Головченко Г. 285
Голосов Г. 42, 47, 50, 410
Гольдштейн Дж. 357
Гомберг А. 439
Гончаров Д. 286
Гоптарьова І. 286
Горбатенко В. 286
Гордон С. 79
Горлач Н. 285
Госнелл Г. 42
Градстейн М. 521
Грегори П. 530
Гренджін Б. 64, 69, 76
Грієр К. 505, 508
Гріллі В. 508
Грін Е. 226, 228
Гріно Дж. 204
Громико А. 286
Гроссман Х. 533
Гулієв Ф. 167
Гурієв С. 535
Гурр Т. Р. 36, 42, 64, 480
Гутман Л. 65
Гутманн А. 81
Гюнтер Р. 183, 185, 192

Герек Е. 542

Дай Т. 24
Даймонд Л. 64, 66, 68, 75, 78, 111, 160, 161, 163, 165–167, 169, 175, 176, 183, 186, 198, 225, 226, 229, 232, 235, 249, 260, 290, 291, 313, 318, 330, 333, 337, 353, 354, 379, 390, 429, 564, 566, 568
Даль Р. 25, 60, 64–66, 68, 71, 74, 75, 77, 79, 106, 114, 157, 164, 165, 174, 176, 177, 212, 226, 231, 232, 235, 250, 251, 261, 289, 342, 353, 378, 390, 392, 424
Данем Дж. 137
Дарендорф Р. 204
Дасгупта П. 504
Даунс Дж. 513
Даунс Е. 71
Дворкін Р. 80
Денізер К. 548
Джекман Р. 64, 68, 69, 71
Джекман С. 64, 69
Джентіле Дж. 278
Джіанноне Д. 90, 91
Джонс М. 64, 496
Джонсон С. 548
Джонсон Ч. 358, 359
Діамандоурос Н. 183, 185
Дік В. 504
Діксіт А. 535
ДіМаджіо П. 231
Дінер Е. 496
Ді Палма Г. 162
Доган М. 48
Домінгез Дж. 503
Дрейзен А. 545
Друрі К. 529
Дуразо Херман Дж. 379, 390, 432
Дюверже М. 22, 23, 26

Едвардс С. 508
Едкок Р. 11, 64, 237, 387
Екман Дж. 163, 169, 170
Екштейн Г. 99
Елкінс З. 64, 68, 69
Елкіт Й. 11, 66, 79–81
Еллман М. 506
Елстер Й. 81, 199
Ендрейн Ч. 26, 60
Ернандез Вальдес А. 379, 395
Ерссон С. 261
Етціоні А. 252

Єгоров Г. 306, 526, 534, 535

Жукова Н. 521
Журавська Є. 512

Зазнаєв О. 42
Закарія Ф. 75, 261, 286, 333, 527
Зеттелмейер Дж. 548
Зінов'єв А. 204, 207

Йорк Д. 204, 216

Льїн М. 42, 47, 475
Інглхарт Р. 66, 217, 230, 236, 237
Інкелес А. 506

Кайсер А. 227
Калдейра Г. 381
Каллікл 278
Кальвін Ж. 23
Калягін Г. 507, 529, 530
Кан Дж. 409
Канован М. 237
Каплан А. 12, 25
Каплан Б. 491, 512
Каплан Р. 118
Каратницький А. 176
Карвальйо Е. 227
Кардосо Ф. 542
Карл Т. Л. 9, 12, 77, 78, 161, 163, 164, 389
Карлекар К. 137
Карлссон С. 129
Кармазіна М. 42, 47, 48
Карозерс Т. 175, 291, 343, 352, 526
Карташов Г. 521
Картер М. 20
Каспер Г. 64, 69
Катишев П. 512
Катрайт Ф. 42, 45, 63, 64, 68, 70, 71
Катц Р. 388
Кауфманн Д. 526
Кейз В. 330
Кекіч Л. 241
Келлі Дж. 174
Келлі М. 161
Кельзен Х. 235
Кемпбелл Д. 241, 242, 244, 249, 264
Кермонн Ж.-Л. 23
Керні Ф. 409
Кім Е. 124

Кін Дж. 217, 218
Кінг Г. 59
Кіоухан Р. 59
Кіркпатрік Дж. 162, 270, 373
Кітчелт Г. 333
Кіфер Ф. 512
Клаге К. 512
Кларк Дж. 330
Клаус В. 119, 203
Клінгеман Х. Д. 236, 237
Клямкін І. 367
Кнак С. 512
Коен Дж. 81, 250
Колліер Д. 10, 11, 12, 25, 64, 68, 75, 160, 161, 162, 183, 186, 187, 237, 294, 329, 387
Колліер Р. 10, 12, 161
Компрідіс Н. 118
Коппедж М. 64, 66–69, 75, 76, 79–81, 106, 228, 241, 377, 379, 576
Копстейн Дж. 410
Корменді Р. 504
Корнеліус В. 378, 379, 443
Краай А. 69
Крамер А. 83, 496
Красін Ю. 289
Крастев І. 360
Крауч К. 203–205, 210–212, 214–216, 222, 260, 572
Крзнаріч Р. 64, 227, 249, 378
Крієсі Х. 261, 264
Крікхаус Дж. 529
Крічелі Р. 303
Кройссант А. 177, 182
Кудаматсу М. 536, 538
Кукерман А. 508
Кунтц Ф. 330
Курашвілі Б. 26
Курзман Ч. 550

Лааксо М. 403
Лазарев А. 299
Лакін Дж. 235
Ламбсдорфф Дж. 529
Ландау Д. 503, 507
Ландман Т. 90, 227

- Ланкіна Т. 379, 409
Лассуел Г. 12, 22, 25, 42
Лахменн Н. 231
Левіне Д. 227, 228, 230, 232, 233
Левіне Р. 506, 508
Левіцькі С. 12, 13, 25, 64, 68, 75,
160, 162–165, 167, 169, 265,
290, 291, 319, 329, 333, 342–
345, 349, 351–353, 360, 374, 390
Легнерт М. 227
Лейбніц Г. 278
Лейбо Ю. 287
Лейк Д. 524, 552
Лейн Ж.-Е. 261
Лейпхарт А. 47, 81, 157, 191, 227,
228, 230, 233, 251, 261, 262,
411, 412, 468, 564
Ленін В. 278, 541
Ленгстон Дж. 330
Лернер Д. 63, 70
Лефтівч А. 161, 358
Лефф К. 18
Лефф Л. 226, 228
Лехоук Ф. 64, 68, 73, 377
Липинський В. 24
Лі Дж.-В. 506, 508
Лі К. 528
Ліден Г. 326, 327
Лідстрьом А. 411, 414
Лімонгі Ф. 64, 66, 68, 69, 77, 320,
338, 377, 393, 394, 402, 506,
511, 513, 539, 540, 558
Лінд М. 217
Ліндберг С. 66, 80, 81, 169, 330, 379
Ліндблом Ч. 80
Лінде Дж. 169, 170
Лінде Й. 163
Лінц Х. 9, 23, 25, 60, 64, 66, 68, 77,
161, 162, 164, 165, 183–185,
189, 190, 192, 195, 196, 198,
202, 225, 228, 267, 271, 275,
289, 290, 292, 301, 305, 322,
327, 330, 338, 344, 373, 426,
429, 566, 574
Ліпман М. 163
Ліпсет С. 63, 64, 66, 68, 70, 161, 165,
235, 357, 409, 410, 512, 550
Ловелл В. 81
Лок Дж. 24, 250, 251
Лондгрєн Дж. 409
Лондрегєн Дж. 508, 550
Лорєнц Д. 23
Лоусон Р. 129
Лощілов П. 204, 205
Луцтіг М. 529
Льюїс А. 118
Льюїс-Бєк М. 381, 550
Магалоні Б. 282, 303, 304, 429
Магоні Дж. 64, 68, 73, 290, 377
Мадіссон В. 286
Маззука С. 226–228, 232, 399
Майнверінг С. 12, 64, 68, 74, 75, 90,
160, 162, 377, 390, 401
Майчєл А. 177
МакАлістер Я. 174
Макаренко Б. 199
МакГєнрі Д. 64
МакГір М. 524
Макіавєллі Н. 24, 278, 542
Макінтайр А. 117
МакКой Дж. 330
МакМанн К. 379, 381, 432, 435
Макрідіс Р. 12, 16, 20
Макферсон С. 80, 237
Малдонадо К. 75, 76
Мангейм Дж. 44
Маркофф Дж. 75
Маркс К. 24
Мартєнс Д. 250
Марш Р. 503, 506
Маршал М. 36, 64, 67, 68, 83, 100,
377
Маскієндро Д. 508
Маструцці М. 69
Матсузєто К. 409
Мвукієхе Е. 387, 399
Мєгуїре Ф. 504
Мєйєр Т. 80, 250
Мєлєшкіна Є. 42, 475
Мєлтон Дж. 64, 69, 70

- Мельвіль А. 42, 52, 54, 56, 475
Менокал А. 163
Менсбрідж Дж. 81
Меркель В. 12, 64, 176–180, 182,
183, 186, 194, 195, 199–202,
226–228, 230–232, 249, 333
Мерріам Ч. 42
Месерве С. 64, 68–70
Миронюк М. 42, 103
Мігранян А. 367
Мізес фон Л. 119, 129
Мілановіч Б. 521
Міліцький А. 204, 206
Міллер Б. 227
Міллер Дж. 129
Міллер М. 64, 67, 68, 69, 78
Міллер Т. 124
Міллз Дж. С. 250
Мінне Дж. 546
Мітрохіна Т. 42, 44, 47
Мітчелл Н. 120, 387, 395
Міхельс Р. 24, 250
Могиливець О. 48
Могунова М. 287
Моліна Х. 227, 228, 230, 232, 233
Молінер Ж. 403
Монтеро А. 379
Монтеск'є Ш.-Л. 24, 250
Мораскі Б. 409
Морено А. 231
Морено К. 66
Морліно Л. 163, 168, 169, 173, 174,
226–229, 232, 235, 249, 390,
562, 576
Морріс С. 503
Морров Дж. 532
Моска Г. 24
Мохсені П. 321
Мун Б. 64
Мунгер М. 508
Мунк Г. 8, 11, 12, 18, 64, 66, 68, 91,
225, 226, 228, 234, 235, 330,
387, 399
Муссоліні Б. 268, 269
Мюллер Е. 64, 72
Мюллер Л. 226–228, 230, 232, 249
Нейбауер Д. 42, 45, 71
Некlessа А. 204, 207
Ніцше Ф. 23, 278
Нішікава М. 508
Нордлінгер Е. 317
Норт Д. 505, 525, 545
Нох С. 533
Нульмайер Ф. 203, 204
Нуссер Н. 139
Оверленд Дж. 533
О'Доннелл Г. 9, 12, 18, 23, 78, 160–
162, 164, 183, 190–192, 226,
230, 236, 293–295, 333, 345,
373, 378–380, 388, 406, 543, 566
Оезлер С. 506, 508
О'Лафлін Дж. 64
Олсон М. 512, 524, 525, 545, 574
Орбі Я. 177
Ортега-і-Гассет Х. 23
Оттавей М. 167
Оффе К. 80, 81, 250, 366
Пакстон П. 64, 66, 68
Парето В. 24
Патнем Р. 228, 576
Пауелл Б. 230, 233, 262, 332
Педро-і-Міквел Дж. 534
Пейсахін Л. 410
Пейтман К. 80, 250
Пемстейн Д. 64, 68–70
Перевалов В. 286
Перез-Лінан А. 64, 66, 68, 74, 75,
90, 227, 228, 231, 377, 390, 401,
576
Першінг Т. 189
Петрас Дж. 160, 163
Петров Н. 163, 379, 404, 405
Пелассі Д. 48
Пірсон К. 57
Платнер М. 225
Платон 8, 23, 59, 278, 562, 575
Полтерович В. 507, 510–513, 515,
521, 523
Полунін Ю. 42
Пономарьова Є. 290

- Попов В. 507, 510–513, 515, 521, 523
Попова О. 41, 42, 44
Поппер К. 25
Поургерамі А. 504
Преус У. 250
Прідхем Дж. 194, 195
Проді Р. 203
Пугачов В. 286
Пул К. 409
Пуле К. 508, 550
Пуфендорф С. 278
Пшеворські А. 14, 48, 64, 66, 67–69, 77, 79, 86, 90, 161, 181, 183, 185, 186, 192, 194, 196, 225, 230, 234, 235, 279, 280, 311, 320, 338, 339, 342, 377, 392, 393, 401, 402, 409, 503, 506, 511, 513, 514, 535, 539, 558, 566
П'ятигорський А. 204, 208

Равічев А. 512
Райзінгер В. 409
Райкер В. 306
Райт Дж. 307, 316, 323, 324, 326
Ракнер Л. 163
Рансьєр Ж. 203–205, 216
Рао В. 504
Растоу Д. 192, 225,
Рейнхард В. 250
Реммер К. 160, 504
Рінген С. 226–228, 230, 232
Річ Р. 44
Рейні К. 45
Рейніке В. 64, 66–69, 76, 377
Рейч Г. 169
Ремінгтон Т. 410
Ренелт Д. 506, 508
Ресчер Н. 118
Реувені Р. 528
Рівера-Батіз Ф. 526
Ріхтер Е. 204
Робертс Дж. 124
Робертс Е. 225, 226–228, 230, 232
Робертсон Г. 163
Робінсон Дж. 532, 534

Родрік Д. 504, 511, 529, 545, 546
Роеessler Ф. 170, 175, 319, 333, 353
Розато С. 64, 67, 78
Роквіє А. 335
Романюк А. 42, 47
Росанваллон П. 216, 219–221
Росен К. 250
Росс М. 409, 523
Роуз О. 335
Роуз Р. 226–228, 231, 236
Роулз Дж. 520
Рубіні Н. 506, 508
Рудра Н. 409
Руешмейер Д. 357
Руссо Ж.-Ж. 24, 234, 250, 251, 278
Рустов Д. 18, 173
Рябов С. 286

Савард М. 226
Сакс Дж. 129
Саністебан Л. 27, 60
Санстейн К. 231
Сарторі Дж. 9, 11, 47, 51, 64, 68, 90, 157, 162, 165, 186, 225, 320, 382, 398
Сассен С. 218
Сахай Р. 548
Свагел Ф. 506, 508
Селлерс Дж. 414
Сен А. 87, 117, 118, 237, 505, 506, 516, 520
Сересоле Н. 204
Сіверсон Р. 532
Сігл Дж. 506, 513
Сієберер У. 227
Сієрманн К. 123, 506
Сімонс К. 533
Сірові Л. 506
Скаанінг С.-Е. 12, 66
Скалі Дж. 504
Скедлер А. 161, 167, 169, 183, 186–188, 193, 197, 282, 290, 291, 318, 319, 328–331, 333, 334, 336, 337, 339–341, 343, 374
Скерроу Г. 48
Скідмор М. 20

- Скіннер Дж. 507
Скобл Г. 90
Скотт Дж. 434
Слоан Дж. 505
Смелзер Н. 47, 51
Сміт А. 124, 532, 551
Сміт Б. 303
Сморгунов Л. 43, 47, 49
Снайдер Л. 379
Снайдер Р. 267, 290, 301, 335–378
Содаро М. 156
Сократ 278
Сондрол П. 272–274, 373
Сонін К. 306, 526, 534, 535
Спагат М. 533
Спіноза Б. 24
Степан А. 64, 68, 183, 185, 189, 192,
195, 196, 202, 225, 228, 267,
290, 295, 330, 429, 566
Стівенс Дж. 357
Стонер-Вейс К. 410
Странд Х. 64
Строуп М. 123
Сумбатян Ю. 285
Сухонос В. 267, 279, 283, 287
- Таагепера Р. 403
Табелліні Г. 508
Таллок Г. 505
Талмон Дж. 251
Тарров С. 384, 385
Татарова Г. 42
Тедін К. 505
Тейлор Ч. 117, 571
Теліс У. 47
Теорелл Я. 64, 68, 91, 265, 291, 304,
311, 314–323, 325, 326, 374, 409
Тимофєєв І. 42, 103
Тітар І. 183, 184, 186, 188, 192–194
Тітков А. 404, 405
Тіччі Д. 534
Токвіль де А. 23
Томпсон Д. 81
Томпсон М. 330
Тоніс А. 521, 523
Тоффлер Е. 204, 208
- Треєр Ш. 64, 68, 69
Туроу Л. 204, 206, 207
Туфіс К. 64, 69
Тьюні Г. 48, 50
- Уайт Л. 42
Умланд А. 340, 341
- Фаген Р. 163
Фаллеті Т. 386
Фауленбах К. 186
Фенске Х. 250
Фернандез Р. 545
Фідмук Дж. 549
Філпотт Д. 237
Фінер С. 237, 327
Фісун О. 292
Фіш С. 330, 409
Фішер К. 204, 205
Фішер С. 174
Фішкін Дж. 81, 250
Фоверейкер Дж. 64, 227, 378
Фокс Дж. 378, 422, 423, 427
Фрай Т. 172
Франтц Е. 307, 316, 323, 324, 326
Фрасімах 278
Фрідман М. 118, 119, 123, 361
Фрідріх К. 270, 271, 276, 373
Фрітц Ф. 163
Фуко М. 118
Фунг А. 80
- Хаан де Я. 506
Хабер С. 535
Хабермас Ю. 81, 237, 250
Хаггард С. 161
Хагопіан М. 20
Хагопіан Ф. 160, 381
Хагью Р. 48
Хаденіус А. 64, 67, 68, 91, 160, 175,
265, 291, 304, 311, 314–323,
325, 326, 374, 389, 409
Хайес К. 271
Хаклай О. 426
Харитоновна О. 281
Хеллівелл Дж. 504

- Хеллман Дж. 174
Хаммонд Н. 23
Ханн де Я. 123
Хансен М. 235
Хантінгтон С. 8, 25, 64, 68, 83, 158, 163, 198, 225, 230, 280, 281, 290, 301, 303, 336, 342, 357, 409, 503, 504, 512, 513
Хардінг Т. 163
Харрон М. 48
Хартлін Дж. 78, 161, 330
Хаусерманн Дж. 90
Хегре Х. 64
Хейл Г. 163, 292, 410, 444
Хекельман Дж. 123
Хелд Д. 81, 218, 237, 250
Хеллер Х. 178
Хельмке Г. 12, 13
Хендрікс Ф. 262, 411–413
Хербст Дж. 343
Хермет Г. 335, 337
Херпфер К. 42, 64, 72, 73, 227, 231
Хікен А. 66
Хілл К. 271, 379
Хілл Ф. 410
Хіршман А. 226
Ховвіт П. 530
Холден Б. 237
Холл С. 508
Холмс К. 124
Хорос В. 283, 284, 286
Хоттелінг Г. 57
Хубер Е. 357
Хьювлет С. 504

Циганков А. 16, 19, 26
Цицерон 24

Чамплін Д. 177

Чейбуб Х. А. 64, 66, 68, 69, 77, 78, 291, 316, 320, 325, 326, 338, 377, 393, 394, 402, 506, 511, 539, 540, 558
Чемберлен Х. 278
Чеунг С. 545
Чехабі Х. 267, 301, 322
Чешков М. 283, 284, 286
Чоунг Дж. 323
Чуа А. 512
Чудрі О. 409

Шатшнайдер Е. 436
Швайніц де К. 528
Шевцова Л. 372
Шіммелфенніг Ф. 174
Шмідт М. 250
Шмідт С. 177
Шміттер Ф. 12, 18, 23, 26, 161–164, 179, 183, 184, 191, 200, 212, 231, 388, 389, 406, 543, 572
Шнайдер К. 200
Шнайдер Ф. 547
Шольц Х. 174
Шпенглер О. 23, 278
Шумпетер Й. 63, 66, 68, 77, 79, 162, 178, 219, 226, 230, 235, 236, 250, 353, 400, 432

Юрій М. 287
Юрьєв Д. 204, 206
Юшкевич А. 198,

Яггерс К. 64, 67, 68, 377
Якимець В. 42
Яковлєв М. 204, 205
Якушик В. 26, 284

Список основної використаної та рекомендованої літератури

1. *Алексеева Т.* Демократия как идея и процесс / Т. Алексеева // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 16–35.
2. *Алмонд Г.* Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
3. *Алмонд Г.* Политическая наука : история дисциплины / Г. Алмонд // Политические исследования. – 1997. – № 6. – С. 175–183.
4. *Андрійчук Т.* Вимірювання демократії : теоретичні та емпіричні підходи / Т. Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3 (54). – С. 3–11.
5. *Антанович Н.* Индексы как измерительный инструмент в политологии / Н. Антанович // Веснік Бресткага універсітэта. – 2010. – (Сер. 1 : Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія ; № 1).
6. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
7. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с франц. – М. : Текст, 1993. – 262 с.
8. *Афанасьев М.* Российские элиты развития : запрос на новый курс / М. Афанасьев. – М., 2009. – 132 с.
9. *Афонін Е.* Історична місія українського авторитаризму / Е. Афонін, А. Мартинов // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21) – С. 52–62.
10. *Афонін Е.* Ми йдемо до авторитаризму? / Е. Афонін // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 33.
11. *Афонцев С.* Экономическая трансформация в зеркале политико-экономического анализа / С. Афонцев // Россия XXI. – 1999. – № 3. – С. 49–83.
12. *Бабкіна О.* Демократичні детермінанти трансформації політичного життя України у світлі уроків угорської революції 1956 р. та української революції 2004 р. / О. Бабкіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 201–209.
13. *Бабкіна О.* Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 18–24.
14. *Бакіров В.* Політико-режимна еволюція України : від системи “переможець отримує все” до пакту еліт? / В. Бакіров, О. Фісун // Сучасна українська політика : Політики і політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 150–163.
15. *Банс В.* Элементы неопределённости в переходной период / В. Банс // Полис. – 1993. – № 1. – С. 44–51.
16. *Баранов Н.* Трансформации современной демократии : учеб. пособие / Н. Баранов. – СПб : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
17. *Барматова С.* Пишємо – “демократія”, читаємо – “вибори-2004”. Кілька тривожних особливостей “дифузійної підтримки” українцями вітчизняних політичних інститутів / С. Барматова // Віче. – 2004. – № 3. – С. 7–10.

18. *Бекешкина И.* Украина – в транзите или в “серой зоне” / И. Бекешкина // Куценко О. Посткоммунистические трансформации : векторы, направления, содержание / О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков : Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2004. – С. 354–376.
19. *Бекешкіна І.* Демократизація в Україні : соціологічний діагноз / І. Бекешкіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 189–195.
20. *Бітем Д.* Визначення і вимірювання демократії / Д. Бітем. – Львів : Літопис, 2005. – 318 с.
21. *Бондарчук В.* Феномен авторитарно-демократичних політичних режимів : між авторитаризмом та демократією / В. Бондарчук // Держава і право : зб. наук. праць. – 2001. – № 5. – С. 135–143.
22. *Борисова Н.* Институциональное измерение трансформации политических режимов / Н. Борисова // Проблемы демократии и демократизации / О. Харитоновая. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – С. 6–36.
23. *Бортніков В.* Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації / В. Бортніков // Віче. – 2007. – № 12. – С. 13–14.
24. *Брехаря С.* Влада і бізнес в умовах дефектних і конституційно-правових демократій : проблеми взаємодії / С. Брехаря // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 162–171.
25. *Бузескул В.* История афинской демократии / В. Бузескул. – СПб : Гуманитарная Академия, 2003. – 480 с.
26. *Бялоблотький З.* Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи / З. Бялоблотький. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 470 с.
27. *Вахудова М.* Нерозділена Європа : демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 379 с.
28. *Васович В.* Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода демократизации) / В. Васович // Вестник Московского государственного университета. – 1998. – С. 19–48. – (Сер. 18 : Социология и политология ; № 2).
29. *Веффорт Ф.* Что такое “новая демократия”? / Ф. Веффорт // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 125–139.
30. *Віднянський С.* Угорська революція 1956 р. : початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів / С. Віднянський // Сучасна українська політика. Політологи та політики про неї. – 2009. – Спецвипуск : Європейська перспектива. – С. 89–104.
31. *Ворожейкина Т.* Авторитарные режимы XX века и современная Россия : сходства и отличия / Т. Ворожейкина // Вестник общественного мнения. – 2009. – № 4 (102). – С. 50–68.
32. *Ворожейкина Т.* Демократия и экономическая реформа (Опыт сравнительного анализа России и Латинской Америки) / Т. Ворожейкина // Pro et Contra. – 1996. – Т. 1. – № 1. – С. 95–105.

33. *Воронов Ю.* Идеократия. Историко-политические контексты / Ю. Воронов. – СПб, 1998. – 221 с.
34. *Гавриш С.* Шлях від комунізму до демократії більш довгий і тернистий, ніж шлях від демократії до комунізму / С. Гавриш // Регіон. – 1999. – 17 лип. (№ 22).
35. *Гаджиев К.* Тоталитаризм как феномен XX века / К. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 3–25.
36. *Гайданка Є.* Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних демократичних підходів у політичній науці : передумови демократизації суспільства / Є. Гайданка // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – Вип. 4. – С. 23–26.
37. *Гайдар Е.* Авторитарные режимы : причины нестабильности / Е. Гайдар // Общественные науки и современность. – 2006. – № 6. – С. 50–62.
38. *Гаман-Голутвина О.* Авторитаризм развития или авторитаризм без развития : судьбы модернизации на постсоветском пространстве / О. Гаман-Голутвина // Вестник МГИМО. – 2010. – № 4. – С. 77–84.
39. *Гельман В.* Возвращение Левиафана? Политика рецентрализации в современной России / В. Гельман // Полис. – 2006. – № 2. – С. 90–109.
40. *Гельман В.* Демократия избыточная или недостаточная (И вновь о природе политической системы современной России) / В. Гельман // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 4. – С. 166–172.
41. *Гельман В.* Динамика субнационального авторитаризма : Россия в сравнительной перспективе / В. Гельман // Eurasian Review. – 2009. – Vol. 2. – P. 47–73.
42. *Гельман В.* Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков : Константа, 2006. – Вып. 4. – С. 119–150.
43. *Гельман В.* Как выйти из неопределенности? / В. Гельман // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 21–39.
44. *Гельман В.* Перспективы доминирующей партии в России / В. Гельман // Pro et Contra. – 2006. – Т. 10. – № 4. – С. 62–71.
45. *Гельман В.* Политические партии в России : от конкуренции – к иерархии / В. Гельман // Полис. – 2008. – № 5. – С. 135–152.
46. *Гельман В.* Постсоветские политические трансформации : наброски к теории / В. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 55–69.
47. *Гельман В.* Россия регионов : трансформация политических режимов / В. Гельман, С. Рыженков, М. Бри. – М. : Весь Мир, 2000. – 376 с.
48. *Гельман В.* Трансформация в России : политический режим и демократическая оппозиция / В. Гельман. – М. : МОНФ, 1999. – 241 с.
49. *Гельман В.* Тупик авторитарной модернизации / В. Гельман // Pro et Contra. – 2009. – № 5–6. – С. 51–61.
50. *Гельман В.* Эволюция электоральной политики в России : на пути к недемократической консолидации? / В. Гельман // Политическая наука. – 2005. – № 2. – С. 8–25.

51. *Генов Н.* Переход к демократии в Восточной Европе : тенденции и парадоксы социальной рационализации / Н. Генов // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 19–30.
52. *Гершман Б.* Неравенство доходов и экономический рост : теоретический обзор / Б. Гершман // Экономика и математические методы. – 2009. – Т. 44. – № 1.
53. *Головченко А.* Методологічні проблеми демократизації суспільства країн Центрально-Східної Європи / А. Головченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса : Національний університет “Одеська юридична академія” : Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. – Вип. 45. – С. 203–215.
54. *Голосов Г.* Электоральный авторитаризм в России / Г. Голосов // Pro et Contra. – 2008. – Т. 12. – № 1. – С. 22–35.
55. *Голосов Г.* Сравнительная политология / Г. Голосов. – 3-е изд. – СПб, 1995. – 368 с.
56. *Гомберг А.* Эволюция в условиях диктатуры / А. Гомберг // Pro et Contra. – 2008. – Т. 12. – № 1. – С. 46–61.
57. *Грачев М.* Демократия : методология исследования, анализ перспектив / М. Грачев, А. Мадатов. – М. : Изд-во “АЛКИГАММА”, 2004. – 128 с.
58. *Гринин Л.* Зависимость между размерами общества и эволюционным типом политики / Л. Гринин // История и математика : Анализ и моделирование социально-исторических процессов / С. Малков, Л. Гринин, А. Коротаев. – М. : КомКнига, 2007. – С. 263–303.
59. *Громыко А.* Политические режимы / А. Громыко. – М. : ТОО “Интелтех”, 1994. – 64 с.
60. *Грызлов Б.* “Цветные революции” : имел ли место “демократический прорыв”? / Б. Грызлов // Философские науки. – 2006. – № 8. – С. 5–15.
61. *Гуггенбергер Б.* Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4. – С. 137–148.
62. *Давимука С.* Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужельюк, В. Харченко. – Львів, 1999. – 168 с.
63. *Даймонд Л.* Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
64. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
65. *Даль Р.* Демократия и ее критики / Р. Даль. – М., 2003. – 576 с.
66. *Даль Р.* Демократія та її критики / Р. Даль. – Харків : Каравела, 2002. – 440 с.
67. *Даль Р.* О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
68. *Даль Р.* Полиархия. Участие и оппозиция / Р. Даль // Западная наука в XX в. – М., 1994.
69. *Даль Р.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. Даль. – Харків : Каравела, 2002. – 216 с.

-
-
70. *Даль Р.* Предпосылки возникновения и утверждения полиархии / Р. Даль // *Полис*. – 2002. – № 6. – С. 34–55.
 71. *Данилюк Н.* Основні підходи до трактування поняття “політичний режим” / Н. Данилюк // *Освіта Регіону : Політологія. Психологія. Комунікації*. – 2009. – № 3. – С. 55–61.
 72. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма / М. Джилас ; пер. с сербо-хорв. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
 73. *Даган М.* Легитимность режимов и кризис доверия / М. Даган // *Социологические исследования*. – 1994. – № 6. – С. 147–156.
 74. *Долженков О.* Сутність політичного режиму України / О. Долженков // *Нова Політика*. – 2000. – № 2. – С. 9–12.
 75. *Долженков О.* Україна-Білорусь : Досвід політичної трансформації / О. Долженков. – Одеса : Астропринт, 2003. – 264 с.
 76. *Дудник О.* Роль президента Казахстану в розбудові “азіатської моделі” демократії / О. Дудник // *Політичний менеджмент*. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 138–151.
 77. *Дэвис Дж.* Демократия и классическая Греция / Дж. Дэвис. – М. : РОССПЭН, 2004. – 296 с.
 78. *Дьюи Дж.* Творческая демократия – задача, которая стоит перед нами / Дж. Дьюи // *Вопросы философии*. – 2008. – № 2. – С. 46–51.
 79. *Елизаров В.* Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. Елизаров // *Полис*. – 1999. – № 1. – С. 74–76.
 80. “Жестким курсом...” : Аналитическая записка Ленинградской ассоциации социально-экономических наук // *Век XX и мир*. – 1990. – № 6. – С. 15–19.
 81. *Жукова Н.* Изобилие природных ресурсов и экономический рост : роль институтов / Н. Жукова // *NES MT*. – 2006. – № 79. – 36 с.
 82. *Закария Ф.* Будущее свободы : нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 2004. – 383 с.
 83. *Застава І.* Концепції ліберальної демократії в західному політичному дискурсі : порівняльний аналіз / І. Застава // *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Питання політології*. – 2008. – № 11. – С. 20–26.
 84. *Зеленько Г.* Трансформація політичних режимів у країнах Вишеградської групи / Г. Зеленько // *Політичний менеджмент*. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 85–93.
 85. *Зельницкий А.* Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994–2004) / А. Зельницкий // *Социология : теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 2. – С. 156–168.
 86. *Зидентоп Л.* Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 312 с.
 87. *Зубаревич Н.* Пришел, увидел, победил? Крупный бизнес и региональная власть / Н. Зубаревич // *Pro et Contra*. – 2002. – Т. 7. – № 1. – С. 107–120.

-
-
88. *Зубаревич Н.* Социальное партнерство в регионах : как учитывать интересы крупного бизнеса? / Н. Зубаревич // SPERO : Социальная политика : экспертиза, рекомендации, обзоры. – 2005. – № 2. – С. 5–16.
 89. *Иванов В.* Формы правления и политического режима в поисках нового содержания / В. Иванов // Логос. – 2008. – № 6. – С. 121–155.
 90. *Игрицкий Ю.* Концепция тоталитаризма : уроки многолетних дискуссий на Западе / Ю. Игрицкий // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 172–190.
 91. *Иноземцев В.* Демократия : насаждаемая и желанная / В. Иноземцев // Вопросы философии. – 2006. – № 9. – С. 34–45.
 92. *Калягин Г.* Влияние политических институтов на динамику макроэкономических показателей / Г. Калягин // Научные исследования экономического факультета : Электронный журнал. – 2009. – № 2. – С. 43–68.
 93. *Канцелярук Б.* Елітна “демократія” на “пропорційній основі” / Б. Канцелярук // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 16. – С. 92–95.
 94. *Капустин Б.* Конец транзитологии? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) / Б. Капустин // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6–26.
 95. *Карбалевиц В.* Білоруська модель посткомуністичних трансформацій / В. Карбалевиц // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 37–55.
 96. *Карл Т.* Демократизация : концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–27.
 97. *Карл Т.* Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 29–45.
 98. *Карлекар К.* Свобода прессы в 2012 г. : Нестабильность на Ближнем Востоке на фоне глобального ухудшения ситуации / К. Карлекар, Дж. Данэм. – Freedom House, 2013. – 12 с.
 99. *Кармазіна М.* Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М. Кармазіна, О. Могилевець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–17.
 100. *Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42–65.
 101. *Карозерс Т.* Трезвый взгляд на демократию / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2005. – № 1. – С. 73–80.
 102. *Карташов Г.* Экономический рост и качество институтов ресурсоориентированных стран / Г. Карташов // NES MT. – 2006. – № 82. – 18 с.
 103. *Катаев С.* Транзитивне суспільство як виклик сучасності / С. Катаев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 75–81.
 104. *Качоха В.* Проблема общего блага в современной демократии / В. Качоха // Вопросы философии. – 2000. – № 9. – С. 57–64.

105. Кин Дж. Демократия и гражданское общество : О трудностях европейского социализма, перспективах демократии и проблемах контроля над социально-политической властью / Дж. Кин ; пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
106. Кирилюк Н. Політична активність громадян в умовах різних політичних режимів : порівняльний аналіз / Н. Кирилюк // Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 331–338.
107. Клингеманн Х. Поддержка демократии : глобальный анализ 1990–х годов / Х. Клингеманн // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : Т. 2 : Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. – СПб ; М. ; Берлин, 2003. – С. 183–226.
108. Ключник Р. Розвиток теорії та практики демократії : ретроспективний аналіз / Р. Ключник // Західна аналітична група. – 9 липня 2012.
109. Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и ее исторические особенности в России / И. Клямкин // Полис. – 1993. – № 2. – С. 6–25.
110. Козьма В. Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії / В. Козьма // Освіта регіону. – 2011. – № 4. – С. 177–181.
111. Коктыш К. Трансформация политического режима в республике Беларусь. 1990–1999 / К. Коктыш. – М. : МОНФ, 2000. – 188 с.
112. Колісник В. Конституційні засади демократичної трансформації публічної влади на пострадянському просторі та визначальні фактори впливу на цей процес / В. Колісник // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2011 – Вип. 22. – С. 18–25.
113. Колодій А. Багатопартійність і демократизація в Україні : висхідні та низхідні тренди у роки незалежності / А. Колодій // Партійна система сучасної України : еволюція, тенденції та перспективи розвитку. – К. : ІПіЕНД, 2012. – 588 с.
114. Колодій А. Визначення критеріїв та вимірювання демократичності врядування в Україні / А. Колодій // Реформування системи державного управління та державної служби : теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (22 жовтня 2010 р.). – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 29–55.
115. Колодій А. Від “сірої зони” до кольору сонця : Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // Агора. – 2005. – Вип. 1 : Україна – нові перспективи. – С. 9–23.
116. Колодій А. До питання про політичний режим України (спроба транзитивного підходу) / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 84–96.
117. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 275 р.
118. Колодій А. Основи демократії / А. Колодій. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
119. Колодій А. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні / А. Колодій // Політичний процес в Україні : стан та перспективи розвитку. – Львів, 1998. – С. 44–55.

120. Колодій А. Революція, еволюція, трансформація : вибори 2004 і 2006 рр., як вихід на шляху становлення демократичної держави і громадянської нації в Україні / А. Колодій // Розвиток демократії і демократична освіта : зб. матер. IV Міжнар. наук. конф. 28–30 вересня 2006. – К., 2007. – С. 26–35.
121. Кольєр Д. Демократія “з прикметниками” : концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольєр, С. Левіцькі // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 176–206.
122. Кононенко Н. Політичний режим сучасної Росії : чому демократії не вийшло? / Н. Кононенко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4. – С. 244–256.
123. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / К. Геннадій // Наукові записки : Політичні науки. – 2008. – Вип. 3 : “Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.”. – С. 103–117.
124. Кочубей Л. Політичний режим Франції : особливості становлення і розвитку / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 33–44.
125. Крисенко О. Російський політичний режим : інституційна сутність внутрішніх трансформацій / О. Крисенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 76–81.
126. Крыштановская О. Режим Путина : либеральная милитократия? / О. Крыштановская // Pro et Contra. – 2002. – Т. 7. – № 4. – С. 158–180.
127. Кудряченко А. Політичні режими у країнах Західної Європи : загальне і особливе / А. Кудряченко // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 62–71.
128. Кулагин В. Режимный фактор во внешней политике постсоветских государств / В. Кулагин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 115–124.
129. Кутуєв П. Розвиток ленінських режимів : від трансформації до дегенерації / П. Кутуєв // Наукові записки НУКМА : Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 9–15.
130. Куценко О. Зигзаги демократизации политического режима в Украине / О. Куценко // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65–79.
131. Куценко О. Посткоммунистические трансформации : векторы, направления, содержание / О. Куценко, С. Бабенко. – Харьков : Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
132. Лазарев Е. Политическая коррупция : объясняя природу постсоветских трансформаций / Е. Лазарев // Полис. – 2010. – № 2. – С. 117–119.
133. Лазоренко О. Політичні режими : нормативний підхід / О. Лазоренко // Генеза. – 1996. – № 1(4). – С. 235–244.
134. Ларсен С. Крушение и восстановление демократического режима в Португалии (Опыт применения теории игр к анализу исторических событий) / С. Ларсен, Я. Херевик // Полис. – 2004. – № 2. – С. 51–64.

135. *Латигіна Н.* Демократія : реалії versus утопії : монографія / Н. Латигіна. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.
136. *Латигіна Н.* До визначення феномена демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3(6). – С. 20–29.
137. *Латигіна Н.* Українська демократія сьогодні : спроби і помилки / Н. Латигіна // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип. 7. – № 34. – С. 60–78.
138. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-пресс, 2001. – 325 с.
139. *Лейпхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 217–225.
140. *Линц Х.* “Государственность”, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С. 9–30.
141. *Линц Х.* Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия / Х. Линц // Проблемы Восточной Европы. – 1993. – № 39–40.
142. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К. : Філадельфія, 1995. – 470 с.
143. *Липсет С.* Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет, К. Сен, Дж. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 206–219.
144. *Литвин В.* Концепти “дефектної” та “вбудованої” демократії : дефініція та генералізація / В. Литвин // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 6 (62). – С. 68–90.
145. *Литвин В.* Концепти дефектної та вбудованої демократії у сучасній порівняльній політології / В. Литвин // Вісник Дніпропетровського університету : філософія, соціологія, політологія. – 2012. – Т. 20. – № 9/2. – Вип. 22 (3). – С. 200–206.
146. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – №. 4. – С. 140–149.
147. *Личко Б.* Демократія в контексті еволюції суспільства / Б. Личко, С. Назаренко. – Харків, 2000. – 100 с.
148. *Лінц Х.* “Державність”, націоналізм і демократизація / Х. Лінц, А. Степан // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 662–686.
149. *Лоуренс К.* Режимная стабильность и президентская форма правления : роль авторитарного наследия (1951–1990) / К. Лоуренс // Ойкумена. – 2007. – Вып. 5. – С. 45–64.
150. *Лукин А.* Политический идеал и политический режим в постсоветской России / А. Лукин // Pro et Contra. – 2008. – Июль–август. – С. 81–104.
151. *Ляхович В.* Політичні режими Росії та Білорусії / В. Ляхович // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4. – С. 231–243.

-
-
152. *Ляшенко Т.* Політичні режими країн Центральної Азії : нестійка рівновага / Т. Ляшенко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4. – С. 263–273.
153. *Ляшенко Т.* Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії : національний та регіональний аспекти / Т. Ляшенко. – К., 2011. – 288 с.
154. *Магуський В.* Характеристика політичного режиму в Азербайджанській республіці / В. Магуський // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4. – С. 273–284.
155. *Мадатов А.* Демократия : методология исследования, анализ перспектив / А. Мадатов. – М. : Изд-во Алкигамма, 2004. – 128 с.
156. *Мадатов А.* Концепции и модели демократии : проблемы и дилеммы / А. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – М., 1999. – С. 53–62. – (Сер. : Политология ; № 1).
157. *Мазуров И.* Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общие-ственные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39–52.
158. *Макаренко Б.* Консолидация демократии : “детские болезни” постсоветских государств / Б. Макаренко // Полития. – 2002. – № 4. – С. 5–18.
159. *Макаренко В.* Намерения и следствия в политике (К анализу когнитивных элементов демократии) / В. Макаренко // Полис. – 2002. – № 4. – С. 86–97.
160. *Максимова Е.* Индексы демократии как инструмент анализа институционального развития : украинский контекст / Е. Максимова, Л. Даховник // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – № 3. – С. 134–138.
161. *Марчак О.* Основные тенденции и перспективы политической трансформации в Украине в контексте демократического транзита / О. Марчак // Науковий вісник. – Одеса : ОДЕУ, 2007. – Вип. 5 (42). – С. 101–109.
162. *Марчак О.* Политическая трансформация стран СНГ и Центрально-Восточной Европы в контексте единого глобального процесса демократизации / О. Марчак // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2007. – № 9. – С. 335–342.
163. *Марчак О.* Типологии переходных режимов в странах Восточной и Центральной Европы и СНГ / О. Марчак // Наукове пізнання : Методологія та технологія. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. – Вип. 1 (15). – С. 84–88.
164. *Махаматов Т.* Что угрожает демократии в эпоху массового общества? / Т. Махаматов, Л. Яковлева // Вестник Московского университета. – 2006. – С. 44–58. – (Сер. : Философия ; № 5).
165. *Мацієвський Ю.* Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991–2001) / Ю. Мацієвський // Науковий вісник Ужгородського університету : політологія, соціологія, філософія. – 2010. – Вип. 3. – С. 158–163.
166. *Мацієвський Ю.* Між авторитаризмом і демократією : політичний режим після “помаранчевої революції” / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18–32.

-
-
167. *Мацієвський Ю.* “Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 7–22
 168. *Мацієвський Ю.* “Помаранчева революція” крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // Журнал “І”. – 2005. – № 40. – С. 29–39.
 169. *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация : проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
 170. *Медведчук В.* Новий вимір демократії / В. Медведчук. – К., 2001. – 141 с.
 171. *Медушевский А.* Конституционные циклы в Центральной и Восточной Европе / А. Медушевский // Социологический журнал. – 2004. – № 3. – С. 83–119.
 172. *Мельвиль А.* Демократические транзиты / А. Мельвиль // Политология : Лексикон / А. Соловьев. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2007. – С. 123–134.
 173. *Мельвиль А.* Демократические транзиты : теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Мельвиль. – М. : Московский общественный науч. фонд, 1999. – 106 с.
 174. *Мельвиль А.* Демократические транзиты, транзитологические теории и посткоммунистическая Россия / А. Мельвиль // Политическая наука в России : интеллектуальный поиск и реальность : хрестоматия / А. Воскресенский. – М. : МОНФ ; ООО “Издательский центр научных и учебных программ”, 2000. – С. 337–368.
 175. *Мельвиль А.* Демократический транзит в России – сущностная неопределенность процесса и его результата / А. Мельвиль // Космополис : альманах. – 1997. – С. 47–69.
 176. *Мельвиль А.* Как измерить и сравнить уровни демократического развития в разных странах? (По материалам исследовательского проекта “Политический атлас современности”) / А. Мельвиль, Е. Мелешкина, М. Миронюк и др. – М. : МГИМО, 2008. – 135 с.
 177. *Мельвиль А.* Методология “воронки причинности” как промежуточный синтез “структуры и агента” в анализе демократических транзитов / А. Мельвиль // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 54–59.
 178. *Мельвиль А.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Мельвиль // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6–38.
 179. *Мельвиль А.* О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.
 180. *Мельвиль А.* Политический атлас современности : Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / А. Мельвиль, М. Ильин, М. Миронюк и др. – М., 2007. – 272 с.
 181. *Мельвиль А.* Условия демократии и пределы демократизации / А. Мельвиль, Д. Стукал // Полис. – 2011. – № 3. – С. 164–183.
 182. *Мельвиль А.* Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах / А. Мельвиль, Д. Стукал, М. Миронюк. – М. : Изд. дом “Высшей школы экономики”, 2011. – 52 с.

-
-
183. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
 184. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 2. – С. 20–31.
 185. Меркотан К. Демократія як політичний і психологічний компроміс сучасності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 122–129.
 186. МIRONЮК М. Универсальные сравнения с использованием количественных методов анализа (Обзор прецедентов) / М. МIRONЮК, И. Тимофеев, Я. Ваславский // Полис. – 2006. – № 5. – С. 43–76.
 187. Митрохин С. Предпосылки и основные этапы децентрализации государственной власти в России / С. Митрохин // Центр–регионы–местное самоуправление / ред. Г. Люхтерхандт-Михалева, С. Рыженков. – М. ; СПб : Летний сад, 2001. – С. 47–87.
 188. Митрохина Т. Индексный анализ в сравнительной политологии / Т. Митрохина, Ю. Баскакова // Современное общество : человек, власть, экономика. – Саратов, 2002. – С. 108–116.
 189. Морліно Л. Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ ст. / Л. Морліно, В. Садурський ; пер. з англ. О. І. Кислюк. – К. : “Укр. Письменник”, 2012. – 267 с.
 190. Муссоліні Б. Доктрина фашизму [Електронний ресурс] / Б. Муссоліні ; пер. С. Чаплигін. – Режим доступу : <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1932.Mussolini.php>
 191. Наринский М. Демократия в Западной Европе XX века / М. Наринский. – Ин-т всеобщей истории РАН, 1996 – 207 с.
 192. Нестеренко А. Демократия : проблема субъекта / А. Нестеренко // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 49–54.
 193. Никитченко А. Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) / А. Никитченко // Полис. – 1996. – № 5. – С. 53–69.
 194. Никоноров О. Проблеми трансформації політичного режиму в Україні / О. Никоноров // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 19. – С. 17–24.
 195. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С. 82–91.
 196. Новакова О. Особливості демократизації політичної системи України / О. Новакова // Політологічний вісник. – 2008. – Вип. 28. – С. 172–183.
 197. Новакова О. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : монографія / О. Новакова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
 198. Новакова О. “Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 29–37.
 199. Новакова О. Сучасний демократичний транзит : перспективи “другого переходу” / О. Новакова // Політологічні записки : зб. наук. праць. – 2011. – № 4.

-
200. *Новакова О.* Сучасні аспекти розвитку теорії демократичного транзиту / О. Новакова // Політологічні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2010. – № 1.
201. *Новакова О.* Сучасні аспекти розвитку теорії політичного транзиту / О. Новакова // Політологічні записки : зб. наук. праць. – 2009. – № 1. – С. 116–139.
202. *Олійник М.* Особливості демократизації політичного процесу в Україні / М. Олійник // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – 2012. – С. 136–139. – (Сер. : Політологія. – Вип. 136).
203. *Опанасюк В.* Раціональність демократії : від теорії до практики / В. Опанасюк // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 172–178.
204. *Оффе К.* Дилемма одновременности : демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе / К. Оффе // Повороты истории : Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей / ред.-сост. : П. Штыков, С. Шваниц ; науч. ред. В. Гельман. – М. ; СПб : Летний сад, 2003. – Т. 2. – С. 6–22.
205. *Павлишена Ю.* Проблематика авторитаризму розвитку (на прикладі франкістської Іспанії 1960–х – першої половини 1970–х років) / Ю. Павлишена // Вісник Київського міжнародного університету. – 2007. – (Сер. : Міжнародні відносини ; вип. 5).
206. *Паламарчук В.* Український варіант сучасної європейської демократичної держави / В. Паламарчук, О. Литвиненко // Віче. – 2003. – № 5. – С. 37–42.
207. *Паламарчук М.* “Модернізаційний авторитаризм” в Україні : “ілюзія – загроза” / М. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4 (17). – С. 26–30.
208. *Палас Н.* Індекси демократизації Т. Ванханена та організації “Freedom House” як одні з пріоритетних методів визначення рівня демократизації у кінці XIX – початку XXI ст. / Н. Палас // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2010. – № 22. – С. 117–123.
209. *Пастухов В.* Российское демократическое движение : путь к власти / В. Пастухов // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 8–17.
210. *Пахарев А.* Пострадянські політичні режими : між авторитаризмом і демократією / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 13–22.
211. *Пащенко В.* Пострадянські демократичні симуляції та “демократія з прикметниками” / В. Пащенко // Вісник Дніпропетровського університету : філософія, соціологія, політологія. – 2008. – Вип. 18. – С. 524–528.
212. *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа / В. Полохало // Полис. – 1998. – № 3. – С. 3–15.
213. *Полтерович В.* Демократизация и экономический рост / В. Полтерович, В. Попов // Общественные науки и современность. – № 2. – 2007. – С. 13–27.
214. *Полтерович В.* Демократия, качество институтов и экономический рост / В. Полтерович, В. Попов // Прогнозис. – 2006. – № 3. – С. 115–132.

-
-
215. Полтерович В. Институциональные ловушки : есть ли выход? / В. Полтерович // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 3. – С. 5–16.
216. Полтерович В. Концентрация доходов, нестабильность демократии и экономический рост / В. Полтерович, В. Попов, А. Тонис // *Economics and Mathematical Methods*. – 2009. – Vol. 45. – No. 1. – P. 15–29.
217. Полтерович В. Нестабильность демократии в странах, богатых ресурсами / В. Полтерович, В. Попов, А. Тонис // *Экономический журнал ГУ-ВШЭ*. – 2008. – Vol. 12. – № 2. – P. 176–200.
218. Полтерович В. Политика реформ, начальные условия и трансформационный спад / В. Полтерович, П. Катышев // *Экономика и математические методы*. – 2006. – Т. 42. – № 4.
219. Полтерович В. Экономическая политика, качество институтов и механизмы “ресурсного проклятия” / В. Полтерович, В. Попов, А. Тонис. – М. : Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 98 с.
220. Польовий М. Методичні проблеми прогнозування процесів демократичного транзиту / М. Польовий // *Актуальні проблеми політики*. – 2012. – Вип. 47. – С. 57–66.
221. Пономарева Е. Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы : политологический анализ / Е. Пономарева // *Вестник МГИМО-Университета*. – 2009. – № 6 (9). – С. 188–199.
222. Попова О. “Измерительный инструмент” в сравнительной политологии : к вопросу о нерешенных проблемах / О. Попова // *Политэкс (Politex : Политическая экспертиза)*. – 2009. – № 1. – С. 271–291.
223. Постдемократия и демократия (сравнительный анализ) [Электронный ресурс] // *Независимое аналитическое обозрение*. – Режим доступа : <http://www.polit.nnov.ru/2008/12/04/postdemocracy1/>
224. Примуш М. Ідеологія і політичний режим / М. Примуш // *Політика і час*. – 2002. – № 10. – С. 61–66.
225. Прокопчук І. Поняття і типологія демократії / І. Прокопчук // *Людина і політика*. – 2003. – № 3. – С. 97–105.
226. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М., 1999. – 320 с.
227. Пшеворський А. Переходи до демократії / А. Пшеворський // *Політологія : хрестоматія*. – К., 2004. – С. 385–406.
228. Пшеворський А. Переходи до демократії : лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // *Демократія : антологія* / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605–648.
229. Радченко О. Демократичний транзит як механізм реформування державного управління : світові моделі та проблеми застосування / О. Радченко // *Демократичне врядування : науковий вісник*. – 2009. – Вип. 3.
230. Радченко О. Роль і місце авторитаризму в механізмі демократичного транзиту / О. Радченко // *Політологічні записки : зб. наук. праць*. – 2010. – № 1.

-
-
231. Радченко О. Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносин : класичні підходи / О. Радченко, Т. Хомуленко // Державне будівництво. – 2009. – № 1.
232. Радченко О. Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносин : сучасні підходи / О. Радченко // Держава та регіони. – 2009. – С. 160–165. – (Сер. : Державне управління ; № 2).
233. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу : аналіз концепцій / Б. Райковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – С. 32–37.
234. Растоу Д. Переходи до демократії : спроба створення динамічної моделі / Д. Растоу // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–604.
235. Растоу Д. Переходы к демократии : попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
236. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель. – К. : Критика, 2004. – 592 с.
237. Ремізов А. Гібридний політичний режим : деякі проблеми концептуалізації / А. Ремізов // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. – Вип. 3. – С. 67–72.
238. Розов Н. Коллегиально разделенная власть и условия поэтапного становления демократии в России / Н. Розов // Полис. – 2008. – № 5. – С. 74–89.
239. Романова В. Політичний режим у національному та регіональному формуванні / В. Романова // Наукові записки : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2008. – Вип. 38 – С. 257–265.
240. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : монографія / А. Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.
241. Романюк О. “Кінець транзитології” чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 3–15.
242. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35–50.
243. Романюк О. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства / О. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Історія України. – 2001. – № 504. – Вип. 4. – С. 238–245.
244. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 16–28.
245. Романюк О. Посткомуністичні трансформації Болгарії та України : компаративний аналіз / О. Романюк // Дриновський збірник / С. Страшнюк. – Харків ; Софія : Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2007. – Т. 4. – С. 362–372.
246. Романюк О. Посткомуністичні трансформації : демократичний транзит чи полілінійність розвитку? / О. Романюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2008. – № 11. – С. 26–34.
247. Романюк О. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2001. – № 518. – Вип. 3. – С. 71–78.

-
-
248. Романюк О. Праві та ліві тоталітарні режими : спільне і специфічне / О. Романюк // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 55–59.
249. Романюк О. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. Романюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2002. – № 555. – Вип. 4. – С. 16–25.
250. Романюк О. Про часові межі, структуру та особливості змісту процесу трансформації комуністичних суспільств / О. Романюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2007. – № 785. – С. 23–30.
251. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах : спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
252. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) / О. Романюк // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 23–30.
253. Романюк О. Чи може зріла демократія бути неліберальною? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 73–87.
254. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя в Україні : політологічний аналіз : монографія / Ф. Рудич. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 456 с.
255. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя : спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 3–17.
256. Рудич Ф. Політичний режим, політичний клас : специфіка формування, тенденції розвитку / Ф. Рудич // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1. – С. 7–26.
257. Рябушкина В. Современные квазидемократии / В. Рябушкина // Полития. – 2008. – № 4 (51). – С. 105–121.
258. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Р. Саква // Полис. – 1997. – № 1. – С. 61–82.
259. Саламатин В. Политические режимы : к методологии понятий / В. Саламатин. – М. : Прогресс, 1995. – 228 с.
260. Салмин А. Современная демократия : очерки становления / А. Салмин. – М. : Ad Marginem, 1997. – 448 с.
261. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии / Дж. Сартори // Полис. – 2003. – № 3–5.
262. Сарторі Дж. Теорія ухвалення рішень за демократії / Дж. Сарторі // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 715–750.
263. Сergyogina C. Форма правління і політичний режим : взаємозв'язок і взаємодія / С. Сergyogina // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – Вип. 9. – С. 3–13.
264. Скоблик Н. Виміри демократії у англо-американських політологічних дискусіях 1990–1996 рр. / Н. Скоблик // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – С. 71–74. – Сер. : Політологія. Соціологія. Філософія ; вип. 11.

-
-
265. Скрипнюк О. Демократія : Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
266. Сморгунов Л. Сравнительная политология : проблемы и этапы развития / Л. Сморгунов // Вестник Московского университета. – 1999. – (Сер. 12 : Политические науки ; № 2).
267. Сморгунов Л. Сравнительная политология : теория и методология измерения демократии / Л. Сморгунов. – СПб : СПбУ, 1999. – 376 с.
268. Стогова О. Перехід “авторитаризм – демократія” у Східній Європі : проблема використання досвіду транзитології / О. Стогова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2008. – № 11. – С. 34–39.
269. Стогова О. Співсуспільна демократія : теоретична модель і умови її реалізації (етнонаціональний аспект) / О. Стогова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2007. – № 760. – С. 195–201.
270. Сумбатян Ю. Исторический генезис и сущность политических режимов / Ю. Сумбатян // Вестник Московского университета : Политические науки. – 1995. – № 6. – С. 64–73.
271. Сумбатян Ю. Политические режимы в современном мире : сравнительный анализ / Ю. Сумбатян. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 1999. – С. 45–54.
272. Сухонос В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні : антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / В. Сухонос. – Суми : ВДТ “Університетська книга”, 2003. – 336 с.
273. Сухонос В. Консенсусна демократія як формування постіндустріальної держави / В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць : Юридичні і політичні науки. – 2003. – Вип. 19. – С. 44–46.
274. Сухонос В. Право в тоталітарній державі / В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць : Юридичні і політичні науки. – 2000. – Вип. 5. – С. 9–18.
275. Сухонос В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень” / В. Сухонос. – К., 2000. – 168 с.
276. Телилим І. Особливості трансформації політичних систем у країнах пострадянського простору / І. Телилим // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – Севастополь : СевНТУ, 2011. – С. 141–144. – (Сер. : Політологія ; вип. 123).
277. Терборн Г. Неопределенные идеалы и неясные результаты : демократия, гражданское общество, права человека и социальная справедливость / Г. Терборн // Социологическое обозрение. – Т. 3. – 2003. – № 3.
278. Тітар І. Консолідація демократії : ознаки, модель і процес / І. Тітар // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – 2008. – № 10. – С. 93–97.
279. Тимчук О. Політико-правові особливості сучасних авторитарних політичних режимів / О. Тимчук // Вісник Запорізького національного університету : Юридичні науки. – 2009. – № 2. – С. 48–53.

-
-
280. *Тимчук О.* Політичні режими країн Латинської Америки : порівняльно-правовий аналіз / О. Тимчук // Держава та регіони : Право. – 2007. – № 4. – С. 94–99.
281. *Титар И.* Консолидация демократии : проблема определения понятия / И. Титар // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2008. – №. 4. – С. 39–54.
282. *Трипольський В.* Демократія і влада / В. Трипольський. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 174 с.
283. *Туровский Р.* Региональные политические режимы в России : к методологии анализа / Р. Туровский // Полис. – 2009. – № 2. – С. 77–96.
284. *Умланд А.* Электоральный авторитаризм на постсоветском пространстве / У. Андреас // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 1. – С. 191–195.
285. *Федорчак Т.* Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії / Т. Федорчак // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 1. – С. 17–23.
286. *Фисун А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
287. *Фисун А.* К переосмыслению постсоветской политики : неопатримониальная интерпретация / А. Фисун // Политическая концептология. – 2010. – № 4. – С. 158–187.
288. *Фисун А.* Неопатримониальные политические системы : основные особенности / А. Фисун // Проблемы демократии в реформируемой Украине. – Харьков : ХГУ, 1997. – С. 57–62.
289. *Фисун А.* Постсоветские неопатримониальные режимы : генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – Т. 39. – № 6. – С. 8–28.
290. *Фисун А.* Постсоветские политические режимы : “новые демократии” или неопатримониальные системы? / А. Фисун // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 456. – Ч. 1. – С. 15–18.
291. *Фисун А.* Украинская неопатримониальная демократия : формирование, специфика и тенденции развития / А. Фисун // Ойкумена : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2011. – Вып. 8. – С. 119–127.
292. *Фісун О.* Античні витоки демократичної теорії : метаморфози полісу та парадокси архе / О. Фісун // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2008. – № 11. – С. 6–14.
293. *Фісун О.* Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації / О. Фісун // Національна безпека України. – 2004. – С. 3–11.
294. *Фісун О.* “Незахідні” політичні режими : контури типології / О. Фісун // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 470. – С. 22–31.
295. *Фісун О.* Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / О. Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4–7.

-
-
296. *Фісун О.* Політико-режимна трансформація України : дилеми неопатримоніального розвитку / О. Фісун // Політичний розвиток України на сучасному етапі. – К. : Стилос, 2002. – С. 4–14.
297. *Фісун О.* Помаранчева революція і демократична консолідація / О. Фісун // Агора : Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – 2006. – Вип. 4. – С. 52–57.
298. *Фісун О.* Пострадянські політичні режими : неопатримоніальна інтерпретація / О. Фісун // Агора : Україна – нові перспективи. – 2005. – Вип. 1. – С. 24–33.
299. *Хабданк-Колачковска С.* Страны переходного периода 2013 : Авторитарная агрессия и давление режима строгой экономии / С. Хабданк-Колачковска. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 14 с.
300. *Хабермас Ю.* Постнациональная констелляция и будущее демократии / Ю. Хабермас // Логос. – 2003. – № 4–5 (39). – С. 105–152.
301. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.
302. *Хантингтон С.* Третья Волна : демократизация на исходе 20 века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
303. *Харитонова О.* Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей / О. Харитонова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70–79.
304. *Харитонова О.* Недемократические политические режимы / О. Харитонова // Политическая наука. – 2012. – № 3 : Политические режимы в XXI веке : Институциональная устойчивость и трансформации. – С. 9–30.
305. *Хейл Г.* Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6–21.
306. *Херпфер К.* Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Центральной и Восточной Европы (1991–1998) / К. Херпфер // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123–150.
307. *Хинтба И.* Три этапа эволюции транзитологии : на пути к четвертому? / И. Хинтба // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2008. – С. 20–34. – (Сер. : Политология ; № 2).
308. *Ходаківська Л.* Сутність концепцій демократичного елітизму / Л. Ходаківська // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 16. – С. 119–124.
309. *Хорос В.* Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Хорос, Т. Ворожейкина, И. Зевелев и др. – М. : Институт мировой экономики и международных отношений (Российская академия наук), 1996. – С. 92–108.
310. *Хорос В.* Авторитаризм и демократия в третьем мире / В. Хорос, М. Чешков // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 7. – С. 32–41.
311. *Хорошилов О.* Український варіант демократизації / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 52–57.
312. *Хэнсон Ф.* Федерализм с российским лицом : региональное неравенство и региональные бюджеты / Ф. Хэнсон // Федеральная реформа 2000–2004. –

- Т. 2. : Стратегии, институты, проблемы / ред. Н. Петров. – М. : МОНФ, 2005. – С. 436–464.
313. *Цапф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
314. *Цветков В.* Демократія. Управління. Бюрократія : В контексті модернізації українського суспільства / В. Цветков, В. Горбатенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 344 с.
315. *Цокур Є.* Матриця взаємозалежності моделі громадянського суспільства, джерел легітимності ти типу політичного режиму / Є. Цокур // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 84. – С. 83–91.
316. *Цыганков А.* Политология Роберта Даля / А. Цыганков // Социально-политические исследования. – 1990. – № 10. – С. 87–97.
317. *Цыганков А.* Современные политические режимы : структура, типология, динамика : учеб. пособие / А. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 295 с.
318. *Чабанна М.* Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця / М. Чабанна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 83–92.
319. *Черінько І.* Парламентарні монархії Європи як різновид політичного режиму / І. Черінько // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 (55–56). – С. 152–161.
320. *Чилкот Р.* Теории сравнительной политологии : В поисках парадигмы / Р. Чилкот. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 560 с.
321. *Шадріна О.* Політичний режим як критерій латентності політичних відносин / О. Шадріна // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – 2012. – С. 149–153. – (Сер. : Політологія ; вип. 136).
322. *Шапиро И.* Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / И. Шапиро // Полис. – 2001. – № 3. – С. 6–15.
323. *Шведа Ю.* Демократія та вибори за С. Хантінгтоном / Ю. Шведа // Політичний процес в Україні у 2004 році : регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / упоряд. А. Романюк, Л. Скочилиас. – Львів : ЦПД, 2005. – С. 13–22.
324. *Шведа Ю.* Здобутки та парадокси демократичних перетворень в Україні в контексті теорії “хвиль демократизації” С. Хантінгтона / Ю. Шведа // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2007. – С. 299–302. – (Сер. : Політологія. Соціологія. Філософія ; вип. 5–6).
325. *Шведа Ю.* Індикатори демократизації Тату Ванханена / Ю. Шведа // Вибори та демократія. – 2009. – № 4 (22). – С. 44–52.
326. *Швець В.* Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі / В. Швець, Ю. Шайхалієва // Віче. – 2010. – № 17. – С. 13–16.
327. *Шедлер А.* Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 688–714.
328. *Шипунов Г.* Гібридні політичні режими : основні підходи до концептуалізації та індикатори визначення / Г. Шипунов // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2006. – С. 131–137. – (Сер. : Політологія. Соціологія. Філософія ; вип. 4).

329. *Шипунов Г.* Категорія “політичний режим” : суть та основні підходи щодо визначення / Г. Шипунов // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 235–242.
330. *Шипунов Г.* Методологія аналізу суспільств, що трансформуються : транзитологічний підхід / Г. Шипунов // Політична наука в Україні : стан і перспективи : матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / уклад. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів : ЦПД, 2008. – 308 с.
331. *Шипунов Г.* Особливості становлення транзитології як напряму політичної науки / Г. Шипунов // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 17. – С. 123–130.
332. *Шипунов Г.* Теоретичне підґрунтя використання поняття “гібридний політичний режим” в контексті аналізу перехідних процесів (транзиту політичних режимів) на пострадянському просторі / Г. Шипунов // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2007. – С. 90–95. – (Сер. : Політологія. Соціологія. Філософія ; вип. 5–6).
333. *Шмиттер Ф.* Будущее демократии : можно ли рассматривать его через призму масштаба? / Ф. Шмиттер // Логос. – 2004. – № 2. – С. 137–156.
334. *Шмиттер Ф.* Дилеммы и угрозы демократии / Ф. Шмиттер // Пределы власти. – 1994. – № 1. – С. 187–198.
335. *Шмиттер Ф.* Что есть демократия... и чем она не является / Ф. Шмиттер, Т. Карл // Диалог. – 1993. – № 2. – С. 39–46.
336. *Шмиттер Ф.* Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? / Ф. Шмиттер // Демократія : антологія / О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 207–214.
337. *Эванс П.* Бюрократия и экономический рост : межстрановой анализ воздействия “веберианизации” государственного аппарата на экономический рост / П. Эванс, Дж. Раух // Экономическая социология. – 2006. – Т. 7. – № 1. – С. 38–60.
338. *Эйзенштадт Ш.* Парадокс демократических режимов : хрупкость и изменяемость / Ш. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 2. – С. 67–81.
339. *Эйзенштадт Ш.* Парадокс демократических режимов : хрупкость и изменяемость / Ш. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 3. – С. 81–95.
340. *Юшкевич А.* Консолидированная демократия : проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1(7). – С. 82–89.
341. *Яковлев М.* Ізоморфізація інститутів постдемократій і дефектних демократій : спроба логічного аналізу / М. Яковлев // Магістеріум : Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 39–45.
342. *Якушик В.* Государство переходного типа (вопросы теории) / В. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – 198 с.
343. *Якушик В.* Різновиди політичних режимів / В. Якушик // Віче. – 1995. – № 9. – С. 129–133.
344. *Якушик В.* Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19–36.

-
-
345. 2011–2012 Press Freedom Index : How the index is compiled. – Reporters without borders for press freedom. – 2 p.
346. 2013 Human Development Report. The Rise of the South : Human Progress in a Diverse World. – United Nations Development Programme, 2013. – 216 p.
347. 2013 World Press Freedom Index : Dashed hopes after spring. – Reporters without borders for press freedom, 2013. – 26 p.
348. *Abeyasinghe R.* Democracy, Political stability, and Developing Country Growth : Theory and Evidence / Ranmali Abeyasinghe. – Illinois Wesleyan University, 2004. – 37 p.
349. *Abdallah S.* The Happy Planet Index : 2012 Report. A global index of sustainable well-being / Saamah Abdallah, Juliet Michaelson, Sagar Shah, Laura Stoll, Nic Marks. – London : New economic foundation, 2012. – 28 p.
350. *Acemoglu D.* Economic Backwardness in Political Perspective / Daron Acemoglu, James Robinson // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100. – P. 115–131.
351. *Acemoglu D.* Emergence and Persistence of Inefficient States / Daron Acemoglu, Davide Ticchi, Andrea Vindigni // Journal of the European Economic Association. – 2011. – Vol. 9. – No. 2. – P. 177–208.
352. *Acemoglu D.* Income and Democracy / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson, Pierre Yared // American Economic Review. – 2008. – Vol. 98. – No. 3. – P. 808–842.
353. *Acemoglu D.* Kleptocracy and Divide-and-Rule : A Model of Personal Rule / Daron Acemoglu, James Robinson, Thierry Verdier // Journal of the European Economic Association. – 2004. – Vol. 2. – No. 2–3. – P. 162–192.
354. *Acemoglu D.* Political economy under weak institutions : Do juntas lead to personal rule? / Daron Acemoglu, Georgy Egorov, Konstantin Sonin // American economic review. – 2009. – Vol. 99. – No. 2. – P. 298–303.
355. *Acemoglu D.* Politics and Economics in Weak and Strong States / Daron Acemoglu // Journal of Monetary Economics. – 2005. – Vol. 52. – P. 1199–1226.
356. *Adams W.* The future of sustainability : Re-thinking environment and development in the twenty-first century / W. Adams. – Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 2006. – 19 p.
357. *Adcock R.* Democracy and Dichotomies : A Pragmatic Approach to Choices about Concepts / Robert Adcock, David Collier // Annual Review of Political Science. – 1999. – Vol. 2. – P. 537–565.
358. *Adcock R.* Measurement Validity : A Shared Standard for Qualitative and Quantitative Research / Robert Adcock, David Collier // American Political Science Review. – 2001. – Vol. 95. – No. 3. – P. 529–545.
359. *Akhmedov A.* Opportunistic Political Cycles : Test in a Young Democracy Setting / Akhmed Akhmedov, Alexei Ravichev, Ekaterina Zhuravskaya // Quarterly Journal of Economics. – 2004. – Vol. 119. – No. 4. – P. 1301–1338.
360. *Alesina A.* Distributive Politics and Economic Growth / Alberto Alesina, Dani Rodrik // Quarterly Journal of Economics. – 1994. Vol. 109. – No. 2. – P. 465–490.

-
-
361. *Alesina A.* Income Distribution, Political Instability, and Investment / Alberto Alesina, Roberto Perotti // *European Economic Review*. – 1996. – Vol. 40. – No. 6. – P. 1203–1228.
362. *Alesina A.* Political Instability and Economic Growth / Alberto Alesina, Sule Oezler, Nouriel Roubini, Phillip Swagel // *Journal of Economic Growth*. – 1996. – Vol. 1. – No. 2. – P. 189–211.
363. *Alesina A.* The Political Economy of Growth : A Critical Survey of the Recent Literature / Alberto Alesina, Roberto Perotti // *The World Bank Economic Review*. – 1994. – Vol. 8. – No. 3. – P. 351–371.
364. *Alesina A.* Why are stabilizations delayed? / Alberto Alesina, Allan Drazen // *American Economic Review*. – 1991. – Vol. 81. – No. 5. – P. 1170–1188.
365. *Almeida H.* Democracy and the Variability of Economic Performance / Heitor Almeida, Daniel Ferreira // *Economics and Politics*. – 2002. – Vol. 14. – No. 3. – P. 225–257.
366. *Alvarez M.* Classifying Political Regimes / Michael Alvarez, José A. Cheibub, Fernando Limongi, Adam Przeworski // *Studies in Comparative International Development*. – 1996. – Vol. 31. – No. 2. – P. 529–546.
367. *Alvarez M.* Controlling Democracy : The principal agent problems in election administration / Michael Alvarez, Thad Hall // *The Policy Studies Journal*. – 2006. – Vol. 34. – No. 4. – P. 491–510.
368. *Altman D.* Assessing the Quality of Democracy : Freedom, Competitiveness and Participation in Eighteen Latin American Countries / David Altman, Ан bal Pérez-Lic n // *Democratization*. – 2002. – Vol. 9. – No. 2. – P. 85–100.
369. *Almond G.* Capitalism and Democracy / Gabriel Almond // *Political Science and Politics*. – 1992. – Vol. 24. – No. 3. – P. 467–474.
370. *Arce M.* Low-Intensity Democracy Revisited : The Effects of Economic Liberalization on Political Activity in Latin America / M. Arce, P. Bellinger // *World Politics*. – 2007. – Vol. 60. – No. 1. – P. 97–121.
371. *Auslund A.* How to stabilize : lessons from post-communist countries / Anders Auslund, Peter Boone, Simon Johnson // *Brookings Papers on Economic Activity*. – 1996. – Vol. 1. – P. 217–291.
372. *Banducci S.* Minority representation, empowerment, and participation / Susan A. Banducci, Todd Donovan, Jeffrey A. Karp // *The Journal of Politics*. – 2004. – Vol. 66. – No. 2. – P. 534–556.
373. *Bardhan K.* UNDP's Gender-Related Indices : A Critical Review / Kalpana Bardhan, Stephan Klasen // *World Development*. – 1999. – Vol. 27. – No. 6. – P. 985–1010.
374. *Barro R.* A Cross-Country Study of Growth, Saving, and Government / Robert Barro // *NBER Working Paper*. – 1989. – No 2855. – 57 p.
375. *Barro R.* Democracy and growth / Robert Barro // *Journal of Economic Growth*. – 1996. – Vol. 1. – P. 1–27.
376. *Barro R.* Determinants of Democracy / R. Barro // *The Journal of Political Economy*. – 1999. – Vol. 107. – No. 6. – P. 158–183.
377. *Barro R.* Economic Growth in a Cross Section of Countries / Robert Barro // *Quarterly Journal of Economics*. – 1992. – Vol. 106. – P. 407–443.

-
-
378. *Barro R.* Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth / Robert Barro // *Journal of Political Economy*. – 1990. – Vol. 98. – No. 5. – P. 103–125.
379. *Barro R.* Losers and Winners in Economic Growth / Robert J. Barro, Jong-Wha Lee // *NBER Working Paper*. – 1993. – No. 4341. – 59 p.
380. *Baum M.* The Political economy of growth : democracy and human capital / Matthew A. Baum, David A. Lake // *American Journal of Political Science*. – 2003. – Vol. 47. – No. 2. – P. 333–347.
381. *Behrend J.* The unevenness of democracy at the subnational level : Provincial closed games in Argentina / Jacqueline Behrend // *Latin American Research Review*. – 2011. – Vol. 46. – No. 1. – P. 150–176.
382. *Benton A.* Bottom-up challenges to national democracy : Latin America's (legal) subnational authoritarian enclaves, the case of Mexico / Allyson Lucinda Benton // *Comparative Politics*. – 2012. – Vol. 44. – No. 3. – P. 253–271.
383. *Berg A.* The evolution of output in transition economies : explaining the differences / Andrew Berg, Eduardo Borensztein, Ratna Sahay, Jeromin Zettelmeyer // Washington : International Monetary Fund. – IMF Working Paper. – 1999. – Vol. 9973. – 81 p.
384. *Besley T.* Making Autocracy Work / Timothy Besley, Masayuki Kudamatsu. – London : The Suntory Centre, London School of Economics and Political Science, 2007. – 75 p.
385. *Besley T.* The Political Economy of Government Responsiveness : Theory and Evidence from India / Timothy Besley, Robin Burgess // *Quarterly Journal of Economics*. – 2002. – Vol. 117. – No. 4. – P. 1415–1451.
386. *Bhagwati J.* Democracy and Development : New Thinking on an Old Question / Jagdish Bhagwati // *Indian Economic Review*. – 1995. – Vol. 30. – No. 1. – P. 1–18.
387. *Bogaards M.* How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / Matthijs Bogaards // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – No. 2. – P. 399–423.
388. *Boix C.* A Complete Dataset of Political Regimes, 1800–2007 / C. Boix, M. Miller, S. Rosato // *Comparative Political Studies*. – 2011 (Forthcoming).
389. *Boix C.* Endogenous Democratization / Carles Boix, Susan C. Stokes // *World Politics*. – 2003. – Vol. 55. – No. 4. – P. 517–549.
390. *Bollen K.* Liberal Democracy : Validity and Method Factors in Cross-National Measures / Kenneth Bollen // *American Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 37. – No. 4. – P. 1207–1230.
391. *Borges A.* Rethinking State Politics : The Withering of State Dominant Machines in Brazil / Andre Borges // *Brazilian Political Science Review*. – 2007. – Vol. 1. – No. 2. – P. 108–136.
392. *Bovens M.* Analyzing and Assessing Accountability : A Conceptual Framework / Mark Bovens // *European Law Journal*. – 2007. – Vol. 13. – No. 4. – P. 447–468.
393. *Bowman K.* Measuring Political Democracy : Case Expertise, Data Adequacy, and Central America / K. Bowman, F. Lehoucq, J. Mahoney // *Comparative Political Studies*. – 2005. – Vol. 38. – No. 8. – P. 939–970.

-
-
394. Bribe Payers Index 2011. – Transparency International, 2011. – 30 p.
395. *Brownlee J.* Portents of Pluralism : How Hybrid Regimes Affect Democratic Transitions / Jason Brownlee // *American Journal of Political Science*. – 2009. – Vol. 53. – No. 3. – P. 515–532.
396. *Brumberg D.* The Trap of Liberalized Autocracy / Daniel Brumberg // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 4. – P. 56–68.
397. *Brusis M.* Designing Sustainable Governance Indicators 2011 : Criteria and Methodology / Martin Brusis, Jürg Siegmund. – Göttersloh : Bertelsmann Stiftung. – 25 p.
398. *Brym R.* The Size, Composition, and Dynamics of the Russian State Bureaucracy in the 1990s / Robert J. Brym, Vladimir Gimpelson // *Slavic Review*. – 2004. – Vol. 63. – No 1. – P. 90–112.
399. *Bühlmann M.* Democracy Barometer. Codebook for Blueprint : Dataset Version 3 / Marc Bühlmann, Wolfgang Merkel, Lisa Müller and other. – Aarau : Zentrum für Demokratie, 2013. – 60 p.
400. *Bühlmann M.* The Quality of Democracy : Democracy Barometer for Established Democracies / Marc Bühlmann, Wolfgang Merkel, Bernhard Wessels // *Challenges to Democracy in the 21st Century*, 2007. – Working Paper. – No. 10. – 62 p.
401. *Bunce V.* The Political Economy of Postsocialism / Valerie Bunce // *Slavic Review*. – 1999. – Vol. 58. – No. 4. – P. 756–793.
402. *Burke P.* Economic Growth and Political Survival / Paul J. Burke // *The B. E. Journal of Macroeconomics*. – 2012. – Vol. 12. – No. 1. – P. 1–42.
403. *Burkhart R.* Comparative Democracy : The Economic Development Thesis / Ross Burkhardt, Michael Lewis-Beck // *American Political Science Review*. – 1994. – Vol. 88. – No. 4. – P. 903–910.
404. *Bulte E.* Resource Abundance, Poverty and Development / Erwin H. Bulte, Richard Damania, Robert T. Deacon // *Agricultural and Development Economics Division of the Food and Agriculture Organization of the United Nations Working Papers*. – 2004. – No. 0403. – 31 p.
405. *Calvo E.* The Governor's Backyard : A Seat-Vote Model of Electoral Reform for Subnational Multiparty Races / Ernesto Calvo, Juan Pablo Micozzi // *Journal of Politics*. – 2005. – Vol. 67. – No. 4. – P. 1050–1074.
406. *Campbell D.* Democracy Ranking 2012 (Scores) / David Campbell, Paul Pözlzbauer, Thorsten D. Barth. – Vienna : Democracy Ranking, 2012. – 3 p.
407. *Campbell D.* The Basic Concept for the Democracy Ranking of the Quality of Democracy / David Campbell. – Vienna : Democracy Ranking, 2008. – 50 p.
408. *Campbell D.* The Democracy Ranking 2008 of the Quality of Democracy : Method and Ranking Outcome / David Campbell, Georg Pözlzbauer. – Vienna : Democracy Ranking, 2008. – 26 p.
409. *Carothers T.* The End of the Transition Paradigm / Thomas Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 1 – P. 5–21.
410. *Carothers T.* The “Sequencing” Fallacy / Thomas Carothers // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18. – No. 1. – P. 12–27.

-
-
411. *Chang Y.* Exit Polls : Refugee Assessments of North Korea's Transition / Yoonok Chang, Stephan Haggard, Marcus Noland // Peterson Institute for International Economics. – Working Paper. – 2008. – No. WP 08–1.
 412. *Charron N.* Which Dictators Produce Quality off Government? / Nicholas Charron, Victor Lapuente // Studies in Comparative International Development. – 2011. – Vol. 46. – No. 4. – P. 397–423.
 413. *Chavez R.* The Construction of the Rule of Law in Argentina : A Tale of Two Provinces / Rebecca Bill Chavez // Comparative Politics. – 2003. – Vol. 35. – No. 4. – P. 417–437.
 414. *Cheibub J. A.* Democracy and dictatorship revisited / J. A. Cheibub, J. Gandhi, J. R. Vreeland // Public Choice. – 2010. – Vol. 143. – P. 67–101.
 415. *Chen L.* Development First, Democracy Later? Or Democracy First, Development Later? The Controversy over Development and Democracy / Liang-chih Chen // Paper presented at the annual meeting of the Southern Political Science Association, Hotel InterContinental, New Orleans, Jan 03, 2007. – 36 p.
 416. *Cheung S.* The curse of democracy as an instrument of reform in collapsed communist economies / Steven N. S. Cheung // Contemporary Economic Policy. – 1998. – Vol. 16. – No. 2. – P. 247–249.
 417. *Clague C.* Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies / Christopher Clague, Philip Keefer, Stephen Knack, Mancur Olson // Journal of Economic Growth. – 1996. – Vol. 1. – No. 2. – P. 243–276.
 418. *Collier D.* Democracy with Adjectives : Conceptual Innovation in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – P. 430–451.
 419. *Coppedge M.* Conceptualizing and Measuring Democracy : A New Approach / M. Coppedge, J. Gerring, D. Altman, M. Bernhard, S. Fish and other // Perspectives on Politics. – 2011. – Vol. 9. – No. 2. – P. 247–267.
 420. *Coppedge M.* Global Standards, Local Knowledge : The Varieties Of Democracy / M. Coppedge, J. Gerring, S. I. Lindberg // V-Dem Institute. – 2012. – Version 1.0. – 61 p.
 421. *Coppedge M.* Two persistent dimensions of democracy : Contestation and inclusiveness / M. Coppedge, A. Alvarez, C. Maldonado // Journal of Politics. – 2008. – Vol. 70. – No. 3. – P. 632–647.
 422. Corruption Perceptions Index 2010 : In detail [Electronic resource]. – Transparency International, 2010. – Access mode : http://www.transparency.org/cpi2010/in_detail
 423. Corruption Perceptions Index 2011 [Electronic resource]. – Transparency International, 2011. – Access mode : <http://transparency.org/cpi2011>
 424. Corruption Perceptions Index 2012 [Electronic resource]. – Transparency International, 2012. – Access mode : <http://www.transparency.org/cpi2012/>
 425. Country Rankings [Electronic resource]. – The Index of Economic Freedom. – The Heritage Foundation. – Access mode : <http://www.heritage.org/index/ranking#>
 426. *Cox G.* Authoritarian elections and leadership succession, 1975–2000 / Gary W. Cox. – San Diego : University of California. – Department of Political Science, 2007. – 21 p.

-
-
427. *Croissant A.* From Transition to Defective Democracy : Mapping Asian Democratization / Aurel Croissant // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 156–178.
428. *Croissant A.* Legislative powers, veto players, and the emergence of delegative democracy : A comparison of presidentialism in the Philippines and South Korea / Aurel Croissant // Democratization. – 2003. – Vol. 10. – No. 3. – P. 68–98.
429. *Crouch C.* Coping with Post-Democracy / Colin Crouch // Fabian Ideas. – 2000. – Vol. 598.
430. *Darden K.* The Great Divide : Literacy, Nationalism, and the Communist Collapse / Keith Darden, Anna Grzymala-Busse // World Politics. – 2006. – Vol. 59. – P. 83–115.
431. *De Melo M.* Patterns of transition from plan to market / Martha de Melo, Alan Gelb, Cevdet Denizer // World Bank Economic Review. – 1996. – Vol. 10. – P. 397–424.
432. Democracy index 2012: Democracy at a standstill [Electronic resource]. – Economist Intelligence Unit, 2013. – Access mode : https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034
433. *Diamond L.* A Fourth Wave or False Start? Democracy After the Arab Spring / Larry Diamond // Foreign Affairs. – 2011.
434. *Diamond L.* The Democratic Rollback : The Resurgence of the Predatory State / Larry Diamond // Foreign Affairs. – March/April 2008.
435. *Diamond L.* The Quality of Democracy : An Overview / Larry Diamond, Leonardo Morlino // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15. – No. 4. – P. 20–31.
436. *Diamond L.* The State of Democratization at the Beginning of the 21st Century / Larry Diamond // The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations. – 2005. – Vol. 11. – No. 1. – P. 13–18.
437. *Diamond L.* Thinking About Hybrid Regimes / Larry Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 21–35.
438. *Doorenspleet R.* Reassessing the Three Waves of Democratization / Renske Doorenspleet // World Politics. – 2000. – Vol. 52. – No. 3. – P. 384–406.
439. *Doucouliafos H.* Democracy and economic growth : a meta-analysis / Hristos Doucouliagos, Mehmet Ulubasoglu // American Journal of Political Sciences. – 2008. – Vol. 52. – No. 1. – P. 61–83.
440. *Doyle M.* Liberalism and World Politics / Michael W. Doyle // American Political Science Review. – 1986. – Vol. 80. – No. 4. – P. 1151–1169.
441. *Drury C.* Corruption, Democracy, and Economic Growth / Cooper Drury, Jonathan Kriekhaus, Michael Lusztig // International Political Science Review. – 2006. – Vol. 27. – No. 2. – P. 121–136.
442. *Durazo Herrmann J.* Neo-patrimonialism and subnational authoritarianism in Mexico : The case of Oaxaca / Julian Durazo Herrmann // Journal of Politics in Latin America. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 85–112.
443. *Egorov G.* Dictators and their viziers : Agency problems in dictatorships / Georgy Egorov, Konstantin Sonin // William Davidson institute. – Working paper. – 2005. – No. 735. – 35 p.

-
-
444. *Egorov G.* Dictators and their Viziers : Endogenizing the Loyalty-Competence Trade-off / Georgy Egorov, Konstantin Sonin // *Journal of the European Economic Association*. – 2011. – Vol. 9. – No. 5. – P. 903–930.
445. *Elgie R.* Varieties of Semi-Presidentialism and Their Impact on Nascent Democracies / Robert Elgie // *Taiwan Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 3. – No. 2. – P. 53–71.
446. *Ellman M.* The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines / Michael Ellman // *Cambridge Journal of Economics*. – 2000. – Vol. 24. – P. 603–630.
447. *Empter S.* Sustainable Governance Indicators 2009 – An Introduction / Stefan Empter, Josef Janning // *Sustainable Governance Indicators 2009. Policy Performance and Executive Capacity in the OECD*. – Gütersloh : Verlag Bertelsmann Stiftung, 2009. – P. 9–18.
448. *Epstein D.* Democratic Transitions / David Epstein, Robert Bates, Jack Goldstone, Ida Kristensen, Sharyn O'Halloran // *American Journal of Political Science*. – 2006. – Vol. 50. – P. 551–569.
449. *Eskeland G.* Corruption under Moral Hazard / Gunnar Eskeland, Henrik Thiele // *World Bank Policy Research Working Paper*. – 1999. – Vol. 2204. – 43 p.
450. *Etzioni A.* Should We Support Illiberal Religious Democracies? / Amitai Etzioni // *The Political Quarterly*. – 2011. – Vol. 82. – No. 4. – P. 567–573.
451. *Falleti T.* A Sequential Theory of Decentralization : Latin American Cases in Comparative Perspective / Tulia Falleti // *American Political Science Review*. – 2005. – Vol. 99. – No. 3. – P. 327–346.
452. *Fidrmuc J.* Economic Reform, Democracy and Growth during Post-communist Transition / Jan Fidrmuc // *European Journal of Political Economy*. – 2003. – Vol. 19. – No. 3. – P. 583–604.
453. *Fox J.* Latin America's emerging local politics / Jonathan Fox // *Journal of Democracy*. – 1994. – Vol. 5. – No. 2. – P. 105–116.
454. *Fox J.* State-Society Relations in Mexico : Historical Legacies and Contemporary Trends / Jonathan Fox // *Latin American Research Review*. – 2002. – Vol. 35. – No. 2. – P. 183–203.
455. *Fox J.* The difficult transition from Clientelism to Citizenship : Lessons from Mexico / Jonathan Fox // *World Politics*. – 1994. – Vol. 46. – No. 2. – P. 151–184.
456. *Freedom in the world 2013 : democratic breakthroughs in the balance* [Electronic resource]. – Freedom House, 2013. – Access mode : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet%20-%20for%20Web.pdf>
457. *Freedom of the Press* [Electronic resource]. – Freedom House. – Access mode : <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-press>
458. *Freedom of the Press 2013 : Middle East Volatility Amid Global Decline*. – Freedom House, 2013. – 41 p.
459. *Frye T.* The Invisible Hand and The Grabbing Hand / Timothy Frye, Andrei Shleifer // *American Economic Review*. – 1997. – Vol. 87. – No. 2. – P. 354–358.

-
-
460. *Frye T.* The Perils of Polarization : Economic Performance in the Postcommunist World / Timothy Frye // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – P. 308–337.
461. *Gandhi J.* Authoritarian institutions and the survival of autocrats / J. Gandhi, A. Przeworski // Comparative political studies. – 2007. – Vol. 40. – No. 11. – P. 1279–1301.
462. *Gandhi J.* Cooperation, cooptation, and rebellion under dictatorship / Jennifer Gandhi, Adam Przeworski // Economics & politics. – 2006. – Vol. 18. – No. 1. – P. 1–26.
463. *Gandhi J.* Elections Under Authoritarianism / Jennifer Gandhi, Ellen Lust-Okar // Annual Review of Political Science. – 2009. – Vol. 12. – No. 1. – P. 403–422.
464. *Garman C.* Fiscal decentralization : A political theory with Latin American cases / Christopher Garman, Stephan Haggard, Eliza Willis // World Politics. – 2001. – Vol. 53. – P. 205–336.
465. *Gartzke E.* Economic Freedom and Peace / Erik Gartzke // Economic Freedom of the World : 2005 Annual Report. – 2005. – P. 29–44.
466. *Geddes B.* Authoritarian Breakdown / Barbara Geddes // UCLA Los Angeles : Department of Political Science, 2004. – 35 p.
467. *Geddes B.* Minimum-winning coalitions and personalization in authoritarian regimes / B. Geddes // Paper prepared for presentation at the annual meetings of the American Political Science Association. – Chicago, September 2–5 2004. – 32 p.
468. *Geddes B.* New Data on Autocratic Breakdown and Regime Transitions [Electronic resource] / Barbara Geddes, Joseph Wright, Erica Frantz. – National Science Foundation, 2013. – Access mode : <http://dictators.la.psu.edu/>
469. *Geddes B.* What do we know about democratization after twenty years? / Barbara Geddes // Annual review in political science. – 1999. – Vol. 2. – P. 115–144.
470. *Gel'man V.* Political Opposition in Russia : A Dying Species? / Vladimir Gel'man // Post-Soviet Affairs. – 2005. – Vol. 21. – No. 3. – P. 226–246.
471. *Gel'man V.* Regime Transition, Uncertainty and Prospects for Democratization : The Politics of Russia's Regions in a Comparative Perspective / Vladimir Gel'man // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol. 5. – No. 6. – P. 939–956.
472. *Gerring J.* Measuring democracy : A multidimensional, tiered, and historical approach / J. Gerring, M. Coppedge, J. Elklit, A. Hicken and other. – Working paper, 2009.
473. *Gervasoni C.* A Rentier Theory of Subnational Democracy : The Politically Regressive Effects of Fiscal Federalism in Argentina / Carlos Gervasoni. – Notre Dame, Indiana, 2011. – 424 p.
474. *Gervasoni C.* Measuring variance in subnational regimes : results from an expert-based operationalization off democracy in the Argentine Provinces / Carlos Gervasoni // Journal of Politics in Latin America. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 13–52.

-
-
475. *Gervasoni C.* Subnational Democracy in (Cross-National) Comparative Perspective : Objective Measures with Application to Argentina, Brazil, Canada, Mexico, Uruguay and the United States / Carlos Gervasoni // Prepared for delivery at the 2012 Annual Meeting of the American Political Science Association. – New Orleans, August 30 – September 2, 2012. – 33 p.
476. *Gibson E.* Boundary Control : Subnational Authoritarianism in Democratic Countries / Edward Gibson // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – P. 101–132.
477. *Gibson E.* Politics of the Periphery : An Introduction to Subnational Authoritarianism and Democratization in Latin America / Edward Gibson // *Journal of Politics in Latin America*. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 3–12.
478. *Gibson E.* The populist road to market reform : Policy and electoral coalitions in Mexico and Argentina / Edward Gibson // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – P. 339–370.
479. *Gibson J.* Social Networks, Civil Society, and the Prospects for Consolidating Russia's Democratic Transition / James Gibson // *American Journal of Political Science*. – 2001. – Vol. 45. – No. 1. – P. 51–68.
480. *Gilbert L.* Beyond Authoritarianism : The Conceptualization of Hybrid Regimes / Leah Gilbert, Payam Mohseni // *Studies in Comparative International Development*. – 2011. – Vol. 46. – No. 3. – P. 270–297.
481. *Gilley B.* Democratic enclaves in authoritarian regimes / Bruce Gilley // *Democratization*. – 2010. – Vol. 17. – No. 3. – P. 389–415.
482. *Giraudy A.* The politics of subnational undemocratic regime reproduction in Argentina and Mexico / Agustina Giraudy // *Journal of Politics in Latin America*. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 53–84.
483. *Giraudy A.* Varieties of Subnational Undemocratic Regimes : Evidence from Argentina and Mexico / Agustina Giraudy // *Studies in Comparative International Development*. – 2010. – Vol. 45. – No. 2. – P. 51–80.
484. *Gleditsch K.* Autocratic transitions and democratization / Kristian Skrede Gleditsch, Jinhee Lee Choung. – Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association, Le Centre Sheraton Hotel, Montreal, Quebec, Canada, Mar 17, 2004. – 42 p.
485. *Gleditsch K.* Double Take : A Reexamination of Democracy and Autocracy in Modern Polities / Kristian Gleditsch, Michael Ward // *Journal of Conflict Resolution*. – 1997. – Vol. 41. – No. 3. – P. 361–383.
486. Global Corruption Barometer 2013 [Electronic resource] / Transparency International, 2013. – Access mode : <http://www.transparency.org/gcb2013/>
487. Global Scores [Electronic resource] / Countries at the Crossroads 2011. – Freedom House, 2011. – Access mode : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/booklet_0.pdf
488. *Goldberg E.* Lessons from Strange Cases : Democracy, Development, and the Resource Curse in the U.S. States / Ellis Goldberg, Erik Wibbels, Eric Mvukiyehe // *Comparative Political Studies*. – 2008. – Vol. 41. – No. 4–5. – P. 477–514.
489. *Goldsmith A.* Making the World Safe for Partial Democracy? Questioning the Premises of Democracy Promotion / Arthur Goldsmith // *International Security*. – 2008. – Vol. 33. – No. 2. – P. 120–147.

-
-
490. *Grier K.* An Empirical Analysis of Cross-National Economic Growth, 1951–1980 / Kevin Grier, Gordon Tullock // *Journal of Monetary Economics*. – 1989. – Vol. 24. – No. 2. – P. 259–276.
491. *Grilli V.* Political and Monetary Institutions and Public Financial Policies in the Industrial Countries / Vittorio Grilli, Donato Masciandaro, Guido Tabellini and other // *Economic Policy*. – 1991. – Vol. 13. – P. 341–391.
492. *Guliyev F.* Post-Soviet Azerbaijan : Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization / Farid Guliyev // *Demokratizatsiya : The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2005. – Vol. 13. – No. 3. – P. 393–436.
493. *Gwartney J.* Economic Freedom of the World : 2011 Annual Report / James Gwartney, Robert Lawson, Joshua Hall and other. – Fraser Institute, 2011. – 221 p.
494. *Gwartney J.* Economic Freedom of the World : 2012 Annual Report / James Gwartney, Robert Lawson, Joshua Hall. – Fraser Institute, 2012. – 322 p.
495. *Hadenius A.* Authoritarian regimes : stability, change, and pathways to democracy, 1972–2003 / Axel Hadenius, Jan Teorell // *Working Paper*. – 2006. – Vol. 33. – 39 p.
496. *Hadenius A.* Pathways from Authoritarianism / Axel Hadenius, Jan Teorell // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18. – No.1. – P. 143–157.
497. *Haggard S.* Reform from Below : Behavioral and Institutional Change in North Korea / Stephan Haggard, Marcus Noland // *Peterson Institute for International Economics*. – Working Paper. – 2009. – No. WP 09–8. – 31 p.
498. *Hale H.* Regime Cycles : Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / Henry Hale // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – No 1. – P. 133–165.
499. *Hall S.* Democratic Duration and Economic Growth / Steven R. Hall, Misa Nishikawa // Prepared for presentation at the APSA Annual Meetings. – New Orleans, April 2–5, 2009. – 23 p.
500. Happy Planet Index 2012 [Electronic resource]. – Happy Planet Index. – Access mode : <http://www.happyplanetindex.org/data/>
501. *Heller P.* Degrees of Democracy : Some Comparative Lessons from India / Patrick Heller // *World Politics*. – 2000. – Vol. 52. – No. 4. – P. 484–519.
502. *Helliwell J.* Empirical Linkages between Democracy and Economic Growth / John F. Helliwell // *British Journal of Political Science*. – 1994. – Vol. 24. – No. 2. – P. 225–248.
503. *Hellman J.* Winners Take all : The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions / Joel Hellman // *World Politics*. – 1998. – Vol. 50. – No. 2. – P. 203–234.
504. *Hendriks F.* European Subnational Democracy : Comparative Reflections and Conclusions / Frank Hendriks, John Loughlin, Anders Lidström // Hendriks F. *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe* / Frank Hendriks, John Loughlin, Anders Lidström. – Oxford Handbooks Online, 2010. – P. 715–742.

-
-
505. *Hobolt S.* Government Responsiveness and Political Competition in Comparative Perspective / Sara Hobolt, Robert Klemmensen // *Comparative Political Studies*. – 2008. – Vol. 41. – No. 3. – P. 309–337.
506. *Howard M.* Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes / Marc Howard, Philip G. Roessler // *American Journal of Political Science*. – 2006. – Vol. 50. – No. 2. – P. 365–381.
507. *Huang Y.* Rethinking the Beijing Consensus / Yasheng Huang // *Asia Policy*. – 2011. – Vol. 11. – P. 1–26.
508. *Huber E.* The Impact of Economic Development on Democracy / Evelyne Huber, Dietrich Rueschemeyer, John Stephens // *Journal of Economic Perspectives*. – 1993. – Vol. 7. – No. 3. – P. 71–85.
509. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity : A Better Future for All. – United Nations Development Programme, 2011. – 185 p.
510. *Hunter W.* Rewarding Lula : executive power, social policy, and the Brazilian elections of 2006 / Wendy Hunter, Timothy Power // *Latin American Politics and Society*. – 2007. – Vol. 49. – No. 1. – P. 1–30.
511. *Jones B.* Do Leaders Matter? National Leadership and Growth Since World War II / Benjamin Jones, Benjamin Olken // *Quarterly Journal of Economics*. – 2005. – Vol. 120. – No. 3. – P. 835–864.
512. *Kaiser A.* The Democratic Quality of Institutional Regimes : A Conceptual Framework / Andriř Kaiser, Matthias Lehnert, Bernhard Miller, Ulrich Sieberer // *Political Studies*. – 2002. – Vol. 50. – No. 2. – P. 313–331.
513. *Karatnycky A.* The Decline of Illiberal Democracy / Adrian Karatnycky // *Journal of Democracy*. – 1999. – Vol. 10. – No. 1. – P. 112–125.
514. *Kaufmann D.* Aggregating Governance Indicators / Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Pablo Zoido-Lobaton // *World Bank Policy Research Working Paper*. – 1999. – No. 2195. – 39 p.
515. *Kaufmann D.* Growth and Governance : A Reply/Rejoinder / Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi // *Journal of Politics*. – 2007. – Vol. 69. – No. 2. – P. 555–562.
516. *Kaufmann D.* The Worldwide Governance Indicators (WGI) project [Electronic resource] / Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi. – The World Bank Group. – Access mode : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>
517. *Keith L.* Constitutional provisions for individual human rights (1977–1996) : Are they more than mere “window dressing?” / Linda Camp Keith // *Political Research Quarterly*. – 2002. – Vol. 55. – No. 1. – P. 111–143.
518. *Kelly S.* Freedom on The Net 2011 : A Global Assessment of Internet and Digital Media / Sanja Kelly, Sarah Cook. – Freedom House, 2011. – 46 p.
519. *Kelly S.* Freedom on the net 2012 : A Global Assessment of Internet and Digital Media / Sanja Kelly, Sarah Cook, Mai Truong. – Freedom House, 2012. – 46 p.
520. *Kitschelt H.* Linkages Between Citizens and Politicians in Democratic Polities / H. Kitschelt // *Comparative Political Studies*. – 2002. – Vol. 33. – No. 6. – P. 845–879.

-
-
521. *Klasen S.* Reforming the Gender-Related Development Index and the Gender Empowerment Measure : Implementing Some Specific Proposals / Stephan Klasen, Dana Schuler // *Feminist Economics*. – 2011. – Vol. 17. – No. 1. – P. 1–30.
522. *Knack S.* Institutions and Economic Performance : Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures / Stephen Knack, Philip Keefer // *Economics and Politics*. – 1995. – Vol. 7. – No. 3. – P. 207–227.
523. *Knack S.* Second Generation Governance Indicators / Steve Knack, Mark Kugler, Nick Manning // *International Review of Administrative Sciences*. – 2003. – Vol. 69. – No. 3. – P. 345–364.
524. *Kopstein J.* Postcommunist Democracy : Legacies and Outcomes / Jeffrey Kopstein // *Comparative Politics*. – 2003. – Vol. 35. – No. 2. – P. 231–250.
525. *Kubicek P.* Delegative Democracy in Russia and Ukraine / Paul Kubicek // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1994. – Vol. 27. – No. 4. – P. 423–441.
526. *Kurzman C.* Democracy's effect on economic growth : a pooled time-series analysis, 1951–1980 / Charles Kurzman, Regina Werum, Ross E. Burkhart // *Studies in Comparative International Development*. – 2002. – Vol. 37. – No. 1. – P. 3–33.
527. *Laitin D.* The Perestroikan Challenge to Social Science / David Laitin // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – P. 163–184.
528. *Lakin J.* The possibilities and limitations of insurgent technocratic reform : Mexico's Popular Health Insurance Program, 2001–2006 / Jason Lakin. – Harvard University, 2008. – 315 p.
529. *Lankina T.* A geographic incremental theory of democratization : Territory, aid, and democracy in postcommunist regions / Tomila Lankina, Lullit Getachew // *World Politics*. – 2006. – Vol. 58. – No. 4. – P. 536–582.
530. *La Porta R.* Judicial checks and balances / Rafael La Porta, Florencio Lyppez-de-Silanes, Cristian Pop-Eleches, Andrei Shleifer // *Journal of Political Economy*. – 2004. – Vol. 112. – No. 2. – P. 445–470.
531. *Lawn P.* A theoretical foundation to support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and other related indexes / Philip Lawn // *Ecological Economics*. – 2003. – Vol. 44. – P. 105–118.
532. *Lawson C.* Mexico's Unfinished Transition : Democratization and Authoritarian Enclaves in Mexico / Chappell Lawson // *Mexican Studies*. – 2000. – Vol. 16. – No. 2. – P. 267–287.
533. *Leiras M.* Parties, Provinces, and Electoral Coordination : A Study on the Determinants of Party and Party System Aggregation in Argentina, 1983–2005 / Marcelo Leiras. – University of Notre Dame, 2006. – 276 p.
534. *Levine R.* A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions / Ross Levine, David Renelt // *American Economic Review*. – 1992. – Vol. 82. – No. 5. – P. 942–963.
535. *Levitsky S.* Elections without democracy : the rise of competitive authoritarianism / Steven Levitsky, Lucan A. Way // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 51–65.

-
-
536. *Levitsky S.* The Rise of Competitive Authoritarianism / Steven Levitsky, Lucan A. Way // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 51–65.
537. *Lijphart A.* Comparative Politics and the Comparative Method / Arendt Lijphart // *American Political Science Review*. – 1971. – Vol. 65. – No. 5. – P. 652–693.
538. *Lijphart A.* Unequal participation : Democracy's unresolved dilemma / Arendt Lijphart // *American Political Science Review*. – 1997. – Vol. 91. – No. 1. – P. 1–14.
539. *Linz J.* Toward Consolidated Democracies / Juan J. Linz, Alfred Stepan // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – No. 2. – P. 14–33.
540. *Lipset S.* Some Social Requisites of Democracy : Economic Development and Political Legitimacy / Seymour Martin Lipset // *American Political Science Review*. – 1959. – Vol. 53. – No. 1. – P. 69–105.
541. *Lo B.* A 21st Century Myth – Authoritarian Modernization in Russia and China / Bobo Lo, Lilia Shevtsova. – Moscow : Carnegie Center, 2012. – 62 p.
542. *Londregan J.* Poverty, the Coup Trap, and the Seizure of Executive Power / John Londregan, Keith Poole // *World Politics*. – 1990. – Vol. 42. – No. 2. – P. 151–183.
543. *Magaloni B.* Political order and one-party rule / Beatriz Magaloni, Ruth Kricheli // *Annual review of political science*. – 2010. – No. 13. – P. 123–143.
544. *Mainwaring S.* Classifying political regimes in Latin America, 1945–2004 / S. Mainwaring, D. Brinks, A. Pérez-Licón // *Munck G. Regimes and Democracy in Latin America : Theories and Methods* / Gerardo L. Munck. – Oxford : Oxford University Press. – P. 123–160.
545. *Marshall M.* Polity IV Project : Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2012 [Electronic resource] / Monty G. Marshall, Keith Jaggers, Ted Robert Gurr. – Center for Systemic Peace. – Access mode : <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>
546. *Mazduca S.* Access to Power Versus Exercise of Power : Reconceptualizing the Quality of Democracy in Latin America / Sebastian Mazduca // *Studies in Comparative Development*. – 2010. – Vol. 45. – No. 3. – P. 334–357.
547. *McFaul M.* The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / Michael McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – No. 2. – P. 212–244.
548. *McGillivray M.* The human development index : yet another redundant composite development indicator? / Mark McGillivray // *World Development*. – 1991. – Vol. 19. – No. 10. – P. 1461–1468.
549. *McGuire M.* The Economics of Autocracy and Majority Rule : The Invisible Hand and the Use of Force / Martin McGuire, Mancur Olson // *Journal of Economic Literature*. – 1996. – Vol. 34. – No. 1. – P. 72–96.
550. *Menocal A.* Hybrid Regimes and the Challenges of Deepening and Sustaining Democracy in Developing Countries / Alina Rocha Menocal, Veen Fritz, Lise Rakner // *South African Journal of International Affairs*. – 2008. – Vol. 15. – No. 1. – P. 29–40.

-
-
551. *Merkel W.* Embedded and Defective Democracies / Wolfgang Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58.
552. *Merkel W.* Plausible Theory, Unexpected Result : The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe / Wolfgang Merkel // Internationale Politik und Gesellschaft. – 2008. – Vol. 2. – P. 11–29.
553. *Merkel W.* Social Justice and Democracy : Investigating the Link / Wolfgang Merkel, Mirko Kruck // International Politics and Society. – 2004. – Vol. 1. – P. 134–158.
554. *Mesquita B.* Development and Democracy / Bruce Bueno de Mesquita, George Downs // Foreign Affairs. – 2005. – Vol. 84. – No. 5. – P. 77–86.
555. *Mesquita B.* Political Institutions, Policy Choice and the Survival of Leaders / Bueno de Mesquita, Bruce, James D. Morrow, Randolph M. Siverson, Alastair Smith // British Journal of Political Science. – 2002. – Vol. 32. – P. 559–590.
556. Methodology [Electronic resource] / Freedom of the Press 2013. – Freedom House, 2013. – Access mode : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Methodology_0.pdf
557. Methodology [Electronic resource] / The Index of Economic Freedom. – The Heritage Foundation. – Access mode : <http://www.heritage.org/index/book/methodology>
558. *Milanovic B.* Does Liberte = Egalite? A Survey of the Empirical Evidence on the Links Between Political Democracy and Income Inequality / Branko Milanovic, Mark Gradstein // Journal of economic surveys. – 2004. – Vol. 18. – No. 4. – P. 515–537.
559. *Montero A.* Trading spaces : the endogenous dynamics of subnational authoritarianism in Brazil / Alfred P. Montero // Prepared for delivery at the 2010 Congress of the Latin American Studies Association, Toronto, Canada, October 6–9, 2010. – 32 p.
560. *Montero A.* Uneven democracy? Subnational authoritarianism in democratic Brazil / Alfred Montero // Latin American Studies Association Annual Meeting. – Montreal, 2007. – 46 p.
561. *Mookherjee D.* Corruptible Enforcers : How Should They Be Compensated? / Dilip Mookherjee, I.P.L. Png // Economic Journal. – 1995. – Vol. 104. – No. 428. – P. 145–159.
562. *Morlino L.* Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? / Leonardo Morlino // European Political Science Review. – 2009. – Vol. 1. – No. 2. – P. 273–296.
563. *Morlino L.* What is a “Good” Democracy? / Leonardo Morlino // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 10–32.
564. *Morrison K.* Oil, Nontax Revenue, and the Redistributive Foundations of Regime Stability / Kevin Morrison // International Organization. – 2009. – Vol. 63. – P. 107–138.
565. *Munck G.* Conceptualizing and Measuring Democracy : Evaluating Alternative Indices / Gerardo Munck, Jay Verkuilen // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – No. 1. – P. 5–34.

-
-
566. *Munck G.* Conceptualizing the Quality of Democracy : The Framing of a New Agenda for Comparative Politics / Gerardo L. Munck // Prepared for presentation at the conference on “Guillermo O’Donnell and the Study of Authoritarianism and Democracy”, Universidad de San Andrés, Buenos Aires, March 26–27, 2012. – 19 p.
567. *Munck G.* Debating the Direction of Comparative Politics / Gerardo L. Munck, Richard Snyder // *Comparative Political Studies*. – 2007. – Vol. 40. – No. 1. – P. 5–31.
568. *Munck G.* Disaggregating Political Regime : Conceptual Issues in the Study of Democratization / Gerardo Munck. – The Kellogg Institute : Working Paper. – 1996. – Vol. 228. – 42 p.
569. *Munck G.* Modes of Transition and Democratization : South America and Eastern Europe in Comparative Perspective / Gerardo Munck, Carol Leff // *Comparative Politics*. – 1997. – Vol. 29. – No. 3. – P. 343–362.
570. *Navia P.* Democracy, Dictatorship, and Infant Mortality Revisited / Patricio Navia, Thomas Zweifel // *Journal of Democracy*. – 2003. – Vol. 14. – No. 3. – P. 90–103.
571. *Noorbakhsh F.* The human development index : some technical issues and alternative indices / Farhad Noorbakhsh // *Journal of International Development*. – 1998. – Vol. 10. – No. 5. – P. 589–605.
572. *North D.* Constitutions and Commitment : The Evolution of Institutional Governing Public Choice in Seventeenth-Century England / Douglass North, Barry Weingast // *Journal of Economic History*. – 1989. – Vol. 49. – No. 4. – P. 803–832.
573. *North D.* The paradox of the West / Douglass C. North // *Economics Working Paper Archive : Economic History*. – 1993. – 24 p.
574. *O’Donnell G.* Delegative Democracy / Guillermo A. O’Donnell // *Journal of Democracy*. – 1994. – Vol. 5. – No. 1. – P. 55–69.
575. *O’Donnell G.* Democracy, Law, and Comparative Politics / Guillermo O’Donnell // *Studies in Comparative International*. – 2001. – Vol. 36. – No. 1. – P. 7–36.
576. *O’Donnell G.* Illusions about Consolidation / G. O’Donnell // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – No. 2. – P. 34–51.
577. *O’Donnell G.* On the State, Democratization and Some Conceptual Problems : A Latin American View with Glances at Some Post-Communist Countries / Guillermo O’Donnell // *World Development*. – 1993. – Vol. 21. – No. 8. – P. 1355–1369.
578. *O’Donnell G.* Polyarchies and the (Un)Rule of Law i Latin America : A Partial Conclusion / Guillermo O’Donnell // Mendez J. The (Un)Rule of Law and the Underprivileged in Latin America / Juan Mendez, Paulo Pinheiro, Guillermo O’Donnell. – Notre Dame, 1999. – P. 303–338.
579. *O’Donnell G.* Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic-Authoritarian State / Guillermo O’Donnell // *Latin American Research Review*. – Vol. 13. – No. 1. – P. 3–38.

-
-
580. *O'Donnell G.* The Quality of Democracy : Why the Rule of Law Matters / Guillermo O'Donnell // *Journal of Democracy*. – 2004. – Vol. 15. – No. 1. – P. 5–19.
581. *Olson M.* Democracy, Dictatorship, and Development / Mancur Olson // *American Political Science Review*. – 1993. – Vol. 87. – No 3. – P. 567–576.
582. *Overland J.* Political Instability and Growth in Dictatorships / J. Overland, K. Simons, M. Spagat // *Public Choice*. – 2005. – Vol. 25. – No. 3–4. – P. 445–470.
583. *Padro-i-Miquel G.* The Control of Politicians in Divided Societies : The Politics of Fear / Gerard Padro-i-Miquel // *The Review of Economic Studies*. – 2007. – Vol. 74. – No. 4. – P. 1259–1274.
584. *Paehlke R.* Sustainability as a bridging concept / Robert Paehlke // *Conservation Biology*. – 2005. – Vol. 19. – No. 1. – P. 36–38.
585. *Pemstein D.* Democratic Compromise : A Latent Variable Analysis of Ten Measures of Regime Type / D. Pemstein, S. Meserve, J. Melton // *Political Analysis*. – 2010. – Vol. 18. – No. 4. – P. 426–449.
586. *Permanyer I.* Are UNDP Indices Appropriate to Capture Gender Inequalities in Europe? / Inaki Permanyer // *Social Indicators Research*. – 2011. – P. 1–24.
587. *Persson T.* Is Inequality Harmful for Growth? / Torsten Persson, Guido Tabellini // *American Economic Review*. – 1994. – Vol. 84. – No. 3. – P. 600–621.
588. *Popov V.* Shock Therapy versus Gradualism : The End of the Debate (Explaining the Magnitude of the Transformational Recession) / Vladimir Popov // *Comparative Economic Studies*. – 2000. – Vol. 42. – No. 1. – P. 1–57.
589. *Popov V.* Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered : Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms / Vladimir Popov // *Comparative Economic Studies*. – 2007. – Vol. 49. – No. 1. – P. 1–31.
590. *Przeworski A.* Modernization : Theory and Facts / Adam Przeworski, Fernando Limongi // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – No. 2. – P. 155–183.
591. *Przeworski A.* Political Regimes and Economic Growth / Adam Przeworski, Fernando Limongi // *Journal of Economic Perspectives*. – 1993. – Vol. 7. – No. 3. – P. 51–69.
592. Questionnaire for compiling the 2011–2012 Press Freedom Index. – Reporters without borders for press freedom. – 9 p.
593. *Quinn D.* Democracy and National Economic Performance : The Preference for Stability / Dennis Quinn, John T. Woolley // *American Journal of Political Science*. – 2001. – Vol. 45. – No. 3. – P. 634–657.
594. *Reid J.* The Rise and Fall of Urban Political Patronage Machines / Joseph D. Reid, Michael M. Kurth // Goldin C. *Strategic Factors in Nineteenth Century American Economic History : A Volume to Honor Robert W. Fogel* / Claudia Goldin, Hugh Rockoff. – University of Chicago Press, 1992. – P. 427–445.
595. *Remmer K.* Democracy and Economic Crisis : The Latin American Experience / Karen Remmer // *World Politics*. – 1990. – Vol. 42. – No. 3. – P. 315–335.

-
-
596. *Reuveny R.* Economic Openness, Democracy, and Income Inequality : An Empirical Analysis / Rafael Reuveny, Quan Li // *Comparative Political Studies*. – 2003. – Vol. 36. – No. 5. – P. 575–601.
597. *Rivera-Batiz F.* Democracy, Governance, and Economic Growth : Theory and Evidence / Francisco Rivera-Batiz // *Review of Development Economics*. – 2002. – Vol. 6. – No. 2. – P. 225–247.
598. *Rodrik D.* Democracies Pay Higher Wages / Dani Rodrik // *Quarterly Journal of Economics*. – 1999. – Vol. 114. – No. 3. – P. 707–738.
599. *Rodrik D.* Democracy and Economic Performance / Dani Rodrik. – Paper prepared for a conference on democratization and economic reform in South Africa, Cape Town, January 16–19, 1998. – 33 p.
600. *Rodrik D.* Do Democratic Transitions Produce Bad Economic Outcomes? / Dani Rodrik, Romain Wacziarg // *American Economic Review*. – 2005. – Vol. 95. – No. 2. – P. 50–55.
601. *Rodrik D.* Institutions for high-quality growth : What they are and how to acquire them / Dani Rodrik // *Studies in Comparative International Development*. – 2000. – Vol. 35. – No. 3. – P. 3–31.
602. *Rodrik D.* Participatory Politics, Social Cooperation, and Economic Stability / Dani Rodrik // *American Economic Review*. – 2000. – Vol. 90. – No. 2 (Papers and Proceedings of the Annual Meeting of the American Economic Association). – P. 140–144.
603. *Rodrik D.* Symposium on Globalization in Perspective : An Introduction / Dani Rodrik // *Journal of Economic Perspectives*. – 1998. – Vol. 12. – No. 4. – P. 3–8.
604. *Ross M.* Does Oil Hinder Democracy? / Michael Ross // *World Politics*. – 2001. – Vol. 53. – P. 325–361.
605. *Roubini N.* Economic and Political Determinants of Budget Deficits in Developing Countries / Nouriel Roubini, Jeffrey Sachs // *Journal of International Money and Finance*. – 1991. – Vol. 10. – P. 49–72.
606. *Rudolph T.* Political trust, ideology, and public support for government spending / Thomas J. Rudolph, Jillian Evans // *American Journal of Political Science*. – 2005. – Vol. 49. – No. 3. – P. 660–671.
607. *Rustow D.* Transitions to Democracy : Toward a Dynamic Model / Dankwart Rustow // *Comparative Politics*. – 1970. – Vol. 2. – No. 3. – P. 337–363.
608. *Sajo A.* From militant democracy to the preventive state? / Andras Sajo // *Cardozo Law Review*. – 2006. – Vol. 27. – No. 5. – P. 2255–2294.
609. *Samuels D.* Federalism and Democratic Transitions : the “New” Politics of the Governors in Brazil / David Samuels, Fernando Luis Abrucio // *Publius*. – 2000. – Vol. 30. – No. 2. – P. 43–61.
610. *Sandalcilar A.* Democracy and Growth : Evidence from Transition Economies / Ali Rıza Sandalcilar // *American International Journal of Contemporary Research*. – 2013. – Vol. 3. – No. 1. – P. 63–75.
611. *Sartori G.* Concept Misformation in Comparative Politics / Giovanni Sartori // *American Political Science Review*. – 1970. – Vol. 64. – No. 4. – P. 1033–1053.

-
-
612. *Schedler A.* Concepts of Democratic Consolidation / Andreas Schedler // Paper prepared for delivery at the 1997 meeting of the Latin American Studies Association (LASA), Continental Plaza Hotel, Guadalajara. – Mexico, 17–19 April 1997. – 37 p.
613. *Schedler A.* Elections without democracy : The menu of manipulation / Andreas Schedler // *Journal of democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 36–50.
614. *Schedler A.* Measuring Democratic Consolidation / Andreas Schedler // *Studies in Comparative International Development*. – 2001. – Vol. 36. – No. 1. – P. 66–92.
615. *Schedler A.* What is Democratic Consolidation? / Andreas Schedler // *Journal of Democracy*. – 1998. – Vol. 9. – No. 2. – P. 91–107.
616. *Schmitter P.* The Ambiguous Virtues of Accountability / Philippe Schmitter // *Journal of Democracy*. – 2004. – Vol. 15. – No. 4. – P. 47–60.
617. *Schmitter P.* What Democracy is ... and is not / Philippe Schmitter, Terry Karl // *Journal of Democracy*. – 1991. – Vol. 2 (3). – P. 74–88.
618. *Schneider A.* Decentralization : Conceptualization and measurement / Aaron Schneider // *Studies in Comparative International Development*. – 2003. – Vol. 38. – No. 3. – P. 32–56.
619. *Schneider F.* The size and development of the shadow Economies of 22 transition and 21 OECD countries / Friedrich Schneider // *IZA Discussion Paper*. – 2002. – Vol. 514. – 51 p.
620. *Scobell A.* Kim Jong Il and North Korea : the Leader and the System / Andrew Scobell. – Strategic Studies Institute Monograph, 2006. – 58 p.
621. *Scott J.* Corruption, Machine Politics, and Political Change / James Scott // *American Political Science Review*. – 1969. – Vol. 63. – No. 4. – P. 1142–1158.
622. *Scott J.* Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia / James Scott // *American Political Science Review*. – 1972. – Vol. 66. – No. 1. – P. 91–113.
623. *Sen A.* Human Rights and Asian Values : What Lee Kuan Yew and Lee Peng Don't Understand About Asia / Amartya Sen // *The New Republic*. – 1997. – Vol. 217. – No. 2–3. – P. 33–40.
624. *Shamsie Y.* Building “Low-Intensity” Democracy in Haiti : The OAS Contribution / Yasmine Shamsie // *Third World Quarterly*. – 2004. – Vol. 25 (6). – P. 1097–1115.
625. *Siegle J.* Why Democracies Excel / Joseph Siegle, Michael M. Weinstein, Morton H. Halperin // *Foreign Affairs*. – 2004. – Vol. 83. – No. 5. – P. 57–71.
626. *Skaaning S-E.* Political Regimes and Their Changes : A Conceptual Framework / Svend-Erik Skaaning // *Center on Democracy, Development, and The Rule of Law*. – Working papers. – 2006/55.
627. *Smith B.* Life of the party : The origins of regime breakdown and persistence under single-party rule / Benjamin Smith // *World politics*. – 2005. – Vol. 57. – No. 3. – P. 421–451.
628. *Snyder R.* After the State Withdraws : Neoliberalism and Subnational Authoritarian Regimes in Mexico / Richard Snyder // *Cornelius W.*

- Subnational Politics and Democratization in Mexico / Wayne Cornelius, Todd A. Eisenstadt, Jane Hindley. – La Jolla : Center for U.S.-Mexican Studies, 1999. – P. 295–341.
629. *Snyder R.* Beyond Electoral Authoritarianism : The Spectrum of Non-Democratic Regimes / Richard Snyder // Schedler A. Electoral Authoritarianism : The Dynamics of Unfree Competition / Andreas Schedler. – Boulder, 2006. – P. 219–232.
630. *Snyder R.* Scaling Down : The Subnational Comparative Method / Richard Snyder // Studies in Comparative International Development. – 2001. – Vol. 36. – No. 1. – P. 93–110.
631. *Snyder R.* The Missing Variable : Institutions and the Study of Regime Change / Richard Snyder, James Mahoney // Comparative Politics. – 1999. – Vol. 32. – No. 1. – P. 103–122.
632. *Sondrol P.* Totalitarian and Authoritarian Dictators : A Comparison of Fidel Castro and Alfredo Stroessner / Paul Sondrol // Journal of Latin American Studies. – 2009. – Vol. 23. – No. 3. – P. 599–620.
633. *Stepan A.* Russian federalism in comparative perspective / Alfred Stepan // Post-Soviet Affairs. – 2000. – Vol. 16. – P. 133–176.
634. *Stokes S.* Perverse Accountability : A Formal Model of Machine Politics with Evidence from Argentina / Susan C. Stokes // American Political Science Review. – 2005. – Vol. 99. – No. 3. – P. 315–325.
635. *Stoner-Weiss K.* The Limited Reach of Russia's Party System : Under-institutionalization in Dual Transitions / Kathryn Stoner-Weiss // Politics & Society. – 2001. – Vol. 29. – No. 3. – P. 385–414.
636. *Subramanian A.* The Inevitable Superpower / Arvind Subramanian // Foreign Affairs. – 2011. – Vol. 90. – No. 5. – P. 66–78.
637. *Svolik M.* Authoritarian reversals and democratic consolidation / Milan Svolik // American Political Science Review. – 2008. – Vol. 102. – No. 2. – P. 153–168.
638. *Svolik M.* Power sharing and leadership dynamics in authoritarian regimes / Milan W. Svolik // American journal of political science. – 2009. – Vol. 53(2). – P. 477–494.
639. Tables [Electronic resource] // Nations in Transit 2013 : Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 10 p. – Access mode : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf
640. *Tavares J.* How democracy affects growth / Jose Tavares, Romain Wacziarg // European Economic Review. – 2001. – Vol. 45. – P. 1341–1378.
641. *Taylor B.* Russia's Passive Army : Rethinking Military Coups / Brian D. Taylor // Comparative Political Studies. – 2001. – Vol. 34. – No 8. – P. 924–952.
642. The everyday democracy index [Electronic resource]. – Demos : Twenty Years. – Access mode : <http://www.demos.co.uk/publications/theeverydaydemocracyindexbook>
643. *Torvik R.* Natural Resources, Rent Seeking and Welfare / Ragnar Torvik // Journal of Development Economics. – 2002. – Vol. 67. – P. 455–470.

-
-
644. *Treier S.* Democracy as a Latent Variable / Shawn Treier, Simon Jackman // *American Journal of Political Science*. – 2008. – Vol. 52. – No. 1. – P. 201–217.
645. *Tucker R.* Towards a Comparative Politics of Movement-Regimes / Robert C. Tucker // *The American Political Science Review*. – 1961. – Vol. 55. – No. 2. – P. 281–289.
646. *Urbinati N.* The concept of representation in contemporary democratic theory / Nadia Urbinati, Mark E. Warren // *Annual Review of Political Science*. – 2008. – Vol. 11. – P. 387–412.
647. *Van de Walle N.* Africa's Range of Regimes / Nicolas Van de Walle // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 66–80.
648. *Vanhanen T.* Measures of Democracy 1810–2004 [Electronic resource] / Tatu Vanhanen // Tampere : Finnish Social Science Data Archive, 2005. – Access mode : <http://www.fsd.uta.fi>
649. *Vanhanen T.* Measures of Democracy 1810–2010 : computer file, FSD1289, version 5.0 (2011–07–07) [Electronic resource] / Tatu Vanhanen // Tampere Finnish Social Science Data Archive, 2011. – Access mode : <http://www.fsd.uta.fi/english/data/catalogue/FSD1289/>
650. *Wahman M.* Authoritarian Regime Types Revisited : Updated Data in Comparative Perspective / Michael Wahman, Jan Teorell, Axel Hadenius // *Contemporary Politics*. – 2013. – Vol. 19. – No. 1. – P. 19–34.
651. *Waller C.* Corruption : Top Down or Bottom up? / Christopher Waller, Thierry Verdier, Roy Gardner // *Economic Inquiry*. – 2002. – Vol. 40. – No. 4. – P. 688–703.
652. *Wantchekon L.* Why do Resource Dependent Countries Have Authoritarian Governments? / Leonard Wantchekon // *Leitner Program Working Papers*. – 1999. – Vol. 11. – 31 p.
653. *Warren M.* Political Corruption as Duplicitous Exclusion / Mark E. Warren // *PS Political Science and Politics*. – 2006. – Vol. 39. – P. 803–807.
654. *Welzel C.* Measuring Effective Democracy : The Human Empowerment Approach / Christian Welzel, Amy C. Alexander // *World Values Research*. – 2008. – Vol. 1. – No. 1. – P. 1–34.
655. *Welzel C.* The Theory of Human Development / C. Welzel, R. Inglehart, H. D. Klingemann // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol. 42. – No. 2. – P. 341–380.
656. *Wheatley J.* On the Origin and Consolidation of Hybrid Regimes The State of Democracy in the Caucasus / Jonathan Wheatley, Christoph Zürcher // *Taiwan Journal of Democracy*. – 2008. – Vol. 4. – No. 1. – P. 1–31.
657. *Wolff H.* Classification, Detection and Consequences of Data Error : Evidence from the Human Development Index / Hendrik Wolff, Howard Chong, Maximilian Auffhammer // *Economic Journal*. – 2011. – Vol. 121. – No. 553. – P. 843–870.
658. *World Press Freedom Index 2012*. – Reporters without borders for press freedom, 2012. – 6 p.

-
-
659. *Wright J.* Authoritarian institutions and regime survival : Transitions to democracy and subsequent autocracies / Joseph Wright, Abel Escriba-Folch // *British Journal of Political Science*. – 2012. – Vol. 42. – No. 2. – P. 283–309.
660. *Yoon D-K.* The Constitution of North Korea : Its Changes and Implications / Dae-Kyu Yoon // *Fordham International Law Journal*. – 2003. – Vol. 27. – No. 4. – Article 2. – P. 1289–1305.
661. *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy / Fareed Zakaria // *Foreign Affairs*. – 1997. – Vol. 76. – No. 6. – P. 22–43.
662. *Zweifel T.* Democracy, Dictatorship, and Infant Mortality / Thomas Zweifel, Patricio Navia // *Journal of Democracy*. – 2000. – Vol. 11. – No. 2. – P. 99–114.

Зміст

Передмова.....	3
Розділ 1. Політичні режими сучасності: визначення понять та теоретико-методологічні засади порівняльного аналізу	5
1.1. Політичний режим як категорія політології: дефініювання, структуризація та параметри наукового аналізу.....	7
1.2. Порівняльна типологізація політичних режимів: від минулого до сучасності через актуалізацію дослідження демократії та автократії.....	20
1.3. Концепти, індекси та вимірювання: понятійно-категоріальний апарат і методологія аналізу політичних режимів сучасності	36
Розділ 2. Демократія/автократія, демократизація/ автократизація: виміри і наслідки порівняльного аналізу політичних режимів сучасності.....	61
2.1. Вимірювання демократії та автократії як проблема порівняльного аналізу політичних режимів сучасності	63
2.2. Історія становлення кількісних/якісних методів вимірювання політичних режимів сучасності	70
2.3. Громадянські права та політичні свободи у дослідженні політичних режимів сучасності організації “Freedom House” (проект “Свобода у світі”)..	83
2.4. Змагальність, участь, індекс демократизації у проекті Т. Ванханена (Гельсінського університету)	92
2.5. Концепт співвідношення демократичних й автократичних рис політичних режимів сучасності у проекті “Політія”.....	99
2.6. Індекс демократії та класифікація політичних режимів сучасності у проекті організації “The Economist Intelligence Unit”.....	105
Розділ 3. Економічні та політичні свободи як індикатори порівняльного аналізу політичних режимів сучасності	115
3.1. Економічні свободи як індикатор оцінювання політичних режимів сучасності	117

3.2. Політичні та субполітичні свободи як індикатор аналізу політичних режимів	130
Розділ 4. Рівні, різновиди та концепти демократії і демократизації..	149
4.1. Рівні, різновиди і концепти демократії: становлення та диференціація	151
4.2. Концепт “гібридного режиму”: операціоналізація та політичні наслідки.	163
4.3. Концепт “дефектної” та “вбудованої” демократії: логіка й емпіричні свідчення	175
4.4. Концепт “консолідованості” і “консолідації” в аналізі демократії та демократизації	183
4.5. Концепт “постдемократії”: проблеми й перспективи розвитку теорії та практики демократії.....	202
Розділ 5. Ефективність і якість демократії та демократизації	223
5.1. Порівняльний аналіз ефективності та якості демократії: дефінітивні параметри	225
5.2. Ефективність демократії (демократизації) крізь призму верховенства права.	236
5.3. “Рейтинг демократії” як інструмент порівняльного аналізу якості демократії у світі.....	241
5.4. “Демократичний барометр” як інструмент оцінювання якості демократії у світі.....	249
Розділ 6. Рівні, різновиди та концепти автократії та автократизації... 265	
6.1. Автократія (авторитаризм і тоталітаризм) у структурі аналізу політичних режимів	267
6.2. Класичні та сучасні різновиди авторитарних режимів: порівняльний аналіз.....	283
6.3. Концепт військового, однопартійного, персоналістського авторитаризму Б. Геддес	300
6.4. Електоральний/неелекторальний авторитаризм: підхід А. Хаденіуса і Я. Теорелла	314
6.5. Концепт електорального авторитаризму А. Скедлера.....	328
6.6. Концепт змагального авторитаризму С. Левіцькі та Л. Вея... 342	
6.7. Модернізаційний авторитаризм: верифікація обґрунтованості концепту	356

Розділ 7. Субнаціональні політичні режими: визначення, типологія і порівняльний аналіз	375
7.1. Концептуальне визначення субнаціональних політичних режимів	377
7.2. Методики порівняльного аналізу та типи субнаціональних політичних режимів	386
7.3. Субнаціональний демократичний режим (на прикладі країн Європи)	410
7.4. “Анклави” авторитаризму і демократії як субнаціональні політичні режими	420
7.5. Субнаціональний авторитарний/недемократичний режим ..	431
Розділ 8. Трансформації/транзити політичних режимів сучасності: порівняльний аналіз.....	447
8.1. Особливості транзиту політичних режимів за даними “Freedom House”	449
8.2. Індикатори трансформацій та сталого розвитку режимів Фонду Бертельсманна	459
8.3. Рівень корупції “Transparency International” і трансформації політичних режимів	469
8.4. “Політичний атлас сучасності” й оцінювання транзиту політичних режимів	475
8.5. Людський розвиток як індикатор розвитку політичних режимів сучасності.	484
Розділ 9. Економетричні атрибути та детермінанти політичних режимів сучасності	501
9.1. Політичні режими сучасності та їх економетричні детермінанти й атрибути.....	503
9.2. Демократія/демократизація та економічний розвиток	510
9.3. Параметри економічного розвитку автократичних політичних режимів	531
9.4. Перехідні країни: економетричні наслідки розвитку політичних режимів	543
Додатки	555
Глосарій.....	560
Іменний покажчик	577
Список основної використаної та рекомендованої літератури....	586

Навчальне видання

ЛИТВИН Віталій Сергійович

**ПОЛІТИЧНІ
РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ:
ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ
ВИМІРИ АНАЛІЗУ**

Навчальний посібник

Редактор *Спринь Р. П.*

Технічний редактор *Сеник С. З.*

Комп'ютерне верстання *Лобач Н. М., Якимів Н. В.*

Обкладинка *Рогана В. О.*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 29,2. Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007

Видруковано у книжковій друкарні "Коло"
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001.